

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Емилија В. Николић

**КОНСТРУКЦИЈА, ДЕКОНСТРУКЦИЈА И
РЕКОНСТРУКЦИЈА ВИМИНАЦИЈУМА:**

Контекст и концепт

докторска дисертација

Београд, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Emilija V. Nikolić

**CONSTRUCTION, DECONSTRUCTION, AND
RECONSTRUCTION OF VIMINACIUM:
Context and Concept**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018

Ментор:

др Мирјана Ротер – Благојевић, ванредни професор
Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

Чланови комисије:

др Ана Радивојевић, председник Комисије
ванредни професор, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

др Александар Игњатовић, члан Комисије
ванредни професор, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

др Ана Никезић, члан Комисије
доцент, Универзитет у Београду - Архитектонски факултет

др Миомир Кораћ, члан Комисије
научни саветник, Археолошки институт Београд

Датум одбране докторске дисертације:

КОНСТРУКЦИЈА, ДЕКОНСТРУКЦИЈА И РЕКОНСТРУКЦИЈА ВИМИНАЦИЈУМА: КОНТЕКСТ И КОНЦЕПТ

Сажетак:

Основни предмет истраживања докторске дисертације је простор античког града Виминацијума, престонице римске провинције Горње Мезије, насталог у I веку нове ере, и важног легијског логора, данас археолошког налазишта и археолошког парка недалеко од градског насеља Костолац у Србији. Рад мултидисциплинарног тима који се састоји од истраживача Археолошког института и Центра за нове технологије Виминацијум из Београда, започет почетком овог века, зауставио је пљачкање античког града, континуираним истраживањима омогућио убрзану презентацију античких грађевина и долазак првих туриста, а уостављена је и законска граница између археолошког налазишта и напредујућег површинског копа угља.

Међутим, у наставак процеса заштите и презентације античког Виминацијума требало би укључити и увођење свеобухватног концепта заштите и презентације простора чији је Виминацијум део - *концепта културног предела*, уз посматрање доприноса свих природних, историјских, културних и друштвених чинилаца. Тако концепт настао кроз рад на овој дисертацији истиче специфични предео који не чине само физички остаци грађевина, већ и нематеријалне вредности настале као резултат утицаја различитих контекста кроз еволуцију, односно конструкцију, деконструкцију и реконструкцију - грађевина, насеља и простора. Овим приступом се прате савремене доктрине заштите наслеђа у којима је појам културног предела све значајнији.

Истраживање обухвата данашњи простор заштићеног археолошког налазишта Виминацијум, али и околину која је неодвојива од њега, у привредно-економском, културно-историјском и друштвено-социолошком смислу, као резултат њихове међусобне везе развијане кроз историју људског присуства на њему. Зато је било неопходно извршити истраживање, разумевање и валоризацију одлика елемената из свих историјских периода ширег подручја Виминацијума, што је као резултат дало предлог новог концепта, у коме је оно представљено као

јединствени културни предео. Остала археолошка налазишта, средњовековне тврђаве, манастири, старе традиционалне куће, индустријско наслеђе стварано у последњих скоро сто педесет година, и река Дунав, приказани су кроз прихватање њиховог значаја као равноправних чинилаца простора. Показано је да дисконтинуитети постојања физичких елемената прошлости не значе и прекиде у традицијама и основном људском односу према природи, јер су нематеријалне вредности оно што физичке остатке из различитих историјских периода међусобно повезује на овом јединственом простору.

Кључне речи: Виминацијум, Костолац, културни предео, дисконтинуитет, конструкција, деконструкција, реконструкција, археолошко наслеђе, индустријско наслеђе, нематеријално наслеђе

Научна област: архитектура и урбанизам

Ужа научна област: историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа

UDK: 711.52:904(497.11 Viminacijum)(043.3)

CONSTRUCTION, DECONSTRUCTION, AND RECONSTRUCTION OF VIMINACIUM: CONTEXT AND CONCEPT

Abstract:

The main subject of this doctoral dissertation research is the area of the ancient city of Viminacium, the capital of the Roman province of Upper Moesia, founded in the 1st century AD, and an important legionary fortress, today an archaeological site and archaeological park not far from the town of Kostolac in Serbia. The work of a multidisciplinary team consisting of researchers from the Archaeological Institute and the Center for New Technologies Viminacium, from Belgrade, started at the beginning of this century, prevented the looting of the ancient city, enabled the continuous excavations of ancient buildings and the arrival of the first tourists, and established a legal boundary between the archaeological site and the progressive surface coal mine.

However, the further development of the protection and presentation of the ancient Viminacium should include the introduction of a comprehensive concept of the protection and presentation of the space to which Viminacium belongs - *the concept of a cultural landscape* - while observing the contributions of all of the natural, historical, cultural and social factors. Thus, the concept created in this dissertation emphasises the specific landscape that is not only made up of the physical remains of buildings but also of immaterial values created as a result of the influence of different contexts through evolution, that is, the construction, deconstruction, and reconstruction of buildings, settlements and spaces. This approach is followed by modern heritage protection doctrines in which the notion of a cultural landscape is becoming more and more important.

The research covers today's area of a protected archaeological site, but also an environment that is inseparable from it, in the economic, cultural, historical, social and sociological sense, as a result of their interrelationships, developed through the history of a human presence on it. Therefore, it was necessary to research, understand, and valorise the elements from all historical periods of the wider Viminacium area, which resulted in the proposal of a new concept, in which it was presented as a unique cultural landscape. Other archaeological sites, medieval fortresses, monasteries and old

traditional houses, along with the industrial heritage created in the last nearly 150 years, and the Danube River, were analysed through their acceptance as equal factors of the area. It was demonstrated that the discontinuities of the physical elements of the past do not represent interruptions in traditions and the basic human relationship with nature, because the intangible values are links that mutually connect the physical remains from different historical periods in this unique space.

Key words: Viminacium, Kostolac, cultural landscape, discontinuity, construction, deconstruction, reconstruction, archaeological heritage, industrial heritage, immaterial heritage

Scientific field: Architecture and Urbanism

Scientific Subfield: History, Theory and Aesthetics of Architecture and the Visual Arts and the Renewal of Architectural Heritage

UDK: 711.52:904(497.11 Viminacijum)(043.3)

Предговор

Захваљујем се колегама и пријатељима Снежани Голубовић, Немањи Мрђићу и Милици Тапавички - Илић из Археолошког института Београд на коментарима упућеним на делове текста о развоју преримског и римског Виминацијума. Велику захвалност дугујем и Александру Крстићу из Историјског института Београд, који ми је дао изузетно важне коментаре на текст везане за развој простора у средњем веку, као и Анемари Сореску-Маринковић и Биљани Сикимић из Балканолошког института САНУ на коментарима везаним за тему нематеријалног наслеђа.

Драгоцене информације, цртеже и фотографије за израду ове дисертације добила сам из архиве пројекта Виминацијум Археолошког института у Београду. Неке од најважнијих података несебично су поделили са мном Дејан Радовановић из Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево, Драган Јацановић из Народног музеја у Пожаревцу, Вујадин Иванишевић из Археолошког института Београд и Драгана Милорадовић из Историјског архива у Пожаревцу и на томе им искрено захваљујем. Велики део литературе и фотографија сам прикупила захваљујући колегама и пријатељима Немањи Мрђићу, Нини Миљковић, Емини Добрић, Ђурађу Савовићу – сарадницима Археолошког института Београд, као и Јелени Васић Деримановић из Музеја Града Београда, и овим путем им се захваљујем на томе. Велику захвалност дугујем драгој Мири Пантић и бака Љубини које су ми показале своје село Костолац и испричале многобројне приче о њему, као и Милошу Ђорђевићу који ме је одвео у шетњу кроз своје село Дрмно.

Захвалност на подршци током израде ове дисертације дугујем колегиницама и пријатељицама из Археолошког института Београд, Драгани Рогић и Јелени Анђелковић Грашар, са којима сам написала велики број текстова који су настали током израде ове дисертације или били њена подлога. Уз колеге и пријатеље са којима сам реализовала архитектонске пројекте везане за Виминацијум – Горана Стојкова, Зорана Цекића, Зорана Вуковића и Крстана Лакетића, дубље сам упознала предметни простор, што је створило неопходну основу да дисертација са овом темом настане, и на томе сам им неизмерно

захвална. Дубоко сам захвална колегиници Марији Јовин (1934 – 2018) која ми је пружила прва знања из архитектонске конзервације у чијим процесима сам учествовала на археолошком налазишту Виминацијум, а разговори са колегама Милорадом Јевтићем и Алесандром Камицом су ми дали важну подршку током реализације пројеката и на томе им се захваљујем. Посебну захвалност дугујем Миомиру Кораћу, директору Археолошког института у Београду, који ми је као архитекти исте пројекте поверио, са мношћом их заједнички развијао, али и пружио потребно време да дисертација буде написана.

Оно што је дало основ облику дисертације у коме је написана је начин размишљања о архитектури који су код мене засновали факултетски професори, учећи моје колеге и мене како да читамо просторе и грађевине, када смо се први пут срели са архитектуром као практичним стварањем на основним студијама, односно архитектуром као записивањем стварања на каснијим докторским студијама. Захвалност дугујем члановима комисије – мојим драгим професорима и асистентима током студија, након чијих коментара је ова дисертација и добила свој коначан облик. Највећу захвалност дугујем мојој драгој менторки, професорки Архитектонског факултета Универзитета у Београду, Мирјани Ротер - Благојевић, за стрпљење и велику посвећеност, а без које дисертацију са овом темом вероватно никада не бих написала да ме она пре више година није упутила на студентску праксу управо на археолошко налазиште Виминацијум и тиме одредила мој даљи истраживачки пут.

Наслов докторске дисертације:

**КОНСТРУКЦИЈА, ДЕКОНСТРУКЦИЈА И РЕКОНСТРУКЦИЈА
ВИМИНАЦИЈУМА: КОНТЕКСТ И КОНЦЕПТ**

САДРЖАЈ

Резиме са кључним речима (на српском језику)

Резиме са кључним речима (на енглеском језику)

Предговор

1.0 УВОД

1.1 Истраживачки оквир

<i>1.1.1 Предмет и проблем истраживања</i>	1
<i>1.1.2 Научни циљеви истраживања</i>	5
<i>1.1.3 Задаци истраживања</i>	6
<i>1.1.4 Полазне хипотезе</i>	8
<i>1.1.5 Научне методе истраживања</i>	8

1.2 Преглед теоријских извора и досадашњих истраживања.....9

**2.0 КОНСТРУКЦИЈА ПРОСТОРА ВИМИНАЦИЈУМА – КОНТЕКСТ
НАСЛЕЂА**

2.1 Природно окружење.....16

2.2 Насељавање простора Виминацијума кроз историју

<i>2.2.1 Преримски период</i>	20
<i>2.2.2 Римски и рановизантијски Виминацијум</i>	22
<i>2.2.3 Област Браничева у средњем веку</i>	26
<i>2.2.4 Време Османског и Аустријског царства</i>	31
<i>2.2.5 Развој простора у XIX и XX веку</i>	39

2.3 Савремено доба

<i>2.3.1 Карактеристике сеоских и градских насеља</i>	53
<i>2.3.2 Развој пољопривреде</i>	55
<i>2.3.3 Развој индустрије</i>	56
<i>2.3.4 Становништво</i>	58
<i>2.3.5 Проблем деградације животне средине</i>	61
<i>2.3.6 Културно-образовне и туристичке установе и манифестације</i>	65

3.0 НАСЛЕЂЕ ПРОСТОРА ВИМИНАЦИЈУМА

3.1 Заштита наслеђа у Србији.....67

3.2 Антички Виминацијум

<i>3.2.1 Истраживања и заштита у периоду до Другог светског рата</i>	73
<i>3.2.2 Истраживања и заштита у периоду након Другог светског рата</i>	83
<i>3.2.3 Истраживања и заштита у XXI веку</i>	86
<i>3.2.4 Грађевине античког Виминацијума</i>	98

3.3	Шире подручје Виминацијума	
3.3.1	<i>Природно наслеђе</i>	118
3.3.2	<i>Градитељско наслеђе</i>	123
3.3.3	<i>Нематеријално наслеђе</i>	170
4.0	ДЕКОНСТРУКЦИЈА НАСЛЕЂА – ДИСКОНТИНУИТЕТИ ПРОСТОРА ВИМИНАЦИЈУМА	
4.1	Дисконтинуитети развоја насеља	
4.1.1	<i>Антички Виминацијум</i>	215
4.1.2	<i>Село Костолац</i>	229
4.1.3	<i>Пожаревац</i>	235
4.2	Разградња античког Виминацијума	
4.2.1	<i>Грађевински материјал у секундарној употреби</i>	241
4.2.2	<i>Сполије Виминацијума</i>	244
4.2.3	<i>Неовлашћена ископавања античког Виминацијума</i>	257
4.2.4	<i>Разградња античког Виминацијума услед индустријализације простора</i>	267
5.0	РЕКОНСТРУКЦИЈА ПРОСТОРА ВИМИНАЦИЈУМА – КОНЦЕПТ УНАПРЕЂЕЊА, ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ НАСЛЕЂА	
5.1	Савремени приступи заштити и презентацији културног наслеђа	
5.1.1	<i>Међународна документа из области заштите и презентације културног наслеђа</i>	279
5.1.2	<i>Очување аутентичности, интегритета и изузетне универзалне вредности наслеђа</i>	299
5.1.3	<i>Интерпретација културно-историјског наслеђа кроз различите концепте приступе</i>	326
5.1.4	<i>Интегрисана заштита, презентација и интерпретација наслеђа кроз културни предео</i>	351
5.2	Анализа досадашњег приступа валоризацији, заштити и презентацији наслеђа простора Виминацијума	
5.2.1	<i>Валоризација и мере заштите културног наслеђа у Србији</i>	362
5.2.2	<i>Валоризација досадашњих приступа заштити и презентацији археолошког налазишта Виминацијум</i>	368
5.2.3	<i>Досадашњи приступи заштити и презентацији традиционалне сеоске архитектуре</i>	396
5.2.4	<i>Досадашњи приступи заштити и презентацији индустријског наслеђа</i>	401
5.3	Ревалоризација вредности и значаја простора Виминацијума као јединственог културног предела	
5.3.1	<i>Проблем одређивања карактера / категорије културног предела Виминацијума</i>	407
5.3.2	<i>Међусобне везе чинилаца и процеса културног предела Виминацијума</i>	411
5.3.3	<i>Инспиративни елементи предела Виминацијума</i>	425
5.3.4	<i>Границе, предеоне целине и изузетна универзална</i>	

	<i>вредност културног предела Виминацијума.....</i>	<i>429</i>
5.4	Предлози за унапређење будуће заштите и презентације простора Виминацијума као јединственог културног предела	
5.4.1	<i>Унапређење заштите и презентације наслеђа кроз поштовање концепта одрживог развоја.....</i>	<i>435</i>
5.4.2	<i>Унапређење заштите и презентације предела кроз обнову његовог историјског идентитета.....</i>	<i>439</i>
5.4.3	<i>Унапређење заштите и презентације античког градитељског наслеђа у оквиру Археолошког парка Виминацијум.....</i>	<i>446</i>
5.4.4	<i>Заштита и презентација индустријског наслеђа као интегралног дела културног предела.....</i>	<i>450</i>
5.4.5	<i>Очување традиционалне вернакуларне архитектуре и сеоских центара.....</i>	<i>468</i>
5.4.6	<i>Развој туризма као основног елемента одрживог развоја и ревитализације предела.....</i>	<i>473</i>
5.4.7	<i>Унапређење заштите и презентације предела кроз учешће локалног становништва и будући утицај предела на становништво.....</i>	<i>495</i>
6.0	ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	514
7.0	БИБЛИОГРАФИЈА	
7.1	Извори.....	529
7.2	Литература.....	540
8.0	ПОПИСИ ОЗНАКА, СКРАЋЕНИЦА И СИМБОЛА.....	567
9.0	ПРИЛОЗИ И ИЛУСТРАЦИЈЕ.....	568
10.0	БИОГРАФИЈА АУТОРА	
	Изјава о ауторству	
	Изјава о истовестности штампане и електронске верзије докторског рада	
	Изјава о коришћењу	

1.0 УВОД

1.1 Истраживачки оквир

1.1.1 Предмет и проблем истраживања

Основни предмет истраживања ове докторске дисертације је простор античког града Виминацијума (*Viminacium*), престонице римске провинције Горње Мезије (*Moesia Superior*) и важног легијског логора насталог у I веку нове ере, данас археолошког налазишта и археолошког парка недалеко од градског насеља Костолац у Србији. Истраживање, међутим, не обухвата само данашњи оквир заштићеног археолошког налазишта, већ и околину која је неодвојива од њега, у привредно-економском, културно-историјском, духовном и социолошком смислу, као резултат њихове међусобне везе развијане кроз историју људског присуства на њему. Предметни простор је представљен и анализиран кроз историјски развој и савремене одлике, као и кроз досадашња археолошка истраживања и заштиту елемената наслеђа.

Археолошко налазиште Виминацијум се налази на десној обали реке Млаве, око 3 km јужно од Дунава, у ораницама села Стари Костолац и Дрмно, уз термоелектрану „Костолац Б“ и површински коп угља „Дрмно“, у оквиру административних граница Града Пожаревца, политичког, културно-образовног, здравственог, саобраћајног и привредног центра Браничевског округа, у североисточном делу централне Србије.¹

Археолошка истраживања подручја Града Пожаревца трају већ деценијама, али су она најбројније резултате дала управо на територији античког Виминацијума, док је заштита и презентација културно-историјског наслеђа подручја у највећој мери спроведена управо у оквиру овог налазишта. Током 1949. године, до тада истражени локалитети Виминацијума су законом заштићени, а 1979. године и утврђени за непокретно културно добро од изузетног

---

¹ *Стратегија одрживог развоја Града Пожаревца 2017-2022. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 10-11

значаја.² У 2006. години је отворен Археолошки парк Виминацијум, а 2009. године, целокупан простор који је некада обухватао утврђени римски град и војни логор Виминацијум и његову ужу околину, одређен је за археолошко налазиште са границама и режимима заштите.³ Као приоритетно културно подручје у области заштите и одрживог развоја културног наслеђа Србије⁴, археолошко налазиште Виминацијум је од 2015. године на прелиминарној листи Унесковог светског наслеђа, у склопу међународног споменика „Границе Римског царства („Frontiers of the Roman Empire – WHS FRE“) уз друге римске градове и утврђења дуж дунавског лимеса, од Немачке до Румуније.⁵

Римски војни логор Виминацијум је настао пре скоро два миленијума користећи стратешки положај условљен природом, а историјски развој овог простора се даље наставио под условима које су одредили различити народи кроз своја стална кретања, међусобне сукобе и сусрете на њему. Данашњи простор археолошког налазишта и Археолошког парка Виминацијум се убрзано мења под условима које поставља све бржи цивилизацијски технолошки напредак. Ова дисертација представља Виминацијум као значајно археолошко налазиште и део историјског културног предела, будуће место Унескове Листе светског наслеђа, али и део културних рута, односно доноси посматрање овог јединственог места кроз вишеструкост значења претходних просторних одредница, којима, као значајно место историјских и цивилизацијских сусрета, свакако припада.

Током свог постојања антички Виминацијум је више пута разаран у освајањима, а затим поново грађен. Након коначног замирања у VII веку, његове структуре су кроз историју разграђиване, а архитектонска пластика и грађевински материјал су коришћени за изградњу средњовековних грађевина, али и за велики

---

² Одлука о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја и од великог значаја, *Службени гласник СРС бр.14/1979*; Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС бр.428/49, 15.03.1949. године; Svetlana Pejić, *Spomeničko nasleđe Srbije, nepokretna kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja* (Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1988).

³ Одлука о утврђивању локалитета Виминацијум у атару села Стари Костолац за археолошко налазиште, *Службени гласник РС, 102/2009*.

⁴ Просторни план Републике Србије од 2010. године до 2020. године, *Службени гласник РС, 88/2010*, реф.карта 5.

⁵ UNESCO Tentative List. „Frontiers of the Roman Empire (WHS FRE)“. <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6060/>. Други елементи римског лимеса у Немачкој и Уједињеном Краљевству уписани на Листу светског наслеђа су Хадријанов зид - 1987. године, Лимес Германикус - 2005. године и Антонинов зид - 2008. године (UNESCO WHS List. „Frontiers of the Roman Empire“, <http://whc.unesco.org/en/list/430>).

број кућа околних насеља у новије доба. За живот простора посебно је значајна експлоатација угља на ширем простору која овде траје скоро сто педесет година, односно производња електричне енергије у термоелектранама која се развија нешто више од седам деценија. То за последицу има трајни нестанак великог броја историјских грађевина, а у случају непосредне околине Виминацијума и периода од почетка XXI века, њихово измештање са оригиналних локација у простор садашњег археолошког парка. У складу са тим, процеси заштите и презентације античких споменика, спроведени на археолошком налазишту Виминацијум до данас, нису могли доследно пратити устаљене и препоручене начине испуњавања услова аутентичности и интегритета, који се постављају пред један споменик или место у циљу његовог уписа на Унескову Листу светског наслеђа. Историјска уништења простора, као његове особене деконструкције, проузроковала су руинирано стање античких структура Виминацијума, док је површинска експлоатација угља онемогућила *in situ* презентацију многих од њих. Ови процеси су умањили физичку аутентичност Виминацијума и ограничили могућности његове заштите као целовитог археолошког налазишта. Међутим, формирали су разлог за успостављање **новог свеобухватног концепта заштите простора као културног предела**, који осим Виминацијума обухвата и многе друге физичке и духовне елементе околине, па и узроке дисконтинуитета простора. Овај концепт се зато не састоји у проналаску начина за испуњавање постављених критеријума припадања појединачног археолошког налазишта Листи светског наслеђа, већ најпре у проналаску међусобних веза физичких и духовних елемената у самом пределу чији је Виминацијум део, а које, у ствари, чине његову особену аутентичност и интегритет.

Појам контекста је веома заступљен у доктринама заштите наслеђа, а посебно онима у којима се разматра предео и културни предео. Ако желимо да разумемо садашњи простор, морамо познавати његову историју и еволуцију, а историјски и садашњи предео нам заједнички говоре много о стању друштва у целини.⁶ Зато се кроз ову дисертацију непрестано преплићу различити историјски периоди, а последично, раздвајање античког Виминацијума од околног дела

---

⁶ Jana Špulerová, František Petrovič, „Historical Agricultural Landscape as a Subject of Landscape Ecological Research“, *Hrvatski geografski glasnik*, 73/2 (2011): 153-163.

подручја у коме је настао и које се након његовог нестанка, уз сталне дисконтинуитете, одржало до данас, немогуће је.

У непосредној близини археолошког налазишта Виминацијум, на платоу изнад села Костолац, налазе се остаци средњовековног града Браничева и Црква Светог Георгија из 1924. године. У подножју платоа се налазе грађевине рударске колоније из XIX века са улазом у окно старог подземног рудника који је затворен већ више од педесет година, а након непрекидног рада од скоро сто година. Јужно од села Костолац се налази манастир Рукумија чије подизање се везује за кнеза Лазара, а обнова за кнеза Милоша. У Костолцу, Дрмну, Кличевцу и многим другим околним селима, налазе се и вредни примерци народног неимарства. Природа своје лепоте овде показује једном од највећих у Европи, реком Дунав, која је кроз историју била граница спајања и раздвајања народа и култура.

Основни проблем које ово истраживање поставља је зато везан за припадност археолошког налазишта Виминацијум контексту у коме се налази, односно могућност свеобухватног сагледавања простора као културног предела, увођењем новог концепта заштите и презентације налазишта. У том циљу је било неопходно извршити истраживање, разумевање и валоризацију елемената из свих историјских периода ширег подручја Виминацијума, односно анализирати **конструкцију простора Виминацијума као контекст наслеђа**, приказати **дисконтинуитете просторе који су довели до деконструкције наслеђа**, а што је као резултат дало предлог новог **концепта унапређења, заштите и презентације наслеђа кроз реконструкцију подручја**, у коме је оно представљено као јединствени културни предео.

Међутим, како одредити просторни оквир једног културног предела? Да ли уопште предео може имати јасне физичке границе? Постављање археолошког налазишта Виминацијум на прелиминарну листу Унесковог светског наслеђа заједно са више локалитета у другим државама, већ говори о повезаности овог предела са ширим европским простором, односно о вези више појединачних, међусобно удаљених предела у оквиру једне целине. Границе су динамичне и променљиве, јер различити аспекти који се анализирају (материјални и нематеријални, природни и културни) припадају различитим просторним обухватима. Друштвени, политички, културни, економски или неки други

контекст, који је у датом тренутку део одређене анализе, увек утиче на избор просторног оквира истраживања. За опис културног предела коме припада археолошко налазиште Виминацијум неопходно је препознати материјалне и нематеријалне чиниоце који су утицали на његово насељавање, историјски развој и данашњи живот, без обзира на њихову просторну удаљеност. Другачије речено, у обухват истраживања зато не може ући само законом заштићени простор археолошког налазишта Виминацијум, нити његова шира околина, односно административно подручје Града Пожаревца, па ни Браничевски округ, већ и много већи простор од њега, зависно од вредности које се сагледавају. Међутим, на крају истраживања које за циљ има одређивање културног предела који се као целина може и заштитити, на националном и међународном нивоу, ипак је неопходно размотрити његове могуће границе.

1.1.2 Научни циљеви истраживања

У складу са изузетним историјским и културним вредностима, као и великим савременим значајем ширег подручја Виминацијума, **основни научни циљ истраживања** је креирање одрживог концепта његовог будућег очувања и развоја у складу са савременим принципима заштите наслеђа у оквиру историјског и друштвеног контекста. Нови концепт настаје кроз истицање специфичног културног предела, који не чине само физички остаци историјских грађевина, већ и нематеријалне вредности настале као резултат утицаја различитих контекста кроз еволуцију, односно конструкцију, деконструкцију и реконструкцију грађевина, насеља и простора. Овим приступом се прате савремени правци и доктрине заштите наслеђа, у којима културни предео, односно предео заузима једно од најзначајнијих места.

Подциљеве представљају:

- приказ материјалних елемената простора повезаних јаким нитима нематеријалног наслеђа;
- анализа досадашњег приступа валоризацији, заштити и презентацији наслеђа простора Виминацијума;

- ревалоризација вредности и значаја простора Виминацијума као јединственог културног предела;

- давање предлога за унапређење будуће заштите и презентације простора Виминацијума као јединственог културног предела.

Испуњавање циљева се врши кроз сагледавање античког Виминацијума као:

- дела ширег културно-историјског простора са материјалним и нематеријалним наслеђем из свих историјских периода, без утврђивања приоритета, а чији су елементи неизбежно међусобно повезани;

- дела специфичног насељеног простора кога карактеришу дисконтинуитети развоја насеља, припадност историјском пољопривредном пределу уз велику европску реку који скрива археолошке остатке, али и савременом индустријском пределу који претходни предео уништава, утичући позитивно, али и негативно на социо-економски развој свих заједница и развој животне средине;

- савременог археолошког парка као већ установљеног туристичког производа, препознатљивог и на међународном нивоу;

- археолошког налазишта чија ће истраживања трајати више стотина година и чије резултате не можемо до краја предвидети.

1.1.3   Задачи истраживања

Из постављених циљева су произашли и **основни задаци истраживања**, чије спровођење је подељено у неколико фаза. Задатке чине:

- истраживање природног, историјског и друштвеног **контекста** у коме се шире подручје развијало до данас, односно не само **конструкцију** античког Виминацијума, већ и живот ширег простора након његовог замирања (прва фаза истраживања);

- истраживање заштите природног и културног наслеђа ширег подручја, односно истраживање укупног институционалног оквира заштите простора, приказ до сада спроведених археолошких истраживања, техничке заштите, презентације и интерпретације античког Виминацијума,

- али и приказ свих природних, градитељских и нематеријалних елемената простора (друга фаза истраживања);
- анализа проблема **дисконтинуитета** у развоју простора који обухвата процесе **деконструкције** од антике до данас – историјску разградњу, пљачкање простора, као и садашње процесе уништења као резултат савременог технолошког развоја и експлоатације природних богатстава (трећа фаза истраживања);
  - развој **концепта унапређења заштите и презентације** наслеђа кроз **реконструкцију** простора утемељен и посматран кроз: а) призму савремених теоријских приступа валоризацији, заштити и презентацији културног наслеђа, уз нагласак на темама аутентичности, интегритета и интерпретације у контекстима уништења и реконструкције, а у оквиру културних предела и очувања нематеријалног културног наслеђа (четврта фаза истраживања – подфаза 1); б) анализа досадашњег приступа валоризацији, заштити и презентацији наслеђа простора Виминацијума (четврта фаза истраживања – подфаза 2); в) ревалоризација простора као јединственог културног предела заснована на успостављању међусобних веза између природног, материјалног и нематеријалног наслеђа (четврта фаза истраживања – подфаза 3); г) дефинисање предлога за унапређење будуће заштите и презентације простора Виминацијума као јединственог културног предела уз давање смерница за развој предела везаних за његово одрживо коришћење, обнову његовог историјског карактера, заштиту и презентацију археолошког налазишта Виминацијум, очување индустријског наслеђа и традиционалне архитектуре, као и за ревитализацију предела кроз развој туризма и укључење у путеве културе, уз побољшање локалног социо-економског развоја и укључивање локалне заједнице у развој простора (четврта фаза истраживања – подфаза 4);
  - **формулисање закључака** са критичком оценом остварених резултата у односу на постављене полазне хипотезе (пета фаза истраживања).

1.1.4 Полазне хипотезе

У складу са предметом, проблемима и циљем истраживања постављене су полазне хипотезе, утемељене на ставу да се будући концепт заштите и презентације Виминацијума мора успоставити уз уважавање његовог природног и просторног, као и историјског и друштвеног контекста од настанка до савременог доба, и поједнако наглашавање материјалних и нематеријалних вредности.

У односу на то, дефинисане су следеће полазне хипотезе:

- **природне и културне (нематеријалне и материјалне) вредности ширег подручја, настале кроз укупну еволуцију простора која обухвата његову конструкцију, деконструкцију и реконструкцију (настанак, разградњу и обнову) од праисторије до савременог доба, заједнички чине специфични културни предео Виминацијума;**
- **дисконтинуитети развоја простора Виминацијума кроз историју представљају део аутентичности и интегритета самог археолошког налазишта Виминацијум и морају се узети у обзир приликом валоризације и оцене досадашњих приступа његовој заштити и презентацији;**
- **антички Виминацијум и касније коришћење простора кроз развој индустрије су равноправни чиниоци предела насталог из садејства природних услова и људског деловања, па умањење аутентичности појединачних античких споменика, угрожених услед развоја индустрије, изазвано њиховим измештањем са оригиналних локација, не води неминовно и ка умањењу вредности целокупног простора.**

1.1.5 Научне методе истраживања

У оквиру рада на предметној теми примењено је више истраживачких метода за проверу заснованости постављених полазних хипотеза.

Истраживање настанка и развоја простора Виминацијума је спроведено кроз историографски метод, а након сакупљања и проучавања извора и литературе. Прикупљене чињенице су даље приказане кроз синтезу и индукцију. Тема досадашњих истраживања и заштите свих елемената простора је обрађена

кроз дескриптивни метод. Кроз историографски метод, а уз анализу и синтезу података из литературе, је сагледан и утицај друштвеног контекста на дисконтинуитете развоја Виминацијума.

У циљу добијања неопходне теоријске базе за формирање концепта заштите Виминацијума спроведена је синтеза савремених теорија из области културног наслеђа, као и анализа праксе у оквиру конкретних простора и грађевина у свету. Даљом анализом је сагледано данашње стање простора Виминацијума кроз валоризацију његове досадашње заштите и презентације. Приликом валоризације ширег простора прво је примењен дескриптивни метод, након чега су кроз синтезу и специјализацију донети закључци валоризације. У оквиру ревалоризације је простор представљен кроз јединствен концепт заштите и презентације. Затим је кроз анализу и дескрипцију одређених специфичних тема, везаних за процесе у оквиру заштите наслеђа, а уједно и њихову примену на конкретни простор, кроз метод генерализације даље развијан усвојени концепт са предлозима унапређења заштите и презентације простора. Закључци су донети кроз метод индукције.

Основне изворе спроведеног истраживања чине текстуална, фото и техничка документација Археолошког института у Београду и надлежних завода за заштиту споменика културе, као и објављени извештаји досадашњих истраживача овог простора.

Објављена истраживања из области историје архитектуре и урбанизма, као и историје уметности и теорије заштите и презентације наслеђа, по природи ове докторске дисертације су и њен ослонац. Међутим, рад на дисертацији је неизбежно обухватио и истраживања из опште историје, археологије, етнологије, антропологије, геологије, географије, технологије, социологије, психологије, економије и многих других научних области.

1.2 Преглед теоријских извора и досадашњих истраживања

Досадашње научно истраживање античког Виминацијума било је углавном усмерено на утврђивање хронологије настанка и развоја војног логора и насеља, њихове међусобне односе и улогу војске у животу насеља, начине сахрањивања и

религиозне култове на овој територији, као и анализу појединачних остатака материјалне културе углавном повезаних са истраженим гробовима. У оквиру уметности највише је истраживано зидно сликарство, чији остаци су многобројни.

Велики број путописа које су нам оставили писци XVIII и XIX века су драгоцене извори о изгледу простора Виминацијума пре званичних археолошких ископавања. Италијански гроф Марсиљи (*Luigi Ferdinando Marsigli*, 1658–1730)⁷ је објавио 1726. године дело *Danubius pannonico-mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, physicis per lustratus*, у коме је донео и просторне скице античког Виминацијума. Феликс Каниц (*Felix Philipp Emanuel Kanitz*, 1829-1904)⁸ је својим причама о односима са локалним становништвом, управом некадашњег рудника и односу према овом историјском простору, описујући његове материјалне остатке и доносећи скице простора и цртеже великог броја античких артефаката, оставио вредно историјско, археолошко, уметничко, социолошко, психолошко и етнолошко сведочанство у виду књиге *Србија: земља и становништво од римског доба до краја XIX века*. Извештаји архитекте Михаила Валтровића (1839-1915)⁹ и археолога Милоја Васића (1869-1956)¹⁰, након првих ископавања Виминацијума с краја XIX века и почетком XX века, нас уводе у овај простор детаљним дескрипцијама места кроз које су као истраживачи прошли. Валтровићеве једноставне, са осећањима изречене *дефиниције* понашања локалног становништва и предложени правци даљег развоја простора, су цитати који се провлаче кроз целу дисертацију.¹¹

Незаобилазно дело за проучавање античког Виминацијума је и књига *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, ауторке Мирославе Мирковић, класичног филолога и професора античке историје у пензији на Филозофском

---

⁷ Гроф Марсиљи је био италијански природњак и војни инжењер који је више деценија провео на граници у Подунављу у служби Угарске и тако бележио, кроз мапе и цртеже, просторе којима је пролазио.

⁸ Феликс Каниц је био аустроугарски историчар уметности, путописац и етнолог, који је своја дела испунио својим изванредно богатим цртежима простора које је посећивао. Посебно се бавио етнолошким истраживањима Балкана и остацима из антике на овом подручју.

⁹ Михаило Валтровић је био школовани архитекта, професор архитектуре и први професор археологије на Великој школи у Београду, али и управник Народног музеја у Београду у периоду од 1881. године до 1905. године. Био је један од оснивача и први председник Српског археолошког друштва и оснивач научног часописа *Старинар*.

¹⁰ Милоје Васић, први српски школовани археолог, био је професор археологије на Београдском универзитету скоро четири деценије, све до 1941. године, али и управник Народног музеја од 1906. године.

¹¹ Радови наведених истраживача су део библиографије.

факултету Универзитета у Београду. Даља археолошка ископавања некропола су оставила документе археолога Љубице Зотовић из Археолошког института и Часлава Јордовића из Републичког завода за заштиту споменика културе, а касније Миомира Кораћа и Снежане Голубовић из Археолошког института, о сахрањивању и култовима античког Виминацијума. Археолог Драгана Спасић-Ђурић из Народног музеја у Пожаревцу је у великом броју радова приказала више аспеката живота овог римског града, као и археолог Драган Јацановић, из истог Музеја. Допринос су дали и многи други истраживачи античког Виминацијума, а велики број извештаја са ископавања и више научних радова о различитим аспектима развоја Виминацијума су објавили и сви преостали истраживачи са научног пројекта *ИРС - Виминацијум, римски град и легијски војни логор - истраживање материјалне и духовне културе становништва, применом најсавременијих технологија даљинске детекције, геофизике, ГИС-а, дигитализације и 3Д визуализације* Археолошког института у Београду. Извештаје о раду на Виминацијуму су оставили и други сарадници Археолошког института и Републичког завода за заштиту споменика културе.¹²

Истраживања из области урбанизма, архитектуре и грађевинарства античког Виминацијума су веома скромна. У оквиру докторске дисертације одбрањене 2003. године, архитекта Ана Радивојевић, професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду, је у низу неколико касноантичких локалитета обрадила и Виминацијум, анализом опека употребљаваних за изградњу његових грађевина. Архитекта Гордана Милошевић, доцент на истом факултету, је у докторској дисертацији одбрањеној 2006. године, приказала архитектуру касноантичких гробница Виминацијума. Поред описа елемената грађевина које су оставили Михаило Валтровић и Милоје Васић након својих ископавања, више извештаја ископавања извршених од седамдесетих година прошлог века, две поменуте дисертације, неколико новијих истраживања на тему употребљених грађевинских материјала и примењених техника зидања, јединствена слика архитектуре Виминацијума, обухватајући услове њеног настанка, начине развоја и градитељске резултате који су се очували до данас, остала је неосветљена. О топографији и урбанизацији Виминацијума су писали археолог Владислав

---

¹² Радови наведених истраживача су део библиографије.

Поповић (1930 – 1999), Гордана Милошевић и археолог Немања Мрђић из Археолошког института Београд, који је рад на магистарској тези, одбрањеној 2009. године, посветио управо овој теми.¹³

Скромна археолошка истраживања средњовековног Браничева не дозвољавају доношење великог броја закључака о његовом развоју. Ипак, рад на овој дисертацији не би био комплетан да њом нису обухваћени радови његових истраживача, односно археолога Марка Поповића и Вујадина Иванишевића из Археолошког института у Београду, као и историчара Михаила Динића (1899-1970), Александра Узелца из Историјског института у Београду и Предрага Коматине из Византолошког института у Београду, али и Драгане Спасић-Ђурић. Проучавање историје средњег века на овом простору након турских освајања, односно током првих векова турске власти, услед малог броја писаних извора и непостојања материјалних остатака наслеђа, такође је веома тешко. Међутим, и поред тога, бројни истраживачи су оставили значајан допринос овој теми. Међу њима се могу издвојити османиста Момчило Стојаковић (1949-1988), чији превод *Браничевског тештера* из 1467. године представља најважнији извор за проучавање живота становништва овог периода, а који су сви каснији истраживачи тумачили, као што су историчар Александар Крстић из Историјског института у Београду и османиста Ема Миљковић са Филолошког факултета у Београду, чији радови су били драгоцене током израде ове дисертације. Каснији период ширег подручја, а под аустријском влашћу, је протумачио историчар Душан Пантелић (1879-1955) приказом пописа пограничних нахија након потписивања Пожаревачког мира 1718. године. Развој Пожаревца под турском управом приказала је османиста Душанка Бојанић (1927-2004). Податке о сакралним споменицима подручја нам је оставио историчар уметности и богослов Леонтије Павловић (1914-1997), али су то учинили и историчар уметности Владислав Касалица и археолог Дејан Радовановић из Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерева, уз важан попис културних места подунавске регије. О изградњи Цркве Светог Георгија у селу Костолац драгоцене податке је

---

¹³ Радови наведених истраживача су део библиографије.

оставио Константин Богдановић, учитељ из истог села и савременик процеса њене изградње.¹⁴

Етнолог Надежда Пешић-Максимовић је писала о споменичким вредностима сеоских центара у Србији и тако дала важну основу за проучавање сеоских насеља предметног подручја и њиховог развоја од XVIII века, баш као што су то учинили архитекте Александар Дероко (1894-1988), Бранислав Којић (1899-1987) и Ранко Финдрик (1922-2004), а на тему народног неимарства. Народно неимарство предметног подручја су описали генерал Милутин Миленковић (1886-1968) и инжењер Живојин Протић, а оно из самог села Костолац нам је приказао архитекта Драган Фелдић (1937-2017). Архитекта Бранко Максимовић (1900-1988) је својим делом *Urbanizam u Srbiji* тридесетих година прошлог века писао о оснивању и уређењу насеља у периоду обнове Србије под кнезом Милошем, који је један од пресудних периода у развоју простора Виминацијума. У овом смислу је драгоцено и дело које описује простор Пожаревца у 1829. години, а које је написао Ото Фердинанд Дубислав вон Пирх (*Otto Ferdinand Dubislav von Pirsch*, 1799-1832).¹⁵

Каснији живот подручја кроз људе, природна богатства и привредни развој, од времена кнеза Милоша до седамдесетих година прошлог века, су између осталих, приказали Сретен Стојковић (1854-1928), Градимир Вуловић, Милутин Миленковић, Живојин Протић, Михаило Миладиновић и Небојша Ђокић. Живот подземног рудника, каснији процес настанка градског насеља Костолац и индустријализације простора је описан у више текстова које су нам оставили професори универзитета, некадашњи инжењери и запослени косточачких рудника, али и локални ентузијаста.¹⁶

Што се тиче анализе и предлога заштите и презентације наслеђа на овом простору, литература на ову тему скоро потпуно изостаје. Овде се издваја само римски Виминацијум кога су у оквиру ове области обухватили сарадници Археолошког института у Београду, односно Миомир Кораћ, Снежана Голубовић, Немања Мрђић, као и Јелена Анђелковић Грашар, Милица Тапавички-Илић, Драгана Роговић и ауторка ове дисертације. Марко Николић је у својој магистарској

---

¹⁴ Радови наведених истраживача су део библиографије.

¹⁵ Ото Фердинанд Дубислав вон Пирх је био немачки официр и путописац.

¹⁶ Радови наведених истраживача су део библиографије.

тези, одбрањеној 2009. године на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, истраживао презентацију археолошких налазишта у Србији. У оквиру тезе је обрадио и досадашње резултате на презентацији античког Виминацијума, из угла заштите појединачних локалитета и њиховог односа према међународним повељама из области заштите културног наслеђа. Од великог значаја су истраживања Дејана Радовановића, а која су обухватила анализу стања наслеђа и његове заштите на територији подунавске регије. О односу рударства и животне средине, па и културног наслеђа у Србији, писао је архитекта Ненад Спасић са тимом истраживача из Института са архитектуру и урбанизам Србије, али је то учинила и Драгана Спасић-Ђурић, на конкретном примеру костолачких рудника.¹⁷

Међу етнолошким студијама се издвајају истраживања етнолога Данице Ђокић из Народног музеја у Пожаревцу и Слободана Зечевића (1918-1983), а о ритуалима села Костолца и североисточне Србије. Веома значајан за ову дисертацију је рад који је Даница Ђокић коауторски написала са Драганом Јацановићем, а о топонимији Стига. Анализа нематеријалног наслеђа простора није била могућа без ових истраживања. Теоријско-практично истраживање етнолога Љубице Милосављевић, доцента Филозофског факултета у Београду, а о пљачкању археолошких налазишта источне Србије доноси неопходну психолошку анализу дела становништва овог простора.¹⁸

О природном наслеђу простора Виминацијума, где најистакнутију улогу носи река Дунав, постоји обимна стручна литература, а у изради ове дисертације су коришћена геолошка и геоморфолошка истраживања више аутора, као и анализе заштићених природних добара на овом подручју, спроведене кроз научне радове и локалне стратегије, као и велики број просторних планова.

Најважнији савремени плански документи који су коришћени у овој дисертацији су *Просторни план Града Пожаревца*, *Просторни план подручја посебне намене Костолачког угљеног басена*, *Просторни план подручја посебне намене археолошког налазишта Виминацијум* и *План генералне регулације Костолца*. За више тема је веома значајна била и *Стратегија одрживог развоја Града Пожаревца од 2017. до 2022. године*. Информације неопходне за бројне

---

¹⁷ Радови наведених истраживача су део библиографије.

¹⁸ Радови наведених истраживача су део библиографије.

статистичке анализе дали су *Пописи становишта Србије* из 2002. и 2011. године. Регионални завод за заштиту споменика културе у Смедереву је за потребе *Просторног плана Града Пожаревца* у 2012. години израдио елаборат *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца*, а који је био неопходна основа за приказивање елемената културног наслеђа у овој дисертацији.

На тему културног предела у Србији писало је неколико аутора и сва истраживања су била драгоцене за израду ове дисертације. Славица Вујовић архитекта - конзерватор из Покрајинског завода за заштиту споменика културе је објављивањем књиге *Како очувати и користити културно наслеђе*, 2017. године, објединила истраживања спроведена у вези са заштитом и презентацијом историјског места Бач и његове околине као културног предела који је од 2010. године на Унесковој прелиминарној листи светског наслеђа. Током последње деценије настао је велики број научних радова везаних за заштиту и презентацију археолошких локалитета у Србији, а на основу веома успешног рада професора и асистената Архитектонског факултета у Београду са студентима. Научни радови обухватају предлоге заштите и презентације мартиријума и базилике у Јагодин Мали у Нишу (аутори рада Нађа Куртовић-Фолић, Гордана Милошевић, Мирјана Ротер-Благојевић, Ана Радивојевић, Ана Никезић, Рената Јадрешин-Милић, Драгана Ћоровић и Марко Николић), Медијане – *Mediana* (аутори рада Нађа Куртовић-Фолић, Гордана Милошевић, Мирјана Ротер-Благојевић и Ана Никезић), Тимакум Минуса – *Timacum Minus* (аутори рада Мирјана Ротер-Благојевић, Гордана Милошевић, Ана Радивојевић и Марко Николић) и рамске тврђаве (аутори радова Мирјана Ротер-Благојевић, Гордана Милошевић, Рената Јадрешин-Милић и Марко Николић)¹⁹

---

¹⁹ Радови наведених истраживача су део библиографије.

2.0 КОНСТРУКЦИЈА ПРОСТОРА ВИМИНАЦИЈУМА – КОНТЕКСТ НАСЛЕЂА

2.1 Природно окружење

Подручје Града Пожаревца одликују равничарско-низијски терени са ниским побрђима од 200 m до 350 m надморске висине, нагнути ка великим рекама, Дунаву и Великој Морави.¹ Морфологију терена на коме је смештено археолошко налазиште Виминацијум карактеришу два гребена, између којих се налази равница Стиг, и који се пружају правцем север-југ, скоро паралелно (западни гребен, тзв. Пожаревачка греда је нижи (врх Лештарски вис - 175 m) и пружа се од Костолца до Ресаве и Свилајнца, док је источни гребен, тзв. Божевачка греда, виши (врх Велико Брдо - 311 m), почиње код села Кличевац и Речица, а према југу прелази у широко побрђе.² За јужну границу Стига се узима место сужења Млавине долине на линији Орљево-Рашанац, док је северна граница напуштени рукавац Дунава, односно Дунавац.³ (сл. 1)

Са обе стране Пожаревачке греде, чији се најсевернији део назива Сопотска греда,⁴ простиру се угљена поља Костолачког угљеног басена,⁵ а алувијални наноси река представљају најплодније делове Србије, погодне за узгајање разноврсних пољопривредних култура, а посебно житарица.⁶ На

---

¹ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 62.

² ИАУС, *Просторни план подручја посебне намене костолачког угљеног басена, Књига 3. Стратешка процена утицаја просторног плана на животну средину* (Београд: ИАУС, 2012), 2-3.

³ Саво Кузман, Миодраг Степановић, Ђурђа Миљковић, „Геолошко-геоморфолошке карактеристике Стига“, *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 6.

⁴ Михаило Миладиновић Пожаревачку греду зове Браничевски повијарац и за њен почетак узима Бељаницу, а наводи да је Јован Драгашевић назива Браничевцем. Такође, каже да се северни део повијарца назива Сопотски повијарац по брду Сопоту код Пожаревца, док се његов јужни део назива Венчана планина (назив потиче из аустријске карте настале између 1718. године и 1739. године, а коју је објавио Јохан Лангер у XIX веку (*Johann Langer*, 1838-1910) (Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 6).

⁵ Мајовски Вучетић, *Из историје српских угљенокопа: Јаме костолачког мајдана* (Београд: ЈП Електропривреда Србије, 2010), 4-5

⁶ *исто.*

подручју Града Пожареваца, постоји и широки спектар ресурса минералних вода, а значајан је онај у експлоатационом пољу површинског копа угља „Дрмно“.⁷

Подручје Костолачког угљеног басена је део јужног обода Панонског басена и има умерено-континенталну климу са наглашеним степско-континенталним утицајима климе суседног Баната, чије су одлике хладније зиме и топла лета.⁸ Препознатљиво климатско обележје подручја Костолца је југоисточни ветар – кошава,⁹ која може достигати и јачину од 70 km/h.¹⁰

Град Пожаревац спада у подручја Србије са натпросечно развијеном, разуђеном и разноврсном хидрографијом.¹¹ Главни водотоци су реке Дунав, Велика Морава и Млава. Дунав Дунавцем формира Костолачко острво, које је вештачким интервенцијама подељено на три дела, а кроз које пролазе и каналски системи за одводњавање.¹² Млава се некада уливала у Дунавац, а после прокопавања канала кроз острво услед индустријских потреба, директно је повезана са Дунавом.¹³ Дунав је на подручју Костолца широк око 1.200 m, а изградњом хидроелектране „Ђердап“, ниво реке је подигнут, па је њена десна обала често била плавлена, што је условило изградњу насипа.¹⁴ (сл. 2)

Михаило Миладиновић је 1928. године записао: „Не само да се римске старине налазе око Костоца, но их има и целој области. Готово у сваком селу или његовом атару налазе се римске старине и трагови од римских насеља. О некадашњој густој насељености овога краја сачувала се традиција у причи да је „некад мачка могла с крова на кров да иде од Дунава па на југ за два дана хода“

---

⁷ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 19.

⁸ Љупче Миљковић, Миодраг Степановић, Слободан Миладиновић, „Физичко – географске промене настале као последица експлоатације лигнита на површинском копу „Дрмно“, *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 24.

⁹ Мајовски Вучетић, *Из историје српских угљенокопа: Јаме костолачког мајдана* (Београд: ЈП Електропривреда Србије, 2010), 4.

¹⁰ *Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 12.

¹¹ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 17.

¹² *исто*, 17.

¹³ Љупче Миљковић, Миодраг Степановић, Слободан Миладиновић, „Физичко – географске промене настале као последица експлоатације лигнита на површинском копу „Дрмно“, *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 25.

¹⁴ *исто*.

(...)“¹⁵. Међутим, након замирања античког Виминацијума у VII веку није се на његовим темељима појавило ново насеље. У целој стишкој равници ни данас нема градских насеља,¹⁶ јер је осим граничних река и извора у брдима на ободу, Стиг сиромашан водом, а највећи потоци у њему преко лета скоро пресуше¹⁷. Недостатак воде и стални удари јаких ветрова, учинили су да сеоска насеља настају уз реке и изворе, иако су их оне одувек плавиле, а да се његова прострaнства користе за оранице.

О природним условима простора Виминацијума говоре многи извори, али и каснији аутори. Најпознатије од свих хришћанских путовања са запада у Палестину је оно саског војводе Хенрика Лава 1072. године, који је Дунавом стигао до Браничева, „града грчкога краља“, а одатле због мочвара кренуо даље коњима кроз огромну „бугарску шуму“, да би приспео до простора данашње Ћуприје.¹⁸ У 1936. години Милутин В. Миленковић и Живојин Протић пишу да се код Великог Градишта налази рит површине око 16 km² „који штетно утиче на здравље становништва тога краја, које болује доста од грознице“. Такође, пишу и о „живом песку“ код Рама, ка Дунаву, односно наслагама песка „који је тако ситан, да изгледа као прашина, а ветар га дувањем премешта са места на место, чинећи од њега разне геометриске облике.“ Кошава песак носи далеко и он „штетно утиче на здравље, а нарочито на органе за дисање.“ Још пишу да се некада песак налазио све до Великог Градишта и Голупца, али да је то спречено садњом дрвећа, нарочито багрема.¹⁹ Геолошка истраживања потврђују оазе живог

¹⁵ Видети у: Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 23.

¹⁶ Саво Кузман, Миодраг Степановић, Ђурђа Миљковић, „Геолошко-геоморфолошке карактеристике Стига“, *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 7.

¹⁷ Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 63.

¹⁸ Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 11-13. Иначе, појам „Бугарска шума“ или „Бугарска пустиња“ је био уобичајен код писаца крсташке епохе за простор данашње Србије од Београда до Ниша, дуж пута *Via Militaris* (видети у: Александар Узелац, Скитски разбојници у Бугарској пустињи: погледједног ходочасника на Поморавље средином XI века, *Историјски часопис* LIX (2010): 59-76.).

¹⁹ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 25, 36-37. О живом песку код Рама, „који немилостиво упропашћује усеве и засипа замуку људску“, пише и Сретен Стојковић (Сретен. Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву од Београда до Радујевца* (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1893), 167).

песка у Затоњској (Рамској) пешчари која представља југоисточни наставак Делиблатске пешчаре.²⁰

Документи из XIX века нам говоре и о плављењу подручја Виминацијума, а међу њима је и онај из јуна 1837. године у којем „покорњејши слуга“ Никола Ђорђевић обавештава кнеза Милоша следеће: „Покорњејше јављам вашој свјетлости за ливаду у рамском риту, како је вода потопиле једна части, а трећа је само остала. У Клепечкој такођер потопила нас, оно што је у низији била куд је био врбњак. За Млаву ви јављам да је велика, и све четир воденице стале су ни једна не меље, а и Морава по мало долази“²¹. Михаило Валтровић током ископавања Виминацијума 1882. године, северно од северног бедема града, запажа да је земљиште водоплавно.²² И у савремено доба Млава је плавила просторе села Костолац и оближњих села, па је 2006. године био поплављен велики број кућа у селу Костолац, Брадарац и Маљуревац.²³

Површинска експлоатација угља у Костолачком угљеном басену условљава заузимање великих површина земљишта, као и уништавање животног простора свих биоценоза, од шумских до пољопривредних.²⁴ Данас је на подручју Града Пожареваца услед крчења, само 7% територије под шумама, што је далеко испод окружног и националног просека.²⁵

На подручју Града Пожареваца налазе се и четири заштићена природна добра, односно три споменика природе - хрстова, јасена, бреста и липе, као и један предео нарочите природне лепоте заступљен групом хрстова. Овде су и Стојкова, Жилавска, Завојска и Чибуклијска ада, које припадају зони заштићеног

²⁰ Видети у: Milun Marović, *Geologija Jugoslavije (predavanja studentima geofizike i petrologije)* (Beograd: Rudarsko – geološki fakultet), 168-169.

²¹ Видети у: Миодраг Манојловић, *Двор и породица књаза Милоша у Пожаревацу 1825-1839* (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2011), 129. Такође, Петар Илић и Никола Ђорђевић обавештавају кнеза Милоша у јулу исте године, да „у Клепечкој и Рамском риту ... Дунав једнако долази, и излио се већ, па сено једнако како из Клепечке, тако и из Рита одоздо дижемо и у сена сдевамо, да га вода потопила не би, јербо она све већма долази. Док ми једно сено износимо, дотле она опет надође и друго да покваси оће“ (*исто*, 132).

²² Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 104.

²³ Видети у: Ана Милановић, Марко Урошев, Драгана Милијановић, „Поплаве у Србији у периоду 1999-2009 година – хидролошка анализа и мере заштите од поплава“, *Гласник Српског географског друштва ХС/1* (2010): 97; Politika, „Mlava probila drugi pojas odbrane u Kostolcu, 18.05.2014“, <http://www.politika.rs/sr/clanak/293369/Mlava-probila-drugi-pojas-odbrane-u-Kostolcu#!>; Večernje Novosti Online, „Odbrana Drmna i Kostolca, 18.05.2014“, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:492033-Odbrana-Drmna-i-Kostolca>

²⁴ *Локални план управљања отпадом* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2009), 32.

²⁵ *Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 14.

Специјалног резервата природе „Делиблатска пешчара“, а налазе се на Дунаву уз Костолачко острво. Идентификовани су и други простори који поседују значајне природне карактеристике, међу којима је и палеонтолошки локалитет на коме је пронађен комплетан скелет мамута, и то непосредно уз археолошко налазиште Виминацијум, а у оквиру површинског копа угља „Дрмно“,²⁶ а који је нажалост услед рада истог копа постао заувек неприступачан (сл. 3).

2.2 Насељавање простора Виминацијума кроз историју

2.2.1 Преримски период

Први трагови човековог присуства на територији Виминацијума потичу из млађег неолита, око 5.000. године старе ере.²⁷ Насељавање се наставља и у периоду бакарног доба, када овај крај постаје значајан центар првих металурга бакра, а читава култура добија у свету назив по првим локалитетима на којима је забележена, у Костолцу и Бадену у Немачкој, „Баден-Костолац“.²⁸ Њени остаци су откривени на платоу „Мали Град“, код мештана познатијем као „Тодића црква“, а који се налази на завршетку Сопотске греде изнад данашње леве обале реке Млаве.²⁹ Две природне, јасно одвојене целине се као највише тачке издижу изнад села Костолац, па се са јужне стране „Малог града“, који представља скоро квадратни плато, налази „Велики град“.³⁰ Након костолачке културе, на овој територији се настављају културе бронзаног и гвозденог доба.³¹ Управо у атару

²⁶ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 60-62.

²⁷ Ђокић, Даница, Јацановић Драган. „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 68.

²⁸ Dragana Spasić-Durić, „Kulturno-istorijska vertikala Kostolca“, u *Strategija održivog razvoja grada Požarevca 2009-2013 godine* (Beograd, Požarevac: Republička agencija za prostorno planiranje, Grad Požarevac, 2009), 14. О костолачкој култури видети у: Дубравка Николић *Костолачка култура на територији Србије* (Београд: Центар за археолошка истраживања, 2000).

²⁹ Спасић-Ђурић, Драгана, „Утицај рударства и енергетике на археолошке локалитете у регији Костолац“, *Зборник радова Високе Техничке школе Пожаревац* 1-2 (2012): 4.

³⁰ *исто.*

³¹ Ђокић, Даница, Јацановић Драган. „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 68-69. На локацији „Рит“, а у оквиру археолошког налазишта Виминацијум, током ископавања 2015. године, пронађени су гробови из раног бронзаног доба, као и део једне полуземунице са отпадним јамама, што је заједно са налазима, довело до претпоставке да је ову област у поменутом периоду насељавала мања породична заједница која се бавила ловом и риболовом, где су кључну улогу играле река Млава и некадашња Клепечка река (видети у: Bebina Milovanović, Saša Redžić, Mladen Jovičić, „Arheološka istraživanja na lokalitetu Rit (Viminacium)“, u *Arheologija u Srbiji: projekti*

оближњег села Кличевац, а чије обрадиве површине полако нестају услед напредовања површинског копа „Дрмно“, пронађена је 1881. године позната фигурина дубовачко-жутобрдске културе развијеног бронзаног доба, под именом „Кличевачки идол“.³²

У античким изворима је забележено постојање Трибала на овом простору (што је и потврђено гробним налазима из Костолца и Дрмна), које је 335. године пре нове ере поразио Александар Македонски.³³ Након његове смрти Келти су прешли Дунав и у зони ушћа Млаве у Дунав се окупили са циљем похода на Грчку и Делфе, о чему сведочи и **најстарија келтска некропола на северном Балкану**, пронађена на месту са топонимом „Пећине“ у селу Костолцу (на њој су пронађени гробови који припадају келтском, али и аутохтоном становништву, датовани у период од краја IV и током III века, што указује на миран међусобни живот).³⁴ Након пораза код Делфа 279. године пре нове ере, део Келта се вратио у Подунавље и интегрисао са домороцима, а на простору источно од Велике Мораве антички писци помињу **Мале Скордиске**, односно етнички хетерогену племенску заједницу формирану од келтског, трачког, илирског и дачког становништва.³⁵

За каснолатенско, вероватно утврђено насеље – *oppidum*, из II века пре нове ере, претпоставља се да се налазило на локалитету „Мали Град“, да у њему

Arheološkog instituta u 2015. godini, ur. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, (Beograd: Arheološki institut, 2017), 74-76.

³² О овом налазу видети у: Михаило Валтровић, „Земљани преисторијски кип из Кличевца“, *Старинар* VII/4 (1890):110-114. Тај, до тада једини примерак, у бомбардовању Народног музеја у Београду током Првог светског рата, када је најозбиљније страдала археолошка збирка, скоро потпуно је уништен (Надежда Катанић, Споменици културе, културне и научне установе у првом и другом светском рату, *Саопштења* XIII (1981): 242). Током 2012. године, на локалитету „Над Клепечком“, угроженом радом површинског копа, пронађене су још две антропоморфне фигурине ове културе (видети у: Saša Redžić, Mladen Jovičić, Ilija Danković, „Iskopavanja na lokalitetu Nad Klepečkom (Viminacijum)“, у *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*, ur. Snežana Golubović, Dragana Antonović, Vesna Bikić (Beograd: Arheološki institut, 2014), 62, 65).

³³ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 17.

³⁴ *исто*, 17-18. Осим поменуте ранокелтске некрополе, истражене су и друге келтске и латенске некрополе или појединачни гробови, и то на локалитетима „Рудине“ у селу Костолац, „Репњак“ - у градском насељу Костолац, и на десној обали Дунавца у селу Костолацу, док су каснолатенски предмети пронађени на локалитету „Чаир“ у селу Костолац, а каснолатенске јаме на локалитету „Над лугом“ у селу Дрмно. Највећи број налаза из периода Келта и Скордиска потичу и са Костолачког острва и Аде Чибуклије, која су за Скордиске вероватно имала улогу *refugium*-у у време опасности од непријатеља (*исто*, 18-19; видети и у: Драгана Спасић, „Случајни налази са локалитета „Чаир“ у Старом Костолацу“, *Viminacium* 7 (1992): 5-22 и у: Милица Тапавички-Илић 2007 Тапавички-Илић, Милица, „Келтски гробови са Рудина у Старом Костолацу“, *Гласник Српског археолошког друштва* 23 (2007): 245-252).

³⁵ *исто*, 17-19.

живот престаје средином или у другој половини I века, и да се затим сједињује са римским градом на десној обали Млаве.³⁶ Археолошки налази и некрополе указују да су Келти, а затим Скордисци, овде развили стабилну културну заједницу и постигли завидан економски напредак, а да је након римских освајања културна размена између њих и Римљана текла у оба смера.³⁷ Промене су биле постепене, током III века културна интеграција се завршава, а резултат је било „потпуно утапање аутохтоних елемената у римску материјалну и духовну културу“.³⁸

Тако су на илирском и трачком тлу у нашим крајевима Келти били „танак господарски слој“ који није успео да асимилије староседеоце,³⁹ док су Римљани, завршивши освајања Подунавља почетком нове ере, остали господари на његовом простору неколико наредних векова⁴⁰. Према писаним изворима, Римљани су у средње Подунавље стигли у време владавине Августа (владао је од 27. године пре нове ере до 14. године нове ере).⁴¹ Овде су започели изградњу утврђења – *praesidia*, као дела границе Царства, вероватно у периоду од 13. до 14. године нове ере и краја Августове владавине.⁴² Оснивање провинције Мезије се углавном датује у време непосредно након Августове смрти, односно 15. годину нове ере.⁴³

2.2.2 Римски и рановизантијски Виминацијум

Претпоставља се да је након доласка у Мезију из Далмације, шездесетих или седамдесетих година I века, **Легија VII Клаудијева (Legio VII Claudia)** крајем истог века изградила **логор Виминацијум (Viminacium)**.⁴⁴ Поједини истраживачи сматрају да се у Виминацијуму пре ње привремено налазила **Легија IV**

---

³⁶ исто, 19.

³⁷ Драгана Спасић, „Прилог проучавању традиције Скордиска у Виминацијуму“. *Гласник Српског археолошког друштва* 13 (1997): 40 (видети и у: Таравићки-Илић, Milica. *Die Romanisierung der Skordisker (Internationale Archäologie 84)* (Rahden: Verlag Marie Leidorf, 2004), 96-98)

³⁸ исто: 43.

³⁹ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 22.

⁴⁰ Милорад, Панић-Суреп, *Споменици културе* (Београд: Просвета издавачко предузеће Србије, 1951), 15-16.

⁴¹ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 22.

⁴² исто.

⁴³ Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Београд: Археолошко друштво Југославије, 1968), 22.

⁴⁴ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 24.

Флавијева (Legio III Flavia Felix), док неки други предлажу обрнут хронолошки распоред, након чега је услед Домицијанове забране стационирања две легије у једном логору, Легија IV Флавијева отишла из Виминацијума.⁴⁵

Најзначајнији допринос у формирању насеља Виминацијума имала је управо стална војна посада која је први логор подигла као место одбране тада пограничне провинције Мезије.⁴⁶ Претпоставка је да је у другој половини I века нове ере почело насељавање војних ветерана и трговаца у околини овог логора, који су заједно формирали **прву заједницу римских грађана у Виминацијуму**.⁴⁷

Већи стратешки значај Виминацијум је добио са Домицијаном, у време офанзивне политике према Дачанима.⁴⁸ Тада је на мезијској обали Дунава Виминацијум био **најзначајније римско утврђење**. После упада Дачана 81. и 85. године, Домицијан је 86. године поделио провинцију (*Moesia Superior*) на Горњу Мезију и Доњу Мезију (*Moesia Inferior*), а 89. године је склопио мир са Дачанима, који ипак није дуго трајао, па је након јачања постојећих и изградњом нових утврђења, као што су оближња Ледерата (*Lederata*) (у данашњем селу Рам, прим.аут.) и Пинкум (*Pincum*) (у данашњем градском насељу Велико Градиште, прим.аут.) и кључних комуникација, цар Трајан напао Дачане.⁴⁹ У време припрема за рат и и током самих ратова (од 101. до 106. године) Виминацијум је био сабирни центар римских легија, а прелазак Трајанове војске преко Дунава је током првог дачког рата био извршен највероватније код Ледерате.⁵⁰

После Трајанове победе у дачким ратовима, у првим годинама II века нове ере, Дакија постаје римска провинција, па Горња Мезија више није погранична област.⁵¹ У њој започиње епоха која је према моделу из Рима, али уз локалне услове, донела провинцији опште одлике свих других колонизованих римских

---

⁴⁵ *исто*, 24-25 (Видети и у: Снежана Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама, I – III век н.е* (Београд: Балканолошки институт, САНУ, 2002), 159-160 и у: Miroslava Mirković, „Legija IV Flavia i vojni logor u Viminacijumu“, *Arheološki vestnik XXIV/1973* (1975): 907).

⁴⁶ Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Београд: Археолошко друштво Југославије, 1968), 56.

⁴⁷ *исто*.

⁴⁸ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 23.

⁴⁹ *исто*, 23-24.

⁵⁰ *исто* (О преласку Трајана преко Дунава и значају Виминацијума видети и у: Edward Togo Salmon, „Trajan's Conquest of Dacia“, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 67 (1936): 82-105.

⁵¹ Милоје Васић, „Колонија Виминацијум: археолошка студија“, *Старинар XII* (1895): 29.

подручја.⁵² Виминацијум постаје „најзначајнији војно-политички и економски пункт и највеће градско насеље на доњем Дунаву“, на раскрсници путева.⁵³ Статус муниципијума, односно града са ограниченим римским правима (*Municipium Aelium Viminacium*), стиче под Хадријаном 117. године, а у оближњем Пинкуму, ствара се независна рудничка област подређена цару.⁵⁴ Значај виминацијумских легија као фактора стабилности и мира се показује током III века, када се Клаудијева легија бори уз Септимија Севера против Парта, као и Каракалу против Рета и подунавских народа. Статус колоније (*Colonia Viminacium*) Виминацијум добија 239. године под царом Гордијаном, као и право ковања новца.⁵⁵ (сл. 4) У нестабилним временима друге половине III века, уз нападе Карпа и Гота, на дунавској граници се поново концентрише војска, и управо у том периоду Виминацијум пружа значајну помоћ војним трупама и царевима на путу ка Истоку или по повратку у Рим, поставши један од „најзначајнијих фактора стабилности Царства“.⁵⁶ Међутим, почетком друге половине III века, после побуне међу мезијским и панонским трупама, цар Галијен је „казнио“ присталице побуњеника у Мезији „и то не само војнике, но и цивиле“, па се претпоставља да су овим били погођени Сингидунум (*Singidunum*) и Виминацијум.⁵⁷ Криза се делимично разрешила победом Диоклецијана над Карином 284. године, којом је започела владавина балканских царева. У време Диоклецијана Горња Мезија је подељена на Прву Мезију (*Moesia Prima*) у којој је престоница био Виминацијум и Дарданију (*Dardania*).⁵⁸

У IV веку Виминацијум је био једно од епископских средишта са епископима Амантином и Киријаком.⁵⁹ Крајем истог века су Готи на путу ка Италији прешли преко Виминацијума.⁶⁰ Хуни су 441. године Виминацијум

---

⁵² Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 25.

⁵³ *исто*, 26.

⁵⁴ *исто*.

⁵⁵ *исто*, 26.

⁵⁶ *исто*, 25-28.

⁵⁷ Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Београд: Археолошко друштво Југославије, 1968), 71-72.

⁵⁸ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 27-28.

⁵⁹ *исто*, 28.

⁶⁰ Марко Поповић, „Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму“, *Старинар XXXVIII* (1988): 1, 5.

разорили и опљачкали, а становништво одвели у ропство.⁶¹ Територију тада насељавају германска племена, која као федерати учествују у одбрани Царства, што се документује и резултатима истраживања јужних некропола Виминацијума које потичу из друге половине V века и друге трећине VI века, а избегло становништво се полако враћа у разрушен град.⁶² Након тога, Виминацијум је вероватно ушао у област коју су држали Гепиди, а формално остао у оквирима Источног римског царства.⁶³

У VI веку, у време Јустинијана, Виминацијум је обновљен као погранична тврђава,⁶⁴ односно рановизантијски *Виминакион* под јурисдикцијом Јустинијане Приме (*Primae Justinianae*).⁶⁵ На основу индиректних података из итинерера Антонина претпоставља се да је у периоду од краја III века био изграђен мањи логор на левој обали Млаве, на локалитету „Мали град“.⁶⁶ До сада су се истраживачи слагали да је овде настао и рановизантијски *Виминакион*, односно да је старије привремено утврђење Јустинијан обновио у VI веку.⁶⁷ Међутим, најновија истраживања показују да на локацији „Мали град“ ипак не постоје трагови грађевина из VI века,⁶⁸ па аутори *Виминакион* везују за простор уз локалитет „Светиња“, где су пронађени остаци бедема из VI века са две куле, а који се налази на између напуштених речних корита, али се остављају отвореним и могућности локације утврђења на неким од потопљених дунавских острва у околини, као и на Костолачком острву, чији простор је већином неистражен.⁶⁹ Све

---

⁶¹ Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 1968), 73.

⁶² Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 28.

⁶³ Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 1968), 73.

⁶⁴ *isto*.

⁶⁵ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 28.

⁶⁶ *исто*, 27-28.

⁶⁷ Марко Поповић, Вујадин Иванишевић, „Град Браничево у средњем веку“, *Старинар XXXIX* (1988): 130; Марко Поповић, „Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму“, *Старинар XXXVIII* (1988): 32-33 (Видети и у: Vujadin Ivanišević, “Late Antique Cities and Their Environment in Northern Illyricum”, у *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land – Leben im Byzantinischen Reich*, ur. Falko Daim, Jorg Drauschke (Maintz: Verlag des Römisch Germanischen Zentralmuseums, 2016), 91-92 и у: Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 28).

⁶⁸ Vujadin Ivanišević, “Late Antique Cities and Their Environment in Northern Illyricum”, у *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land – Leben im Byzantinischen Reich*, ur. Falko Daim, Jorg Drauschke (Maintz: Verlag des Römisch Germanischen Zentralmuseums, 2016), 92.

⁶⁹ Видети у: Немања Мрђић, „Топографија и урбанизација Виминацијума“ (Магистарска теза, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2009), 30-31, у: Vujadin Ivanišević, “Late Antique Cities and Their Environment in Northern Illyricum”, у *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land –*

претпоставке се везују за помен рановизантијског Виминакиона у писаним изворима као дунавског острва.⁷⁰ Крајем 584. године Виминацијум су заузели Авари, али се већ око 600. године помиње као византијска војна база. Вероватно је престао да постоји током VII века под ударима Словена.⁷¹

Осим на ужој територији града и територији војног логора Виминацијума, остаци античке архитектуре су истраживани и на његовој периферији. Целокупан простор ван зидова града и логора Виминацијум уз Дунав живео је током старог века, остављајући нам археолошке налазе и архитектонске остатке расуте преко широке територије плодног Стига.

2.2.3 Развој области Браничева у средњем веку

У средњем веку се именом Браничево означавају три појма: град, жупа и земља.⁷² Границе земље Браничево су се пружале од Дунава на северу до долине Ресаве на југу, и од Велике Мораве на западу до Кучајских и Хомољских планина на истоку.⁷³ У Браничевској земљи је било неколико жупа: Браничево, Пек, Звижд,

---

Leben im Byzantinischen Reich, ur. Falko Daim, Jorg Drauschke (Maintz: Verlag des Römisch Germanischen Zentralmuseums, 2016), 92, у: Михаило Милинковић, *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу* (Београд: Досије студио, 2015), 126-127 и у: Miroslava Mirković, „Eine Schiffslande des spatien 6. Jahrhunderts bei Viminacium?“, u *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vortrage der internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1.-5. September 1998)*, urednice Gerda von Bulow, A. Milčeva, 1999, 17-25.

⁷⁰ Видети у: *исто*.

⁷¹ Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Београд: Археолошко друштво Југославије, 1968), 73.

⁷² Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 13. Жупа је у средњовековној Србији била територијална, привредна и управна целина која је обухватала долине река и котлине, а њено управно средиште је углавном био неки утврђени град, по коме је она и могла добити име, мада је то чешће било по реци у чијој долини се простирала. Земља је, пак, била већа територијална и управна јединица, која је обухватала најмање две жупе, па се обично име средишње жупе преносило на целу земљу. Територија земље је обично одговарала духовном подручју једне епископије, односно митрополије, јер формирању једне земље доприноси и присуство епископског средишта. У Браничевској земљи је било неколико жупа: Браничево, Пек, Звижд, Хомоље, а вероватно и Ждрело и Ресава. Жупа и земља Браничево су добиле име по утврђеном граду (видети у: *исто*, 252).

⁷³ *исто*, 252. У средњовековној Србији су постојала два типа насеља, у већој или мањој мери урбаног карактера - градови и тргови. Град је имао утврђење око кога се развијало подграђе, односно насеље. Ово насеље се од XV века, према мађарској речи, назива варош. Становници градова, осим војника, бавили су се пољопривредом, занатством, трговином, рударством и интелектуалним занимањима. Посебну групу градских насеља су чинили она која су настала око рударских центара. На простору Браничева у XV веку је постојало неколико утврђених градова и градских насеља - Браничево, Храм, Голубац, Ресава, Ждрело и Вителница, а постоје остаци још неколико утврђења на територији Браничева за које се не зна да ли су била активна током XV века.

Хомоље, а вероватно и Ждрело и Ресава. Жупа и земља Браничево су добиле име по утврђеном граду Браничево.⁷⁴ (сл. 5)

Византију су у VII веку са Дунава потиснули Авари, а затим, започевши нагло ширење ка западу почетком IX века, територију јужно од Дунава су освојили Бугари.⁷⁵ Христијанизација Бугара 864. године је био догађај који је простор „вратио у оквире римско-хришћанске културе и историје“.⁷⁶ Након темељне организације цркве у Бугарској од стране византијске државе и цркве у периоду од 870. године до 880. године, на подручју бугарске државе се оснива више митрополија, а једна од њих настаје управо у граду **Морави**, на ушћу Велике Мораве у Дунав и месту римског Маргума.⁷⁷

Однос Мораве и Браничева у периоду од IX до XI века није довољно истражен,⁷⁸ а тек од XI века **град Браничево** добија на значају.⁷⁹ После пропасти Првог бугарског царства 972. године, овај простор поново на кратко пада под

Трг је у средњовековној Србији био неутврђено насеље, место где се пре свега обављала трговина, углавном једном седмично, око кога су се временом формирала насеља трговаца, занатлија и осталог становништва. Тргови су настајали око манастира, рудника, на ракрсницама путева и поред прелаза преко река. У Браничеву је познато неколико средњовековних тргова - Кисељево, две Суботице (једна је била на ушћу Мораве у Дунав), Кула (на реци Витовници), Шетоње и Госпођинце. У другој половини XV века се јављају и Лучица, Старци и Орашје (код Деспотовца), док је трг из Кисељева пресељен у Тополовник, а из Шетоња у село Ждрело. Једном тргу су гравитирала сеоска насеља удаљена од њега од 5 km до 18 km, па је један пазар долазио на 20 до 35 села. Осим урбаних, постојала су и сеоска насеља, којих је у периоду друге половине XIV века и прве половине XV века познато укупно 163. Највише их је било у подунавском делу Браничевске земље, односно у жупама Браничево и Пек и у њеном јужном делу, односно у долинама Ресава и Раванице. Након пописа 1467. године и 1476. године, у Браничевском субашилуку је било 304, односно 359 села. Села су била доминантна у односу на друга насељена места у другој половини XV века и првој половини XVI века (видети у: *исто*, 71, 75-78, 86-90). На виминацијумском локалитету „Над Клепечком“ је 2012. године истражено три станишта и шеснаест пећи, а у једној од њих је пронађен керамички лонац датован у XI век (видети у: Saša Redžić, Mladen Jovičić, Ilija Danković, „Iskopavanja na lokalitetu Nad Klepečkom (Viminacijum)“, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*, ur. Snežana Golubović, Dragana Antonović, Vesna Bikić (Beograd: Arheološki institut, 2014), 62-63).

⁷⁴ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 13, 252.

⁷⁵ Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 14.

⁷⁶ Предраг Коматина, „Војно, административно и верско упориште на дунавској граници: пример Мораве и Браничева“, у *Процеси византинизације и српска археологија*, ur. Весна Бикић (Београд: Српски комитет за византологију, ЈП Службени гласник, Византолошки институт, 2016), 103.

⁷⁷ *исто*, 103. У 879/880. години је у Цариграду организован тзв. „Фотијев сабор“, на коме је био присутан и први моравски митрополит Агатон Моравски, али се он помиње и 873. године као посланик византијског цара Василија I, упућен источно-франачком краљу Лудвигу Немачком (*исто*).

⁷⁸ Марко Поповић, Вујадин Иванишевић, „Град Браничево у средњем веку“, *Старинар XXXIX* (1988): 166.

⁷⁹ Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 7.

Византију, а затим и под државу цара Самуила. Тек након њене пропасти 1019. године, област Браничева поново постаје део Византије и остаје у том статусу дуже време, када доживљава и највећи успон.⁸⁰

Резултат археолошких истраживања је да је војна посада Браничева већ почетком XI века запосела простор на Сопотском платоу изнад реке Дунав, односно данашњи локалитет „Мали град“,⁸¹ а управо тада се уместо Мораве град Браничево помиње као седиште епископа.⁸² Утврђене целине града Браничева, односно војно утврђење на поменутом локалитету и цивилно насеље на данашњем локалитету „Велики град“, су тако биле смештене на узвишењу које је са северне стране било брањено Дунавцем, а због висинске доминације околином било је и природни одбрамбени систем, погодан за контролисање пролаза Дунавом.⁸³

Током XII века Византија је ратовала са Угарском на дунавској граници, уз стална угарска заузимања и рушења Браничева, повраћај од стране Византије и каснија обнављања.⁸⁴ За то време, извођени су и радови на утврђивању границе, па је вероватно крајем треће деценије овог века, започела изградња „Великог града“, па друга половина века постаје период највећег успона Браничева.⁸⁵

Средњовековно насеље истражено на локалитету „Рудине“ је настало као подграђе у подножју војног утврђења Браничева.⁸⁶ Проширило се крајем XII века, када је под владом византијског цара Манојла Комнина (1118-1180), оживела привреда и убрзано развијана браничевска област.⁸⁷ Након његове смрти 1180. године, Византија нагло опада и ускоро се и слама, 1204. године.⁸⁸ Током

---

⁸⁰ исто, 14-15.

⁸¹ Марко Поповић, Вујадин Иванишевић, „Град Браничево у средњем веку“, *Старинар* XXXIX (1988): 167

⁸² Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 7-8.

⁸³ Садашња површина „Малог Града“ износи 2 ha, а површина „Великог Града“ је приближно 2,5 ha (Спасић- Ђурић, Драгана, „Утицај рударства и енергетике на археолошке локалитете у регији Костолца“, *Зборник радова Високе Техничке школе Пожаревац* 1-2 (2012): 4).

⁸⁴ Спасић- Ђурић, Драгана, „Утицај рударства и енергетике на археолошке локалитете у регији Костолца“, *Зборник радова Високе Техничке школе Пожаревац* 1-2 (2012): 7-8, 14-15.

⁸⁵ Марко Поповић, Вујадин Иванишевић, „Град Браничево у средњем веку“, *Старинар* XXXIX (1988): 167-168.

⁸⁶ Вујадин Иванишевић, „Стари Костолац, локалитет Рудине – насеље“, *Гласник Српског археолошког друштва* 3 (1986): 223.

⁸⁷ исто.

⁸⁸ Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 15.

непрекидних ратова до 1232. године и смењивања Угарске и Бугарске на овим територијама, насеље на локалитету „Рудине“ се прво смањује, повлачењем становништва ка утврђењу, затим постаје и напуштено, док економска моћ града Браничева вероватно опада.⁸⁹

Када је Византија обновљена, 1261. године, њена граница је већ била далеко од Дунава, па и града Браничева.⁹⁰ Угарској власти и постојању Кучевско-браничевске бановине (помиње се 1272-1273. године),⁹¹ крај чине два брата, бугарски племићи Дрман и Куделин, који се одмећу и самостално управљају областима Браничева и Кучева⁹² више година, са седиштем у Ждрелу на Млави.⁹³ Поразили су их 1292. године српски владари, браћа Драгутин (1252-1316) и Милутин (1253-1321), па земље Браничево и Кучево улазе у састав српске државе, односно под власт краља Драгутина.⁹⁴ Тако почетком последње деценије XIII века, Браничевски град доживљава страдање, а стратешки значај добија Ждрело, повучено у планине, као ново средиште области Браничева.⁹⁵ После смрти српског цара Душана (1308-1355), у Браничеву су завладала три брата

---

⁸⁹ Вујадин Иванишевић, „Стари Костолац, локалитет Рудине – насеље“, *Гласник Српског археолошког друштва* 3 (1986): 225. Ископавања на локалитету „Рудине“ показала су остатке античког и средњовековног насеља и позно-средњовековне некрополе, опредељене у период III и IV века, односно у крај XII и почетак XIII века. Насеље се налазило на периферији тадашњих урбаних центара у оба историјска раздобља, а насељавање се одиграло у периоду развоја ових центара, односно повећања популације и економског јачања античког Виминацијума и каснијег средњовековног Браничева. Антички комплекс је подигнут или проширен почетком III века када се народ више везивао за земљу, а муниципијум Виминацијум ширио. На истраженој површини су откривени делови великих античких грађевина. Појава западних Гота после 378. године се повезује са престанком циркулације новца каснијег периода, као и открићем грађевина повезаних са федератским слојем становништва које је овде настањено након што су се романизовани становници повукли у уже градско језгро (*исто*, 222-223).

⁹⁰ Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 16.

⁹¹ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 13.

⁹² Кучево је било назив за земљу на левој обали Велике Мораве. Видети у: Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац, *Анонимов опис источне Европе* (Београд: Историјски институт Београд, 2013), 173-174.

⁹³ Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 18.

⁹⁴ Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац, *Анонимов опис источне Европе* (Београд: Историјски институт Београд, 2013), 163; Александар Узелац, „Кан“ Ногај, краљ Милутин и српско-татарски сукоби крајем XIII века, *Војно-историјски гласник* 1 (2009): 17-19; Узелац, Александар. *Под сенком пса. Тартари и јужнословенске земље у другој половини XIII века* (Београд: Утопија, 2015), 210.

⁹⁵ Марко Поповић, Вујадин Иванишевић, „Град Браничево у средњем веку“, *Старинар XXXIX* (1988): 168.

Растислалића, а затим син једног од њих, Радич Растислалић, кога је након више година владавине поразио кнез Лазар (1329-1389), вероватно 1379. године.⁹⁶

Након боја на Косову, на Дунаву се међусобно боре Угарска и Османско царство, уз учешће српског деспота Стефана Лазаревића (1377-1427), а затим и деспота Ђурђа Бранковића (1377-1456), и пљачкање и пустошење Браничева - након што Султан Мурат II (1404-1451) „плени и попали Кучево и Браничево“, даљи турски напади су довели до пада Смедерева и привременог слома Србије 1439. године.⁹⁷ Србија се обнавља 1444. године када Турци напуштају и Голубац и Браничево желећи да одвоје деспота од Угарске. Међутим, убрзо се враћају, и коначно освајају Србију.⁹⁸

У 1458. години, велики везир Махмуд-паша Анђеловић (1420-1474) је освојио утврђени деспотов манастир Ресаву, а затим град Ждрело, Мачву, Рудник и Голубац.⁹⁹ Ашикпашазаде (1400-1484)¹⁰⁰ је везано за ова освајања записао да је Мехмед II Освајач (1432-1481) послао Махмуд-пашу 1458. године да заузме остатак Србије, па је он тада освојио градове Голубац, Саву (Сремску Митровицу), Пируце (Жрнов), Браничу и још много других градова.¹⁰¹ Бранича је несумњиво Браничево, и ово је једини и последњи помен овог града након што је 1437. године у дубровачком писму краљу Жигмунду забележено да је деспот Ђурађ морао да преда Турцима *oppulentissimum oppidum suum vocatum Branizevo*, односно „веома богату варош Браничево“. ¹⁰² Град Браничево је у османском освајању разорен, а насеље у подграђу добија статус села, о чему сведоче каснији пописни дефтери, а 1459. године је пала и престоница Смедерево.¹⁰³ Улогу

---

⁹⁶ Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 23.

⁹⁷ *исто*, 16-23.

⁹⁸ *исто*, 23.

⁹⁹ Александар Крстић, „Пад Србије из угла освајача: Ашикпашазаде и Дурсун-бег“, у *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић (Београд: САНУ, одељење историјских наука, 2011), 310-314.

¹⁰⁰ Ашикпашазаде је био дервиш Ахмед Ашики, један од хроничара догађаја турских освајања до 1479. године, иначе и сам учесник у ратовањима Османског царства против Србије и Угарске 1438. и 1439. године (видети у: *исто*, 304).

¹⁰¹ *исто*, 317.

¹⁰² *исто*.

¹⁰³ *исто*, 317, 319.

Браничева на дунавској граници касније преузима **утврђење Рам**, изграђено 1483. године, када и утврђење **Кулич** (на ушћу Мораве у Дунав).¹⁰⁴

Село Кличевац на Дунаву се налазило раније у груписеда које је кнез Лазар приложио влашким манастирима Тисмени и Водици, баш као и село Дрмно.¹⁰⁵ Село Костолац је припадало манастиру Ждрело, а њему га је даровао такође кнез Лазар повељом из 1380. године, у којој се помиње као Костолац на Млави.¹⁰⁶ Село Летниковци (део данашњег села Ћириковац) је наведено у Раваничкој повељи.¹⁰⁷

2.2.4 Време Османског и Аустријског царства

Браничевска земља је након турских освајања 1458. године постала вилајет Браничево или **субашилук Браничево**, у чије је границе укључена и долина реке Раванице, па је у другој половини XV века, он обухватао седам нахија: Лучица, Ждрело, Пек, Хомоље, Звижд, Ресава и Раваница.¹⁰⁸ (сл. 6) Статус „посебног војводства са крајишким статусом и војном аутономијом“, с обзиром на стратешки и геополитички положај, Браничево је вероватно имало све до краја XV века, иако је од 1476. или 1477. године било прикључено **Смедеревском санџаку**, о чему сведочи сачувани попис санџака из тог периода.¹⁰⁹ У попису из 1516. године, Браничево се помиње као нахија, која се даље делила на неколико

¹⁰⁴ Aleksandar Krstić, „Urbanization and trade at the turbulent border: Serbian towns on the Danube 1402-1459“, *Tibiscum*, 5/2015 (2015): 367; Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 41.

¹⁰⁵ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 127-129. Манастир Ждрело је данашњи манастир Горњак који се налази на улазу у Горњачку клисуру, на левој обали Млаве, који је основао кнез Лазар око 1379. године (*исто*, 209).

¹⁰⁶ Александар Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара“, *Историјски часопис ЛП* (2006):131-134. О датуму настанка повеље и аутентичности њеног преписа који је једини сачуван и потиче вероватно из XVIII века, постоје многе расправе (*исто*, 131-132).

¹⁰⁷ Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter: Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine* (Beograd: Istorijski institut, 1987), 71-72. Током средњег века ово село је престало да постоји, односно постало део будућег села Ћириковац, (данашњи Ћириковац) што је име које није поменуто у тefтеру из 1467. године, али се налази у оном из 1476. године (Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 195).

¹⁰⁸ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 14.

¹⁰⁹ Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter: Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine* (Beograd: Istorijski institut, 1987), 5-6.

других нахија, а његова посебност се види и током мировних преговора између султана и угарског краља из 1503. и 1519. године, када се наводи „terra Branichewa“, односно „Branyczew cum omnibus districtibus, confinibus terrisque insimul“.¹¹⁰

Браничевски тефтер из 1467. године, најстарији је сачувани административни попис једног северног дела некадашње српске деспотовине, а уз катастарски попис области Бранковића из 1455. године, представља најважнији турски извор за историју српских земаља под турском влашћу овог периода, односно поименични попис који је турска администрација вршила ради евидентирања пореских обавеза становништва.¹¹¹ Турци су приликом организовања власти у тек освојеним земљама „поштовали природно, географско, политичко и историјско јединство запоседнутог простора,“ задржавајући затечене називе за већину насеља и локалитета и углавном не мењајући затечену територијалну поделу,¹¹² што је разлог да поменути тефтер посматрамо као важан документ за проучавање насеља српске средњовековне државе пре турског освајања.

За даље истраживање је важна **нахија Лучица** у којој се налазио шири простор античког Виминацијума. На основу података из *Браничевског тефтера*, у Браничеву је у седмој деценији XV века приближно било од 37,000 до 42,000 становника у 308 насеља.¹¹³ Лучица је била највећа нахија са 15,000 – 17,000 становника и деведесет пет насељених места, са истоименим селом Лучица (деведесет четири куће) као највећим, али је већина насељених места била мала, са бројем кућа испод педесет.¹¹⁴ Преко педесет домова, осим Лучице, имала су још села Кисељево, Долње Црниће, **Браничево** (село које је вероватно лежало на обали Дунава у близини данашњег градског насеља Костолац, односно које је било некадашње подграђе истоименог средњовековног града), **Костолац**, Петка,

---

¹¹⁰ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 14.

¹¹¹ Момчило Стојакović, *Браничевски тефтер: Поименични попис покрајине Браничево из 1467. године* (Београд: Историјски институт, 1987), 1-2

¹¹² *isto*, 7-9.

¹¹³ *isto*, 12

¹¹⁴ *isto*, 9, 12.

Кленчика (Клепечка), Салаковац и Храм (данашње село Рам), док је **Пожаревац** имао четрдесет девет домова.¹¹⁵

Највећи број становника Браничевског субашилука је живео од пољопривреде или од пољопривреде и сточарства као допунске делатности, на уситњеном земљопоседу, уз подмиривање редовних пореза на житарице, винограде, експлоатацију дрва и ливада, свиње и овце, коришћење жира, али и на мед, кошнице и риболов.¹¹⁶ Постојао је и велики број речних млинова, а размена производа међу становништвом обављала се на седам пазарних места за време празника и о панађурима.¹¹⁷ Становници неких села, међу којима је и Храм, због свог положаја на обали Дунава, односно на граници према Угарској, имали су посебне повластице као бродска служба или чувари границе.¹¹⁸ Укупно седам села из области Лучице су имали војнуке од којих је једно било Пожаревац.¹¹⁹ Порез који је становништво измиривало је углавном био у самим производима, али и у

---

¹¹⁵ Кисељево је имало 80 домова, Долње Црниће 79, Браничево (*Karye-i Braničevq*) 66 домова, Костолац (*Karye-i Kostolaç*) 64 дома, Петка 64, Кленчика / Клепечка (*Karye-i Klenciķa*) 57 домова, Салаковац 56, а Храм (*Karye-i Hram*, данашње село Рам) 56 домова, док је Пожаревац (*Karye-i Pojarefçe* - у попису су наведена два села са тим именом, а веће је вероватно било на месту данашњег града) имао четрдесет девет домова. Дрмно (Дрмна, *Karye-i Dirmna*) је имало само тринаест кућа, а Кличевац (*Karye-i Kličevaç*) четрнаест. Село Летниковци (*Karye-i-Letnikofçi*) је имало двадесет пет кућа. Чак двадесет једно насеље имало је испод десет кућа, док за једно село стоји да је напуштено. Речица није било село, већ само мезра, односно сејалиште (Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter: Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine* (Београд: Историјски институт, 1987), 9, 11-12, 59-60, 66-67, 70-71, 74-75, 77-85, 98-99, 130, 246). Мање насеље под именом Пожаревац је данашње село Божевац (Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 136; Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter: Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine* (Београд: Историјски институт, 1987), 133-134). Име села *Karye-i Klenciķa* Момчило Стојаковић је прочитао као данас непостојеће село Кленчика, али су га ипак, нешто касније, Ема Миљковић и Александар Крстић прочитали као Клепечка, односно идентификовали са данашњим делом села Костолац, а некадашњим селом које је запустело након средњег века (види у: *isto*, 77 и Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 136). Нека села пописана у области Лучица у *Браничевском тефтеру* данас не постоје. Међу њима су села Рукомије (*Karye-i Rukomiye*), Могила (*Karye-i Mogila*) и Браничево (Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 128). Данас се село под именом Браничево налази много даље, у општини Велико Градиште, удаљено од Дунава, (некада се звало Бихотинци - Боготинце, *Karye-i Bogotinçe*) (*isto*, 160-161; Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter: Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine* (Београд: Историјски институт, 1987), 279).

¹¹⁶ Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter: Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine* (Београд: Историјски институт, 1987), 13.

¹¹⁷ *isto*, 14.

¹¹⁸ *isto*.

¹¹⁹ *isto*, 293. Војник је био војник који је на основу службе имао одређене привилегије. Житељи Храма с обзиром на поменуту службу на граници, нису давали ни харач, ни испенцу, ни остале рајинске дажбине. У *Браничевском тефтеру* је записано да „двадесет неверника и дању и ноћу чува стражу на обали Дунава“ (*isto*, 84-85).

новцу зависно од производа, имали су и додатну испенцу, а спискови дажбина које су појединачна села измиривала су слика тадашње пољопривреде овог подручја.¹²⁰ Просечна производња житарица по становнику годишње у субашилику седамдесетих година XV века процењује се на око 425 kg, док је само производња пшенице износила око 230 kg по глави становника.¹²¹ С обзиром да је просечна количина житарица потребна за једну здраву, радно способну мушку особу процењена за тај период била 300 kg, закључујемо да становништво Браничева није оскудевало у основним животним намирницама.¹²²

Градска привреда у Браничеву је у другој половини XV века била заснована на трговини и занатству, па се на трговима одвијала жива трговачка делатност.¹²³ На основу сачуваних законских прописа за Кулич, Голубац и Рам из XVI века, закључујемо да се трговало житарицама, рибом, стоком, вином, маслом, медом, сиром, сољу, салом, зејтином, маслинама, јајима, воћем, поврћем, овчијим кожама, производима од гвожђа, одевним предметима, сукном, чохом, ланеним платном, дрвима за огрев, даскама и дрвном грађом, дрвеним лопатама, лучом и катраном.¹²⁴

---

¹²⁰ Испенца је била једна од основних дажбина за покорене хришћане, наплаћивана у новцу по глави, од које су изузетно били ослобођени они који су обављали војну службу (*isto*, 292). Становници села Костолац су се, према списку пореских обавеза наведеном у тефтеру, бавили сетвом пшенице, јечма, зоби, проса и сочива, гајењем лана, повртарством и воћарством, гајењем свиња, а изгледа да је постојао и рајински млин у његовом атару. Такође су подмиривали порез на сено и дрва. За село Дрмна је забележен порез на пшеницу, јечам, зоб, раж, просо, лан, мед, поврће, дрва, сено, свиње, али и хас-млин и рајински млин и бадухаву (*isto*, 130). Бадухава је била казна за мање деликте, а обухватала је и разне таксе као што су младарина или димнина (Boško Mijatović, „Branicevska oblast 1467. godine“, *Ekonomska misao* 23/2 (1990): 123), односно разне таксе и глобе „из ветра и ваздуха“, а зависно од времена и територије (Momčilo Stojaković, *Branicevski tefter: Poimenični popis pokrajine Branicevo iz 1467. godine* (Beograd: Istorijski institut, 1987), 291). Становници Кличевцасу плаћали порез на пшеницу, јечам, зоб, просо, сочиво, лан, али и на поврће, мед, винограде, као и свиње, дрва и сено. За становнике села Браничева се може закључити да су се бавили сетвом пшенице, јечма, зоби и проса, гајењем лана, пчеларством, виноградарством, гајењем поврћа, риболовом и гајењем свиња, али су имали и дажбине везане за дрва и сено (*isto*, 79-82, 76, 130). Становници села Кленчика, односно Клепечка, су се бавили сетвом пшенице, јечма, зоби, проса и сочива, гајењем лана, пчеларством, сађењем ораха и поврћа, виноградарством, али и риболовом, а имали су и дажбине од дрва и сено (*isto*, 77-78). Становништво села Летниковци се бавило сетвом пшенице, зоби, јечма, проса, пчеларством, повртарством, гајили су лан, али и винограде, а плаћали су порез и на дрва, сено и свиње (*isto*, 71-72).

¹²¹ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 254.

¹²² *исто*.

¹²³ *исто*.

¹²⁴ *исто*.

Бурно раздобље за подунавске и посавске крајеве је трајало од 1403/4. године и пребацивања средишта српске државе у Београд, до османског запоседања Будима и највећег дела панонског басена 1541. године.¹²⁵ За ово време ове територије су представљале границу и поприште ратова који су изазивали депопулацију и масовне, па и принудне миграције становништва, а према колонизационим мерама османских и угарских власти.¹²⁶ У другој половини XV и првим деценијама XVI века, поново су насељаване опустошене пограничне области, становништво са обе стране река се измењало више пута, па је у Браничеву, поређењем извора пре ратова и тефтера из друге половине XV века, закључено да је 68% познатих насеља наставило да живи и после турског освајања, да је скоро 13% напуштено, али оставило траг, а да је нешто више од 19% насеља нестало.¹²⁷ Уочен је лаган пораст села између пописа из 1467. године и 1476. године, међутим, услед ратовања од 1480. године до 1481. године, у угарске крајеве је преведено више хиљада људи из северне Србије, а велики број људи је преведен и током ратовања од 1500. године до 1502. године.¹²⁸ Тако је у Лучици 1476. године пописано седамдесет седам сеоских насеља, а 1516. године у дефтеру Смедеревског санцака било је само двадесет три, иако је постојао извесни број села насељен власима чији попис није сачуван.¹²⁹

Напредак села **Пожаревац**, односно данашњег града Пожареваца, је у почетку турске владавине био знатан, па је 1467. године имао четрдесет девет кућа, а 1476. године је овде било већ 123 куће.¹³⁰ Међутим, крајем истог века или почетком XVI века, село је престало да постоји, услед великих, често насилних

¹²⁵ Александар Крстић, „Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века, *Историјски часопис* LII (2005): 165.

¹²⁶ *исто*.

¹²⁷ *исто*, 169.

¹²⁸ *исто*, 172-173.

¹²⁹ *исто*, 174. У селу Костолац је постојало шездесет четири куће 1467. године, односно осамдесет три куће 1476. године, а у 1516. години је овде била седамдесет једна кућа - од тога педесет муслиманских. У опадању је било и село Браничево које се од насеља са осамдесет седам кућа смањило на село са четрдесет осам кућа. Село Кличевац је у 1516. години задржало број кућа из 1476. године (двадесет једна кућа), али су две куће сада биле муслиманске. До 1560. године се у односу на 1476. годину насељеност Смедеревског санцака смањила за 40% (*исто*, 177, 181). Село Храм, у подграђу истоимене тврђаве, након педесет шест кућа пописаних у 1467. години, 1476. године је имало тридесет осам кућа (Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 128), док је 1516. године прерасло у варош (Александар Крстић, „Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века, *Историјски часопис* LII (2005): 174, 177).

¹³⁰ Александар Крстић, „Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века, *Историјски часопис* LII (2005): 174.

пресељења.¹³¹ Ново насеље су почеле развијати турске власти двадесетих година XVI века, под **Бали-бегом Јахјапашаићем** (*Malkoçoğlu Bali Bey*, ?-1527), који на основу заслуга у биткама, од Сулејмана Величанственог (1520-1566) добио 1521. године управу на Смедеревским санцаком са Београдом.¹³² У наредне две године, Бали-бег је населио простор влашким породицама, односно влашким делом српског народа, а приход од дажбина насељеницима је био намењен одржавању његових задужбина.¹³³ У попису санцака из 1560. године, Пожаревац је означен као највеће село, у њему те године није било ни занатлија ни трговаца, постојали су елементи градске привреде, а најразвијеније је било виноградарство.¹³⁴ Према три турске царске заповести, а из различитих периода 1576. године, јасно се види да је Пожаревац током те године добио од села статус варошице – касабе, односно закључује да је за педесет година од села постао касаба, а нешто касније и касаба са чаршијом и занатством и средиште кадилука.¹³⁵ Ово је остварено радом његових житеља, али је ипак његова припадност Бали-беговом вакуфу (задужбини) одредила његов развој, па управо **Бали-бега можемо сматрати и оснивачем градског насеља Пожаревац.**¹³⁶

---

¹³¹ Душанка Бојанић, „Пожаревац у XVI веку и Бали-бег Јахјапашаић“, *Историјски часопис* XXXII/1985 (1986): 49

¹³² *исто*, 49-51.

¹³³ *исто*, 51.

¹³⁴ *исто*, 66, 69

¹³⁵ *исто*, 73-75.

¹³⁶ *исто*, 75. Наиме, у попису Смедеревског санцака 1516. године, село Пожаревац није било уписано, али у оном састављеног између 1521. и 1523. године, Пожаревац је био влашко село изван вилајетског тефтера, које са четири мезре, односно селишта која су имала услове да постану села (Кленовник, Ђуриковац (данашњи Ђуриковац), Кочица (можда име треба читати и као Бучинце или Бучинац), и Брежане) припада мулку Бали-Бега Јахјапашаића, односно његовом добру у пуној приватној својини. Бали-бег је био веома значајан турски војсковођа, истакао се посебно код битке на Мохачу 1526. године, а на улазу у војни музеј у Истанбулу је приказан као претходница главнине османске војске. Од четири напред поменуте мезре, само се једна (Кочица) није развила у самостално село. Ђуриковац је предњачио у производњи житарица, а у свим селима је било развијено повртарство. Иако су Пожаревац, Ђуриковац, Брежане и Кленовник плаћали редовне дажбине у новцу, били су изузети од других намета и терета, јер су била вакуфска села са царским даровницама, односно „слободна села“, у којима се на нивоу вакуфа и његове управе одржавао ред, а виша војно-управна власт се није уплитала. Зато су била боље насељена и повољнија за живот. Претпоставка је да се у Ђуриковцу налазио и летњиковац каснијег управника. Наиме, према попису из 1560. године, само у том селу нису гајене свиње, које су код муслимана изазивале гађење, а с обзиром да у самом селу није било трајно насељених муслимана, у њему је вероватно повремено боравио господар који није дозвољавао свињогојство. Ђуриковац је обухватао и средњовековно село Летниковци, па није искључено да су се ту и по традицији градили конаци за летовање феудалних господара. Према попису Смедеревског санцака из 1528-1530. године, задужбина тада већ покојног Бали-бега, кога је наследио његов брат Мехмед-бег Јахјапашаић, се налазила у вароши смедеревске тврђаве. Имала је месцид (простор за молитву), текију (простор за окупљање дервиша), и неколико зграда за пријем гостију (имарет - јавна кухиња

Потписивање чувеног **Пожаревачког мира** (*Friede von Passarowitz*) 1718. године, догађај важан за читаву тадашњу Европу, десило се на једном брду у данашњем селу Ћириковац, између Пожаревца и Костолца, на делу Сопотске греде. Потписнице су биле Аустрија и Млетачка са једне стране и Турска са друге стране, а уз посредовање Енглеске и Холандије.¹³⁷ Према одредбама мира, Аустрија је добила Банат, западну Влашку до реке Олте, северну Србију до Западне Мораве и узан појас Босне поред Саве до Дубице и доње Уне, као и југоисточни Срем.¹³⁸ Аустријска власт је исте године извршила **пописивање пограничних нахија Србије**, али пописивање преко пуковника Најперга (*Wilhelm Reinhard von Neipperg*, 1684 –1774) је „вршено од ока, пописивачи нису ишли у куће, на имања, нити у сва места, већ су дозивали становнике и од њих по њиховим исказима сазнавали и бележили.“¹³⁹ Неповерљивост сељака према пописивачима и страх од нових дажбина, довела је до прикривања података, а самим тим и до грешака у попису.¹⁴⁰ Иако су и сами пописивачи претпоставили да је број становника био већи него што је пописан, када се сви бројеви пажљиво проуче, „добија се слика праве пустоши коју је Србија те године представљала“, на првом месту као последица проласка аустријских и турских трупа у другој половини XVII века, када је народ изгинуо, избегао у планине или преко Саве и Дунава.¹⁴¹

Нахије које нису пописане су биле унутрашњи дистрикти, односно Градиштанска, Рамска, Кучајнска, Пожаревачка, Смедеревска и Београдска нахија, али се оне ипак налазе забележене, и то на карти коју је сачинио

и др.) Осим ове, његове задужбине су према попису из 1572. године били и месцид (простор за молитву) у Пожаревцу, и месцид у Червену (Бугарска). Није познато шта се десило са његовим задужбинама у Смедереву и Червену, а Бали-бегова џамија у Пожаревцу је срушена после Берлинског конгреса 1878. године (*исто*, 49-52, 66, 69, 71- 76).

¹³⁷ „У првој половини месеца маја 1718, стигли су у Пожаревац и околину пуномоћници разних држава са многобројном пратњом и послугом. Царски пуномоћници: граф Вирмонт и дворски ратни саветник Талман са млетачким пуномоћником Руцинијем били су смештени у Пожаревцу, а турски: силихдар Ибрахим и надзорник артиљерије Мехмед-ефендија с посредничким – енглеским сер Робертом Сатном (*Robert Sutton*) и холандским графом Колијеријем – у оближњем Костоцу. За држање седница био је подигнут шатор на једној узвишици између Пожаревца и Костоца.“ (Душан Пантелић, „Увод у Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира“, *Споменик ХСVI*, други разред 75 (1948):7).

¹³⁸ Душан Пантелић, „Увод у Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира“, *Споменик ХСVI*, други разред 75 (1948):7.

¹³⁹ *исто*, 10 (види и у: Д. М. Павловић, „Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији (1718-1739) по грађи из бечких архива“, *Глас СКА LXIV* (1903): 4).

¹⁴⁰ *исто*, 11.

¹⁴¹ *исто*.

инжењерски капетан Епшелвиц (*O. F. von Obschelwiz*), у исто време када је настао и Најпергов попис.¹⁴² Када се оба документа споје, у Србији је тада било укупно било 644 насељена места и 386 пустих места, па се ови списи могу посматрати као приказ Србије под турском влашћу пред њен прелазак у аустријске руке.¹⁴³ Као заједничку одлику свих пописаних места, Најперг истиче повољне прилике за пољопривреду и сточарство, хвали риболов на Дунаву, помиње руднике, пчеларство, а говори и о могућностима пловидбе Моравом, као и о напуштеним имањима Турака које су заузели Срби.¹⁴⁴

У 1725. години село Костолац је имало тридесет домова и било је у саставу рукумијске парохије.¹⁴⁵ Тада су села имала углавном пет до шест, а изузетно десет или више домова, па се може претпоставити да је Костолац био значајније насеље.¹⁴⁶ Село је све до XVIII века било на десној обали Млаве, када је премештено на њену леву обалу,¹⁴⁷ па је пред крај истог века, ново село имало само девет кућа.¹⁴⁸ Према извештајима аустријских обавештајаца из 1783. године, Пожаревац је био један од највећих градова у Србији - са 300 турских и 400 или 500 српских кућа.¹⁴⁹ Међутим, варош је била „прљава“, са неколико чесама, цамијом, црквама, мензуланом за одмор и размену коња. У турском крају, „ориентални јавашлук“, на југу у српском крају „мирна и збуњена раја“, на

---

¹⁴² У Рамском дистрикту је било петнаест насељених места, а овде су припадала и насеља Рам (*Ram*) и Костолац (*Kostolatz*), док је Клепечка (*Klepetska*) била пусто место. Кличевац није поменут. Међутим, поменуто је место Маријане, а према егзарху Максиму Ратковићу, село Маријане, Бискупље и Кличевац чинили су једну парохију. Данас је Маријане заселак села Курјаче. Кучајнском дистрикту је припадало двадесет осам села, од којих и Дрмно (*Terbno*), као и три пуста села. Пожаревачком дистрикту припадало је шеснаест насељених места, па и Острово (*Ostro*), Кленовник (*Kleinomnik*), Тириковац (*Tziskow*) и Пожаревац (*Poscharowiz*), а било је и пет пустих места, међу којима су и Дубравица (*Dobrowiz*) и Петка (*Bedka*) (*исто*, 12-13, 16, 34, 40).

¹⁴³ *исто*, 12-13.

¹⁴⁴ *исто*.

¹⁴⁵ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 210.

¹⁴⁶ *исто*.

¹⁴⁷ Александар Крстић, „Проблеми убикације средњовековних насеља у Браничеву“, у *Браничево кроз војну и културну историју Србије II: зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац одржаног 10. октобра 2006. године - у сећање на хероје српске голготе 1916 - свеска 4*, ур. Јасмина Николић (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2007), 57-66.

¹⁴⁸ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 210.

¹⁴⁹ Небојша Ђокић, „Духовни живот у Пожаревцу за време прве владе књаза Милоша“, у *Записи: Годишњак Историјског архива Пожаревац* 1/1, ур. Јасмина Николић (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2012), 95.

северу, „Цигани у бедним учерицама“, у центру „Грци и Цинцари, трговци, занатлије и механције“.¹⁵⁰

2.2.5 Развој простора у XIX и XX веку

Кнез Милош Обреновић (1780 (1783) – 1860) је после Другог српског устанка и стицања извесне унутрашње самосталности и слободе Србије, започео уређење насеља Србије.¹⁵¹ Ипак, уз превођење и изучавање страних закона, све је ишло споро, јер је, тешко било променити навике настале услед вековне борбе и „закорачити у цивилизацију“, а уместо улица су постојале стазе и путеви, уместо стамбених блокова су биле њиве, ливаде и разбацане куће.¹⁵² Становништво је стално било у покрету, напуштају се читава села да би се на другом природно и саобраћајно повољнијем месту основала нова насеља, а појављује се и велики број придошлица.¹⁵³ Ово је утицало да карактер самих насеља од статичког постане привремен, покретан, „нешто што је данас овде, а сутра, ако се хоће, може бити и на другом месту,“ па села постају нека врста привремених станишта и немају изглед уређених насеља.¹⁵⁴

Иако се од 1826. године до тада запуштени пут Беч – Цариград уређује, нешто касније се поред њега подижу крчме, а предузимају се и хидротехнички радови на уређењу река, оно што је највише утицало на уређење насеља био је покушај да у неким крајевима Србије људи живе једни поред других у уређеним заједницама – насељима, што је и навело кнеза Милоша да донесе *Указ о збијању и ушоравању села* 1837. године у Жабарима.¹⁵⁵ Ово је уједно била **прва законодавна форма у области урбанизма у Србији**, према којој је „стављање у шор“ обухватало читав низ урбанистичких питања која су у то доба постојала.¹⁵⁶ У неким селима, међутим, груписање у компактнију целину и стварање улица

---

¹⁵⁰ Миодраг. А. Пурковић, *Пожаревац* (Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића, 1934), 8-9.

¹⁵¹ Branko Maksimović, *Urbanizam u Srbiji* (Beograd: Đorđe B. Anđelković, 1938), 54, 58.

¹⁵² Надежда Пешић-Максимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1984), 16

¹⁵³ Branko Maksimović, *Urbanizam u Srbiji* (Beograd: Đorđe B. Anđelković, 1938), 56.

¹⁵⁴ *isto*, 57.

¹⁵⁵ *isto*, 57-58, 62-64.

¹⁵⁶ *isto*, 64, 69.

није било могуће, па је то значило и нужност оснивања потпуно нових насеља у близини старих, која су тако напуштана.¹⁵⁷

И у браничевској области су **друмска села** настала под утицајем Милошеве власти. Када се почео градити друм Пожаревац - Свилајнац 1838. године, власти су наређивале да се околна села преселе и ушоре. Међутим, Села на костолачком путу (пут Пожаревац - Костолац) су била старија од самог пута, па их власти „нису гониле“, а од када је отворен подземни рудник, костолачки пут је оживео, села су сама почела да се развијају према путу, и тако добила овалан облик.¹⁵⁸

Милошева владавина у Пожаревцу утицала је много на тадашњи развој овог града, али и на онај у наредном блиском периоду. Још 1815. године Пожаревац је био ослобођен од Турака,¹⁵⁹ а 1821. године у њему је основан први суд у кнежевини Србији.¹⁶⁰ Ото Фердинанд Дубислав вон Пирх је током свог путовања по Србији 1829. године записао: „Изглед Пожаревца је врло пријатан. Црвени кровови од црепа на књажевим кућама, куће кнежева и неколико трговаца дају том месту пристојан изглед. (...) Све ми изгледаше угодније и уређеније но у Београду и Смедереву.“¹⁶¹ Феликс Каниц је крајем XIX века записао да је Пожаревац имао „катастарски план, регулисане, широке, осветљене и кладрамисане улице са уздигнутим тротоарима (...) где „стално ничу нове, лепо украшене куће.“¹⁶² Непокретна имовина кнеза Милоша Обреновића налазила се на многим местима по Србији, али је кнежева економија у Пожаревцу била највећа.¹⁶³ Добра кнеза Милоша су се налазила на више места у самој вароши, у атару Пожаревца, у непосредној околини Пожаревца (ливаде у Дубравици и

---

¹⁵⁷ исто, 60-64, 69-70.

¹⁵⁸ Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 13, 15.

¹⁵⁹ Сретен. Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву од Београда до Радујевца* (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1893), 156.

¹⁶⁰ Историјски Архив Пожаревца, *190 година од оснивања Првог нахијског суда у Србији 1821-2011* (Пожаревац: Историјски Архив Пожаревца, 2011).

¹⁶¹ Ото Дубислав Племенити Пирх, *Путовање по Србији у години 1829* (Београд: Издање Академије наука, 1899), 51

¹⁶² Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 170.

¹⁶³ Миодраг Манојловић, *Двор и породица књаза Милоша у Пожаревцу 1825-1839* (Пожаревац: Историјски архив Пожаревца, 2011), 174.

Клепечкој, воденице на Млави код Дрмна и Прекаја код Брадарца), али и у целом Окружју пожаревачком (ливаде у Орашју, Рамском риту и др.).¹⁶⁴

Управо је кнез Милош позвао барона **Сигмунда Хердера** (*Siegmund August Wolfgang von Herder*, 1776-1838), главног рударског управника Краљевине Саксоније, да у сврху обнове рударства у Србији и отварања нових рудника, провери минеролошке резерве Србије. Он је посетио Србију 1835. године, и након десетонедељеног путовања по њеној територији, оставио је свој путни дневник, који је 1845. године објављен у Београду под именом *Барона Ж. А. В. Хердера Рударскиј пут по Србији 1835. године*, а затим и на немачком језику 1846. године у Пешти. На том путу, барон је на „десетак минута хода изнад Смедерева, на самој обали Дунава“, видео „мрки угаљ“, а „на удаљености од три сата и десет минута хода узводно“, (што би могло одговарати положају села Костолац, прим.аут.), видео је неколико налазишта „мрког угља или смоластог дрвета“, записавши да би овде могао да се отвори рудник угља ако се налазишта простиру и даље, и да би се угаљ могао извозити бродовима.¹⁶⁵

Држава је у другој половини XIX века „подстицала индустријализацију и модернизацију друштва и постепено сврставање Србије у ред развијених европских земаља“, али је „одувек приватна иницијатива била та која је давала ритам најважнијим променама“, па се у овом периоду јављају и **„први прави српски индустријалци.“**¹⁶⁶ Након доношења *Рударског закона 1866. године* све већи број приватних лица добија права за истраживање руда у Србији.¹⁶⁷

---

¹⁶⁴ *исто*, 174-175. Воденице су биле у његовом власништву до 1839. године, а потом су постале државне, млеле су све житарице - кукуруз, пшеницу, јечам, раж, оvas, просо и зоб и за услуге узимале „ујам у природи“ (*исто*, 177).

¹⁶⁵ Сигмунд Фон Хердер, *Рударско путовање по Србији спроведено 1835. године по налогу Владе Кнежевине Србије* (Београд: Службени гласник, 2014), 27-28.

¹⁶⁶ Добривоје Ерић, „Прва јавна термоелектрична централа у Београду“, *Наслеђе*, XII (2011): 130. С обзиром „да је скоро читав XIX век за Србију протекао у борби за слободу и стицање независности“, почетак њене индустрије се везује за државна предузећа која производе наоружање и муницију, па су тако основане барутана у Страгарима 1806. године и тополивница у Београду 1808. године (Рифат Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда* (Београд: Музеј науке и технике, 2010), 47). Успон индустрије је био условљен машинским радом, изградњом железничке мреже, стручном радном снагом, али и јаким државним интервенцијама, улагањем домаћег и страног капитала и либералнијом спољном економском политиком (*исто*, 47). Најважнији саобраћајно-инфраструктурни подухвати овог периода у Србији су прва телеграфска линија између Београда и Алексинца (1854.), отварање пруге Београд–Ниш (1883.), регулација пловидбе Дунавом и уређење Сипског канала (завршено до 1898.) и оснивање Српског бродарског друштва (1891) (Добривоје Ерић, „Прва јавна термоелектрична централа у Београду“, *Наслеђе*, XII (2011): 130).

¹⁶⁷ Јаша Гргашевић, *Рударство у Србији - са сликама рудника и једним додатком* (Београд: Jugoslovenski Lloyd, 1923), 13. Рудна лежишта Србије су била позната још у праисторији и антици. Поново

Међутим, угаљ се до седамдесетих година XIX века у Србији вадио у веома малим количинама.¹⁶⁸ С обзиром на богатство шумама, није био ни много потребан до половине истог века, када је кренуо развој индустријских комплекса као што су били Тополивница у Крагујевцу (изграђена 1853. године), млин „Игњат Бајлони и синови“ у Малом Црнићу (изграђен 1861. године) или Вајфертова „Прва српска парна пивара“ у Београду (изграђена 1872/1873. године).¹⁶⁹ Тада је започела већа потреба за угљем, као јефтинијом сировином од дрвета, који се у почетку углавном увозио из Мађарске, јер су наши рудници, као што је Сењски рудник, били саобраћајно лоше доступни.¹⁷⁰ Угаљ је био потребан и капетанима пароброда који су пловили Дунавом и Савом, јер су га могли продати у свако доба, као сировину га није требало прерађивати, а територија

актуелна постају у првој половини XIII века, где је пресудан догађај био долазак саских рудара. Након активирања рудника Брсково и Рудник, на самом почетку XIV века се отварају Ново Брдо и Трепча, који постају једни од најзначајних рудника у Европи тога доба. Средином истог века се отварају и други копаонички рудници, а почиње рударење и у средњем Подрињу. Међутим, у источној Србији се тада мало рударило, а налазишта на подручју Кучајне и Мајданпека се користе током XIV века, а затим губе значај. Половином XV века, српски рудници сребра су на четвртом месту у Европи (видети у: Душан Мркобрад, „Средњовековно рударство источне Србије“, у *Археологија источне Србије*, ур. Мирослав Лазић, Београд: Центар за археолошка истраживања, Филозофског факултета, 1997, 151-153). Под успостављеном османском влашћу, рударство је на овом простору даље развијано, и како Срђан Катић пише, представљало је „Царство у малом и то његов репрезентативни део“ (Срђан Катић, *Османски документи о руднику Мајданпек XVI – XVII век* (Мајданпек: Музеј у Мајданпеку, 2009), 5). За време владавине Сулејмана Величанственог извршена је реформа рударског законодавства, па су отворани нови рудници. Потпуно су мењане неке области, а слабо насељена и сиромашна регија Кучајне и Мајданпека, педесетих година XVI века почела је да се убрзано развија, па су за десетак година настале две занатско – трговачке чаршије који су уједно били административни и судски центри, а настају и рударски и топионичарски центри. Мајданпек је постао највећи рудник бакра у европском делу Османског царства и успешно је радио до краја XVII века и аустро-турских ратова, када је производња знатно смањена (видети у: Срђан Катић, *Османски документи о руднику Мајданпек XVI – XVII век* (Мајданпек: Музеј у Мајданпеку, 2009), 5-6, 8).

¹⁶⁸ Божидар Пејић, Душан Јаношевић, „Беочуг столећа“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић, 57-74 (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 62. У Европи се до половине XVIII века угаљ није ни користио у великим количинама, осим за кућне потребе грејања и неке индустријске делатности. Увођењем парне машине угаљ је убрзано почео да се користи свуда у циљу обезбеђења снаге, као замена за дрво, ветар, воду, коњску и људску снагу. На цену угља су много утицали и трошкови његовог транспорта, па је индустрија углавном била концентрисана око самих угљених рудника (видети у: Charles More, *Understanding the Industrial Revolution* (Routledge: Oxford and New York, 2014), 114).

¹⁶⁹ Ненад Лукић, „Прва српска парна пивара Ђорђа Вајферта (1873–1947)“, *Годишњак Града Београда* LIX (2012): 83.

¹⁷⁰ Божидар Пејић, Душан Јаношевић, „Беочуг столећа“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић, 57-74 (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 62.

данашње Војводине, иако привредно развијена, била је сиромашна угљем, па се у њу могло лако извозити.¹⁷¹

О обимној експлоатацији угља којим је богат костолачки басен, пре XIX века и индустријализације Србије нема података. Изданке угља у близини су копали сиромашни Смедеревци код самог Смедерева тридесетих година XIX века, које је и видео барон фон Хердер током провере угљених резерви дунавских обала.¹⁷² Истраживања у овом крају је наставио **Феликс Хофман** (*Felix Hoffmann*, 1830-1914), који је у Србију дошао 1856. године и обишао њене руднике.¹⁷³ **Први помен костолачког угља** је учинио 1868. године Јеврем Гудовић, начелник службе у Министарству привреде Кнежевине Србије, када је дао дозволу да се истражи угаљ у пожаревачком округу.¹⁷⁴ У марту 1870. године пронађен је угаљ у пробном окну, а **повластица за отварање рудника у Костолацу је издата 1873. године**, на тридесет и једно рудно поље и педесет година, власнику парног млина и фабрике шпиритуса у Београду, **Чеху Фрањи Вшетечком**, који је пробна истраживања и финансирао.¹⁷⁵ **За почетак индустријализације Србије се узима управо отварање првог рудника угља у селу Костолац**¹⁷⁶, иако је у Сењском руднику експлоатација угља започела две деценије раније (1853)¹⁷⁷. Разлог за то лежи у чињеници да је сењски угљенокоп тек две деценије после костолачког редовно почео да производи угаљ¹⁷⁸.

---

¹⁷¹ исто.

¹⁷² Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 75-76.

¹⁷³ Владимир Анђелковић, *140 година рудника Костолац 1870-2010* (Костолац: ПД ТЕ-КО Костолац, 2010), 19.

¹⁷⁴ Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 75.

¹⁷⁵ Владимир Анђелковић, *140 година рудника Костолац 1870-2010* (Костолац: ПД ТЕ-КО Костолац, 2010), 25; Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 76; Јаша Гргашевић, *Rudarstvo u Srbiji - sa slikama rudnika i jednim dodatkom* (Београд: Jugoslovenski Lloyd, 1923), 15.

¹⁷⁶ Мајовски Вучетић, *Из историје српских угљенокопа: Јаме костолачког мајдана* (Београд: ЈП Електропривреда Србије, 2010), 11.

¹⁷⁷ Персида Томић, „Опште напомене о привреди у горњој Ресави“, *Гласник Етнографског музеја* 25 (1962): 12.

¹⁷⁸ Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 75.

Према једном Вајфертовом биографу, **Ђорђе Вајферт** (1850-1937)¹⁷⁹, рођен у Панчеву у тадашњем Аустријском царству, школовао се за трговца у Будимпешти и на господарско-пиварској академији у Баварској, а по повратку у Србију почео је да помаже оцу око вођења „Кнежеве пиваре“ у Савамали.¹⁸⁰ Затим је 1872/1873. године подигао и нову пивару – „Прву српску парну пивару“ на узвишењу Смутековац, простору данашњег Мостара у Београду.¹⁸¹ Сматрао је да је потребно да „своје предузеће снабде из своје земље свим потребним сировинама“, па је то довело до његовог рада у рударству, односно истраживања терена који су се у историји рударства помињали и потраге за угљем.¹⁸² Јаков Јаша Гргашевић (1890-1965) у свом делу *Rударstvo u Srbiji - sa slikama rudnika i jednim dodatkom*, из 1923. године, живот Ђорђа Вајферта назива „историјом индустрије и рударства у Србији“.¹⁸³ Према званичној документацији, од 1881. године Ђорђе Вајферт је правно једини власник костолачког рудника.¹⁸⁴ Од његовог доласка на чело рудника у Костолицу, производња је убрзано расла, а за управника рудника је 1883. године поставио **Чеха Фрању Шистека** (1854-

---

¹⁷⁹ Ђорђе Вајферт је био српски индустријалац и доживотни почасни гувернер Народне банке Краљевине Србије и Народне банке Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

¹⁸⁰ Божидар Пејић, Душан Јаношевић, „Беочуг столећа“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 62.

¹⁸¹ Ненад Лукић, „Прва српска парна пивара Ђорђа Вајферта (1873–1947)“, *Годишњак Града Београда* LIX (2012): 83.

¹⁸² Јаша Гргашевић, *Rударstvo u Srbiji - sa slikama rudnika i jednim dodatkom* (Београд: Jugoslovenski Lloyd, 1923), 5.

¹⁸³ *isto*, 3. Јаша Гргашевић је био секретар Министарства трговине и индустрије Краљевине СХС. Поменуто Вајфертова биографија не помиње Фрању Вшетечког и сматра Вајферта оснивачем рудокопа (Божидар Пејић, Душан Јаношевић, „Беочуг столећа“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 63). Према другим записима, 1881. години Вајферт је исплатио одређену новчану суму Фрањи Вшетечком и постао једни власник рудника, а онда 1885. године повластицу проширио на још десет рудних поља (Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 77-78), односно рудник „Нови Костолац“, затим 1913. године добио и још једну на педесет година, и то за додатна четири поља, а онда спојио све повластице у дозволу да би од 1920. године, па у наредних педесет година, сва рудна поља могла да се експлоатишу као целина (Јаша Гргашевић, *Rударstvo u Srbiji - sa slikama rudnika i jednim dodatkom* (Београд: Jugoslovenski Lloyd, 1923), 15)

¹⁸⁴ Божидар Пејић, Душан Јаношевић, „Беочуг столећа“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 63.

1907).¹⁸⁵ Фрања Шистек је као рударски инжењер дошао из Плзења у рудник Ђорђа Вајферта у Србију, да га „отвори, раствори и припреми“ за експлоатацију, па је костолачки угљени мајдан постао његово дело.¹⁸⁶ За четири године је потпуно организовао производњу, али је крајем деведесетих година напустио Костолац и придружио се Вајферту у истраживању Дели Јована.¹⁸⁷ Вајферт је тако сав новац који је зарадио преко костолачких рудника користио за даља истраживања, па је тако истражио и борски рудник у коме су први рудари били управо Чеси из костолачких рудника.¹⁸⁸

Костолачки угаљ се од 1883. године продавао и официрским и чиновничким кућама у Београду.¹⁸⁹ До 1889. године рудник у Костолцу је био **једини у Србији са сталном производњом и једини извозник угља ван Србије.**¹⁹⁰ Његово учешће у укупној производњи је почетком XX века у Србији било и 94%, па су тада српска индустрија и саобраћај скоро у целини радили на бази костолачког угља.¹⁹¹ Највећа термоелектрана у Србији, београдска „Снага и светлост“, изграђена у периоду од 1930. до 1932. године,¹⁹² пројектована је тако да као погонско гориво користи костолачки угаљ.¹⁹³

У периоду од 1870. до 1933. године у селу Костолац су настале грађевине за смештај и рад управника, особља рудника, радника и рудара, упоредо са индустријским насељем поред Дунавца и око рудника, па су саграђене електрична централа, циглана, „Ђурин млин“ и фабрика стакла.¹⁹⁴ **(сл. 7– сл. 8а)** Костолац је

---

¹⁸⁵ Владимир Анђелковић, *140 година рудника Костолац 1870-2010* (Костолац: ПД ТЕ-КО Костолац, 2010), 33.

¹⁸⁶ Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 78.

¹⁸⁷ Владимир Анђелковић, *140 година рудника Костолац 1870-2010* (Костолац: ПД ТЕ-КО Костолац, 2010), 33.

¹⁸⁸ Мајовски Вучетић, *Из историје српских угљенокопа: Јаме костолачког мајдана* (Београд: ЈП Електропривреда Србије, 2010), 14.

¹⁸⁹ *исто*, 15.

¹⁹⁰ Божидар Пејић, Душан Јаношевић, „Беочуг столећа“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 64.

¹⁹¹ *исто*, 64.

¹⁹² Неда Кнежевић, „Ревитализација термоелектране „Снага и светлост“ у Београду“, *Наслеђе VIII* (2007): 211

¹⁹³ Божидар Пејић, Душан Јаношевић, „Беочуг столећа“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 64.

¹⁹⁴ Драгана Спасић-Ђурић, „Прилог проучавању историје рударства у Костолцу“, *Мајдан 2/2012* (2012): 6.

1883. године имао 138 домова, а путописац Феликс Каниц је након своје посете руднику 1887. године - само четири године касније, записао да је овде било 212 домова, док је радничка колонија имала око десет стамбених зграда, у којима су под закуп становали рудари и други радници различитих националности (1928. године је забележено присуство двадесет породица из Чешке и Баната).¹⁹⁵ Такође, овде су биле и приватне стамбене зграде, кафана, зграда управе рудника, али и месара и продавница намирница.¹⁹⁶ Крајем 1902. године извршен је попис и процена имовине рудника - рудник је поседовао 626 ha земљишта и колонију од преко двадесет зграда, зиданих од тврдог материјала, неке од њих су биле дуге и до 45 m, а у осам кућа су се налазила четрдесет два радничка стана.¹⁹⁷

Угаљ се из костолачког рудника износио вагонетима које су вукли коњи у укупној подземној дужини од 1.000 m, а улаз у рудник је од обале тада пловног Дунавца био удаљен само 72 m, (сл. 86) па је на пристаништу угаљ директно из вагонета утоваран у шлепове који су угаљ возили до пристаништа на Дунаву у Дубравици и даље Дунавом.¹⁹⁸ Када шлепери нису пловили, угаљ је депонован на обалу и по околини се разносио колима, а у јесен се вукао лошим сеоским путевима колима, у 15 km удаљену Дубравицу. Близина Дунава као саобраћајне везе је била један од најважнијих елемената успеха костолачког рудника,

---

¹⁹⁵ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустрijско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 214-215.

¹⁹⁶ исто, 214-215. У 1899. години геолог Рударског одељења Министарства шума и руда, Димитрије Антула (1870-1924), објавио је књигу *Преглед рудишта у Краљевини Србији*, а у сврху представљања Србије на Светској изложби у Паризу 1900. године. Тада је записао да у костолачком руднику раде један стручни управник, један рачуновођа, један надзорник и четрдесет четири радника, а да у колонији живи четрдесет четири радника, тридесет четири жене и педесет осморо деце (видети у: Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустрijско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 75-92, 80-81).

¹⁹⁷ Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустрijско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 84-85. Живка Ромелић, пишући о рударским становима у Мајданпеку и Бору из истог периода, пише да су у рудницама североисточне Србије грађени прво најпримитивнији станови, као што су полуземнице, тзв. блатаре и камене куће, затим дрвене куће, односно бондручаре, а да су квалитетнији станови били од тврдог материјала. Развојем Мајданпека је предвиђено да се „за окнаре праве просте дрвене куће... а за настојнике окнарске... темељне куће... за чиновнике, полицајце, шумаре, грађевинаре, лекара и мераче... куће од тврдог материјала“ (Живка Ромелић, „Рударски станови у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског института* 49 (2000): 228).

¹⁹⁸ Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустрijско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 86-87.

међутим, како је објављено у *Годишњаку рударског одељења* 1910. године, један од разлога због којих рудник даље није могао да напредује су биле наведене тешкоће превоза угља колима до Дубравице уместо Дунавцем,¹⁹⁹ а чије је корито све више засипано муљем који је доносила Велика Морава на свом ушћу у Дунав.²⁰⁰ Ни дубравичка лука није била најподеснија за пристајање и утовар шлепова, о чему је причао и Феликс Каниц.²⁰¹ Због свега овога био је угрожен извоз угља у Аустроугарску и Београд, који се обављао речним путем.²⁰² Ипак, почетком двадесетих година производња угља у Костолцу се повећава, све до 1926. године, од када је имала мањи, али скоро константан успех, а разлог за то напредовање налазимо у запису из 1932. године који говори о изменама везаним за поменуте проблеме са Дунавцем.²⁰³ Наиме, тада је већ пристаниште са самим Дунавом било спојено железничком пругом узаног колосека дужине 2,5 km која је ишла преко Дунавца и Костолачког острва све до Дунава одакле се даљи транспорт вршио сопственим бродовима.²⁰⁴ Ову инвестицију је условила изградња термоелектране „Снага и светлост“, управо у истом периоду.²⁰⁵

Прво отворено окно Вајфертовог рудника, „Свети Ђорђе“ је радило од 1881. године до 1933. године, када је затворено због тешких услова рада, пожара и великог притиска.²⁰⁶ Између 1928. године и 1931. године отворено је и окно **„Нови откоп“**.²⁰⁷ Осим Вајфертовог рудника, у близини Костолаца, постојала су још два, која су имала много мањи обим производње. У подземном **руднику „Кленовник“** производња је започела нешто касније од оне у костолачком, а повластицу за експлоатацију су добили 1885. године трговац Геша Црногорчевић

---

¹⁹⁹ исто, 86-87.

²⁰⁰ Мајовски Вучетић, *Из историје српских угљенокопа: Јаме костолачког мајдана* (Београд: ЈП Електропривреда Србије, 2010), 21.

²⁰¹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 165.

²⁰² Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустрijско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 89.

²⁰³ исто.

²⁰⁴ исто.

²⁰⁵ Мајовски Вучетић, *Из историје српских угљенокопа: Јаме костолачког мајдана* (Београд: ЈП Електропривреда Србије, 2010), 21.

²⁰⁶ Владимир Анђелковић, *140 година рудника Костолац 1870-2010* (Костолац: ПД ТЕ-КО Костолац, 2010), 79.

²⁰⁷ исто.

и рударски инжењер Јосип Јекл из Пожаревца.²⁰⁸ Рудник је одиграо велику улогу у електрификацији пожаревачког краја, па је након отварања електричне централе у Пожаревцу 1924. године, а у сврху снабдевања уличног осветљења, радњи и домаћинства електричном енергијом, у 1934. години изграђен далековод који је спојио централу са рудником у Кленовнику, а који је онда направио жичару за превоз угља на железничку станицу у Пожаревцу, и то на основу добијене струје која је представљала готово једну трећину капацитета централе.²⁰⁹ Пошто се нашао на линији напредовања површинског копа „Костолац“, затворен је 1959. године.²¹⁰ Рудник „Ђириковац“ је почео да ради много касније, 1929. године, а повластицу за отварање је имало „ДД за електрична, прометна и индустријска предузећа“ из Земуна.²¹¹ Рудник је имао малу производњу, радови су често обустављани због високог притиска и продора воде, а када се главни ходник урушио 1943. године, после четрнаест година рада и са честим прекидима, рудник је затворен.²¹² Такође, крајем XIX века је постојао и рудник „Каменац“ код села Пољана, а експлоатисао га је индустријалац, Чех Антон Бајлони (*Antonín Bailoni*, 1841-1900, син Игњата Бајлонија) за потребе парног млина у Малом Црнићу.²¹³

Рударска индустрија је била обележје овог простора, али је у **читавом пожаревачком крају од индустријских грана у XIX и XX веку најразвијенија ипак била млинарска индустрија.**²¹⁴ Почетком XIX века користиле су се воденице на рекама, а у другој половини истог века њих замењују парни, а затим и електрични млинови.²¹⁵ Развој млинова је био резултат богатства пољопривредне производње и речних токова, а данас су се сачували млинови у Пругову, Братинцу и Маљуревцу.²¹⁶ Модерних великих парних млинова је било и у Малом Црнићу, Великом Градишту, Кисилеву, а малих у Пожаревцу, Петровцу,

---

²⁰⁸ Мајовски Вучетић, *Из историје српских угљенокопа: Јаме костолачког мајдана* (Београд: ЈП Електропривреда Србије, 2010), 22-23. Рудник је прво носио име „Александар“, а овде су такође постојали рударски станови, управна зграда, станови директора, управника и надзорника (*исто*).

²⁰⁹ *исто*, 23.

²¹⁰ *исто*, 29.

²¹¹ *исто*, 24.

²¹² *исто*.

²¹³ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 173.

²¹⁴ РЗЗЗСК Смедерево, *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), 13.

²¹⁵ *исто*.

²¹⁶ *исто*.

Голупцу и др, а било је и много речних воденица, па брашно извозило касније и у целу Краљевину Југославију, и у иностранство.²¹⁷ Млин у Малом Црнићу је изградио **Чех Игњат Бајлони** (*Ignác Bailoni*, 1811-1875) 1871. године као први српски млин на ваљке, који је за време српско-турских ратова (1876-1878) снабдевао српску војску, али који је 1921. године изгорео до темеља, а онда је 1923. године на његовом месту изграђен нови који је спадао у најсавременије на Балкану, са првим силосом у тадашњој Србији.²¹⁸ Каниц је у свом путопису описао млин у Братинцу, који је од једне воденице, која је припадала манастиру Раваници, уз помоћ кнежеве владе, „господин Њемец“ (у питању је Чех Антоњин Њемец (*Antonín Němec*, 1808 – 1881), прим.аут.) који је „са већим бројем својих земљака дошао у Србију 1848. године да би у земљи без индустрије, оснивао занатска предузећа на најповољнијим местима“, претворио у петоспратни парни млин.²¹⁹ Млин је изгорео до темеља 1913. године, поново је саграђен 1919. године, а његов последњи власник је био Сава Милић, који је преко пута саградио вилу тридесетих година XX века која и данас постоји, баш као и млин.²²⁰ Млин у Брадарцу, надомак села Костолац, власника Николе Грујичића, био је парни и турбински, и постојао је и за време кнеза Милоша.²²¹

У пожаревачком крају је била развијена и **индустрија опеке и црепа**. У Пожаревцу и Великом Градишту је постојало неколико циглана.²²² Данас је очувана само циглана у насељу Баре.²²³ У Раму се још од римског периода **експлоатисао камен**, па и у доба индустријализације, али о обиму експлоатације

²¹⁷ Градимир Вуловић, *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез* (Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића, 1939, 59-60.

²¹⁸ *исто*, 69.

²¹⁹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 261.

²²⁰ РЗЗЗСК Смедерево, *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), 14.

²²¹ *исто*, 13.

²²² Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 80. Чех Јосиф Чечелски (1836-1908) је поред млина у Пожаревцу имао на свом имању на путу према Дубравици, у близини Забеле, „Прву српску повлашћену фабрику сирћета“, а у Пожаревцу је постојала и „Фабрика за производњу бомбона, рума, коњака и разних ликера“ власника Цинцара Михаила Н. Кукулидеса (РЗЗЗСК Смедерево, *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), 14).

²²³ РЗЗЗСК Смедерево, *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), 14.

скоро да нема писаних помена. Један од њих је преглед индустрије камена поред Дунава, у списку из 1936. године, у коме су у области Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља, поред Рама, наведени још и Голубац, Брњица и Добра.²²⁴

У *Путовођи (адресару) кроз Пожаревац и срез Градимира Вуловића* из 1939. године, од званичних **занатских радњи** у селу Костолцу забележено је постојање једне абацијске, једне берберске, једне ковачке, две месарске, једне обућарске, две столарске, једне ћурчијске и чак четири кројачке, што је интересантно, јер су само у њему од свих села у срезу званично забележени кројачи, док је у Дрмну била једна зидарска, једна коларска, једна столарска и четири ћурчијске радње. *Путовођа* је објавио и да сва села имају **школе**, али и да осим у два највећа села, односно у Смољинцу и Божевцу, санитарске установе са **лекарима** постоје само још у селу Костолац (наведено је да рудници у Костолцу и Кленовнику имају и своје хонорарне лекаре). Једини **спортски клуб** који је забележен је био управо у селу Костолцу, и то фудбалски спорт клуб „Свети Ђорђе“ образован од рудара.²²⁵ Очито је да су поменуте радње и установе у Костолцу настајале због постојања рудника и радничке колоније.

У *Путовођи* је наведено да је село Дрмно, крајем четврте деценије XX века имало 190 домова и 1.024 становника, док Костолац тада има 260 домова и 2.400 становника, а Пожаревац 3.280 домова и 16.000 становника.²²⁶ И поред убрзане индустријализације пожаревачког краја, главно занимање становништва среза пожаревачког је, према запису из 1939. године, била управо **пољопривреда**, а пољопривредно земљиште је заузимало око 80% целе територије.²²⁷ Тек након развоја градског насеља Костолац, изградње теромелектрана и површинских копова, овај однос почиње да се мења, са нестајањем пољопривредних површина.

---

²²⁴ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 80-81.

²²⁵ Градимира Вуловића, *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез* (Пожаревац: Штампарииа Ђорђа Наумовића, 1939), 52-57.

²²⁶ *исто*, 52.

²²⁷ *исто*, 52-57.

У Пожаревачком крају је било развијено и **задругарство**, које се појавило у другој половини XIX века. До данас су сачуване зграде земљорадничких задруга подигнуте пре Другог светског рата у селима Трњане, Касидол и Лучица.²²⁸

Немци су током окупације 1943. године отворили површински коп угља у данашњем градском насељу Костолац.²²⁹ Међутим, они су још за време Првог светског рата започели радове на отварању површинског копа у данашњем градском насељу Костолац, а планирали су и отварање термоелектране (о томе говори и део градског насеља на месту данашње термоелектране који су мештани села Костолац и Кленовник називали „Централа“, а који је између два светска рата био под кукурузом).²³⁰ Почетком Другог светског рата, Немци су наставили изградњу копа и термоелектране, до краја рата су били делимично изграђени машинска хала и котларница, димњак је био сазидан до висине од 80 m, а онда су приликом повлачења велики део опреме вратили у Немачку и Аустрију, као и сву пројектну документацију.²³¹

Након рата су костолачки рудари наставили експлоатацију копа са преосталом опремом, а како је Србији била преко потребна електрична енергија и већ започете радове на електрани је било тешко наставити, донета је одлука да се опрема из београдске електране из Скендербегове улице поправи, делимично реконструише и монтира у Костолацу.²³² Пошто је била мањег капацитета од планиране, добила је име „**Мали Костолац**“, а пуштена је у рад 1948. године, што је био пионирски рад у Србији, јер је то била прва термоелектрана изграђена после рата сопственим снагама.²³³ У исто време је започет и рад на изградњи

---

²²⁸ РЗЗЗСК Смедерево, *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), 14.

²²⁹ Предраг Јовановић, Душан Паклар, Стјепан Ћосић, „26 милиона тона“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 101.

²³⁰ Радомир, Влашковић, Михајло Славковић, „Светло с велике реке“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 118-119.

²³¹ *исто*, 119.

²³² *исто*, 119-120.

²³³ *исто*, 120

термоелектране „**Велики Костолац**“, односно наставку изградње коју су започели Немци.²³⁴

Од 1945. до 1959. раде упоредо јамски рудници у селима Костолац и Кленовник, када се овај други затвара, али и **површински коп „Костолац“** у градском насељу Костолац.²³⁵ У 1956. години отворен је јамски рудник у Ћириковцу, који је затворен 1973. године.²³⁶ У 1966. години затворено је последње окно у селу Костолац, чиме престаје подземна експлоатација угља у Костолцу која је трајала деведесет шест година (до краја рада рудника за целокупан транспорт угља је коришћен систем вагонета с коњском вучом).²³⁷

Након првих реформи педесетих година, ТЕ „Мали Костолац“ је прешла у хладну резерву (у периоду од 1968. до 1969. године је расходована), што се убрзо десило и са ТЕ „Велики Костолац“, као економски и технички дотрајала, а нова термоелектрана „Костолац II“ је пуштена у редовну производњу 1968. године.²³⁸ Иако је било планирано да реконструкцијом термоелектране „Велики Костолац“ настане ТЕ „Костолац I“,²³⁹ изграђена је нова термоелектрана већег капацитета, ТЕ „Костолац III“, и пуштена у мрежу 1980. године,²⁴⁰ уз већ постојећу „Костолац II.“ Данас заједно чине ТЕ „Костолац А“. (сл. 9)

Површински коп „Кленовник“ је отворен 1973. године, а затим је отворен и **површински коп „Ћириковац“** 1980. године. Коп „Костолац“ је

---

²³⁴ *исто*, 122. Интересантно је да се дошло до дела немачке пројектне документације у архиви дирекције борског рудника, а наша војна мисија је кренула у потрагу за проналажењем остатка документације, која је и добијена 1946. године од немачке пројектне организације која ју је израдила. Инжењери у Аустрији и Немачкој пронашли велики део однете опреме, као и остатак који је био у изради. Све је донешено у Костолац, а термоелектрана „Велики Костолац“ је започела рад 1949. године. До тада је прокопан и канал који је повезао Дунав и Дунавац (видети у: *исто*)

²³⁵ Предраг Јовановић, Душан Паклар, Стјепан Ћосић, „26 милиона тона“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 101-102.

²³⁶ Saša Mitić i dr. „Odvodnjavanje jame "Ćirikovac" kao deo sistematskog odvodnjavanja deponije pepela i šljake iz TE "Drmno" - Kostolac B“, *Podzemni radovi* 17 (2010): 30.

²³⁷ Предраг Јовановић, Душан Паклар, Стјепан Ћосић, „26 милиона тона“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 103.

²³⁸ Драгољуб Јованчић и др. „Хоризонти сутрашњице“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 52.

²³⁹ *исто*, 53.

²⁴⁰ Владимир Анђелковић, *140 година рудника Костолац 1870-2010* (Костолац: ПД ТЕ-КО Костолац, 2010), 158.

затворен 1981. године.²⁴¹ Након вишедеценијског истраживања угља у лежишту „Дрмно“, пронађене су велике резерве и донета је одлука да се крене са експлоатацијом, односно отвори површински коп, али и изгради термоелектрана.²⁴² Први блок **термоелектране у селу Дрмно** пуштен је у погон 1988. године, а након отварања **површинског копа „Дрмно“** 1987. године, док је други блок започео рад 1992. године. Ова два блока данас чине ТЕ „Костолац Б“.²⁴³ (сл. 10) У 2009. години затворени су површински копови „Ћириковац“ и „Кленовник“.²⁴⁴ Данас су на простору активне ТЕ „Костолац А“ у градском насељу Костолац, и површински коп „Дрмно“ у селу Дрмно, а са ТЕ „Костолац Б“, чији је трећи блок у изградњи.

2.3 Савремено доба

2.3.1. Карактеристике сеоских и градских насеља

Град Пожаревац се налази у Браничевском управном округу Србије чији су део и општине Велико Градиште, Голубац, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће и Петровац на Млави. Територија Града Пожареваца, површине 481 km², састоји се од двадесет пет сеоских и два градска насеља (општине) - Пожаревац и Костолац.²⁴⁵ (сл. 38) Иако се Браничевски округ данас може сматрати привредно неразвијеним, Град Пожаревац спада међу развијена подручја у Србији, а привредну структуру Града карактерише доминација рударско-енергетско-индустријског комплекса и пољопривреде.²⁴⁶ Површинска експлоатација угља и производња електричне енергије у Костолачком угљеном басену, разлози су измена у привредној структури, социо-економским карактеристикама домаћинства, коришћењу пољопривредног земљишта, просторној организацији насеља, инфраструктури и стању животне средине. Цео регион је нето извозник

---

²⁴¹ исто, 106, 148, 156.

²⁴² исто, 162-163.

²⁴³ исто.

²⁴⁴ исто, 179.

²⁴⁵ *Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 11.

²⁴⁶ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 12.

електричне енергије, захваљујући термоелектранам. Електропривреда Србије је тако важан локални послодавацна овом подручју, али и највећи регионални загађивач животне средине.²⁴⁷

У подручјима где је основна делатност рударство, развој је углавном усмерен само на компатибилне делатности којима је рударство корисник, па оно постаје „генератор такозваног монофункционалног развоја подручја.“²⁴⁸ **Градско насеље Костолац (Нови Костолац)** представља један такав монофункционални - индустријски и управни центар градске општине Костолац.²⁴⁹ Као градско насеље први пут је означено у Попису из 1953. године.²⁵⁰ У самом граду се налази термоелектрана „Костолац А“, а 3 km западно од њега, у селу Дрмно и термоелектрана „Костолац Б“, док површински коп „Дрмно“ заузима територије више села. (сл. 38, сл. 52)

Сеоска насеља Костолац (Стари Костолац) и Дрмно су данас на простору на коме се некада налазила ужа градска територија античког града и војног логора Виминацијум, а у чијим атарима се данас врше истраживања и простире археолошки парк. (сл. 38, сл. 52) Костолац се налази северно од Пожаревца поред реке Млаве, удаљено око 14 km друмском комуникацијом од њега. Неке од грађевина управе радничке колоније костолачких рудника из XIX века у селу и даље постоје, али су у веома лошем стању и бесправно насељене Ромима. Поред термоелектране „Костолац Б“ налазе се привремене грађевине у којима су смештена избегла и расељена лица. Село Дрмно се налази североисточно од Пожаревца, удаљено око 17 km друмском комуникацијом од њега. Према анализи из 2009. године, шестина од укупног броја домаћинстава овог села је остала без земље услед експлоатације угља, док 70% домаћинстава располаже са обрадивим површинама испод 2 ha, од чега је скоро половина предвиђена за експропријацију.²⁵¹

---

²⁴⁷ исто.

²⁴⁸ Ненад Спасић, Гордана Џунић, Јасмина Ђурђевић, „Конфликти и ограничења у просторном развоју рударских басена“, *Архитектура и урбанизам* 27/09 (2009): 22.

²⁴⁹ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 27.

²⁵⁰ Radoslav Stevanović, „Gradska naselja Republike Srbije u popisima stanovništva od 1948. do 2002. godine“, *Stanovništvo* 1-4 (2004): 118.

²⁵¹ Љупче Миљковић, Миодраг Степановић, Слободан Миладиновић, „Физичко – географске промене настале као последица експлоатације лигнита на површинском копу „Дрмно“, *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 22-23.

2.3.2 Развој пољопривреде

На подручју Града Пожареваца се данас налази 47.700 ha пољопривредног земљишта, које тако заузима 74,10% укупне територије.²⁵² До 2012. године на територији Града је индустријским радовима било заузето око 1.800 ha, од којих је само мали део рекултивисан, а предвиђа се да ће до краја експлатације овог лежишта бити заузето још око 2.100 ha.²⁵³ Губици су још већи услед неселективне откривке, када настају депоније јаловине са смешом геолошких слојева, односно земљиште лошег квалитета.²⁵⁴ У периоду до 2022. године планира се даље ширење површинског копа „Дрмно“, а на рачун заузимања плодних ораничних земљишта у селима Кличевац и Костолац.²⁵⁵

Градска општина Костолац се одликује високом заступљеношћу неплодних површина, са доминантним делом под коповима и одлагалиштима јаловине, као и релативно високом шумовитошћу, а убедљиво најнижи удео пољопривредних у укупним површинама је у градском насељу Костолац (11,3%) и селу Дрмно (33,7%), док се испод 50% пољопривредног земљишта налази и у селима Кленовник и Костолац.²⁵⁶ Изузев нешто слабијих земљишта у костолачком приобаљу Дунава, сви остали атари одликују се изузетно високим пољопривредним потенцијалом, а најплодније оранице се налазе баш у непосредном окружењу рударско-енергетских погона.²⁵⁷ Богатство вода, односно реке Млава, Велика Морава и Дунав, дају велике могућности за примену система наводњавања у време суше, међутим, водни потенцијали нису довољно

---

²⁵² *Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 15. Према стању из 1934. године, у Пожаревачком срезу је било 87,44% пољопривредног земљишта (Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звезда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 52).

²⁵³ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 113.

²⁵⁴ *Локални план управљања отпадом* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2009), 32.

²⁵⁵ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 22.

²⁵⁶ *исто*, 21, 131.

²⁵⁷ *исто*, 21.

заштићени ни уређени,²⁵⁸ што се показало и током поплава у протеклој деценији, а најпре у селима Костолац, Брадарац и Маљуревац.²⁵⁹

Пожаревачка пољопривреда је готово у целини организована на породичним газдинствима, у чијем се власништву налази око 82% укупних пољопривредних површина и која већином (72%) користе мање од 5 ha обрадивог земљишта.²⁶⁰ Као проблеми у пољопривреди уочавају се: уситњеност поседа, застарелост механизације, велика миграција становништва из села у градове и иностранство, повећање површина необрађеног земљишта, подређивање структуре производње подмиривању потреба сопствене породице, смањивање сточног фонда, одсуство специјализације производње, планирања и повезивања пољопривредника, отежан и несигуран пласман тржишних вишкова по задовољавајућим ценама, високи трошкови производње, ниски и нередовни приходи, демотивисаност за инвестирање у укрупњавање и модернизацију газдинства, а најпре, неповољна старосна и образовна структура пољопривредног становништва.²⁶¹

2.3.3 Развој индустрије

У просторној структури индустрије Града Пожареваца издвајају се привредни и индустријски центри Пожаревац и Костолац, сеоска насеља са малим производним погонима и специфични центри у чијим атарима се врше експлоатација нафте и гаса или вађење угља, прерада угља, геолошка истраживања и водопривредни радови, као што је село Дрмно.²⁶² На подручју Града постоји и више лежишта неметаличних сировина (шљунак, песак, технички грађевински камен и опекарска глина) које се такође експлоатишу.²⁶³ Пожаревац је тако полифункционални центар кога карактеришу релативно добро развијени

---

²⁵⁸ *Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 56, 60.

²⁵⁹ Ана Милановић, Марко Урошев, Драгана Милијановић, „Поплаве у Србији у периоду 1999-2009 година – хидролошка анализа и мере заштите од поплава“, *Гласник Српског географског друштва* ХС/1 (2010): 97.

²⁶⁰ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 39.

²⁶¹ *исто*.

²⁶² *исто*, 38.

²⁶³ *исто*, 16.

агрокомплекс, производња грађевинских материјала, експлоатација песка и шљунка, металопрерађивачка делатност, производња намештаја, конфекције, обуће и др., док је Костолац значајан монофункционални енергетско-рударско-индустријски центар са развијеном производњом угља и електричне енергије, погонима металског комплекса и предузећима за рекултивацију и озелењавање, уз заостајање других делатности.²⁶⁴

Према *Стратегији одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године* лигнит представља најважнији енергетски потенцијал Републике Србије и имаће доминантну улогу у њеној енергетици у дугорочном периоду.²⁶⁵ **Производња енергије у термоелектранама у Костолцу, од 6.753 GWh, је важан чинилац укупног електроенергетског система Србије, односно чини 27% производње свих термоелектрана тј. 18,5% производње свих електро-енергетских капацитета у Србији (термоелектране и хидроелектране).**²⁶⁶ Компромисна решења у односима са другим делатностима, међу којима је и очување културно – историјског наслеђа простора, су у овом случају једина могућа.²⁶⁷ На простору Виминацијума они представљају улагање рударско-енергетског сектора у истраживање, измештање и презентацију угрожених грађевина у склопу археолошког парка.²⁶⁸

Костолачки угљени басен са својим површинским коповима и термоелектранама захвата површину од око 145 km², а подељен је на више лежишта.²⁶⁹ У границама лежишта „Дрмно“, а ван данашњег експлоатационог подручја, налази се неколико насеља – градско насеље Костолац, и села Костолац, Дрмно, Кличевац (део), Тириковац, Кленовник, Брадарац и Маљуревац.²⁷⁰ У делу басена при ушћу Велике Мораве у Дунав су извршени претходни истражни радови и процењено је да би експлоатација могла да почне око 2022. године (у зони овог лежишта се налазе сеоска насеља Дубравица, Острово и Батовац),

---

²⁶⁴ *исто*, 38-39.

²⁶⁵ *Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 15.

²⁶⁶ ЕПС, *Технички годишњак*. Београд: ЕПС, 2016.

http://www.eps.rs/SiteAssets/Lists/Sitemap/EditForm/izvestajioslovanju/tehnickiizvestaji/TEH_Godisnjak2016_web_.pdf

²⁶⁷ Marija Maksin i dr. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji* (Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 2011), 343.

²⁶⁸ *исто*, 345.

²⁶⁹ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 13.

²⁷⁰ *исто*, 174.

јужно од градског насеља Пожаревац је лежиште „Пољана“, које према садашњим проценама није предвиђено за експлоатацију до 2022. године.²⁷¹ Угаљ из јединог активног површинског копа „Дрмно“ се са око 95% пласира у термоенергетске објекте Костолаца, док остатак иде на тржиште.²⁷²

На основу садашњих сагледавања, претпоставља се да ће блокови термоелектране „Костолац Б“ у селу Дрмно, односно блокови Б1 и Б2, завршити свој век око 2035. године, док расположиве резерве угља у површинском копу „Дрмно“ омогућавају изградњу блока Б3 и његов рад до потпуног искоришћења резерви, односно до 2059. године.²⁷³ Његова изградња се очекује до 2020. године, када ће вероватно блок А1 термоелектране „Костолац А“ у граду Костолац преузети улогу топлане, а процењује се да ће 2024. години са радом престати и блок А2. Такође, не искључује се ни могућност да блокови Б1 и Б2 преузму одређену улогу у топлификационом систему подручја.²⁷⁴

2.3.4 Становништво

Просечна густина насељености у 2011. години на територији Града Пожареваца износила је 152 становника/km².²⁷⁵ Према Попису из исте године овде живи 75.344 становника, градско насеље Костолац има 9.569 становника у 2.983 домаћинства, у Дрмну живи 894 становника у 232 домаћинства, док село Костолац има 1.228 становника у 373 домаћинства.²⁷⁶

Према структури учешћа активних лица у примарном сектору делатности, након анализе из 2002. године, насеља територије Града Пожареваца су сврстана у аграрна, мешовита, неаграрна (субурбана) и изразито неаграрна (урбана).²⁷⁷ У изразито неаграрна насеља спадају градска насеља Костолац и Пожаревац, у категорији неаграрних је пет насеља (међу којима су и села Дрмно и Костолац),

²⁷¹ исто, 174.

²⁷² исто, 29.

²⁷³ исто, 123.

²⁷⁴ исто.

²⁷⁵ исто, 26.

²⁷⁶ РЗЗС, *Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011: Књига 10, Домаћинства према броју чланова* (Београд: РЗЗС, 2013), 101-102; РЗЗС, *Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011: Књига 2, Старост и пол* (Београд: РЗЗС, 2012), 384-389.

²⁷⁷ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 26.

мешовитом типу припада осам насеља, а осталих дванаест насеља су аграрног типа.²⁷⁸ Најбројнија су насеља у категорији од 500 до 1.000 становника (дванаест сеоских насеља), док су са преко 5.000 становника два градска насеља.²⁷⁹

Број становника се постојано смањује у целом Браничевско-подунавском региону, посебно у Браничевском округу, још од 1991. године, а највеће исељавање је у источним сеоским општинама, као резултат трајне миграције унутар Србије и ван земље.²⁸⁰ Стопа смањења становништва у региону током периода од 1991. до 2006. године износила је преко 16%, што је три пута више од стопе смањења на националном нивоу.²⁸¹ Веома битна карактеристика Града Пожареваца је да **велики број ових исељеника ради и борави у иностранству.**²⁸²

Од двадесет седам насеља на подручју Града Пожареваца, 2011. године су у стадијуму демографске старости (35-39 година) били градско насеље Костолац (просечна старост 36-39 година) и село Костолац, док су Пожаревац и десет сеоских насеља (међу којима је и Дрмно) били у стадијуму дубоке демографске старости (просечна старост 40-43 године), а четрнаест сеоских насеља у стадијуму најдубље демографске старости (просечна старост 44 и више година).²⁸³ Домаћинства села Дрмно према анкети из 2016. године имају натпросечан број чланова (4,4 лица) у поређењу са просечним бројем у Републици (око 3 члана), чак 52,8% домаћинстава броје три или више генерација, а постоји и једно петогенерациско домаћинство, што је нетипично за сеоска, и уопште за сва насеља у Србији.²⁸⁴

У 2011. години, на територији Града, у групи становништва од петнаест и више година, без школе или са непотпуном основном школом, било је 15% становништва, а са основном школом 24%, што значи да је више од трећине грађана (39,0%) Града ове старости недовољно образовано (у градским 29,5%, а у

---

²⁷⁸ исто, 26.

²⁷⁹ исто, 26.

²⁸⁰ исто, 11.

²⁸¹ исто, .

²⁸² Са подручја Града Пожареваца 11,3% од укупног броја становника борави у иностранству, из Костолаца 3,35%, из Дрмна 13,7%, а из села Костолаца 8,3% (РЗЗС, *Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011: Први резултати*. (Београд: РЗЗС, 2011).

²⁸³ РЗЗС, *Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011: Књига 2, Старост и пол* (Београд: РЗЗС, 2012), 384-389.

²⁸⁴ Ksenija Petovar, Vesna Jokić, *Za fer raseljenje. Anketa domaćinstava u selu Drmno* (Београд: СЕКОР, 2016), 3.

сеоским насељима 62,3%, а грађани највиших образовних нивоа су изразито концентрисани у градским насељима).²⁸⁵

Крајем 2009. године у Граду Пожаревцу било је 69 незапослених лица на 1.000 становника, што је знатно ниже у односу на републички просек (100 незапослених лица на 1.000 становника).²⁸⁶ Према Попису из 2011. године, у општини Костолац у делатности пољопривреде, шумарства и рибарства рад обавља само 3,1% становника, док је за секундарне делатности, односно рударство и делатности које су директно или индиректно везане за функционисање рударско-енергетског сектора, везано чак 61,2% економски активних становника.²⁸⁷ Према анкети међу мештанима села Дрмно у 2015. години, готово четири петине запослених лица ради у „ТЕ-КО Костолац“, а просечна зарада је знатно већа од просека у Републици, допуњена у 10% случајева значајним средствима која долазе из иностранства (пензије, дознаке и др).²⁸⁸ Рад у енергетском сектору је узрок тога да је просечна нето зарада 2017. године у Граду Пожаревцу била 111% просека Србије, што га је од шест насеља са статусом града у Србији сврстало на треће место, после Београда и Новог Сада.²⁸⁹ Градска општина Костолац, са нето зарадама у износу од 152% у односу на републички просек, заузела је треће место у Србији, после општина Сурчин и Нови Београд.²⁹⁰

На подручју Града Пожаревца становништво је данас етнички разнолико, али према последњем Попису из 2011. године преовлађују Срби са 88,7%, док је припадника осталих националних припадности доста мање.²⁹¹ У општини

---

²⁸⁵ РЗЗС, *Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011: Књига 3, Школска спрема, писменост и компјутерска писменост* (Београд: РЗЗС, 2013), 34-35, 78-79, 80-83.

²⁸⁶ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 36. У формирању народног дохотка преовлађује секундарни сектор (индустрија, рударство, грађевинарство и производно занатство) са 53,7%, затим терцијарни (саобраћај, трговина, туризам, угоститељство, занатство, банкарство и комунална привреда, образовање, наука, култура, информације, здравство и социјална заштита) са 30%, док примарни сектор (пољопривреда, лов, риболов и шумарство) учествује са само 16,3% (*исто*, 38).

²⁸⁷ Према подацима из РЗЗС, *Попис становништва, домаћинства и станова у 2011: Књига 15, Становништво, делатност* (Београд: РЗЗС, 2014), 174-175.

²⁸⁸ Ksenija Petovar, Vesna Jokić, *Za fer raseljenje. Anketa domaćinstava i selu Drmno* (Београд: SEKOR, 2016), 3.

²⁸⁹ РЗЗС, *Саопштење ЗП14, број 17 - год. LXVIII, 25.01.2018, Статистика запослености и зарада, Зараде по запосленом у Републици Србији по општинама и градовима, децембар 2017* (Београд: РЗЗС, 2017).

²⁹⁰ *исто*.

²⁹¹ РЗЗС, *Попис становништва, домаћинства и станова у 2011: Књига 4, Вероисповест, матерњи језик и национална припадност* (Београд: РЗЗС, 2013), 224-226.

Костолац данас живи осамнаест нација,²⁹² док према локалним хроничарима тај број износи чак двадесет четири.²⁹³

2.3.5 Проблем деградације животне средине и услова за живот локалног сеоског становништва

Иако је смештено у равничарски Стиг са плодним ораницама, великим рекама на ободу, богатством природних добара и вредним културно-историјским наслеђем, услед доминације савременог рударског комплекса подручје археолошког налазишта Виминацијум оставља утисак индустријског предела. Тако се осим пољопривредног земљишта, на подручју око Виминацијума данас виде удубљење површинског копа „Дрмно“, са крупном механизацијом, делимично рекултивисано узвишење спољног одлагалишта откритке, комплекс термоелектране са депонијом угља, а у оквиру самог археолошког парка се простиру различити инфраструктурни објекти одводњавања површинског копа са бунарима и цевоводима.²⁹⁴ Интензивна експлоатација угља на простору Дрмна, мења из дана у дан изглед рељефа,²⁹⁵ формирају су велика удубљења, али и вештачка узвишења која достижу висину од 50 m до 70 m, па је трансформација природне морфологије терена толика да је неопходно кориговати топографске карте.²⁹⁶ Најнижа тачка експлоатације је на -6,30 m апсолутне висине, па је експлоатационо поље дубоко 100 m, односно 76 m испод нивоа Дунава.²⁹⁷ (сл. 17)

Према стандардима и искуствима Европске уније, подручје Костолаца данас припада **подручјима загађене и деградирание животне средине**, са негативним утицајима на човека, биљни и животињски свет и квалитет живота.²⁹⁸ Иако

---

²⁹² исто.

²⁹³ Saša Radić, „Moji spomini. Slovenci v Kostolcu”, *Bilten – Društvo Slovencev v Beogradu – Društvo Sava*, X/20(2012): 21

²⁹⁴ Energoprojekt Entel a.d. *JP EPS Postrojenje za odsumporavanje dimnih gasova (ažurirana studija o proceni uticaja na životnu sredinu)* (Beograd: Energoprojekt Entel a.d, 2015), 48.

²⁹⁵ Саво Кузман, Миодраг Степановић, Ђурђа Миљковић, „Геолошко-геоморфолошке карактеристике Стига“, *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 17.

²⁹⁶ Љупче Миљковић, Миодраг Степановић, Слободан Миладиновић, „Физичко – географске промене настале као последица експлоатације лигнита на површинском копу „Дрмно“, *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 26.

²⁹⁷ исто.

²⁹⁸ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 9.

територија Града Пожареваца лежи у зони континенталних мешовитих шума и шумо-степа,²⁹⁹ подручје је сиромашно шумама, што је последица њиховог крчења за потребе проширења пољопривредне производње, као и снижавања нивоа подземних вода под утицајем експлоатације угља.³⁰⁰ Природна самоникла вегетација је, у већини случајева, сведена на групе стабала, појединачно дрвеће, и живице на међама.³⁰¹ Аутохтона шумска вегетација, која се некада развијала, замењена је ливадама са травним заједницама, а на обалама Млаве и Дунава срећу се топола, јоха и врба, док на плавним, влажним деловима, посебно дуж канала и бара, као и у деловима копа где је присутна стагнација воде, доминира трска.³⁰²

Рекултивација земљишта уништеног радом површинског копа угља је отпочела још 1972. године - прво су санирана велика клизишта и пошумљено је одлагалиште, урађени су и успешни огледи са сађењем различитих култура на нанесен хумусни слој на јаловишта и пепелишта, а осамдесетих година је урађен већи део радова на рекултивацији свих површинских копова.³⁰³ Међутим, радови се 1991. године после успоравања потпуно и прекидају, да би тек од 2004. били настављени.³⁰⁴ Од почетка рекултивације седамдесетих година путем пошумљавања, природни процеси ерозије су заустављени, појавиле су се површине са стајаћом водом сталног карактера, фауна се настанила на целокупном простору (али су истраживања показала и пораст популације гугутки, које могу да преживе у изузетно загађеној атмосфери, и смањење популације осталих животињских врста).³⁰⁵ До 2010. године успостављена је вегетација на 623,40 ha деградираног земљишта, што чини 22,1% од његове укупне површине, а

---

²⁹⁹ Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 15.

³⁰⁰ ИАУС, Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ (Београд: ИАУС, 2012), 22.

³⁰¹ Локални план управљања отпадом (Пожаревац: Град Пожаревац, 2009), 31.

³⁰² Energoprojekt Entel a.d. JP EPS Postrojenje za odsumporavanje dimnih gasova (ažurirana studija o proceni uticaja na životnu sredinu) (Београд: Energoprojekt Entel a.d, 2015), 44.

³⁰³ Љупче Миљковић, Миодраг Степановић, Слободан Миладиновић, „Физичко – географске промене настале као последица експлоатације лигнита на површинском копу „Дрмно“, *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 31-32.

³⁰⁴ ИАУС, Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ (Београд: ИАУС, 2012), 59.

³⁰⁵ исто, 40.

на спољном одлагалишту копа „Дрмно“ је на песковитом супстрату подигнут виноград.³⁰⁶

Негативни утицаји термоелектрана и пратећих објеката огледају се у превеликој емисији штетних материја које загађују ваздух, воде и земљиште, у производњи отпадних материјала и отпадне топлоте.³⁰⁷ У зони површинског копа се јављају гасови који настају услед оксидације угља, при сувом и ветровитом времену се диже прашина, а термоелектране годишње производе знатне количине пепела, шљаке и великог броја оксида, као и велику топлоту. За један час рада термоелектране у атмосферу се емитује велики број тона чврстих честица и оксида.³⁰⁸ Када би се током једне године пепео из термоелектрана равномерно распоредио на површину територије Града Пожареваца, чинио би слој од 8 mm. Избор локације термоелектране по правцу дувања ветра и висини димњака донекле умањује негативан утицај пепела. У претходном периоду је успостављен систем за одсумпоравање димних гасова, а уводи се и нови систем за спречавање развејавања пепела.³⁰⁹

Процењено је да на територији Града Пожареваца има око 13,5 ha неуређених одлагалишта отпада (дивљих депонија), односно да заузимају површину за 50% већу од званичних одлагалишта, а једна од њих се налази управо поред Виминацијума, на простору „Дробилана“ у оквиру површинског копа „Дрмно“, док је у непосредној близини и „Прим“, званично сметлиште.³¹⁰

Као позитиван утицај рударског комплекса на животну средину може се сматрати чињеница да поред електричне енергије, костолачке термоелектране обезбеђују и топлотну енергију за потребе топлификационих система Костолца,

---

³⁰⁶ исто, 58.

³⁰⁷ исто, 56. Анализа здравственог стања становништва Браничевског округа за 2011. годину наводи да је 36,4% узорака воде из сеоских водовода бактеријски неисправно, док је 14,8% неисправно због присуства нитрата, нитрита, мутноће и амонијака. Током 2015. године анализу загађења ваздуха у селу Дрмно је урадио Градски завод за јавно здравље, и резултати су показали да је вредност честица које пролазе кроз филтере у току шест месеци прекорачена 4 пута, а тешки метали једанпут за арсен, али да вредност укупне масе загађујућих материја које се из атмосфере таложе на површину није прекорачена (Ksenija Petovar, Vesna Jokić, *Za fer raseljenje. Anketa domaćinstava u selu Drmno* (Beograd: SEKOR, 2016), 29, 44-46).

³⁰⁸ Љупче Миљковић, Миодраг Степановић, Слободан Миладиновић, „Физичко – географске промене настале као последица експлоатације лигнита на површинском копу „Дрмно“, *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 28.

³⁰⁹ Energetski portal. „Blokovi B1 i B2 u Kostolcu dobili postrojenja za odsumporavanje, 18.07.2017“, www.energetskiportal.rs/blokovi-b1-i-b2-u-kostolcu-dobili-postrojenja-za-odsumporavanje/

³¹⁰ *Програм заштите животне средине Града Пожареваца 2012-2022 – прилози* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2012), прилог 8.3,55-57.

Пожареваца и оближњих села, још од 1986. године, па се на овај начин остварују значајне уштеде у потрошњи горива, електричне енергије и рудног богатства, а смањује се и број извора емисије аерозагађења, укидањем индивидуалних котларница.³¹¹

У анкети названој „За фер расељење“ спроведене од стране Центра за екологију и одрживи развој (СЕКОР) 2016. године учествовало је 65,9% од укупног броја евидентираних домаћинстава села Дрмно.³¹² Због угроженог здравља, нестајања обрадивих површина и оштећења имовине, а услед рада индустрије, чак 98,1% анкетираних наводи да насеље треба преселити. Преко половине је рекло да се до сада нису одселили, јер нису имали финансијске могућности и да им се све што имају налази у селу. Сматрају да је пресељење насеља обавеза ЕПС-а (и државе) и очекују да се уради прецизан, систематичан и објективан попис њихове имовине.³¹³ Преко четвртине анкетираних одговорило је да пресељење треба да буде организовано, али је чак 57,4% анкетираних одговорило да нису размишљали о томе где би се преселили, 27,8% се определило

---

³¹¹ *Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 64-65.

³¹² Ksenija Petovar, Vesna Jokić, *Za fer raseljenje. Anketa domaćinstava u selu Drmno* (Београд: СЕКОР, 2016), 3. Прва тема истраживања је била везана за здравствено стање грађана. Чак 80% анкетираних домаћинстава има једног или више чланова са хроничним и/или честим обољењима (болести срца, висок притисак, обољења дисајних органа). Сви анкетирани (с изузетком једног) су сагласни да активности термоелектране и површинског копа имају негативан утицај на њихово здравље. Друга тема ове анкете је био утицај активности „ТЕ-КО Костолац“ на стање имовине у насељу. Обилазак села Дрмно је сугерисао да се ради о добро комунално опремљеном и просперитетном насељу, са великим стамбеним грађевинама у добром стању. Скоро све стамбене грађевине су прикључене на даљински систем грејања са симболичним ценама грејања, у насељу постоји амбуланта, кабловска телевизија, као и новоизграђена православна црква. Међутим, готово сви анкетирани (са изузетком двоје) су рекли да трпе различите негативне утицаје које на имовину чине поменуте активности. Након уласка у куће дошло се до сазнања о испуцалим зидовима, што се споља углавном не види, јер су након поплава у мају 2014. године становници добили обештећење којим су обновили фасаде. Чак 78,7% испитаника су рекли да им пуцају стамбене, помоћне грађевине, као и тротоари и дворишта услед слегања земљишта, и све повезују са развојем површинског копа. Имовина тако губи тржишну и употребну вредност, а стамбене грађевине су великих површина (у просеку око 190 m²). Поред овога, наводе се други утицаји, као што су бука, вибрације, прашина и др. (видети у: *isto*, 4, 5, 7, 29, 44, 46).

³¹³ *isto* 5, 49, 63. Мештани тврде и да су им ускраћене основне информације о плановима изградње нових објеката у оквиру рударско-енергетског комплекса (као што је изградња високог димњака 2015. године, али и отварање копа 1987. године). Указују на бесмисао бављења пољопривредом, јер су загађени земљиште, вода и ваздух, а самим тим и производи. Неколико саговорника је рекло да им је експроприсано земљиште, али не и објекти на њима, и да нису знали да и на то имају право у случају да експроприација земљишта угрожава егзистенцију домаћинства. Испитивачи закључују да су мештани прихватили парцијалне експроприације, јер им је заузврат давано (или само обећавано) једно или више радних места за чланове домаћинства (*isto*, 8).

за сеобу у градско насеље, док је само 5,6% испитаника изјавило да жели да живи у неком селу.³¹⁴

2.3.6 Културно-образовне и туристичке установе и манифестације

На подручју града Пожареваца постоји тридесет две основне школе. У сваком насељу постоји бар четвороразредна школа, на подручју ради шест средњих школа (пет у Пожаревцу и Техничка школа у Костолацу), а у Пожаревцу раде и Висока техничка школа струковних студија, Висока пољопривредна школа и Факултет за пословне студије Универзитета Мегатренд из Београда.³¹⁵

У градским насељима Пожаревац и Костолац постоје спортски центри са различитим садржајима. У сеоским насељима постоје терени за различите спортске активности, а издвајају се фудбалски стадиони у селу Петка и селу Костолац.³¹⁶

У градским насељима Пожаревац и Костолац организовани су различити културни садржаји, а у свим сеоским насељима постоје мултифункционални домови културе.³¹⁷ Народни музеј у Пожаревцу је основан 1896. године, а у његовом саставу је Одељење археологије са лапидаријумом чији експонати потичу углавном са Виминацијума. Основан је „да би се, колико могуће, стало на пут ... одношењу старина,“ а ово питање је било „схваћено озбиљно“ и „имао је да буде на висини модерно уређеног музеја,“ па је од 1907. године музеј стално отворен за публику.³¹⁸ Данас поседује преко 50.000 предмета.³¹⁹ У Пожаревцу се налази и **Галерија Милене Павловић Барили**, смештена у њеној родној кући, која у фонду има 894 њена рада (од којих четрдесет имају статус великог значаја за Републику Србију), али и личне ствари и библиотеку породица Павловић и Барили.³²⁰ **Етно-парк Тулба** је музеј у природи са више примерака народне

---

³¹⁴ *исто*, 42, 66.

³¹⁵ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 27-28.

³¹⁶ *исто*, 29.

³¹⁷ *исто*.

³¹⁸ Миодраг. А. Пурковић, *Пожаревац* (Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића, 1934), 67.

³¹⁹ *Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 79-80.

³²⁰ *исто*, 78.

архитектуре и репликом шатора у коме је потписан Пожаревачки мир.³²¹ **Ергела „Љубичево“**, једна је од најстаријих ергела у Србији, основана половином XIX века, обухвата комплекс управних и економских зграда са парком, а за скоро 160 година постојања допринела је побољшању пасмине коња у Србији.³²²

Туристичку понуду подручја Града Пожаревца представљају „Еколошка зона Дунава“ и „Историјска зона Дунава“, као и само градско насеље Пожаревац.³²³ Од 2018. године се очекује да поново започне функционисање међународног туристичког пристана на Дунаву код градског насеља Костолац,³²⁴ што би требало значајно да помогне у туристичком развоју подручја. Осим археолошког парка **Виминацијум**, најважнији део понуде је туристичко – спортска манифестација **„Љубичевске коњичке игре“**, традиционално надметање момака на коњима кроз пет дисциплина коњичког вишебоја, која се одржава од 1964. године сваког септембра на Пожаревачком хиподрому.³²⁵ Културне манифестације града Пожаревца су и „Новембарски дани културе“, сусрети драмских аматера „Миливојев штап и шешир“, глумачке свечаности „Миливоје Живановић“, међународни уметнички бијенале „У светлости Милене“, Ликовна колонија „Љубичево“, књижевни сусрети „Милици у походе“, „Сестрољински дани“, традиционални „Острвачки бећарац“ и др.³²⁶

---

³²¹ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 42-43, 70-71.

³²² РЗЗЗСК Смедерево, *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), 14.

³²³ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 42.

³²⁴ Е Капија, „Kruzeri donose profit – Srbija do kraja 2017. dobija nova putnička пристаништа у Smederevu i Velikom Gradištu“, www.ekapija.com/news/1842373/kruzeri-donose-profit-srbija-do-kraja-2017-dobija-nova-putnicka-pristanista-u

³²⁵ *Стратегија одрживог развоја Града Пожаревца 2017-2022. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 43.

³²⁶ *исто*, 77.

3.0 НАСЛЕЂЕ ПРОСТОРА ВИМИНАЦИЈУМА

3.1. Заштита наслеђа у Србији

За даље тумачење односа према заштити и презентацији наслеђа ширег подручја Виминацијума, а затим и предлоге његовог унапређења, важно је на почетку изнети основне податке о почецима развоја заштите културног наслеђа у Србији током XIX и XX века, јер су неки од личности – носиоци првих иницијатива из ове области, били управо први истраживачи Виминацијума.

У 1841. години основано је Друштво српске словесности,¹ а кнез Александар Карађорђевић, уз велико залагање Јована Стерије Поповића (1806-1856), издаје 22. фебруара 1844. године уредбу о забрани рушења „стarih градова и њихових развалина“.² Ова *Уредба о заштити споменика древности први је савремени општи споменичко-правни акт у Србији и један од првих у Европи XIX века*,³ чиме почиње правна заштита споменика културе у Србији.⁴ Исте године је, као Музеум Србски, који је на једном месту требало да *сабере старине* и да их *за потомство сачува*, основан и Народни музеј Србије.⁵ Након што је Друштво српске словесности укинато 1864. године, од његових чланова је исте године настало Српско учено друштво које је 1892. године спојено са Српском краљевском академијом основаном 1886. године.⁶ Управо је Српска краљевска академија на скупу Академије друштвених наука 1889. године усвојила *Пројект закона о старинама у Краљевини Србији*, који су сачинили Михаило

¹ САНУ, „Друштво српске словесности (1841 - 1864)“, www.sanu.ac.rs/clanstvo/DSS.aspx

² Владимир Бргуљан, *Споменичко право* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2000), 125

³ *исто*.

⁴ Новак Јоцовић, „Заштита непокретних културних добара Подунавског региона – Остварења и тежње 1972 – 1997“. У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 10.

⁵ Народни музеј, „Историјат музеја“, www.narodnimuzej.rs/o-muzeju/istorijat-muzeja/?lng=lat

⁶ Од ње је 1947. године настала данашња Српска академија наука, преименована 1960. године у Српску академију наука и уметности. (САНУ, „Српско учено друштво (1864-1892)“, www.sanu.ac.rs/clanstvo/SUD.aspx; САНУ, „Српска краљевска академија (1886 - 1947)“, www.sanu.ac.rs/clanstvo/SKA.aspx; САНУ, „Српска академија наука (1947 -)“, www.sanu.ac.rs/clanstvo/SAN_SANU.aspx.)

Валтровић и Милан Ћ. Милићевић (1831-1908), али који, међутим, није усвојила државна власт.⁷

Након Првог светског рата, током 1923. године, започео је рад Комисије за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина, која је контролисала радове на обнови више српских манастира, али је 1930. године она укинута.⁸ На Конгресу југословенских археолога и историчара уметности, одржаном у Београду 1924. године, разматран је и усвојен *Пројект закона о музејима и чувању старина*, а од 1930. године до Другог светског рата у Београду је деловало Друштво пријатеља старина (чији су задаци били „морална подршка и стручна помоћ“ властима у заштити културно-уметничке баштине, „побуђивање опште свести, народне, о великој вредности баштине и потреби и дужности да иста буде адекватно заштићена“, као и откривање, евидентирање и заштита споменика културе), које је 1935. године, резигнирано након рушења Жрнова на Авали, прекинуло рад.⁹

После Другог светског рата, у 1945. години, донета је *Одлука о заштити и чувању културних споменика и старина*, али и *Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије*, као први општи правни акти из области заштите споменика културе у новој, социјалистичкој Југославији.¹⁰ Тада је и основан Врховни институт за заштиту и научно проучавање споменика културе и природњачких реткости, међутим, следеће године је *Општим законом о заштити споменика културе и природних реткости*¹¹ измењен претходни Закон, а Институт је укинут, обавезујући републике да оснивају своје заводе.¹² У 1947. години основан је Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, који је

---

⁷ Угљеша Рајчевић, Два века заштите уметничке баштине у Србији, *Саопштења ХХХХ* (1997): 245

⁸ *исто*.

⁹ *исто*, 245-246. Чланови Друштва нису смели да самоиницијативно предузимају никакве радове на ископавању или конзервацији, већ су за то били надлежни Археолошки институт и Државна комисија (*исто*, 246).

¹⁰ Владимир Бргуљан, *Споменичко право* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2000), 45.

¹¹ Општи закон о заштити споменика културе и природних реткости, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 81/46

¹² Миодраг Максимовић, „Заштита споменика културе у условима новог Општег закона о заштити споменика културе“, у *Зборник заштите споменика културе, књига ХИ* (Београд: Савезни институт за заштиту споменика културе, 1960), 27-28.

преименован 1960. године у Републички завод за заштиту споменика културе - Београд.¹³ Општи закон о заштити споменика културе је донет 1959. године.¹⁴ Овим законом је одређено да се спомеником културе сматрају „непокретни и покретни предмети, као и групе предмета који су због своје археолошке, историјске, социолошке, етнографске, уметничке, урбанистичке и друге научне или културне вредности од значаја за друштвену заједницу“.¹⁵ Затим је започела организација мреже установа заштите на територији Србије.¹⁶ Републички завод за заштиту споменика културе - Београд од тада „евидентира, истражује, штити и презентује наслеђе од најстаријих праисторијских и античких споменика, средњовековне сакралне и фотификационе архитектуре, народног градитељства, до споменика новије историје и савременог стваралаштва“.¹⁷ Управо је ова установа надлежна и за заштиту археолошког налазишта Виминацијум.

Страст научника и аматера за истраживањем и прикупљањем археолошке грађе и стварањем збирки, почетком XIX века је довела до настанка археологије као науке, а археолошка истраживања и заштита споменика су били јединствен процес.¹⁸ Однос према овоме се променио шездесетих година XX века, када је у свету дошло до схватања да историјска места убрзано нестају, а да само један део њих може бити истражен и документован, па је пронађено решење у контакту са „спољним светом“ ван света археологије, као и утицају науке на политичке и социо-економске процесе.¹⁹ У исто време је дошло до прихватања чињенице да су културни и природни ресурси у опасности, појавили су се покрети за заштиту природе, настаје концепт управљања археолошког наслеђа као ресурсом, који не подразумева само локалитет, већ и његов просторни, политички и друштвени контекст, као и мишљење да су заштитна ископавања резултат неуспешног укључивања археологије у процесе одлучивања и просторног планирања.²⁰ Ово је

---

¹³ РЗЗСК Београд, „Историја заштите у Србији“, http://www.heritage.gov.rs/cirilica/istorija_zastite_u_Srbiji.php

¹⁴ Општи закон о заштити споменика културе, Службени лист ФНРЈ, бр. 17/59

¹⁵ Владимир Бргуљан, *Споменичко право* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2000), 54.

¹⁶ РЗЗСК Београд, „Историја заштите у Србији“, http://www.heritage.gov.rs/cirilica/istorija_zastite_u_Srbiji.php

¹⁷ *исто.*

¹⁸ Marko Rukavina, Mladen Obad Ščitaroci, „Upravljanje arheološkim nasljeđem. Proces povezan s urbanističkim i prostornim planiranjem“, *Prostor* 23/2015 (2015):110.

¹⁹ *исто.*

²⁰ *исто*, 110-111.

управо време доношења *Венецијанске повеље* (1964), чији је потписник била и тадашња СФР Југославија, са Ђурђем Бошковићем (1904-1990) као представником,²¹ а нешто касније настаје и *Конвенција о заштити светског културног и природног наслеђа* (1972).²² У периоду после Другог светског рата настало је више докумената као резултат одржаних саветовања служби заштите тадашње СФР Југославије.²³ Управо је период од педесетих до седамдесетих година прошлог века био веома плодан у области заштите културног наслеђа у Србији, а тада је формиран систем заштите, сличан француском, са мрежом установа по целој републици.²⁴ *Закон о заштити културних добара* је донет 1977.

---

²¹ ICOMOS 1965.

²² UNESCO 1972, *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>. У овом периоду долази до прихватања тзв. *активне заштите* свуда у свету, насупрот дотадашњој *пасивној (биолошкој) заштити* која је трајала од краја XIX века. Пасивна заштита је неговала приступ којим су се чували сви историјски слојеви културног добра, односно његов *биолошки раст*, из чега се развило „екстремно гледиште“ по коме се готово уопште није допуштала рестаураторска делатност, а заштита се сводила искључиво на конзервацију, али и пасивност конзерваторске службе, чија се делатност свела на давање одобрења и дозвола (Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu* (Split: Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet u Zadru - OOUR Prirodno-matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu, Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta – Zagreb - Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa u Splitu, 1985), 9-10) Код активне заштите, која настаје половином XX века, конзерваторске служба добија активнију улогу, баш као и сви други субјекти у заштити, и овде Томислав Марасовић издваја четири најважније промене: 1. осим „признатих или *пробраних споменика културе*“, значај добијају и грађевине мањих историјских или естетских вредности, али које у историјском развоју имају своју културну, научну или амбијенталну вредност; 2. осим појединачних грађевина, обраћа се пажња и на сложеније историјске средине (амбијенте, насеља, регионе и историјске пределе); 3. осим заштите културних добара, усредсређене до тада на „традиционално признате земље богатог наслеђа“, и то углавном у Европи, штите се и оне на свим континентима; 4. након једностраног интереса за културно-уметничке вредности, преко вредновања историјско-техничких достигнућа, долази се до сложенијег приступа решавању друштвених, економских, еколошких и других проблема, својствених историјској околини (isto, 17).

²³ Југословенско саветовање „Урбанизам и заштита споменика културе“, одржано у Сплиту 1962. године, пре сличних међународних докумената препознало је споменике културе као чиниоце развоја који би требало да постану саставни део просторног, регионалног и урбанистичког планирања. „Стална конференција градова Југославије: констатације и предлози за заштиту споменика културе у градовима“ је одржана у Охриду 1967. године, а на њој је истакнута важност повезивања служби заштите са урбанистичким службама. *Сплитска декларација* из 1971. године нагласила је важност ревитализације културног наслеђа у савременом граду осигуравањем његових функција, али и укључивање наслеђа у планове уређења. *Основе дугорочне пројекције заштите и уређење природне и градитељске баштине Југославије*, документ донет 1984. године, био је заснован на иницијативи за заштиту наслеђа коју је покренуо Савет за човекову средину и просторно уређење 1975. године, а са циљем стварања услова за укључивање наслеђа у просторне планове, као и у *Дугорочни план Југославије до 2000. године* (О наведеним скуповима и плановима видети у: Marko Rukavina, Mladen Obad Ščitaroci, „Upravljanje arheološkim nasljeđem. Proces povezan s urbanističkim i prostornim planiranjem“, *Prostor* 23/2015 (2015): 321).

²⁴ Aleksandra Djukić, Mirjana Roter-Blagojević, Marko Nikolić, „Serbian Cultural Territorial Systems. First Experiences“, у *Cultural Territorial Systems. Landscape and Cultural Heritage as a Key to Sustainable and Local Development in Eastern Europe*, ur. F. Rotondo i dr. (Berlin: Springer, 2016), 269.

године, а настао је након усвајања *Конвенције о заштити културног и природног наслеђа* 1972. године.²⁵ Овај закон је увео прву поделу непокретних културних добара, и то на споменике културе, археолошка налазишта, знаменита места и просторне културно-историјске целине, а вођење Централног регистра непокретних културних добара Републике Србије, чиме је први пут у систем правне заштите уведена и категоризација добара - разврставањем на културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја, започело је у Републичком заводу за заштиту споменика културе 1981. године.²⁶ Републички завод за заштиту споменика културе, а под ингеренцијом Министарства културе Републике Србије, је и данас институција која је, према важећем *Закону о културним добрима* из 1994. године,²⁷ надлежна за делатност заштите и коришћења непокретних културних добара од изузетног значаја.²⁸

Заштита наслеђа у Србији је данас присутна у *Уставу Републике Србије*²⁹, а обухваћена је са неколико закона, односно *Законом о култури*³⁰, *Законом о културним добрима*, али и *Законом о планирању и изградњи*³¹, *Законом о заштити животне средине*,³² *Закону о заштити природе*³³ и бројним подзаконским актима.

---

²⁵ *isto*.

²⁶ РЗЗСК Београд, „Историја завода“, http://www.heritage.gov.rs/latinica/istorija_zavoda.php

²⁷ Закон о културним добрима, *Службени гласник РС* бр. 71/1994,52/2011, 99/2011

²⁸ Осим што обавља послове истраживања, евидентирања, предлагања и утврђивања културних добара свих категорија, вођења Централног регистра добара и документације о њима, пружања стручне помоћи на чувању и одржавању добара, старања о њима, предавања, Републички завод израђује студије и пројекте заштите и коришћења ових добара, учествује у поступку припремања просторних и урбанистичких планова, израђује пројекте за извођење радова, остварује увид у спровођење мера заштите и коришћења добара, али и пружа стручну помоћ и унапређује рад на заштити добара, нарочито у погледу савремених метода стручног рада, стара се о стручном усаршавању радника који раде на пословима заштите, води информациони центар добара и стара се о јединственој примени међународних конвенција и других аката на територији Републике Србије (Закон о културним добрима, *Службени гласник РС* бр. 71/1994,52/2011, 99/2011, члан. 65, 74, 75, 79, 80).

²⁹ Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/2006. У члану 89 пише: „Свако је дужан да чува природне реткости и научно, културни и историјско наслеђе, као добра од општег интереса, у складу са законом. Посебна одговорност за очување наслеђа је на Републици Србији, аутономним покрајинама и јединицама локалне самоуправе.“

³⁰ Закон о култури, *Службени гласник РС*, бр. 72/2009, 12/2016, 30/2016.

³¹ Закон о планирању и изградњи. *Службени гласник РС* бр. 72/2009, 81/2009, 64/2010, 24/2011, 121/2012, 42/2013, 50/2013, 98/2013, 132/2014, 145/2014.

³² Закон о заштити животне средине, *Службени гласник РС* бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – др.закон, 72/2009 – др.закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016.

³³ Закон о заштити природе, *Службени гласник РС* 36/2009, 88/2010 и 91/2010 – исправке.

У оквиру начела за уређење и коришћење простора прописаних *Законом о планирању и изградњи*, између осталих су постављени и заштита и одрживо коришћење природних и непокретних културних добара, очување обичаја и традиције и очување специфичности предела. Прописано је и да *Просторни план Републике Србије* садржи принципе и пропозиције заштите, уређења и развоја природе и природних система, мере заштите, уређења и унапређења природних добара и непокретних добара, као и мере заштите животне средине, а мере заштите културних и природних добара су на различите начине прописане као обавеза и осталих просторних планова нижег реда, али и урбанистичких планова.³⁴

У последњим годинама Република Србија је усвојила или је њихово усвајање у току, и неколико значајних националних стратегија директно повезаних са културним наслеђем или оних које у свој оквир ово наслеђе обухватају. Међу њима су *Национална стратегија одрживог развоја 2009-2017*³⁵, *Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године*³⁶, *Стратегија културног развоја Србије 2017-2027 (у нацрту)*³⁷, *Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020*³⁸, *Национална стратегија одрживог коришћења природних ресурса и добара*³⁹, *Национална стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014-2024. године*⁴⁰, а овде се као важне за простор Виминацијума могу убројити и *Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025. године са пројекцијама до 2030. године*⁴¹, као и *Стратегија научног и технолошког развоја Републике*

---

³⁴ Закон о планирању и изградњи 2009 (2010, 2011, 2012, 2013, 2014), чланови 3, 15, 18, 20, 22, 26, 28.

³⁵ Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије. *Службени гласник РС*, бр. 57/2008.

³⁶ Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године. *Службени гласник РС*, бр. 98/201

³⁷ Стратегија развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027, нацрт, <http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/predlog-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027--predlog-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027-.pdf>

³⁸ *Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020*. Београд: РАПП, 2009. http://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategije/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf

³⁹ Национална стратегија одрживог коришћења природних ресурса и добара, *Службени гласник РС*, бр. 33/2012.

⁴⁰ Национална стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014-2024. године, *Службени гласник РС*, бр. 85/2014.

⁴¹ Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025. године са пројекцијама до 2030. године, *Службени гласник РС*, бр. 101/2015.

Србије за период од 2016. године до 2020. године – Истраживање за иновације⁴², с обзиром да заштитна истраживања Виминацијума финансира Електропривреда Србије, а да је истраживање научног пројекта Виминацијум финансирано од стране Министарства науке, просвете и технолошког развоја.

Према нацрту *Стратегије културног развоја Србије 2017-2027*, културно наслеђе се посматра као развојни ресурс, а постављени су и стратешки циљеви у области његовог истраживања, заштите и коришћења. Као приоритетни пројекти издвојено је седам пројеката од којих су два директно повезана са Виминацијумом и који могу имати велику улогу у његовом даљем развоју.⁴³

3.2 Антички Виминацијум

3.2.1 Истраживања и заштита у периоду до Другог светског рата

Спољни стимуланси, као што су планине и путеви, значајни су само када су препознати од стране посматрача,⁴⁴ а знање о простору увек се гради из „аутобиографија искустава“ која су настала у њему.⁴⁵ Тако је наше знање о Виминацијуму пре почетка великих ископавања седамдесетих година XX века било засновано на резултатима краткотрајних ископавања обављених крајем XIX века и почетком XX века, историјским изворима, али и *аутобиографијама искустава*, односно великом броју путописа и мапа оних који су кроз овај крај пролазили од антике до данас.

Дио од Прусе (*Dion Chrysostomos*, 40 - 115) је био реторичар и говорник рођен у Пруси, Битинија, а због вештине у говорништву добио је име „човек са

---

⁴² Стратегија научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2016. године до 2020. године – Истраживање за иновације, *Службени гласник РС*, бр. 25/2016.

⁴³ То су „Извођење конзерваторско-рестаураторских радова и пројеката ревитализације ма културним добрима уписаним на Листу светске природне и културне баштине и Листу кандидата за упис на Листу светске баштине“ и „Извођење радова на истраживању, заштити и презентацији у Царичином Граду, Медијани, Винчи, Сирмиуму, Виминацијуму, Дреновцу и археолошким налазиштима дуж Римског Лимеса“ (*исто*, 52-53, 74-75).

⁴⁴ Blake Leyerle, „Landscape as Cartography in Early Christian Pilgrimage Narratives“. *Journal of the American Academy of Religion* 64/1 (1996): 120.

⁴⁵ Keith Clayton, Mary Woodyard, „The Acquisition and Utilization of Spatial Knowledge“. U *Cognition, Social Behavior, and the Environment*, ur. J. Harvey (Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1981), 116. Видети и у: Blake Leyerle, „Landscape as Cartography in Early Christian Pilgrimage Narratives“. *Journal of the American Academy of Religion* 64/1 (1996): 120.

златним устима“ (*Chrysostomos*).⁴⁶ Домицијан га је протерао у изгнанство, па с обзиром да није могао боравити у Италији и Битинији, лутао је кроз римске провинције као просјак, интересујући се за филозофију и религију, а након боравка са „дивљим Гетима“ чија га је борба за слободу од Рима инспирисала, дошао је и у Виминацијум.⁴⁷ Током боравка у Виминацијуму, управо је он био сведок Трајанових припрема војске за рат. Оставио нам је опис виминацијумске војске у коме је сликовито приказао огромну количину оружја, војника и коња у логору, пружајући нам импресиван опис моћи и снаге виминацијумског логора.⁴⁸

Најстарији ходочаснички путопис уопште је анонимни запис особе која је путовала из Бордоа до Свете Земље 333. године нове ере. Управо у овом најстаријем запису, остао је забележен и Виминацијум поред кога је ходочасник прошао, а са следећим текстом: „Град Виминацијум (где је Диоклецијан убио Карина)“.⁴⁹

Виминацијум се налазио и на свим римским картама и итинерарима.⁵⁰ Из последњих векова трајања Византије, потиче више рукописа са или без карата, а који се повезују са **Птоlemeјевом Географијом**, делом за које већина научника сматра да је средином II века нове ере написао антички географ Птоlemeј (*Klaúdios Ptolemaíos (Claudius Ptolemaeus)*), Грк из Александрије, око 100 - око 170). На његовој карти је приказан и Виминацијум, као *Viminacium*.⁵¹ На карти римских путева названој *Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti*, за чији се оригинал претпоставља да потиче са краја III века,⁵² назива се *Viminacio*, али и

---

⁴⁶ David Graf, „The Pagan Witness to the Essenes“. *The Biblical Archaeologist* 40/3 (1977): 125.

⁴⁷ isto, 128-129.

⁴⁸ Andreas Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia (Routledge Revivals): A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (Abingdon, UK: Routledge, 2014), 91.

⁴⁹ Видети у: Blake Leyerle, „Landscape as Cartography in Early Christian Pilgrimage Narratives“. *Journal of the American Academy of Religion* 64/1 (1996):121-122.

⁵⁰ Реч „итинерар“, односно „итинераријум“, потиче из латинског језика. Латинска реч *itinerarium* је означавала листу сеоских и градских насеља и поштанских станица Римског царства, са означеним удаљеностима између њих (Encyclopaedia Britannica, „Itinerarium, Ancient World Map“, <https://www.britannica.com/science/itinerarium-ancient-Roman-map>).

⁵¹ Цермановић – Кузмановић, Александрина, „Југословенске земље на Птоlemeјевој карти“, у *Monumenta cartographica Iugoslaviae I – Античке карте*, ур. Гавро Шкриванић (Београд: Исторички институт, 1974), 11, 15, ТаблаI. Неки научници мисле да нису све књиге *Географије* дело самог Птоlemeја и да су написане много касније, а да су карте дела више цртача, док неки мисле да је Птоlemeј цртао скице на основу којих је писао, али да оне нису биле у склопу *Географије* (исто, 12).

⁵² Oswald. A. W. Dilke, „Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empires“, у *The history of cartography. I. Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the*

Euminacio.⁵³ На **Појтингеровој карти**, за коју се претпоставља да је у оригиналу настала око 340. године од стране римског картографа Кастројуса,⁵⁴ Виминацијум је, у мрежи путева Римског царства са путним станицама и њиховим међусобним растојањима, означен као *Viminatio*.⁵⁵

Виминацијум срећемо и у делима многих касноантичких и рановизантијских писаца. **Приск** (*Priscus*, 410(420) – после 472) нам доноси податак да је Виминацијум страдао у налету Хуна 441. године, односно 443. године.⁵⁶ **Прокопије** (*Procopius*, 500-554) нам је оставио важан запис из VI века, као још један од доказа да је Виминацијум страдао у хунској најезди у V веку, али и да га је касније обновио Јустинијан.⁵⁷

Много касније, током XII века, када Виминацијум више не постоји, у географским списима је означен само град Браничево и то на карти из XII века коју је израдио **Ал-Идриси** (*Muhamed as Šarif al Idrisi*, 1099 (1100) – око 1162) учењак са Кордобе, рођен у Мароку.⁵⁸ Имена на карти је протумачио Конрад

Mediterranean, ur. David Woodward, John Brian Harley (Chicago: University Of Chicago Press, 1987), 235-236.

⁵³ Драгана Спасић-Ђурић, *Виминацијум: главни град римске провинције Горње Мезије*. (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2002), 17-18.

⁵⁴ Гавро Шкриванић, „Југословенске земље на Појтингеровој карти“. У *Monumenta cartographica Jugoslaviae I – Античке карте*, ur. Гавро Шкриванић (Београд: Историјски институт, 1974), 35. Карта је добила име по немачком научнику Конраду Појтингеру (*Conrad Peutinger*, 1465-1547), пронађена је у препису крајем XV века, и први пут објављена половином XVIII века (*исто*).

⁵⁵ *исто*.

⁵⁶ Миомир Кораћ, Џивко, Микић, *Antropološka kolekcija Viminacium I: nekropola Pećine* (Београд: Centar za nove tehnologije Viminacium i Arheološki institut, 2014), 10-11. Приск нам доноси и интересантну причу која је постала тема многих савремених аутора, с обзиром да говори о Виминацијуму, али и о хунском, односно римском друштву. Наиме, Приск је током боравка у Атилином кампу као изасланик 449. године, срео римског трговца који је говорио грчки и који се потпуно интегрисао у хунско друштво. У расправи о предностима и манана „цивилизованог живота“, односно „слободе степа“, сазнао је да је трговац одведен из Виминацијума у ропство, али и да је од хунског власника касније добио слободу као заслугу за учествовање на бојном пољу на страни Хуна (Leif Inge Ree Petersen, *Siege Warfare and Military Organization in the Successor States (400-800 AD): Byzantium, the West and Islam* (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2013) 367). Трговац се у хунском друштву оженио, угодно живео и није желео да се врати у Источно римско царство (Виминацијум), чији му се порески и судски систем није уопште допадао (Alan Douglas Lee, *From Rome to Byzantium AD 363 to 565: The transformation of Ancient Rome* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013), 127-128).

⁵⁷ Прокопије пише да је током обезбеђивања границе за време Јустинијана, а након што је Атилина велика армија разорила градове, Виминацијум „обновљен у целости и начињен новим, јер је много раније био срушен до темеља“. Јустинијан је тада обновио одбрану границе, али не у облику у каквом је била раније, већ је постојећа утврђења ојачао, а велики број нових је и изградио (Procopius, *Complete Works* (Hastings, UK: Delphi Publishing Ltd., 2016).

⁵⁸ Ал-Идриси је дошао 1138. године на позив Краља Сицилије, Роџера II (1130-1154) на његов двор, да створи прву тачну и научну карту читавог познатог света. Након петнаестогодишње студије доступних извора, 1154. године су настале књига рукописа названа Роџерова књига (*Kitab Rudjar*), и мапа *Tabula Rogeriana*. Услед политичких немира на Сицилији, латинско издање књиге

Милер (*Konrad Miller*, 1844-1933) 1927. године и према њему је у данашњој Србији, коју ју Ал-Идриси забележио под именом *getūlia*, забележено само неколико места.⁵⁹

У XVII веку, Виминацијум је као *Viminatium* уцртан и на карти „Влашке, Србије, Бугарске и Румуније“ а коју је објавио око 1640. године, у Амстердаму, **Виљем Јансун Блу** (*Willem Janszoon Blaeu*).⁶⁰ **Италијански гроф Марсиљи** је након боравка на простору средњег и доњег тока Дунава, објавио 1726. године тротомно дело *Danubius pannonico-mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, physicis per lustratus*.⁶¹ У другом тому је дао цртеже римских градова, утврђења, појединачних споменика и натписа са територије данашње Србије. Приликом приказа Виминацијума нацртао је две целине раздвојене реком Млавом. Ону на десној обали назива *Brenincolatz*, док је она на левој страни приказ четвороугаоног утврђења и утврђене целине поред њега, и названа је *Castolatz*.⁶² Овде видимо да су имена структура које би требало да се односе на Виминацијум и Браничево међусобно замењена. То је вероватно

је уништено, а Ал-Идриси је побегао и са собом однео текст на арапском. Књига је на латинском била поново доступна у Европи тек у XVII веку. Да је Кристифор Колумбо знао за њу, и за то да је прорачун Марка Пола о удаљености Шпаније и Индије од само 4.000 миља нетачан, можда се никада не би усудио да крене на чувено путовање (Carney Gies, Frances. „Al-Idrisi and Roger's Book“, *Saudi Aramco World: The magazine of cultures and connections* 28/4 (1977): 14-19. <http://archive.aramcoworld.com/issue/197704/al-idrisi.and.roger.s.book.htm>).

⁵⁹ Konrad Miller, *Mappae Arabicae. Arabische Welt – und Länderkarten, II.band, Die Länder Europas und Afrikas im Bilde der Araber* (Stuttgart: Selbstverlag des Herausgebers, 1927), 129. Иако већина аутора подржава Милерово тумачење, неки други аутори сматрају да поменути појам означава Македонију, или чак Бугарску (Гавро Шкриванић, „Идрисијеви подаци о југпсловенским земљама (1154)“, У *Monumenta cartographica Jugoslaviae II – Средњовековне карте*, уредник Гавро Шкриванић, 10-23. Београд: Историјски институт, 1979, 13). Према Милеру је Београд означен као *kalgradun*, а Велико Градиште као *afridisfa* (Konrad Miller, *Mappae Arabicae. Arabische Welt – und Länderkarten, II.band, Die Länder Europas und Afrikas im Bilde der Araber* (Stuttgart: Selbstverlag des Herausgebers, 1927), 129). У описима које је осим карте оставио Ал-Идриси, Браничево је према Милеровим тумачењима означено именом *abrandis*. На карти су означени и важни путеви преко Балкана, па и онај уз Дунав поред Браничева. Гавро Шкриванић (1900-1984) уз позивања на тумачења и неких других аутора, појам *ifranisufa* (*afranisufa*) повезује са Браничевом, удаљеним од места *balagradun* (*belegradun*), односно Београда, 75 сицилијанских миља, односно 111,525 km, тј. „великим градом са великим бројем становника“, који „лежи на узвишењу које надвишава Дунав“ (Гавро Шкриванић, „Идрисијеви подаци о југпсловенским земљама (1154)“, У *Monumenta cartographica Jugoslaviae II – Средњовековне карте*, уредник Гавро Шкриванић, 10-23. Београд: Историјски институт, 1979, 15-16).

⁶⁰ Willem Janszoon Blaeu, Wallachia, Servia, Bvlgaria, Romania, 1640 raremaps.com/gallery/enlarge/49563

⁶¹ Luigi Ferdinando Marsigli, *Danubius pannonico-mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, physicis per lustratus* (Hagæ Comitum : Apud P. Gosse, R. Chr. Alberts, P. de Hondt ; Amstelodami : Apud Harm. Uytwerf & Franç. Changuion, 1726).

⁶² Miomir Korać, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009).

результат грешке приликом уређивања и штапмања књиге. Структуре се налазе на правим местима у оригиналу - аутографији која се налази у Универзитетској библиотеци у Болоњи.⁶³ У целини са десне стране реке, Марсиљи црта и описује и издвојен утврђен део у северозападном делу насеља, са бунарима или цистернама који, како пише Владислав Поповић по свом положају подсећају на издвојене брањене просторе унутар утврђених градова касног Царства. Поповић даље пише да га према контурама целина приказана са десне стране реке подсећа на „Чаир“⁶⁴ и да Марсиљијев план Виминацијума и данас представља донекле загонетку за истраживаче, с обзиром да се чини да је погрешно у димензијама структура, а с друге стране знамо да му његов предан рад то вероватно не би дозволио.⁶⁵ (сл. 11)

⁶³ Ђокић, Даница, Јацановић Драган. „Топографска грађа Стига“, *Viminacivm* 7 (1992): 70 (аутографија је објављена и у Поповић, Иванишевић 1988, 128, сл.1). Осим ове замене промењено је и име Браничева, односно *Breninshovatz*, како је име гласило у оригиналу. Оно је у књизи постало *Brenincolatz*, вероватно опет као резултат грешке. Посматрајући карте других делова Дунава (у Марсиљијевој књизи) види се да Марсиљи није уписивао античке називе места, већ имена тадашњих места. У том смислу, знајући да је село Костолац у време његовог сакупљања података још увек било на десној страни реке Млаве, Марсиљијев *Breninshovatz* можда можемо повезати са топонимом Браничевац, како се зове падина у селу Костолац на левој страни Млаве, у јужном делу узвишења на коме се Браничево налази.

⁶⁴ Владислав Поповић, „Увод у топографију Виминацијума“, *Старинар* XVIII/1967 (1967): 29-49. Поповић овде мисли на град и логор Виминацијума. У доба када је Поповић писао овај текст, делови локалитета „Чаир“ – делови логора Виминацијума и делови локалитета „Градац“ – делови градског насеља Виминацијума су биле једине истраживане грађевинске целине Виминацијума. Оне су касније, 1949. године и заштићене од стране државе.

⁶⁵ *исто*, 31-32. Ако погледамо однос димензија града и логора Виминацијума и Браничева у стварности и на Марсиљијевим цртежима, види се да је грешка у цртежу заиста велика, јер је Виминацијум у стварности много већи од Браничева. О овоме је писао и Марко Поповић (Марко Поповић, „Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму“, *Старинар* XXXVIII (1988): 31), када је рекао да су утврђења предимензионирана, али и да је утврђење са десне стране реке погрешно оријентисано. Међутим, било како да окренемо Марсиљијев цртеж, он не одговара Виминацијуму, иако обликом подсећа на његово градско насеље. Можда се може поставити и још једна претпоставка, а то је да је Марсиљи нацртао само северозападни извојени део Виминацијума на локалитету „Селиште“ са својим сопственим унутрашњим издвојеним делом, који се, гледајући авио снимке простора на коме се његови обриси разазнају, заиста и чини одвојеним од осталог дела насеља. На овом локалитету су рекогносцирањем утврђени трагови већег насеља, али и масивни бедеми са спољним потковичастим кулама, током ископавања од 1990. до 1991. године (видети у: Ђокић, Даница, Јацановић Драган. „Топографска грађа Стига“, *Viminacivm* 7 (1992): 73). Према димензијама онога што се види на снимку, структура би одговарала Марсиљијевим цртежима, а и облик се може прихватити као веома сличан. Међутим, гледајући неке друге елементе цртежа, као што је међусобна удаљеност структура са две стране реке која свакако није добро приказана, доношење закључака на основу поређења по димензијама се чини помало неоснованим. Такође, ако је Марсиљи представио само издвојени део, поставља се питање зашто није нацртао даље и насеље и логор Виминацијума на истом цртежу. Могуће је да је он учрптао само видне остатке, и да су већ у то доба бедеми града и војног логора скоро потпуно нестали. Њихове остатке су, уистину, учрптали истраживачи после њега (у питању су Михаило Валтровић који је вршио ископавања 1882. године и Милоје Васић који је то учинио у периоду од 1902. године до 1903. године), али њихов начин рекогносцирања терена је сигурно био другачији, с обзиром да су циљано истраживали антички Виминацијум. Марсиљи је једноставно снимео оно што је јасно видео и што се истицало у терену. Доказ за ово може бити и податак да на његовој

На гравирани из XVIII века у бакрорезу, а која представља ратну карту Рама и Кулича, Килијан Понхајмер (*Kilian Ponheimer*, 1757-1828) је простор Виминацијума означио као *Hostelatz*.⁶⁶

Капетан пруске војске **Ото Дубислав вон Пирх** је током путовања по Србији 1829. године записао: „На левој обали, пола сата одстојања од Дунава, леже једва видљиве рушевине некадање велике вароши Костолца. Да ли је та варош истоветна са старом вароши *Брандиц*, код које су крсташи прешли Дунав, да даље пођу Моравском долином или је Брандиц био на левој страни Дунава, није утврђено. Предео око тих рушевина обрастао је најлепшом ораховом шумом.“⁶⁷ **Аћим Медовић** (1815-1893), лекар и писац, физикус Пожаревачког округа, записао је 1852. године да се „у Костолцу одовуд и одонуд реке Млаве“ виде зидине „свуд до земље срушене“.⁶⁸ **Сретен Стојковић** (1854-1928) је након свог путовања Дунавом од Београда до Радујевца, 1893. године оставио приказ видних остатака Виминацијума у то време, смештајући на Сопотски плато војни логор, а насеље на десну страну реке Млаве. Записао је следеће: „Одмах испод Костоца утиче у Дунав *Млава*. На левој обали њеној, а на врху оног брега, испод кога су Вајфертове зграде, био је за време Римљана повећи квадратни градић, с округлим кулама на рогљевима. У њему је био главни стан VII Клаудијеве легије. Његови се темељи могу и данас распознати. Село, које је у његовој близини настањено, добило је најпре име „Костол“, а доцније *Костолац*, - по римском називу градића - *castell*. Али ту, на обалама Млаве, беше негда најглавнија римска варош горње Мезије, која се називала *Viminacium*, а која је доцније, у српско доба, позната под именом *Браничева*. *Виминакија* се ширила с обеју страна млавскога ушћа, али јој је већи, главни део био на десној обали, која је равна и благо уздигнута. Ту се распознају трагови правилних улица и квадратних пијаца те велике старе вароши. Оба су дела била везана каменим мостом, од кога се стубови још виде када Млава појаче усане. Око вароши беху баште, летњиковци и

карти нема Маргума, иако је Валтровић у њему видео остатке зидова (видети у: Валтровић 1884, 141).

⁶⁶ Мiомир Кораћ, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009), 8.

⁶⁷ Ото Дубислав Племенити Пирх, *Путовање по Србији у години 1829* (Београд: Издање Академије наука, 1899), 77-78.

⁶⁸ Аћим Медовић, „Окружје пожаревачко“, *Гласникъ Друштва србске словесности IV* (1852): 187.

гробнице, које се простирају чак до села *Дрмна* на десној обали, а на пола часа од ушћа. На целом том простору, који је запремала Виминакија, налазе се и данас многобројни остаци, темељи од грађевина, патоси од Мозаика, римски новци, саркофази, комађе од судова, стубова, кипова, исписаних плоча и разнога накита. Највећи део нађених, ретких и скупочених старина отишао је, на жалост, у туђе музеје, а остатке од зидина, понајвише цигаља са жигом легије која је ту становала (Leg. VII Cl), разносе сељаци по околини за грађевинску употребу. Сви ти остаци, који су већином ишчепркани по површини, потврђују јасно негдашњи велики развитак варошког живота на овоме месту. Дубљим копањем испод површине и између зидова могли би се зар пронаћи многи интересни подаци археолошки, како са историју Виминакије и доњег Дунава у римско доба, тако и за историју нашег Браничева. Зар не би било вредно труда и жртава да се предузме ископавање старе Виминакије?⁶⁹

Међутим, најпознатији приказ Виминацијума оставио нам је аустроугарски путописац и етнолог **Феликс Каниц**, који је после својих обилазака Виминацијума током 1860. године и 1887. године, опширно описао остатке Виминацијума, околна подручја и њихово становништво, дајући скице града и логора (сл. 12), као и цртеже бројних споменика који потичу из њега, а у свом делу под називом *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, издатом први пут 1904. године на немачком језику. Каниц је записао: „Не мање од дванаест малих острва, која су се постепено одвајала од великог угарског „Острва“, заклањају заједно са њим ушће Млаве, на коме је некада стојао *Viminacium*, највећи град римске провинције Горње Мезије. Његове простране рушевине, (...) не виде се с пароброда, јер се налазе на благо нагнутој тераси мало повученој од обале.“⁷⁰ Долазећи коњем након обиласка села, Каниц се спустио низ Млаву и стигао „до главног налазишта Костолца, који лежи на десној обали реке усред кукурузних поља, ливада и дудињака,“ бивши „не мало изненађен“ кад је видео „колико је велику површину покривала *civitas* Виминацијума“.⁷¹ Каниц је видео на самом терену града један одвојен део који је, „вероватно опасан зидом,

⁶⁹ Сретен. Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву од Београда до Радујеваца* (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1893) 160-161.

⁷⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 540.

⁷¹ *исто* 179.

штитио град са истока“⁷², затим темеље многих зграда, остатке водовода, неколико цистерни за воду, архитраве, фризе, сокле, стубове, „често по 3m дуге, 0,5 m дебеле блокове, који су припадали монументалним зградама у северозападном делу града, где су такође остали сачувани остаци једног мањег и једног већег купатила.“⁷² Каструм је Каниц, „који је господарио градом и штитио га“, као и Сретен Стојковић, видео на левој обали Млаве, на Сопотској греди, повезаног са десном обалом Млаве мостом, „чији се камени стубови при ниском водостају и данас виде.“⁷³

Иако су прва позната археолошка ископавања у Србији извршена још 1865. године на Руднику, од стране Јанка Шафарика (1814-1876)⁷⁴, она се, с обзиром на недостатак документације и начин истраживања, сврставају у ред сондажног рекогносцирања.⁷⁵ Шафарик је још 1846. године, након свог путовања по Србији ради сакупљања различите историјске грађе, а по налогу Министарства просвете, дао први познати предлог за предузимање археолошких ископавања у Србији, и то са списком места, међу којима су и Костолац и Рам.⁷⁶

Виминацијум је тако 1882. године постао место где су извршена прва научна археолошка ископавања у Србији.⁷⁷ Ова ископавања је извршио **Михаило Валтровић**, и то са дванаест затвореника,⁷⁸ а током периода од тридесет три дана. Како је записао, висораван засејана пшеницом и кукурузом са „нешто утрине“, а на коме се налазе остаци „римске вароши“, је власништво

---

⁷² исто, 179-180.

⁷³ исто, 180. Многи други истраживачи и путописци су објављивали и сакупљали натписе са Виминацијума. Међу њима су Едмунд Чизул (*Edmund Chishull*, 1671-1733), који је то учинио још у XVIII веку, али и Јанко Шафарик, као и колекционари и повереници Стева Николић из Костолаца и Лука Илић Ориовчанин, који су помагали Феликсу Каницу при проучавању старина. Кратке описе о Виминацијуму су дали и историчар и географ Јован Драгашевић (1836-1915) и чешки историчар Константин Јиречек (1854-1918), Виминацијум је забележен и на географско-административној карти-литографији Кнежевине Србије из 1845. године, а коју је израдио Анастас Јовановић (1817-1899) (Миомир Кораћ, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009), 8-9).

⁷⁴ Јанко Шафарик је био по народности Словак, а по струци лекар, професор Високе школе и управник Народног музеја од 1861. године до 1869. године, који је боравио у Србији од 1843. године до смрти (Михаило Милинковић, „Истраживања Јанка Шафарика у рудничком и чачанском округу и почеци археологије у Србији – поводом 120 година од првих археолошких ископавања у Србији“, *Гласник Српског археолошког друштва* 2 (1985): 74, 77).

⁷⁵ исто, 77.

⁷⁶ исто, 78-79.

⁷⁷ Драгана Спасић-Ђурић. *Виминацијум: главни град римске провинције Горње Мезије* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2002), 13.

⁷⁸ Marija Maksin i dr. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2011), 329.

костолачке општине, која ју је добила од кнеза Милоша.⁷⁹ На Сопотској греди, Валтровић је обишао три „римске тврђаве“, са десне „римску варош“ и гробове, а помогли су му начелник пожаревачког округа „наредивши сеоским кметовима да му буду на услузи“, и костолачки учитељ, који га је водио по простору.⁸⁰ За обојицу је записао да су се трудили да сачувају старине, пренесу у Пожаревац, а онда и однесу у Народни музеј, одвраћајући сељаке од „квара гробова и зидина римских станова“.⁸¹

Михаило Валтровић је забележио и истражио места где су сељани раније ископавали гробове, измерио је град и логор, забележио бедеме, као и неколико грађевина, али и велику јаму коју је сматрао местом римског позоришта⁸², а у којој су савремена ископавања открила амфитеатар. Препознао је једну улицу која се пружала правцем исток-запад, а која је била покривена великим каменим плочама, два купатила и још неке грађевине и претпоставио да се у овом северозападном делу вароши налазе велике и јавне грађевине, ископавао је на јужном крају источног бедема код „такозване капије“, нашавши грађевине које је по конструкцији темеља определио као „обичне и једноспратне“, копао је на месту претпостављене куле јужног бедема града, а посетио је и „Корабе“ код „старог бунара“ где су „Римљани копали земљу за опеку“.⁸³ Димензије војног логора које је он одредио, данас су се, након изведених савремених геофизичких истраживања, показале као најтачније.⁸⁴ (сл. 12)

Истраживања Михаила Валтровића је Народни музеј наставио под руководством **Милоја Васића, првог српског школованог археолога**, у периоду од 1902. до 1903. године.⁸⁵ Ископавања је финансијски помогла краљевска влада, а донације су дали и извесни адвокат, банкар, али и лекар из Беча. За земљиште одређено за ископавање, Музеј је издејствовао експропријацију. Након

---

⁷⁹ Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 5.

⁸⁰ *исто*, 4-6.

⁸¹ *исто*, 5.

⁸² Гордана Милошевић, „Михаило Валтровић-архитекта и археолог“, у *Валтровић и Милутиновић: Тумачења 3*, ур. Тања Дамљановић и др. (Београд: Историјски музеј Србије 2008), 63.

⁸³ Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 7, 11-12, 94-95, 98.

⁸⁴ Miomir Korać, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009), 9.

⁸⁵ Милоје Васић, „Народни музеј Српској Краљевској Академији“, *Годишњак Српске Краљевске Академије*, XVI (1902)/1903 (1903): 198.

ископавања је постављен музејски чувар, а покретни налази су однети у Музеј.⁸⁶ Истражене грађевине је Народни музеј одлучио да остави откривене, да би се оне могле даље проучавати од стране научника и студената.⁸⁷

Милоје Васић је радове извршио на локалитету „Мали чаир“ са остацима војног логора, локалитету „Велики чаир“ са траговима градског насеља, на јужним некрополама, као и на левој обали Млаве, на локалитету „Мали град“. На „Великом чаиру“, Васић је открио терме (на чије је постојање указао и Валтровић⁸⁸), али и инсуле и једну улицу са портиком, односно уже градско језгро.⁸⁹ Приликом његових ископавања, у посету је дошла краљица Драга са свитом и поклонила стотину златника за наставак истраживања, Васић је улицу назвао Улицом Краљице Драге, а ово је забележено у *Новинама Сербским*.⁹⁰ Део у „грађанском насељу“ који је истражио је износио око 1.600 m² и назвао га је „занатлијски крај“.⁹¹ (сл. 12 – сл. 13)

Алфред фон Домашевски (*Alfred von Domaszewski*, 1856-1927), професор на Универзитету у Хајделбергу, је 1886. године обишао Виминацијум након чега је објавио његове натписе,⁹² а након ископавања Васића, различити истраживачи су били привучени богатством и значајем античког Виминацијума. Крајем XIX и почетком XX века су виминацијумске натписе објавили Никола Вулић (1872-1945) и Антон фон Премерштајн (*Anton von Premerstein*, 1869-1935).⁹³ Међу ентузијастима су били и тадашњи „пешадиски бригадни ђенерал“ Милутин В. Миленковић (1886-1968) и инжењер Живојин Протић, који 1936. године остављају запис да се град Виминацијум налази на десној обали ушћа Млаве у Дунав код Старог Костолца. Међутим, без критике нелегалних ископавања која су у то време сигурно била актуелна, што се и закључује на основу њиховог записа, додали су и да „видних остатака ван земље нема, али се врши стално ископавање

---

⁸⁶ *исто*, 199.

⁸⁷ Милоје Васић, „Извештај Српској Краљ. Академији Наука о ископавању у Костоцу у год. 1902, *Годишњак Српске Краљевске Академије XVI (1902)/1903 (1903)*: 227.

⁸⁸ Драгана Спасић-Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 13-14 .

⁸⁹ Васић 19036..

⁹⁰ Миломир Кораћ, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009), 12.

⁹¹ Милоје Васић, „Извештај Српској Краљ. Академији Наука о ископавању у Костоцу у год. 1902, *Годишњак Српске Краљевске Академије XVI (1902)/1903 (1903)*: 205, 224.

⁹² Миломир Кораћ, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009), 9.

⁹³ *исто*, 9.

и налазе се врло лепа и очувана споменица из доба Римљана... Нађено је много ствари и то од најобичнијег посуђа, алата, оружја, украса и накита, као и новца из тога доба.⁹⁴

3.2.2 Истраживања и заштита у периоду након Другог светског рата

Након Другог светског рата укупна сазнања о културном наслеђу подручја Подунавског и Браничевског округа била су везана само за неколико средњовековних утврђења (Смедерево, Кулич, Рам и Голубац), манастира и цркава (стара црква на гробљу у Смедереву и Тршка црква, манастири Горњак, Витовница и Копорин, црква брвнара – Покајница у Старом селу, цркве у Селевцу, Смедеревској Паланци, Крњеву и Лозовику) и археолошких античких локалитета (Монс Ауреус, Дубравица, Виминацијум, Ледерата, Пинкум и Чезава).⁹⁵ Прве конзерваторске делатности на подручју су започеле 1946. године на Смедеревској тврђави, а од 1947. године заштиту споменика културе на овом подручју је вршио Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе.⁹⁶ Његовим *Решењем*, донетим 1949. године, на археолошком налазишту Виминацијум били заштићени само потес „Градац“ и терен звани „Чаир“ са образложењем да се на овим местима налазе темељи бившег муниципијума Виминацијум,⁹⁷ а 1951. године се у прегледу споменика културе НР Србије наводи да се у близини села Дрмно, на обали Млаве налази некропола Виминацијума, коју су „многа штетили копачи блага“, и да се на терену „сада виде бедеми града и контуре војничког каструма“.⁹⁸ Милан Пиндић, археолог Народног музеја у Пожаревцу, је 1960. године донео ретроспективу теренских радова у Виминацијуму до тог периода, уз помен забележених новоткривених

---

⁹⁴ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 42-43.

⁹⁵ Новак Јоцовић, „Заштита непокретних културних добара Подунавског региона – Остварења и тежње 1972 – 1997“. У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 10.

⁹⁶ *исто*, 9.

⁹⁷ Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС бр.428/49, 15.03.1949. године.

⁹⁸ Милорад Панић-Суреп, *Споменици културе* (Београд: Просвета издавачко предузеће Србије, 1951), 94.

гробова у селима Костолац, Кличевац и Ћириковац.⁹⁹ Владислав Поповић пише да су се 1968. године виделе или у топографији назирале рушевине, да се логор и насеље, опасани бедемима и ровом јасно виде на снимку који је сачињен тих година за потребе рудника Костолац, али и да се и даље виде места где су Васић и Валтровић ископавали, осим Васићевог ископа у насељу који је обрастао коровом.¹⁰⁰ На локалитету „Тодића црква“ је био видљив део кружне куле од камена, ров (за који је у руднику добио обавештење да је могао настати и услед слегања земље изнад рударске јаме) и део засведеног ходника од опека и камена који се спушта са платоа ка Дунаву.¹⁰¹ (сл. 14)

Археолошка ископавања после Милоја Васића, наставиће се тек 1972. године када је, под руководством археолога Љубице Зотовић, Владимира Кондића (1932-1994) и Владислава Поповића, регистрован бедем утврђеног града, и истражене поједине структуре у оквиру градског насеља, а делимично и градско купатило.¹⁰² Виминацијум је утврђен за непокретно културно добро од изузетног значаја, врло брзо након тога, *Одлуком о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја и од великог значаја*,¹⁰³ коју су на основу *Закону о заштити културних добара* објављеног 1977. године, донели Скупштина Социјалистичке Републике Србије 1978. године и Скупштина Републичке заједнице културе 1979. године, а која је те године и објављена.¹⁰⁴ Општину Пожаревац 1981. године преузима новоосновани Општински завод за заштиту споменика културе Смедерево, који 1984. године прераста у Регионални завод за

⁹⁹ Milan Pindić, „Retrospektiva terenskih radova na ostacima Viminacijuma i novi nalazi“, u *Limes u Jugoslaviji I: Zbornik radova sa simposiuma o limesu 1960. godine*, ur. M. Grbić (Beograd: Societas Archaeologica Jugoslaviae, 1961).

¹⁰⁰ Владислав Поповић, „Увод у топографију Виминацијума“, *Старинар* XVIII/1967 (1967): 29.

¹⁰¹ исто.

¹⁰² Miomir Korać, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009). О овим истраживањима видети у: Ljubica Zotović, „Viminacium“, *Arheološki pregled* 15 (1973): 47-50; Kondić, Vladislav, Zotović, Ljubica, „Viminacium – rezultati arheoloških istraživanja u 1974. godini“, *Arheološki pregled* 16(1974): 94-97.

¹⁰³ Одлука о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја и од великог значаја, *Службени гласник СРС бр.14/1979*

¹⁰⁴ Тада је од данашњег броја од 200 непокретних добара овог статуса, исти статус добило чак седамдесет непокретних културних добара. Међу њима су тада била и археолошка налазишта Винча, Гамзиград, Царичин Град и Медијана, споменици културе као што су Београдска, Смедеревска и тврђава Голубац, Маглич и Рас, манастири Прохор Пчињски, Манасија, Ђурђеви Ступови, Сопоћани, Милешева, Градац, Каленић, Жича, Студеница, Лазарица, Љубостиња и Раваница, Конак Кнегиње Љубице и Конак Кнеза Милоша, Доситејев лицеј, Капетан Мишино здање и Трајанова табла, као и просторна културно-историјска целина Кнез Михајлове улице и многа друга културна добра (Одлука о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја и од великог значаја, *Службени гласник СРС бр.14/1979*).

заштиту споменика културе Смедерево.¹⁰⁵ Њему је, према територијалној надлежности, припао и Виминацијум, иако је за њега као културно добро од изузетног значаја надлежан Републички завод за заштиту споменика културе.¹⁰⁶ Управо у овом периоду развоја надлежних институција, а тек након скоро једног века од првих археолошких истраживања овог римског града, извршена су прва обимна, заштитна истраживања Виминацијума.

У периоду од 1977. године до 1991. године, а затим и током 1997. године, започела су истраживања Виминацијума на територији одређеној за изградњу термолектрране „Костолац Б“ приликом којих су истражени гробови и остаци гробне архитектуре,¹⁰⁷ али и грнчарски и опекарски центар са пећима.¹⁰⁸ (сл. 15) Истраживања су била организована од стране Републичког завода за заштиту споменика културе (археолози Часлав Јордовић и Мирјана Томић), у сарадњи са Археолошким институтом (археолог др Љубица Зотовић) и Народним музејом у Пожаревцу (археолози Милан Пиндић и Драгана Спасић).¹⁰⁹ У том периоду истражено је више од 10.000 гробова и гробница, а истраживања на некрополама „Пећине“ и „Више Гробаља“ су показала постојање четири различита периода живота Виминацијума: најстарија откривена некропола је келтска - потиче са краја IV и почетка III века пре нове ере, а након некропола из римског периода, истражене су некрополе из периода сеобе народа, док је најмлађа средњовековна некропола оквирно опредељена у период између XV и XVI века.¹¹⁰

---

¹⁰⁵ Новак Јоцовић, „Заштита непокретних културних добара Подунавског региона – Остварења и тежње 1972 – 1997“. У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 11. Данас је у регистру Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево 130 некатегоризованих културних добара, шеснаест културних добара од великог значаја и шест културних добара од изузетног значаја (Смедеревска тврђава, манастир Покајница, Радовањски луг, Виминацијум, Краку Лу Јордан и Голубачки град) (Видети на: РЗЗСК Смедерево, „Културна добра“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/sva>

¹⁰⁶ РЗЗСК Београд, „База непокретних културних добара: Виминацијум“, <http://www.spomenici.heritage.gov.rs/cir/nkd/pregled/viminacium>

¹⁰⁷ О овим истраживањима видети у: Љубица Зотовић, „Јужне некрополе Виминација и погребни обреди“. *Viminacium* 1(1986): 41-60; Љубица Зотовић, Часлав Јордовић, *Nekropola „Više grobalja“: Viminacium I* (Београд: Археолошки институт и Републички завод за заштиту споменика културе, 1990); Миомир Кораћ, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Београд: Archaeological Institute Belgrade, 2009).

¹⁰⁸ О овим истраживањима видети у: Часлав Јордовић, „Грнчарски и цигларски центар у Виминацијуму“, *Саопштења XXVI* (1995): 95-106.

¹⁰⁹ Mileta Milić, *Čuvani baštine - 50 godina rada Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture (1947-1997)* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1998), 139.

¹¹⁰ Миомир Кораћ, Živko Mikić, *Antropološka kolekcija Viminacium I: nekropola Pećine* (Београд: Centar za nove tehnologije Viminacium i Arheološki institut, 2014), 13-14.

У 1980. години су вршена прва геофизичка истраживања Виминацијума, на неколико локалитета.¹¹¹ Током 1985. године извршени су радови на конзервацији тзв. триконхалне меморије Б и основној презентацији грађевине. На две гробнице на локалитету „Пећине“, током 1986. и 1987. године изведени су конзерваторско-рестаураторски радови, а 1988. године оне су покривене заштитном конструкцијом.¹¹² У 1992. години су извршена последња истраживања пре него што је наступила пауза која је трајала до 1997. године и током које се дешава највећа до тада пљачка Виминацијума, путем нелегалног ископавања простора, током које је полиција приводела починиоце, али убрзо и пуштала уз минималне новчане казне и привремено одузимање детектора метала, а до коначних пресуда је тешко долазило.¹¹³ Народни музеј у Пожаревцу је 1989. године и 1994. године пљачкан, а само мали број предмета је пронађен и враћен у Музеј.¹¹⁴ Током бомбардовања 1999. године Документациони центар Археолошког института у оквиру комплекса термоелектране „Костолац Б“ је у страдао, а приликом евакуације материјала у Музеј и поновно враћање у Центар, много материјала је оштећено.¹¹⁵

Након петогодишње паузе, 1997. године су настављена истраживања Виминацијума (сл. 16), под руководством Археолошког института Београд и археолога др Љубице Зотовић, (сл. 33) а затим их је 2001. године преузео др Миомир Кораћ.

3.2.3 *Истраживања и заштита у XXI веку*

Без обзира на велика ископавања из периода седамдесетих и осамдесетих година XX века, а услед дуготрајног раскопавања, пљачкања и занемаривања његове

---

¹¹¹ Мирјана, Благојевић, Драгана Спасић-Ђурић, Снежана Николић-Ђорђевић, „Виминацијум – заштитна археолошка ископавања у 2001. години“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 26(2002): 80.

¹¹² Драгољуб Тодоровић, „Виминацијум – Конзерваторски и рестаураторски радови на гробницама Г-4815 и Г-4816 на локалитету „Пећине“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 13(1989): 96-97; Драгољуб Тодоровић, Заштита меморија у Виминацијуму, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 15(1991): 164-165.

¹¹³ Мирјана, Благојевић, Драгана Спасић-Ђурић, Снежана Николић-Ђорђевић, „Виминацијум – заштитна археолошка ископавања у 2001. години“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 26(2002): 80.

¹¹⁴ *исто*, 80-81.

¹¹⁵ *исто*, 81.

заштите, све до XXI века ситуација на Виминацијуму је личила на ону коју је Феликс Каниц записао крајем XIX века, видевши „дивље раскопане рушевине Виминацијума“.¹¹⁶ Тако је тек XXI век донео континуирано систематско и заштитно истраживање Виминацијума, током кога су ископавања и заштита налазишта постале свакодневна активност истраживачког тима Археолошког института Београд. **У Централни регистар непокретних културних добара Републике Србије Виминацијум је уписан 2004. године под ознаком АН 140, као непокретно културно добро од изузетног значаја.**¹¹⁷

Процес управљања археолошким наслеђем је у Србији настао почетком XXI века, управо на археолошком налазишту Виминацијум, употребом савремених и мултидисциплинарних метода истраживања, отварањем археолошког парка за посетиоце, усвајањем важних планских докумената, учешћем у међународним пројектима од којих је један довео и до стављања Виминацијума на Унескову прелиминарну листу светске баштине као дела међународног споменика, као и промоцијом налазишта у Србији и иностранству кроз различите манифестације и изложбе.

О потреби за мултидисциплинарношћу која је уведена у истраживања 2001. године, писао је још Милоје Васић, 1895. године, када је рекао да се „рад на науци не треба и не сме кретати искључиво у једном правцу“ и да „мора бити разгранат и распрострањен на сва поља научна“.¹¹⁸ Такође, Михаило Валтровић је сматрао да *старинар* (археолог) треба да затражи помоћ природних наука, показавши један „изузетно модеран став за период краја XIX века“.¹¹⁹ Почетак **употребе савремених метода истраживања Виминацијума је била примена даљинске детекције, што представља прву стереоскопску анализу аероснимача у крупној размери примењену на једном археолошком локалитету у Србији, помоћу**

---

¹¹⁶ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 183.

¹¹⁷ РЗЗСК Београд, „База непокретних културних добара: Виминацијум“, <http://www.spomenici.heritage.gov.rs/cir/nkd/pregled/viminacium>.

¹¹⁸ Милоје Васић, „Колонија Виминацијум: археолошка студија“, *Старинар* XII (1895): 4.

¹¹⁹ Miomir Korać, Snežana Golubović, *Viminacium. Više globalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009), 9.

које су препознати археолошки остаци на површини, али и уочени одрази остатака у рељефу, покривени слојевима различитих материјала.¹²⁰ (сл. 18)

Набавком опреме за примену најсавременијих геофизичких и геодетских метода, којима се обавља позиционирање на земљи (ГПС), умањена је могућност отварања празних сонди и омогућена су убрзана археолошка истраживања.¹²¹ Тако су у 2001. години извршена мања заштитна ископавања, као и геофизичка истраживања на простору војног логора. Од тада истраживања Виминацијума трају без прекида до данас, у виду геофизичких истраживања на широком простору, систематских ископавања на простору града и војног логора, али и заштитних ископавања на простору ван њихових зидова, угроженим радом површинског копа угља и ширењем комплекса термоелектране. Исте године је одржана и прва промоција Виминацијума на налазишту, а у виду мултимедијалне презентације и изложбе испод заштитне конструкције подигнуте над гробницама истраженим у кругу термоелектране, а заштићеним 1988. године, и у Документационом центру Виминацијум, под именом „*Viminacium Lumen Meum* – Виминацијум између прошлости и будућности.“¹²² Савремене методе истраживања су свакодневица виминацијумског тима и данас, када се на

---

¹²⁰ Korać, Miomir, Pavlović, Radmila, Mrdjić, Nemanja. “Viminacium – daljinska detekcija i gis”. *Arheologija i prirodne nauke* 1(2006): 21. Детектована је и грађевина уз само старо корито реке Млаве, која упућује на античку луку. Приближно је утврђен и габарит града и војног логора, а потврђена су и тачна места бедема. Поред јужног бедема града, означен је низ кружних грађевина, детектовани су амфитеатар, централна грађевина и источна капија војног логора, објекти водоснабдевања и многи други (*isto*, 23-26). О аерофотографији на Виминацијуму, видети и у: Бугарски, Иван, Иванишевић, Вујадин. „Примена аерофотографије у српској археологији“. *Саопштења XLVI* (2004): 259-260.

¹²¹ О геофизичким истраживањима Виминацијума, видети у: Miomir Korać, Vojislav Stojanović, Nemanja Mrdjić. „Primena georadara u istraživanjima rimskog akvedukta na Viminacijumu”, *Arheologija i prirodne nauke* 1(2006): 37-46; Miomir Korać, Nemanja Mrdjić, Mirko Mikić, „Kartiranje rimskog akvedukta na Viminacijumu pomoću globalnog sistema za pozicioniranje (GPS)”, *Arheologija i prirodne nauke* 2(2006): 7-21; Mirko Mikić, Vojislav Stojanović, Nemanja Mrdjić, „Primena gradiometra za potrebe zaštitnih arheoloških istraživanja na Viminacijumu – lokalitet Rit”, *Arheologija i prirodne nauke* 2 (2006): 21-26; Miomir Korać, Vladimir Miletić, „Primena georadara u arheologiji”, *Simpozijum o digitalizaciji nacionalne baštine*, 2006; Ivan Bogdanović. „Rezultati arheološko-geofizičkih istraživanja na lokalitetu „Kod Koraba“ (istočna nekropola Viminacijuma)”, *Arheologija i prirodne nauke* 5/2008(2009): 83-109; Vladimir, Miletić, Jelena Miletić. „Geofizička istraživanja na prostoru Viminacijuma (grad i vojni logor) u 2011. godini, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, ur. Vesna Bikić, Snežana Golubović, Dragana Antonović (Beograd: Arheološki institut, 2012), 62-65.

¹²² Мирјана, Благојевић, Драгана Спасић-Ђурић, Снежана Николић-Ђорђевић, „Виминацијум – заштитна археолошка ископавања у 2001. години“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 26(2002): 78, 80-81.

археолошком налазишту Виминацијум врши дигитализација археолошких целина и предмета уз помоћ фотограметрије.¹²³

Од 2002. године до данас, делимично или потпуно су археолошки истражени северна капија војног логора и градски бедеми, градске комуникације, градско купатило, амфитеатар, али и више некропола, вила, приградско насеље, аквадукти и друге грађевине система водоснабдевања, као и путеви ван града. Након археолошких ископавања северне капије легијског логора (2002-2003) и у току ископавања градског купатила (2003-2007), односно 2003. и 2004. године, ове две грађевине су покривене заштитним конструкцијама. Исте године је, након истраживања, измештен и аквадукт који је био угрожен напредовањем површинског копа. Током 2005. године, а након истраживања (2003-2005), покривен је и део некрополе са Маузолејом, а **Археолошки парк Виминацијум** са презентованим античким грађевинама, потребним услужним функцијама и сталним надзором, званично **је отворен у октобру 2006. године.**¹²⁴ (сл. 17, сл. 83)

На Виминацијуму је, по први пут у Србији, започела интензивна примена различитих видова интерпретације археолошких локалитета.¹²⁵ Археолошки парк нуди различите садржаје који укључују костимиране водиче, интерактивне презентације римског живота или храну спремљену по античким рецептима.¹²⁶ Савремени приступи презентацији археолошких локалитета њиховим укључивањем у савремени живот су овде започели 2008. године, када је на простору Маузолеја организован концерт француског сопрана Еме Шаплен

---

¹²³ О овоме видети више у Snežana, Golubović, Ivana Kosanović, Željko Jovanović, „Digitalna obrada arheoloških celina i nalaza na Viminacijumu“, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*, ur. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović (Beograd: Arheološki institut), 111-117.

¹²⁴ О археолошком парку видети у: Jelena Anđelković Grašar, Dragana Rogić, Emilija Nikolić, „Viminacium, Archaeological Park – Modern Code for Re-Reading the Past of the Roman City and Legionary Camp“, u *Studies on Disasters, Catastrophes and the Ends of the World in Sources, Acta Archaeologica Pultuskiensia vol. I*, ur. J. Popielska-Grzybowska, J. Iwaszczuk (Pułtusk: The Pultusk Academy of Humanities, 2013), 267-272; Milica Tapavički – Ilić, „Viminacium – Archäologischer Park Entwicklung und Perspektive“, u *Resources of Danubian Region: the Possibility of Cooperation and Utilization*, ur. L. Popović i dr. (Belgrade: Humboldt-Club Serbien, 2013), 316-326; Nemanja Mrđić, „Roman Cultural Heritage as a Tourist and Educational Resource“, u *Archaeological Heritage: Methods of Education and Popularization*, ur. R. Chowanec, W. Więckowski (Oxford: Archaeopress, 2012), 121-127; Snežana, Golubović, Miomir Korać, „Bringing to life the ancient city of Viminacium on the Danube“, u *Presenting the Romans: Interpreting the frontiers of the Roman Empire World Heritage Site*, ur. Nigel Mills (Woodbridge: Boydell Press, 2013), 65-73.

¹²⁵ Marija Maksin i dr. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2011), 331.

¹²⁶ isto.

(*Emma Shapplin*) у пратњи хора РТС-а, пред више хиљада посетилаца. Антички остаци су постали део сценографије представе, с обзиром да је у њихов простор била уметнута бина, а филм који је на видео-биму пратио концерт је обухватао сцене инспирисане античким периодом. Исте године је изграђен Археолошки научно-истраживачки и туристички центар *Domus Scientiarum Viminacium*, за смештај и рад истраживачке екипе Виминацијума, просторима за боравак туриста и различите скупове, али и музејским простором. У површинском копу „Дрмно“ 2009. године је откривен и скелет мамута који је након вишегодишње *in situ* презентације у самом копу, у 2014. години измештен и презентован испод посебне конструкције унутар археолошког парка.

У оквиру археолошког парка се одржавају и различите националне и међународне манифестације, школске и научне радионице, као и конференције и конгреси. Међу њима треба издвојити девети Самит шефова држава југоисточне Европе, под окриљем Унеска, одржан у септембру 2011. године у грађевини *Domus Scientiarum Viminacium*, оперу „Аида“ изведену у римском амфитеатру 18. маја 2013. године, који је исте године и делимично реконструисан, као и државну изложбу „Константин Велики и Милански едикт 313: Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије“, која је у грађевини *Domus Scientiarum Viminacium* била постављена током маја и јуна 2013. године.¹²⁷ Виминацијум ће, међу осталим културно-историјским местима дуж целокупног римског лимеса, бити и предмет дискусије међу стотинама истраживача који ће учествовати на 24. Лимес конгресу (XXIV Limes Congress), једном од најважнијих светских археолошких скупова, који ће 2018. године угостити управо Археолошки парк Виминацијум.¹²⁸

Учење односа према наслеђу као о одговорној потрошњи природе, културе, потреби минималног загађивања и препознавања погрешног коришћења ресурса

---

¹²⁷ О догађајима видети у: Olivera Ilić, Emilija Nikolić, „Archaeological Park Viminacium – Cultural Historical Heritage in the Jubilee Year of Christianity”, *Archaeology and Science* 10/2014(2015): 231-243.

¹²⁸ Emilija Nikolić, Mirjana Roter-Blagojević, „A New Dialogue Between Past and Future – the Archaeological Site Viminacium within the New National and International Frameworks”, у *19th International Conference and General Assembly of the Experts Fondazione Romualdo Del Bianco – Life Beyond Tourism: HERITAGE for PLANET EARTH 2017: Smart Travel, Smart Architecture, Heritage and its Enjoyment for Dialogue –Proceedings*, уредница Corina Del Bianco (Florence: Masso delle Fate Edizioni 2017), 198-204.

202; Видети на: Limes. „Home“. www.limes2018.org.

се мора учити још у вртићима и школама,¹²⁹ а о потреби „одгоја грађана за културну башину“, који би требало имати „најлогичнији почетак у основној школи“, писао још 1985. године Томислав Марасовић.¹³⁰ Истраживачи пројекта Виминацијум су већ више пута гостовали у костолачким школама и библиотеци и одржали предавања,¹³¹ а ђаци локалних школа су боравили у археолошком парку у склопу организованих школа на отвореном.¹³² Током неколико протеклих година на Виминацијуму су се у организацији Центра за промоцију науке одржавали летњи кампови за децу Србије.¹³³ Археолошки научно-истраживачки центар на Виминацијуму је данас дом свих који током целе године раде на овом археолошком налазишту, али је и домаћин радионица, летњих школа, презентација, конференција и предавања, као и место сталне изложбене поставке. Он научницима обезбеђује потребне услове за рад, али и доноси приходе који помажу у финансирању даљих истраживања. Од 2018. године у Археолошком парку Виминацијум ће функционисати комплекс Лимес парка, односно простор за смештај и активности деце и омладине за време летњих спортско-едукативних кампова, а који ће бити изграђен са асоцијацијом на римске војне логоре (смештај у десет грађевина налик баракама са по четрдесет осам лежајева).¹³⁴

Виминацијум је до сада био укључен у **бројне међународне пројекте**, међу којима су и пројекат *T-PAS -Tourist Promotion of the Archaeological Sites along the route from Aquileia to Viminacium*,¹³⁵ а који је настављен кроз пројекат

---

¹²⁹ Marianne Lehtimäki, Alfredas Jomantas, „Lessons Learned“, u *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, ur. Marianne Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008), 139.

¹³⁰ Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu* (Split: Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet u Zadru - OOUR Prirodno-matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu, Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta – Zagreb - Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa u Splitu, 1985), 54.

¹³¹ Градска општина Костолац, „Упознајте Виминацијум“, <http://kostolac.rs/item/518-узнајте-виминачијум.html>.

¹³² ТШ са домом ученика Никола Тесла, Костолац, „Ваннаставне и слободне активности“, <https://vanastavneaktivnosti.wordpress.com/category/ваннаставне-и-слободне-активности>.

¹³³ ЦПН, „Отворено пријављивање за ДНК“, <http://www.cpn.rs/aktivnosti/cpn-deciji-naucni-kamp/?lang=cir>.

¹³⁴ Viminacium, „Limes park - Viminacium Adventure“, <http://viminacium.org.rs/arheoloski-park/limes-park-viminacium-adventure/>. Римска легија је имала 4.800 војника, подељених у десет кохорти по 480 војника.

¹³⁵ Cristiano Tiussi. *T-Pas. Tourist Promotion of the Archaeological Sites along the Roman Route Aquileia-Emona-Viminacium*. Aquileia, Ljubljana (Beograd: Fondazione Aquileia, Muzej in Galerije mesta Ljubljane, Arheološki institut, 2012); Snežana Golubović, Nemanja Mrđić, „T-Pas – Project on Tourist Promotion of the Archaeological Sites along the Route Aquileia, Emona, Viminacium“, *Archaeology and Science* 8/2012(2013): 101-112.

*Archest – Developing Archaeological Audiences along the Roman Route Aquileia – Emona – Sirmium – Viminacium.*¹³⁶ Пројекат *Danube Limes Brand. Extension of the Danube Limes UNESCO World Heritage in the Lower Danube* резултирао је стављањем археолошких локалитета дуж некадашњег римског лимеса на Дунаву на Унескову прелиминарну листу светског наслеђа, међу којима је и Виминацијум.¹³⁷ Након неколико година заједничког рада Археолошког института Београд,¹³⁸ Републичког завода за заштиту споменика културе Србије и одговорних институција из више европских држава, у 2015. години, предата је **прелиминарна листа за међународни споменик под именом „Границе Римског царства“ (“The Frontiers of the Roman Empire – WHS FRE”)**.¹³⁹ Заједно са другим римским градовима и утврђењима дуж некадашњег дунавског лимеса, који се протезао од данашње Немачке до Румуније, и који је био део границе Царства која се протезала од Атлантског океана, кроз Европу, до Црног Мора, кроз Блиски Исток до Црвеног Мора, преко Северне Африке и назад до атлантске обале, Виминацијум је преузео први корак ка упису на Листу светског наслеђа.¹⁴⁰ (сл. 19- сл. 20) Пројекат *OpenArch* је обухватао партнере чланове EXARC-а, заједнице европских археолошких музеја на отвореном,¹⁴¹ а у оквиру

¹³⁶ Видети у: Archest. „Project“. www.archest.eu/project/.

¹³⁷ Видети у: Danube Limes Brand, „Home“, <http://danubelimesbrand.org/sr/www.arkwork.eu/about>; Nemanja Mrđić, Snežana Golubović, „Danube Limes as UNESCO World Heritage Site“, *Archaeology and Science*, No. 9/2013(2014): 101-118.

¹³⁸ Др Миомир Кораћ, др Снежана Голубовић и др Немања Мрђић су водили тим Археолошког института Београд у овом пројекту.

¹³⁹ UNESCO Tentative List, „Frontiers of the Roman Empire (WHS FRE)“, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6060/>

¹⁴⁰ Emilija Nikolić, Jelena Anđelković Grašar, Dragana Rogić, „Viminacium: Research, Protection and Recognition“. U *Preserving transcultural heritage: your way or my way?* urednik J.R. dos Santos, 573-583 (Lisbon: ARTIS – Institute of Art History from School of Arts and Humanities of the University of Lisbon and the ICOMOS Portugal, 2017), 574. О дунавском лимесу и његовом делу у Србији видети у: Korać, Miomir i dr. *Roman Limes in Serbia* (Belgrade: Institute of Archaeology, 2014), 16, 36. До данас је пет културних добара са територије Србије уписано на Листу светске баштине (World Heritage List) Унеска. То су: Феликс Ромулијана, као резиденцијални комплекс римског цара Галерија, средњовековни споменици на Косову, од 2009. године на Листи угрожене светске баштине, манастир Студеница, Стари Рас са Сопоћанима и средњовековни надгробни споменици – Стећци. Још пет природних и пет културних добара из Србије је на прелиминарној листи која је претходница номинације за Листу светске баштине. Неки од њих су на тој листи још од 2002. године.

¹⁴¹ Видети у: OpenArch. „Welcome to OpenArch“. www.openarch.eu; Milica Tapavički-Ilić, Jelena Anđelković Grašar. „OpenArch, European Project of Popularizing Archaeology“, *Archaeology and Science* 8/2012 (2013): 97-100; Roeland Paardekooper, Milica Tapavički-Ilić, Jelena Anđelković Grašar, „Viminacium and the OpenArch Project“, *Archaeology and Science*, 10/2014(2015): 211-219; Milica Tapavički-Ilić, Jelena Anđelković Grašar, „Drugi međunarodni simpozijum na Viminacijumu: The Impact of Dialogue with Visitors on - AOAM Management, 29. septembar – 3. oktobar 2014. године.“

пројекта су на Виминацијуму у пролеће 2013. године изведени експерименти сађења винове лозе путем римске праксе,¹⁴² као и кремација и припрема гроба типа „Мала Копашница – Сасе“,¹⁴³ који су означили почетак експерименталне археологије на овом налазишту. Виминацијум је од 2016. године укључен и у међународни пројекат *Arkwork. Cost-action – CA15201*, који се бави начинима настанка археолошког знања и његовог утицаја на друштво.¹⁴⁴

Данас је археолошки парк Виминацијум главна тачка на културно-туристичкој рути *Путевима римских императора - Itinerarium Romanum Serbiae*, дугачкој 600 km и замишљеној да споји римске локалитете у Србији на којима је рођено осамнаест римских императора, што чини скоро четвртину свих римских императора од I до VI века нове ере.¹⁴⁵ (сл. 19) Међународна изложба која промовише ову руту, под именом „Путовање у прошлост – Путевима римских императора“, а коју организује археолошки парк Виминацијум од 2013. године, добила је важну међународну пажњу. До данас је одржана у многим европским градовима, као и у градовима Северне и Латинске Америке, а посетило ју је десетине хиљада туриста.¹⁴⁶

Паневропски водни транспортни коридор VII, односно Дунав, повезује десет европских земаља које излазе на пловни део ове реке, а деоница коридора кроз Србију се пружа у дужини од око 588 km, што представља четвртину укупне дужине пловног пута Дунава (који износи око 2.415 km).¹⁴⁷ Дунавом годишње

U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, urednici Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, 177-180. Beograd: Arheološki institut; Jelena Andjelković Grašar, Milica Tapavički-Ilić, „Završetak projekta OpenArch isnimanje filma “Interaction with Visitors in Archaeological Open-Air Museums“, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*, ur. Ivan Bugarski, I., Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović (Beograd: Arheološki institut, 2017), 147-150.

¹⁴² Видети у: Olivera Ilić, Milica Tapavički-Ilić, Đorđe Ćirić. „Viminacijum: eksperimentalna arheologija u okviru projekta OpenArch“, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, ur. Antonović, D. (Beograd: Arheološki institut, 2014), 90-93.

¹⁴³ Видети у: Milica Tapavički-Ilić, Nemanja Mrđić, „Eksperimentalna arheologija. Kremacija i priprema groba tipa Mala Kopašnica – Sase“, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, ur. D. Antonović (Beograd: Arheološki institut, 2014) 94-98.

¹⁴⁴ Видети у: Arkwork, “About Arkwork”, <https://www.arkwork.eu/about/>.

¹⁴⁵ Miomir Korać, „Pre-Feasibility Study Itinerarium Romanum Serbiae“, *Archaeology and Science* 9/2013 (2014): 11, 16. О руту видети више и у: Miomir, Korać, Snežana Golubović, Nemanja Mrđić, *Itinerarium Romanum Serbiae* (Belgrade: Centre for New Technology, 2009).

¹⁴⁶ Viminacijum. „Izložbe održane u inostranstvu“. <http://viminacijum.org.rs/izlozbe/izlozbe-u-inostranstvu/>

¹⁴⁷ Ilić, Tanja i dr. „Planski aspekt zaštite životne sredine kroz koncept uređenja i korišćenja plovnoг пута реке Dunav, Rad prezentovan na: 6. naučno stručni skup sa međunarodnim učešće: Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine, Palić 31.03-02.04.2011. <http://www.zavurbvo.rs/doc/palic2011->

пролази преко 600 великих туристичких бродова са око 200.000 међународних туриста,¹⁴⁸ чија је већина посетилаца у периоду од 2007. до 2013. године посетила Виминацијум преко у то време активног пристана у Костолцу.

Археолошко налазиште Виминацијум је обухваћено *Просторним планом Републике Србије од 2010. до 2020. године*¹⁴⁹, *Регионалним просторним планом Браничевског и Подунавског управног округа*¹⁵⁰, *Просторним планом подручја посебне намене Костолачког угљеног басена*¹⁵¹ и *Просторним планом Града Пожареваца*.¹⁵² Простор је и у обухвату *Просторног плана подручја посебне намене међународног водног пута Е 80 – Дунав (Паневропски коридор VII)*.¹⁵³ Такође, обухваћен је и локалним стратегијама, између осталих и *Стратегијом одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године*¹⁵⁴ и *Акционим планом за унапређење положаја Рома на територији Града Пожареваца за период 2016-2020. године*.¹⁵⁵

У оквиру *Просторног плана Града Пожареваца* усвојеног 2012. године, обрађивача Института за архитектуру и урбанизам (ИАУС),¹⁵⁶ археолошко налазиште Виминацијум је издвојено као посебна целина. Цело планско подручје обухвата шест зона – просторних макроцелина и подцелина, односно: 1. градско подручје Пожареваца на коме живи 58% становништва планског подручја; 2. рурално подручје са двадесет пет сеоских насеља и пољопривредним земљиштем које захвата преко 70% површине плана; 3. три лигнитска лежишта (зону садашњих и будућих рударских активности и енергетских објеката са

03/planski_aspekt_zzs_kroz_koncept_uredjenja_i_koriscenja_plov_puta_reke_dunav.pdf, приступљено 12. јуна 2017., 1.

¹⁴⁸ Marija Maksin i dr. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji* (Београд: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2011), 340.

¹⁴⁹ Просторни план Републике Србије од 2010. године до 2020. године, *Службени гласник РС*, 88/2010.

¹⁵⁰ Просторни план за подручје Подунавског и Браничевског управног округа, *Службени гласник*, бр. 8/2015.

¹⁵¹ ИАУС, *Просторни план подручја посебне намене костолачког угљеног басена*, Књига 3. *Стратешка процена утицаја просторног плана на животну средину* (Београд: ИАУС, 2013).

¹⁵² ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца*, Књига 1. *Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012).

¹⁵³ Просторни план подручја посебне намене међународног водног пута Е 80 – Дунав (Паневропски коридор VII), *Службени гласник*, бр. 14/2015

¹⁵⁴ *Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2017.

¹⁵⁵ *Акциони план за унапређење положаја Рома на територији Града Пожареваца за период 2016-2020. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2015).

¹⁵⁶ Координатори плана су били дипл.инж. архитектуре Ненада Спасић и просторни планери Весна Јокић и Дубравка Павловић.

површинским копом „Дрмно“, одлагалиштима јаловине, пепела, шљаке и гипса, ТЕ „Костолац А“ и ТЕ „Костолац Б“, инфраструктурними пратећим садржајима и зонама рекултивације); 4, зону истражних поља и експлоатације нафте и гаса; 5. дунавски саобраћајни, привредни и туристички коридор који обухвата акваторијум и приобални појас Дунава и 6. археолошко налазиште Виминацијум, које се налази у средишњем делу централног лигнитског лежишта.¹⁵⁷

За остваривање предвиђеног развоја и заштите културних добара, према *Просторном плану Града Пожаревца*, у наредном периоду је неопходна: израда програма заштите непокретних културних добара и спровођење мера заштите повећањем информисаности о културном наслеђу, подизање свести локалног становништва о значају и важности културе и подстицање њиховог активног укључивања у процесе одлучивања о развоју културног наслеђа, стицање међународног статуса заштите за археолошко налазиште Виминацијум и укључивање културног наслеђа у европске путеве културе, изградња Музеја рударства и етнопарка у зони рекултивације копова, као и израда и доношење одговарајућих урбанистичких планова и урбанистичких пројеката за археолошке локалитете.¹⁵⁸ **Према истом Плану, концепција заштите се мора заснивати на интегралној заштити материјалних и нематеријалних културних вредности.**¹⁵⁹

За све зоне планског подручја важе опште мере заштите и услова, чувања и коришћења. Њих обухватају извођење свих радова на њима под условима, у поступку и на начин утврђен *Законом о културним добрима*, забрану раскопавања, рушења, преправљања, презиђивања и вршења свих радова који могу нарушити својства непокретног културног добра, као и забрану употребе археолошког налазишта у сврхе које нису у складу са његовом природом, наменом и значајем или на начин који може да доведе до његовог оштећења.¹⁶⁰ За зону Виминацијума су одређене и посебне мере заштите, а које су део ***Одлуке о утврђивању локалитета Виминацијум у атару села Стари Костолац за***

---

¹⁵⁷ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 174.

¹⁵⁸ *исто*, 101-102.

¹⁵⁹ *исто*, 167.

¹⁶⁰ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 22.

археолошко налазиште, коју је Влада Републике Србије усвојила 2009. године.¹⁶¹

Ова одлука је постала најважнији документ за заштиту археолошког налазишта **Виминацијум**, јер је од тада заштићена цела површина утврђеног града и војног логора, део периферних насеља и некропола, односно јасно је утврђена граница заштићеног налазишта (оно се целокупно налази у атару села Стари Костолац - са само једном парцелом у атару села Дрмно, а на површини од 355 ha; са југозападне стране заштићене површине је објекат термоелектране „Костолац Б“, док се са његове јужне и источне стране налази површински коп „Дрмно“) и његове заштићене околине.¹⁶² Што се тиче мера заштите археолошког налазишта утврђених овом одлуком, најважније су: забрана површинске експлоатације и експлоатације земљишта и сировина, као и свих врста истражних радова (осим археолошких), забрана сађења високе вегетације и пошумљавања простора (осим за потребе презентације археолошког налазишта), забрана обраде земљишта дубоким орањем, риголовања земљишта за винограде до дубине веће од 0,30 m, забрана садње воћњака, као и забрана промене облика терена (осим ако није у функцији презентације налазишта и уз адекватну презентацију налаза), забрана изградње објеката (осим ако нису у функцији презентације налазишта на простору који је у потпуности археолошки истражен) и забрана неовлашћеног прикупљања покретних археолошких површинских налаза.¹⁶³ Сличне мере су утврђене и за заштићену околину археолошког налазишта.¹⁶⁴

---

¹⁶¹ Одлука о утврђивању локалитета Виминацијум у атару села Стари Костолац за археолошко налазиште, *Службени гласник РС*, 102/2009.

¹⁶² *исто*.

¹⁶³ Остале мере заштите подразумевају следеће: изградња привремене надземне инфраструктуре преко археолошког налазишта може се изузетно дозволити на основу услова и сагласности надлежних установа заштите споменика културе и природе; путна мрежа преко археолошког налазишта може се изградити и користити само за потребе презентације археолошког налазишта, а може се привремено користити и за одређене потребе привредне делатности на основу одлуке надлежног завода за заштиту споменика културе; дозвољава се текуће и инвестиционо одржавање постојећих објеката за одводњавање копа „Дрмно“ (магистрални цевовод GOL-2, бунари и одводни цевоводи LB-5, LC-5, LC-6, LC-7, LC-8, LC-9, LC-10 и LC-11); забрањује се просипање, одлагање и привремено или трајно депоновање отпадних и штетних материја - хемијски агресивних, експлозивних, отровних и радиоактивних; забрањује се испуштање отпадних вода површински и дубински у речне токове, а елиминацију спровести у прописно изграђене септичке јаме (*исто*).

¹⁶⁴ То су: забрана површинске експлоатације лигнита; забрана обраде земљишта дубоким орањем и риголовања земљишта за винограде и воћњаке до дубине веће од 0,30 m; забрана сађења високе вегетације и пошумљавања простора, осим за потребе презентације археолошког налазишта, уз претходно обезбеђење заштитних археолошких ископавања, као и измештања и адекватне

Планско и регулационо решење за археолошко налазиште Виминацијум су одређени Просторним планом подручја посебне намене археолошког налазишта Виминацијум који је усвојен 2015. године,¹⁶⁵ и који представља стратешки важан документ за заштиту налазишта, даљу презентацију и будућу номинацију за Унескову Листу светског наслеђа. Подручје Плана обухвата простор површине око 2.180 ha на подручју градске општине Пожаревац (део катастарске општине Дрмно) и на подручју градске општине Костолац (део катастарске општине Костолац Село). У обухвату плана, поред заштићеног археолошког налазишта Виминацијум налазе се и заштићена околина археолошког налазишта, утврђена напред наведеном одлуком, насеља Стари Костолац и Дрмно, комплекс ТЕ „Костолац Б“ са технолошком инфраструктуром, доњи ток реке Млаве, будућа зона туристичких активности према десној обали Дунава и део акваторије Дунава.¹⁶⁶ (сл. 21)

Осим самог просторног планског решења, план садржи и елементе плана детаљне регулације, односно регулационо решење за налазиште, којим су утврђена правила уређења, грађења и коришћења простора. Правила грађења су подељена у две групе. Прву групу представљају правила за укупан обухват регулационог решења која се примењују за време археолошких истраживања. Друга група обједињује правила која се могу примењивати у одређеним зонама, и то искључиво по завршетку истраживања. Подручје плана подељено је у три целине, односно целину јавног коришћења и улаза (са улазним зонама, паркинзима и зоном комуникације), целину наменске градње (са научно-истраживачком зоном и зоном туристичке и научне презентације) и целину

презентације налаза; дозвола изградња надземне и подземне инфраструктуре, текуће и инвестиционо одржавање објеката и постројења као и изградња нових објеката и постројења за потребе Електропривреде Србије, на простору који је у потпуности археолошки истражен; дозвољава се промена облика и нивелација терена, вађење песка, шљунка, камена или земље за потребе Електропривреде Србије, уз претходно обезбеђење заштитних археолошких ископавања, као и измештања и адекватне презентације налаза; забрана успостављања изворишта за водоснабдевање; забрана мелиоративних радова; постојећи водоток оставити у природном стању, а регулационе радове изводити само у случају угрожености, односно у интересу заштите археолошког налазишта; забрана просипања, одлагања и привременог или трајног депоновања отпадних и штетних материја - хемијски агресивних, експлозивних, отровних и радиоактивних; забрана неовлашћеног прикупљања покретних археолошких површинских налаза (*исто*).

¹⁶⁵ Просторни план подручја посебне намене археолошког налазишта Виминацијум, *Службени гласник РС*, 14/2015. План је израдио урбанистички тим фирме ЈУГИНУС, на челу са архитектом Марином Крешићем и просторним планером Дубравком Павловић. Усвојен је Уредбом Владе у фебруару 2015. године.

¹⁶⁶ *исто*.

археолошких локација (са зоном истраживања која су у току и оних која се очекују, те зоном извршења мера техничке заштите и савремене изградње у функцији археолошког налазишта). У простору унутар зидова римског града и војног логора Виминацијума, предвиђеном као зона извршења мера техничке заштите и савремене изградње, могуће је градити објекте и вртове, стварати зелене и водене површине, тргове и поплочања, а све у складу са пројектима историјских реконструкција. Након завршетка ископавања зоне ван бедема града, односно зоне истраживања чији се резултати за сада не могу до краја сагледати, биће омогућено и њено претварање у зону извршења мера техничке заштите и савремене изградње.¹⁶⁷

Циљ израде овог Плана је да се простор Виминацијума са постојећим грађевинама „урбанистички уреди и нормира кроз интегрално сагледана правила уређења и изградње”, а с обзиром да су археолошка истраживања у току, правила су флексибилна, па ће се сагледавање подручја вршити према њиховој динамици.¹⁶⁸ Зона заштите Виминацијума у оквиру поднете документације за формирање Прелиминарне листе светског наслеђа Унеска обухвата управо простор обрађен овим Просторним планом, док бафер зона обухвата корито реке Млаве и простор термоелектране.¹⁶⁹ (сл. 20)

3.2.4 Грађевине античког Виминацијума

Након што су провинција Италија и Рим изгубиле примарни значај током IV века, балканске провинције Римског царства су постале све значајније.¹⁷⁰ **Један од важних провинцијских центара Царства, био је Виминацијум.** Истраживања овог града су основ за проучавање римске провинцијске културе на територији данашње Србије, али су и сведочанство романизације и нових стандарда које је

¹⁶⁷ *исто*, 51-52; Emilija Nikolić, „Zaštita i prezentacija Viminacijuma tokom 2014. godine“. U *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, ur. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović (Beograd: Arheološki institut, 2017), 150.

¹⁶⁸ *исто*.

¹⁶⁹ Захваљујем се колеги Немањи Мрђићу из Археолошког института на овим информацијама. Бафер зона је простор који штити локалитет на Листи светске баштине од негативних утицаја, односно представља зону која није од изузетне универзалне вредности, али може утицати на локалитет (Mürner 2009, 12).

¹⁷⁰ Magyar, Zsolt. “The World of Late Antiquity Sopianae: Artistic Connections and Scholarly Problems“. U *Niš & Byzantium: The Collection of Scientific Works VII*, urednik Miša Rakocija (Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu i NKC), 117.

она донела, а као збир војно-политичких, друштвено-економских и културних утицаја, на територије са племенским друштвима.¹⁷¹ Будућа истраживања Виминацијума ће донети нове важне податке о животу у римским провинцијама, дајући драгоцене одговоре на питања везана за организацију читавог Царства,¹⁷² чија је судбина често зависила од територије данашње Србије и царева који су рођени на њој.¹⁷³

Простор некадашњег римског града и војног логора Виминацијума, налази се данас испод обрадивих површина (на више од 450 ha шире градске, односно 220 ha уже градске територије).¹⁷⁴ О значају Виминацијума сведоче многи извори који бележе бројне царске посете граду и логору, након кога су сигурно настајале велике инвестиције у градњи и обнови грађевина и инфраструктуре, а најчешће пре и после војних дејстава у њему је боравило више императора, међу којима су и Трајан, Хадријан, Марко Аурелије, Септимије Север, Каракала, Филип Арабљанин, Диоклецијан и Константин I.¹⁷⁵ Император Трајан је у логору Виминацијума консолидовао војску за напад на Дакију, а овде је имао и своју главну команду.¹⁷⁶

Да је Виминацијум од I до IV века нове ере био велики војни логор и градски центар, показале су и прве палеодемографске анализе скелетних сахрана обављене почетком деведесетих година XX века. До 1988. године овде је откривено је 7.648. скелетних гробова и по свом обиму ово је највећа скелетна серија из римског доба уопште.¹⁷⁷ У доба римске доминације овим крајевима, сахрањивање у јужним некрополама Виминацијума трајало је од двеста до двеста педесет година, у том периоду је вероватно извршено преко 50.000 инхумација, а некрополу су заједнички користили војска и цивилно становништво.¹⁷⁸ Први

---

¹⁷¹ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 9.

¹⁷² Miomir Korać, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009), 13.

¹⁷³ Miomir, Korać, Snežana Golubović, Nemanja Mrđić, *Itinerarium Romanum Serbiae* (Belgrade: Centre for New Technology, 2009), V-VI.

¹⁷⁴ Marija Maksin i dr. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2011), 328.

¹⁷⁵ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 28.

¹⁷⁶ Andreas Mócsy. *Pannonia and Upper Moesia (Routledge Revivals): A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (Abingdon, UK: Routledge, 2014), 91-92.

¹⁷⁷ Евгеније Хошовски, „Први палеодемографски резултати о античком Виминацијуму, *Саопштења XXII-XXIII* (1990-1991) (1991): 273.

¹⁷⁸ исто.

результати палеопатолошке анализе из деведесетих година XX века, показали су да је реч о претежно војном демографском моделу и на основу ових анализа је процењено да је на простору Виминацијума живело у просеку око 8.200 становника, од чега су трећину чинили припадници војске.¹⁷⁹ Међутим, након даљих истраживања Виминацијума у XXI веку, односно ископавања његових источних некропола, аквадукта и амфитеатра, који су донели нове податке важне за тумачење бројности популације, истраживачи су донели претпоставку да је овде у периоду друге половине II века и почетком III века живело око 30.000 становника.¹⁸⁰

О развијености многих грана тадашње привреде говоре резултати археолошких ископавања. Налази медицинских инструмената и пастила у гробу једног лекара¹⁸¹, као и мумифициране покојнице¹⁸² указују на постојање бројних медицинских третмана. Претпоставља се да су многобројни употребни предмети у граду били производи локалних радионица, а потврђено је да је на Виминацијуму било златара.¹⁸³ Током досадашњих истраживања Виминацијума нађено је преко 50.000 предмета, од којих је око хиљаду израђено од злата и сребра,¹⁸⁴ што указује на то да је Виминацијум био један од најзначајнијих подунавских центара за израду накита.¹⁸⁵ У Виминацијуму је постојала и каменорезачка радионица од II века, а израђивала је саркофаге и надгробне споменике.¹⁸⁶ Надгробна стела банкара указује на присуство и ове професије док налаз шестара, размерника и виска указују на професије из области грађевинарства.¹⁸⁷ Виминацијум је био велики регионални центар производње

---

¹⁷⁹ *исто*, 273, 276.

¹⁸⁰ Миомир Кораћ, Џивко, Микић, *Антрополошка колекција Viminacium I: nekropola Pećine* (Београд: Центар за нове технологије Viminacium и Археолошки институт, 2014), 9.

¹⁸¹ О овоме видети у: Миомир Кораћ, *Medicus et chirurgus ocularius iz Viminaciuma (Medicus et chirurgus osularius de Viminacium)*, *Starinar XXXVII* (1986): 53-71.

¹⁸² О овоме видети у: Драгана Спасић-Ђурић, „Мумија из Виминацијума“, *Viminacium* 13/14(2003): 59-86.

¹⁸³ Ivana Popović. „Bracelets from Viminacium and Sirmium as Evidence of Palmyra Goldsmithery Influences on Local Jewelry Production“. *Старинар LV*(2005): 97-106.

¹⁸⁴ Миомир Кораћ, „Pre-Feasibility Study Itinerarium Romanum Serbiae“, *Archaeology and Science* 9/2013 (2014): 17.

¹⁸⁵ Драгана Спасић-Ђурић, „Медаљон и други налази из гроба Г-1733 из Виминацијума“, *Гласник Српског археолошког друштва* 23 (2007):324.

¹⁸⁶ Маја Ђорђевић, „Римски камени саркофази из Виминацијума“, *Viminacium* 4–5/1989–1990 (1990):13.

¹⁸⁷ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 50, 186-187.

опеке, а у њему је постојала и веома развијена радионица керамике.¹⁸⁸ У Виминацијуму је од 239/249. године до 254/255. године са прекидима радила и локална ковница новца, чији је рад био обезбеђен сигурним приливом руде хомољско-звишких рудника.¹⁸⁹ Многобројни осликани гробови, са зидним сликарством које представља једно од најзначајнијих у касној антици, наводе на претпоставку да је у периоду IV века у Виминацијуму постојала значајна сликарска радионица.¹⁹⁰ (сл. 22 – сл. 23)

С обзиром да су у оквиру самог града и војног логора Виминацијума до сада археолошки истражени тек неколико грађевина, бедеми са капијом и кулама и једна улица, а да су највећа ископавања вршена на периферији, тешко је утврдити његову урбанистичку матрицу. Међутим, геофизичка истраживања спроведена на великом делу ове територије, дала су вредне податке о уличном систему и величини градских блокова, али и положају главних комуникација логора који је био заснован као и други легијски логори Римског царства. Током вишедеценијских ископавања, истражени су многобројни гробови и гробнице, градско купатило, улице, путеви и аквадукти са објектима водоснабдевања, делови бедема са улазним капијама, виле, базилике, приградска насеља, занатски центри за израду керамичких и опекарских производа, као и најмонументалнија од свих грађевина до сада, амфитеатар. Један број грађевина које ће бити приказане у даљем тексту више не постоје, односно, нестале су након истраживања, а услед рада површинског копа угља или изградње теромелектране, док су неке измештене.

Милоје Васић је ископавања 1902. године извршио у једном делу градског насеља, истраживши површину од 1.600 m². За настанак истраженог **дела градског насеља** Виминацијума, Васић је одредио крај прве половине I века, а његов крај је сместио у крај прве половине V века.¹⁹¹ Према начину зидања и употребљеном грађевинском материјалу, утврдио је да сви истражени зидови

---

¹⁸⁸ *исто*, 48, 58-59.

¹⁸⁹ *исто*, 47.

¹⁹⁰ Miomir Korać, *Slikarstvo Viminaciuma / Paintings of Viminacium / Die Malkunst Viminacium*. Belgrade: Centre for New Technology, 2007, 142,147.

¹⁹¹ Милоје Васић, „Извештај Српској Краљ. Академији Наука о ископавању у Костоцу у год. 1902, *Годишњак Српске Краљевске Академије XVI (1902)/1903 (1903)*: 208.

нису потицали из истог периода. Тако је период у распону од краја прве половине I века до краја прве половине V века, поделио у три главне епохе.¹⁹² Период насељавања и употреба доступних ресурса, каснији богат живот града и војног логора, догађаји везани за војне походе или чести боравци царева, али и уништења насеља, утицали су на ове успоне и падове у грађењу римског Виминацијума, а истражене грађевине Виминацијума могу се прихватити као резултат специфичних одлика виминацијумског грађевинарства, условљеног доступним грађевинским материјалом, које носи опште одлике римске архитектуре и посебне карактеристике балканских провинција настале под утицајем источних делова Царства.¹⁹³

Милоје Васић је током ископавања истражио једну грађевину са тремом која је излазила на улицу, две топионичке пећи близу улице, али и стамбене просторе иза ових јавних и радионичких простора. Означио је кухињу грађевине, степениште и више просторија са хипокаустом. На овом простору је пронашао и два бунара, од којих је један био уз улицу. Испод пронађене улице је био систем канализације са главним каналом по средини и бочним каналима који су везивали грађевине са њим.¹⁹⁴ (сл. 13)

У 1973. године под руководством Љубице Зотовић, истраживан је већи комплекс на локалитету „Чаир“, а у непосредној близини простора који је истраживао Милоје Васић. Записано је да је су поједини зидови били и осликани, и да је ово био луксузнији део насеља. Примећене су бројне грађевинске

¹⁹² Најстарију епоху карактеришу „плетени и олепљени зидови“ који су након пожара претворени у „зидове од печене земље“. Млађа епоха је представљена зидовима од камена и опеке, везаних малтером, а у њој се распознаје више фаза, од којих је између осталих, у једној зидано само „каменом из Рама“ и малтером, у другој само опеком уз употребу малтера, а у трећој каменом и малтером, са слојевима за изравнавање од опеке. Најмлађа епоха обухвата зидање од различитог материјала, односно фрагмената камена и опеке, а везивно средство је било „блато од хумуса без икаквих примеса“ (исто, 208).

¹⁹³ Emilija Nikolić, „Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Construction Materials and Building Techniques“, *Archaeology and Science* 8/2012 (2013):44. Милоје Васић је скренуо пажњу на један проблем, а то је да се припадност појединачних зидова одређеним грађевинама тешко може одредити, јер „нам је за сада још непознат тип римске куће у овим нашим крајевима, чији се распоред и у осталим римским провинцијама разликује од познатог типа римске куће у Помпеји“, а и због чињенице да су неки зидови једног периода постајали делови грађевина других периода (Милоје Васић, „Извештај Српској Краљ. Академији Наука о ископавању у Костоцу у год. 1902, *Годишњак Српске Краљевске Академије XVI (1902)/1903 (1903): 208*).

¹⁹⁴ Милоје Васић, „Извештај Српској Краљ. Академији Наука о ископавању у Костоцу у год. 1902, *Годишњак Српске Краљевске Академије XVI (1902)/1903 (1903): 209-218*. Током ископавања, Васић је пронашао мермерне плоче, фрагменте сликане декорације, стубова, опекарске производе који су били декорација фасада и кровова, као и камене рељефе и велики број скултура од мермера, бронзе и теракоте (исто, 209-218).

интервенције, закључено је да је живот на овом простору трајао од II века до VI или VII века, а уочен је и слој из I века који је уништен у пожару.¹⁹⁵ Током 1974. године су на овом месту истражени слојеви подова који припадају III веку и IV веку, али и остаци дрвене архитектуре.¹⁹⁶

С обзиром на малу очуваност надземних делова архитектуре Виминацијума и ископавање више десетина хиљада гробова, **некрополе и гробна архитектура** постају и извор највећег броја информација о градитељству овог римског града.¹⁹⁷ Током пет стотина година на простору уз легијски логор са канабама - које су 239. године постале колонија, и уз цивилно насеље Виминацијума - које је 117. године постало муниципијум, настало је више некропола.¹⁹⁸ (сл. 24 – сл. 25)

Јужне некрополе, које су истраживане од 1977. до 1986. године, опредељене су у период од средине I до средине VI века. Три некрополе су настале око средине I века и коришћене су до средине III века. Једна од њих, на локалитету „Пећине“, припадала је насељу домородачког становништва које је, како Љубица Зотовић пише, касније постало муниципијум, а његов центар је лоцирала на локалитету „Селиште“. Његов даљи развој одређује као живот приградског насеља које је наставило живот и у време касне антике, „али без свог муниципалног сјаја“, када ова некропола више није коришћена. Другу некрополу,

---

¹⁹⁵ Ljubica Zotović. „Viminacium“. *Arheološki pregled* 15 (1973): 47-50. На једном од претпостављених стамбених објеката је изграђено степениште и спрат, а у постојеће зидове је уграђена и пећ. Пронађена је и масивно грађена цистерна (*isto*, 49).

¹⁹⁶ Vladislav, Kondić, Ljubica Zotović, „Viminacium – rezultati arheoloških istraživanja u 1974. godini“, *Arheološki pregled* 16(1974): 96. На подовима „дрвених барака“ је пронађен материјал датован у период I и II века. Дозиђивања грађевина на овом простору су мењала и њихов карактер, али се свакако радило о грађевинама великих димензија (*isto*).

¹⁹⁷ Гробна архитектура, у свим својим надземним облицима, била је међу највидљивијим јавним споменицима широм Римског царства. Пошто је римски закон прописивао да се мртви морају сахранити ван насеља, прилазак римском граду дуж главних копнених путева подразумевао је пролазак поред гробова. Ово је било веома важно, јер је надгробне споменике које су Римљани подизали у сврху сећања на мртве, требало да виде и посете породица и пријатељи, али и потпуни странци који су читањем натписа чували сећање на покојника. Некрополе су често биле смештене у близини кућа и продавница на периферији града, чиме су се разбијале границе између мртвих и живих. Чак су и на селима, гробови повезани са вилама и фармама били лоцирани у близини грађевина где су људи живели и радили, а споменици су често подизани дуж сеоских путева којима су многи пролазили (О овоме видети у: Maureen Carroll, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe* (New York: Oxford University Press, 2006), 1-2). Тип и величину надгробних споменика је, генерално гледано, одређивало богатство. Од скромног ципуса, преко исписаног гробног обележја, долазило се до рељефних скулптура и олтара са портретима, а за више слојеве грађанства подизани су маузолеји (James C. Anderson, *Roman Architecture in Provence* (New York: Cambridge University Press, 2013), 221-222).

¹⁹⁸ Љубица Зотовић, „Јужне некрополе Виминација и погребни обреди“, *Viminacium* 1(1986): 41.

на локалитету „Више гробалја“, према њој, користили су становници канаба уз легијски логор, а од средине III века је некропола напуштена. Нове две некрополе су формиране од средине III века све до првих деценија IV века, односно V века. На некрополи локалитета „Бурдељ“, преовлађује луксузна гробна архитектура, као што су зидане засведене, некад и фреско осликане гробнице и камени саркофази, док се на некрополи локалитета „Пећине“ срећу камени и оловни саркофази, као и меморијалне грађевине датоване у другу половину IV века, које су према Љубици Зотовић служиле и као гробљанске капеле у којима је одржаван култ везан за покојнике. Две најмлађе некрополе потичу из времена сеобе народа, односно припадају Остроготима који су овде боравили у другој половини V века, и Гепидима који су је користили око средине VI века. Свих седам некропола су насеобинског карактера, а посебна војничка некропола није регистрована, већ су сахране војника и цивила вршене на истим некрополама.¹⁹⁹

Источна некропола на локалитету „Пиривој“ је истраживана током периода од 2003. до 2006. године.²⁰⁰ Сахрањивање на овој некрополи се одвија од

---

¹⁹⁹ *исто* 41, 51-55. Од 2009. године истраживања се поново врше на простору јужних некропола Виминацијума, а на месту одређеном за проширење и унапређење комплекса термоелектране „Костолац Б“ (изградња пепеловода, трећег блока и постројења за одсумпоравање). Те године су истраживани гробови на некрополи „Више гробалја“, као и касније 2014. године. Закључак истраживања, уз чињеницу да су гробови припадали периферном делу некрополе и скроман гробни инвентар који је пронађен, је да су овде сахрањиване особе нижег социјалног статуса. Гробови припадају периоду од средине I века до средине III века (О резултатима ископавања видети у: Saša Redžić, Bebina Milovanović, Ilija Danković, „Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Više grobalja (Viminacijum) 2014. godine“, у *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, ur. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović (Beograd: Arheološki institut, 2017), 87-92.

87, 92). Током 2015. године, на истој некрополи су пронађени гробови, али и грађевине и античка комуникација. Једна грађевина је опредељена као стамбена, док је друга била економског карактера, а за остале две намена није одређена. Закључак истраживања је да је комуникацију водила ка јужној капији војног логора, а да се простор западно од ње користио за сахрањивање од краја I века или почетка II века, па до средине III века, када је окончано сахрањивање на овом простору, и на њему настало насеље руралног карактера, чије трајање није потврђено током касне антике. Источно од комуникације је у исто време, подигнута једна од грађевина, а затим и некропола која је постојала и током IV века (О резултатима ископавања видети у: Redžić, Mrđić, Milovanović, 2017, 50-55). Некропола на локалитету „Пећине“ је поново истраживана током 2015. године, а пронађени су гробови, али и остаци једне зидане грађевине. Истражени део некрополе је датован у IV век (О резултатима ископавања видети у: Jovičić, Mladen, Danković, Ilija, Mitić, Milica. „Zaštitna arheološka iskopavanja kasnoantičke nekropole na lokalitetu Pećine (Viminacijum)“. У *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*, urednici I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović (Beograd: Arheološki institut, 2017), 57, 59, 61).

²⁰⁰ Саша Реџић, Извештај о археолошким истраживањима локалитета Пиривој, Виминацијум у 2005. години, *Археолошки преглед* 2/3 (2008): 59-60; Голубовић, Снежана. „Археолошка истраживања на локацији Пиривој, Виминацијум“, *Археолошки преглед* 4/2006(2008): 95-98.

краја I века.²⁰¹ Најисточније пронађена некропола Виминацијума, на локалитету „Код Кораба“, истраживана је током 2005. и 2006. године, након чега је уништена радом површинског копа „Дрмно“. Некропола се налазила источно и западно од депресије коју су мештани називали „Светиња“. Датована је у период од краја I века до средине III века.²⁰² Закључак истраживања је да су некрополе на локалитетима „Пиривој“ и „Код Кораба“ биле повезане, односно да је читав овај источни део територије коришћен за сахрањивање од краја I века, с тим што на локалитету „Код Кораба“ сахрањивање престаје средином III века, а на „Пиривоју“ је обављано и током IV века.²⁰³

У периоду од 2008. године до 2012. године су **на локалитету „Над Клепечком“**, угроженом радом површинског копа, истраживане гробне целине одређене у II век, а на левој страни пресахле реке Клепечке. Претпостављено је да су овде били сахрањени припадници породице власника оближње виле.²⁰⁴

Изградња монументалних гробница јавних личности и породичних маузолеја означила је цео касноантички период и једнако је била заступљена код пагана и хришћана, а гробнице су према величини и организацији често имале карактер и монументалност палата и јавних грађевина, посебно када су у питању били царски маузолеји, и гробнице јавних, поштованих и богатих особа.²⁰⁵ Током истраживања јужних некропола Виминацијума, откривено је више оваквих

---

²⁰¹ Saša Redžić, Angelina Raičković, Snežana Golubović, „Hronologija viminacijumskih nekropola u svetlu pronađenih fibula“, *Arheologija i prirodne nauke* 1(2006): 58

²⁰² Snežana Golubović, „Извештај о археолошким истраживањима на локацији Код Кораба (Виминацијум)“. *Археолошки преглед* 2/3/(2004/5) (2008): 46-50; Snežana Golubović, „Археолошка истраживања на локацији Код Кораба, Виминацијум“, *Археолошки преглед* 4/2006(2008): 91-94.

²⁰³ Golubović, Snežana. „Археолошка истраживања на локацији Пиривој, Виминацијум“, *Археолошки преглед* 4/2006(2008): 97-98.

²⁰⁴ Saša Redžić, Mladen Jovičić, Ilija Danković, „Iskopavanja na lokalitetu Nad Klepečkom (Viminacijum)“, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*, ur. Snežana Golubović, Dragana Antonović, Vesna Bikić (Beograd: Arheološki institut, 2014) 62-65. На овом локалитету је северно од пута који је пролазио кроз насеље истражена и још једна некропола, датована у период од II века до III века, док су у профилима површинског копа откривене још две античке и једна нововековна некропола из периода од друге половине XVIII века (Saša Redžić, Ilija Danković, „Истраживања funerarnih celina na lokaciji Nad Klepečkom“, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, ur. Vesna Bikić, Snežana Golubović, Dragana Antonović (Beograd: Arheološki institut, 2012), 54-56. Осим напред наведених некропола истражено је још неколико некропола на другим просторима Виминацијума, а на једној од њих је регистрован и средњовековни слој (Saša Redžić, Angelina Raičković, Snežana Golubović, „Hronologija viminacijumskih nekropola u svetlu pronađenih fibula“, *Arheologija i prirodne nauke* 1(2006):, 57-59).

²⁰⁵ Gordana Milošević-Jevtić, „Architecture of the family mausoleums on Danube Limes between Singidunum and Pontes“, u *International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts - SGEM2014 Proceedings*, Book 3, Vol. 1, 2014, 329.

гробница,²⁰⁶ које истраживачи називају *породичним маузолејима*,²⁰⁷ односно *меморијалним грађевинама*.²⁰⁸ Монументалне гробнице за сахране више индивидуа концентрисане су у деловима јужних некропола ближе градском насељу, а датоване су у период од IV до средине V века.²⁰⁹ Централни део истраженог дела источне некрополе на локалитету „Пиривој“ је конструкција димензија 20 m x 20 m, у чијем центру је истражена гробница димензија 5 m x 5

---

²⁰⁶ Видети у: Гордана Милошевић, „Архитектура гробница у римским централнобалканским провинцијама од IV до VI века“. Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2006

²⁰⁷ Gordana Milošević-Jevtić, „Architecture of the family mausoleums on Danube Limes between Singidunum and Pontes“, u *International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts - SGEM2014 Proceedings*, Book 3, Vol. 1, 2014. Видети и у: Milošević, Gordana. „Funerary structures on private estates in the later Roman Empire: Case study Viminacium“. U *Römische Städte und Festungen an der Donau: Akten der regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd, 16-19 Oktober 2003*, urednica Miroslava Mirković (Beograd: Filozofski fakultet, 2005), 177-184.

²⁰⁸ Љубица Зотовић. „Јужне некрополе Виминација и погребни обреди“. *Viminacium* 1(1986): 56. Осим Виминацијума на територији данашње Србије, овакве гробнице су пронађене у Сирмијуму, Брестовику, Маргуму, Нишу, Караташу и Улпијани, а сличности се могу наћи и са гробницама откривеном на великом броју локалитета у данашњој Бугарској (Gordana Milošević-Jevtić, „Architecture of the family mausoleums on Danube Limes between Singidunum and Pontes“, u *International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts - SGEM2014 Proceedings*, Book 3, Vol. 1, 2014., 329). За остатке триконхалне грађевине у Смедеревском граду, а за коју још увек није утврђен период настанка, Марко Поповић као једну од могућих аналогија даје управо грађевину сличне основе пронађену на некрополи Виминацијума, дефинисану као касноантичка меморија, а под именом „триконхална меморија Б“ (Марко Поповић, „Смедеревски град – етапе грађења и значење“, у *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, 373-391 (Београд: САНУ, одељење историјских наука, 2011), 205, 211-212) Гордана Милошевић је извршила типологију виминацијумских гробница. Оне су биле различитих величина, број покојника варира од два до двадесет три, а величина гробнице није била везана за овај број. Унутар гробница су покојници сахрањени у саркофазима, у зиданим гробовима са оловним саркофазима, и у засведеним аркосолијумима. Могу се издвојити три типа маузолеја, односно надземни, делимично укопани и потпуно укопани маузолеји типа хипогеума. Према организацији и облику основа су били правоугаони, крстообразни, и триконхални. Неке од правоугаоних структура имају додатне структуре у виду апсиде, па подсећају на мале једнобродне цркве. Према конструкцији се могу поделити на оне са бачвастим сводом, укрштеним сводом и дрвеним кровом. Нешто развијенији облици су били квадратне структуре на улазним ходником – дромосом, који је био подужног облика, ужи од гробне коморе и са приступајућим степеништем. Још развијеније су биле структуре у облику крста или триконхалног облика. Иако је оријентација гробница углавном различита, неколико њих се могу посматрати као група, исте или занемарљиво различите оријентације. Позиције гробница и њихови улази сугеришу мерење у оквиру праваца улица некрополе и координацију са градском планиметријом. И надземне и подземне гробнице су имале наглашене надземне структуре што се тиче архитектуре, па тако и истакнуту позицију у организацији некрополе (Гордана Милошевић, „Архитектура гробница у римским централнобалканским провинцијама од IV до VI века“. Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2006).

²⁰⁹ Неке од њих су откривене на око 200 m од античке виле и могу се приписати њеном власнику, а једна гробница на локалитету „Бурдел“ такође не припада градској некрополи и са још неколико зиданих гробова и тробродном грађевином чини једну посебну целину (Gordana Milošević-Jevtić, „Architecture of the family mausoleums on Danube Limes between Singidunum and Pontes“, u *International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts - SGEM2014 Proceedings*, Book 3, Vol. 1, 2014, 324).

m.²¹⁰ Конструкција са гробницом је опредељена ка **маузолеј**, који је највероватније припадао особи високог ранга у римској хијерархији.²¹¹ До сада је на Виминацијуму истражено и око тридесет осликаних гробова и гробница које припадају касноантичком и ранохришћанском периоду.²¹² У селу Стари Костолац, на левој обали Млаве, у једном сеоском дворишту, откривене су 1980. године зидане гробнице из III и IV века, а у подножју локалитета „Мали град“, у другом дворишту, истражени су мермерни саркофаг и масивни зид који се настављао испод савремене грађевине, што је навело на претпоставку да се ради о меморијалној грађевини.²¹³

Археолошка ископавања **амфитеатра** на Виминацијуму су започета 2007. године. У протеклом периоду је истражен већи део грађевине амфитеатра, а који укључује арену (*harena*) са лучним каменим зидом, главне улазне делове, већи део простора гледалишта (*cavea*), ободне просторије (*carceres*) са комуникацијама и ложама (*tribunalia*), али и део бедема града уз који се грађевина налази. Виминацијумски амфитеатар је, према археолошким закључцима, подигнут као војна грађевина поред легијског логора, али је након укључивања у градско ткиво, вероватно коришћен и у цивилне сврхе.²¹⁴

---

²¹⁰ Мирјана Благојевић, „Виминацијум – заштитна археолошка ископавања на локалитетима угроженим радом површинског копа „Дрмно“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 29(2005): 42.

²¹¹ Snežana, Golubović, Miomir Korać, „Bringing to life the ancient city of Viminacium on the Danube“, u *Presenting the Romans: Interpreting the frontiers of the Roman Empire World Heritage Site*, ur. Nigel Mills (Woodbridge: Boydell Press, 2013), 69.

²¹² О осликаним гробницама видети у: Miomir Korać, *Slikarstvo Viminaciuma / Paintings of Viminacium / Die Malkunst Viminaciums*. Belgrade: Centre for New Technology, 2007; Miomir Korać, *Late Roman Tomb with Frescoes from Viminacium*, *Starinar* XLII (1993):104-122; Jelena Andjelković. „Painted Tombs from Viminacium and their Presentation to the Public“, u *Archaeological Heritage: Methods of Education and Popularization* ur. R. Chowanec, W. Więckowski, 1-7. Oxford: Archaeopress, 2012; Jelena Andjelković Grašar, Emilija Nikolić, Dragana Rogić, „Tomb With Cupids From Viminacium: A Contribution to Research of Construction, Iconography and Style“, *Старинар* LXIII(2013): 73-100.

²¹³ О овоме видети у: Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 28.

²¹⁴ Snežana, Nikolić, Ivan Bogdanović, „Recent Excavations on the Amphitheatre of Viminacium (Upper Moesia)“, u *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, ur. L.Vagalinski, N. Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute 2015), 554. Осим што су постојали као монументалне структуре унутар градова, амфитеатри су били скоро увек интегрални део војних логора кроз цело Царство (David Bomgardner, *The story of Roman Amphitheatre* (London and New York: Routledge, 2000), 201). Ранија карактеризација неких амфитеатара као искључиво војних, односно као вежбалишта, а не места за одржавање спектакла, била је подржана чињеницом да су у већини случајева сва важна насеља имала и цивилне амфитеатре у којима су се одржавали спектакли. Међутим, теза да је велики број амфитеатара у граничним подручјима (какво је било

Ископавања су показала постојање три фазе грађевине, од којих је настанак прве, која је подразумевала искључиво дрвену конструкцију, датован у прву четвртину II века и владавину цара Трајана.²¹⁵ Велики број римских војних амитеатара од дрвета је током II века унапређен употребом камена.²¹⁶ Тако је друга фаза, која је наступила вероватно током владавине Хадријана, донела виминацијумској грађевини конструкцију од камена и дрвета, која је свој облик добила половином II века, док је у периоду од друге половине II века до средине III века грађевина претрпела измене у каменој структури, да би затим око ње били подигнути градски бедеми.²¹⁷ Пронађени остаци дрвета и истражени земљани ровови у простору гледалишта, навели су на закључак да је амфитеатар Виминацијума увек имао дрвену конструкцију гледалишта темељену на дрвеним стубовима.²¹⁸ Крајем III века или почетком IV века грађевина је изгубила своју

подручје Виминацијума) изграђен за време неке царске посете, да су цареви финансирали гладијаторске борбе, а да су и војни заповедници могли да организују игре мањег обима или различите прославе у амфитеатрима, доводи у питање искључиву употребу војних амфитеатара као вежбалишта (Petolescu, Constantin, Matei-Popescu, Florian, Vasiliță, Ștefan „Amfiteatrul militar roman de la Drobeta“, *Academica (Revista editată de Academia Română 5)*, XXVI/ 295(2015): 34. О овоме видети и у: Katherine E. Welch, *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 81- 82.

²¹⁵ Snežana, Nikolić, Ivan Bogdanović, „Recent Excavations on the Amphitheatre of Viminacium (Upper Moesia)“, у *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, ур. L.Vagalinski, N. Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute 2015), 550-551, 554.

²¹⁶ Katherine E. Welch, *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 70.

²¹⁷ Snežana, Nikolić, Ivan Bogdanović, „Recent Excavations on the Amphitheatre of Viminacium (Upper Moesia)“, у *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, ур. L.Vagalinski, N. Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute 2015), 553-554.

²¹⁸ О дрвеној конструкцији амфитеатра видети у: Ivan Bogdanović, Snežana Nikolić, „In the Beginning There Was a Timber Construction ... The Wooden Amphitheatre of Viminacium“, у *Columna Traiani – Traianssäule Siegesmonument und Kriegsbericht in Bildern Beiträge der Tagung in Wien anlässlich des 1900. Jahrestages der Einweihung, 9.–12. Mai 2013*, уредници F. Mitthof, G. Schörner (Wien: Verlag Holzhausen GmbH, 2017), 87-94. Војни амфитеатри изграђени као дрвене конструкције са елементима од камена, веома слични виминацијумском, а према димензијама, па и облику арене, истражени су у Честеру (*Deva*) (Wilmott, Tony, Garner, Dan. „Excavations on the legionary amphitheatres of Chester (Deva), Britain“. У *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-century Perspective (British Archaeological Reports British Series)*, уредник Tony Wilmott, Oxford: Archaeopress, 2009, 66), Карлиону (*Isca Silurum*) (Sommer 2009, 48) и Биртену (*Castra Vetera*) (Sommer, Christian. S., „Amphitheatres of the Auxiliary Forts on the Frontiers“. У *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-century Perspective (British Archaeological Reports British Series)*, уредник Tony Wilmott (Oxford: Archaeopress), 48). Легијски амфитеатар у Карлиону је, као и виминацијумски амфитеатар, имао своје грађевинске фазе везане за употребу различитих материјала. Након првобитне целокупне дрвене конструкције, доња зона ободног зида грађевине и зид арене су изведени у камену, док су остатак ободног зида и гледалиште остали од дрвета у свим фазама постојања (Richard J. Brewer, „Caerleon Roman amphitheatre: changing ideas“, у *Amgueddfa - Yearbook of the National Museums & Galleries of Wales, 2000 – 2002*, ур. T. Darbyshire, S. Williams

основну функцију, након чега је простор напуштен, а средином IV века или у његовој другој половини, на простору је настала касноантичка некропола.²¹⁹

Одређивање капацитета једног римског амфитеатра често се врши уз коришћење димензије једног седишта које је у античко доба било уобичајено за највећи број гледалаца.²²⁰ Користећи геометријску шему грађевине, Витрувије препоруке о односу висине и дубине једног седишта у позоришту²²¹, али и литературу према којој је простор за једног гледаоца неке представе просечно

(Cardiff: National Museum & Galleries of Wales), 26-27). На рељефима тријумфалног Трајановог стуба у Риму са приказаним походима Римљана на Дачане у периодима од 101. до 102. године, и од 105. до 106. године, налазе се, према више тумачења, и два амфитеатра. Један од њих је камени (Alisson Futrell, *Blood in the Arena: The Spectacle of Roman Power*, Austin: University of Texas Press, 2010 89), а други је, према ауторима, приказан као дрвена конструкција са доњом зоном од камена (Katherine E. Welch, *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 68-70). Овај други би могао да представља амфитеатар у логору помоћних трупа у данашњој Дробети – Турну Северину (*Drobeta*), настао током периода од 103. до 105. године, у време изградње Трајановог моста и логора Дробета (Petolescu, Constantin, Matei-Popescu, Florian, Vasiliță, Ștefan „Amfiteatrul militar roman de la Drobeta“, *Academica (Revista editată de Academia Română 5)*, XXV/ 295(2015): 33). Амфитеатар у Дробети, мањих димензија од виминацијумског (димензије арене у Дробети су 35m x 37m) имао је дрвену конструкцију у првој фази, а затим је у доба Хадријана добио и камене елементе, и то у време када је Дробета била под влашћу гувернера Горње Мезије, стационарираног у Виминацијуму (Petolescu, Constantin, Matei-Popescu, Florian, Vasiliță, Ștefan „Amfiteatrul militar roman de la Drobeta“, *Academica (Revista editată de Academia Română 5)*, XXV/ 295(2015):33, 75). Ово је важно с обзиром на исто време, а вероватно и сличне услове настанка амфитеатара у Дробети и Виминацијуму, и релативно блиску међусобну просторну везу. Архитектура ове две грађевине које су градили војници (за амфитеатар у Дробети се претпоставља да су га изградили углавном војници Легије V Македонице (Petolescu, Constantin, Matei-Popescu, Florian, Vasiliță, Ștefan „Amfiteatrul militar roman de la Drobeta“, *Academica (Revista editată de Academia Română 5)*, XXV/ 295(2015):34) сигурно је носила заједничке карактеристике, односно оквирне карактеристике амфитеатра дрвене конструкције приказаног на рељефу Трајановог стуба.

²¹⁹ Snežana, Nikolić, Ivan Bogdanović, „Recent Excavations on the Amphitheatre of Viminacium (Upper Moesia)“, u *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, ur. L. Vagalinski, N. Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute 2015), 553-554.

²²⁰ Амфитеатар у Карлиону (*Isca Silurum*), по облику и димензијама арене веома сличан виминацијумском (дужа оса арене износи 55,0m, а краћа 42,5m) (видети у: Sommer, Christian. S., „Amphitheatres of the Auxiliary Forts on the Frontiers“. U *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-century Perspective (British Archaeological Reports British Series)*, urednik Tony Wilmott (Oxford: Archaeopres), 48) који је могао примити око 6.000 посетилаца, такође је формиран као војни (Evans, Edith. „Military Architects and Building Design in Roman Britain“ *Britannia*, Vol. 25(1994): 152-153, 163). Нешто већих димензија од виминацијумског, али са сличним обликом, тј. односом дуже и краће осе арене, су војни амфитеатри у Виндишу (*Vindonissa*) (John Boardman, *The Oxford History of the Classical World. Oxford, UK: Oxford University Press, 1986. 868*) и Мојграду (*Porolissum*) (Sommer, Christian. S., „Amphitheatres of the Auxiliary Forts on the Frontiers“. U *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-century Perspective (British Archaeological Reports British Series)*, urednik Tony Wilmott (Oxford: Archaeopres), 48).

²²¹ Висина седишта износила је од стопе и подланице до стопе и шест палаца (унци), а ширина седишта од две до две и по стопе. (Vitruvije. *Vitruvijeveih deset knjiga o arhitekturi*, (prev.) Лорас, М. (Sarajevo: Svjetlost, 1951) 113). Ипак, Витрувијеви главни модели су грчки, а о римским грађевинским типовима, као што су тријумфални лукови и амфитеатри, он није писао (Taylor 2003, 24).

износио 0,4 m x 0,7m,²²² може се приближно одредити капацитет амфитеатра на Виминацијуму од око 6.900 до 7.300 гледалаца у последњој фази употребе, зависно од броја комуникација које су водиле гледаоце кроз гледалиште. (сл. 26) Према археолошким закључцима, амфитеатар је у другој и трећој грађевинској фази могао примити од 6.500 до 7.300 гледалаца, док је у првој фази, када је имао само дрвену конструкцију, у њему могло седети 6.000 гледалаца.²²³

Лучни зид арене амфитеатра је био и осликан, а о томе сведоче остаци сликарства пронађени поред самог зида. Испод аудиторијума амфитеатра пронађено је неколико конструкција опредељених као едикуле, а које су такође биле осликане.²²⁴

Купатила, односно терме, су римске грађевине настале као место за одржавање хигијене, али су временом постале много више од тога, добивши додатну друштвену димензију,²²⁵ када су се у њима обављали пословни разговори, или се забављало.

Терме у Виминацијуму су истраживане у два периода, од 1973. године до 1974. године и од 2003. године до 2007. године. Досадашњим археолошким ископавањима, на откривеном простору површине 825 m², истражено је пет апсида (базена за купање), централни хипокаустни простор из два периода градње и више ободних просторија грађевине. С обзиром на број и распоред зидова који су делимично истражени и пружају се даље унутар свих земљаних профила, може се закључити да су виминацијумске терме биле већих димензија у односу на

---

²²² Peter Rose, "Spectators and Spectator Comfort in Roman Entertainment Buildings: a Study in Functional Design", *Papers of the British School at Rome* Vol. 73(2005): 114-115.

²²³ Snežana, Nikolić, Ivan Bogdanović, „Recent Excavations on the Amphitheatre of Viminacium (Upper Moesia)“, u *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, ur. L.Vagalinski, N. Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute 2015), 550, 553.

²²⁴ О сликарству амфитеатра видети у: Dragana Rogić, Ivan Bogdanović, „Slikana dekoracija zida arene amfiteatra u Viminacijumu“. U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, urednice Vesna Bikić, Snežana Golubović, Dragana Antonović (Beograd: Arheološki institut, 2012), 46-49; Dragana Rogić, „Wall decoration of the Viminacium amphitheatre“. U *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil (Akten des XI Internationalen Kolloquiums der AIPMA (Association Internationale pour la Peinture Murale Antique, Band 23, urednik N. Zimmerman, 507-512. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.*

²²⁵ Olivia F. Robinson, *Ancient Rome - City Planning And Administration* (New York: Routledge, 2005), 98

структуру откривену досадашњим истраживањима, или да су пак биле део неког већег комплекса.²²⁶ (сл. 26)

Археолошка истраживања Виминацијума су потврдила постојање неколико фаза римског насеља,²²⁷ а што је управо видљиво на грађевини купатила. Ископавања купатила су показала да су постојала три грађевинска периода и да је грађевина сваког следећег периода грађена на рушевинама претходне.²²⁸ Виминацијумске терме су живеле од неког тренутка у другој половини I века нове ере до краја IV века - структуре које припадају најстаријој фази из периода од I до II века, су делимично истражене, северозападни део терми највероватније је био у употреби само до краја III века када је живот терми био на кратко прекинут, док су остали делови терми трајали и касније, односно обновљани на различите начине и коришћени до краја IV века, када су терме напуштене након пожара (што се можда може повезати са периодом око 380. године и најездом Гота).²²⁹ Последња истраживања виминацијумских терми нису пружила доказе да је грађевина живела и након IV века, мада су након истраживања 1974. године, изнете и овакве претпоставке.²³⁰

Остаци највећег броја римских терми откривених у унутрашњости Горње Мезије припадају III и IV веку.²³¹ **Виминацијумске терме су тако за сада најстарије терме истраживане на територији данашње Србије.**²³² Остаци зидног сликарства, мермерних плоча, прозорског стакла и мозаичких плочица

---

²²⁶ Emilija Nikolić, Bebina Milovanović, Angelina Raičković Savić. "Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Research of Thermae Masonry Techniques". *Archaeologia Bulgarica XXI*, 2017/1(2017): 40.

²²⁷ Ljubica Zotović, "Viminacium", *Arheološki pregled* 15 (1973): 47-50; Vladislav Kondić, Ljubica, Zotović, „Viminacium – rezultati arheoloških istraživanja u 1974. godini“, *Arheološki pregled* 16(1974): 94-97

²²⁸ Emilija Nikolić, Bebina Milovanović, Angelina Raičković Savić. "Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Research of Thermae Masonry Techniques". *Archaeologia Bulgarica XXI*, 2017/1(2017): 41.

²²⁹ *isto*, 40. Да се током живота терми десио поменути прекид крајем III века, који је можда условљен догађајима важним за читав простор Виминацијума, упућују и резултати истраживања оближњег амфитеатра, чија функција престаје управо током истог периода (*isto*, 54-55).

²³⁰ Vladislav Kondić, Ljubica, Zotović, „Viminacium – rezultati arheoloških istraživanja u 1974. godini“, *Arheološki pregled* 16(1974): 94-97

²³¹ Ивана Кузмановић, „Архитектура касноантичких и рановизантијских терми на територији Југославије“, *Свеске* 19 (1988):15.

²³² Marko Janković. „A Social Role of Roman Baths in the Province of Moesia Superior“ U *The Archaeology of Water Supply*, ur. M. Żuchowska (Oxford: Archaeopress, 2012), 29; Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римске терме у Чачку* (Чачак: Народни музеј), 2012, 27.

указују на то да су биле раскошно украшене,²³³ највероватније у првој фази постојања.²³⁴

Од свих заната у Виминацијуму, вероватно је да су најзначајније место заузимали израда опека и керамике. Опекарске радионице су биле углавном у власништву легије која је овде биле смештена, што је свуда у Царству било уобичајено, о чему сведоче многобројни налази опека са печатима легије VII Клаудијеве и легије IV Флавијеве, које су пронађене у великом броју римских утврђења дуж дунавског лимеса.²³⁵ Радионице су се налазиле ван градског језгра, у близини река, на простору са доста шуме, и са добром земљом као сировином, углавном у близини некропола, што је био случај и у Виминацијуму.²³⁶

Археолошким ископавањима на простору Виминацијума, до сада је пронађено више пећи за печење опека, имбрекса и тегула, као и пећи за печење керамичког посуђа - већина на подручју данашњег комплекса термоелектране „Костолац Б“. Најинтересантнији је део простора од 700 m² на коме је пронађено три пећи за опеку и четири пећи за керамичко посуђе, што је заједно са пронађеним бунаром и остацима архитектонских структура, навело на претпоставку да се ради о **грнчарско-цигларском комплексу** у склопу кога су се налазили бунари покривени трем за израду и сушење производа.²³⁷ **Пећи овог центра су најбоље очуване од свих истражених на територији некадашње провинције Горње Мезије.**²³⁸ Друге пећи за опеку и керамику пронађене на простору у непосредној близини овог центра, су несумњиво биле повезане са њим, а вероватно су све пећи биле део једног великог комплекса - занатског центра.²³⁹ У 2013. године је пронађена и опекарска пећ на локалитету „Пиривој“, која је била у употреби током средине III века и у његовој другој половини, а за

---

²³³ Миловановић, Бебина. „Извештај са систематских археолошких ископавања на локалитету Терме – Виминацијум. 2004. године“ *Археолошки преглед*, 2/3: 53

²³⁴ Vladislav Kondić, Ljubica, Zotović, „Viminacium – rezultati arheoloških istraživanja u 1974. godini“, *Arheološki pregled* 16(1974): 97

²³⁵ Часлав Јордовић, „Грнчарски и цигларски центар у Виминацијуму“, *Саопштења XXVI* (1995): 95.

²³⁶ *исто.*

²³⁷ *исто.*, 95-96.

²³⁸ Angelina Raičković, Saša Redžić, „Keramičke i opekarske peći Viminacijuma – lokacije „Pećine” i „Livade kod ćuprije”, *Arheologija i prirodne nauke* 1(2006): 81-83, 86.

²³⁹ *isto.*, 81-83, 82.

коју се још увек не може утврдити да ли је била део неког занатског центра уз делимично истражену источну некрополу Виминацијума.²⁴⁰(сл. 26)

Виминацијумска керамичарска радионица, под именом „Виминацијум-Маргум“ је била веома продуктивна.²⁴¹ Керамичарским производима је снабдевано становништво, војска, велики део је дистрибуиран Дунавом, највише у остале делове провинције, а њима су подмириване и потребе виминацијумских некропола.²⁴² Интензивна производња керамике као и интензивна производња опеке у Виминацијуму је била током II и III века, из ког периода и потиче напред поменути занатски центар, најстарија пећ на простору Виминацијума је из периода краја I века, а неке пећи су датоване и у период до краја IV века.²⁴³

До сада је откривен велики број грађевина на територији ван утврђеног града и војног логора Виминацијума. Већина њих су код истраживача опредељене као **виле рустике**, мада нам обим истраживања сваке од њих појединачно и њихове околине ипак не дозвољава да их све тако назовемо са сигурношћу. Овоме би требало посветити посебну пажњу у неком наредном истраживању.²⁴⁴

Римска и касноантичка економија је била заснована на пољопривреди, већина становништва је живела у селу, а код тиче градских становника, иако се градски живот сматрао пожељним, чак и идеалним, постојала је „извесна тензија“, како пише Кероли Снајвели, између потребе да се пензија проведе у селу и

---

²⁴⁰ О пећи видети у: Mladen Jovičić, Bebina Milovanović, „Roman Brick Kiln from the Eastern Necropolis of Viminacium“. *Archaeology and Science* 12/2016 (2017): 19, 32.

²⁴¹ Часлав Јордовић, „Грнчарски и цигларски центар у Виминацијуму“, *Саопштења XXVI* (1995):105

²⁴² Angelina Raičković, *Keramičke posude Zanatskog centra iz Viminacijuma* (Beograd: Centar za nove tehnologije Viminacium i Arheološki institut, 2007), 50.

²⁴³ Часлав Јордовић, „Грнчарски и цигларски центар у Виминацијуму“, *Саопштења XXVI* (1995):105

²⁴⁴ Класификација вила на виле рустике (*villa rustica*) и виле урбане (*villa urbana*) је често предмет различитих тумачења. Ово потиче још из античког периода. Катон (*Marcus Porcius Cato*) је под термином *villa* подразумевао сеоску кућу на фарми, са шталама и одајама за слуге. Термин *villa rustica* није никад користио. Тек је Варон (*Marcus Terentius Varro*) први направио поделу на виле рустике и виле урбане. Вила рустика, је по њему, била једноставна сеоска кућа, скоро без икаквих декорација прилагођена раду на селу, док је вила урбана била луксузна резиденција у природи без икакве везе са пољопривредом. За њега, оно што одређује вилу као припадника једног или другог типа није положај, величина или комфор, већ њена везаност за производњу. Колумела (*Lucius Junius Moderatus Columella*) пише нешто другачије, односно дели вилу на три дела. Иста грађевина је обухватала кућу власника и његове породице (*pars urbana*), домаћинство робова, стоку и друге животиње (*pars rustica*) и производне погоне виле (*pars fructuaria*). Важно је и да он даље разликује саму грађевину виле (*aedificium*) од околног затвореног простора у коме је она изграђена (*consaeptum*). (О овоме видети у: Beck, Thomas. E. „Introduction“, у *La Villa*, ur. *Bartolomeo Taegio*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011), 27-29.

одмори у вили, и потребе да се врати у град као центар збивања.²⁴⁵ Римска традиција је поручивала да су једини часни приходи од земље, а понос власника виле је био усмерен на архитектонско обликовање грађевине, али и на култивисани пољопривредни предео који ју је окруживао.²⁴⁶

Већина грађевина пронађених на Виминацијуму и археолошки орпеделиених као вила рустика, пронађена је на локалитетима североисточно и источно од војног логора. (сл. 27) Међу њима је најинтересантније поменути ону истражену на локалитету „Над Клепечком“, односно на падини узвишења „Носак“ и левој обали реке Клепечке током 2013. године. У њој су издвојене две целине - стамбена, у којој су пронађени свакодневни употребни предмети, и економска, где је пронађен пољопривредни алат. Грађевина је била повезана са некрополом комуникацијом ширине 1,2 m. Пронађени су остаци подног грејања хипокаустом, али и зидног грејања са тубулусима, као и остаци зидног сликарства. Вила, датована у II век, до сада је највећи комплекс овог типа на Виминацијуму, с обзиром да је површине од преко 2.500 m², и вероватно је била центар пољопривредног имања, власника који је припадао вишем друштвеном слоју.²⁴⁷ (сл. 27)

---

²⁴⁵ Carolyn S. Snively, „The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views“, у *Niš & Byzantium: The Collection of Scientific Works*, ur. Miša Rakocija (Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu i NKC), 37.

²⁴⁶ Begović, Vlasta, Schrunck, Ivančica, „Villae Rusticae na brijunskom otočju“, *Opusc. archaeol.* 23-24/1999-2000(2000): 426.

²⁴⁷ О вили видети у: Jovičić, Mladen, Redžić, Saša. „Истраживање античке виле рустике на локалитету Над Клепечком (Viminacijum) у 2013. години“. У *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, urednica Dragana Antonović (Beograd:Arheološki institut), 54-59. Овде ће бити наведене још неке од истражених грађевина овог типа. На локалитету „Код хумке“ („Велика хумка“), на ивици површинског копа угља, у периоду од 2002. године до 2004. године истражена је грађевина за коју се претпоставља да је била део пољопривредног имања, опредељена у дугачак временски период од I до IV века, са више грађевинских фаза (Мирјана Благојевић, „Виминацијум – заштитна археолошка ископавања на локалитетима угроженим радом површинског копа „Дрмно“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 29 (2005): 39-42).Током рекогносцирања терена, 250 m источно од истраженог аквадукта (о истраживању аквадукта на Виминацијуму ће бити речи касније) и 2,5 km удаљена од Виминацијума, а на локалитету „Стиг“ 2003. године је откривена грађевина опредељена као мања вила рустика, са три просторије и апсидом. Грађевина је 2005. године уништена радом површинског копа и није могла бити у целости истражена, јер се налазила делимично испод локалног пута. Трајање грађевине је одређено у период од 330. године до 360. године (Saša Redžić, Angelina Raičković, Vladimir Miletić, „Arheološka istraživanja lokaliteta Stig na osnovu georadarskih ispitivanja“, *Arheologija i prirodne nauke*, 1/2006 (2006): 47-49). У 2004. години на локалитету „Рит“, а у оквиру интервентних заштитних археолошких радова на траси линије ценовода ЛБ-, истраживано је неколико стамбених грађевина. Простор се налази недалеко од североисточног угла логора и окарактерисан је као део предграђа Виминацијума. Грађевине су датоване у почетак II века, а уништене су вађењем камена од стране мештана и дубоким орањем. Пронађен систем грејања и декоративни под од мањих плочица указују на виши стандард овдашњих становника (Немања Мрђић, „Заштитна археолошка истраживања на линији бунара 5

(ЛБ-5) – Археолошки локалитет Виминацијум“. *Археолошки преглед* 2/3(2008): 55, 57). Још једна грађевина опредељена као вила рустика, истражена је овде 2012. године услед угрожености од стране површинског копа, а датована је у прву половину III века. Испод виле су нађени гробови из периода II века, а веома значајан налаз је фрагмент војничке дипломе ()“. У *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*, urednice Snežana Golubović, Dragana Antonović, Vesna Bikić (Beograd: Arheološki institut, 2014), 66-69.). На истом локалитету су 2013. године вршена заштитна ископавања услед потребе за изградњом водонепропусног екрана површинског копа, па је истражена грађевина опредељена као вила рустика, са деловима некрополе и позајмиштем песка датована у III век, а уз њу бунар из II века. На истом локалитету је пронађена и јама која је вероватно најпре служила као позајмиште глине, а касније као отпадни простор датован у III век. На локалитету „Рит“су се тако издвојиле две фазе постојања, где старијој фази припадају позајмиште глине и песка, која већ у II веку постају отпадне јаме, док у III веку долази до изградње грађевина и формирања некрополе уз њих (Илија Danković, Svetlana Petaković, „Истраживања на локалитету Rit (Viminacijum)“, у *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, ur. Dragana Antonović (Beograd: Arheološki institut), 60-63). Током 2014. године, на овом локалитету је истражено још неколико грађевина, од којих су две опредељене као делови радионичког комплекса, а истражена је и некропола. Већа грађевина је опредељена у период од тридесетих година III века до краја истог века, а мања се према налазима може одредити као радионица за бојење и обраду тканина, и опредељена је у III век. Некропола је истовремена са два грађевинама. Претпоставка је да су све грађевине до сада истраживане на локалитету биле сконцентрисане дуж путних комуникација (Saša Redžić, Mladen Jovičić, Илија Danković, „Arheološka istraživanja na lokalitetu Rit (Viminacijum) u 2014. godini“, у *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, ur. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, (Beograd: Arheološki institut, 2017), 77-78, 80, 82-84, 86). Вила (археолошки опредељена као вила рустика), датована у II век, угрожена радом површинског копа угља, истражена је 2011. године на локалитету „Над Клепечком“, а налазила се око 2,15 km удаљености од легијског логора, у долини некадашње реке Клепечке. Због екстремних временских услова и угрожености виле радом копа, није било могуће у потпуности је истражити. У њеној близини истражена је некропола на којој су вероватно сахрањивани становници виле (Saša Redžić, Mladen Jovičić, Илија Danković, „Dve novoistražene vile rustike sa Viminacijuma – istraživanja na lokalitetima Nad Klepečkom i Rit u toku 2011/2012. godine“, у *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*, ur. Snežana Golubović, Dragana Antonović, Vesna Bikić (Beograd: Arheološki institut, 2014), 66-69). И пре савремених истраживања Виминацијума на простору испред напредовања површинског копа „Дрмно“, истраживане су грађевине резиденцијалног карактера ван утврђеног града Виминацијума и пољопривредни комплекси. На локалитету „Велика капија“ током 1979. године, југоисточно од јужне капије војног логора, истражена је римска некропола, али и остаци више грађевина, за које се претпоставља да су биле пољопривредног и сезонског карактера, и које су везане за прву половину III века (Časlav Jordović, „Velika kapija-rimska nekropola i naselje“, *Arheološki pregled* 21(1980): 124-125). На локалитету „Рудине“ су антички остаци истраживани 1978. године и 1985. године. На основу положаја грађевина, у равници и у близини Млаве, закључено је да се ради о пољопривредном комплексу који је изграђен у периоду прелаза II у III век, а обновљен крајем III или почетком IV века (Марко Поповић, Вујадин Иванишевић, „Град Браничево у средњем веку“, *Старинар* XXXIX (1988): 169-170.). Током истраживања у периоду од 1981. године до 1987. године на локалитету „Светиња“ су истражене грађевине за које се по налазима претпоставља да су резиденцијалног карактера, а њихов настанак је датован у период од краја II века до III века. Насеље на овом простору опада током IV века и коначно страда 380. године под налетом Гота. У грађевинама су пронађени истази зидног сликарства и мозаика (Марко Поповић, „Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму“, *Старинар* XXXVIII (1988): 5). Вила на локалитету „Ливаде код Ћуприје“, такође археолошки опредељена као вила рустика, налазила се у близини локалитета „Пећине“, поред реке Млаве. Истраживана је 1983. године током изградње термолелектране „Костолац Б“. Претпоставља се да се изнад напуштене некрополе на локалитету „Пећине“ у IV веку формирало сеоско насеље коме је припадала ова вила, датована у период друге половине IV века. Закључено је да је према величини и карактеру грађевине, она била део малог имања неког ветерана или пољопривредника. У њој су пронађени свакодневни предмети, али и пољопривредне алатке и фрагменти мермерне декорације (Mladen Jovičić, Saša Redžić, „Late Roman Villa on the Site Livade kod Čuprije - A Contribution to the Study of Villae Rusticae in the Vicinity of Viminacium“, *Archaeology and Science*, 7/2012(2012): 371-372, 378-379).

Један од кључних елемената у функционисању античког града представљало је уредно **водоснабдевање**.²⁴⁸ Ископавања аквадукта на Виминацијуму су започета 2003. године, када је механизација површинског копа „Дрмно“ открила гравитациони канал и пресекла га.²⁴⁹ (сл. 28) Ископавањима су даље истражена два канала у дужини од преко 1 km, од чега је само 30% било добро очувано и који су били на међусобној просечној удаљености од 20 m, а даља истраживања су дала податке у вези њиховог правца, откривши да су били дужи од 10 km и да су доводили изворску воду са југоистока града.²⁵⁰

Аквадукти су били изграђени током I века, коришћени су до IV века, а још увек није познато да ли су аквадукти били комплетно под земљом, као ни где је било водоизвориште.²⁵¹ Много тога је нестало, а вероватно највише од XIX века до данас, када је Феликс Каниц записао да се „јасно разазнају (...) остаци водовода којим је довођена вода са брда Липовца удаљеног 15 миља и неколико цистерни за воду.“²⁵² Ако су виминацијумски аквадукти имали надземне елементе, они су, с обзиром на конфигурацију, вероватно били мале висине. Као врсту аналогног примера, можемо посматрати римски аквадукт који је снабдевао град Италику

---

²⁴⁸ Вујадин Иванишевић, „Аквадукт Царичиног града – Јустинијане Приме“, *Саопштења*, XLIV(2012): 13.

²⁴⁹ Nemanja Mrđić, *Snabdevanje vodom u antici na prostoru Gornje Mezije i jugoistočnog dela Donje Panonije* (Belgrade: Centre for New Technology and Institute of Archaeology, 2007), 26

²⁵⁰ *isto*, 23-26. Оба гравитациона канала су била изграђена на исти начин, од шкриљца, опеке и кречног малтера, али се ипак могу видети разлике у неким елементима процеса, димензијама и завршној обради. Омалтерисани су водонепропусним малтером са додатком опеке, а на зидовима и подовима канала су наглашени карбонатни седименти, који негде износе и више од 2 cm (О овоме видети у: *isto*, 26).

²⁵¹ *isto*, 23-26.

²⁵² Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 179. Народна прича извор смешта у село Баре, али на терену ништа није пронађено (Nemanja Mrđić, *Snabdevanje vodom u antici na prostoru Gornje Mezije i jugoistočnog dela Donje Panonije* (Belgrade: Centre for New Technology and Institute of Archaeology, 2007), 26). Такође, према причама мештана, водовод за Виминацијум је ишао по Галовачкој долини у селу Брадарац, али је вода узимана и из извора у Смољинцу, где је и пронађен антички водовод. Липовача је извор који се налази у селу Касидол, али исто име носи локалитет у Кличевцу. По предању, извор Дагодина између села Баре и Касидол је такође снабдевао Виминацијум (Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium 7* (1992): 68, 77, 98-100). Према радовима истраживача и према правцу шута примећеног рекогносцирањем, село Касидол би се могло узети у разматрање (Nemanja Mrđić, *Snabdevanje vodom u antici na prostoru Gornje Mezije i jugoistočnog dela Donje Panonije* (Belgrade: Centre for New Technology and Institute of Archaeology, 2007), 26). Драгана Спасић и Драган Јацановић, каптаже за снабдевање Виминацијума смештају у Курјаче, Маиловац, Сираково, Берање, Баре и Касидол, која су сва удаљена од њега од 10 km до 12 km (Драгана Спасић, Драган Јацановић, „Римски водовод на „Тулби“ у Пожаревцу“. *Гласник Српског археолошког друштва* 13(1997): 162).

(*Italica*) у данашњој Шпанији, а који је, иако је имао чак и монументалну структуру приликом прелаза преко реке, у великом делу био под земљом.²⁵³

Велики број римских аквадукта је истражен у данашњим селима и градовима ширем некадашњег Римског царства. Уз њих су често истражене и грађевине у функцијама различитих басена (*castella*) за узимање воде на извору, седиментацију, регулацију, смањивање притиска, складиштење, раздвајање канала и друго. Током 2008. године, један такав сегмент водоснабдевања је откривен у оквиру територије Виминацијума угрожене радом површинског копа „Дрмно“. Представљају га две грађевине и делови припадајућих гравитационих канала.²⁵⁴

Виле сконцентрисане источно од града Виминацијума су биле снабдеване водом преко бунара. Током њихових истраживања пронађено је двадесет бунара, у оквиру некропола, насеља економског карактера или поседа вила. Како нема археолошких остатака надземних елемената бунара, односно било каквих механизма, вода је највероватније подизана кантама уз употребу ужади. Једна од вила на овом локалитету је имала и систем за прикупљање кишнице.²⁵⁵

Током 2002. године, на локалитету „На камењу“, делимично је истражена једна камена структура. Пошто није била директно угрожена индустријским радовима, ископавања су прекинута, али и настављена у периоду од 2007. до 2008. године. Истражен је комплекс који се налазио око 800 m источно од војног логора и састојао од осам структура укупне површине од око 500 m², од којих је шест датовано у период III века, а две су опредељене у IV век. Функција комплекса услед вековног уништавања и пљачкања није могла бити утврђена, осим једне од грађевина из IV века која је опредељена као сеоска кућа, а нађена је даље од осталих грађевина (неке сличности истраженог комплекса, истраживачи су пронашли у тзв. „храмовским комплексима“ који су забележени на локалитетима у Немачкој).²⁵⁶

---

²⁵³ A. M. Canto y De Gregorio, „El acueducto Romano de Itálica“, *Madridier Mitteilungen* 20 (1979): 282-337.

²⁵⁴ О овоме видети у: Плија, Danković, Ana Bogdanović, „Contribution to the Knowledge of Viminacium's Water Supply“. У *Arheovest VI, Honorem Doina Benea – Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 25 noiembrie 2017*, urednici Forțiu, S., Stavilă, A., Oprean, C., Cîntar, A., Regep, S., 468-481 (Szeged: JATEPress Kiadó, 2017), 471.

²⁵⁵ О истраженим бунарима видети у: *isto*, 471- 472, 475-476.

²⁵⁶ Snežana Golubović, Miomir Korać, „The Recent Discovery of a Temple Complex in Viminacium“. *Bollettino di Archaeologia on Line - special edition* (2008): 33-36. Већина грађевина је пронађена у темљним зонама, а биле су изграђене од црвенке, зеленог шкриљца и опеке, са или без употребе

Истраживања обављена крајем XIX века и савремена геофизичка истраживања Виминацијума су пружила један број података везаних за положај грађевина унутар војног логора и града у зонама које до сада нису ископаване. Присуство флоте у Виминацијуму је потврђено у *Notitia Dignitatum– Prefectus Classis Histricae*, и на неколико натписа,²⁵⁷ а као **место луке** је одређен локалитет „Камени брод“²⁵⁸ на реци Млави, непосредно уз тада плован Дунавац, који се код Рама уливао у Дунав.²⁵⁹ Постојање различитих других јавних грађевина у Виминацијуму, карактеристичних за античке градове, може се претпоставити у складу са величином и значајем града, међутим, с обзиром да су истраживања у региону показала чак и да постојање позоришта у једном граду не зависи од његове величине,²⁶⁰ неизвесно је шта ће открити будућа истраживања Виминацијума.

3.3 Шире подручје Виминацијума

3.3.1 Природно наслеђе

Зачеци законске заштите природе у Србији датирају из XIV века, када је *Душановим законом* из 1349. године, рударима Сасима забрањена сеча шума и утврђена обавеза садње онде где је посечена. Прво заштићено подручје у Србији је *Обедска бара*, од 1874. године, док су као прва заштићена природна добра

везивног средства, односно малтера, где најмлађима припадају оне без употребе малтера. Пронађени су и блокови кречњака као надземни део једне од грађевина, као и фрагменти мермерне архитектонске декорације (*исто*).

²⁵⁷ Olivera Ilić, Snežana Golubović, Nemanja Mrđić. „Supplying and transport along Danube limes in the Upper Moesia”. *Archaeology and Science*, 6/2010(2011): 65-66. *Notitia Dignitatum* је документ о организацији римске војске у касној антици.

²⁵⁸ Miomir Korać, Živko, Mikić, *Antropološka kolekcija Viminacium I: nekropola Pećine* (Beograd: Centar za nove tehnologije Viminacium i Arheološki institut, 2014, 9.

²⁵⁹ О виминацијумској луци, видети у: Немања Мрђић, „Топографија и урбанизација Виминацијума“, Магистарска теза, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2009, 131-135.

²⁶⁰ Дукља (*Doclea*) је била велики град, али је утврђено да није имала позориште, Пула је имала два позоришта, а позориште је постојало и у малом граду Иса на удаљеном острву у Јадранском мору, па аутор који истражује Доклеју разматра постојање позоришта у овом граду на форуму, где се јавни простор пренамењује у сценски, а кровови таверни служе као седишта за публику, а као варијанте предлаже и простор у близини храма, са степеништем храма као простором за седење, и постојање монтажног дрвеног позоришта (Видети у: Dejan Drašković, „Bronzana figurina glumca sa Dokleje i problem ubikacije antičkog teatra“, у *Zbornik radova Nova antička Duklja IV*, ur. D. Radović, (Podgorica: Muzeji i galerije Podgorice, 2013), 125 – 126).

проглашени шумски резервати 1948. године.²⁶¹ Документа која данас у Србији прецизирају мере и услове заштите природе су *Закон о заштити животне средине*,²⁶² *Уредба о заштити природних реткости*²⁶³ и многобројни правилници.²⁶⁴

Према *Просторном плану Града Пожареваца* из 2012. године установљени су посебни услови коришћења и уређења његових заштићених простора. У њих спада пет заштићених природних добара Србије, али и више добара која имају међународни значај.²⁶⁵

Споменик природе у Драговцу, под именом „Група од шеснаест храстова лужњака у селу Драговцу код камене ћуприје“ је заштићен од 1960. године као група од двадесет шест стабала храста лужњака са процењеном старошћу од 160 до 250 година и пречника од 160 cm до 190 cm. Већина стабала је тада била здрава, са развијеним крошњама. Након оштећења паљењем, два стабла су посечена 1981. године, а затим се више стабала и осушило. Деградација се наставила, па је данас овде само шест потпуно живих стабала, четири делимично осушена и три потпуно сува. Највећи и најстарији храстови су пропали. Као узрок, пронађени су различите болести, паразити и удари грома, али и то да је све више подземне воде потребно дрвету како је старије, а да је она овде у опадању због копања канала за отпадне воде тик уз храстове. Завод за заштиту природе Србије је затражио брисање споменика са листе, што општина Пожаревац није прихватила. Стање овог добра је данас неодређено.²⁶⁶ Оно је иначе под управљањем Жарка С. Костића из Драговца.²⁶⁷

---

²⁶¹ Ненад Вуковић, Гордана Јанчић, „Значај заштићених подручја за рурални развој Србије“. *NIR Časopis za Nauku-istraživanje-razvoj* II/4: стр. 140-141.

²⁶² Закон о заштити животне средине, *Службени гласник РС* бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – др.закон, 72/2009 – др.закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016

²⁶³ Уредба о заштити природних реткости, *Службени гласник РС* бр.50/1993, 93/1993

²⁶⁴ Укупна површина заштићених природних добара према *Националној стратегији одрживог развоја Републике Србије* из 2008. године, износила је око 5.427 km², односно око 6,14% од укупне територије Републике, што је Србију сместило у земље са средње нижим степеном заштите (Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије. *Службени гласник РС*, бр. 57/2008).

²⁶⁵ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012) 18-20.

²⁶⁶ Стефан Гроздановић, „Природни споменици Браничевског округа“, *Браничевски гласник* 9(2014): 255-256.

²⁶⁷ *Програм заштите животне средине Града Пожареваца 2012-2022 – прилози*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2012, прилог 8.3, 3-4.

Споменик природе „Група стабала храста лужњака, пољског јасена, пољског бреста и ситнолисне липе Љубичево“ је заштићен од 1973. године и укључује Љубичин конак, управну зграду, стару говедарску шталу и кош за кукуруз који су појединачно у надлежности Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево.²⁶⁸ Приликом утврђивања заштите, овде је било 376 стабала, углавном хрстова лужњака. Међутим, до данас је већина стабала оболела и посечена 1997. године, а на основу одобрења Завода за заштиту природе Србије, посађена су нова стабла. Споменик је и даље под заштитом,²⁶⁹ а њим управља Агроиндустријски комбинат „Душан Арсић“ (пољопривредни погон Љубичево).²⁷⁰

Предео нарочите природне лепоте у Пругову је заштићен од 1974. године, од стране општине Пожаревац. Добро је тада чинило двадесет стабала храста лужњака, а сада је витално само једно. Предео је на основу националне *Уредбе о еколошкој мрежи* постављен у значајна еколошка подручја.²⁷¹ Природно добро је под управом Месне заједнице Пругово.²⁷²

Споменик природе „Стабло храста сладуна у селу Братинац“ је заштићен први пут 1983. године, а затим и 1994. године. Међутим, некада заштићени храст сладун се осушио и посечен је на основу одобрења Завода за заштиту природе Србије, а који је 2007. године затражио његово брисање са листе заштићених добара. Општина Пожаревац није усвојила овај захтев. Док је стабло било витално, било је високо 18 m, са пречником стабла од 1,3 m и ширином крошње од 26 m, а процењена старост му је била 260 година. Данас његов пањ служи као мали пољски сто оближњег приватног дворишта, а некада се овде

---

²⁶⁸ *Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 14.

²⁶⁹ Стефан Гроздановић, „Природни споменици Браничевског округа“, *Браничевски гласник* 9(2014): 256-257.

²⁷⁰ *Програм заштите животне средине Града Пожареваца 2012-2022 – прилози*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2012, прилог 8.3, 3-4.

²⁷¹ Стефан Гроздановић, „Природни споменици Браничевског округа“, *Браничевски гласник* 9(2014): 257-258.

²⁷² *Програм заштите животне средине Града Пожареваца 2012-2022 – прилози*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2012, прилог 8.3, 3-4.

окупљала сеоска омладина.²⁷³ Природно добро је под управом Покрета горана Србије у Пожаревцу.²⁷⁴

Сва природна добра од међународног значаја на територији Града Пожаревца се налазе на подручју Костолца и везана су за реку Дунав. Ова европска река је дугачка 2.783,4 km, а њен слив захвата површину од 817.000,00 km², односно 8,5 % копна Европе.²⁷⁵ **Лабудово окно** се налази низводно од ушћа реке Млаве у Дунав, а представља заштићено **Рамсарско подручје**, коме припада и јужни обод Специјалног резервата природе „Делиблатска пешчара.“ Део костолачке обале Дунава, од Дубовачке аде до Рама, припада међународном значајном подручју за птице (ИВА- Important Bird Area) где се у зимском периоду окупља од 60.000 до 100.000 птица.²⁷⁶ Ово је једно од најважнијих зимовалишта птица водених станишта у југоисточном делу Европе где се јавља преко тридесет врста птица у бројности од неколико десетина хиљада примерака, при чему за поједине врсте ово подручје представља главно зимовалиште у Европи.²⁷⁷ **Ада Жилава** (северно од Виминацијума, изнад Костолачког острва) је подручје дефинисано у оквиру „Емералд мреже“, део Специјалног резервата природе „Делиблатска пешчара“ у коме су подручја за дневне лептире (РВА – Prime Butterfly Areas in Serbia), али и гнездилишта многих птица, а истој мрежи и резервату припада и **Ада Чибуклија** (на месту где се Дунавац некада спајао са Дунавом).²⁷⁸ Сва острва су у великом делу потопљена подизањем нивоа Дунава услед изградње система у Ђердапу.²⁷⁹ **Бара Шугавица** је мрестилиште бројних врста риба које доспевају из Дунава костолачким каналом, као и станиште бројних птица мочварица.²⁸⁰ Бара представља део Дунавца, односно његов

---

²⁷³ Стефан Гроздановић, „Природни споменици Браничевског округа“, *Браничевски гласник* 9(2014): 258.

²⁷⁴ *Програм заштите животне средине Града Пожаревца 2012-2022 – прилози*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2012, 8.3, 3-4.

²⁷⁵ Станковић, Стеван, „Национални парк Ђердап – полифункционална туристичка регија“, *Гласник Српског географског друштва* LXXXIII/1(2003): 44.

²⁷⁶ Стефан Гроздановић, „Природни споменици Браничевског округа“, *Браничевски гласник* 9(2014):261.

²⁷⁷ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 81.

²⁷⁸ Стефан Гроздановић, „Природни споменици Браничевског округа“, *Браничевски гласник* 9(2014): 261-262.

²⁷⁹ Село Острво такође једним делом своје територије обухвата *Делиблатску пешчару* (Стефан Гроздановић, „Природни споменици Браничевског округа“, *Браничевски гласник* 9(2014): 262).

²⁸⁰ *исто*, 261.

сегмент од Дубравице до Костолаца, настао након изградње насипа преко кога је град Костолац повезан са Костолачким острвом. Као предео изузетних природних одлика, могу се издвојити и **предели око античког Маргума на ушћу Велике Мораве у Дунав, као и Хростовача у селу Костолац.**²⁸¹ (сл. 3, сл. 39 - сл. 42)

Посебним режимима заштите се допуштају употребе заштићених простора природе на подручју Града Пожаревца у културне, едукативне, туристичке и рекреативне сврхе, али се забрањује мењање основних намена и карактеристика предела и подизање објеката чији рад и постојање могу изазвати неповољне промене земљишта, воде, ваздуха и живог света, а с обзиром да нека од подручја имају и међународни значај, постоји обавеза поштовања међународних конвенција.²⁸²

Национални парк Ђердап, највећи национални парк у Србији, основан 1974. године, природно добро од изузетног значаја²⁸³ и место на Унесковој прелиминарној листи од 2002. године²⁸⁴ почиње већ на тридесет осмом километру низводно од Рама, па постаје природни елемент који утиче на предео Виминацијума и са којим је предметни простор нераскидиво везан. У овом смислу, историјски контекст који повезује Виминацијум са Ђердапом, односно походе цара Трајана на Дакију, а који је војску окупио управо у Виминацијуму и са њом кроз прошао кроз Ђердапску клисуру, се не сме заборавити.

Природна добра на територији града Пожаревца нису презентована, и нису део туристичких програма, али су омиљена места рибара, љубитеља природе, као и фотографа, посебно места везана за реку Дунав. Што се тиче природног наслеђа простора, веома је значајан и проналазак мамута у површинском копу „Дрмно“, а који је данас изложен у археолошком парку Виминацијум. Простор у коме је пронађен припада сливу праделте реке Мораве, а формирао се повлачењем Панонског мора.²⁸⁵

---

²⁸¹ Стратегија одрживог развоја Града Пожаревца 2017-2022. године (Пожаревац: Град Пожаревац, 2017), 14.

²⁸² ИАУС, Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења (Београд: ИАУС, 2012), 18-20.

²⁸³ Станковић, Стеван, „Национални парк Ђердап – полифункционална туристичка регија“, Гласник Српског географског друштва LXXXIII/1(2003): 44-45.

²⁸⁴ UNESCO Tentative List “Djerdap National Park”. <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1693/>

²⁸⁵ Стефан Гроздановић, „Природни споменици Браничевског округа“, Браничевски гласник 9(2014): 260.

3.3.2 Градитељско наслеђе

На подручју одређеном обухватом *Просторног плана Града Пожаревца из 2012. године* постоји дванаест утврђених непокретних културних добара и 779 непокретних културних добара под претходном заштитом. Чине их археолошка налазишта, сакрално и профано урбано градитељско наслеђе, народно неимарство, као и објекти индустријског наслеђа, спомен обележја, чесме и гробља.²⁸⁶

Осам утврђених културних добара на планском подручју је у граду Пожаревцу - Саборна црква Светих Арханђела, Црква Светог Николе, Зграда Старог епископског двора, Споменик српским војницима 1912-1918, Стара зграда у Немањиној бр. 46²⁸⁷ и две старе зграде у Немањиној бр. 31²⁸⁸ су споменици културе, Зграда Окружног начелства са Градским парком представљају споменик културе од великог значаја, док је Спомен парк „Чачалица“ (знаменито место од великог значаја), два се налазе у селу Костолац - Виминацијум као археолошко налазиште од изузетног значаја и црква Светог Георгија као споменик културе, једно је у селу Кличевац - Црква Светог Трифуна као споменик културе и једно у селу Пољана - Црква Светог Вазнесења као споменик културе.²⁸⁹

У селу Костолац, постоји и велики број археолошких локалитета под претходном заштитом. Међутим, списак ових добара би требало да се ревидира, с обзиром да је велики број локалитета део Виминацијума, који је поменутом Одлуком Владе Републике Србије из 2009. године заштићен као јединствено археолошко налазиште града и војног логора, али и због тога што су неки од локалитета нестали услед развоја индустрије.²⁹⁰

---

²⁸⁶ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 62.

²⁸⁷ Зграда је срушена, али је још увек у Централном регистру (РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), Прилог 1).

²⁸⁸ Зграде су делимично срушене, и њихов статус је у поступку ревизије (*исто*).

²⁸⁹ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 74.

²⁹⁰ Археолошки локалитети у селу Костолац су „Бања“, „Браничевац“, „Брестар“, „Бурдељ“, „Велика капија“, „Велики и Мали град – код Тодића цркве“, „Велики и Мали чаир“, „Више гробаља“, „Камени брод“, „Камење“, „Караула“, „Клепечка“, „Ланци“, „Лештар“, „Мајдан“, „Обрешева бара“, „Одмориште“, „Селиште“, „Пећине“, „Пиривој“, „Подрумине“, „Рашиљска Мала“, „Рудине“, „Светиња“, „Селиште I“, „Селиште II“, „Таваниште“, „Хумка“, „Црквине“, „Тополова шума“ и „Растова хумка“. У селу Дрмно, то су локалитети Бабино брдо“, „Велика

Што се тиче градитељског наслеђа села Костолца, у регистар културних добара под претходном заштитом су уписане Капела у ШГ „Храстовача“, управна зграда у радничкој колонији, улаз у рудник, станови за рударе - П+1, станови за рударе - П+2, три Вајфертове зграде са становима за рударе - „Циглана“, Тодићева вила (вила „Лепосава“), девет стамбених кућа, једна кафана и кош.²⁹¹ У оквиру градитељског наслеђа села Дрмна, издвојене су четири стамбене куће, једна кухарска радња и један кош.²⁹² Градитељско наслеђе Кличевца обухвата зграду основне школе, зграду бивше општине, шест стамбених кућа и једно домаћинство, док се у селу Речица налазе зграда основне школе, електро млин Радивоја Пауновића - Лоле, једно домаћинство и две стамбене куће.²⁹³ У поменутиим сеоским насељима, под претходном заштитом се налазе и бројна спомен обележја и гробља.²⁹⁴ У градском насељу Костолац под претходном заштитом су „Зграда

хумка“, „Галовац“, „Гучићи“, „Лугови“, „Над бабом“, „Таван“, „Корабе – Светиња“ и „Пијавиште“. Локалитети под претходном заштитом у селу Кличевац су Липар“, „Носак“, „Црквине“, „Старо гробље“ и „У селу“, од којих су неки нестали. У Речици се налази шест ових локалитета, тј. „Душник“, „Водице“, „Липар“, „Мајур“, „Помрло“ и „Старо гробље“ (РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), Прилог 1).

²⁹¹ У питању су кућа Драгића Ивановића, кафана, спратна кућа и кош Ђуре Вртовшека, кућа Зорана Спасића, кућа Мимице Милановића, кућа Велибора Петровића- Батка, кућа Бисене Негрић, кућа Златка Пуретовог Стефановића, кућа Срећка Милетића и кућа Борислава Милановића (РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево), 2012, Прилог 1).

²⁹² Као градитељско наслеђе села Дрмно одређене су кућа, кухарска радња и спратни кош Александра Илића (некад Селимира Милошевића), кућа Новице и Миланке Степановић (некад Крсте Алексића), кућа Слађана Стефановића- Бранковића и кућа Гордане и Гојка Ђурића (некад Милоша Богдановића) (РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца*. (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), Прилог 1).

²⁹³ У питању су кућа Драгише Матића – Јоле, Ул. Карађорђева, кућа Вере Стојићевић, кућа Жике С., кућа Зорице Зарић, домаћинство Радивоја Перића, кућа Новице Лазића и кућа Вељка Перића- Бугарина. У Речици су под претходном заштитом домаћинство Борислава Пајкића – Лоле, кућа Радише Николића и кућа Живадина Стојановића (РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), Прилог 1).

²⁹⁴ Од спомен обележја, под претходном заштитом у селу Костолцу су спомен-плоча Карлу Кобалу (била је на улазу у рудник), споменик стрељаним партизанима и родољубима 1941 - 1944 у Храстовачи, спомен костурница браниоцима Костолца 1914 - 1915 у порти Тодићеве цркве, споменик погинулима у Другом светском рату код Месне заједнице у селу Костолац, спомен обележје на месту логора у Другом Светском Рату на Дунаву и сеоско гробље. У Дрмну су заштићени споменик народном хероју Божидару Димитријевићу Козици и палим борцима у Народноослободилачкој борби и Првом светском рату, спомен обележје Светислава и Стојанке Живковић - Животић из старе породице Давинић из 1936. године на раскрсници код цркве, као и сеоско гробље. У Кличевцу се налазе спомен биста војводи Миленку Стојковићу, споменик палим борцима и Ж.Ф.Т. испред Дома културе, спомен плоча убијеним партизанима на згради

код надвожњака“ и радничка колонија изграђена током Другог светског рата.²⁹⁵ (сл. 29 – сл. 37)

Планско подручје Просторног плана Града Пожаревца је подељено у четири зоне области заштите културних добара. Прва и друга зона обухватају делове подручја са културним наслеђем које је утврђено за непокретно културно добро или је под претходном заштитом. Трећа и четврта зона заштите обухватају неистражено подручје Костолачког угљеног басена и неистражено дно Дунава.²⁹⁶ (сл. 38) У оквиру прве и друге зоне се подразумевају најстрожи режим и обавеза израде програма и плана заштите.²⁹⁷ Планом су утврђене и **зоне од посебног**

учитељских станова, спомен плоча на месту где је била кућа војводе Миленка Стојковића и гробље. У Речици су под претходну заштиту стављени споменик палим борцима 1912-1913 код Месне заједнице, спомен плоча палим мештанима 1941 године на огради поред пута за Кличевац и гробље (РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), Прилог 1).

²⁹⁵ РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), Прилог 1.)

²⁹⁶ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 20-26

²⁹⁷ Археолошка истраживања на простору површинских копова имају карактер континуираних заштитних интервенција приликом извођења земљаних и других радова, и изводе се у зависности од напредовања радова индустрије, а не по хронолошком, односно историјском распореду. Поред површинске проспекције терена, неопходна је примена савремених мултидисциплинарних метода истраживања, које омогућавају ефикасније дефинисање археолошке ситуације на терену и скраћују време истраживања, а потребно је обезбедити одговарајуће услове како не би дошло до оштећења објекта и предмета приликом рада рударске механизације. Током реализације инфраструктуре, инвеститор је дужан да финансира археолошку обраду терена, надзор, промену динамике радова и измену у пројектима непосредно пре и у току радова. Мере заштите и услови чувања осталих археолошких локалитета и њихове заштићене околине у руралном подручју, јесу следеће. Сакрална здања у рушевинама, где год за то постоје могућности, треба у целости обновити. Забрањује се ширење савремених гробља на простор старих некропола. Старије некрополе са већим бројем очуваних надгробних споменика се морају редовно одржавати. Археолошки локалитети се не смеју уништавати и на њима вршити неовлашћена прекопавања, ископавања и дубока заоравања преко 30 см. У случају трајног уништавања или нарушавања локалитета због капиталних инвестиционих радова, спроводи се заштитно ископавање о трошку инвеститора. На простору дефинисане или утврђене заштићене околине археолошких локалитета забрањује се изградња објеката, изузев инфраструктурних објеката од регионалног значаја и локалног значаја предвиђених просторним или урбанистичким планом. Забрањено је постављање надземних далековода. Инвестициони радови се спроводе уз повећане мере опреза и обезбеђење археолошког надзора. Уколико се током радова наиђе на археолошке предмете извођач радова је дужан да одмах, без одлагања, прекине радове и обавести надлежни завод за заштиту споменика културе и предузме мере да се налаз не уништи и не оштети. Дозвољава се инфраструктурно опремање и уређење заштићене околине археолошких локалитета према посебним условима. Валоризовани сакрални објекти и профано градитељско наслеђе, по правилу, чувају се и презентују *in situ*. Посебне мере заштите обухватају очување аутентичног изгледа, оригиналних материјала, габарита, конструктивних и декоративних елемената и функционалних карактеристика. Корисник обезбеђује њихово континуирано текуће одржавање. Све интервенције, начин чувања и презентације реализују се на основу конзерваторско-рестаураторског елабората, а комплетно уређење заштићене околине реализује се на основу пројеката уређења, у погледу

археолошког значаја на предметном подручју, које ће бити систематски археолошки истражене, валоризоване и презентоване. То су: 1. археолошко налазиште Виминацијум, 2. средњовековни град Браничево, 3. палеонтолошко налазиште „Мамут“ и 4. археолошко налазиште Маргум (Дубравица).²⁹⁸

Римски град Маргум - Маргум је основан у I веку нове ере на месту насеља из гвозденог доба, на ушћу реке Мораве у Дунав, данашњем локалитету Орашје, у селу Дубравица. Био је на стратешки важној позицији на Дунаву, доступној само са севера, бранећи једно од најпогоднијих места за прелаз реке. Са римским освајањем Дакије, делимично је изгубио значај, а легија која је у њему боравила се премешта у Сингидунум. Од времена Марка Аурелија познат је под именом Муниципијум Аурелијум Августум Маргум (*Municipium Aurelium Augustum Margum*). У време кризе касне римске и ране византијске државе, Маргум поново добија стратешки значај, а функција старе римске тврђаве о којој

обликовања слободних зелених површина, прилаза, расвете, урбаног мобилијара и др. Основне мере заштите народног градитељства су обављање систематског рекогносцирања подручја и континуираних истраживања, утврђивање статуса непокретног културног добра и спровођење мера заштите. Што се тиче општих мера заштите и услова коришћења, у даљем третману сеоских насеља, кад год је то могуће, а у складу са потребама саобраћаја, комуналне опремљености и система планске градње, потребно је задржати територије простирања насеља дефинисане старим уличним растером и неправилном парцелацијом. Приликом вредновања сеоских насеља посебну пажњу је потребно посветити појединачним грађевинама, као што су цркве и примерци народног градитељства. План је прописао задржавање центра села као наслеђене просторне целине јавне намене, појединачних архитектонских грађевина посебних вредности, као и планирање нових структура уз границе села, које би у будућности омогућиле доживљавање и сагледавање насеља као јединствене целине. Такође, план прописује чување старих сеоских центара коришћењем наслеђеног грађевинског фонда и формирањем новог који ће поштовати традиционалну просторну организацију. Не смеју се уништавати постојећи простори, улична мрежа и појединачне вредне грађевине, већ је потребно ревитализовати их према потреби. Изузетно вредне грађевине које се налазе у зони површинске експлоатације угља преносе се на нову локацију, а грађевине и целине мањег значаја обнављају се у новим насељима или у неком од планираних етно-паркова. Све посебне мере заштите, услови коришћења и правила изградње и уређења простора заштићене околине непокретног културног добра и зона заштите, ближе се дефинишу одговарајућим урбанистичким планом или пројектом. До њиховог доношења забрањена је изградња, реконструкција и легализација објеката који нису у функцији заштите и презентације непокретног културног добра. Неопходно је постојање континуалне контроле градње у заштићеној околини непокретног културног добра, као и обезбеђивање археолошког надзора приликом обављања радова у њој и њеној непосредној близини. Прописано је и задржавање сеоских гробља и обављање њихових истраживања, а уколико су изван функције сахрањивања, потребно је сачувати их као меморијалне, парковски уређене површине (ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 20-24).

²⁹⁸ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 20-21.

не знамо скоро ништа, замењена је са најмање две фортификације на обе стране Дунава - Маргумом и Контра Маргумом (*Contra Margum*).²⁹⁹

На простору Маргума су забележена преримска, римска и средњовековна насеља, као и некропола из касног гвуденог доба. Најзначајнији налаз из четрдесетих година прошлог века је велика грађевина, настала у првој половини III века, напуштена током IV века и означена као римске терме. Крајем прошлог века, пронађен је још један велики термални објекат, који је страдао у пожару повезаним са Хунима. Истражено је неколико десетина гробова, који су према налазима опредељени у период од II века до VI века, међу којима и једна осликана гробница, датирана у крај III и почетак IV века.³⁰⁰

С обзиром на објективне препреке у истраживању овог античког града, а које су оличене у тешкој проступачности терена, проузрокованој изменом речних корита Мораве и Дунава, вековним поплавама, а затим и екстензивном вегетацијом која расте у влажним срединама, односно чињеницу да римски Маргум данас лежи испод густе шуме, 2011. године су извршена Лидар (LiDAR) скенирања терена у оквиру *ArchaeoLandscapes Europe* пројекта, као и геомагнетска снимања простора са циљем добијања што прецизније слике овог античког насеља.³⁰¹ (сл. 42) Археолошко налазиште Маргум је непокретно културно добро под претходном заштитом.

Римски војни логор Ледерата - О античкој прошлости данашњег села Рам сведоче бројни налази, као и остаци римског пута усеченог у стену испод саме тврђаве, који је водио обалом из правца Виминацијума. Низводно, на удаљености од око 1 km од турске тврђаве, налазе се остаци римског каструма Ледерата. Мештани место називају „Град“ и поседују бројне налазе са овог простора.³⁰² Насупрот Раму, на северној, банатској страни, налазе се остаци још једног античког утврђења, на острву Сапаја, које је потопљено акумулационим језером

²⁹⁹ Bugarski, Ivan, Ivanišević, Vujadin. „Migration period finds from Margum: a possible interpretation“. *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum évkönyve*, LV (2013): 467–468.

³⁰⁰ *isto*, 468.

³⁰¹ *isto*, 468.2013. 476

³⁰² Гордана Симић, Зоран Симић, „Град Рам“, *Саопштења*, XVI(1984): 33. Ауторка ове дисертације је забележила код мештана у селу и имена „Стари град“ и „Старине“. Простор се и данас илегално ископава, што се може и видети на самом терену у коме је велики број јама.

ХЕ „Бердап 1“, а делимично и уништено каналом Дунав-Тиса-Дунав. Мештани тврде да су се пре изградње хидорелектране, а при ниском водостају Дунава, могли видети остаци моста који је водио на другу страну реке, а који помињу и путописци,³⁰³ мада се претпоставља да је овде римска војска у доба Трајана подигла понтонски мост, а преко кога је један њен део прешао Дунав и напао Дачане.³⁰⁴ (сл. 43)

Антички каструм Ледерата, изграђен у I веку нове ере, приказан је на Појтингеровој табли између места Виминацијум и Пинкум, односно десет римских миља удаљен од Виминацијума, на путу који је на овом месту прелазео на леву обалу Дунава и даље водио за Аркидаву (*Arcidava*). Утврђена је величина каструма од 115 m x 150 m, а детектоване су кружне куле на угловима, комуникација север-југ која је пролазила кроз каструм, као и капије између две полукружне куле на овом правцу. На подужним бедемима, источном и западном, поред угаоних, постојале су још по три полукружне куле, али се не може се утврдити да ли су се и овде налазиле капије. Утврђење је вероватно обновљено у време Јустинијана у VI веку, као и већина утврђења на дунавском лимесу, а као мање утврђење са мањом посадом.³⁰⁵ (сл. 43- сл. 44)

Испод једне куле турске тврђаве у Раму налази се вотивни натпис који су Јупитеру посветили припадници одреда Легије VII Клаудијеве, која је вероватно у Ледерати имала своје одељење, и њен заповедник Гај Лициније Руфин.³⁰⁶ Према конфигурацији терена, чини се да је са јужне и западне стране каструма постојало цивилно насеље, а претпоставља се и да је западно од насеља била некропола, која је оштећена водама Дунава, као што су то учинили и мештани отварањем гробова.³⁰⁷ Ледерата је утврђени споменик културе од великог значаја.³⁰⁸

---

³⁰³ исто.

³⁰⁴ Edward Togo Salmon, „Trajan's Conquest of Dacia“, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 67 (1936): 82-105. 89-92; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 538.

³⁰⁵ Гордана Симић, Зоран Симић, „Град Рам“, *Саопштења*, XVI(1984): 33-34. Александар Дероко је утврдио димензије од 140 m x 200 m (Александар Дероко, „Кулич и Рам, каструми на римском Дунавском лимесу“. *Старинар* н.с., књига I (1950): 171.

³⁰⁶ исто, 33; Снежана Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама, I – III век н.е* (Београд: Балканолошки институт, САНУ, 2002), 165.

³⁰⁷ Гордана Симић, Зоран Симић, „Град Рам“, *Саопштења*, XVI(1984): 33-34.

³⁰⁸ РЗСК Смедерево. „Римско утврђење Ледерата“, <http://spomenikikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/rimsko-utvr-enje-lederata>

Браничево - Археолошка истраживања средњовековног Браничева су до сада вршена у малом обиму. Током истраживања у периоду од 1983. године до 1984. године, на Сопотском платоу (сл. 45) су истражени бедеми „Малог града“ и „Великог града“, који су било врло слабо очувани или их уопште није више ни било, а неки су били поремећени услед слегања терена. Том приликом, како је и напред наведено, закључено је да је почетком XI века обновљено Јустинијаново утврђење („Мали град“), а да је током треће деценије XII започела изградња „Великог града“.³⁰⁹ (сл. 46) Друга половина истог века је период највећег успона Браничева, али почетком последње деценије XIII века, Браничевски град доживљава опадање, а стратешки значај добија Ждрело, повучено у планине, као ново средиште области Браничева.³¹⁰ Међутим, Дубровчани га у XV веку називају „врло богат град,“ и сигурно је да је био значајан у мирним периодима, с обзиром да је поред њега пролазио главни пут преко Балканског полуострва.³¹¹

Анализе посуда пронађених током ископавања средњовековног Браничева 2007. године су показале њихово порекло из северне Грчке, егејског и црноморског региона, али и са Блиског Истока и Египта, Сирије и Персије, као и из Котора.³¹² Ови налази представљају драгоценост сведочанство о везама и развијеном трговачком промету Браничева са централним деловима Византијског царства, грчким и црноморским областима, регионом Блиског истока и муслиманским светом.³¹³ За време цара Јована II и Манојла I Комнина, ови контакти су динамичнији, што одражава свеукупан војно-политички и економски значај Браничева у догађајима на дунавској граници, када се током XI и XII века процес економског снажења града одвијао паралелно са његовом растућом политичком улогом.³¹⁴

---

³⁰⁹ Марко Поповић, Вујадин Иванишевић, „Град Браничево у средњем веку“, *Старинар* XXXIX (1988): 132-133

³¹⁰ *исто*, 167-168.

³¹¹ Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 7-8, 11-13, 33-35

³¹² Драгана Спасић – Ђурић, „Белешка о новим истраживањима византијског Браничева“. У *Процеси византинизације и српска археологија*, уредница Весна Бикић (Београд: Српски комитет за византологију, ЈП Службени гласник, Византолошки институт, 2016), 113. Посебан значај имају посуде из периода Манојла I Комнина које су прелиминарно, према аналогијама, сврстане у копије такозваних *селадона* пореклом из блискоисточних радионица, где су откривене веће количине локално произведених имитација ове врсте посуда. За сада су ово једини примерци копија селадона из периода XII века на територији централног Балкана (*исто*, 113-114).

³¹³ *исто*, 115.

³¹⁴ *исто*.

Браничево је за време прва три крсташка рата било на путу крсташа преко Балканског полуострва. Током другог похода, западне војске су 1147. године стигле у Браничево, а према путописцу Одону од Деја (*Odo de Deogilo*, 1110-1162), део немачке војске је дошао Дунавом, а део копном, па се војска окупила у Браничеву, да би даље наставила пут ка Цариграду.³¹⁵ Крсташки су након преласка на копнени пут бродове са Дунава „препустили Браничевцима“, а они су их употребили за градњу кућа и као гориво.³¹⁶ Одон описује Браничево као сиромашан град, око кога је непроходан и шумовит, али плодан простор, за чије обрађивање нема довољно људи.³¹⁷ Током трећег крсташког рата, 1189. године крсташки под царем Фридрихом I Барбаросом су се улогорили код Браничева, где их је дочекао византијски заповедник града, који је „потајно чинио војсци разне сметње.“³¹⁸ Осим крсташа, поред Браничева су пролазили хришћани са запада који су ишли да посете Палестину, па се у једној вести помиње да је 1064. године преко Балкана, па и преко Браничева прешло 7.000, а у другој 12.000 људи (тек за време Турака, овај пут ће се усталити од Београда преко Шумадије и избијати код Ћуприје у долину Велике Мораве).³¹⁹ О економским приликама у браничевском крају током средњег века нема много података, јер је он кроз цео период био периферна област, у којој су се одигравали стални ратни сукоби.³²⁰

Од XI века, на централном Балкану настају средњовековна насеља са облицима градског живота. Иако је у овом периоду врло тешко направити дефиницију града и урбаног насеља, у XII веку Јован Кинам (*Joannes Kinnamos*, око 1143 – око 1203),³²¹ у свом делу *Επιτομή*, односно византијској историји за време цара Јована II и Манојла I Комнина, управо Браничево назива *полисом*, док га Ал Идриси назива великим градом, али подграђе не описује другачије од сеоских насеља.³²²

---

³¹⁵ Ивана Коматина, „Срби на путу крсташа“. *Историјски часопис*, LXIV(2015):66-68.

³¹⁶ Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 33.

³¹⁷ Ивана Коматина, „Срби на путу крсташа“. *Историјски часопис*, LXIV(2015):70.

³¹⁸ Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 33.

³¹⁹ *исто*, 33-35.

³²⁰ *исто*, 35.

³²¹ Јован Кинам је био секретар у царској администрацији и пратио је цара Манојла I Комнина у ратним походима у Европи и Азији.

³²² Gordana Milošević-Jevtić, „The Suburb of the Town of Braničevo – a Model of a 12th - Century Settlement“. U *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology (Byzantine Heritage*

Насеље истражено на локалитету „Рудине“ је било у суштини сеоско, чији су се становници углавном бавили пољопривредом, али у исто време и комплекс са прото-урбаним особинама, о чему говоре и поплочани простори на којима су се обављали заједнички послови и размена производа.³²³ Прва истраживања на „Рудинама“ су вршена 1978. године. Услед потреба прокопавања канала паралелног са новим коритом Млаве вршена су истраживања и 1985. године, када је пронађен антички слој који је припадао Виминацијуму и средњовековни слој, односно подграђе Браничева, у коме су пронађени остаци кућа, простора са пећима и јаме, а који припада XII веку и првим деценијама XIII века, када је насеље спаљено.³²⁴

Истраживања на локалитету „Светиња“ трајала су од 1981. године до 1987. године. Издвојена су три хронолошка слоја од којих је најстарији антички, затим рановизантијски слој са остацима бедема са две куле који је преграђивао простор између некадашњег рукавца Дунава и старог корита Млаве, и траговима грађевина из VI века, док су најмлађи слојеви, истовремени са оним на локалитету „Рудине“, датовани у XII век и прве деценије XIII века. Откривен је насеобински слој са кућама и једном пећи уз обалу реке Млаве, а у северном делу простора се налазила истовремена некропола. Локалитети „Светиња“ и „Рудине“ нису били међусобно повезани, па се може закључити да су „Рудине“ биле подграђе Браничева, а „Светиња“ издвојена целина.³²⁵

---

and Serbian Art I), ur. Vesna Bikić (Belgrade: The Serbian National Committee of Byzantine Studies, P.E.Službeni glasnik, Institute for Byzantine Studies - Serbian Academy of Sciences and Arts, 2016), 123

³²³ *isto*, 122.

³²⁴ Видети у: Марко Поповић, Вујадин Иванишевић, „Град Браничево у средњем веку“, *Старинар* XXXIX (1988): 133, 168. Подграђе Браничева је било неутврђено насеље отвореног плана. Куће су биле делимично укопане и груписане у мање скупине, између којих су се налазили простори са пећима, а неки отворени простори су били поплочани каменом и фрагментима античке опеке. Зидови су били од дрвених греда или од плетера облепљеног блатом, подови од земље, кровови углавном двоводни, покривени сламом, а у угловима су се налазила камене пећи и отворена огњишта (која су онда била озидана ломљеним каменом и фрагментима античке опеке). Куће откривају дугу традицију и искуство у грађењу дрвених стамбених структура, познатих словенским племенима пре њиховог доласка на Балкан, а сличне описују путописци овим крајевима из периода од IX до XII века. Тек током XI века под утицајем Византије, почиње грађење каменом, али је оно ограничено на цркве и утврђења (Gordana Milošević-Jevtić, „The Suburb of the Town of Braničevo – a Model of a 12th - Century Settlement“. U *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology (Byzantine Heritage and Serbian Art I)*, ur. Vesna Bikić (Belgrade: The Serbian National Committee of Byzantine Studies, P.E.Službeni glasnik, Institute for Byzantine Studies - Serbian Academy of Sciences and Arts, 2016), 119-121).

³²⁵ Видети у: Марко Поповић, Вујадин Иванишевић, „Град Браничево у средњем веку“, *Старинар* XXXIX (1988): 155.

Током заштитних истраживања на простору данашње термоелектране у Дрмну пронађена је 1982. године и мања средњовековна некропола на локалитету „Код гробља“, у близини данашњег сеоског гробља Костолца. Некропола је формирана око остатака касноантичке меморијалне грађевине датоване у IV век. Везује се за период од краја XII до краја XIII века. Вероватно је припадала малој заједници, односно насеобини која је трајала у близини Браничева.³²⁶

Истраживања која су на „Малом граду“ започета 2007. године, осим научног карактера, имају за циљ формирање археолошког парка и ревитализацију комплетног културно-историјског језгра. Научни пројекат „Браничево“ чији је носилац Народни музеј Пожаревац, покренут је исте године са циљем лоцирања епископије и града Браничева, али и дефинисања свих култура које су боравиле на предметном простору.³²⁷ За сада су ово једини кораци на заштити овог локалитета, на коме данас нема презентованих остатака.

Средњовековни град Браничево (локалитети „Велики град“ и „Мали град“) је непокретно културно добро под претходном заштитом.

Рам - Село Рам је данас друмском комуникацијом удаљено 24 km од археолошког парка Виминацијум. Налази се на обали Дунава, а пределом доминирају остаци турске тврђаве Рам, на самом узвишењу изнад реке.³²⁸ (сл. 47) Од VI до XII века нема писаних извора о насељу у Раму, мада се претпоставља друга обнова утврђења Ледерата везана за Византију и почетак XI века. Од XII века налазимо податке о утврђењима Храм - на левој и Харам - на десној страни Дунава, али се топоним Ледерата више не помиње. Из XIII и XIV века нема података, али се у XV веку поново помињу Храм и Харам, али сада се њихова места у односу на реку међусобно мењају.³²⁹ (сл. 47)

---

³²⁶ Драгана Спасић – Ђурић. „Белешка о новим истраживањима византијског Браничева“. У *Процеси византинизације и српска археологија*, уредница Весна Бикић (Београд: Српски комитет за византологију, ЛП Службени гласник, Византолошки институт, 2016), 157, 166, 169.

³²⁷ Драгана Спасић- Ђурић, „Утицај рударства и енергетике на археолошке локалитете у регији Костолца“, *Зборник радова Високе Техничке школе Пожаревац* 1-2(2012): 10.

³²⁸ Гордана Симић, Зоран Симић, „Град Рам“, *Саопштења*, XVI(1984): 31.

³²⁹ Видети у: *исто*, 31-33.

Османлије 1483. године граде рамску тврђаву, као и тврђаву Кулич.³³⁰ Рам је изграђен као погранично војничко утврђење за борбу ватреним оружјем, са циљем да штити границу Турске према Аустрији. Унутар тврђаве се налазе остаци грађевине за коју се до сада сматрало да представља цамију султана Бајазита II. Подграђе – варош се налазило вероватно са јужне и источне стране тврђаве. Каравансарај је настао вероватно истовремено са тврђавом, његови остаци се налазе у непосредној близини тврђаве (данас служе као оградни зид око касније саграђене цркве), а представља један од ретко сачуваних утврђених каравансараја у Србији. У близини тврђаве се налазе и остаци хамама.³³¹

Рам губи стратешки значај од 1526. године и турске победе на Мохачу, када Србија престаје да буде погранична област турско-угарских сукоба, али Храм остаје место занатлија, рибара и виноградара. Важно војно упориште постаје поново тек у XVIII веку када се границе турског и Аустријског царства враћају на Саву и Дунав, да би након Кочине крајине 1788. године, тврђава била разорена и од тада остала напуштена.³³² Међутим село Храм постаје важна тачка за превоз преко Дунава, „нарочито за извоз свиња“.³³³ Поред античког утврђења, и на левој страни Дунава преко пута Рама су констатовани остаци насеља из каснијих периода, под именима Харам – Јени Харам и Уј-Паланка (Uj-Palänka).³³⁴ Данас је у селу Рам на десној обали Дунава скела која свакодневно превози мештане и туристе преко Дунава у Банатску Паланку, а 2017. године је започела и обимна рестаурација рамске тврђаве,³³⁵ која је споменик културе од великог значаја од 1979. године.³³⁶

---

³³⁰ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 40-41.

³³¹ *исто*, 78, Гордана Симић, Зоран Симић, „Град Рам“, *Саопштења*, XVI(1984): 51-54; Александар Дероко, „Кулич и Рам, каструми на римском Дунавском лимесу“, *Старинар* н.с., књига I (1950): 169-173.

³³² Гордана Симић, Зоран Симић, „Град Рам“, *Саопштења*, XVI(1984): 36-38.

³³³ Сретен. Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву од Београда до Радујевца* (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1893), 164.

³³⁴ Гордана Симић, Зоран Симић, „Град Рам“, *Саопштења*, XVI(1984): 51-54.

³³⁵ Пројекте је израдила пројектна организација из Анкаре, а радове финансира Турска агенција за сарадњу и координацију (РТС, “*Za rekonstrukciju tvrđave Ram 1,1 milion evra, 16.06.2017*”. www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2771733/za-rekonstrukciju-tvrđave-ram-1-1-milion-evra.html)

³³⁶ Одлука о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја и од великог значаја, *Службени гласник СРС бр.14/1979*.

Кулич – Ранији истраживачи су сматрали да је Кулич, утврђење полигоналног облика са истуреним кулама на левој обали Велике Мораве при њеном ушћу у Дунав, римска фортификација над којом је касније подигнута турска утврда. Мишљења су засновали најпре на записима Феликса Каница и грофа Марсиљија. Александар Дероко је тако 1950. године записао да је град вероватно касноантички и да нема средњовековних трагова, док је Мирослава Мирковић 1968. године овде сместила ромејско, а можда и старије римско утврђење *contra Margum*, познато из извора, а на основу типа утврђења карактеристичног „за позноримску или раноизантијску градњу“.³³⁷ Михаило Милинковић је оспорио ову тврдњу 1998. године, па данас већина аутора сматра да је утврђење *Contra Margum* било смештено са друге стране Дунава, у Банату.³³⁸ Након савремених анализа топографије околине уз помоћ *LiDAR* снимака, закључено је да је утврђење Кулич саграђено у турском периоду, а у сврху заштите ушћа Мораве у близини некадашњег тока Мораве, на самој обали Дунава, као и да је читав простор пре изградње био насут, над плављеном површином на којој је река избрисала велики део античког Маргума и средњовековне Мораве. (сл. 42) Поред утврђења, на снимцима се виде и остаци насеља око фортификације, а о којима су писали турски писци у XVII веку.³³⁹ Кулич је од 1948. године утврђени споменик културе.³⁴⁰

Цркве и манастири - Браничевска епархија је у XI веку била у саставу Охридске архиепископије. После прогласа Српског царства, добила је ранг митрополије. Њену територију су чиниле земље Браничево и Кучево. Седиште епархије, а касније митрополије, било је у граду Браничеву.³⁴¹

Најинтензивније грађење сакралних споменика на подручју које обухвају данашњи Браничевски и Подунавски округ се одвија од 1291. године и припајања

---

³³⁷ Вујадин, Иванишевић, Иван Бугарски, „Примена LidDAR технологије у анализи топографије Маргума/Мораве и Кулича“. *Старинар*, LXII(2012): 239-255

³³⁸ *исто*, 251.

³³⁹ *исто*

³⁴⁰ РЗЗСК Смедерево. „Кулич град“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/kuli-grad>

³⁴¹ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 203-205.

Браничева српској држави од стране краља Драгутина, па до турских освајања.³⁴² Од пропасти средњовековне Србије и падања под турску власт постепено престаје живот у многим манастирима и црквама, који постају мете напада, рушења и паљења, а њихова обнова је незнатна.³⁴³

Након османског освајања Браничева 1437. године, седиште је пренето у Смедерево, а могуће је да је браничевски митрополит прешао у нову престоницу и убрзо након њене изградње 1430. године.³⁴⁴ О стању православне цркве у области Браничева у другој половини XV века, сазнајемо из тефтера из 1467. и 1476. године, у којима је поред парохиских цркава, на територији Браничевског субашилука пописано шеснаест манастира.³⁴⁵ Средњовековни сакрални споменици подручја су извршили велики утицај на његов културни развој кроз историју.³⁴⁶

Тек почетком XIX века се у региону подижу и обнављају црквене грађевине, али у отежаним материјалним околностима и уз недостатак искуства, и то углавном **цркве брвнаре**.³⁴⁷ После Другог српског устанка, црквено градитељство се обнавља под утицајем кнеза Милоша. У почетку се и даље граде цркве брвнаре, али се граде и **грађевине у бондруку**.³⁴⁸ Двадесетих година XIX века почиње обнављање и изградња **цркава од камена и опеке**, као једнобродних грађевина засведених полуобличастим сводом без кубета и звоника, као што је

---

³⁴² Дејан Радовановић, „Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа“, У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 236.

³⁴³ *исто*.

³⁴⁴ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 202.

³⁴⁵ *исто*, 204.

³⁴⁶ Новак Јоцовић, „Заштита непокретних културних добара Подунавског региона – Остварења и тежње 1972 – 1997“. У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 29.

³⁴⁷ До данас је очувана само једна црква брнара - црква у селу Четереже, подигнута 1805. године (РЗЗСК Смедерево. „Црква брвнара рођења пресвете Богородице у Четережу“. <http://spomenickulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/crkva-brvnara-ro-enja-presvete-bogorodice-u-eterge-u>).

³⁴⁸ О обнови цркава у XIX веку, Тихомир Ђорђевић је писао: „Кад је Србија у почетку XIX века ослобођена од Турака, цркве и манастири, и ако су нешто под Мустај-пашом поправљани, били су у страшном стању. Једна од првих брига српских устаника била је да обнове старе и начине нове богомоље. Старање око тога налазимо и за време Карађорђа, када је подигнуто врло много црквених грађевина. Ово је старање под Кнезом Милошем још у јачој мери“ (Тихомир. Р. Ђорђевић, *Из Србије Кнеза Милоша. Културне прилике од 1815. до 1839. године* (Београд: Издавачка књижара Геце Кона, 1922), 154).

црква манастира Рукумије, обновљена 1825. године.³⁴⁹ Грађевинарство је у четвртој деценији XIX века пратило постепени успон државе и приближавање развијеном европском окружењу, после векова под турском влашћу.³⁵⁰ Тада се постепено прихватају каснобарокни и класицистички елементи, граде се веће грађевине, а под утицајем западне архитектуре појављују се звоници, основа постаје разуђенија, апсиде наглашеније, певнице издвојене, а фасаде рашчлањене венцима и пиластрима.³⁵¹ Од средине века, а под утицајем „романтичарских тежњи младог грађанског друштва“, поново се истичу традиционалне форме, па настају цркве каква је Црква Светог Георгија у Смедереву из 1854. године.³⁵²

Тихомир Ђорђевић пише да је мајстора зидара у Србији у то време било мало, а „вештих мајстора „готово нимало“. Углавном их је било у Београду, „који је био највећа варош, те су ту били и најпотребнији“, у Пожаревцу и још у неким местима. У Пожаревцу је становао „Тодор неимар“, „Тодор Петровић неимар“ или „Тодор дунђер“, али и још неколико зидара. Они су у овом периоду сазидали више цркава по селима Србије, углавном од дрвета, док су у варошима градили „у турском стилу (...) од слабог материјала, обично од дрвета са нешто дрвореза“, и „само по изузетку знао је по неки од њих унети нешто укуса у свој посао“.³⁵³ У 1827. години Алекса Симић из Београда је послао у Пожаревац мајсторе зидаре који умеју „*по немачкој форми* ударати малтер на зид и кречити“, да раде на црквама пожаревачког округа, а у 1832. години Коца Марковић из Пожаревца је затражио од кнеза Милоша да му пошаље из Крагујевца мајсторе да раде на црквама у Пожаревцу и Рукумији.“³⁵⁴

---

³⁴⁹ Новак Јоцовић, „Заштита непокретних културних добара Подунавског региона – Остварења и тежње 1972 – 1997“. У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 29.

³⁵⁰ Миљана Ротер-Благојевић, „Појава првих законских прописа и стандарда у области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века“. *Izgradnja* 5(1998): 245.

³⁵¹ Новак Јоцовић, „Заштита непокретних културних добара Подунавског региона – Остварења и тежње 1972 – 1997“. У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 29.

³⁵² *исто*. Најрепрезентативнија и највећа од њих је црква у Четережу подигнута 1854. године (исто).

³⁵³ Тихомир. Р. Ђорђевић, *Из Србије Кнеза Милоша. Културне прилике од 1815. до 1839. године* (Београд: Издавачка књижара Геце Кона, 1922), 147-151.

³⁵⁴ *исто*, 154 У оквиру ликовне уметности у црквама, могу се пратити радови који припадају одређеним уметничким школама, као што је група сликара и молера Живка Павловића из Пожаревца, која је радила на зидном сликарству и иконостасу многих цркава широм Србије око половине XIX века (Новак Јоцовић, „Заштита непокретних културних добара Подунавског

За предео који је тема ове дисертације потребно је представити манастир Рукумију, који припада селу Брадарац, Цркву Светог Георгија у селу Костолац са свештеничком кућом, Цркву Светог Трифуна у селу Кличевац и манастир Нимник у селу Курјаче.

Између села Брадарац и Костолац, на источној падини Сопотске греде налази се **манастир Рукумија** са Црквом Светог Вазнесења. (сл. 48) Јоаким Вујић је забележио 1826. године да манастир „лежи у једној шуми, на једном оцедитом месту.“³⁵⁵ Данас нестало Село Рукомије, по којем је вероватно и сам манастир добио име, први пут је поменуто у Раваничкој повељи кнеза Лазара.³⁵⁶ Мисли се да се налазило око 300 m југоисточно од манастира, а на месту које се данас зове „Селиште“ (према предању, село је расељено у XVIII веку у епидемији куге, мештани су побегли и настанили се на десној страни Млаве у атару села Брадарац, напуштено село никада није обновљено, а његов атар је припојен брадарачком).³⁵⁷

Село Костолац је у три црквена пописа од 1733. године до 1735. године било део рукумијске парохије, док је село Дрмно првобитно било у истој

региона – Остварења и тежње 1972 – 1997“. У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 29).

³⁵⁵ Предраг Мирковић, *Србски манастир Рукумија* (Манастир Рукумија, 2012), 13.

³⁵⁶ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 128. У *Браничевском тефтеру* из 1467. године, поменуто је село Рукомије са двадесет две куће, али манастир није споменут. За село чији је назив протумачио као Брадачица, а поменуто у истој нахији, са само две куће и манастиром Гориље, Момчило Стојаковић је претпоставио да је било на месту данашњег села Брадарац (Момчило Стојаковић, *Браничевски тефтер: Поименични попис покрајине Браничево из 1467. године* (Београд: Историјски институт, 1987), Момчило Стојаковић, *Браничевски тефтер: Поименични попис покрајине Браничево из 1467. године* (Београд: Историјски институт, 1987), 106-107, 210), па су манастир Гориље неки аутори повезали са манастиром Рукумија (Бранка Кнежевић, „Манастири у Браничеву према турском попису из 1467. године“. *Саопштења XX – XXI/1988-1989(1989):* 204). Међутим, најновија тумачења Браничевског тефтера донела су сазнања да је манастир Гориље у селу Брадачица, односно Брадача, у ствари манастир Брадача, а не Рукумија (Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 161, 214). Постоје различита тумачења о настанку речи Рукумија - од грчке речи *герокомија*, која значи место на коме се збрињавају стара лица, и приче да је овде била болница за старе, до обредног *мијења*, односно прања *руку* на некадашњим манастирским лековитим изворима. Ђура Даничић је у *Рјечнику из књижевних старина српских* записао да *рукумија* означава меру за течност (Предраг Мирковић, *Србски манастир Рукумија* (Манастир Рукумија, 2012), 11-12).

³⁵⁷ Предраг Мирковић, *Србски манастир Рукумија* (Манастир Рукумија, 2012), 11-12. О локалитету „Селиште“ у данашњем селу Брадарац, видети и у: Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992):78.

парохији, а 1735. године је премештено у Пожаревачку парохију.³⁵⁸ У манастиру Рукумија је исте године одржан црквено-народни сабор са представницима из српских крајева јужно од Саве и Дунава, на коме је одлучено ко ће бити представник Србије на српском црквено-народном сабору у Сремским Карловцима исте године. Судећи према самом догађају и броју села, црква и манастира из којих се овде био окупио народ са монасима и свештеницима, то је био велики скуп, на којем се одлучивало о стварима веома важним за живот српске цркве и народа у тадашњој аустријској држави.³⁵⁹

Након Првог српског устанка, 1813. године, Турци су манастир запалили, а обновљен је 1825. године као једнобродна грађевина правоугаоне основе без кубета, са полукружном олтарском апсидом на источној страни и унутрашњошћу засведеном полуобличастим сводом.³⁶⁰ Како пише Ђурђе Бошковић, у трећем травеју се виде „ембриони“ бочних апсида. Он живопис опредељује најраније у XVIII век, као и цркву.³⁶¹ Јоаким Вујић је 1826. године, након посете манастиру, записао да је кнез Милош обновио манастир који је био порушен до темеља. Млађан Цуњак, пак, 1996. године пише да кнез Милош није саградио целу цркву, већ да је само дозидео, и за то налази потврду у римској сполији уграђеној у јужни зид цркве, на самом његовом врху, казујући да је овај зид као остатак цркве већ постојао, а да је сполија онда уграђена на очувану висину зида.³⁶² Међутим, поставља се питање како су ранији истраживачи занемарили постојање тог зида.³⁶³ Од тада манастир постаје мирска црква, која је 1852. године, изнова живописана.³⁶⁴ Милан Ђ. Милићевић је забележио 1876. године да је црква затворена због пуцања зидова, а претпоставља се, с обзиром да су у исто време и на сличан начин оштећене и цркве у манастирима Нимник и Тумане, да је узрок

---

³⁵⁸ Гордан Бојковић, Небојша Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016), 43-45

³⁵⁹ Предраг Мирковић, *Српски манастир Рукумија* (Манастир Рукумија, 2012), 28-29.

³⁶⁰ Владислав Касалица, „Црквени споменици из XIX века на подручју Подунавског и Браничевског округа“. У *Споменици Смедеревља и Браничева 1*, уредник Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997). 47-49.

³⁶¹ Бошковић, Ђурђе. „Споменици прошлости и њихово обезбеђивање – рад на њиховом осигуравању у нашој земљи“. *Српски књижевни гласник XXXVIII/7(1933)*: 533-544.

³⁶² Предраг Мирковић, *Српски манастир Рукумија* (Манастир Рукумија, 2012), 28-29. вић 2012, 33-35.

³⁶³ исто, 35.

³⁶⁴ Гордан Бојковић, Небојша Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016), 103.

овоме био земљотрес, који је у осмој деценији XIX века захватио подручје.³⁶⁵ Крајем истог века су ради ојачања у манастирској цркви постављени контрафори уз северни, јужни и источни зид, који су уклоњени шездестих година XX века, а зидови ојачани металним шипкама постављеним унутар цркве и заклоњеним дрвеним гредима, док је крајем XX века дограђена спољна припрата.³⁶⁶ (сл. 48)

Рукумија је дуго била парохијска црква костолачке парохије (где су били села Костолац, Дрмно и Кленовник), све до подизања Цркве Светог Георгија у Костолцу, али и брадарачке парохије, док није саграђена Црква Светих врачева Козме и Дамјана у Маљуревцу.³⁶⁷ У 1953. години, Рукумија је претворена у општежитељни манастир са женским монаштвом, а данас је то манастир са мушким монаштвом. Према записима, манастир је 1733. године имао виноград, који је настао и много раније. Гајење винове лозе је престало када је манастир постао мирска црква, али са добијањем поновног статуса манастира, виноградарство је настављено, па виногради постоје и данас.³⁶⁸

Недалеко од манастира биле су и две **чесме** које је народ сматрао лековитим и долазио из удаљених места да би ту пио воду и купао се, што су записали и Јоаким Вујић и Јосиф Веселић, помињући чесме „Еринац“ и „Редушу“.³⁶⁹ Лековиту воду манастира је поменуо и Феликс Каниц, када је написао да је на путу за Виминацијум, код „повећег села Брадарца“ прешао Мораву преко чврстог дрвеног моста и стигао до манастирске цркве која „привлачи својом *чудотворном* водом многе болеснике у ово лепо село.“³⁷⁰ Оба извора су пресушила 2001. године, услед поремећаја токова подземних вода, изазваног радом површинског копа угља, али је извор „Јеринац“ уз помоћ рударско-енергетског сектора обновљен 2006. године, чесми је враћен изглед из 1825. године, а вода је доведена из избушеног бунара недалеко од цркве.³⁷¹

---

³⁶⁵ Предраг Мирковић, *Србски манастир Рукумија* (Манастир Рукумија, 2012), 52. О земљотресу који је 1879. године погодио Велико Градиште пише и Феликс Каниц (Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 194).

³⁶⁶ *исто*, 54.

³⁶⁷ *исто*, 59-60.

³⁶⁸ *исто*, 89.

³⁶⁹ *исто*, 71-72.

³⁷⁰ *исто*, 177-178.

³⁷¹ *исто*, 73.

Како о времену постанка **манастира Нимник** у селу Курјаче и његовом ктитору нема поузданих података, претпоставља се да је изграђен последњих деценија постојања самосталне српске државе као задужбина неког малог властелина (народна традиција га приписује кнезу Богосаву, савременику деспота Ђурђа, а егзарх Јован је у спису из 1734. године настанак манастира определио у време кнеза Лазара).³⁷²

Манастир је био саграђен у атару села Маријани, због чега је и добио име Маријански манастир, а забележен је у турском попису из XVI века, док се само село први пут јавља у повељи угарског краља Жигмунда из 1428. године у којој су забележена села која је кнез Лазар даривао влашким манастирима Тисмени и Водици, односно Поповци, Марјан, „Дрмни на Млави“ и „Кличевац на Дунаву“. За манастир, односно Храм Светог Николаја, Максим Ратковић је 1733. године навео да је реч о старој цркви, која је била пуста и веома удаљена од села.³⁷³ Манастир је највероватније обновио кнез Милош 1821. или 1825. године, о чему пише и Јосиф Веселић 1861. године, а затим је црква још једном обновљена до 1874. године, када је подигнута и звонара, а о трошку самог манастира и уз нешто мало општинске помоћи, па манастир постаје мирска црква.³⁷⁴ Од 1936. године, ово је женски општежитељни манастир, иако је и даље парохијска црква за курјачко-поповачку парохију.³⁷⁵ У 1981. години проглашен је за споменик културе.³⁷⁶ (сл. 49)

Током XIX века државна управа је имала велико учешће и утицај на стварање центара у селима Србије. Она је наређивала, одобравала или забрањивала место и врсту грађевине за изградњу.³⁷⁷ Министарство грађевина је 1863. године донело *Закон о начину како ће се поступати кад оће да се граде нове цркве*, а посебна пажња се обраћала на место где ће бити нова црква, па се она није могла налазити на ненастањеном простору, а уколико је била предвиђена за

---

³⁷² Гордан Бојковић, Небојша Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016), 88.

³⁷³ *исто*, 88-89.

³⁷⁴ *исто*, 95; Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији* (Београд: Књигопечатија А. Андрића, 1867), 147.

³⁷⁵ Гордан Бојковић, Небојша Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016), 95.

³⁷⁶ РЗЗСК Смедерево. „Комплекс манастира Нимник“. <http://spomenickulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/kompleks-manastira-nimnik>

³⁷⁷ Надежда Пешић-Максимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1984), 96.

два села, градила се у једном од њих.³⁷⁸ Избор места за цркву је најчешће био везан за неки изузетан простор, па је тај део насеља за становнике села имао велики значај и представљао место за окупљање, а овом избору је даван много већи значај него код подизања неке друге грађевине.³⁷⁹ У црквеној порти или у непосредној близини села су подизане куће, зване „поповске“, „свештеничке“, „црквене“ или „нуријске“, у којима се становало, а често и обављало крштење или неке друге верске радње, а под настрешницом или у скромној зградици, породице или мештани целог села су постављали клупе и столове, да прославе сеоску славу или „да давањем подушја обнове сећања на своје умрле.“³⁸⁰

Данашња **Црква Светог Трифуна у селу Кличевцу**, саграђена је 1902. године.³⁸¹ Постоји више различитих података о ранијем црквеном здању на овом месту. У извештају из Пожаревачког округа за попис новосаграђених цркава у Србији, насталом након наредбе кнеза Милоша 1832. године, пише да је Црква (Храм Светог Трифуна) сазидана 1830. године, по подацима из пописа из 1836. године Црква (названа Храм Светог пророка Јеремије) је сазидана 1832. године, а према митрополиту Михаилу Црква (Храм Светог Трифуна) је саграђена 1818. године.³⁸² У непосредној близини порте 1923. године подигнут је споменик Карађорђевог војводи из Кличевца Миленку Стојковићу,³⁸³ који је под претходном заштитом.³⁸⁴ Парохијски дом је саграђен 1936. године, данашње црквено здање је обновљено 1987. године, а 1989. године је дозидана сала уз дом.³⁸⁵

Многи појединци су такође настојали да село заједничким средствима изгради школу, цркву, чесму или неку другу јавну грађевину, а неки су их и

³⁷⁸ Mirjana Roter-Blagojević, “Pojava prvih zakonskih propisa i standarda u oblasti građevinarstva u Srbiji tokom 19. i početkom 20. veka”. *Izgradnja* 5(1998): 251.

³⁷⁹ Надежда Пешић-Максимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1984), 77.

³⁸⁰ *исто*, 81.

³⁸¹ РЗЗСК Смедерево, „Црква Светог Трифуна у Кличевцу“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/crkva-svetog-trifuna-u-kli-evcu>

³⁸² Гордан Бојковић, Небојша Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016), 86-87.

³⁸³ РЗЗСК Смедерево. „Црква Светог Трифуна у Кличевцу“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/crkva-svetog-trifuna-u-kli-evcu>

³⁸⁴ *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожареваца* (Смедерево: РЗЗСК Смедерево, 2012), Прилог 1.

³⁸⁵ Гордан Бојковић, Небојша Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016), 86-87.

својим средствима подизали.³⁸⁶ Осим мотива „задужбинарства и несебичности“, појединци су имали и мотиве личне добити и материјалног напретка, јер је привредни или административно-друштвени успон села доносио корист житељима, а „природно највише предузимљивом појединцу“.³⁸⁷ Надежда Пешић – Максимовић пише да је сеоски становник добро знао „колико се вредност и значај села повећава уколико у њему постоји макар једна јавна грађевина“.³⁸⁸

Црква Светог Георгија у селу Костолац, задужбина бродарског капетана Драгутина Тодића, зидана је од 1923. године до 1925. године.³⁸⁹ (сл. 50) Поред цркве, капетан Тодић је изградио и спомен-костурницу незнатим српским јунацима који су на платоу погинули. У припрати цркве је улаз у гробницу где почивају остаци ктитора Тодића и његове супруге Лепосаве.

Константин Богдановић, учитељ из села Костолца и савременик процеса изградње цркве је, преносећи податке из летописа цркве, записао да је пројекат за цркву радио архитекта **Петар (Пера) Ј. Поповић** (1873-1945), професор Техничког факултета у Београду и тадашњи начелник Министарства грађевина, „који је израдио план овога Храма и у тај рад унео и спреме и воље и љубави“, док му је сарадник био **Милоје Васић**, професор Универзитета, археолог, „који је архитекти г. Поповићу при изради плана помагао у погледу уметности“. У летопис су уписани и Христивоје Јовановић, свештеник из Костолца, који се „старао да се све доводи у склад са прописима Христове вере“, сам Константин Богдановић, „који је често изводио ђаке, показивао и објашњавао рад на подизању Храма“, ђаци и наставници костолачке основне школе и чланови првог певачког хора овог храма, који су увек и „драговољно сваку свечаност увеличавали“, Степа Стојановић – деда Степа из Костолца, „који је создатељима помогао при куповини земљишта на коме је Храм подигнут“ и Карло Фијала, чиновник рудника из

---

³⁸⁶ Надежда Пешић-Максимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1984), 96.

³⁸⁷ *исто.*

³⁸⁸ *исто.*

³⁸⁹ Константин С. Богдановић, *Драгутин В. Тодић, велики хришћанин и родољуб* (Београд: Јединство, 1928), 46-48. Задужбинарство рударских предузетника у Србији је било присутно и у средњем веку, али је српско хришћанско становништво и касније, под турском влашћу, када је могло имати удела у власништву над деловима рудника, улагало у изградњу цркава и манастира. (Владета Петровић, „Рударски предузетници као приложници и задужбинари“, *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којућ*, 1/10(2015): 289-298).

Костолца, „који је у свакој прилици с највећом вољом и љубављу вршио фотографско снимање радова на подизању Храма.“³⁹⁰

Овде је важно вратити се на почетке истраживања остатака архитектуре и заштите споменика у Србији у другој половини XIX века. Управо међу истраживачима који су се бавили процесом заштите „националних споменика културе“ кроз активности различитих научних друштва и институција, били су и архитекти који су били најзначајнији на успостављању „српског националног стила“ и „откривању етничке историје“ - Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић (1840-1900).³⁹¹ Након Јанка Шафарика, који је путовао и проучавао старине, одређујући оне средњовековне споменике који треба да послуже као узор савременој националној архитектури, ова два истраживача су уз помоћ државних институција, између 1871. године и 1885. године, у својим публикацијама отворено заступали став да образац савремене архитектуре у Србији треба тражити у споменицима прошлости, а за многе њихове следбенике, моравска стилска група ће представљати најизворнији национални ликовни израз.³⁹² Ово је била једна „духовна линија“ у архитектонском стварању коју су Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић заступали, а са њима и Коста Јовановић (1849-1923), Душан Живановић (1853-1937), Андра Стевановић (1859-1929), Милорад Рувидић (1863-1914), Драгутин Маслаћ (1875-1937), Бранко Таназевић (1876-1945), Момир Коруновић (1883-1969), али и Александар Дероко, Петар Поповић и Жарко Татић (1894-1931).³⁹³ У овом архитектонском оквиру је настала и Црква Светог Георгија у селу Костолац.

Црква Светог Георгија, инспирисана моравским стилем, триконхалне је основе, има централно кубе и звоник, олтарски простор је проширен додавањем

---

³⁹⁰ Константин С. Богдановић, *Драгутин В. Тодић, велики хришћанин и родољуб* (Београд: Јединство, 1928), 46-48, 52, 68, 76-77.

³⁹¹ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 318.

³⁹² *isto*, 318-319. Александар Игњатовић њихово деловање назива „школским примером конструкције националне културе“, када су „открили, регулисали, архивирали, разрадили и предложили појмове и својеврсан архитектонски и визуелни језик нације“, где је Милутиновић био заслужан за увођење предмета „Византијски стил“, односно „Византијска архитектура“ у високошколску наставу у Србији уз идеју о византијској уметности као извору српске, док је Валтровић „лоцирао најаутентичније српске градитељске традиције“ у архитектури из доба кнеза Лазара и деспота Стефана, касније названој моравском школом (*isto*).

³⁹³ Миладин Лукић. „Архитекта Жарко Татић: Поводом 120 година од рођења (1894-1931)“, *Модерна конзервација*, 2 (2014): 68-69.

травеја исте ширине колике је онај са западне стране наоса, а у припрати су две полукружне нише, са севера и југа, које на фасади делују као бочне апсиде трапезне основе.³⁹⁴ На фасади се као орнаменти налазе стилизовани појасеви за спасавање са уписаним именима Годићевих бродова и шлепова, а ту је и ленгер - симбол бродарства и наде.³⁹⁵ Ови симболи су комбиновани са преплетима и розетама моравске школе и из близине се препознају у својој основној функцији, док из даљине представљају круг, крст и палмету.³⁹⁶ (сл. 50)

У летопису Цркве Светог Георгија у селу Костолац је записано да је архитекта био Петар Поповић. Петар Поповић је учествовао у изградњи великог броја јавних грађевина Краљевине Србије (1912–1913) и Краљевине СХС/Југославије (од 1918).³⁹⁷ Александар Кадивијевић пише да се Поповић противио „агресивним упливима *неодуховљене* модерне“, заступајући „стваралачку обнову српског средњовековља“.³⁹⁸ Петар Поповић је као млад архитекта радио на рестаурацији цркве Лазарице у Крушевцу почетком прошлог

---

³⁹⁴ *исто*, 66, 69-70.

³⁹⁵ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустриско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 216.

³⁹⁶ Миладин Лукић, „Архитекта Жарко Татић: Поводом 120 година од рођења (1894-1931)“, *Модерна конзервација*, 2 (2014): 69-70.

³⁹⁷ Александар Кадивијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908–1930)“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 40: 225. Петар Поповић је био студент професора Драгутина Милутиновића и Андре Стевановића, од 1897. године запослен у Министарству грађевина Краљевине Србије, а од 1919. као наставник на предмету „Византијски стил“ на архитектонском одсеку Техничког факултета. Пројектовао је и саградио велики број јавних здања, али је градио и за приватне наручиоце и надзирао извођења туђих дела (*исто*, 226). Из његовог опуса, Александар Кадивијевић, осим здања у Београду (Хотел „Петроград“ на Савском тргу 7, палата „Руски цар“ у Кнез Михајловој улици, палата генерала Димитријевића на углу Улица Краља Милана и Кнеза Милоша, Црква Свете Тројице на Торлаку (са Ж. Татићем), Храма Светог Александра Невског на Дорћолу (са В. Андросовим и Д. Бабићем), палата Министарства просвете у Улици Ђуре Јакшића 7 и др.), издваја и јавне грађевине у другим местима Србије (Окружно начелство у Врању, Окружно начелство у Зајечару), али и капелу Светог Ђорђа генерала Белимарковића у Врњачкој Бањи, и више храмова и цркава, међу којима су задужбински Храм Светог Георгија породице Тодић у Костолцу и Црква Светих Врача у Летњиковцу код Пожаревца (1926., са А. Дероком), Црква Самодржана Косову (1928., са А. Дероком) и Црква Светих Петра и Павла у Доњој Локошници код Лесковца (1930), као и више спомен-костурница, али и радове на иконостасу маузолеја Светог Ђорђа на Опленцу (1924–1930) и конзерваторско-рестаураторске радове у Жичи, Сопоћанима и Лазарици (*исто*, 226-227, 229, 235, 237-239). Александар Кадивијевић архитекту Поповића описује као „утицајног државног архитекту блиског династичким круговима“, који је имао препознатљива ауторска решења и завидну продуктивност, заузимајући високе функције – као универзитетски професор, руководилац одељења у Министарству грађевина и члан Српске Краљевске Академије, добивши различита друштвена признања (*исто*, 225-226).

³⁹⁸ *исто*, 226.

века.³⁹⁹ Део његовог архитектонског опуса који је носио препознатљиве елементе моравске школе, Кадијевић је назвао „оригиналном неоморавском синтезом“, односно „стапање морфологије различитих школа српске средњовековне архитектуре, при чему им је богатом орнаментиком и декоративном пластиком утискиван примарни моравски печат.“⁴⁰⁰ Међутим, Миладин Лукић, ауторство над Црквом Светог Георгија приписује архитекти **Жарку Татићу**,⁴⁰¹ позивајући се на некролог Татићу који је написао Александар Дероко, а у коме пише да су план и пројекат за цркву у Костолцу, Татићеве „творевине“.⁴⁰²

Александар Дероко и Жарко Татић су били вршњаци и студенти професора Петра Поповића, а Татић је касније постао и кустос Народног музеја у Београду и доцент Техничког факултета. Млади архитекти Дероко и Татић су били ангажовани у припреми и техничкој обради документације за радове поверене професору Поповићу.⁴⁰³ За Жарка Татића, Миладин Лукић пише да је управо он био „беочуг“ који повезује епохе у развоју делатности конзервације у Србији, и који је своја архитектонско-историографска истраживања обликовао и концептуално усмерио према новој области која ће тек касније добити форму научне заштите споменика културе.⁴⁰⁴ Анка Стојаковић, као оне који су највише остварили у обнови споменика архитектуре између два рата, издваја управо Петра Поповића и Жарка Татића, као оне који су утрли даљи пут Ђурђу Бошковићу.⁴⁰⁵

Као Татићева ауторска дела из области сакралне архитектуре, Миладин Лукић, осим цркве у селу Костолац наводи цркву у Кумодражу, али и цркву у

---

³⁹⁹ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 319.

⁴⁰⁰ Александар Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908–1930)“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 40: 229. Зорица Шипка – Ергелашев црквену архитектуру Петра Поповића, повезује са „српско-византијским стилем“ (Зорица Шипка-Ергелашев, „Пера Ј. Поповић - живот и делатност“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 16(1980): 166).

⁴⁰¹ Миладин Лукић. „Архитекта Жарко Татић: Поводом 120 година од рођења (1894-1931)“, *Модерна конзервација*, 2 (2014): 69.

⁴⁰² Александар Дероко. „Жарко Татић, архитекта и кустос музеја у Београду“. *Гласник Скопског научног друштва*, XIII(1934): 245.

⁴⁰³ Миладин. Лукић, „Архитекта Жарко Татић: Поводом 120 година од рођења (1894-1931)“, *Модерна конзервација*, 2 (2014): 61, 62.

⁴⁰⁴ исто, 62, 66. Лукић даље пише да је Жарко Татић у снимањима и истраживањима историјских грађевина, поред архитектонских анализа, често исписивао и њихово стање, узроке деградације, давајући и мере за њихово очување или обнову, али и да се дотакао и популаризације наслеђа, односно скренуо је пажњу на његове вредности, а кроз чланке које је објављивао у *Политици* (исто, 62, 67).

⁴⁰⁵ Анка Стојаковић, „Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата“, *Рашка баштина* 2: 265.

Глушцима код Шапца, пројектовану 1924. године, за коју пише да је у хоризонталном и вертикалном плану готово идентична цркви у Костоцу, а разлику види у орнаментици и обради фасаде. Што се тиче цркве у Кумодражу, такође налик костолачкој, Лукић наводи да пројекат за њу потписују Жарко Татић са „својим начелником и професором Пером Поповићем“, што сазнаје из примерка оригиналног пројекта цркве из 1923. године.⁴⁰⁶ Анка Стојаковић пише да је за обнову Жиче, одлуку донела Комисија за очување старих споменика у целини према замисли Петра Поповића, а коју су цртежима уобличили Жарко Татић и Александар Дероко.⁴⁰⁷ Могуће је зато да је Жарко Татић заиста и био пројектант костолачке цркве, која је била поверена професору Поповићу, а радећи као његов сарадник.

Свечаности освећења Цркве Светог Георгија присуствовао је Патријарх српски Димитрије, а звона за цркву су поклонили Ђорђе Вајферт, Фердинанд Грамберг, индустријалац из Београда и Рудокоп угља у Костоцу.⁴⁰⁸ Свето Јеванђеље и велики златни крст били су поклон краља Александра I.⁴⁰⁹ На прозорима певница су иконе у стаклу које су рађене у Француској. Пространи брод је живописао руски академски сликар Андреј Биценко (1886-1985),⁴¹⁰ кубета и иконостас је радио академски сликар Милутин Михаиловић, а две иконе је радио Урош Предић (1857-1953).⁴¹¹ Црква Светог Георгија је тако један од важних трагова деловања српских архитеката из доба Краљевине СХС, али и једна од оних грађевина која показује тадашње међусобне везе у српском друштву

---

⁴⁰⁶ Миладин. Лукић, „Архитекта Жарко Татић: Поводом 120 година од рођења (1894-1931)“, *Модерна конзервација*, 2 (2014): 69-70, 73.

⁴⁰⁷ Анка Стојаковић, „Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата“, *Рашка баштина* 2:262. Као једно од заједничких дела архитеката Петра Поповића и Александра Дерока, наводи се и Црква Сверх Врача у Летњиковцу код Пожаревца, изграђена 1926. године (Александар Кадијевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908–1930)“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 40: 227), односно само једну годину након костолачке цркве. Летњиковац је локација на граници између села Бубушинац и Маљуревац, веома близу села Костолац. Њени задужбинари су били Лазар и Лепосава Карамарковић.

⁴⁰⁸ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 216.

⁴⁰⁹ Константин С. Богдановић, *Драгутин В. Тодић, велики хришћанин и родољуб* (Београд: Јединство, 1928), 73.

⁴¹⁰ Андреј Биценко је израдио живопис и за Цркву Ружицу на Калемегдану, а касније и Вазнесењску цркву у Београду.

⁴¹¹ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 216.

признатих појединаца, међу којима су били и Ђорђе Вајферт, Милоје Васић, Петар Поповић и Урош Предић, али и задужбинар цркве капетан Драгутин Тодић, а чија се сарадња прати и на другим грађевинама у Србији из тог периода.⁴¹² (сл. 51) Црква Светог Георгија је санирана у периоду од 2011. до 2012. године.⁴¹³

На подручју подунавске регије је регистрован и **велики број археолошких локалитета који се везују за сакралне грађевине**, од којих на једном броју има трагова грађевина, за неке се зна да су некада постојале, док за највећи број локалитета има индиција за постојање сакралног споменика на основу топонима, као што су „Црквиште“, „Манастириште“, „Ћелије“, „Прњавор“, „Светиња“, „Крст“ и др., али и пратећих садржаја или народних предања.⁴¹⁴ На локалитету „Светиња“ у селу Костолац се налазио стари брест – запис, око кога се окупљао народ из шире околине, а на археолошком налазишту античког и средњовековног периода, а у селу Дрмно, на локалитету „Корабе“ постојао је до пре неколико година, када је уништен радом површинског копа, бунар звани „Светиња“ са уклесаним натписом датованим у период од XIII до XV века, чија се вода сматрала лековитом.⁴¹⁵ На Ади Храстовача, која се налази између реке Млаве и

---

⁴¹² Урош Предић и Петар Поповић су уз Момира Корунковића били део Комисије за уређење Новог двора, оштећеног након бомбардовања између 1915. године и 1918. године (Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941* (Београд: Грађевинска књига, 2007), 445). Њих двојица су сарађивали и на изградњи Округног начелства у Врању чији је аутор био Поповић, а декорације улазног хола и свечане сале су извели Паја Јовановић и Урош Предић (Александар Кадиевић, „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908–1930)“, *Зборник Матице Српске за ликовне уметности*: 234). Петар Поповић се бавио и израдом ситних занатских предмета, па је тако израдио и панагију првог патријарха обновљене спрске патријаршије Димитрија, док је слике у њеним медаљонима израдио Урош Предић (1923) (Шипка-Ергелашев 1980, 170- 171). Међу бројним портретима уважених пројединаца тадашњег српског друштва које је насликао Урош Предић, налази се и чувени портрет Ђорђа Вајферта који се данас чува у оквиру збирке Народне банке Србије, а који је настао 1927. године. Милоје Васић у свом предговору студије о Жичи и Лазарици говори о великој помоћи Петра Поповића, који му је као „друг и пријатељ“, ставио на располагање своје техничко знање и огромно искуство на пољу проучавања српске седњовековне архитектуре, али и израдио снимке и цртеже, и напомиње да би требало име Поповића ставити поред његовог као аутора овог дела. Такође, пише да је преко њега упознао и његове „одличне слушаоце“ и помагаче Жарка Татића и Александра Дерока, који су учествовали у опремању овог дела (Васић, Милоје. *Жича и Лазарица*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1928, VII-VIII)

⁴¹³ Санација је изведена под конзерваторским надзором архитекте Васе Пипера, сарадника Завода за заштиту споменика културе у Смедереву (Миладин Лукић, „Архитекта Жарко Татић: Поводом 120 година од рођења (1894-1931)“, *Модерна конзервација*, 2 (2014): 73).

⁴¹⁴ Дејан Радовановић, „Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа“, У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 236-237.

⁴¹⁵ *исто*, 247. Такође, код манастира Рукумија постоји брдо Чука, на коме су према традицији Турци запалили један манастир, баш као што је то случај са локалитетом „Црквине“, на обали Млаве. У селу Кличевац постоји локалитет „Црквине“ на коме је пронађена некропола са урнама,

Дунава, у стогодишњој храстовој шуми, Немци су за време Другог светског рата подигли логоре за сечу и утовар дрвета. У њих су дозвољени логораши са Сајмишта, Великог Бечкерека и црноберзијанци.⁴¹⁶ У Храстовачи су мештани села Острово саградили малу цркву која је култно место, јер се веровало да има лековито дејство на оне који у њој преноће.⁴¹⁷ Ова капела је под претходном заштитом Регионалног завода за заштиту споменика културе у Смедереву.⁴¹⁸

Просторна организација села и сеоски центри - Села подручја Града Пожаревца данас највећим делом спадају у *тип моравских разређено-збијених села*, док су једино у зони побрђа *села полузбијеног типа*.⁴¹⁹ Код највећег броја сеоских насеља заступљена је компактна, односно континуална изграђеност, са мало заселака и других издвојених изграђених целина.⁴²⁰ Функционалну структуру већине села карактерише преовлађујућа заступљеност становања са пратећим пољопривредним активностима у оквиру окућница, мања заступљеност јавних служби у централној зони и трговине уз становање, добра међусобна саобраћајна повезаност и повезаност са оближњим градским центрима, као и присуство посебних функција у појединим селима.⁴²¹

Према општој рејонизацији насељских подручја, села пожаревачког краја груписана су у **подунавска села** (Дубравица, Петка, Острово, Костолац село, Речица, Кличевац), **рударска села** (Ћириковац, Дрмно, Кленовник), **стишка брдска села** (Касидол, Баре, Берање), **стишка равничарска села** (Брадарац, Маљуревац, Бубушинац, Братинац, Набрђе, Трњане) и **моравска села** (Батовац, Брежане, Живица, Драговац, Лучица, Пругово, Пољана).⁴²² (сл. 52) Њих данас карактерише спонтано настала матрица са неправилном мрежом улица, из чега се

а у делу села Костолац на југу, који се зове Лештар, постоји локалитет „Црквине“ за који се верује да је на том месту затрпана црква (исто., 248).

⁴¹⁶ Владимир Анђелковић, *140 година рудника Костолац 1870-2010* (Костолац: ПД ТЕ-КО Костолац, 2010), 101.

⁴¹⁷ Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 68.

⁴¹⁸ РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), Прилог 1.

⁴¹⁹ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 41.

⁴²⁰ исто.

⁴²¹ исто.

⁴²² исто.

издваја Острово које је некада било део Војводине и представља типично војвођанско насеље, са архитектуром успостављеном од стране аустроугарске власти у другој половини XVIII века, ушореним селима и планском парцелацијом.⁴²³

За простор Виминацијума, најважније је дубље анализирати напред поменута подунавска и рударска села. **Подунавска села** се налазе у ширем дунавском приобалном појасу, на саобраћајној периферији подручја, и представљају равничарска разређено – збијена насеља, са изузетком већ поменутог Острова. Центри насеља су средишње позиционирани, а облик насеља одређен је сеоским саобраћајницама. Насељене зоне су изван домаћаја високих вода Дунава и од њега су одвојене државним путем и насипима.⁴²⁴ **Рударска села** се налазе у зони активних или експлоатисаних површинских копова угља што је имало утицаја на функционалну структуру и форму насеља. Ово су равничарска разређено – збијена насеља, доминантно непољопривредног, мање мешовитог типа. Центар насеља је средишње позициониран, а облик насеља је одређен сеоским саобраћајницама.⁴²⁵

У пожаревачком крају су током XIX века и у првој половини XX века постојала села, варошице и вароши. Села су била подељена у *старовлашки тип мачванско-јасеничке врсте* (разбијена села дуж друмова, са кућама близу једна друге) и *тимочки тип* (збијена села, обично по брдским пределима, заокругљених облика).⁴²⁶ Рудници у Костолцу и Кленовнику су оживели пут између Пожаревца и Костолца и утицали на промене у селима Кленовник и Ћириковац током XIX века и у првој половини XIX века, јер су куће подизане уз пут, па су насеља променила свој дотадашњи округли облик у овалан, али и даље остала збијена.⁴²⁷

Тако је и **село Костолац** у току свог развоја попримило полукружни ток линеарног насеља у облику венца око Сопотске греде.⁴²⁸ (сл. 53) На југу села данас су куће нешто разређеније, али је село ипак збијеног типа, а има и неке особине

---

⁴²³ исто, 71.

⁴²⁴ исто, 41.

⁴²⁵ исто, 41-42.

⁴²⁶ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 5.

⁴²⁷ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 215-216.

⁴²⁸ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 79.

ушорености. Улична мрежа, вероватно настала на старој мрежи стаза и пољских путева, је неправилна, а целом дужином села протеже се једна дугачка улица, општински пут који спаја село са градским насељем Костолац. С обзиром на изложеност високим водама Млаве, куће су у већем делу села смештене само са једне стране главног пута, од кога се грана низ мањих улица, кривудавих сокака и ћорсокака ка Сопотској греди, а блокови су поређани лево и десно уз њих у једном реду. У селу постоје три мале: Циганска мала у северном, Влашка мала у јужном делу села и Средња мала у средини села.⁴²⁹ Од 2011. године, изграђен је и општински пут који директно преко Сопотске греде повезује центар села са градским насељем Костолац. Јавне, комерцијалне и занатске грађевине села се данас налазе углавном уз главну саобраћајницу,⁴³⁰ а сеоско гробље се налази поред термоелектране „Костолац Б“.⁴³¹

Надежда Пешић-Максимовић у књизи *Споменичке вредности сеоских центара* пише о „снажној традицији окупљања“ у сеоским срединама Србије, када су се становници окупљали у верским обредима и договорима, да би трговали, разговарали или се забављали, судили и јавно кажњавали, развијајући „општу свест о значају заједничког одлучивања у решавању важних животних питања“.⁴³² Места окупљања су била у атару села или изван њега, под храстом, код извора и на сваком другом повољном месту у природи, или у самом селу, где је довољно било да постоји само једна јавна грађевина, црква или школа, да би становништво почело да се окупља.⁴³³ Са богаћењем села у обновљеној држави, у другој половини XIX века, управа је прописивала, наређивала, одобравала или

⁴²⁹ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 214.

⁴³⁰ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 80. Село има четвороразредну основну школу са организованим предшколским разредом, дом културе је смештен у монтажној грађевини која има салу са бином, просторије клуба пензионера, а посебан улаз је обезбеђен за централу телекома. Поред Дома културе се налази грађевина у којој су месна канцеларија, месна заједница и амбуланта, а ту су и уређено дечије игралиште и терени за мале спортове. У селу постоји и фудбалски стадион. Просторије задруге, која више не ради, изнајмљене су за продају материјала за пољопривреду, а у селу постоји и неколико продавница мешовите робе. Снабдевање водом обезбеђује се преко јавне водоводне мреже, јавна канализациона мрежа не постоји, па се за одвод отпадних вода користе септичке јаме, а отпад се одлаже на неуређеној депонији. У наредном периоду предвиђена је реализација система јавне канализације (*исто*, 80-83).

⁴³¹ *исто*, 83.

⁴³² Надежда Пешић-Максимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1984), 9.

⁴³³ *исто*, 10.

забрањивала место и врсту грађевине јавне и друштвене намене која ће се подићи, и овде је село имало важну улогу као заједница, јер је без регулационог плана, сеоски становник најбоље осећао и процењивао које је најповољније место за школу, цркву, кафану – три најчешће јавне грађевине нашег села.⁴³⁴ Ове зграде се тако подижу у већ постојећем средишту окупљања, па првобитни привремени центар спонтано прераста у стални центар.⁴³⁵

У источној Србији су јавне грађевине подизане углавном поред путева који су пролазили кроз село, центар се уобличавао са једне или обе његове стране, па су оваква села била подељена на доње и горње делове, а јавне зграде су биле на његовима крајевима, а не у средини.⁴³⁶ Међу њима је и село **Костолац**. Међутим, овде је центар села данас ипак на приближној средини села, ако не убрајамо рударску колонију у његов изворни део. Развој јавних грађевина у селу је започео развојем рудника, па су оне и настајале на просторима између колоније и села и тако биле заједничке за оба насеља. Међу њима и данас постоји грађевина старе кафане. (сл. 36) Сеоска црква, односно Црква Светог Георгија је подигнута на платоу изнад овог места 1924. године. Након престанка живота у колонији, срушене су или запустеле остале јавне грађевине, па је село добило два центра. Код цркве су се наставила окупљања, за сеоску славу или венчања. Стари привремени центар окупљања поред главног записа који је био на приближној средини села, где је и укрштање више путева, постао је стални административни центар, који је и проширен након убрзане индустријализације простора осамдесетих година прошлог века. Тада је главни пут кроз село постао и пут којим су радници ишли на посао у рударско-енергетски комплекс, па су се на тачкама скретања пута и излазу из села развиле комерцијалне и услужне делатности, као и фудбалски стадион, а поред већ постојећег центра.

Претходни опис развоја села Костолац се може повезати са општим развојем села у Србији током убрзане индустријализације након Другог светског рата, а посебно оних која су била близу града који се индустријски развија или близу индустријских постројења. Наиме, највише су овом процесу била изложена села на путу који везује градилишта индустрије са местима из којих се доноси

---

⁴³⁴ исто, 139.

⁴³⁵ исто, 139-140.

⁴³⁶ исто, 108.

грађевински материјал, па су прво настали простори за одмор и предах путника и возача у њима, а касније са функционисањем индустрије, настале су и нове зграде и нови садржаји у сеоским центрима.⁴³⁷ Такође, долази до новина у начину живота становника, нарочито омладине, који сада организују живот по угледу на провод младих у градовима. Међутим, иако су тако у неким селима настали фудбалски клубови и дискотеке или биоскопи, и даље се нису пропуштали вашари и друге „старинске“ забаве.⁴³⁸ У Костолцу се данас у центру села одржава „Млавски котлић“, традиционално годишње такмичење у кувању риблије чорбе. Аутобуска станица је у селу такође веома значајна, много више него у граду, јер она овде представља почетну тачку и линију спајања са суседним већим местом, везу са „светом“.⁴³⁹ У селима Дрмно и Костолац су станице смештене у центру села и данас су место окупљања становника.

Дрмно је село равничарског типа, а вишедеценијски развој рударских активности значајно је утицао на трансформацију села. Улична мрежа насеља је углавном радијалног карактера, већина јавних служби је лоцирана дуж једне улице, а село је са осталим насељима повезано општинским путевима. У селу је активно неколико фарми пилића, коза, оваца и пони коња. Постоје старо и ново гробље.⁴⁴⁰ (сл. 53)

Речица је сеоско насеље у функционалном смислу упућено на сеоско насеље **Кличевац**, који је центар заједнице ова два насеља. С обзиром на развијање села паралелно са транзитном саобраћајницом дошло је спајања њихових грађевинских подручја. То су насеља равничарског, класичног сеоског типа. Део атара села Кличевац је заузет рударским активностима.⁴⁴¹ Кроз насеља

---

⁴³⁷ Надежда Пешић-Максимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1984), 126-127.

⁴³⁸ *исто*, 127.

⁴³⁹ *исто* 10, 126.

⁴⁴⁰ У њему постоји четвороразредна основна школа, са организованим предшколским разредом, амбуланта, Дом културе који се користи и као месна канцеларија, месна заједница, место за локална удружења, терени за мале спортове и фудбалска игралишта, неколико продавница мешовите робе, као и специјализоване занатске радионице. Село има регулисано снабдевање водом преко насељских водовода. Канализациона мрежа не постоји, па се за одвод отпадних вода користе септичке јаме, а отпад се одлаже на неуређене депоније. У наредном периоду предвиђена је реализација система јавне канализације (ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 90-95).

⁴⁴¹ У Речици постоји четвороразредна основна школа са припадајућим спортским тереном, а ту су и два објекта Дома културе који се не користе, три продавнице, као и фудбалски терен. У Кличевцу осморазредна школа ради у два објекта, од којих је један у оквиру Дома културе, а

пролази државни пут којим су насеља директно повезана са Великим Градиштем на северу, а на југу и југозападу преко остале путне мреже са Пожаревцем. Основна улична мрежа насеља Кличевац је приближно ортогонална, а остала улична мрежа насеља је углавном радијалног карактера.⁴⁴² (сл. 53)

Народно неимарство и савремене куће - Мало се зна о кући и стану српског села током XVIII века, који је остао запамћен као „мучно време“ са аустријско-турским ратовима и сеобама, као и тешком аустријском владавином, после чега је опустелу Србију населило ново становништво.⁴⁴³ Иако су скоро сви путописци писали о запуштеној земљи са бедним колибама, Енглескиња Леди Монтаги (*Lady Mary Wortley Montagu*, 1689-1762) пише 1717. године о „предузимљивом и радном“ српском народу који је бежао у планине пред турским војскама и остављао своје куће, оправдавајући овакав начин грађења.⁴⁴⁴ Такође, досељавање влаха – сточара из брдских предела у равнице, који изненада почињу да се баве земљорадњом, тражило је време за прилагођавање.⁴⁴⁵ Сећања и причања проте Матеје Ненадовића, више устаника, али и аустријских обавештајаца, су показала да је „бедан изглед“ сеоске куће овог времена у Србији био само „маска“, иза које се крила „целисходна организација простора и добро одабрана регионална конструкција“, коју ствара „човек који обрађује земљу, помало тргује, слави и празнује, бежи у збегове, ратује, руши, разара и гради“.⁴⁴⁶ Сеоска кућа у Србији је првенствено била средиште привредног живота, па тек

постоји и заједничка амбуланта за оба села, терен за мале спортове, фудбалско игралиште, неколико продавница мешовите робе и објеката угоститељства, од којих један има смештајне капацитете. У Кличевцу постоје земљорадничка задруга, откупна станица пољопривредних производа и пољопривредна апотека, али нема ветеринарске станице. У селима не постоји јавни водовод. Становници Речице снабдевају се водом из сопствених бунара, а у Кличевцу користе локално извориште. Јавна канализациона мрежа не постоји, за одвод отпадних вода користе се септичке јаме, али је мрежа предвиђена. Отпад у насељима се одлаже на неуређене депоније. Планирано је и проширење постојећег гробља (ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 84-88).

⁴⁴² ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 84-88.

⁴⁴³ Ранко Финдрик, „Кућа и стан на селу у Србији у другој половини XVIII века, према сведочењима савременика“. *Саопштења XVI*(1984): 103.

⁴⁴⁴ *исто*, 103-104.

⁴⁴⁵ *исто*, 104.

⁴⁴⁶ *исто*, 117.

онда место становања, односно простор прилагођен за активности велике породичне задруге.⁴⁴⁷

Под појмом традиционалне архитектуре у источној Србији сматрају се грађевине настајале до половине XX века, а које су пратиле одређену градитељску форму, док су се специфичности у кући, окућници, па и насељима, јављале услед порекла становништва ових области које се доселило са Косова и Метохије, као и из Македоније, доневши примену бондрука и традицију збијених насеља - разлике су се јављале услед различите врсте зидова, који су могли бити плетер облепљен земљом, цепано дрво обложено земљом, или ћерпич, а касније се развија и употреба лукова на трему.⁴⁴⁸

Током XVIII века и аустријске власти, сталних пљачкања и пореза, и куће у селима око Пожаревца су углавном биле од слабог и непостојаног материјала, а често се живело и у земуницама и полуземуницама издубљеним у лесу, које су се звале *бурдељи*, о чему говори и данашњи топоним у селу Костолац испод сеоског гробља - „Бурдељ“.⁴⁴⁹ Средином XVIII века почиње значајније досељавање у пожаревачки крај, куће се групишу и стварају се зачеци данашњих насеља, па иако је велики број ових села постојао и раније, с обзиром на дотадашњи скоро незнатан број кућа, насеља из овог периода се могу сматрати новим.⁴⁵⁰ Ото вон Пирх је описујући пожаревачки крај оставио 1829. године запис о долини Млаве која тече „на источном подножју Сопота, видевши је тада као обраслу високом и густом „растовом“ шумом, али и о вису „који одваја Млаву од Пека“, који је прекривен *шумама*, али и „добро обрађен“: „На вису су села „скуп раштрканих колиба, најсиротнијег изгледа. Куће су ограђене оградом која наличи на палисаде. Једна колиба, обично без димњака, служи за становање, друга једна за стоку; поред тога, стоје велики, као корпа плетени магацини, на дрвеном подупирачима и гредама, где се чува рана, да не пропадне од влаге. Највећи је магацин одређен за кукуруз – око сваког села је читава шума од шљива (...) Косе тог брдског ланца

---

⁴⁴⁷ Dragiša Milosavljević, „Stara kuća, njeno nestajanje i moderne graditeljske ambicije”, u *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji 2*, urednici R. Bogdanović, B. Stojkov, B. (Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000), 232.

⁴⁴⁸ Ана Драгојловић-Стевановић, „Антрополошка анализа народне архитектуре у источној Србији“, *Гласник Етнографског института САНУ* XLIX(2000): 64-65.

⁴⁴⁹ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 210.

⁴⁵⁰ *исто*, 211.

покривене су великим кукурузним пољима; и жито се сеје у овом пределу (...) На месту где се тај брдски ланац спушта ка Дунаву лежи варошица *Рам*, са старим, турским градићем, који је сад сасвим опао.⁴⁵¹

Турци од 1835. године полако напуштају Србију, остављајући куће и имања на које се досељава становништво, а затим се крче шуме и настају путеви.⁴⁵² Куће се одмах након ослобођења уже Србије у селима пожаревачког краја граде квалитетније, али и даље од непостојане грађе као и раније.⁴⁵³ Услед неконтролисане сече шума, убрзо потпуно нестаје до тада заступљена кућа грађена од брвана – *брвнара* или од дебелих широких дасака – *дорунага*⁴⁵⁴, а постаје заступљена *полубрвнара-получатмара*, као развијенији тип са „кућом“ и собом.⁴⁵⁵ *Бондручара* се иначе јавља још од првих деценија XIX века, а доноси је становништво са Косова и Метохије и из Македоније и она полако постаје најраспрострањенији систем градње током целог века, са дрвеним скелетом испуњеним ћерпичем, чатмом или плетером, и облепљеним блатом.⁴⁵⁶ Даљом еволуцијом бондручара постаје дводелна и добија подужни трем, од кога касније настају нове просторије и вишеделна кућа, а крајем XIX века настаје *моравска кућа*.⁴⁵⁷ За кровни покривач моравске куће се користе ћерамида, слама и кровина, док се цреп уводи касније, темељи су јој углавном од камена, а испуна бондрука је печена опека, која почиње да мења ћерпич у другој половини XIX века.⁴⁵⁸ Увођењем лукова, односно декоративности, нестаје изворни функционални карактер народног неимарства, али јој управо то „украшавање“ доноси и

---

⁴⁵¹ Ото Дубислав Племенити Пирх, *Путовање по Србији у години 1829* (Београд: Издање Академије наука, 1899), 78.

⁴⁵² Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 212.

⁴⁵³ *исто*, 212.

⁴⁵⁴ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 6.

⁴⁵⁵ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 213

⁴⁵⁶ *исто*.

⁴⁵⁷ *исто*.

⁴⁵⁸ *исто*.

препознатљивост,⁴⁵⁹ односно мења њен „миран и хладан изглед“, а мајстор стваралац овим изражава маштовитост и постаје „креатор новог стила“. ⁴⁶⁰(сл. 54)

Традиционална народна архитектура је у једном тренутку достигла домет који је функционално и естетски задовољавао потребе домаћинства, са следећим општим карактеристикама: добре функционалне везе између простора живота и рада, оптимални хигијенски услови, естетски доживљај у споју човека и природе, употреба природних и локалних материјала, и прилагођавање климатским условима и терену.⁴⁶¹ Кућа никада није грађена да јој димензије премаше потребе једне породице, а за нове младе породице су грађене нове куће.⁴⁶² Сеоска кућа се не може посматрати као издвојен објекат, јер само сви објекти и простори кућишта заједно чине *сељачку кућу*.⁴⁶³

Данас је најзаступљенији тип куће на подручју Града Пожаревца, па и у селима ужег простора Виминацијума такозвана *новија кућа* или *новија српска кућа*, настала под утицајем војвођанске и градске архитектуре, у Србији грађена од шездесетих година XIX века до педесетих година XX века.⁴⁶⁴ Имућније куће су имале две собе и *кућу* (кујну) са огњиштем, док су сиромашније имале углавном једну собу и *кућу*.⁴⁶⁵ *Кућа* је била централна просторија, а лево и десно од ње су спаваћа и гостинска соба, у *кућу* се најчешће улазило кроз мали претпростор, а у првим кућама овог типа постоје још једна врата ка дворишту којима се из *куће* излази директно у двориште (временом се грађевина диже изнад терена на соклу, па друга врата постају прозор).⁴⁶⁶ Најстарије грађевине су на плитким темељима од ломљеног камена, често уз употребу римске опеке, а неке грађевине су грађене и на дрвеним шиповима, зидови су бондручне конструкције са испуном од

---

⁴⁵⁹ Марић, Игор. „Савремена интерпретација традиционалних архитектонских образаца у сеоској архитектури“, *Архитектура и урбанизам*, 12/13(2003): 30.

⁴⁶⁰ Надежда Пешић-Максимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1984), 138.

⁴⁶¹ Марић, Игор. „Савремена интерпретација традиционалних архитектонских образаца у сеоској архитектури“, *Архитектура и урбанизам*, 12/13(2003): 31.

⁴⁶² исто.

⁴⁶³ исто.

⁴⁶⁴ РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), 10.

⁴⁶⁵ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 6-7.

⁴⁶⁶ РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), 11.

преплетеног пружа и блата, малтерисани блатним малтером.⁴⁶⁷ Тип куће од плетера из ранијих периода је на овом подручју и археолошки потврђен, када су остаци оваквих кућа пронађени на локалитетима „Светиња“ и „Рудине“ у самом селу Костолац.⁴⁶⁸ Кров је код старијих грађевина четвороводан, покриван ћерамидом, рогови су у делу стрехе декоративно обрађени, а појавом бибер-црепа, многе грађевине су препокривене њиме.⁴⁶⁹

Крајем XIX и почетком XX века на подручју Града Пожаревца све више се користи опека за изградњу кућа, па су у почетку темељи били од печене опеке, а зидови од ћерпича, а онда је печена опека потпуно преовладала,⁴⁷⁰ иако се код сиромашних кућа и даље користио ћерпич.⁴⁷¹ Због равног терена, ретко су се градили подруми.⁴⁷² Зидови су малтерисани блатним малтером и кречени, а у каснијој развојној фази су преко зида лепљени фрагменти бибер-црепа, а онда се малтерисало.⁴⁷³ Код богатијих кућа су прозори били застакљени, а под је био од печене опеке или дасака, а код сиромашнијих су отвори затварани хартијом, док је под била земља.⁴⁷⁴ У спољашњем изгледу, куће се често угледају на старији тип моравске архитектуре и на трему имају лукове.⁴⁷⁵ Постепено се преузимају и елементи градске архитектуре у слободној интерпретацији, па се тако прво појављују имитације пиластера у блату, затим озидани кровни венци са

---

⁴⁶⁷ РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012),11.

⁴⁶⁸ *исто*, 11. Видети у Гордана Милошевић, „Рановизантијска архитектура на Светињи“, *Старинар XXXVIII*(1988): 37-71; Gordana Milošević-Jevtić, „The Suburb of the Town of Braničevo – a Model of a 12th - Century Settlement“. U *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology (Byzantine Heritage and Serbian Art I)*, ur. Vesna Bikić (Belgrade: The Serbian National Committee of Byzantine Studies, P.E.Službeni glasnik, Institute for Byzantine Studies - Serbian Academy of Sciences and Arts, 2016), 117-123.

⁴⁶⁹ РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012),11.

⁴⁷⁰ *исто*.

⁴⁷¹ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 6.

⁴⁷² Примери са подрумом су кућа са локалом Александра Илића у Дрмну и кућа у домаћинству Драгише Матића у Кличевцу (РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012),11).

⁴⁷³ *исто*

⁴⁷⁴ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 7.

⁴⁷⁵ РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012),10-12.

профилацијом, а око прозора се јављају профилисани оквири са богатом декорацијом. Ово увођење елемената градске архитектуре се нарочито односи на период између два светска рата, када се појављују и нови типови грађевина, настали прилагођавањем градске куће сеоском начину живота, па тако на више места постоје зидане грађевине које у приземљу имају амбар или стају, а на спрату становање и кош.⁴⁷⁶

Помоћне зграде су стаја, кош, амбар, кошара (штала), обор, кочина, „а по неке куће имају и хлебну пећ, чардак, плетару, наслон, казаницу и нужник.“⁴⁷⁷ Од њих се до данас очувао мали број, а оних старијих од сто година више нема.⁴⁷⁸ Између два рата, за градњу ових грађевина се све више користи опека, а грађевине су и даље вишефункционалне, када се код њих јавља и летња кујна, а граде се и као спратне.⁴⁷⁹

Из напред наведених типова спонтано настале сеоске архитектуре, издваја се **насеље Острово**, чија је, као што је напред написано, архитектура успостављена од стране аустријске власти у другој половини XVIII века.⁴⁸⁰

Градско насеље Пожаревац - Пожаревац је ослобођен од Турака 1815. године, а по ослобођењу варош је била скоро потпуно разорена, међутим, убрзо оживљава трговина и град почиње се развијати, па овде 1825. године кнез Милош устројава своју другу престоницу, подиже свој конак и читав читав ансамбл објеката око њега.⁴⁸¹ Године 1892. Пожаревац добија регулациони план, који је израдио инж. Јефта Стефановић, професор Универзитета у Београду, примењиван до 1915. године, али су током рата примерци изгубљени, па се након рата наставило са градњом на већ формираним регулацијама (иако је Пожаревац, као једна од старијих вароши, био са специфичном и неправилном уличном мрежом,

---

⁴⁷⁶ На подручју постоји више кућа богатијих породица са врло развијеном основом, али су оне углавном настале из више доградњи, као што је кућа Гојка и Гордане Ђурић у Дрмну (*исто*).

⁴⁷⁷ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 6-7.

⁴⁷⁸ РЗЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожареваца* (Смедерево: РЗЗЗСК Смедерево, 2012), 12.

⁴⁷⁹ Својим изгледом и наменом се издваја кош над шталом Александра Илића- ћурчије у Дрмну, јер има ограђен трем који је служио за сушење штављених кожа (*исто*).

⁴⁸⁰ *исто*, 11.

⁴⁸¹ *исто*, 8.

план је нове улице предидео и са ширинама до чак 30 m).⁴⁸² Међутим, приликом израде урбанистичког плана Пожареваца (1931- 1934) општинска управа је сматрала да будући развој Пожареваца никад неће захтевати тако широке улице, па су оне предвиђене знатно уже. Урбанистички план израдио је архитекта Миша Радовановић из Београда, брдо изнад града је било резервисано за виле, летњиковце и винограде, око читавог насеља био је предвиђен заштитни зелени појас, улична мрежа углавном је одговарала затеченој, са просецањем нових улица тамо где су биле неопходне, а уведен је и кружни пут око града.⁴⁸³ Процес разбијања традиционалних функција старе вароши наставља се и након Другог светског рата, нарочито наглашен *реконструкцијом* старе Табачке чаршије и изградњом нових стамбено-пословних блокова, па данас Пожаревац представља специфичну урбану структуру са доста контраста између наслеђених слојева.⁴⁸⁴ У њему је данас пет историјских грађевина утврђених за споменик културе.⁴⁸⁵

---

⁴⁸² *исто*, 8.

⁴⁸³ *исто*

⁴⁸⁴ *исто*, 9.

⁴⁸⁵ Зграда Окружног начелства је саграђена 1888-89 године на месту где је некада био комплекс конака кнеза Милоша. Грађевина је пројектована у архитектури академизма са краја XIX века, разуђене двојне композиције, са стилском обрадом фасаде и елементима неоренесансе и класицизма. За ондашњу Србију била је најрепрезентативнија и највећа управна зграда. У њој су била смештена сваокружна надлештва и седиште државне администрације, а данас је у њој градска кућа Града Пожареваца. Пројекат за грађевину је израдио аустријски архитекта Фридриха Гизела, а у Министарству грађевине, пројекат је одобрен уз коректуре архитеката Јована Илкића и Душана Живановића. У здању се налазе и осликани салони и приватне одаје династије Обреновић, као и уметнички обрађени делови ентеријера. Испред здања се налази Градски парк који је 1894. године изграђен на месту где је некада била сточна пијаца. Пројектован је и изведен по угледу на класичне француске паркове, а концепција се приписује тадашњем главном градском инжењеру Феликсу Далекостићу. У средишту парка, 1898. године подигнут је бронзани споменик кнеза Милоша, израђен у Паризу, од стране вајара Ђорђа Јовановића (РЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожареваца* (Смедерево: РЗЗСК Смедерево, 2012), 10 ; РЗЗСК Смедерево. „Зграда Старог окружног начелства у Пожаревцу“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/zgrada-starog-okru-nog-na-elstva-u-po-arevcu>).

Зграда старог Епископског двора подигнута је 1882. године у Црквеној чаршији, чије формирање је започео Кнез Милош изградњом Саборне цркве Светих Арханђела 1819. године. Зграда је изведена по пројекту касније државника, а тадашњег општинског инжењера Николе Пашића, у духу класицизма са елементима неоренесансе. Тридесетих година XX века почело је зидање Новог Епископског двора у порти, по пројекту архитекте Момира Коруновића, као спратног здања монументалних размера, резиденцијалне архитектуре у духу српско-византијског стила. С обзиром да је завршен пред сам почетак Другог светског рата никада није приведен својој намени, а данас је у њему Команда гарнизона. У последњој деценији XX века, на истој парцели изграђен је и трећи Епископски двор у Пожаревцу (РЗЗСК Смедерево, „Зграда епископског двора у Пожаревцу“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/zgrada-episkopskog-dvora-u-po-arevcu>).

Саборни храм Светих Арханђела (првобитно посвећен силаску Светог Духа, односно Светој Тројици) подигао је 1819. године кнез Милош и представља пример прелазног стила у архитектури обновљене Србије. Црква је триконхална грађевина засведена полуобличастим

Индустријско наслеђе XIX века и прве половине XX века и рударска колонија у селу Костолац - Још у средњем веку су у Србији поред рудника настајале вароши и градови, а процес се наставља у време обнове српског рударства средином XIX века, када се обнављају стара насеља и формирају нова.⁴⁸⁶

Рударска колонија Ђорђа Вајферта у данашњем Старом Костолцу је представљала ново уређено насеље за индустријске раднике, као једна „урбанистичка агломерација“ која се по садржају и форми разликовала од села у коме се налазила.⁴⁸⁷ Село се налазило на источној страни Сопотске греде, док се

сводом, са пространом олтарском апсидом и бочним певницама, споља полигоналним, а изнутра полукружним. Зидана је каменом и опеком. Над западним делом 1856. године дозидан је звоник квадратне основе. Уз саму олтарску апсиду, са спољне стране, налази се гроб Милутина Петровића, брата хајдук Вељка Петровића. Живописање храма започели су 1852. године Милија и Иван Марковић, а уз рад на иконостасу 1870. године га је наставио Никола Марковић. Црква поседује збирку од четрнаест икона Јање Молера, драгоцену зографску целину из прве половине XIX века (РЗЗСК Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожаревца* (Смедерево: РЗЗСК Смедерево, 2012), 7; РЗЗСК Смедерево. „Саборна црква Светих Арханђела у Пожаревцу“. <http://spomenickulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/saborna-crkva-svetih-arhan-ela-u-po-arevcu>).

У последњој деценији XIX века јавља се и први храм на територији који је имао карактер задужбине. У питању је Црква Светог Николе, коју је подигао прота Петар Шљивић (1818-1902), парох трњански, син војводе рамског Живка Шљивића и његова жена Јелена, кћи трговца из Пожаревца (РЗЗСК Смедерево 2012, 7). Године 1890. Петар Шљивић је подигао је ову цркву као породичну капелу са криптом и храмом, по пројекту архитекте Светозара Ивачковића. Црква је једнокуполна, са основом у облику грчког крста, а фасаде су првобитно биле полихромно решене у духу ханзенатике, комбинацијом окер и теракот фасадне опеке, али је данас фасада у црвеној боји. Уз цркву се првобитно налазила дрвена звонара, која је замењена зиданим звоником. Иконе су рад академског сликара Андреја Биценка из тридесетих година XX века (РЗЗСК Смедерево. „Црква Светог Николе у Пожаревцу“. <http://spomenickulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/crkva-svetog-nikole-u-po-arevcu>

У старом делу Пожаревца у Немањиној улици налазиле су се две куће војводе Петра Добрњаца (1771-1828) који је предводио устанике пожаревачког краја у Првом српском устанку, заједно са Миленком Стојковићем и Карађорђејем учествовао је у ослобађању Пожаревца, а до 1811. године живео је у Пожаревцу. У последњој деценији XX века једна од кућа је срушена, док је друга, млађа, обновљена, и данас је последњи примерак градске архитектуре из времена пре Првог српског устанка у Пожаревцу. Старија кућа је била је грађена на темељима од опеке у бондручној конструкцији са сложеним кровом покривеним ћерамидом, са „кућом“, две собе и магазином, у коју се улазило споља. Млађа кућа је била исте конструкције, првобитно је и она имала трем, али је он накнадно био зазидан, а затим јој је приликом рестаурације крајем XX века поново враћен оригиналан изглед. У њој је сачувана и осликана таваница од шашоваца. Данас је овде смештена историјска поставка Музеја Пожаревац под називом „Фонд Петра Добрњаца“ (РЗЗСК Смедерево. „Две старе зграде у Пожаревцу“. <http://spomenickulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/dve-stare-zgrade-u-po-arevcu>).

⁴⁸⁶ Живка Ромелић, „Рударски станови у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског института* 49 (2000): 225-226.

⁴⁸⁷ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 214.

колонија развила на њеном западном и северном делу, на узаној површини уз пут, између саме греде и Дунавца.⁴⁸⁸ Иако настале у различито време и под различитим условима, село и колонија су убрзо постали једна целина - село Костолац, или тада једноставно, само Костолац.⁴⁸⁹ (сл. 55)

Стан и становање су у непосредној вези са начином привређивања и кретањима у једном друштву, па се, како етнолог Живка Ромелић пише, зато не може говорити само о традиционалним облицима сеоских кућа, или о градској кући, већ и о другим облицима, у које спадају и куће радника.⁴⁹⁰ Као и у осталим деловима Србије, рударски станови настали током XIX и прве половине XX века у селу Костолац, представљају посебан тип становања, „препознатљив елемент рударске културе“, настале услед специфичног начина живота припадника рударске професије и измене дотадашњег живота код припадника сељаштва.⁴⁹¹ Вајфертова рударска колонија је настала у већ постојећем сеоском насељу, односно уз њега, а по отварању рудника. Након настанка градског насеља Костолац, рудари су се селили, а након коначног затварања подземног рудника, станови су напуштени. Слична ситуација је у многобројним рудницима затвореним током шездесетих година XX века у Србији, када су рудари одлазили у друге руднике, враћали се пољопривреди, запошљавали се у градовима или одлазили у пензију. Села су остала са мешовитим изгледом сеоских кућа и

---

⁴⁸⁸ исто.

⁴⁸⁹ исто.

⁴⁹⁰ Живка Ромелић, „Рударски станови у севеороисточној Србији“, *Гласник Етнографског института* 49 (2000): 226 .

⁴⁹¹ исто, 225-226. У својој социолошкој студији стамбених заједница рудника угља, Мартин Булмер (*Martin Bulmer*)⁴⁹¹ је спојио неколико истраживања спроведених везано за ове заједнице у Северној Америци и идентификовао осам карактеристика типичне традиционалне рударске заједнице. Према њему, њих карактеришу физичка и географска изолованост и мало контакта са спољним светом; економска доминација рударења, где скоро сви запослени у заједници раде у рударству, па град постаје „град компанија“; опасан и нездрав посао, али који је извор поноса и заједништва међу радницима, без обзира на разлике у њиховом статусу; друштвене последице хомогености професије и изолације – једнокласна заједница са мало друштвеног или географског кретања; активности слободног времена – ван куће, углавном са колегама; јасна подела између мушког и женског света у породици, где је дом област жене, а постоји подршка родбине и континуитет генерација; економски и политички конфликт између власника рудника и рудара, а у вези расподеле и контроле, где свака страна формира удружења која их заступају, али је увек моћ у рукама власника; потпуно уплетени колективи засновани на заједничкој историји, и значајној друштвеној интеракцији у великој мери ограниченој на саму локацију (*Martin Bulmer*, „Sociological Models of the Mining Community“. *The Sociological Review*, 23/1(1975): 61–92).

рударских колонија, а без рудника, изгубивши своју традиционалну културу, а не формирајући нову.⁴⁹²

О изгледу рударске колоније у селу Костолац нам сведоче малобројне фотографије, али и неколико записа путника, истраживача и путописаца. Сретен Стојковић, путујући бродом низ Дунав, „угледао“ је Костолац и записао 1893. године да је на самој обали био „читав низ већих, нових и лепих зграда, те вам се чини да сте пред каквом чистом и лепом варошицом. (...) то су зграде нашег честитог и предузимљивог индустријалца Ђуре Вајферта. Подигао их је у циљу експлоатације костолачког мркога угља-лигнита. Окно за мајдан налази се на самој обали дунавској. А озго је већи број зграда за становање радника, за циглану, за рударске и животне потребе. На некима од тих зграда виде се и рударски емблеми – укрштени чекићи. Понајвећа од тих зграда, која вам пада у очи својим високим фабричким оцаком, јесте парна воденица за брашно, а на њој и пише великим позлаћеним словима, која се и с Дунава лепо прочитати могу: „Ђурин Млин“. Лепо зеленило уређенога парка окружује ове зграде. Ну од свију њих, једна се нарочито издваја колико по спољашњој лепоти, толико још више по лепоти циља за који је подигнута; у њој се оличавају уморност и пожртвовање овог уваженог грађанина нашег; - то је зграда за костолачку *школу*. Њу је Вајферт не само подигао и опремио потребама школским, већ сам плаћа и нарочитог учитеља за њу, који у њој има и свој стан. (...) Ово нас подсећаше на „Златотворно село“.⁴⁹³ (сл. 56- сл. 57)

---

⁴⁹² Живка Ромелић, „Рударски станови у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског института* 49 (2000): 229-230. Живка Ромелић издваја два типа рударских насеља насталих у поменутом периоду, а по времену и начину настанка, односно она подигнута упоредо са отварањем рудника, и она која су се формирала по отварању рудника у већ постојећим насељима. Рудници су се у зависности од активности развијали на три начина. Некада су појединачне стамбене грађевине подигнуте за потребе рудара прерасле у колоније, из којих су се даље формирале урбани центри (као што је случај са Мајданпеком, који представља прво рударско-индустријско насеље у Србији, и Бором), некада су станови уз престанак рада рудника бивали напуштени, док се у трећем случају стамбене грађевине опстају и поред гашења рудника, а њихови дотадашњи станари се селе у друге руднике или мењају занимања (*исто*, 227).

⁴⁹³ Сретен Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву од Београда до Радујевца* (Београд: Штампарииа Краљевине Србије, 1893), 158-159. *Златотворно село* је књига немачког писца Хенрика Чокка (*Heinrich Zschokke, 1771–1848*), која је у оригиналу објављена на немачком језику 1817. године (*Das Goldmacherdorf*). На српском језику је објављена 1843. године у Сегедину, а под именом *Освалд и златотворно село. Истинита историја за добре сеоске школе и разумне сељане*, у преводу Димитрија Поповића, ђакона и учитеља из Сегедина. Прича обрађује повратак Освалда, швајцарског војника „из ратова“ у своје родно село, које затиче у беди, са лењим и блудним сељанима, у договима и без морала, и који се даље труди да село поново буде развијено, организовано и богато. Видети у: Енрик Чокке, *Освалд и златотворно село. Истинита историја*

Из Стојковићевог списка се чини да је ово насеље било идилично и основано по угледу на Роберта Овена и његов Њу Ланарк, са Вајфертом као оснивачем просветних установа и поборником здравог живота радника.⁴⁹⁴ Међутим, иако је слика рудника деловала идилично код свих оних који су посећивали рудник крајем XIX века и остављали записе, неки други аутори су, додуше много касније, 1971. године, записали сећања рудара који сведоче да су услови рада и живота рудара овде били тешки. Сачувано је у архиви да су у почетку радници били добро плаћени, а да је сваки ожењен стални радник имао стан, бесплатан огрев и део земље од тринаест ари. Међутим, имали су и сталне издатке у виду прихода за тзв. заједничку „братинску касу“, у коју су се сливале и казне које су добијали када нису радили у складу са очекивањима. Такође, морали су сами да купују много тога, па и динамит за рад.⁴⁹⁵ До 1903. године радни дан је трајао дванаест часова, механизације у руднику није било, плате су све време падале, а цене животних производа расле. Рудари су своје зараде трошили и на рудник и на стан, куповали су у рудничкој продавници у којој је роба била много скупља него иначе, а самци су се хранили у кантини, где је била скупа, а лоша и нехигијенски припремљена храна. Плате су добијали у боновима које су могли да троше само у руднику, па су препродавали и мењали купљену робу за готов новац у продавници по много нижој цени. У колонији су могли становати само док су испуњавали одређене услове, а кад би ови услови престали, избацивани су на улицу. Они који нису становали у колонији, становали су у учерицама, шупама

за добре сеоске школе и разумне сељане, (прев.) Д. Поповић, Сегедин: Трошком и Словима Јована Грина, Ц. К. Књигопечататеља и Књигопродавца, 1843.

⁴⁹⁴ Са почецима индустријске револуције у XVIII веку, усавршавањем машина и увођењем нових технологија и материјала, развиле су се и нове грађевине, складишта и фабрике, али су у исто време радници живели углавном у пренатрпаним четвртима индустријализованих градова, угрожени услед лоше исхране и разних болести. Власт и власници фабрика су били забринути за овакву ситуацију, али нису много мислили о пројектовању радничких станова или урбанистичком планирању, па су се јавили појединци који су пружили одговоре на ове проблеме. Једна од значајних иницијатива је било стварање Њу Ланарка (NewLanark) у Шкотској, села индустрије памука са око 2.500 становника, 1786. године од стране партнерства у коме је био и Роберт Овен (Robert Owen, 1771-1858), а који се ускоро осамосталио и почео реформе. Саградио је радничке станове и јавне грађевине за друштвени живот радника, а отворио је и прво обданиште у Великој Британији 1816. године. Данас је Њу Ланарк на Унесковој листи светског наслеђа и почетно место на *Европској рути индустријског наслеђа*. Овенове идеје о моделу индустријских заједница су се шириле даље по Британији и САД-у, али ретко су биле успешне (Paul Knox, *Cities and Design*, London and New York: Routledge, 2011, 74-78).

⁴⁹⁵ Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 84.

или у земуницама, својим или сељачким. Умирили су од туберкулозе, пијанства и свега што је доносила беда. У 1919. години ступили су у први штрајк, а њихове захтеве Вајферт је прво одбио. Након другог штрајка, попустио је и испунио им захтеве, између осталог смањιο им је радно време на осам сати у рударској јами и десет сати у осталим просторима.⁴⁹⁶

Како је написано 1971. године, тридесетих година прошлог века у руднику је радило око 30% професионалаца, а остало су били сељани. Професионалци се овде нису дуго задржавали, јер је Костолац важио за један од најтежих рудника за рад. У ово доба није било ничега у колонији осим најнужнијих артикала, није било пијаце, као ни превоза за Пожаревац. Раднички станови за ожењене су имали једну собу, кухињу и оставу, а самци су становали у малим собама у групама од четири до пет радника. Двособни станови су били само за службенике. Канализација није постојала, није било купатила, нужници су били пољски, а није било ни водовода, па су пијаћу воду узимали уз бунара који нису контролисани. Веома су тешко добијали боловање, а сваки изостанак је кажњаван новчано. О заштити на раду се нико није старао, па су сами себи куповали заштитну опрему. Струје у јами није било, а проветравање је било слабо. Много се радило у лошим условима, а нехигијенски и са лошом исхраном се живело, па су рудари обољевали. Рудари су у 1937. години подигли штрајк, током кога су редовно долазили на посао, али су споро и слабо радили. Пошто је производња скоро стала, штрајк је успео, повећане су им плате, направљена купатила и плаћан прековремени рад.⁴⁹⁷ Жалбе рудара непосредно пре Други светски рат су остале

---

⁴⁹⁶ Живорад Станисављевић, Михајло Славковић, Радомир Ропкић. „Уз друга је друг“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустриско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, уредник Саша Марковић. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971, 139-141. Пример који се чини сличним је насеље Џорџа Пулмана (George Pullman) поред Чикага, које је првобитно изгледало идилично, са стамбеним насељем, продавницама, црквама, позориштем и библиотеком. Међутим, сам Пулман није дозвољавао независне новине, јавне говоре и састанке, а његови инспектори су редовно улазили у радничке куће не би ли оцењивали ниво њихово одржавања, на основу чега су могли раскидати закуп. Такође, када је посао опао, смањιο је плате и радне сате радницима, али је ренте и цене у насељу оставио на истом нивоу. Насилан штрајк радника је довео до доласка државне комисије, која је кривицу приписала Пулману (Paul Knox, *Cities and Design*, London and New York: Routledge, 2011, 74-78).

⁴⁹⁷ Предраг Јовановић, Душан Паклар, Стјепан Ћосић, „26 милиона тона“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустриско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 94-95, 98-99.

забележене и у *Рударским новинама*, у извештају из Костолаца под насловом „Више смо зарађивали и поштеније су нас плаћали пре рата.“⁴⁹⁸

Припадност Ђорђа Вајферта и Сретена Стојковића истим интелектуалним круговима⁴⁹⁹ с једне стране, и однос према индустријском наслеђу Костолаца и Вајферту као богатом индустријалцу у периоду након Другог светског рата са друге стране, су вероватно и довели до овакве разлике у приказима насеља. Истина је вероватно била негде између, иако је забелешка о костолачком руднику из путописа Феликса Каница слична оној коју је дао Стојковић. Наиме, Каниц је написао да је Фрања Шистек, „директор Вајфертовог рудника“, „неуморан у старању за добро својих радника“, да „рудник у целини оставља добар утисак“ и да је силазивши у окно видео да је „подргађивање управо узорно“, описујући управну зграду, десет других зграда за рударе и копаче, депое за угаљ, сопствену месарницу и продавнице животних намирница, из којих запослени чиновници и радници са својим породицама подмирују своје потребе, „добивајући сву робу по цени коштања“.⁵⁰⁰ Може се поставити и питање како су одређене информације напред наведени аутори добили и да ли су уопште били довољно стручни да оцене техничке услове у руднику. У прилог приче да су услови за рад у руднику могли бити и лоши говори и она да су 1899. године власти у Београду ангажовале саксонског рударског стручњака Оскара Билхарца да прегледа све руднике у Србији и да мишљење. Он је након прегледа наложио затварање више од 80% рудника, јер нису одговарали тадашњим европским стандардима.⁵⁰¹ Међутим, „Србија није била спремна на овај потез“, па је Билхарцов извештај само делимично објављен.⁵⁰²

За фабрику стакла, подигнуту у селу Костолац 1906. године, Драган Фелдић пише да није случајно што је она изграђена баш у Костолицу.⁵⁰³

---

⁴⁹⁸ Живорад Станисављевић, Михајло Славковић, Радомир Ропкић, „Уз друга је друг“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, уредник Саша Марковић. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971, 142.

⁴⁹⁹ Архив Југославије, Biblioteka informativnih sredstava. Inventar sumarno analitički. AJ-100: *Masonske lože u Jugoslaviji 1919-1940 (1872-1958)*. Обрађивачи Vasilije Kosić i Miloš Marić

⁵⁰⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 190.

⁵⁰¹ Владимир Анђелковић, *140 година рудника Костолац 1870-2010* (Костолац: ПД ТЕ-КО Костолац, 2010), 49.

⁵⁰² исто

⁵⁰³ Драган Фелдић, „Фабрика стакла у Костолицу“. *Viminacium*, 4-5(1990): 223.

Цитирајући даље Луиса Мамфорда (*Lewis Mumford*, 1895-1990), пише да је Костолац као „угљени град“ са новим горивом подстакао развој индустрије у његовој близини.⁵⁰⁴ У фабрици је био запослен велики број стручних радника који су углавном били из Чешке и Баната, али и мештана из села. Фабрика је прво производила равно стакло, а касније и амбалажу. Уништили су је Аустријанци 1915. године и после тога није обнављана. Са аморфним груменима сирове стаклене масе зеленкасте боје која је остала након рушења, између два рата је украшаван градски парк у Пожаревцу, али и многе баште.⁵⁰⁵ Грађевински материјал преостао након рушења је искоришћен у руднику Кленовник за изградњу радионица и управне зграде.⁵⁰⁶ Након Другог светског рата на месту некадашње фабрике и даље је постојао брежуљак од измешане траве и стакласте масе, па је током омладинских акција маса извађена и дата стакларима као сировина.⁵⁰⁷ „Још по негде у Старом Костоцу и данас се могу наћи последњи остаци који су после уништења фабрике преостали.“⁵⁰⁸

У руднику Костолац је постојала и електрична централа која је производила електричну енергију за осветљење села и рад машина у рударској јами.⁵⁰⁹ У циљу коришћења ситног угља, 1885. године је изграђена и циглана за опеку и цреп, али која је после пет година рада престала са радом, јер није могла да издржи конкуренцију малих, сељачких погона.⁵¹⁰ У њој су изграђене цигле за подизање зграда у колонији, а само мали део производа је био продат.⁵¹¹ Међутим, изградња парног млина 1890. године, односно двоспратне грађевине са димњаком

---

⁵⁰⁴ исто.

⁵⁰⁵ исто

⁵⁰⁶ Радомир Влашковић, Михајло Славковић, „Светло с велике реке“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 117.

⁵⁰⁷ Милорад Басарић, Тито Дољанац, „Полет младих“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, уредник Саша Марковић, 183-191. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971, 184-185.

⁵⁰⁸ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 223.

⁵⁰⁹ Мајовски Вучетић, *Из историје српских угљенокопа: Јаме костолачког мајдана* (Београд: ЈП Електропривреда Србије, 2010), 15.

⁵¹⁰ Божидар Пејић, Душан Јаношевић, „Беочуг столећа“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић, 57-74 (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 68-69.

⁵¹¹ исто, 971, 63.

у непосредној близини рудника, је био успешан подухват, а млин је радио чак све до половине педесетих година прошлог века, када је затворен.⁵¹²

Изградња градског насеља Костолац - Нови Костолац је савремено насеље настало за време Другог светског рата у условима немачке окупације, на месту некадашњих њива, а **најстарији део насеља датира из периода од 1942. до 1943. године**, када је за потребе рудника подигнуто двадесет шест двојних стамбених зграда које су све подсећале на моравску кућу, као и седам зграда јавне намене (пекара, ресторан, трафостаница и др.), а у истом периоду је изграђена и инфраструктура водовода и канализације.⁵¹³ (сл. 37) Не зна се да ли је постојао неки план или скица на основу којих је изграђено ово насеље, мада се то може претпоставити, с обзиром на то да су куће постављене у извесном реду, образују две улице које иду правцем север-југ, међусобно повезане двома попречним улицама и стварају три блока са јавним зградама у центру.⁵¹⁴ Претпоставља се да Немци нису имали у плану да се ово мало насеље развије у веће, с обзиром да након увођења модерне рударске технологије и дневног копа, није било потребно много радне снаге. Неопходни су били стручњаци, за које су и били обезбеђени ови станови, веома комфорни за то време, а остала радна снага су били интернирци који су живели у баракама у оближњем логору, али и становници околних села и Пожаревца.⁵¹⁵

Први петогодишњи план у оквиру обнове у и изградње ФНРЈ након Другог светског рата, у периоду од 1947. године до 1951. године, карактерисала је трансформација земље из аграрне и руралне ка индустријској и урбанизованој.⁵¹⁶ У овом периоду је урађено четрдесет седам генералних и регулационих планова градова и насеља у Србији на основу којих су плански обнављани градови, привредни центри, индустријска и радничка насеља, бање и одмаралишта.⁵¹⁷ Највећа потреба је била за изградњом стамбеног простора у оквиру радничких и

---

⁵¹² исто 68-69.

⁵¹³ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 217.

⁵¹⁴ исто

⁵¹⁵ исто.

⁵¹⁶ Дијана Милашиновић Марић, „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године“. *Архитектура и урбанизам*, 33: 3-15 (2011), 4.

⁵¹⁷ исто.

индустријских насеља за становништво које је долазило из села у град, па је услед потребе за брзином, дошло до једног рационалног архитектонског приступа, који је дао углавном уједначене, стандардизоване и типске пројекте у модерној урбанистичкој поставци.⁵¹⁸ После овог периода, следи други период, где се дешава „јаснија модернистичка оријентација са мање идеолошких условљења“ у питању обликовања, али грађевине и даље имају међусобно сличне декоративно-функционалне елементе, када се граде стамбено-пословни комплекси за предузећа и фирме.⁵¹⁹

Једно од оваквих радничких насеља, односно насеље за потребе смештаја радника предузећа и фирми у склопу рударско - енергетског комплекса, је изграђено у данашњем градском насељу Костолац. Међутим, пројекат комплетног стамбеног насеља у Костолцу никад није израђен, а због недостатка програма и перспективе развоја рудника. Тада је подземни рудник у селу Костолац и даље радио, а површински коп и термоелектрана у Костолцу су се тек развијали. После сваке „изоловане пројектантске етапе“ су остајали многи незавршени потези које је требало касније да обједини генерални регулациони план. На пројектима насеља су у три етапе радили архитекте Јозеф Кортус, Драгутин Партоњић и Дарко Богосављевић, а услед великих кредита за изградњу, делови насеља се се решавали за сваку грађевинску сезону појединачно, онолико колико је било средстава.⁵²⁰ Овако је, пише Михаило Митровић, у Костолцу настало много слабости у планирању, а сличан случај је био и у више рудника у тадашњој НР Србији.⁵²¹

Како након Другог светског рата у Костолац долази радна снага из околних села, Пожаревца, па и из других крајева земље, и многи се овде стално настањују, у 1947. години настаје шест стамбених зграда, следеће године још седам, као и основна школа, 1949. године настаје неколико кућа и неколико стамбених блокова на улазу у насеље, а након завршетка изградње термоелектране 1950. године гради се и гимназија, десет стамбених зграда, и двадесет пет монтажних зграда, а

---

⁵¹⁸ исто, 5.

⁵¹⁹ исто, 7.

⁵²⁰ Михаило Митровић, „Улога урбанистичке службе у решавању појединачних задатака изградње“. У *Градови и насеља у Србији. Развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951*, уредник М. Митровић (Београд: Урбанистички завод НР Србије, 1953), 31-32.

⁵²¹ исто 32.

бараке нестају. Од 1951. до 1953. године наставља се изградња индустрије и Костолац полако постаје мали рударско-индустријски град, па се од 1953. године до 1956. године зида више стамбених зграда, дограђује се основна школа, зида се пијаца, здравствена станица, Дом културе и дирекција рудника, а касније се јављају индивидуалне стамбене грађевине које образују читаве улице.⁵²² (сл. 58)

Међутим, насеље је све више расло без урбанистичког плана, условљено наслеђеним решењима, као што су железница и индустријска постројења, постојали су само катастарски планови из 1929. и 1930. године (у које су 1942. године уцртане изохипсе због отварања површинског копа), и тек 1961. године предузеће „Генерал-план“ из Београда почиње израду урбанистичког плана. У почетку настаје само идејно решење, са саобраћајницама и планом ширења насеља, а наставак рада на плану следи тек 1963. године, па стамбене зграде настају и током саме израде плана. Након усвајања урбанистичког програма 1966. године, према њему се до 1969. године подижу стамбене зграде, неколико индивидуалних приземних стамбених кућа, пошта и самопослуга, бункер, складиште угља, здравствена станица, техничка школа, а гради се и паровод. (сл. 58) До 1982. године отворене су спортска сала за мале спортове и јаслице, постављена је канализациона мрежа, изграђени су путеви Костолац-Дрмно и Костолац-Острово, а улице су модернизоване.⁵²³ Тек 2015. године усвојен је *План генералне регулације Костолаца*.⁵²⁴

Што се тиче индустријских погона градског насеља Костолац, важно је поменути да је грађевинско-архитектонски пројекат за термоелектрану „Мали Костолац“, а која је пуштена у погон 1948. године, дело архитекте Милице Штерић (1914-1998), која је израдила пројекте и за друге термоелектране у Србији, односно у Лучанима и Великим Црњенима, па заједно са њима представља вредно дело индустријске архитектуре у Србији.⁵²⁵ Ова електрана је

---

⁵²² Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 217-222.

⁵²³ *исто*, 217-222; Владимир Анђелковић, *140 година рудника Костолац 1870-2010* (Костолац: ПД ТЕ-КО Костолац, 2010)

⁵²⁴ Обрађивач плана је био тим Архитектонског факултета у Београду, под руководством проф. др Александре Ђукић (АФ 2015).

⁵²⁵ Александар. Кадијевић, „Индустријска архитектура Београда и Србије: проблеми истраживања и тумачења“ *Годишњак града Београда*, LIX (2012)

још крајем шездесетих година прошлог века расходована, а онда и продата као старо гвожђе.⁵²⁶

3.3.3 Нематеријално наслеђе

Постоје бројни елементи везани за простор Виминацијума којима можемо доделити назив *нематеријалног наслеђа* и у свакодневном животу се и не поставља питање њиховог порекла.: „Обичаји постоје дуго након што су околности и механизми који су утицали да се они успоставе нестали, а у *новом* окружењу смишљени су нови мотиви који их објашњавају.“⁵²⁷ Такође, ово наслеђе се не може раздвојити од напред наведених елемената материјалног наслеђа простора, али ни класификовати по историјским периодима или просторним целинама, јер су неки његови елементи често заједнички за већи број временски и просторно удаљених материјалних елемената. Место није само физички простор, нити његово име једноставно означава локацију, значење места је стварано кроз животе свих који су га настањивали, а идентитет који преноси створен је од физичке средине и личних и заједничких искустава људи, која укључују сећања, фантазије и митове апсорбоване у култури.⁵²⁸ Ове „менталне геопросторне информације“ везују различите људе за места, претварајући их од посматрача у учеснике.⁵²⁹ Оно што се на предметном подручју може издвојити као карактеристично нематеријално наслеђе јесу приче о закопаном благу, култови дрвећа и лековитих извора, сеоске славе, топоними, култ везан за народну песму, вековна употреба природних ресурса која је довела и до одржавања бројних делатности од антике до данас, као и разнолика етничка структура данашњег, али и некадашњег становништва.

---

⁵²⁶ Радомир, Влашковић, Михајло Славковић, „Светло с велике реке“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971),120.

⁵²⁷ Miomir Korać, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Beograd: Arheološki institut, Beograd), 2009.

⁵²⁸ Sirkka Paikkala, „Places, Names & Stories - A Pilot Project on Geographical Names in Finland“, у *Geographical Names as a Part of the Cultural Heritage (Wiener Schriften zur Geographie und Kartographie, vol. 18)*, ур. P. Jordan i dr. (Wien: Institut für Geographie und Regionalforschung, 2009), 70.

⁵²⁹ *isto*

Веровања о скривеном благу - Нешто што је препознатљивост читаве источне Србије јесте постојање великог броја легенди, посебно оних о скривеном благу.⁵³⁰ Иако све ове приче и веровања представљају део усменог нематеријалног наслеђа једног простора, они су на простору источне Србије, па и самог Виминацијума, били узрок бројних пљачки и уништавања историјских насеља. Феликс Каниц је 1861. године записао да је и у Костолцу, као у другим местима источне Србије, постојало веровање да су „исписани каменови могли да садрже велике драгоцености,“ па су становници већину уништили у потрази за благом.⁵³¹

Становник села надомак Виминацијума је изјавио да углавном млади људи чине ове нелегалне активности, јер старије генерације знају да је проклетство пљачкати гробове, и навео примере људи који су пронашли злато и погинули, постали непокретни или болесни.⁵³² Интересантно је поменути резултате до којих је, истражујући сличне легенде о скривеном благу у једној сеоској заједници у Грчкој, дошла Марија Кумариану (*Maria Koumarianou*).⁵³³ Кумариану у својој студији објављује исказе више припадника ове заједнице који су након наводне неуспешне потраге за благом губили посао и родбину и сада „иако знају тачно место блага“, „више тамо неће ићи“.⁵³⁴ Према њој, нараторима су приче давале престиж, јер су их успостављале као носиоце знања, искуства и вредности, а када је у питању лично искуство, нарација је била могућност за наглашавање храбрости, искуства или лукавства, односно вредности које су веома важне у полу-урбаним просторима.⁵³⁵ Један од сељана је рекао да се, без обзира на то што су многе од њих нетачне, преко прича успостављају границе између дозвољених и

---

⁵³⁰ Слободан Зечевић, „Нека веровања из традиције становништва приобалних насеља доњег Дунава“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 57(1993): 268-269.

⁵³¹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 178-179.

⁵³² НИН Online, „Divlji arheolozi, 2727, 03.04.2003“, <http://www.nin.co.rs/2003-04/03/28156.html>

⁵³³ Марија Кумариану је грчки социјални антрополог која је истраживала село у провинцији Пађо, у близини аутопута који повезује Кавалу и Солун, у време хеленистичке Грчке познатој по рудницима злата које је Филип II Македонски експлоатисао да би финансирао своје походе на Персију. Експлоатација и данас постоји, али су залихе сребра и злата веома мале. Највећи део становништва ове провинције је везан за пољопривреду. Током шездесетих и седамдесетих година прошлог века, велики број становника је емигрирао, углавном у Немачку. У последњим годинама многи од њих су се вратили и увели градски начин живота захваљујући новцу који су зарадили у иностранству (Maria Koumarianou. “Cursed sites and cursed practices, treasure hunting at haunted places: A case study from Greece”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 55/1(2007): 171, 173-174).

⁵³⁴ Maria Koumarianou. “Cursed sites and cursed practices, treasure hunting at haunted places: A case study from Greece”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 55/1(2007):180.

⁵³⁵ *isto*, 181.

недозвољених радњи, јер када неко иде да пронађе благо, у суштини, он иде да краде, а пошто благо не припада њему, преносе се приче, да би му се показало да је то што ради погрешно и да ће навући грех на своју душу.⁵³⁶ На оне који верују у истинитост прича, оне имају застрашујући ефекат, и одвраћају их од честих посета несигурних простора у касним сатима.⁵³⁷ Веровање у приче је начин на који се појединци носе са тешкоћама свакодневног живота, а у друштвеним окружењима као што је мало насељено место, појединац се осећа свемогућим унутар граница заједнице која подржава његове одлуке и умањује последице његових грешака - када се циљеви не достигну, или се десе патње или болести, несрећа се приписује деловању злих сила.⁵³⁸

У североисточној Србији се такође веровало да благо није увек и срећа, и да онај ко га нађе не може дуго да живи, јер ће га однети ђаво, па зато није требало узимати целокупно благо, већ оставити део поред кога ће ђаво и даље бити.⁵³⁹ Ко би нашао изузетно велико благо, требало је да сазида цркву или да учини неко друго добро дело, да би могао трошити остатак без бојазни.⁵⁴⁰ Управо са овим се може повезати предање о благу и кажњавању преступника, присутно у селу Костолац, а које носи поуке о томе шта је погрешно чинити. Наиме, иако су записи у литератури капетана Драгутина Тодића представили као великог добротвора и поштеног човека кога је народ изузетно волео, у овом селу је управо он носилац негативних поступака.

Према књизи коју је у години Тодићеве смрти написао сеоски учитељ Константин Богдановић, капетан Драгутин Тодић је био храбар српски ратник који је 1915. године прешао са војском Албанију, прележао тифус и доспео до Француске, из које се вратио 1918. године у своју породицу која је остала без ичега. Бродови су му били уништени или заплењени. Брзо се опоравио вредним радом. „Он је село Костолац заволео као своје место. Сиротиња, нарочито деца, никада неће заборавити дарежљивост Драгутина Тодића. Приступачан и расположен према свакоме, он је постао омиљен и прави народски човек. Нема

---

⁵³⁶ *isto*.

⁵³⁷ *isto*, 182.

⁵³⁸ *isto*, 190.

⁵³⁹ Слободан Зечевић, „Нека веровања из традиције становништва приобалних насеља доњег Дунава“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 57(1993): 269.

⁵⁴⁰ *исто*.

човека ни детета у Костолцу и околини који није затражио помоћ, нарочито материјалну, - нити има човека ни детета коме је Драгутин Тодић одрекао своју помоћ.“ Као захвалност Богу за успех, осећање среће и задовољства у раду и брачном животу, одлучио је да сагради Цркву свог свеца Светог Георгија. Док је био у Марсељу и са Ђорђем Вајфертом гледао једну лепу цркву на месту које га је подсетило на „сличну романтичну узвишицу његовога Костолца“, а Вајферт му испричао да је цркву подигао један поморски бродарски капетан, Тодић је одлучио да по повратку кући сазида своју задужбину у Костолцу. Врло брзо након подизања цркве капетан је погинуо у аутомобилској несрећи услед квара на возилу на путу за Словенију, где је требало да се придружи својој супрузи у одмору.⁵⁴¹

Међутим, према предању, за које један од наших казивача, мештана села Костолац, прича да је „бапска враџбина“, капетан Тодић је Цркву Светог Георгија сазидао у знак покајања због злог дела које је починио. Он је, према причи, срео ђакона који је сакупљени новац из једне цркве носио за Београд, отео му новац и гурнуо га у Дунав. Пошто га је гризла савест, јер „нека сила постоји и целу ноћ је давила Тодића“, отишао је код врачаре. Она му је рекла да сазида храм од тог новца. Након што је сазидао Цркву Светог Георгија „све од туђих пара“, Тодићева жена Лепосава је често боравила у њиховој кући сазиданој поред Цркве, а која је по њој и добила име „Вила Лепосава“. Сељани су је запамтили као „намћорасту“ жену којој су сметале свадбе у простору око цркве, која је гледала кроз „пармаке“ на прозору, вичући на сватове. Убрзо се, према причи, разболела и отишла у Београд на лечење, а њен последњи дан живота затекао је Тодића ван Београда. Тако Тодић крене за Београд, и „тера шофера да што пре стигне да је затекне живу, и погине.“⁵⁴²

„Отето, проклето“, „од туђе се не може, само од грбњаче“, „савијеш грбњачу, и само напред, ничег се не бој“, закључци су нашег казивача. Без обзира што је ниво истинитости смањен услед могуће зависти према капетану Тодићу, као неком ко је успео у њиховом селу, а да није потекао из њега, што је давало

---

⁵⁴¹ Константин С. Богдановић, *Драгутин В. Тодић, велики хришћанин и родољуб* (Београд: Јединство, 1928), 12-14, 22, 99.

⁵⁴² Ауторка ове дисертације је причу забележила у селу Костолац приликом разговора са старијим мештанима.

утицај да је нешто од њих самих отео, ово предање има вредне поуке. Представља причу о казнама које увек стижу преступнике, односно говори „не убиј“, „не кради“ и „буди вредан“.⁵⁴³

Запис и заветина - Један од основних видова култа дрвећа развијен у традиционалној култури Срба јесте **култ записа**. Термин *запис* води порекло од обичаја урезивања, „записивања“ знака крста у кору дрвета. *Запис* је лиснато дрво са својством светог дрвета, које се веома поштује и коме нико не крши гране ради употребе.⁵⁴⁴ Забрањено га је опоганити или оскрнавити на било који начин, као и спавати под њим, поштује се и онда када се осуши и сатруне, и нико га не употребљава као огрев или грађу, а када сасвим нестане, поштује се и само место где је био. Стога се у топономастици појављује много места под називом „Запис“, иако дрвета више нема.⁵⁴⁵

Као и у другим местима Србије, ни у селу Костолцу се запис није смео уништити ни сећи, чак ни кад је био у њиви и сметао усевима. Ако се осуши, само су га Роми могли користити, „јер се њима није могло ништа догодити“,⁵⁴⁶ што је још један пример њихове неприхваћености као етничке и социјалне групе у нашем народу. Санкције су се кретале од нејасне опште несреће, до конкретне смрти прекршиоца и његове породице, па је према изјавама сељана, човеку који је посекао запис пред општином, погинуо син, док је један други страдао, а породица му је „изумрла“.⁵⁴⁷

---

⁵⁴³ Интересантно је поменути и да су анализом прича сељана источне Србије истраживачи дошли до закључка да се чак и преступници који прекопавају археолошке локалитете и који се не плаше казне од стране државе, плаше Бога. Један од њих је рекао да недељом и верским празницима никада *не ради* плашећи се Божје казне. Такође, код њих је присутно поистовећивање само са средњовековном српском историјом, а време пре тога, доживљавају као период са којим нису ни у каквој вези. Ово је вероватно узрок чињенице да се неовлашћена ископавања у источној Србији углавном изводе на античким и праисторијским локалитетима. Један сељак из села покрај Петровца на Млави, а који се бави овим активностима, осуђујући калуђерице оближњег манастира за које се прича да су продале круну кнеза Лазара и за то добиле велики новац од кога су обновили манастир, изјавио је: „Е, ја то никада не бих могао да урадим!“ (Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2010), 55-58).

⁵⁴⁴ Слободан Зечевић, „Заветина у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 36(1973), 51.

⁵⁴⁵ *исто*, 52.

⁵⁴⁶ Даница Ђокић, „Запис као култно дрво у Старом Костолцу“, *Viminacivm* 1(1986): 159.

⁵⁴⁷ *исто*, 161.

Заветину Слободан Зечевић описује као „траг некадашњих паганских култова и ритуала“, а који се као обичај разликује од приватног култа као што је породична слава практикована у оквиру домаћинства.⁵⁴⁸ Заветина је сеоска слава и „траг обичаја који су се практиковали за опште добро, у интересу свих житеља једне људске заједнице“.⁵⁴⁹ Термин *заветина* потиче од речи *заветовати се*, што значи да се неко село заветовало да слави одређен дан посвећен неком од хришћанских светаца.⁵⁵⁰ Главни елемент обреда у вези са заветином јесте обилажење литије око записа.⁵⁵¹

Вук Караџић је забележио сеоску славу у Браничеву у свом „Српском Рјечнику“: „У Србији свако село има по један дан који слави и светкује ... Такво се весеље у Браничеву зове заветина.“⁵⁵² Милан Ђ. Милићевић још 1877. године пише о заветини као о дану у селу „у који се збира на општинску богомољу за радост пољских усева“: Ако у селу има црква, народ се сакупља код ње, у супротном „под неко здраво дрво у чијој се кори уреже крст, а то се дрво зове запис.“⁵⁵³ После службе под дрветом или у цркви носе се крстови, барјаци и иконе по целом селу, а затим се под записом обавља гозба и весеље уз песму и игру. У североисточној Србији, заветина се често практикује на Спасовдан, који се иначе празнује због грома и града, и око Духова што је условљено веровањем да мртви утичу на атмосферске појаве.⁵⁵⁴

Некада се заветина састојала од службе у цркви или под главним записом са троструким обилажењем храма или стабла, ритуалног опхода крстоноша, када поворка иде кроз поља, од записа до записа, ритуалног клања жртве и сакралног обеда под записом.⁵⁵⁵ После Другог светског рата, кретање литије у селима Србије је било забрањено, а улогу записа, који је раније био храст или дрво његове врсте, као што су цер или брест негде у пољу, преузело је дрво које се затекло у порти, без обзира на врсту, чиме се народ још више окупљао у цркви, а свечаност

---

⁵⁴⁸ Слободан Зечевић, „Заветина у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 36(1973), 43.

⁵⁴⁹ *исто*.

⁵⁵⁰ Даница Ђокић, „Запис као култно дрво у Старом Костолцу“, *Viminacium* 1(1986): 153.

⁵⁵¹ *исто*, 154.

⁵⁵² Слободан Зечевић, „Заветина у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 36(1973), 44.

⁵⁵³ *исто*.

⁵⁵⁴ *исто*, 48-49

⁵⁵⁵ *исто*, 45

христијанизовала.⁵⁵⁶ Овај пагански обичај је, по Зечевићу, много измењен током христијанизације, а у савремено време се одржава по инерцији. Међутим, он има велики социјални значај, јер се током свечаности дешавају сусрети са пријатељима, весеље, пословни састанци и упознавања младих.⁵⁵⁷

Једно од места где се култ записа задржао јесте и село **Костолац**, где се и данас врше обреди на **дан заветине**, односно **сеоске славе Светих Константина и Јелене, 3. јуна**. С обзиром на забране након Другог светског рата, обреди су се дешавали у порти Цркве Светог Георгија. Иако су данас обичаји врло редуковани, литија поново пролази кроз села, а записи укључени у ритуал данас су храст на платоу поред Цркве Светог Георгија у чијој кори је урезан крст и брест на јужном крају села, на путу ка селу Брадарац, са крстом од метала и дрвета и натписом „Запис 1992“ (сл. 59).

Раније је у селу Костолац постојало више записа.⁵⁵⁸ Једно је дрво било „главни запис“ и ту се одвијао најважнији део ритуала, а пољски записи су били нижег ранга.⁵⁵⁹ Међу онима који данас више не постоје су, према изјавама мештана, брест код цркве који је уништио гром, два багрема пред месном заједницом у центру села, који су били „главни“, трешња у виноградима изнад села, орах на гробљу, дуд („јагода“) на потесу „Код јагоде“ и у једном од дворишта и многи други.⁵⁶⁰ О значају записа за село Костолац говори и Генералштабна карта Србије из 1894. године, на којој је у јужном делу села обележено место тадашњег записа.⁵⁶¹ (сл. 60)

Припреме за заветину у селу Костолцу су до периода пре Другог светског рата почињале дан раније када су кмет и председник општине одређивали ко ће у литији носити барјаке (они су се звали „крстоњоше“, и били су младићи „примерног понашања, добри момци, односно они који су били весели и који су имали углед код девојака“).⁵⁶² Све до 1925. године и подизања Цркве Светог

---

⁵⁵⁶ исто, 45-48

⁵⁵⁷ исто, 49

⁵⁵⁸ Даница Ђокић, „Запис као култно дрво у Старом Костолцу“, *Viminacivm* 1(1986): 154.

⁵⁵⁹ Слободан Зечевић, „Заветина у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 36(1973): 51-53.

⁵⁶⁰ Даница Ђокић, „Запис као култно дрво у Старом Костолцу“, *Viminacivm* 1(1986): 154

⁵⁶¹ Генералштабна карта Краљевине Србије- Део Пожаревац, 1894.

⁵⁶² Даница Ђокић, „Запис као култно дрво у Старом Костолцу“, *Viminacivm* 1(1986): 154.

Георгија, по барјаке се ишло у манастир Рукумију, одакле је литија и кретала. Након зидања Цркве, литија је полазила од њене порте у којој је био запис.⁵⁶³

Распоред записа који чине магијски круг око села са главним записом у центру, обилажење литије око записа, урезивање крста, причешћивање и освећење записа, приношење жртава у виду усева и обредног колача, посипање литије житом, певање обредних песама, читање хришћанских молитви пред записом и друго, опште су појаве у култу записа које се јављају и селу Костолцу, али и у другим деловима Србије.⁵⁶⁴ Оно што је у селу Костолцу карактеристично јесте ритуално задржавање литије на гробљу, где су жене поклањале крстоношама беле пешкире са извезеним текстом, огледала и фотографије покојника које намењују за душу умрлих. Крстоноше су ове дарове носиле све време трајања заветине, па су на тај начин покојници узимали ућешће у обредној поворци. Такође, ту је и веровање да младићи треба да се потуку да би пала киша, али и веровање да ће девојке волети оне младиће који узму восак са крста урезаног у запис.⁵⁶⁵

У традиционалном српском друштву, примарна занимања су била сточарство и земљорадња, са релативно ниским средствима за производњу, „помањкањем економске реалности“ и религиозном структуром свести која носи изражену зависност од природе.⁵⁶⁶ Критичан моменат за село, односно период када би суша могла да уништи усеве, јесте управо време заветине, па се овим обредима „успостављао нормалан ред ствари у ванредним условима“ и стварао

---

⁵⁶³ *исто*. Из сваке куће је требало да у литији учествује бар један члан породице. Литија је полазила од цркве око које је обилазила три пута, ишла у винограде на брду на потесу „Бања“, а затим у поље и тако правила круг око села, односно „магијски заокружавала простор правећи границу преко које спољне силе не могу да пређу“. Код сваког записа се вршио обред обилажења дрвета три пута, а свештеник је најчешће обнављао крст, или урезивао нови, тако да је једна трешња имала чак педесет крстова. Крст је испуњаван топлим воском, преливан вином, кађен и прскан светом водом помоћу босилка, уз читање молитве. Обилазећи запис, учесници су певали обредне песме, а запис је кићен венцима. Кроз поље су брали усеве и носили их за појасом. Литија је прелазила и преко Млаве где су се учесници прскали, а „крстењоша“ је требало да загази у реку и умије се, док су други покушавали њега или неког другог младића да баце у реку. Овим је дозивана киша која је у то доба године неопходна усевима. Код гробља, где је запис био орах, жене су служиле јело и пиће, а док је литија пролазила кроз село, жене су излазиле испред капија и посипале је житом, бомбонама и шећером. У центру села је био главни ритуал око два багрема, пред њима се секао колач који се делио свима присутнима. Општински одбор је давао новац да се припреми ручак код главног записа, а на коме су били присутни „виђенији“ људи из села. Поподне се овде играло коло. Трећег дана су се барјаци враћали у цркву и тада се завршавала прослава заветине (*исто*, 154-159).

⁵⁶⁴ *исто*, 170.

⁵⁶⁵ *исто*

⁵⁶⁶ *исто*, 168.

осећај сигурности који је служио да умири људе и одржи на окупу.⁵⁶⁷ У новије време технолошки развој мења начин живота и рада, и они више не зависе од природе и њених сила као некада, па је одржавање обичаја у вези са записом дисфункционално, они нестају или опстају у веома редукованом обиму, а чему доприноси црква која га је ставила под заштиту као хришћанску форму култа.⁵⁶⁸

У више српских села је уочено да је запис био лоциран на месту неког ранијег светилишта или другог простора намењеног култу.⁵⁶⁹ Након што је забранила клањање на древним просторима, хришћанска црква је укључила паганске споменике у систем својих пракси, па је велики број цркава подигнут изнад или поред њих, а њени поштоваоци су урезивали крстове или друге хришћанске симболе на споменике или око њих.⁵⁷⁰ Овакав хришћански поглед на свет, према истраживачима словенске митологије није двоверје, већ јединствен систем веровања, а поштовање светаца и обављање магијских радњи не значи поштовање и хришћанског и паганских богова, већ има свој однос и према једном и према другом свету, који према традицијским представама нису противверечни, већ се природно допуњују.⁵⁷¹

Атмосферске појаве су од најстаријих времена биле веома значајне за људе, а киша, гром или град су били и корисни и штетни. Зато су богови громовници били изузетно важни, а већина народа Европе су их поштовали као врховне, јер су сматрали да они управљају атмосферским појавама.⁵⁷² Христијанизација словенских земаља од VII до XII века, довела је до нестајања система богова као представника вишег нивоа религијско – митолошке организације, боговима су претили или потпуни заборав, или оштре измене и ограничавање постојања, а у неким случајевима је долазило до преименовања, па је много тога што је везивано за старе паганске богове било сачувано, али су

---

⁵⁶⁷ исто, 169.

⁵⁶⁸ исто, 170.

⁵⁶⁹ Слободан Зечевић, “Заветина у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 36(1973): 46.

⁵⁷⁰ Jerome A. Voss, „Antiquity imagined: Cultural values in archaeological folklore“, *Folklore*, 98/1(1987):85

⁵⁷¹ Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, *Словенска митологија, енциклопедијски речник* (Београд: Zepher Book World, 2001), XIV.

⁵⁷² Слободан Зечевић, “Заветина у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 36(1973): 64-65.

имена замењивана именима хришћанских светаца.⁵⁷³ Хришћанство је према Перуну као врховном богу Словена исказивало посебно непријатељство, и плашећи се да га доскорашњи пагани не изједначе са хришћанским Богом, као резултат компромиса, обликован је лик пророка Илије Громовника.⁵⁷⁴ Српски хришћански празник Свети Илија Громовник преузео је многе елементе култа Перуна, а сам светац је добио епитете свог паганског претходника.⁵⁷⁵ Може се претпоставити да култ божанства атмосферских појава лежи у основи заветине, а главна сврха овог обичаја је добијање атмосферске влаге потребне за оптимални развој усева, као и њихова заштиту од непогода - заветина је увек у топлом периоду године, када је вегетација у пуном бујању, и ово указује да је реч о аграрном ритуалу.⁵⁷⁶

Митска бића демонског карактера - У целој североисточној Србији су дубоко укореењена веровања у замишљена бића натприродне снаге.⁵⁷⁷ Култ као обожавање и поштовање одређеног митског субјекта – биљке, животиње, природне силе, предмета, митског бића или покојника, као и ритуали који су се вршили као скуп правила и поступака у оквиру самог култа и којима се јавно или тајно изражавало поштовање⁵⁷⁸ веома су важан елемент у истраживању нематеријалног наслеђа неког простора. Као што Слободан Зечевић пише, у источним крајевима Србије, много су јасније и свежије успомене на демоне, него у западним, динарским крајевима.⁵⁷⁹ Тиме да је црква уложила велике напоре да угаси успомене на паганске богове и идоле, а да је занемарила веровања која су се односила на „нижу митологију“, односно демоне, он објашњава и зашто су се код наших народа много више очувала сећања на демонска бића него на паганска словенска божанства, али и то да до Срба нису допрла у свом изворном облику,

---

⁵⁷³ Светлана М, Толстој, Љубинко Раденковић, *Словенска митологија, енциклопедијски речник* (Београд: Zepher Book World, 2001), XXVIII.

⁵⁷⁴ *исто*, XXXII – XXXIII.

⁵⁷⁵ Слободан Зечевић, “Заветина у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 36(1973): 64.

⁵⁷⁶ *исто*, 65.

⁵⁷⁷ Слободан Зечевић, „Нека веровања из традиције становништва приобалних насеља доњег Дунава“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 57(1993): 257; Видети и у: Слободан Зечевић, *Митска бића српских предања* (Београд: Вук Караџић, 1981), 8.

⁵⁷⁸ Слободан Зечевић, “Заветина у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 36(1973): 43.

⁵⁷⁹ Слободан Зечевић, *Митска бића српских предања* (Београд: Вук Караџић, 1981), 6.

већ су се стално мењала, под страним утицајима и стапањем са веровањима других етноса.⁵⁸⁰

Виле као митска бића, односно демони природе, присутне су код словенских народа, али и германских и античких народа. Она су, према Слободану Зечевићу, паневропска митска бића, а код нашег народа су се вероватно веровања староседелаца помешала са оним које су јужни Словени донели из прапостојбине.⁵⁸¹ То су бића искључиво женског пола, младе, лепе девојке, које су се најчешће окупљале поред извора у забави, игри, песми и купању, а њихова натприродна моћ је лежала у њиховој коси или одевном предмету који им се са главе спуштао низ крило.⁵⁸² Веровало се да помоћу лековитог биља могу повратити људе у живот, али је њихов однос према људима могао бити пријатељски, али и зао, што је зависило од тренутног расположења, али и од понашања људи према њима.⁵⁸³ Казну – смрт или одузимање неких телесних функција су доживљавали и они који су их случајно угледали при купању или неком другом уживању, што је био најтежи преступ, јер су се такве радње дешавале на табуисаним местима за смртнике.⁵⁸⁴

Специфична места у пределу везана за различита сећања су настала на основу елемената средине којима су друштва била фасцинирана, а које су познавали или „интуитивно осећали да су преживели многе генерације“, она су често била везана за ритуале, а њихови просторни односи, значења и функције су углавном настајали из одређених историјских вредности, заједничких сећања и појмова порекла и предака.⁵⁸⁵ Скоро редовни пратећи елемент уз култна места је била вода, нарочито изворска, којој су придавана лековита својства и светост. Тако постоје бројна предања везана за исцељења водом код мештана одређеног краја, али има и места која су надалеко позната, а које народ често посећује,

---

⁵⁸⁰ *исто*, 175-176.

⁵⁸¹ *исто*, 9, 40-42.

⁵⁸² *исто*, 43.

⁵⁸³ *исто*, 44-45

⁵⁸⁴ *исто*.

⁵⁸⁵ Nico Roymans i dr, "Landscape Biography as ResearchStrategy: The Case of the SouthNetherlands Project", *Landscape Research* 34/ 3(2009): 338-340.

одређеним заветним данима и у великом броју, када овде настају „саборишта, вашаришта и игришта“.⁵⁸⁶

У селу Речица на месту са топонимом „Душник“⁵⁸⁷ налази се багрем за који се верује да има натприродна својства. Верује се да свако дрво које се величином, изгледом и положајем разликује од осталог дрвећа, представља потенцијално станиште или стециште душе, односно духова и митских бића, а за оно које је обрасло у лозу се верује да је самовилско, што је део традиционалног религијског система Срба.⁵⁸⁸ Багрем на „Душнику“ има „вилин венац“ по коме се издваја од осталог дрвећа, па се верује да се око овог дрвета окупљају виле које чине зло људима ако их они повреду. Зато је само дрво табуисано као место на коме се оне окупљају, а повреда самог дрвета изазвала би освету вила.⁵⁸⁹

„Светиња“ је место на левој страни старог корита Млаве у селу Костолац, које се сматра светим и не обрађује се, нити се на њему сече дрвеће. У средишњем делу се налазио брест, на коме су биле окачене иконе, а веровало се да ово место лечи многе болести. Овде су долазиле младе жене из целе околине, овде се умивало, а на брест су качени дарови и палиле су се свеће. Како се брест налазио на бедему античког утврђења, временом се осушио, а култне функције су пренете на три мања бреста у близини. Приликом почетка археолошких ископавања на „Светињи“ нико од мештана није хтео да уклони остатке бреста, а ретко ко је и хтео овде да ради на ископавању. Све недаће које су касније стизале археолошку екипу, мештани су приписивали њиховом раду на овом простору, а на коме је потврђено постојање римског, рановизантијског и словенског насеља са некрополом.⁵⁹⁰ Неки мештани су веровали да су управо овде становале виле које су бирале неке од локалних становника за своје супружнике, који су онда ноћу

---

⁵⁸⁶ Дејан Радовановић, „Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа“, У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 237.

⁵⁸⁷ Душник је у *Браничевском тефтеру* из 1467. године пописан као село од шест кућа у нахији Лучица, и Момчило Стојаковић му одређује место западно од села Бискупље, казујући да је данас остало брдо Душник (Момчило Стојаковић, *Браничевски тефтер: Поименични попис покрајине Браничево из 1467. године* (Београд: Историјски институт, 1987, 192). То је исто место које Миљковић и Крстић одређују као простор испод брда Душник, на тремеђи атара села Речица, Кличевац и Курјаче (Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 134).

⁵⁸⁸ Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 65.

⁵⁸⁹ исто.

⁵⁹⁰ исто, 73.

долазили на ово место. У селу Костолац, неки мештани верују да се виле појављују и на две сеоске раскрснице.⁵⁹¹ Иначе се у српској демонологији верује да су виле могле ступати у интимне односе са људима.⁵⁹²

Баца патуљак је име митског бића демонског карактера које се среће у причама становника Костолца, а које је иначе везано за велики број подземних места рударења у Европи. У другим рударским крајевима Србије се најчешће среће као *сребрни цар*.⁵⁹³ **Сребрни цар** или *земаљски дух* је био „подземни дух, митолошки господар рудника“, у Кучајни га описују као човечуљка од сребра, или са сребрном главом, док предања говоре о рударима који покушавају да га извуку из окна, иако их он упозорава да то не чине, па позива реке да поплаве окно и рударе, а у Бору је биће називано *шистек*, према Фрањи Шистеку, и шамарима је будило заспале рударе, а онда их водило на сигурна места.⁵⁹⁴ У Костолцу је *баца патуљак* позивао рударе по имену, а онога ко би се одазвао и окренуо очекивала је убрзо смрт. Зато су рудари једни другима давали надимке и по њима се међусобно позивали, па се на позив властитим именом нису окретали знајући да их тако једино *баца* може позвати.⁵⁹⁵

У веровањима о рударском духу се препознају бар два елемента – алпски, који је дошао до јужнословенских народа преко Немаца, а касније и Словенаца, и други заснован на локалним веровањима.⁵⁹⁶ Алпски тип духа је рудар-патуљак, који надгледа понашање рудара и брине о њима у руднику, а на себи има обавезно нешто црвено. Рудари са њим комуницирају, али се труде да га продобију храном и одећом. Она предања у којима се јавља као бео, сребрни, светао, или црн, а његова појава се сматра као предзнак несреће за рударе, јер их кажњава, могу се

---

⁵⁹¹ Према причи мештана.

⁵⁹² Слободан Зечевић, *Митска бића српских предања* (Београд: Вук Караџић, 1981), 9, 179.

⁵⁹³ У околини рудника у Србији, Босни, Хрватској и Словенији постоје предања о подземном духу кога рудари не могу да виде, али чују његово лупање. Он би им се приказивао као инжењер, управник, надзорник или обичан рудар. Ово митско биће је још познато под називима *земалски дух* (*дув земалски, земски дух, земалски дук, подземни дук, рударски цар, рударски чувар, јамски ћоса, дивји човек, баца, перкман, беркман, метал, мороњ, драк*, и др. (Светлана М, Толстој, Љубинко Раденковић, *Словенска митологија, енциклопедијски речник* (Београд: Zepster Book World, 2001), 506-508).

⁵⁹⁴ Светлана М, Толстој, Љубинко Раденковић, *Словенска митологија, енциклопедијски речник* (Београд: Zepster Book World, 2001), 506-508

⁵⁹⁵ Према разговору са Драганом Јацановићем, археологом Народног музеја у Пожаревцу.

⁵⁹⁶ Светлана М, Толстој, Љубинко Раденковић, *Словенска митологија, енциклопедијски речник* (Београд: Zepster Book World, 2001), 508.

заснивати и на локалним веровањима о духовима, покровитељима места, који воде порекло од изузетних покојника или умрлих неприродном смрћу.⁵⁹⁷

Култ сестре Јелице - Цером Вос (*Jerome A. Voss*) пише да су археолози ископали и проучили много споменика током последњих векова, али да је много дужа историја њихове интерпретације настале у народу.⁵⁹⁸ Народна интерпретација споменика се углавном разликује од њихове стварне функције, с обзиром да народ о њима често зна врло мало или ништа, а незнање пружа могућности за фоклорне изразе схватања природе и друштва, углавном везујући место за необичне, натприродне или мистериозне силе.⁵⁹⁹ Демонолошка предања су за рационалног истраживача необјашњиве, али се чини да традиција, као нешто што лежи између стварности и маште, ипак оличава један део истине.⁶⁰⁰

Неки аутори мисле да су легенде везане за споменике само наставак традиција и ритуала који су започети још у доба њихове градње, па тако често древним друштвима приписују значајну комплексност, на основу садашњих прича, док су неки други мишљења да хришћанска веза са овим местима постоји само зато што су она била важна и раније.⁶⁰¹ На крају, једино што је постојано и има континуитет јесте предање, које иако несавршено, чува нешто о времену иза нас.⁶⁰² Непрецизна знања су народу омогућавала алтернативна и флексибилна објашњења која су била у складу са тадашњим гледиштима и бригама, баш као што се данас прошлост интерпретира у складу са данашњим навикама и наклоностима, па нас предања уче о томе на који начин људи мисле о својој историји и помажу да боље разумемо мотивације које их воде данас.⁶⁰³

Једна од најзанимљивијих легенди браничевског краја је везана за време кнеза Лазара и **сестру Јелицу**, а опевана је у српској народној песми

---

⁵⁹⁷ *исто.*

⁵⁹⁸ Jerome A. Voss, „Antiquity imagined: Cultural values in archaeological folklore“, *Folklore*, 98/1(1987):80.

⁵⁹⁹ *исто.*

⁶⁰⁰ Maria Koumariou. “Cursed sites and cursed practices, treasure hunting at haunted places: A case study from Greece”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 55/1(2007): 171.

⁶⁰¹ Jerome A. Voss, „Antiquity imagined: Cultural values in archaeological folklore“, *Folklore*, 98/1(1987):80.

⁶⁰² *исто*: 84.

⁶⁰³ Jerome A. Voss, „Antiquity imagined: Cultural values in archaeological folklore“, *Folklore*, 98/1(1987):85.

неисторијског циклуса „Бог никоме дужан не остаје“.⁶⁰⁴ Неколико манастира, извора и топонима је везано за ову легенду, а међу њима је управо **манастир Рукумија** у селу Брадарцу. Групи манастира везаних за овај култ припадају и оближњи **манастири Сестрољин, Заова и Брадача**.⁶⁰⁵ (сл. 61)

Предање о настанку поменутих манастира је идентично са поменутом песмом коју је Вук Караџић забележио од Рова, момка Јована Обреновића. По предању, недалеко од места на коме се данас налази манастир Заова, живели су властелини, браћа Павле и Радуле Радић са породицама, и њихова сестра Јелица. Страдање Јелице, коју су браћа Павле и Радул растргли коњима на лажну оптужбу снаје Павловице, по предању догодило се 2. августа 1385. године, на Светог Илију. Легенда каже да је годину дана након њега за догађај чуо кнез Лазар и да је дошао на Јеличин гроб – место где је пала њена глава, над којим је сазидао манастир Заову, а затим је подигао и остала три манастира: на месту где јој је пала брада – манастир Брадачу, рука – манастир Рукумију, а очи – манастир Сестрољин.⁶⁰⁶

И Леонтије Павловић је писао о култу сестре Јелице, уз приказ предања о настанку четири манастира. По овом предању је брдо Сопот било власништво племића из породице Радић, вазала кнеза Лазара и иако су живели у Београду, на брду су имали Летњиковац. Павла су звали и кнез Стига.⁶⁰⁷ Теренска истраживања показују да ово предање и даље постоји у народу,⁶⁰⁸ и то само у браничевском крају.⁶⁰⁹

---

⁶⁰⁴ Дејан Радовановић, „Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа“, У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 238.

⁶⁰⁵ Гордан Бојковић, Небојша Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016), 99-108. О овом култу видети и у Драгана Спасић, „Пример археолошког трага у етнографској грађи из околине Пожареваца“. *Гласник Српског археолошког друштва* 12(1996):, 219-226.

⁶⁰⁶ Даница Јовић, „Ја како знам, тако ћу да причам: Поетика казивања предања на примерима варијаната о манастиру Брадачу“. У *Промислања традиције. Фолклорна и литерарна истраживања. Зборник радова посвећен Мирјани Дрндарски и Ненаду Љубинковићу*, уредници Б. Сувајџић, Б. Златковић (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014), 260-262.

⁶⁰⁷ Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца* (Смедерево: Народни музеј Смедерево, 1965), 221.

⁶⁰⁸ Даница Јовић, „Ја како знам, тако ћу да причам: Поетика казивања предања на примерима варијаната о манастиру Брадачу“. У *Промислања традиције. Фолклорна и литерарна истраживања. Зборник радова посвећен Мирјани Дрндарски и Ненаду Љубинковићу*, уредници Б. Сувајџић, Б. Златковић (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014), 259-279.

Постојање руке као реликвије у манастиру Рукумија је записао шездесетих година XIX века Јосиф Веселић⁶¹⁰, а Јоаким Вујић и Милан Ђ. Милићевић је не помињу. Претходни игуман манастира, отац Сава, причао је да је запамтио ову реликвију и да је са родитељима долазио из Кленовника пред Први светски рат на службу у Рукумију и љубио руку, која је била делом опточена сребром и смештена у дрвени кивот у цркви. За време рата је рука нестала, а говорило се да су је однели Бугари.⁶¹¹

Манастир Брадача се налази у селу Кула на заравни крај реке Витовнице, у општини Мало Црниће, а манастирска црква је посвећена Благовести пресвете Богородице. Као ктитори у предањима се помињу Вукашин Мрњавчевић и Вук Бранковић. Верује се да су Турци срушили манастири, и побили много народа на том месту. Манастир се помиње у XV, XVI и XVII веку, а археолошка истраживања су показала да је црква подигнута крајем XIV или почетком XV века, и да је порушена у XVII веку. Манастир је обновљен 1990. године и враћен својој намени. У близини манастира се налази извор „Манастирски кладенац“, за који се верује да је лековит.⁶¹²

Манастир Заова се налази у општини Мало Црниће, између села Топоница и Велико Село. Са Црквом Светог Архистратига Михајла помиње се средином XV века, али и касније у XVI веку. Првобитна црква се највероватније може датовати у прву половину XV века. Археолошким истраживањима нису откривени трагови старије грађевине на месту данашње цркве, па се претпоставља да је стара црква потпуно порушена, а нова изграђена над новим, већим простором. Више пута је обнављана у XIX и XX веку. У близини цркве се налазе

. Видети и у: Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца* (Смедерево: Народни музеј Смедерево, 1965). Опис легенде је дао и Јосиф Веселић 1861. године у свом делу *Манастири у Србији*, 140-143.

⁶⁰⁹ Предраг Мирковић, *Србски манастир Рукумија* (Манастир Рукумија, 2012), 15-17.

⁶¹⁰ Веселић је записао да се у цркви налази „нека светиња или управо рука од неке светиње, и то као што се уопште држи од оне девојке, која је онако невино страдала“ (Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији* (Београд: Књигопечатија А. Андрића, 1867), 144).

⁶¹¹ Предраг Мирковић, *Србски манастир Рукумија* (Манастир Рукумија, 2012), 10-12.

⁶¹² Дејан Радовановић, „Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа“, У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 243.

два лековита извора.⁶¹³ Манастир је 1982. године проглашен за споменик културе.⁶¹⁴

У селу Пољана, на месту нове Цркве Светог Вазнесења Христовог, по предању се налазио **манастир Сестрољин**.⁶¹⁵ Црква је саграђена 1893. године, у непосредној близини капеле над извором лековите воде, а од 2002. године је проглашена за споменик културе.⁶¹⁶

У народу се веровало да се у Јеличиним лековитим изворима налазиле душе предака, па су се на њима обављале различите ритуалне радње које и данас живе код локалног становништва. Леонтије Павловић је писао: „Ове цркве и лековите воде посећују мештани, нарочито младе недеље, петка и о већим празницима, а болесници долазе кад им лек затреба. Ту се заветују, пију воду, њом трљају болесне делове, а купају се и пресвлаче само код извора Шопота. Као дарове остављају цвеће, метални новац, понеки кончић, или крпицу одела.” Такође каже да се у Заови налази Јеличина гробница коју народ назива *светињом*, а да њене две слике посетиоци поштују као иконе.⁶¹⁷

У **манастиру Нимник** се налази капела „Светиња“ у којој је гроб непознатог светитеља,⁶¹⁸ по једном предању преподобног Николаја Синаита.⁶¹⁹ Према другој легенди, а коју је забележио Јосиф Веселић 1861. године, хајдуци су убили дечака Николаја, сина једног калуђера. Калуђери су га сахранили, а касније су над овим гробом хајдуци подигли кућу. Међутим, она се „у капелу преобрати“, па „народ и сада болестне у свако доба године доводи, и помоћ тражи у разним болестима.“⁶²⁰ „Фамилија 'ајдука и сада живи и одвремена до времена обнавља ову

---

⁶¹³ *исто*, 243-244.

⁶¹⁴ РЗСК Смедерево, „Манастир Заова – Црква Светих Архистратига Михаила и Гаврила“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/manastir-zaova-crkva-svetih-arhistratiga-mihaila-i-gavrila>

⁶¹⁵ Дејан Радовановић, „Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа“, У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 247-248.

⁶¹⁶ РЗСК Смедерево, „Манастир Сестрољин – Црква Светог Вазнесења у Пољани“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/manastir-sestroljin-crkva-svetog-vaznesenja-u-poljani>

⁶¹⁷ Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца* (Смедерево: Народни музеј Смедерево, 1965), 221.

⁶¹⁸ РЗСК Смедерево, „Комплекс манастира Нимник“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/kompleks-manastira-nimnik>

⁶¹⁹ Драгана Спасић, „Светиња манастира Нимника – од легенде до мита“, *Гласник Српског археолошког друштва* 14(1998):316.

⁶²⁰ Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији* (Београд: Књигопечатија А. Андрића, 1867), 147.

гробницу”, записао је Веселић.⁶²¹ Касније је предање о девојчици Николини потиснуло причу о дечаку Николају. Његова јунакиња је влашка девојчица Николина, коју су, по једној причи убили хајдуци, а по другој Турци. Пошто је раширенија прича о хајдуцима, вероватно је предање настало у време велике хајдучије по Србији у XIX веку, када се под именом хајдука појављују разбојници који насрћу на свакога ко има новца, а који су тако убили и витовничког игумана Симеона 1857. године.⁶²² Ово предање је и настанак имена манастира повезало са речима девојчице, која је у сусрету са Турцима (или хајдуцима) на питање где је манастир одговорила на влашком језику „*ну шћу нимик*“, односно „*не знам ништа*“.⁶²³

Становништво околног краја верује да је у „Светињи“ гроб настрадале девојчице, па је за њега везано и веровање о чудесном оздрављењу оних који на њему преноће и којима се девојчица јави у сну у виду светлости. Они који желе да се излече од болести (посебно душевних) и нероткиње долазе овде на Младу недељу да преноће на гробу и остављају поклоне. Источно од манастира се налази и извор „Светиња“, за који се верује да је лековит, и на њему верници остављају поклоне и пале свеће.⁶²⁴ Легенду о страдању девојчице забележила је и народна песма „Светиња манастира Нимника“, о којој не постоје писани подаци, а која је вероватно настала почетком XX века.⁶²⁵

---

⁶²¹ *исто.*

⁶²² Гордан Бојковић, Небојша Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016), 90.

⁶²³ Хајдуци су по предању пошли да опљачкају манастир, али нису знали како да дођу до њега. Наишли су на девојчицу у оближњем влашком селу која је чувала овце и упитали је где је манастир. На свако питање она је упорно одговарала да не зна. Пошто су хајдуци ипак пронашли цркву и опљачкали је, припадник дружине који је био кум девојчице је рекао да га је она сигурно препознала, па му је харамбаша наредио да је убије. Како девојчица није стигла кући, сељани су кренули да је траже. У даљини су угледали велику светлост, а затим и тело девојчице на једном дрвету и пламен који избија из њега. Међутим, када су потерали волове са колима и телом девојчице према селу, они нису хтели да се помакну. Након нечијег предлога да крену према манастиру, волови су пошли, па је девојчица сахрањена поред манастирске цркве. Кум је након покајања над њеним гробом саградио капелу, а манастир је добио име Нимник, по њеним речима (Гордан Бојковић, Небојша Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016), 90-92.

⁶²⁴ Драгана Спасић, „Светиња манастира Нимника – од легенде до мита“, *Гласник Српског археолошког друштва* 14(1998): 316.

⁶²⁵ *исто.*, 318.

Можемо закључити да предање о сестри Јелици везано за настанак четири манастира - Рукумија, Заова, Брадача и Сестрољин, као и оно везано за девојчицу Николину, представља вредно нематеријално наслеђе више браничевских села.⁶²⁶

Милена Драгичевић Шешић је на форуму „Сенчење града“ 2008. године у Београду, а у причи о „пракси документовања, архивирања и рефлектовања културне меморије и нематеријалне културне баштине“, рекла следеће: „Постоји лично памћење, постоји службено памћење и наравно колективно памћење које се састоји и од једног и до другог. Наше лично памћење је нешто што је до те мере ефемерно и нисмо чак ни свесни ствари у којима лично учествујемо својим говором, својом причом. За то је некад служила епска песма, гусле или нешто треће, па су људи памтили, мењали, додавали, па чак и конструисали, смишљали нову прошлост, али су се ипак бавили промишљањем својих доживљаја. Ми ту врсту процеса готово да више немамо.“⁶²⁷ Зато је важно забележити ове „нове прошлости“, ова „промишљања догађаја“ у оквиру једне заједнице, која трају, мењају се, али и нестају. Варијанту балканског мотива „Зидање Скадра“, помешану са мотивом из песме „Бог ником дужан не остаје“, забележили смо у селу Костолац у разговору са једном од најстаријих мештанки села. У овој причи су три брата зидали манастир, али све што су мајстори преко дана сазидали, вила је ноћу „обарала“, па су да би одобрвољили вилу, а по њеном захтеву, у зид манастира узидали најмлађу од своје три сестре.

---

⁶²⁶ Сличан пример налазимо у области Истер Рос (Easter Ross) у Шкотској, где су три села везана преко три стеле које се у њима налазе. Локално становништво је изузетно везано за њих. Према легенди, неименована ћерка краља Данске (или Норвешке) се удала за локалног господара који је лоше поступао према њој. Она је побегла оцу, који је послао њена три брата са бродовима у Шкотску да се освете. Близу копна, бродови су потонули и три принца су се удавила (према једној причи у олуји, а према другој зато што је локални господар испловио и навео их да се насукају на обалу). Њихова тела је море однело на три стране, једно у село Хилтон (Hilton), једно у Шендвик (Schandwick), а једно у Ниг (Nigg), а три монументалне скулптуре (стеле из раног средњег века) су подигнуте у сећање на њих. Детаљи приче се разликују, али се главни ток радње се не мења. Порекло предања је непознато, али су га записали антиквари у раном XIX веку (Syan Jones, „Sorting stones: Monuments, memory and resistance in the Scottish Highlands“. У *Interpreting the early modern world: Transatlantic perspectives*, уредници M.C. Beaudry, J. Symonds, (Berlin: Springer, 2010), 113-119).

⁶²⁷ Katarina Pejović, Boris Bakal. „Transkript foruma“, у *Beleženje grada – beleženje vremena, epizoda Beograd*, ur.B. M. Stojadinović (Beograd: Fond B92, 2010), 34.

Топоними - Ономастика је грана лингвистике која се бави истраживањем имена и укључује, између осталог, етнонимију – истраживање етничких имена, **топонимију – истраживање имена места**, и антропонимију – истраживање имена особа.⁶²⁸ Знање о именима места – планина, река, насеља, језера, извора и др., односно о топонимији, може бити од велике помоћи историјским истраживањима јер се ова имена не мењају често, а то је случај чак и са њиховим изговором.⁶²⁹ Међутим, за већину људи, име града или села у коме живе не носи никакво значење, нити је потребно то истраживати, а изузеци се дешавају када постоји дуготрајна традиција или када локални „антиквари“ у умове становника усаде идеју да имена неких места оличавају чињенице из њихове историје.⁶³⁰ С друге стране, и оне информације које су доступне обичним корисницима су скромне, а често и погрешне.⁶³¹ Зато су топоними забележени у народу у виду објашњења кроз приче, легенде и веровања драгоцен извор за пручавање тема из археологије, етнологије, историје, уметности, социологије, митологије, религије и др.⁶³² Већина имена су настала као израз описа одређених особина места које је добило име, и на тај начин дају информације и природним и културним приликама у доба када је име настало.⁶³³ Као део културног наслеђа, имена нам дају важне додатне информације о његовој историји, али представљају и одраз међусобне везе између човека и природе у различитим периодима, и у исто време представљају важан део језичког наслеђа.⁶³⁴ Људи који припадају истој језичкој заједници и истој локалној заједници, користе иста имена и постају везани за њих, па она постају део њиховог лингвистичког и локалног идентитета,

---

⁶²⁸ Pathe Diagne, „Introduction to the Discussion of Ethnonyms and Toponyms“, у *African Ethnonyms and Toponyms: The General History of Africa: Studies and Documents (Reports and papers of the meeting of experts organized by Unesco in Paris, 3-7 July 1978)*, 11-17 (Paris: Unesco, 1984), 11

⁶²⁹ Mohammed El Fasi, „Toponymy and Ethnonymy as Scientific Aids to History“. У *African Ethnonyms and Toponyms: The General History of Africa: Studies and Documents (Reports and papers of the meeting of experts organized by Unesco in Paris, 3-7 July 1978)*, 18-22. Paris: Unesco, 1984, 18.

⁶³⁰ Flavell Edmunds, *Traces of history in the names of places, with a vocabulary of the roots out of which names of places in England and Wales are formed* (London: Longmans, Green, and Co, 1869), 1.

⁶³¹ *isto*, 2

⁶³² Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacivm* 7 (1992): 61

⁶³³ Botolv Helleland, „The social and cultural value of place names (Submitted by Norway)“, у *Eighth United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names Berlin, 27 August-5 September 2002 - Item 17 (a) of the provisional agenda: Toponymic education and practice and international cooperation: existing education and practice*, 1-5 (Paris: UN, 2002), 4

⁶³⁴ *isto*

а нека имена могу носити специјалну искуствену вредност.⁶³⁵ Међутим, имена места могу опстати чак и када се језик на коме су настала промени или нестане.⁶³⁶

Имена добијају места која су била пролазна, места становања, места која треба избегавати, опасна места, места за лов и риболов, места граница, култивисано земљиште, планине и долине, и света места.⁶³⁷ Велики број имена и приче везане за њих сежу даље у историју него писана документација, а онде где нека култура није сачувана и где је писана документација још увек млада, имена места могу понудити начин да се вратимо у прошлост, и делују као трагови културе.⁶³⁸ Имена су део нематеријалног културног наслеђа заједнице у којој се користе, а њихова историја и приче везане за њих, везују људе за њихово окружење, и дају им духовно утемељење и идентитет.⁶³⁹ Истраживања неких аутора су довела до закључака да се људи везују за топониме на сличан, али ипак и довољно различит начин као што се везују за одређена места. Везе са одређеним топонимима се, према њима, некада могу формирати иако особа никада није посетила неко место. Топонимски идентитет се према њима одређује као конструкт кроз који се људи везују за историју, смештају своја сећања и одређују шта је културолошки важно.⁶⁴⁰

Након доласка Словена на Балкан, дотадашњи географски називи су углавном замењени новим. Од река у данашњој Србији су веће задржале своја имена, као што су **Дунав (*Danubius*)**, **Морава (*Margus*)**, или **Пек (*Pincus*)**. Још

---

⁶³⁵ *isto*, 2

⁶³⁶ Sirkka Paikkala, „Places, Names & Stories - A Pilot Project on Geographical Names in Finland“, u *Geographical Names as a Part of the Cultural Heritage (Wiener Schriften zur Geographie und Kartographie, vol. 18)*, ur. P. Jordan i dr. (Wien: Institut für Geographie und Regionalforschung, 2009), 65

⁶³⁷ *isto*.

⁶³⁸ *isto*.

⁶³⁹ *isto*. Географским именима и топонимијом као културном наслеђу бави се експертска група Уједињених нација под именом United Nations Group of Experts on Geographical Names (UNGEGN), а резолуција *Resolution 4 of the Ninth United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names* охрабрује званична тела да чувају топониме који испуњавају критеријуме за непокретно културно наслеђе (UNESCO Department of Economic and Social Affairs. *Report on Ninth United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names, New York, 21-30 August 2007*. (E/CONF.98/136), 2007. <https://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/9th-uncsgn-docs/report%20of%209th%20uncsgn%20n0750902%20en.pdf>, 34-38)

⁶⁴⁰ Laura Kostanski, „What’s in a Name? Place and Toponymic Attachment, Identity and Dependence. A Case Study of the Grampians (Gariwerd) National Park Name Restoration Process“. Doktorska disertacija. University of Ballarat, Australija, 2009.

мање је остало трага именима насељених места која су у време досељавања Словена била уништена или замењена новим.⁶⁴¹

У **СТИГУ** се данас налази двадесет шест села. У периоду од 1988. године до 1992. године, Даница Ђокић и Драган Јацановић су прикупили топониме овог подручја, а на основу усмених казивања мештана стишких села, допуњену историјским, археолошким и етнолошким изворима и литературом, као и топографским картама и катастарским плановима. Постоји неколико легенди о настанку назива Стига. Прва легенда говори о аждаји из бара обраслих трском поред Мораве, коју је Ђурђе Бранковић покушао да истера запаливши мочвару. Аждаја је побегла, али ју је Ђурађ *стигао* у Стигу и одсекао јој главу. Друга прича говори о вредним сељацима овог краја који *стигну* све да ураде, а трећа о сељацима који су из ове области отишли и *стигли* на Косово.⁶⁴²

За назив **Виминацијум**⁶⁴³ се претпоставља да је келтског порекла, због карактеристичног наставка *-acium* и основе *vimin-* која се среће у топономастици територија насељених Келтима,⁶⁴⁴ али за коју за сада нема правог објашњења, а изнета је и претпоставка да је почетком I века пре нове ере Виминацијум постојао као племенско утврђење, чије је име касније преузето за римско насеље. Једна од етимолошких хипотеза га везује за латинску реч *vimen*, а која значи врба.⁶⁴⁵

Назив **Костолац** се први пут помиње 1380. године у Лазаревој повељи манастиру Горњак, а представља словенизовану латинску реч *castellum*, која значи војно утврђење⁶⁴⁶, а вероватно се односи на рушевине на којима су Словени основали прво насеље.⁶⁴⁷ Забележено је и предање да је цар Константин подигао град Виминацијум и да је село по њему добило име.⁶⁴⁸ Јован Драгашевић наводи предање које каже да су некада била два брата, од којих је један по имену

---

⁶⁴¹ Михаило Динић, *Браничево у средњем веку* (Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958), 3.

⁶⁴² Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 62-63.

⁶⁴³ Интересантно је да се римско насеље/логор под истим именом - *Viminacium (Castro Muza)* налазило и у данашњој Шпанији. Данас се у у близини налазе истази виле са мозаицима, и савремено насеље *Calzadilla de la Cueva* (Alvaro Garsia Castro, *La villa de Cisneros de Campos* (Caracas and New York: Fundacion Cisneros, 2007), 46; DARE, „About: Viminacium, Castro Muza, Calzadilla de la Cueva“).

⁶⁴⁴ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015, 23.

⁶⁴⁵ Драгана Спасић, „Прилог проучавању традиције Скордиска у Виминацијуму“, *Гласник Српског археолошког друштва* 13 (1997): 40.

⁶⁴⁶ Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 69.

⁶⁴⁷ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015, 28.

⁶⁴⁸ Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 69.

Коста сазидао Костолац, а други по имену Константин, Цариград (Константинопољ).⁶⁴⁹

За назив села **Дрмно се** претпоставља да је патроним од имена Дрман, како се звао један од двојице великаша које је краљ Драгутин поразио у Браничеву крајем XIII века.⁶⁵⁰ Током XIII века у Европу су продрли Монголи, што је изазвало и миграције Кумана, номадског народа турске групе. Од краја XIII века, нема нових података о куманском присуству, али су иза њих остали трагови у топонимији (село Куманија у Мачви, село Кумане на територији Великог Градишта, а за село Дрмно код Костолца се претпоставља да је названо по поменутом великашу, иначе припаднику куманског народа - Дрману).⁶⁵¹

Назив села **Кличевац**, према предању, потиче од речи *кључевац*, што показује његов положај у кривини реке – кључу.⁶⁵² Село **Речица** је по предању раније било испод брда Душник у које се често, према казивању мештана, бежало за време Турака, а касније се спустило на обале Дунавца. По мештанима, име је добило по некој реци која је протицала кроз село.⁶⁵³

У селу **Костолац** забележен је микротопоним „Беглук“, за водоплавне њиве поред Млаве. Овуда је по једној легенди „бегала“ аждаја, коју је јурио Ђурађ Бранковић, а према другој је овај потес био власништво неког бега. „Браничевац“ је падина јужно од села на падини Сопотске греде где су површински евидентирани остаци из античког и средњовековног периода. У „Бурдељу“ су по причама живели Роми у полуукопаним колибама – бурдељима, а овде су откривена римска некропола и вила. „Велики град“ је брдо које чини целину са „Малим градом“, а овде се налазе два утврђења раздвојена ровом, која

---

⁶⁴⁹ Владислав Поповић, „Увод у топографију Виминацијума“, *Старинар* XVIII/1967 (1967): 32.

⁶⁵⁰ Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 74.

⁶⁵¹ Александар Узелац, „Браничево и околне земље пре и послемонголске инвазије (1241–1242)“, у *Браничево у историји Србије: зборник радова са Међународног научног скупа, број III, свеска 6*, ур.Д. Алексић, (Пожаревац - Београд: Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије, Београд, 2008), 161-162, 173. Кумани су били присутни и раније, на територији јужно до Дунава, од краја XI века, где су учествовали у ратовима и биткама заједно са Бугарима. Бројни истраживачи Друго бугарско царство посматрају као бугарско-куманску творевину. На простору Браничева, као и на просторима целог Подунавља, које је услед честих борби важило за пусту и ретко насељену земљу у периоду од XI до XIII века, ови степски народи су се мешали са овдашњим седелачким, асимиловали се и пролазили кроз процесе акултурације. Идентичног порекла имену села *Дрмно* је име села *Дърманци* и насеља *Куделин* у северозападној Бугарској, од којих се друго налази надомак данашње српско-бугарске границе (*исто*, 161-162, 173)

⁶⁵² Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 66.

⁶⁵³ *исто*, 64.

представљају остатке византијског Виминакиона и средњовековног Браничева. „Велики чаир“ са „Малим чаиром“ су њиве које данас чине целину утврђеног цивилног насеља и војног логора Виминацијума. „Више гробља“ су њиве око 500 m удаљене од садашњег сеоског гробља где су откривене римске, гепидска и готска некропола. „Јарак“ је ров који међусобно раздваја „Велики чаир“ и „Мали Чаир“. „Камени брод“ је место на старом току реке Млаве између локалитета „Светиња“ и „Селиште“, на коме су били видљиви остаци зидова, а овде је по причи био римски камени мост, што је забележио и Феликс Каниц.⁶⁵⁴ „Катански брод“ је потес на дунавском острву, одакле се раније обављао превоз скелом до Дубовца у Банату. Прича се да је ниво Дунава, за време летњих суша, а до краја XIX века, толико опадао да су коњаници могли лако да га пређу. *Катана* је назив за наоружаног војника, коњаника. „Караула“ су њиве северно од логора Виминацијума које су добиле име по српској граничној караули која се овде са посадом налазила до Првог светског рата, с обзиром на то да је до тада Дунавац био граница Србије. „Клепечка“ је греда која чини северозападну ивицу Стига, предање везује име за тутњаву и *клепетање* старих Римљана, а овде је археолошким истраживањима потврђено античко насеље. „Мајдан“ је део села где је отворен подземни рудник угља. На локалитету „Пећине“ је пронађено на хиљаде гробова из више периода, а највише из римског, као и бројне римске цигларске и керамичарске пећи. По народном веровању ово место је добило име по бројним зиданим гробницама које имају облик пећине, а може се довести и у везу са великим римским пећима – пећинама. „Пиривој“ је место на коме увек дува (*пири*) ветар. „Рит“ су мочварне њиве, а „Рудине“ ливаде обрасле ниском травом, *рудиним*. Два локалитета носе име „Селиште“, један је простор њива са десне стране старог корита реке Млаве, у њеном кључу, где су регистровани трагови римског насеља и бедеми, а други мочварно земљиште између Дунавца и Дунава, где су потврђени неолитско и насеље из гвозденог доба. Овде се по легенди раније налазило село, а данас је простор прекривен пепелом. „Црквине“ је локалитет који се налази јужно од села, а према легенди, ту се налазила црква која је затрпана.⁶⁵⁵

⁶⁵⁴ исто, 70-74; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 180.

⁶⁵⁵ Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 70-74.

Михаило Валтровић је 1882. године записао и да јаму за „позориште“ односно место на коме је он мислио да се налазило римско позориште, а где је 2007. године откривен амфитеатар, локално становништво назива „Тавница“ или „Тавничиште“, јер је ту била *тавница*.⁶⁵⁶ Даница Ђокић и Драган Јацановић су 1992. године за њиве северно од „Малог чаира“, односно у близини простора амфитеатра, забележили назив „Тамничиште“ и предање да су се ту налазиле римске тамнице.⁶⁵⁷

У селу Дрмно је био локалитет „Корабе“ је велика природна депресија, у чијој се средини налазио бунар звани „Светиња“, озидан каменом у чијем горњем делу се налазио уклесан натпис за који се мислило да потиче из периода од XIII до XV века. Тридесетих година XX века над бунаром је подигнута мала богомоља са иконама Свете Петке којој је извор и посвећен. Верује се да је вода лековита, па становници из целе околине посећују ово место, пале свеће и моле се. На ширем простору откривени су остаци из антике и средњег века. Микротопоним „Кораб“ се може довести у везу са старословенском речи *корабль* која значи брод, што би могло да буде асоцијација на изглед депресије.⁶⁵⁸ Наведени локалитети из Дрмна су нестали радовима површинског копа угља.

У селу Кличевац као и у селу Дрмно постоје Деонице, а локалитет „Клепечка“ је заједнички за ово село и село Костолац. „Клепечка“ је иначе име за део лесне греде, која је ивица Стига, односно Божевачке греде. „Катански брод“ је локалитет на Дунаву, заједнички за Костолац и Кличевац, одакле је ишла скела за Дубовац у Банату, а термин брод овде означава место прелаза преко воде. „Носак“ је локалитет на коме је површински откривен антички локалитет оивичен дубоким рововима, који је контролисао читав ток Дунава код Стига. „Помрлово“ је поток са чијег извора су чобани пили воду чувајући стоку. По легенди овде је некада давно живео народ који је изумро („владо је помор и помро је велики народ“). У доњем току потока налази се велика некропола из касног бронзаног доба. И у Кличевцу постоји „Рит“ где су некада били ритови који су исушени.⁶⁵⁹ Велики број локалитета у Кличевцу је нестао радом површинског копа. У селу

---

⁶⁵⁶ Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 103.

⁶⁵⁷ Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 74.

⁶⁵⁸ *исто*, 75.

⁶⁵⁹ *исто*, 66-68.

Речица топоним „Душник“ означава брдо на тремеђи атара Речице, Кличевац и Курјаче. Овде се налази багрем са „вилиним венцем“, односно пузавицом која је никла из самог дрвета. Дрво не сме нико да посече или оскрнави, јер се верује да ће се њему или његовој породици догодити несрећа. „Ерина долина“ је добила име по неком Ери који је ту гајио козе. И у Речици постоји локалитет истог значења као кличевачки „Помрлово“, а зове се „Помрло“. Такође, и овде се налази „Рит“.⁶⁶⁰

На територији Виминацијума, индустријализацијом простора „нестаје читав један крајолик са бројним топонимима“, а истовремено настају неки други савремени називи, као што су „Централа“, „Коп“, „Кипа“, „Канал“, „Топла вода“, „Пепелиште“, „Дробилана“ и др.⁶⁶¹

Етничка структура - Шире подручје Виминацијума има континуитет насељавања већ миленијумима, а кроз читаву историју овде су се сусретали и мешали разни народи, остављајући трајне трагове у њему.

Простор данашње Србије је војним освајањима интегрисан у грчко-римски свет у време императора Августа. Латински језик који су донели војници постао је језик споразумевања, али су се језици говорени пре доласка Римљана на ово тле, вероватно задржали у изолованим и слабо урбанизованим крајевима, као што су језик Трачана, Илира, Дарданаца или Дачана. Нови градови су се развили на Јадрану, дуж лимеса, као и уз основне стратешке комуникације на главном правцу Сирмијум – Византион и уз пут који је повезивао Дунав са данашњим Солуном, али су многе области остале без градских центара. Прихватање хришћанства се такође ограничило на градове, док се у селима процес одвијао споро. Држава је контролисала пољопривреду у околини градова, помно пратила области рудника као великих царских домена, а са осталих територија је регрутована војска.⁶⁶²

Виминацијум, као место на географском раскршћу истока и запада и највећи град римске провинције Горње Мезије, представљао је плодно тле за

---

⁶⁶⁰ исто, 64-65.

⁶⁶¹ исто, 62.

⁶⁶² Баван, Бернар / Bavant, Bernard. „Историјски контекст / Contexte historique“. У *Iustiniana Prima – Царичин Град*, уредници В. Bavant, V. Ivanišević (Лесковац: Народни музеј, 2006), 63-64.

комуникацију народа различитог порекла, који су долазили из свих крајева Римског царства.⁶⁶³ Пронађен материјал, форме гробова, као и предмети источномедитеранског порекла датовани у период краја II и цео III век указује на утицаје са истока, а епиграфски споменици и на постојање становништва сиријског порекла.⁶⁶⁴ Најстарији скелетни гробови у Горњој Мезији, откривени у Виминацијуму и Скупима, датују се у крај II и почетак III века и припадају досељеницима из источних провинција.⁶⁶⁵

На основу пронађеног натписа – латеркума, са списком војника легије седме Клаудијеве регрутованих 169. године, а отпуштених 195. године, закључује се да су у оквиру ове легије најбројнији били они из провинције Горње Мезије, а потврђени су и они и Доње Мезије, Далмације, Македоније, Дакије и са истока Царства. Преко натписа ветеранских споменика, потврђено је слично порекло легионара. За неколико њих је утврђено да су из самог Виминацијума или његове околине, али је потврђено и присуство војника из Италије и Галије.⁶⁶⁶ За време ратова Марка Аурелија, па све до средине III века, овде су долазили војници и њихове породице из Сирије.⁶⁶⁷ Након антрополошке обраде скелета пронађених током ископавања у периоду од 2003. до 2006. године, утврђено је да једна десетина мушке популације има облик зуба који се најчешће среће код становника Азије, а најређе код оних из Европе,⁶⁶⁸ што такође говори о миграцијама овог становништва.

У вилама на широј територији Виминацијума боравили су трговци, службеници и ислужени војници, међу којима је значајан број био пореклом са Истока, чији прилив кулминира у време Септимија Севера, када „своју захвалност афричким и сиријским трупима за дугогодишњу верност“, он исказује кроз

---

⁶⁶³ Emilija Nikolić, Jelena Anđelković Grašar, Dragana Rogić, „Viminacium: Research, Protection and Recognition”. U *Preserving transcultural heritage: your way or my way?* urednik J.R. dos Santos, 573-583 (Lisbon: ARTIS – Institute of Art History from School of Arts and Humanities of the University of Lisbon and the ICOMOS Portugal, 2017), 579.

⁶⁶⁴ Драгана Спасић-Ђурић, „Накит од гагата из Виминацијума и Маргума“, *Гласник Српског археолошког друштва* 27 (2011): 40

⁶⁶⁵ Miomir Korać, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009), 525-529.

⁶⁶⁶ Снежана Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама, I – III век н.е* (Београд: Балканолошки институт, САНУ, 2002), 161-164.

⁶⁶⁷ Драгана Спасић-Ђурић, „Мумија из Виминацијума“, *Viminacium* 13/14(2003): 75.

⁶⁶⁸ Marija Radović, „Dentalni profil stanovnika antičkog Viminacijuma – iskopavanja 2003 – 2006“, *Arheologija i prirodne nauke* 3/2007(2008): 45-74.

насељавање становништва са ових територија, дајући им посебне привилегије.⁶⁶⁹ О постојању припадника ових заједница сведочи и пронађен саркофаг у селу Речица где је сахрана одређена у период III века, најкасније у почетак IV века, и у коме су пронађени новац и тканина проткана златним нитима, а која указује на виши социјални статус. Технологија израде ових тканина је заснована на хеленистичкој традицији, а представља карактеристику Египта и Сирије.⁶⁷⁰ Налази из једног гроба пронађеног на некрополи локалитета „Пећине“, датованог у период III века, указују да је покојница била пореклом из Леванта, са којим је Виминацијум имао развијене трговачке везе, а у ужем смислу се може претпоставити да је била са обале Мраморног мора.⁶⁷¹ Елементи зидног сликарства гроба Г-2624, пронађеног на истој некрополи, а из половине IV века, одређују покојницу као оријенталку, односно за земљу њеног порекла одређују Сирију или Египат.⁶⁷²

У Виминацијуму је било присутно више религијских култова, што је потврђено налазима епиграфских споменика, скулптура богова и рељефних икона. Овде су поштовани богови званичног римског Пантеона, остали римски богови, они оријенталног и трачког порекла. али је и митраизам био широко прихваћен и посебно популаран међу легионарима. Велика промена се десила са растом хришћанства, али у Виминацијуму још није потврђено постојање мученика, иако су пронађени гробови хришћана.⁶⁷³ Један од одговора може бити да је у мултикултурном друштву какво је био Виминацијум владала једна врста толеранције.⁶⁷⁴ Овоме у прилог иде и податак да су на некрополама локалитета „Пећине“ и „Бурдел“, формираним од средине III века све до првих деценија IV века, односно V века, луксузна архитектура и скромни гробови од секундарно

---

⁶⁶⁹ Драгана Спасић-Ђурић. „Прилог проучавању камених саркофага на територији Виминацијума“, *Гласник Српског археолошког друштва* 21(2005): 236.

⁶⁷⁰ *исто*, 233-234.

⁶⁷¹ Драгана Спасић-Ђурић, „Прилози као знак порекла у једном гробу из Виминацијума“, *Viminacium* 15(2007): 190.

⁶⁷² Miomir Korać, Late Roman Tomb with Frescoes from Viminacium, *Starinar* XLII (1993):122.

⁶⁷³ Snežana Golubović, Nemanja Mrđić, „Territory of Roman Viminacium from Celtic to Slavic Tribes“, *Anodos – Studies of the Ancient World*, 10/2010(2011): 120. Мотиви и теме осликаних гробова су уобичајени за ове периоде, јављају се у целом Царству, и не могу се користити за одређење покојника као паганина или хришћанина. Ипак, мотив који дефинитивно везујемо за хришћанство, Христов монограм, пронађен је у једном од гробова Виминацијума (о сликарству овог гроба видети у: Miomir Korać, *Slikarstvo Viminaciuma / Paintings of Viminacium / Die Malkunst Viminacium*. Belgrade: Centre for New Technology, 2007, 157-160).

⁶⁷⁴ *isto*.

употребљеног материјала регистровани једни поред других, у непосредној близини, а нису постојале ни одвојене парцеле за богате и сиромашне.⁶⁷⁵

Браничево је као регион било густо насељено Србима у време средњовековне Србије.⁶⁷⁶ Иако је простор између Браничева и Равног у XI и XII веку описиван као пустош и непрегледна шума, из времена кнеза Лазара овде је познато преко 160 насеља, а сигурно је да их је било много више. Северна Србија је била од времена краља Драгутина простор спонтано колонизован српским становништвом из централних и јужних делова српске државе. Од последњих деценија XIV века миграције постају условљене и турским продорима у јужне делове државе, али и премештањем престонице у Београд, а затим и у Смедерево. Након османских и угарских освајања, разарања, убијања, глади, болести, настајале су нове миграције са територије бивше српске државе.⁶⁷⁷

Изучавање етничких и демографских кретања у области Браничева под турском управом, па и на целини српског етничког простора, отежано је и услед немогућности да се тачно процени број муслиманског становништва, које није пописано у целости, јер је било ослобођено пореских дажбина. Што се тиче пописа - *Браничевског тефтера* из 1467. године, исламске вероисповести су били само дошљаци из других делова Османског царства, док се у попису 1476. године налазе и проверници два цемата муслимана у пазарним местима.⁶⁷⁸ Ако из пописа 1467. године изузмемо муслимане, који су били настањени у утврђењима Голубац и Ресава, у Браничеву су били настањени искључиво Срби и власи, или тачније речено, српско и српско-влашко становништво.⁶⁷⁹ Српско становништво је највећим делом припадало раји, „поданицима“, који су се плаћањем харача „искупљивали“ за своју пасивну улогу у доминатно муслиманском друштву.⁶⁸⁰

---

⁶⁷⁵ Љубица Зотовић, „Јужне некрополе Виминација и погребни обреди“. *Viminacium* 1(1986):41.

⁶⁷⁶ Петар Влаховић, „Етнички процеси и етничка симбиоза становништва североисточне Србије“, у *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, ур.Н. Пантелић (Београд: Етнографски институт САНУ, 1998), 97.

⁶⁷⁷ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 43-44.

⁶⁷⁸ *исто*, 53-54.

⁶⁷⁹ Momčilo Stojaković, *Braničevski tefter: Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine* (Beograd: Istorijski institut, 1987), 13.

⁶⁸⁰ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 59. Харач је плаћао сваки пунолетан, за рад способан хришћанин, који није обављао војну или полувојну службу. Поред ове основне обавезе, српска раја је плаћала и испенцу спахији, земљорадничке дажбине на пољопривредне производе и бадухаву (више новчаних дажбина, казни, глоба и такси). У ратним временима је плаћала и

Влахе⁶⁸¹, као романизиране скупине остатака различитих староседелачких старобалканских племена, које су живеле током средњег века поред словенских племена, касније обухваћене војно-феудалним системом јужнословенских државним заједница, поготово у српским државама, који су пали под утицај Словена, у овом попису, где је лично име и име оца једино етничко обележје, не можемо разликовати од српско-словенског становништва. Турска одредница „влах“ у тефтеру је имала фискално-правни карактер, као и „раја“, и обухватала је сточаре који су улазили у статус посебне социјалне групе. Влахе који су прешли на земљорадњу турски прописи не разликују.⁶⁸² Неки од раније познати подаци говоре да је у браничевском крају влашко становништво живело и у доба српске деспотовине, а вероватно и раније,⁶⁸³ о чему сведоче топоними- два Влашка Дола (у Пеку и Лучици из 1467. године), село Влашинци и мезра Влашица (обе у Лучици), где су као сточари и посебна социјална категорија зависног становништва имали своје тачно утврђене обавезе и били организовани у катуне.⁶⁸⁴

Турски пописи нам казују о сеобама народа у Угарску, али и о сеобама из Угарске у Османско царство, односно Смедеревски санџак, што је, не рачунајући принудне сеобе, углавном био резултат преласка у војну службу са угарске на турску страну. Од 1467. године до 1476. године, број домаћинстава се повећао у 83,5% насеља, али је релативно мали број њихових старешина остао исти, односно нестајала су једна, а настајала су друга домаћинства. У турском феудалном систему, власи су задржали своју самоуправу, укључивши се у његову војну организацију и добивши пореске олакшице, а насељавали су их погранични

државне порезе и намете као надокнаде издатака током ратова, које су временом постајале стална обавеза (*исто*, 59-61).

⁶⁸¹ Овде треба разликовати влахе који су у средњовековној Србији, као и под каснијом турском влашћу, били социјална категорија и Влахе, припаднике данашњих етничких заједница у североисточној Србији. О власима у српској средњовековној Србији и под каснијом турском влашћу видети у: Miloš Luković. „Zakon Vlahom (Ius Valachium) in the Charters Issued to Serbian Medieval Monasteries and Kanuns Regarding Vlachs in the Early Ottoman Tax Registers (Defters)“, *Balkanica Posnaniensia* XXII/1(2015): 29-46. О Власима у источној Србији данас, видети у Annemarie Sorescu – Marinković, „The Vlachs of North-Eastern Serbia: Field Work and Field Methods Today“. *Symposia, Journal for Studies in Ethnology and Anthropology* (2006): 125-142.

⁶⁸² Momčilo Stojaković, *Bраничевски тефтер: Поименични попис покрајине Браничево из 1467. године* (Београд: Историјски институт, 1987), 12-13.

⁶⁸³ *исто*.

⁶⁸⁴ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 46.

турски господари у напуштена насеља. Неки од њих су се селили из пограничних области према Угарској у равнице Браничева, а не у пограничне области. Тако их је у Лучици било само у три села 1476. године, док су у Ресави забележени у чак тридесет села, а у Пеку их није било. У Смедеревски санцак су се иначе населили из области Сјенице, Требиња, Никшића, а највише њих из Старог Влаха и Подриња.⁶⁸⁵

Миграциона кретања у **последњој четвртини XV века** су обухватала и она у време планске популационе политике краља Матије Корвина, када је више десетина хиљада становника из северне Србије пресељено у угарске крајеве током похода 1480-1481. године, док појединачне сеобе нису ни престајале **током друге половине XV и првих деценија XVI века.**⁶⁸⁶ Померање границе Османског царства према северозападу 1521. године, променило је и статус влаха. Смањила се потреба за војницима, па су их користили за насељавање пустих места и обраду земље. До званичног укидања влашког статуса у санцацима долази 1536. године. Власи крећу ка новим крајиштима, ка Славонији, а они који су остали прихватају статус раје и њене обавезе.⁶⁸⁷

Парохија манастира Рукумије, односно територије села Костолац, Дрмно, Кличевац и Речица, је по подацима „тефтера митрополитског таксила” **из 1734. године** била чисто српска, баш као и Пожаревачка парохија.⁶⁸⁸ И поред интензивног насељавања Влаха у источну Србију у XVIII веку, у Стиг ова струја није продрла. Ово се објашњава тиме што је њихова пољопривреда била оријентисана на сточарство, а не на земљорадњу. Преци данашњег стишког становништва су досељени из Тимочке крајине, Црноречке котлине, Мораве, Старе Србије и Баната. Банатска струја представља повратнике, односно оне који су се под Турцима иселили преко Дунава. Досељавања се завршавају око половине XIX века када се становништво углавном повећава рађањем.⁶⁸⁹

Што се тиче данашњег броја Влаха на територији Града Пожаревца, према последњем попису, њихов проценат је занемарљив, испод 1% и скоро сви грађани

---

⁶⁸⁵ *исто*, 46-49.

⁶⁸⁶ *исто*, 50.

⁶⁸⁷ *исто*, 62-63.

⁶⁸⁸ Небојша Ђокић, Оливера Думић, „Етнички састав становништва на простору данашње Браничевске епархије у XVIII веку“, *Браничевски гласник* 7(2010): 120, 122.

⁶⁸⁹ *исто*, 91.

који су се тако изјаснили живе у самом градском насељу Пожаревац.⁶⁹⁰ Иако резултати пописа показују веома мали проценат влашког становништва, према Пауну ес Дурлићу⁶⁹¹, у неким насељима на територији Града живи велики проценат влашког становништва. У Речици живе Власи и повлашени Срби, у селима Петка, Костолац и Кличевац и градском насељу Костолац живе Срби и посрбљени Власи, а Пожаревац је мешовито насеље са српском основом. Село Рам је, према његовим истраживањима, насеље у коме живе Власи и посрбљени Власи.⁶⁹² Такође, нека друга теренска истраживања подручја показала да су се Власи у некадашњим селима у долини Млаве кроз историју асимилovali са Србима, осим у оним селима у којима су били само они настањени. О њиховом некадашњем присуству говоре и данашњи топоними у разним селима, од којих је најчешћи Влашка мала,⁶⁹³ а који срећемо и у селу Костолац.⁶⁹⁴

У првој половини XIX века се у селу Костолац осетио нагли пораст становништа, а јављају се и миграције и измена етничке структуре. Михаило Миладиновић је забележио да је овде постојало много више кућа досељеника, него староседелаца из околине.⁶⁹⁵ Било је шездесет седам старинаца, шездесет шест припадника тимочко-браничевске струје, али и досељеника из Баната, међу којима су били Власи, који су касније посрбљени и досељеника из јужне Србије, као и двадесет пет кућа Рома које је овде Кнез Милош у првој половини XIX века доселио из Батовца и Дубравице.⁶⁹⁶

Најстарији запис о присуству Рома у средњовековној Србији потиче из 1323. године, када се помиње „артистичко-акробатска циганска дружина“ која је посетила „македонско-српске земље“. Постојање Рома хришћана у турским

---

⁶⁹⁰ РЗЗС, *Попис становништва, домаћинства и станова у 2011: Књига 4, Вероисповест, матерњи језик и национална припадност* (Београд: РЗЗС, 2013), 224, 226.

⁶⁹¹ Паун Ес Дурлић је етнолог и некадашњи директор Музеја у Мајданпеку, који се бави истраживањем влашких заједница у источној Србији.

⁶⁹² Paun Es Durlić, “Etnička slika istočne Srbije“, <http://www.paundurlic.com/vlaski.recnik/mapa-etniska-slika.php>. У разговору са мештанима села Костолац, дошли смо до сличних података, односно до закључка да у селу Костолац нема Влаха, док су села Речица и Рам окарактерисана као „влашка села“.

⁶⁹³ Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 161-162, 171, 176, 191, 203, 205.

⁶⁹⁴ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 214.

⁶⁹⁵ *исто*, 213-214.

⁶⁹⁶ *исто*.

пописима указује да су у Србији морали живети и пре турског освајања. Пописани су у Браничевском тефтеру као Цигани ковачи тврђаве Ресави, а са истим занимањем се срећу и у нешто каснијим документима везаним за Ресаву и Смедерево, као хришћани муселеми, цењене војне занатлије, који су радили бесплатно, али са повлашћеним фискалним статусом. Када су прихватили ислам, уживали су статус као и остали муслимани, мада нису могли да користе гробља и богомоље као и они, и пописивани су посебно. Османска власт их је као лако покретљиву етничку групу користила у остваривању различитих војних циљева, уз помоћ колонизације.⁶⁹⁷

Роми су у пожаревачком крају током XIX и у првој половини XX века „развили домаћу индустрију у погледу израде од дрвета: корита ... тањире, кашике, аван, преслице...“ мењајући их за храну и одело.“⁶⁹⁸ „Не треба ништа да вас изненади, ако у то време сретнете на путу караване цигана коритара са породицама, који са пуним колима својих израђевина иду по селима, да у замену за њих, добијају храну и одело за себе и своју породицу. Циганке се овом приликом користе да гледају у карте, длан и угљевље и на тај начин од лаковерних сељанки добијају: жито, кукуруз, пасуљ, брашно, кокош, јаја, итд. као и старо одело.“⁶⁹⁹

Роми данас у општини Костолац чине чак 19,5% у односу на укупан број становника, а Срби 72,2%.⁷⁰⁰ Међутим, многа расељена лица са Косова и избегла лица из суседних република, нису евидентирана путем пописа, као ни они најсиромашнији из различитих разлога, а на попису се многи Роми изјашњавају као припадници неког другог народа.⁷⁰¹ Према подацима Повереништва Комесаријата за избегла и расељена лица РС, на територији Града Пожаревца у периоду од 1992. до 2007. године евидентирано је 5.600 избеглих и прогнаних лица из Босне и Херцеговине и Хрватске, од којих две трећине чине Роми. На

---

⁶⁹⁷ Светлана Радовановић, Александар Кнежевић. *Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. години - Роми у Србији* (Београд: Републички завод за статистику, 2014), 18-24.

⁶⁹⁸ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 81.

⁶⁹⁹ исто.

⁷⁰⁰ РЗЗС, *Попис становништва, домаћинства и станова у 2011: Књига 4, Вероисповест, матерњи језик и национална припадност* (Београд: РЗЗС, 2013), 224-226.

⁷⁰¹ *Стратегија одрживог развоја Града Пожаревца 2009-2013 године* (Пожаревац: Град Пожаревац, 2009), 27.

основу ових извора, на подручју Града Пожаревца има око 5.000 Рома. Од њих највећи број живи на неколико локација у градском насељу Костолац.⁷⁰²

У Србији је у време почетака индустријализације било врло мало професионалних рудара, па су долазили многи странци.⁷⁰³ Први досељеници у рудник у селу Костолац су били из данашње **Чешке** и Баната, а нешто касније и они из Словеније. Прву школу у Костолцу је отворио 1878. године **Славибор Бројер**, рођен у Чешкој. После завршене пољопривредне школе посветио се васпитању омладине оснивајући „Завод за васпитање запуштене младежи“. У 1877. години напушта Чешку и настањује се у Костолцу где отвара приватни „Завод“ и остаје до 1881. године, када због финансијских проблема иде у Лесковац, а затим и у Хиландар, где се замонашио.⁷⁰⁴ Већ је у приказу историје рудника поменут инжењер који је покренуо Вајфертов рудник, **Чех Фрања Шистек**. Ту је и **Јосип Јекл**, сувласник рудника Кленовник, и многи други, али и њихови потомци који и данас овде живе.⁷⁰⁵

Први **Словенци** су у село Костолац дошли током Првог светског рата, када је део војника Аустроугарске мобилисан за рад у костолачком руднику коме је недостајало рудара, јер је већина рудара била мобилизована у српску војску, а остало становништво није знало да обавља овај посао. Зато је 120 војника из аустроугарске војске, који су били бивши рудари из Словеније, Хрватске, Словачке и Аустрије насељено у село Костолац. Добили су куће и станове које је поседовао рудник или оне које су становници села напустили отишавши у рат. У селима је било много удовица и девојака, па су многи млади рудари овде засновали породице. Такође, у периоду између два рата, у време Краљевине СХС/Југославије се доселило ново становништво словеначког порекла. Неки од њих су дошли из Словеније као инжењери за рад у руднику Ђорђа Вајферта. У старом руднику је постојао тамбурашки оркестар сачињен од словеначких рудара

---

⁷⁰² исто.

⁷⁰³ Живка Ромелић, „Рударски станови у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског института* 49 (2000): 225.

⁷⁰⁴ Владимир Анђелковић, *140 година рудника Костолац 1870-2010* (Костолац: ПД ТЕ-КО Костолац, 2010), 27.

⁷⁰⁵ Са друге стране Дунава, у општини Бела Црква, јединој општини у којој је чешки језик у службеној употреби, постоји Чешко Село, једино село у Србији у коме већину чине Чеси и уједно најмање село у Војводини. У њему Чеси живе од 1837. године, а дошли су из Шонтала у Чешкој. Овде се налазе етно-музеј и црква (РТС, „*Češko selo u Banatu na ivici opstanka*, 11.12.2017“, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-danas/2967567/cesko-selo-u-banatu-na-ivici-opstanka.html>).

који је почео да ради 1927. године и трајао до пред Други светски рат. Свирали су за време празника и слава.⁷⁰⁶ Истраживања рударске традиције у Србији XIX века показују да су привремене или трајне миграције становништва из својих средина у руднике и промена занимања током индустријализације довеле до нестанка етничке и културно хомогене средине, док се традиционална култура усложњава услед различитих културних утицаја, па се временом формира рударска култура, која означава специфичан начин живота припадника ове професије.⁷⁰⁷

Словенац Карел Драго Кобал (1911-1944) је 1937. године дошао у Београд, а затим је као добровољац учествовао у шпанском грађанском рату 1936-1939, након чега је заробљен и одведен у Француску. Затим је побегао у своје родно место, а онда се поново вратио у Београд 1939. године, одакле је 1941. године отишао у Костолац и запослио се у руднику. Убили су га Немци између Костолаца и Пожаревца 1944. године.⁷⁰⁸ Данас се главни пут који пролази кроз село Костолац у делу који пролази кроз стару рудничку колонију зове Кобалова улица.

Данашње градско насеље Костолац су након Другог светског рата населили рудари из сеоског рудника и њихови потомци,⁷⁰⁹ али и рудари из свих предела бивше Краљевине Југославије, па и из Словеније. У Пожаревцу такође живе Словенци, од којих су већина дошли седамдесетих и осамдесетих година двадесетог века као медицински или просветни радници. Такође, српски радници различитих струка су из Пожаревца ишли у Словенију на усавршавање, тамо оснивали породице, а онда се са њима враћали у Пожаревац и Костолац. Данас у Костолцу живи 250, а у Пожаревцу 150 Словенаца. У Костолцу не постоји чиста словеначка породица, јер су све настале из мешаних бракова нација које су овде живеле. Највећи број мешаних бракова на целом овом подручју је управо српско-словеначких.⁷¹⁰

---

⁷⁰⁶ Милан Шегрт, „Игре, песме књиге“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 231.

⁷⁰⁷ Живка Ромелић, „Рударски станови у североисточној Србији“, *Гласник Етнографског института* 49 (2000): 226.

⁷⁰⁸ Barbara Jerman, Eva Leskovar, *Drago Kobal – izgubljen v zgodovini?, zgodovina raziskovalna naloga* (Maribor: Osnovna šola Draga Kobala Maribor, 2009).

⁷⁰⁹ Мајовски Вучетић, *Из историје српских угљенокопа: Јаме костолачког мајдана* (Београд: ЈП Електропривреда Србије, 2010), 29.

⁷¹⁰ Saša Radić, „Moji spomini. Slovenci v Kostolcu“, *Bilten – Društvo Slovencev v Beogradu – Društvo Sava*, X/20(2012): 21-22.

Петар Влаховић је писао о савременој североисточној Србији, где је „настала „етничка свест и заједнички поглед на живот и свет који је посебну пажњу посвећивао стварању толерантних међуљудских односа који омогућавају заједнички живот, без обзира на друштвену, имовинску и етнички припадност и порекло (...) Нико никоме није сметао у таквим друштвеним заједницама ако је поштовао уобичајене људске норме у међусобном понашању.“⁷¹¹

Употреба природних ресурса и традиционалне делатности - За градњу првих објеката, човек је увек користио материјал који му је био на дохват руке. Сусретом различитих култура размењују се цивилизацијска достигнућа, што у градитељству значи нове технике и технологије, али употребом новина није престало коришћење локалних сировина, већ се само појачало новим технологијама.⁷¹² Употреба локалних материјала је било једно од основних правила и римске архитектуре,⁷¹³ доследно спроведено и на грађевинама античког Виминацијума, где су **основни грађевински материјали били локално произведена опека и зелени шкриљац из оближњег каменолома у Раму**, међусобно повезани кречним малтером.⁷¹⁴ У првим фазама постојања логора и насеља Виминацијума грађено је и дрветом, о чему сведоче остаци грађевина,⁷¹⁵ а као ресурс су коришћене храстове шуме којима је простор био богат све до XIX века.

Знање о античким техникама грађења је једна врста нематеријалног наслеђа и непроцењив архив решења за одрживу изградњу.⁷¹⁶ Према Конраду Ван Балену (*Koenraad Van Balen*) савремено доба је донело веровање у неограничен

⁷¹¹ Петар Влаховић, „Етнички процеси и етничка симбиоза становништва североисточне Србије“, у *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, ур.Н. Пантелић (Београд: Етнографски институт САНУ, 1998), 104.

⁷¹² Ivana Iskra-Janošić, „Građevinski materijali i njihova upotreba u Cibalama“, *Opisnica archaeologica* Vol.16, No.1(1992): 207.

⁷¹³ Ana Radivojević, Nađa Kurtović-Folić, „Evolution of Bricks and Brick Masonry in the Early History of Its Use in the Region of Today's Serbia“, *Journal of Materials in Civil Engineering* 18/5, *Special issue: Innovative Materials and Technologies for Construction and Restoration* (2006): 693.

⁷¹⁴ Emilija Nikolić, „Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Construction Materials and Building Techniques“, *Archaeology and Science* 8/2012 (2013)

⁷¹⁵ Vladislav Kondić, Ljubica Zotović, „Viminacium – rezultati arheoloških istraživanja u 1974. godini“, *Arheološki pregled* 16(1974):96

⁷¹⁶ Koenraad Van Balen, „Research on built heritage contributes to sustainable construction for the future“, у *Proceedings of the First International Congress on Construction History, Madrid, 20th-24th January 2003*, ур. S. Huerta (Madrid: Instituto Juan de Herrera, Escuela Técnica Superior de Arquitectura, 2003), 2035.

прогрес и просперитет, у коме се човек „супротстављао свемиру као врста“, што, даље према њему, заступа и *Венецијанска повеља*, у којој је присутан само један приступ конзервацији „валидан за људску врсту: универзално човечанство“.⁷¹⁷ Она је двосмислена, јер јој је концепт континуитета, одржања и очувања основни циљ, али промовише и концепт дисконтинуитета, охрабрујући употребу савремених техника у интервенцијама и прописујући потребу приказивања разлике између оригиналног и рестаурираног дела грађевине.⁷¹⁸ Последица прекида са прошлошћу је сакривање могућности употребе те исте прошлости за разумевање будућности. Некада се мислило да је савремени малтер погодан за изградњу нових, али и санацију старих грађевина. Данас из понашања старих материјала, као што је кречни малтер, учимо како да развијамо савремене материјале.⁷¹⁹

Препознавање традиционалних заната као нематеријалног наслеђа које је потребно очувати је важно, јер заштита историјских грађевина зависи од очувања историјских материјала и вештина потребних за овај процес. Међутим, конзервација историјских грађевина постаје и један од начина очувања традиционалних вештина, оне више нису само предуслов за конзервацију грађевине, већ су саме за себе значајне вредности које процеси конзервације чувају, па и сам процес конзервације може постати једна врста туристичке атракције.⁷²⁰ Анализа конструкција, уз анализу контекста у коме су оне настале и анализу концепта архитектуре коју су стварале, даје комплетну слику о некој грађевини и у нејасним ситуацијама помаже у проналажењу одговора везаних за њен живот. Употреба грађевинских материјала у неком добу, начин њихове експлоатације или производње, као и начин извођења грађевинских радова, могу дати драгоцене податке о укупном животу на једној територији.⁷²¹

---

⁷¹⁷ *isto*, 2036-2037.

⁷¹⁸ *isto*, 2037.

⁷¹⁹ *isto*, 2035-2037.

⁷²⁰ Hans Sandström, „The Significance of Traditional Materials and Skills“, у *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, ур. М. Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008), 118,120.

⁷²¹ Emilija Nikolić, „Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Construction Materials and Building Techniques“, *Archaeology and Science* 8/2012 (2013): 44. Лин Ланкастер (*Lynne Lancaster*), професор из области класичних наука и светских религија на Универзитету у Охају, каже да иако обучена за архитекту и са интересовањима у технологијама грађења, као неко ко је запослен на Департману класичних наука на Универзитету, истраживањима мора допринети најпре разумевању класичне културе коју проучава. Својим анализама различитих проблема у

Експлоатација камена се може гледати из чисто техничке перспективе, али је она некада била повезана и са неким одликама симболичне или религиозна природе, па предели експлоатације често остављају трагове који нису јасно разумљиви са техничке тачке гледишта. На пример, сахрањивање у каменоломима или уметност у стенама или натписи, не треба гледати одвојено од саме експлоатације камена, јер је повезано са схватањима предела и природних извора у прошлости.⁷²²

Циклус од експлоатације до коначног производа је увек (осим у случају царских пројеката) био одређен природним окружењем једног града, односно присуством погодне стене у близини и путевима транспорта између извора и самог града, а каменоломи који су снабдевали један град су били бирани тако да њихова експлоатација буде што економичнија.⁷²³ Они који су давали грађевински материјал су били у најближој околини, они за архитектонске и друге потребе за већим блоковима, били су лоцирани што је ближе то било могуће, а на даљини до двадесет миља, док су оне стене које су биле ван овог радијуса коришћене само у специјалним условима.⁷²⁴

Као и у савременој експлоатацији камена, у античком периоду су ови процеси такође могли утицати на велике површине простора, знатно обликујући предео, остављајући остатке путева, насеља, радионица и других знакова људске активности повезаних са експлоатацијом. Зато оваква места нису само археолошка налазишта, већ и индустријски предели. Нека су могла бити директно везана за изградњу града, као локални извори сировина која постепено нестаје испод града који се развија, и чија се експлоатација завршава услед настанка урбаног предела, други су до данас сачувани као замрзнути предели у удаљеним

римској конструкцији, Лин Ланкастер је показала како су развој и ширење грађевинских техника из северне Африке у друге земље Медитерана, били нераскидиво везани за одлуке које је доносила римска царска администрација фокусирана на обезбеђивање хране из Африке (Lynne C. Lancaster, „Terracotta Vaulting Tubes in Roman Architecture: A Case Study of Interrelationship Between Technologies and Trade in the Mediterranean”, *Construction History*, Vol. 24 (2009): 3, 15).

⁷²² Tom Heldal, Bloxam, Elisabeth.G., Storemyr, Per, „Unravelling Ancient Stone Quarry Landscapes in the Eastern Mediterranean: Three Egyptian Case Studies“, у *Broadening Horizons: Multidisciplinary Approaches to Landscape Study*, уредници B.Ooghe, G.Verhoeven (Newcastle, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2007), 92.

⁷²³ Bojan Đurić, Igor Rižnar, „Kamen Emona / The rocks for Emona“, у *Emona MM, Urbanizacija prostora – nastanek mesta / Emona MM, Urbanisation of Space – Beginning of a Town*, ur. B.Vičić, B. Županek (Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije i Muzej i galerija mesta Ljubljane, 2017), 124

⁷²⁴ isto.

подручјима, који приказују један или више степена у експлоатацији луксузног камена, док трећи приказују континуалну експлоатацију од праисторије до данас.⁷²⁵ Данас је тешко пронаћи трагове античких радова на експлоатацији грађевинског камена или сировине за израду креча. Ако је експлоатација настављена током историје, трагови су избрисани, а ако је заустављена, они су углавном сакривени под историјским слојевима природе или изградње.

Каменолом у Раму је један од оних који је вековима експлоатисан. Камен из овог налазишта срећемо у грађевинама Виминацијума, али и у зидовима турске тврђаве у овом селу, сеоских кућа околних села и манастира. **(сл. 62)** Према рударској Карти краљевине Србије из 1900. године, Рам је лежиште гнајса, односно стене која припада кристаластим шкриљцима, а цело подручје Костолца и Дрмна и шире околине Пожаревца је лежиште квартарних и терцијарних стена.⁷²⁶ Данас је експлоатација овог камена забрањена, с обзиром да се каменолом налази поред Дунава на самој ивици Божевачке греде, а тик уз остатке античког каструма Ледерате који су на платоу греде. **(сл. 63)**

У 1936. години је записано да у пожаревачком подручју има много грађевинског камена, али да је удаљен од Дунава и железница, да су путеви лоши и да се зато мало користи. Као места експлоатације издвојени су Брњица, Добра, Рам, Црни Врх, Породин и Врањ. Кречњака је било много и одличног квалитета у долини реке Пек и реке Млаве: „Најбољи се креч добија из кречњака у долини р. Пека од Кучева до села Сене. На дужини од око 10 km, поред самог Пута и дању и ноћу запаљен је велики број кречана тако да овај део пута чини на човека утисак, да пролази кроз центар индустрије креча. Одавде се креч извози за Стиг, Поморавље и Доњи Пек. Сељаци овога краја, који га примитивно производе, добијају доста новаца. Штета што се овде не подигне која фабрика за израду

---

⁷²⁵ Tom Heldal, Bloxam, Elisabeth.G., Storemyr, Per, „Unravelling Ancient Stone Quarry Landscapes in the Eastern Mediterranean: Three Egyptian Case Studies“, u *Broadening Horizons: Multidisciplinary Approaches to Landscape Study*, urednici B.Ooghe, G.Verhoeven (Newcastle, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2007), 92.

⁷²⁶ Антула Димитрије Д., Симеоновић, Д. Рударска карта Краљевине Србије, 1900.

креча.⁷²⁷ Комбинат кварца, креча и камена је касније и подигнут у Кучеву, а још увек постоје и мали индивидуални произвођачи креча.⁷²⁸

Чињеница да лес са повишеним садржајем глиновите компоненте прекрива највећи део простора Виминацијума,⁷²⁹ помогла је развоју **опекарске производње** на овом подручју током целе његове историје. У овом трговинском и производном градском римском центру се вршила израда опеке и опекарских производа. Опека Виминацијума је заузимала важно место за потребе изградње овог римског града, али и других насеља и утврђења на дунавском лимесу.⁷³⁰ **(сл. 64)** До пре једне деценије, на локалитету „Корабе“, делу шире зоне античког Виминацијума, и места римске некрополе, се, како је Михаило Валтровић још 1884. године записао, могао видети „негдашњи мајдан за земљу ... дугачка долина ... где су Римљани копали земљу за опеку,“ на чијој северној страни „познаје се још да је земља на таване откопавана“, а и „данас носе околни сељани одавде земљу за олепљивање својих зграда.“⁷³¹

Како је напред већ поменуто, у пожаревачком крају је била веома развијена индустрија опеке и црепа и у XIX веку, али и касније, у Пожаревцу и Великом Градишту је постојало неколико циглана.⁷³² **(сл. 65)** Већ је поменуто да је у Вајфертовом индустријском насељу у селу Костолац 1885. године изграђена циглана за опеку и цреп са чијим производима је изграђен велики број рудничких грађевина, а која је убрзо престала са радом, јер није могла да издржи конкуренцију малих сељачких погона.⁷³³

Дуго се у сеоским насељима око Пожаревца, на сопственим имањима копала, месила и сушила сировина, а затим пекла опека за индивидуалну

---

⁷²⁷ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 76-78.

⁷²⁸ Ebranićevo, „Крећана као у доба Rimljana, 05.11.2015“. <http://ebranicevo.com/krecana-kao-u-doba-rimljana-foto>

⁷²⁹ Energoprojekt Entel a.d. *JP EPS Postrojenje za odsumporavanje dimnih gasova (ažurirana studija o proceni uticaja na životnu sredinu)* (Beograd: Energoprojekt Entel a.d, 2015), 20-24.

⁷³⁰ Часлав Јордовић, „Грнчарски и цигларски центар у Виминацијуму“, *Саопштења XXVI*(1995): 95.

⁷³¹ Михаило Валтровић, „Откопавања у Костоцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 98-99.

⁷³² Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 80.

⁷³³ Божидар Пејић, Душан Јаношевић, „Беочуг столећа“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић, 57-74 (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 68-69.

градњу.⁷³⁴ Данас једино у селу Пољана, удаљеном 10 km од Пожаревца, постоје два домаћинства која производе опеку, од којих се једно, од породичне радионице која производи бибер цреп на традиционалан начин, ручним обликовањем, а затим сушењем и печењем, већ преко 100 година у континуитету, развила у значајног произвођача који од 2001. године производи и подне плочице које извози у иностранство, а од 2009. године поседује преко педесет различитих производа који се често користе у рестаурацији историјских грађевина.⁷³⁵ (сл. 66) Архитекта Мирослав Јеремић (1943-2016) је у покушају реконструкције римских опекарских пећи из Сирмијума, управо сеоске пећи из околине Пожаревца користио као аналогију, показујући њихове сличности не само у спољном изгледу, већ и у конструкцији.⁷³⁶

Минерални извори провинције Горње Мезије су били привредни и економски фактор од великог значаја за Римско царство у целини, а локација ове провинције на граници је подразумевала и чување њене сигурности и њеног **рударства**.⁷³⁷ Интерес за метале ове провинције је почео у другој половини I века нове ере, али је најактивнија експлоатација забележена за време цара Трајана, Хадријана, Марка Аурелија, али и у време касног Царства.⁷³⁸ Током средњег века, на територији Браничева се могу издвојити две рудоносне зоне метала: Ресава и Кучајна са околином у којој је врхунац рудне експлоатације био у време османске владавине, почев од 1553. године.⁷³⁹

Богатства у злату, сребру, олову, гвожђу и бакру су изразита у источној Србији, али не и у непосредној близини Виминацијума, чији је крај богат угљем. Ипак, о експлоатацији угља на територији Виминацијума пре XIX века, нема помена у изворима, нити су потврђени њени трагови. Важан део ове приче, међутим, представља један природни материјал употребљаван у више историјских периода као грађевински материјал, а који се налази управо уз слојеве угља у

---

⁷³⁴ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 16

⁷³⁵ Cotto Rustico, „O nama“, <http://www.cottorustico.com/o-nama.php>.

⁷³⁶ Miroslav Jeremić, „Brick Kilns in Sirmium“. *Starinar* L(2000): 150-152.

⁷³⁷ Michael Werner, „The Moesian Limes and the Imperial Mining Districts“, у *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress, Aalen 1983: Vorträge* (Stuttgart: K. Theiss, 1986), 561

⁷³⁸ *isto.*

⁷³⁹ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 239

Костолцу. Наиме, производња угља у Костолцу је започела истовремено са истражним радовима, јер је угљени слој отворан са изданка, а како је он био изгорео, чврста иловача изнад њега се претворила у „цигљасто црвену масу“.⁷⁴⁰ У руднику је током експлоатације забележен и пожар 1875. године када се угаљ запалио сам од себе, а у 1890. години је записано: „Код села Костолаца константована је когеријска етажа. Од особите је важности угаљ (лигнит) који се ту находи у грдним количинама, а и експлоатише се већ одавна... При улазу у поткоп... опажа се црвена глина с фосилима. Ова је метаморфоза наступила извесно услед дејства ватре, што је врло чест случај са угљем, који се находи у земљи. У другим геолошким вековима може се десити да се угаљ запали и сагорева. Овако запаљен дејствује на околне стене у промењује их на разне начине.“⁷⁴¹ Ова „цигљасто црвена маса“, односно „црвена глина с фосилима“ је материјал који се у народу назива „црвенка“.

„Црвенка“ се као црвени, браон, црни и окер слој, лако уочава данас у пресеку Сопотске греде у делу простора бившег подземног рудника села Костолац. (сл. 67) Представља слој седиментних стена које су прошле кроз метаморфизам услед сагоревања доњих угљених слојева,⁷⁴² запаљених након контакта са кисеоником и сунчевом светлошћу, односно печену земљу са глином у слоју изнад угља. „Црвенку“ зато можемо назвати и *природном опеком*.⁷⁴³ Угаљ је могао бити запаљен природним путем, односно спонтаним сагоревањем, услед удара грома, или пожара као резултата људског деловања. У свету творевине настале након ових процеса срећемо под различитим именима, а оне које су најсличније костолачким се називају клинкер и порцеланит.⁷⁴⁴

---

⁷⁴⁰ Василије Симић, „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 77.

⁷⁴¹ *исто*, 79.

⁷⁴² Emilija Nikolić, Dragana Rogić, Bebina Milovanović. „Role of Brick in Hydraulicity of Viminacium Mortars. Decorative Mortars of Thermae”, *Archaeology and Science* 10/2014(2015): 76.

⁷⁴³ Видети у: Sorin-Corneliu Rădan, Silviu Rădan, „Paleo Coal Fires in the Western Dacic Basin, Romania“, у *Coal and Peat Fires: A Global Perspective (Vol.2: Photographs and Multimedia Tours)*, ур. G.Stracher, A.Prakash, E.V.Sokol, 339-350 (Amsterdam: Elsevier, 2013).

⁷⁴⁴ Sorin-Corneliu Rădan, Silviu Rădan, „Paleo Coal Fires in the Western Dacic Basin, Romania“, у *Coal and Peat Fires: A Global Perspective (Vol.2: Photographs and Multimedia Tours)*, ур. G.Stracher, A.Prakash, E.V.Sokol, 339-350 (Amsterdam: Elsevier, 2013), 340-343; Vladimír Žáček, Roman Skála, Zdeněk Dvořák, „Petrologie a mineralogie porcelanitů mostecké pánve– produktů fosilních ch požárů neogenních nédouhelné sloje”, *Bulletin mineralogicko-petrologické hooddělení Národních o muzeav Praze* 18/1(2010): 1-32; Ed C. Murphy, „Clinker (“scoria”) as Road Surfacing Material in Western North

Црвенку су Римљани Виминацијума користили у структурама путева и језгара зидова.⁷⁴⁵ (сл. 67) Током ископавања римског Маргума одмах након Другог светског рата, његови истраживачи су овај материјал препознали и у његовим античким грађевинама, и описали као „комађе леса неправилног облика испеченог при пожару у угљеном слоју испод њега,“ које се и тада могло видети у рудницима угља у Костолцу и Кленовнику.⁷⁴⁶ Највећа употреба црвенке на Виминацијуму се смешта у исти период, односно у време још увек непотпуно развијене опекарске индустрије, али и у касније периоде криза, када је коришћена као јефтин и лако доступан материјал.⁷⁴⁷

Римљани су користили дробљену или млевену опеку као додатак малтерима што им је давало особину водонепропусности. Хемијски састав опеке који је утицао да она добије пуцоланска својства, а затим и буде употребљавана у сврху давања хидрауличности малтерима - одлике која укључује и водонепропусност, био је различит у зависности од температуре њеног печења.⁷⁴⁸

Dakota”. *Geonews* 40/1(2013): 2-4; Sherburne G. Rogers, *Baked shale and slag formed by the burning of coal beds - Professional paper 108-A* (Washington: Department of the Interior and United States Geological Survey, 1917), 1-10.

⁷⁴⁵ Snežana Golubović, Miomir Korać, „The Recent Discovery of a Temple Complex in Viminacium“. *Bollettino di Archaeologia on Line - special edition* (2008): 33-36; Snežana Nikolić, Ivan Bogdanović, „Истраживања виминацијумског амфитеатра у току 2011. године“, у *Arheologija u Srbiji: Projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, ur. V.Bikić, S.Golubović, D. Antonović (Beograd: Arheološki institut, 2012), 43-44; Snežana, Nikolić, Ivan Bogdanović, „Recent Excavations on the Amphitheatre of Viminacium (Upper Moesia)“, у *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, ur. L.Vagalinski, N. Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute 2015), 550.

⁷⁴⁶ Рацислав Марић, „Ископавања на Орашју, претходни извештај о радовима у 1945-1949 години“, *Старинар* II(1951):113-132.

121. У јужној Британији су током ископавања римских грађевина у Силчестеру изграђених у I веку, као и у Фишбурну, Кенту и Карлиону, пронађене мозаичке тесере и плоче за постављање у техници *opus sectile*. Неке од њих су биле израђене од природно печених глинаца. Декорације настале од ових тесера, припадају раним римским мозаицима, насталим у касном I и раном II веку, а претпоставља се да је на територији постојала и радионица која је ове елементе од печених глинаца експлоатисала. Настали су услед спонтаног запаљења уљних шкриљаца у околини глинаца, а чија се лежишта налазе на јужној морској обали. Овај материјал је био доступан свим слојевима друштва (John. R. L. Allen, Michael. G. Fulford, “Early Roman Mosaic Materials in Southern Britain, with Particular Reference to Silchester (Calleva Atrebatum): A Regional Geological Perspective”, *Britannia* 35(2004): 11, 15-16, 23-24, 27, 32).

⁷⁴⁷ Emilija Nikolić, „Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Construction Materials and Building Techniques“, *Archaeology and Science* 8/2012 (2013): 28.

⁷⁴⁸ Пуцоланска својства су опадала са порастом температуре печења, па их опеке печене на температурама већим од 900°C нису поседовала. Анализама узорака блатних малтера са зидова из опекарских пећи пронађених на Виминацијуму је доказано да су виминацијумске опеке настајале на температурама између 600°C и 900°C. Међутим, опекарски материјал који су употребљавали за малтер, Римљани су одређивали искуствено, вероватно по његовој боји и текстури (Emilija Nikolić, Dragana Rogić, Vebina Milovanović. „Role of Brick in Hydraulicity of Viminacium Mortars. Decorative Mortars of Thermae”, *Archaeology and Science* 10/2014(2015): 73-74). Данашње индустријске опеке

Црвенка настаје на веома различитим температурама, па су њена својства различита зависно од удаљености од извора пожара. Лабораторијски се могу проверити својства експерименталних узорака малтера који би у свом саставу имали црвенку, насталу на различитим температурама, односно проверити да ли је она као „природна опека“ могла давати пуцоланска својства малтеру. Интересантно је поменути, да су, по причи мештана, од напред поменутих блокова који су израђивани до пре извесног времена у Костоцу, зидане куће које „не вуку влагу“.⁷⁴⁹ Истраживања у свету су утврђивала пуцоланска својства природних творевина сличних црвенки,⁷⁵⁰ а која зависе од услова њиховог настанка, односно температуре печења и врсте примарне стене.

Оно што је веома интересантно је да је природну појаву самозапаљења угља народ у селу Костолац повезао са вишим силама. Наиме, према причи мештана, паљење угља је додељивано божјој вољи, која онима који су желели да сруше Цркву Светог Георгија након Другог светског рата, то није дозволила. Поткопавајући „тајно“ цркву, откривали су слојеве угља који су се запалили, и тако бивали одвраћани од овог посла. Занимљиво је да је ова прича настала у време када су узроци овим пожарима били познати, посебно због тога што су и забележени пожари у самом руднику током XIX века, па се може закључити да и поред постојања научног оправдања за природне појаве, локално становништво њима често приписује особине божјих дела.⁷⁵¹

због високих температура печења ова својства немају, па се употреба опеке у малтерима изгубила, а поготово након проналаска цемента у XIX веку који је постао основни носилац пуцоланских активности у савременим малтерима.

⁷⁴⁹ Могуће је да су Римљани поред опеке и црвенку користили као додаток малтеру, с обзиром да је много исплативије било користити овај природни материјал него опеку, па црвени додаток који видимо у малтерима коришћеним у влажним срединама или срединама у води, можда је некада представљао и црвенку. Опека као додаток малтеру је вероватно коришћена у случајевима када је била лоше печена, односно када није имала довољно добра механичка својства за зидање. Такви комади су одвајани и коришћени као додаток за малтер. Фрагменти опека настали након рушења неке структуре вероватно су радије коришћени за испуну нових зидова и зидање нових зидова који су се касније малтерисали, али и гробова чије се спољне странице свакако ослањају на земљу и нису видне, нити их треба обрађивати.

⁷⁵⁰ Dragica Jevtić, Dimitrije Zakić, Sandra Harak. „Ispitivanje različitih tipova maltera spravljenih na bazi opearskog loma“, *Materijali i konstrukcije* 45(2002): 60; W. Gutt, M. E. Gaze, „Trinidad porcellanite as a pozzolan“. *Materials and Structures* Vol.8, No.6(1975): 439-450; Carlos A. Ríos, Craig D. Williams, „Synthesis of zeolitic materials from natural clinker: A new alternative for recycling coal combustion by-products“, *Fuel* 87(2008): 2482-2492.

⁷⁵¹ Зебележено у селу Костолац у разговору са старијим мештанима.

Црвенка се на територији Костолаца до пре неколико година користила као грађевински материјал, а онда је њена експлоатација у селу Костолац забрањена услед изазивања нестабилности земљишта и угрожавања грађевина на платоу Сопотске греде, као и сеоских кућа испод њега. Осим као завршни слој индустријских путева, користила се и као једна од сировина за добијање грађевинских блокова. Фабрика за производњу ових блокова је постојала на улазу у градско насеље Костолац, у близини ТЕ „Костолац А“, али је крајем XX века срушена.

4.0 ДЕКОНСТРУКЦИЈА НАСЛЕЂА – ДИСКОНТИНУИТЕТИ ПРОСТОРА ВИМИНАЦИЈУМА

4.1 Дисконтинуитети развоја насеља

4.1. Антички Виминацијум

Мали је број савремених градова у некадашњим провинцијама Римског царства који и даље користе значајан део античке мреже улица, као што је то случај у Италији. Међутим, у провинцијама се зато може пронаћи оно што у Италији не може (са изузетком градова уништених ерупцијом Везува), а то су изоловани и вековима нетакнути римски градови изнад којих се није развило ново насеље.¹ Међу њима је можда најпознатији Тимгад у Алжиру (*Colonia Marciana Ulpia Traiana Thamugadi*), али су ту и градови у данашњој Европи, као што су *Calleva Atrebatum*, поред сеоског насеља Силчестер у Енглеској, *Stobi* поред Градског у Македонији, и многа друга, као Виминацијум.² Што се тиче римских легијских утврђења, ово је случај једино са Виминацијумом и Карнунтумом (*Carnuntum*) у Аустрији.³ Овај дисконтинуитет развоја насеља је једна од главних одлика простора Виминацијума.

Урбанизација простора је пратила римска освајања, па су градови оснивани онде где раније нису постојали, али су и трансформисани они постојећи, а сваки град је имао своју јединствену историју и локацију, план и архитектуру, као и

---

¹ Francis J. Haverfield, *Ancient Town-Planning* (Oxford: The Clarendon Press, 1913).

² Римски градови у Великој Британији су још од XIX века истраживани методама које су подразумевале ископавање што већих површина, без бележења стратиграфије, а ради сагледавања целине, па су забележени само камени зидови, без трагова дрвених грађевина које су биле карактеристичне за неке од фаза ових градова (Phillip Barker, *Techniques of Archaeological Excavation* (London: Psychology Press, 1993), 37). Тако су трагови заувек уништени. Истраживачи Виминацијума су овде у предности, јер је врло мало истраживан до употребе савремених метода истраживања, али постоји други проблем, а то је да су га походили пљачкаши, који су на други начин уништили стратиграфију у неким његовим деловима. *Carnuntum* је био на месту данашњих сеоских насеља Petronell-Carnuntum and Bad Deutsch-Altenburg и његово утврђено језгро као и војни логор су доступни за истраживање у целости, а на простору између њих, који је такође био насељен у римско доба се делимично налазе поменута сеоска насеља.

³ Miomir Korać, Radmila Pavlović, Nemanja Mrdjić, "Viminacijum – daljinska detekcija i gis". *Arheologija i prirodne nauke* 1(2006): 29.

популацију, традицију и разлоге за напредак или сиромаштво.⁴ Међутим, нека правила се ипак могу издвојити у оквиру римског урбанизма, а њихово порекло се прати и много пре оснивања Рима. Ширење грчких утицаја, започето у периоду од VIII до VII века пре нове ере, убрзо је довело до оснивања градова – колонија у широкој области Медитерана, а који су били засновани на ортогоналној мрежи, која је делила градски простор на једнаке правоугаоне блокове, па је у V веку пре нове ере ова мрежа постала правило које је као теорију поставио архитекта Хиподам из Милета (*Hippodamos ho Milesios*, 498-408).⁵ С обзиром да су Етрурци са Грцима гајили блиске трговачке везе, сигурно је да је између њих постојала и културна размена, па су тако у скоро исто време, правоугаони улични систем развили и Етрурци.⁶ Међутим, истраживање града Миза, данашњег Марзабота у Италији (*Marzabotto*), показала су да је град имао ортогоналну мрежу, али и оријентацију уличног система ка главним тачкама, што је једва видљиво у Грчкој.⁷ Иако многи истраживачи ослањање на астрономију у оснивању римских градова одбацују или је повезују са функционалношћу и практичношћу, постоји и велики број оних који се ослањају на римске писце, а који описују ритуале оснивања римских градова приписујући им етрурско порекло, па астрономску оријентацију узимају као једну од основних компоненти у оснивању, а са светим и симболичним значењем.⁸

Римљани су приликом планирања градова комбиновали поменути ортогоналну мрежу са принципом постављања логора који је укључивао укрштање два главна пута, односно формирање центра, а главни путеви су били кардо (*cardo*), оријентисан у правцу север-југ и декуманус (*decumanus*), оријентисан у правцу исток-запад, док су капије биле на њиховим крајевима.⁹

---

⁴ Carolyn S. Snively, „The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views“, у *Niš & Byzantium: The Collection of Scientific Works*, ur. Miša Rakocija (Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu i NKC), 37.

⁵ Giulio Magli, „Non-Orthogonal Features in the Planning of Four Ancient Towns of Central Italy“, *Nexus Network Journal* 9(2007): 71.

⁶ *isto*, 73.

⁷ *isto*.

⁸ Giulio Magli, „On the Orientation of Roman Towns in Italy“, *Oxford Journal of Archaeology* 27/1(2008): 63, 71, 73. Ритуал који помињу антички писци подразумева и одређивање центра града преносећи слику богова са неба на тло као *templum*. Центар је називан *mundus*, а на њему су закопавани први плодови са поља и узорци земље из места порекла оснивача града. Трагови овог ритуала у самом Риму, услед постојања многих слојева трајања овог града нису пронађени, али јесу у више других градова у Италији (*isto*, 63-64).

⁹ Giulio Magli, „Non-Orthogonal Features in the Planning of Four Ancient Towns of Central Italy“, *Nexus Network Journal* 9(2007): 71, 73.

Међутим, неки истраживачи ипак мисле да је начин формирања градова инспирисао формирање логора, а не обрнуто.¹⁰ Две главне градске улице које су се у римском граду секле под правим углом су се звале кардо максимус (*cardo maximus*) и декуманус максимус (*decumanus maximus*), док су се мање улице одговарајућих оријентација звале једноставно кардо и декуманус.¹¹ У Скупима (*Scupi, Colonia Flavia Scupinorum*) поред Скопља у Македонији, истражено је више градских улица, а с обзиром на улогу и значај овог града, положај колоније и његов настанак везан за насељавале легијских ветерана, можемо га користити као једну од аналогја за карактеристике још неистраженог уличног система Виминацијума.¹² Улица коју је Милоје Васић истражио 1902. године у градском насељу Виминацијума била је широка 5 m, а пружала се паралелно са дужом осом војног логора, односно правцем север-југ, па је вероватно представљала кардо.¹³ Током 2013. године на Виминацијуму је поред амфитеатра истражен и део градске улице која се пружала у правцу исток-запад, односно декумануса.

Антички извори углавном казују да логор треба оријентисати тако да му је северна капија, односно *Porta Praetoria*, увек окренута ка непријатељу, што је за последицу морало донети велику разноликост у оријентацији логора. Међутим, и поред тога, приметно је и да су се главне осе логора углавном пружале приближно пратећи два поменута идеална правца, односно север-југ и исток-запад, а да су девијације уследиле због практичних разлога везаних за рељеф, природну одводњеност терена и др.¹⁴ Распоред улица римских градова пратио је и једну врсту „здравственог критеријума“, као што су правци дувања ветрова, па је

---

¹⁰ Giulio Magli, „On the Orientation of Roman Towns in Italy“, *Oxford Journal of Archaeology* 27/1(2008): 63.

¹¹ Lenče Jovanova. *SCUPI Colonia Flavia Scupinorum* (Skopje: Cultural Heritage Protection Office – Ministry of Culture of the Republic of Macedonia, 2015), 23.

¹² Кардо је овде ширине коловоза од 8,3 m и тротоара од 2,6 m, односно 3 m, тј. укупне ширине од скоро 14 m, и за њега се претпоставља да је био кардо максимус – главни кардо. Друга истражена улица које је секла кардо је била укупне ширине 11,5 m и претпоставља се да је представљала декуманус максимус – главни декуманус. Декуманус који је такође секао кардо максимус је био 6 m ширине, док је следећи пронађен кардо био ширине 4 m (Lenče Jovanova. *SCUPI Colonia Flavia Scupinorum* (Skopje: Cultural Heritage Protection Office – Ministry of Culture of the Republic of Macedonia, 2015), 23-25)

¹³ Милоје Васић, „Извештај Српској Краљ. Академији Наука о ископавању у Костоцу у год. 1902, *Годишњак Српске Краљевске Академије XVI* (1902)/1903 (1903): 209.

¹⁴ Alan Richardson, „The orientation of Roman camps and forts“, *Oxford journal of archaeology* 24/4(2005): 421-422.

идеална оријентација улица према странама света, вероватно првобитно настала из практичних разлога равномерне осунчаности, ретко могла бити изведена.¹⁵

Драгомир М. Поповић је 1937. године пишући о условима за „леп развој градова“ записао да се све области које се јављају код решавања „урбанистичких питања“ могу свести под три подједнако важне: хигијену, саобраћај и естетику.¹⁶ И у античкој Грчкој и Риму, идеја цивилизације је била повезана са уредним пределом, градским насељима и фармама као супротности номадизму, сакупљању и лову, а дивља природа је за њих била хаотична, ненасељива и ружна, па су планине, шуме, пустиње и мочваре биле ван насељеног простора.¹⁷ Многобројни антички писци су писали да је приликом подизања грађевина или постављања градова требало избегавати мочваре, које рађају опасне животиње и заразни смрад који загађује атмосферу, доносећи обољења и влагу коју прати уништење, и да су доступност здраве воде и чистих извора нужни, иако списи показују и да је антички предео био преплављен управо мочварама и барама, и да су многи градови основани управо на њима или близу њих.¹⁸ Према Витрувију било је потребно изабрати најздравије место које ће бити високо, које није изложено магли ни мразу, а са умереном температуром, док би мочварна околина требало да се избегава, јер јутарњи ветрови града помешани са испарењима из мочвара, чине место нездравим. Ипак, наводи Равену као пример мочварног места које није нездраво, с обзиром да овде морска плима чисти мочваре.¹⁹ Страбон пише да је место Равене постало толико здраво да је служило са тренирање гладијатора, баш као што је Александрија поред Нила са изванредним каналским системом и јаким летњим ветровима имала здраву климу, развијајући се у значајну луку.²⁰ Мочваре и шуме су биле карактеристика природног окружења и самог Рима, као и обала Кампање.²¹

---

¹⁵ Giulio Magli, „Non-Orthogonal Features in the Planning of Four Ancient Towns of Central Italy“, *Nexus Network Journal* 9(2007): 71, 73.

¹⁶ Драгомир М. Поповић, „Услови за леп развој“, *Уметнички преглед* 1/3 (1937):77. Драгомир М. Поповић је био архитекта – урбаниста београдске општине у периоду између два рата.

¹⁷ Federico Borca, „Towns and Marshes in the Ancient World“, u *Death and Disease in the Ancient City*, ur. V. M. Hope, E. Marshall (London and New York: Routledge, 2000), 74.

¹⁸ *isto*, 75-77.

¹⁹ Vitruvije, *Vitruvijevih deset knjiga o arhitekturi*, (prev.) Lopac, M. (Sarajevo: Svjetlost, 1951), 22-23.

²⁰ Federico Borca, „Towns and Marshes in the Ancient World“, u *Death and Disease in the Ancient City*, ur. V. M. Hope, E. Marshall (London and New York: Routledge, 2000), 77.

²¹ *isto*.

Што се тиче оснивања логора, мочварна земљишта су имала и своје стратешке предности, односно играла су улогу одбране, као непроходна места и места из којих су се ширили непријатни мириси и ка непријатељу, поготово услед ветра који је дувао у том правцу. Међутим, неки градови су се превише ослањали на овакав положај, док су други били несвесни погодности оваквог положаја. То је био случај са градом Камарина на Сицилији, чији су грађани исушили мочвару која им је донела кугу и ослободили се болести, али убрзо били и освојени од стране непријатеља.²²

Посматрајући напред наведене неповољности природног простора стишке равнице за развој градова, може се закључити да је настанак римског Виминацијума на овом мочварном месту најпре био везан за стратешки војни и економски положај, поред главних речних и друмских комуникација. Феликс Каниц је писао о овој „стратегичкој концепцији које су се држали Римљани.“ Наиме, Виминацијум је некада излазио на Дунавац, који је данас затворен услед развоја индустрије и није плован. У доба антике, из овог „канала који тамо ствара једно дунавско острво дуго 20 km и који је заштићен групом мањих острва, могла је добро заштићена укотвљена ратна флотила у свако доба непримећено испловити и поћи према дачанској обали; с друге стране, изграђени путеви и кастели у плодном залеђу с римским насељима, нарочито у рудама богатим долинама Пека и Мораве, обезбеђивали су успешну заштиту од сваког непријатељског напада с југа.“²³ (сл. 69)

Упоредивањем руже ветрова за подручје Виминацијума са осама логора, видимо да се правац пружања декумануса логора потпуно поклапа са правцем из кога дува најјачи југоисточни ветар– кошава. С друге стране, као што је напред анализирано, простор северно од логора Виминацијума је био водоплаван, и иако је овакав положај логора - јужно од водоплавног и мочварног подручја, углавном онемогућавао да непријатности из ритова долазе доминантним југоисточним ветровима до њега, у мирним периодима без јаких ветрова непријатни мириси су се морали ширити. Да би се ове непријатности отклониле, али и оне који су

---

²² *isto.*

²³ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 185-186.

потциали из самог логора (људи, животиње) био је потребан ветар који би дувао низ улице логора и без препрека, а онај који је то због јачине могао најбоље урадити је био онај југоисточни. Логор је тако оријентисан северном капијом ка Дунаву услед стратешко-војних разлога, испратио је устаљене правце улица север-југ и исток-запад, али су они добили и девијацију (око 20°), за коју се може претпоставити да је била условљена правцем дувања најјачег, југоисточног ветра – кошаве. (сл. 68)

Град Виминацијум који се касније развио са западне стране логора, као целина прати главни правац пружања логора (који је са поменутом девијацијом постао правац југоисток – северозапад), али све његове улице ипак нису тако постављене. Наиме, једна од истакнутих градских улица се везује на декуманус логора као комуникација, односно почиње од источне капије логора, али не прати правац декумануса, односно угао њене девијације од идеалног правца исток-запад нешто је већи од 20°. Одговор може бити у томе да је ова комуникација постојала и раније као веза која је водила до западне капије логора, а од домородачког насеља на локалитету „Селиште“, онде где је његов положај претпоставила Љубица Зотовић.²⁴ (сл. 68) Вероватно је да је само део града, спонтано настао уз путну комуникацију која је везивала логор и домородачко насеље, а који је истраживао Милоје Васић, био на неки начин неправилно оријентисан у односу на комуникације логора, а да су све касније градске улице које су настале развијањем насеља поменуто оријентацију испратиле. Иако је та каснија оријентација улица погодовала елиминисању утицаја непријатних мириса из природе, што је још више достигнуто каснијим одводњавањем терена, она је помагала много више у елиминацији једне друге врсте непријатности. Наиме, сигурно је и Виминацијум, као и сваки велики римски град, био пун непријатних мириса, који су долазили од људи, животиња и недовољно развијених начина санитарне заштите. Отпадне воде римских градова су одлазиле у најближи водени

---

²⁴ Љубица Зотовић. „Јужне некрополе Виминација и погребни обреди“. *Viminacium* 1(1986):42. Положај улице добијен на основу: Vladimir, Miletić, Jelena Miletić. „Geofizička istraživanja na prostoru Viminacijuma (grad i vojni logor) u 2011. godini, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, ur. Vesna Bikić, Snežana Golubović, Dragana Antonović (Beograd: Arheološki institut, 2012), 62-65.

ток, али су се по улицама често налазиле фекалије или отпад.²⁵ Атанеј из Аталије, (*Attheneus*) грчки лекар из I века нове ере, је писао о загушености градова која чини ваздух нездравим. Према њему, допуштање ваздуху да се слободно креће, чини све здравијим, а људи имају добро варење и бољи апетит.²⁶ Слично је писао Сабин (*Sabinus*), који је рекао да идеалан град у равници има праве улице без препрека, и са правим путевима који воде у предграђа, па ветрови односе дим и испарења.²⁷

Планирање градова према принципу правилних квадратних или правоугаоних блокова у Италији је често коришћено, али и у свим провинцијама Царства. Међутим, није било правила, па је чак Тимгад, град основаном са строгом поделом блокова, током ширења добио неправилну мрежу. Аквинкум (*Aquincum*), римски град поред данашње Будимпеште, постао је муниципијум под Хадријаном, и вероватно није основан на простору у својој целисти у једном периоду, већ се постепено развијао према својим могућностима, добивши муниципални статус на крају.²⁸ Чини се да је сличан развој имао и Виминацијум, па зато ни његова улична мрежа није правилна

Током истраживања Виминацијума, потврђена је и једна од три друмске комуникације преко којих је Виминацијум био повезан за осталим деловима Царства. У питању је **источна комуникација**, за коју је претпостављено да је од града даље ишла преко до Пинкума, а као део пута који је повезивао Италију са Црним Морем.²⁹ Михаило Миладиновић је забележио и народну причу да се у Кленовнику, близу манастира Рукумије налазе „развалине римског града“ поред кога се налазе трагови старог Цариградског друма,³⁰ односно трасе римског пута

---

²⁵ Gregory S. Aldrete, *The Roman City. Rome, Pompeii and Ostia* (London: Greenwood Press, 2004), 99-100.

²⁶ Vivian Nutton, „Medical Thoughts on Urban Pollution“. U *Death and Disease in the Ancient City*, urednici V.M.Hope, E. Marshall (London and New York: Routledge, 2000), 69.

²⁷ *isto*, 70.

²⁸ Francis J. Haverfield, *Ancient Town-Planning* (Oxford: The Clarendon Press, 1913)

²⁹ Ilija Danković, „Route of the Eastern Road of Viminacium“, u *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, ur. L. Vagalinski, N. Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute 2015), 557, 559.

³⁰ Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 25.

која је преко Виминацијума настављала јужно, повезујући га са остатком провинције, а од које се код Ниша одвајала траса ка Босфору.³¹

У 2003. години, у атару села Речица, на 9 km удаљености од логора Виминацијума, а око 5,5 km од античког логора Ледерата, детектован је низ античких локалитета, што је довело до закључка да је овај потес био густо насељен. Локалитети су били концентрисани углавном са десне стране пута, на падинама и висоравнима, тј. у плодном залеђу Дунавца.³²

„Кличевачко брдо“ је у античко доба било испресецано бројним изорима, благо заталасаних падина, плодног земљишта, са шумама, пашњацима и изворима, меког лесног тла, погодно за винову лозу, близу главних путева. Такав предео је могао бити место за привредне, али и луксузне грађевине, оне за одмор и рекреацију богатих виминацијумских грађана.³³ Од 2003. године на ширем простору источно од града је пронађен велики број вила, као и једно приградско насеље, о чему је раније писано.

Међутим, било је потребно много више од тога да би се у стишкој равници крај Дунава развило и велико градско насеље Виминацијума, а управо је римска цивилизација са својом развијеном технологијом водоснабдевања и одводњавања била она која је у томе могла и да успе, па је на овом месту настао овај велики град. Технологија је касније замрла на овом простору и условила народ да своја насеља поново гради уз изворе и уз саме реке. То је било случај и са народима пре римских освајања. Вероватно је због тога и домородачко становништво имало своје насеље поред реке, односно у кључу Млаве, на локалитету „Селиште“.

О водоснабдевању града сведоче истражени аквадукти и припадајуће грађевине овог система. Међутим, они су водом снабдевали јавне грађевине и богате градске куће, и вероватно само неке од грађевина колективног становања, инсула. У самом граду је Милоје Васић истражио и два бунара. Један од њих је припадао најстаријој фази насеља од плетера, а други припада вероватно првој

---

³¹ Ilija Danković, „Route of the Eastern Road of Viminacium“, u *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, ur. L. Vagalinski, N. Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute 2015), 557

³² Драгана Спасић-Ђурић, „Прилог проучавању камених саркофага на територији Виминацијума“, *Гласник Српског археолошког друштва* 21(2005): 231.

³³ исто, 234-236. Видети и у: Olivera Ilić, „Poljoprivredna proizvodnja u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do polovine V veka“(Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2012), 14-15.

половини II века. Овај део града који је Васић истражио се пружа уз комуникацију града развијену на вези између логора и домородачког насеља, односно уз део града на коме је касније вероватно развијено колективно становање у инсулама. У овом делу насеља, Васић је истражио топионичке пећи које су вероватно припадале занатским радионицама, чије су радње биле на улици, али и просторе иза њих са остацима фреско сликарства и велику просторију са хипокаустом, које вероватно припадају породичним кућама, домусима.³⁴ Све ово је карактеристично за једну четврт римског града, јер су у римским градовима домуси и инсуле често били једни уз друге, а домуси су у деловима грађевине према улици имали и продавнице или таверне, које су доприносиле богатству власника домуса.³⁵ Бунари су били извор водоснабдевања и у приградским насељима Виминацијума, као што су показала ископавања грађевина на локалитету „Рит“.

Да је живот на простору периферије, односно на простору северно од војног логора Виминацијума био условљен добром организацијом одводњавања показују и ископавања **на локалитету „Рит“**, где су 2004., 2012. и 2013. године пронађене стамбене грађевине. Наиме, током ископавања у 2013. години, регистровани су налази из периода IV века пронађени у слоју смонице дебелом и до једног метра, који је површински слој целог локалитета. Претпостављено је да је у овом периоду престало и систематско одводњавање терена, на коме су се онда формирале мочваре, одакле је и потекло касније име „Рит“.³⁶ Ископавања спроведена на овом локалитету током 2014. године су потврдила ову претпоставку, односно да је овај мочварни простор током II века био исушен одводним каналима, да би током III века био интензивно насељен.³⁷ На овом

---

³⁴ О резултатима истраживања видети у: Miloje Vassits, „Funde in Serbien“, *Sonder-Abdruck aus dem Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archaologische Instituts*, band XX (1903):102-109; Милоје Васић, „Извештај Српској Краљ. Академији Наука о ископавању у Костоцу у год. 1902, *Годишњак Српске Краљевске Академије XVI (1902)/1903 (1903):221-228.*

³⁵ David L. Balch, *Roman Domestic Art and Early House Churches* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2008), 51-52.

³⁶ Ilija Danković, Svetlana Petaković, „Истраживања на локалитету Rit (Viminacijum)“, у *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, ur. Dragana Antonović (Beograd: Arheološki institut), 60-63.

³⁷ Saša Redžić, Mladen Jovičić, Ilija Danković, „Arheološka истраживања на локалитету Rit (Viminacijum) у 2014. godini“, у *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog insituta u 2014. godini*, ur. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, (Beograd: Arheološki institut, 2017), 86

локалитету су истражени и сегменти више ровова различитих праваца који су вероватно имали функцију одводних канала.³⁸

У 2010. години на локалитету „Над Клепечком“ је истражено током заштитних ископавања седам грађевина груписаних уз путну комуникацију. Западна граница насеља се налази на 2,4 km удаљености од логора. Истражени су шест грађевина стамбеног, складишног и радионичког карактера и једна вила. Грађевине су датоване у период од друге половине II до средине III века, са изузетком vile која је била напуштена већ до средине II века. До следеће фазе ископавања у 2011. години, нажалост, централни део насеља је даље уништен радом површинског копа, па је тада истражен његов преостали део који је чинило четрнаест грађевина. Грађевине су имале портик ка комуникацији која је била ширине 5,10 m. Ископавањем је истражено и девет бунара, чија се функција не може за сада претпоставити, осим једног у коме је пронађена мања количина кремираних људских костију. Претпоставља се да су истражене грађевине на овом локалитету представљале цивилно приградско насеље или трговачки и дистрибутивни центар.³⁹ Могуће га је назвати и једном врстом „индустријске зоне Виминацијума“.⁴⁰

Све напред написано говори о томе да је предео стишке равнице био на неки начин природно неповољан за оснивање великих градова. Међутим, све лоше стране мочвара код античких градова су углавном биле мање важне од предности које је локација доносила у комуникацији и трговини.⁴¹ Стратешки положај је условио изградњу војног логора Виминацијума, а касније и досељавање трговаца и занатлија који су важне комуникације користили.⁴² Међутим, нагли успон Виминацијума у првој половини II века није био само

---

³⁸ Bebina Milovanović, Saša Redžić, Mladen Jovičić, „Arheološka istraživanja na lokalitetu Rit (Viminacium)“, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*, ur. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, (Beograd: Arheološki institut, 2017), 71, 74.

³⁹ Nemanja Mrđić, Mladen Jovičić, „Istraživanje antičkog naselja na lokalitetu Nad Klepečkom u 2011. godini“, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, ur. V. Bikić, S. Golubović, D. Antonović (Beograd: Arheološki institut, 2012), 51-53.

⁴⁰ Ilija Danković, „Route of the Eastern Road of Viminacium“, u *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, ur. L. Vagalinski, N. Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute 2015), 562.

⁴¹ Federico Borca, „Towns and Marshes in the Ancient World“, u *Death and Disease in the Ancient City*, ur. V. M. Hope, E. Marshall (London and New York: Routledge, 2000), 79-80.

⁴² Видети и у: Olivera Ilić, „Poljoprivredna proizvodnja u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do polovine V veka“ (Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2012), 43-44.

последица значаја који он има у систему римских комуникација и одбране, већ и резултат више фактора, међу којима је и економски развој у претходном периоду заснован на продукцији занатских радионица аутохтоног становништва, чији постојећи занатски центри не престају да раде доласком освајача.⁴³

Још једна веома важна предност овог места која је утицала да се на периферији града развију пољопривредна имања са вилама је плодна равница Стига. Већ је напред писано колико је пољопривреда и обрада земље код Римљана била цењена делатност. Овакви комплекси истражени на Виминацијуму су датовани у II век, а њихови производи су свакако утицали на убрзани развој града. Очигледно да је у овом смислу значај простора био толико јак, па су уложене велике организационе способности у виду водоснабдевања и одводњавања терена, да се велико градско насеље Виминацијума баш овде одржи. Слично је писао и Мирослав Јеремић о римском Сирмијуму кога су окруживале баре и мочваре. „Очигледно је да су за избор локације Сирмијума били пресудни политички, војно-стратешки и економски фактори али и топографске карактеристике тла погодне у првом моменнту за одбрану насеља. На том простору непрестано је пулсирала укрсна тачка копнених и водених путева, од виталног значаја, за опстанак и развој града. Ове предности, стављене су испред свих недостатака природне средине, за које се сматрало да се током времена могу отклонити одговарајућим решењима.“⁴⁴ Тако је и Виминацијум стекао услове да се развије из добро стратешки позиционираног логора, у економски и трговачки центар, али и велико градско насеље са уредним водоснабдевањем и приливом хране, у коме су се развиле многобројне делатности. Домети римског водоснабдевања ни до данас, на неки начин нису превазиђени, а о томе говори и податак да су проблеми са водоснабдевањем савременог подручја Виминацијума решени тек 2016. године

---

⁴³ Драгана Спасић, „Прилог проучавању традиције Скордиска у Виминацијуму“. *Гласник Српског археолошког друштва* 13 (1997): 43.

⁴⁴ Мирослав Јеремић, „Сирмијум, „град – острво“ и његова два острва“, у *Ниш и Византија: зборник научних радова V*, ур. Миша Ракоција (Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу и НКЦ, 2007), 233. О позицији Сирмијума у односу на природне услове и стратешке циљеве видети и у: Мирослав Јеремић, *Sirmium град на води. Развој урбанизма и архитектуре од I до VI века* (Београд: Археолошки институт, 2016), 17-20, 83-104.

када је пуштена у рад фабрика воде „Млава“ у непосредној близини термоелектране у Дрмну.⁴⁵

Током периода од краја I пре нове ере до краја II века нове ере (*pax romana*), градови јачају, шире се предграђа, без плана и дуж путева,⁴⁶ а градски зидови су углавном ретки, осим у новоосвојеним провинцијама и, како Керолин Снајвели (*Carolyn Snively*), археолог са вишегодишњим учешћем на ископавањима античког града Стоби пише, више су служили за показивање статуса него што су били резултат потребе за одбраном.⁴⁷ Пишући о утврђивању дунавске границе, Прокопије бележи да поред градова и великих тврђава са десне стране реке, Римљани граде са обе стране реке и мања утврђења за заштиту, али не тако јака да их нико не може освојити, већ само да би обезбедили границу својим присуством, „с обзиром да тамошњи варвари нису знали нападати утврђења“.⁴⁸ Након варварских упада у трећој четвртини III века, утврђења се постепено поново граде, неутврђени градови се утврђују, а неки градови престају да постоје, често под утицајем императора.⁴⁹ Негде у том периоду вероватно настаје и бедем око виминацијумског амфитеатра.⁵⁰

Ископавања **амфитеатра на Виминацијуму** су показала да су у периоду од друге половине II века до средине III века извршене измене у његовој каменој структури, а да су након тога око грађевине подинути камени бедеми.⁵¹ Изградњом бедема, насељена градска зона Виминацијума бива заокружена. Јужни

---

⁴⁵ DANAS, „Rešeno snabdevanje vodom naselja pored TE-KO Kostolac, 17.08.2016“, www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=325780&title=Rešeno%20snabdevanje%20vodom%20naselja%20pored%20TE-KO%20Kostolac“

⁴⁶ Miroslav Katić, „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu“, *Opusc. archaeol.* 27(2003): 523

⁴⁷ Carolyn S. Snively, „The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views“, u *Niš & Byzantium: The Collection of Scientific Works*, ur. Miša Rakocija (Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu i NKC), 39.

⁴⁸ Procopius, *Complete Works* (Hastings, UK: Delphi Publishing Ltd., 2016).

⁴⁹ Carolyn S. Snively, „The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views“, u *Niš & Byzantium: The Collection of Scientific Works*, ur. Miša Rakocija (Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu i NKC), 39.

⁵⁰ Snežana, Nikolić, Ivan Bogdanović, „Recent Excavations on the Amphitheatre of Viminacium (Upper Moesia)“, u *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, ur. L. Vagalinski, N. Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute 2015), 554.

⁵¹ *isto*, 553-554. И у Салони се накнадним утврђивањем предграђа дешавају битне промене у градском развоју. Амфитеатар и лука улазе унутар бедема који тако и ограничавају ширење града и смањују простор за изградњу, па грађевине расту у висину. Све то изазива неред, сужење улица и сталне доградње кућа, док становништво сеоских подручја која се нису могла утврдити, бежи у брда где подиже утврђена насеља, често на месту старих илирских, где им је обиље преосталог грађевинског камена олакшавало изградњу (Видети у: Miroslav Katić, „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu“, *Opusc. archaeol.* 27(2003): 523).

бедем утврђеног насеља прати правац одређен логором, настављајући се на његов јужни бедем, док се за северни бедем можда може претпоставити да бива условљен укључивањем амфитеатра и старог домородачког насеља у утврђену зону, или укључивањем амфитеатра и пружањем ка и до старог насеља, које тако остаје ван бедема, односно постаје приградско - како га је описала Љубица Зотовић.⁵² Западни бедем, неправилног правца пружања је такође био условљен овим старим насељем, али и положајем реке Млаве, односно, обухватио је већ у то време развијено градско насеље између логора и Млаве.

Велики број градова се значајно смањило у касној антици, јер их није било могуће бранити, а то је довело до низа промена унутар градова које укључују напуштање јавних грађевина, додељивање нових функција постојећим грађевинама, разградњу неких других у сврху даље употребе њиховог грађевинског материјала, а изоловани гробови или мала гробља се појављују у напуштеним деловима града који се више не сматрају урбаним.⁵³ Измене у структури градова током касне антике су и резултат промене од веома јавног животног стила Римљана ка много приватнијем, али се карактеристичне архитектонске и урбанистичке промене касне антике не појављују у исто време у свим градовима, чак ни у истом региону.⁵⁴

Истраживања Сирмијума, Сингидунума и Виминацијума су показала да су ова насеља наставила да живе и **после хунских напада**, да су некрополе подизане и ван насеља и у оквиру њих, а да је локално становништво остало да живи у насељима заједно са придошлим народима у другој половини V века и првим деценијама VI века.⁵⁵ Према пронађеним натписима, обнова лимеса датира од

---

⁵² Љубица Зотовић, „Јужне некрополе Виминација и погребни обреди“, *Viminacium* 1(1986):42.

⁵³ Carolyn S. Snively, „The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views“, у *Niš & Byzantium: The Collection of Scientific Works*, ур. Миша Ракоција (Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu i НКС), 38.

⁵⁴ *isto*, 38-39. Ендрју Полтер град Никополис ад Иструм (*Nicopolis ad Istrum*) у данашњој Бугарској узима као модел касноантичког урбанизма. Овај типично римски град је настао у II веку, са резиденцијама у граду и вилама у околини, чији су власници богатство заснивали на пољопривреди. Након политичких немира у III веку, али и цветања у IV веку, а затим и насељавања Гота крајем истог века и битке код Адријанопоља, виле су опљачкане и спаљене, пољопривредна основа града је нестала, а град је уништен. Убрзо након 450. године град је обновљен на новом месту, а поред старог града, као много мање насеље са масивним зидовима који су штитили цркве и војне структуре, и без плана улица. Градска популација је живела у малим кућама у рушевинама старог града (*isto*, 42-43).

⁵⁵ Vujadin Ivanišević, „Late Antique Cities and Their Environment in Northern Illyricum“, у *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land – Leben im Byzantinischen Reich*, ур. Falko Daim, Jorg Drauschke (Maintz: Verlag des Römisch Germanischen Zentralmuseums, 2016), 90.

времена Анастасија I (*Flavius Anastasius*), а након потписивања мира између Византије и Острогота 510. године, иако је Прокопије везује за Јустинијана.⁵⁶

Као што је већ раније наведено, дуго се сматрало да је **рановизантијски Виминацијум** формиран на ивици Сопотске греде, на локалитету „Мали Град“. Међутим, последња истраживања су показала одсуство слојева из VI века на том простору, па је за одређивање места рановизантијског Виминацијума постао интересантан један други локалитет, **локалитет „Светиња“**, који Немања Мрђић предлаже као једну могућих локација, као и Костолачко острво.⁵⁷ За место рановизантијског утврђења, исти локалитет - између старих корита реке Млаве и Дунавца, предлаже и Вујадин Иванишевић.⁵⁸

Напуштање античких грађевина, вероватно резиденцијалног карактера, на „Светињи“, одређено је у 380. годину и време готске инвазије, а пронађена гареж вероватно је доказ уништења Виминацијума у овом периоду.⁵⁹ „Светиња“ је касније постао брањени простор на који се повлачила и на коме се задржавала популација.⁶⁰ Овде су истражени остаци бедема и кула из VI века, али и насеље федерата, о чијем присуству сведоче и истражене некрополе Виминацијума које су датоване и време Јустинијана, али и оне из каснијег периода, до краја VII века. Осим у одбрани границе, они су се бавили и другим делатностима, као што је трговина.⁶¹ На овом месту, односно између Дунавца и старог корита реке Млаве, налази се и локалитет означен топонимом „Островац“⁶², а у историјским изворима

---

⁵⁶ *isto*.

⁵⁷ Немања Мрђић, „Топографија и урбанизација Виминацијума“ (Магистарска теза, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2009), 30-31.

⁵⁸ Vujadin Ivanišević, „Late Antique Cities and Their Environment in Northern Illyricum“, у *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land – Leben im Byzantinischen Reich*, ur. Falko Daim, Jorg Drauschke (Mainz: Verlag des Römisch Germanischen Zentralmuseums, 2016), 90.

⁵⁹ Марко Поповић, „Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму“, *Старинар* XXXVIII (1988): 1, 5.

⁶⁰ Вујадин Иванишевић, „Каталог новца са локалитета Светиња у Костолцу“, *Старинар*, н.с., књига XXXVIII/1987(1988): 59.

⁶¹ Vujadin Ivanišević, „Late Antique Cities and Their Environment in Northern Illyricum“, у *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land – Leben im Byzantinischen Reich*, ur. Falko Daim, Jorg Drauschke (Mainz: Verlag des Römisch Germanischen Zentralmuseums, 2016), 92. Иначе, локалитет је датован у широк временски распон, односно у период од II до XIII века, а турски и пољски налази из XVI и XVIII века сведоче и о задржавању ових народа на њему (Вујадин Иванишевић, „Каталог новца са локалитета Светиња у Костолцу“, *Старинар*, н.с., књига XXXVIII/1987(1988): 59).

⁶² Немања Мрђић, „Топографија и урбанизација Виминацијума“ (Магистарска теза, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2009), 30; Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacivm* 7 (1992): 72.

је остало записано да је један византијски војсковођа на путу за Сингидунум због болести прекинуо пут око 600. године и остао на „острву Виминацијума“.⁶³

4.1.2 Село Костолац

Као што је раније наведено, села Кличевац и Дрмно су били у групи поседа које је кнез Лазар приложио манастирима Тисмени и Водици,⁶⁴ док је село Костолац припадало манастиру Ждрело, а њему га је даровао такође кнез Лазар повељом из 1380. године.⁶⁵

О страдању насеља подунавског дела Браничева током последње деценије XIV века, казује повеља деспота Стефана манастирима Тисмени и Водици из 1405/6. године, из које се види да су метоси које је овим манастирима даровао кнез Лазар запустели⁶⁶, да су житељи Браничева одлазили на угарску, али и на османску територију, али и жеља манастирских братстава да населе своје поседе, и деспотова воља да им у томе помогне. Не зна се колико је насељавање успело, јер чак четири манастирска села нису убележена у каснијим турским пописима.⁶⁷

Браничево је страдало и за време угарског продора 1437. године, па и 1438. године од стране Османлија, после чега је више десетина хиљада људи одведено у ропство, а мноштво је побегло преко Саве и Дунава. Током Хуњадијевог похода против Турака из 1448. године, угарска војска је харала Моравском долином, а велика разарања су пратила и напад султана Мехмеда II на Србију 1454. године,

---

⁶³ Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Београд: Археолошко друштво Југославије, 1968), 73.

⁶⁴ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 127-129. Манастир Ждрело је данашњи манастир Горњак.

⁶⁵ Александар Крстић, „Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара“, *Историјски часопис* LIII (2006):131-134. О датуму настанка повеље, и аутентичности њеног преписа који је једини сачиван, и потиче вероватно из XVIII века, постоје многе расправе (*исто*, 131-132).

⁶⁶ То су била села: Поповци, Марјан, „Дрмни на Млави“ и „Кличевац на Дунаву“ (Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 43).

⁶⁷ Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 43. Једини већи познати феудални посед у Браничеву из прве половине истог века био је онај великог челника Радича Његовом пространим властелинству, насталом у време деспота Стефана, а потврђеном од Ђурђа Бранковића 1428/9. године, у Браничеву је припадало једанаест села: Тополовник, Пешчаница, Друга (Горња) Пешчаница, Купљеново, Оклопци, Курјаче, Душник, Репехе, Раоница, Тупшинци и, јужније, Кладоруб (данашње Кладурово) (*исто*).

када је према неким изворима одведено и у околину Цариграда насељено око 50.000 становника Србије, уз владање глади и епидемије куге. Ратне операције у Подунављу наредних година и коначанпад највећег дела северне Србије, укључујући и Браничево, под османску власт 1458. године, такође су доносили велика разарања.⁶⁸

Резултат ратних похода са краја XIV века и током прве половине XV века је да је 50,3% познатих средњовековних насеља у Браничеву наставило да живи и после османског освајања 1458/9. године, да је 14,1% напуштено, али се очувао траг њиховог постојања, а да је нешто више од 35,6% насеља нестало. Половина браничевских села је, дакле, потпуно остала без својих житеља током османског покорвања Србије.⁶⁹ Међутим, сразмерно велики број села која су се налазила у жупи Браничево, каснијој нахији Лучица, опстао је након доласка Османлија, односно била су насељена и 1467. и 1476. године.⁷⁰ Међу и даље насељеним, било је и село Костолац.

Село Костолац је 1467. године имало шездесет кућа.⁷¹ У 1481. години је у Банат прешло 50.000 становника из Браничева и Кучева, а након тога у ове крајеве долазе припадници разних миграционих струја из јужних и источних делова Балканског полуострва.⁷² Са аустријско-турским ратовима крајем XVII века, становништво је изгинуло и избегло.⁷³ Ипак, у 1725. години Костолац је имао тридесет домова када су околна села углавном имала пет до шест домова.⁷⁴ У црквеном попису Рукомијске парохије из 1733. године Костолац је имао тридесет девет домова, према подацима „тефтера митрополитског таксила” рукомијске нурије или парохије 1734. године број домова је порастао на четрдесет, али је

---

⁶⁸ исто, 43-44

⁶⁹ исто, 45. Од 163 посведочена средњовековна сеоска насеља, позната из повеља и других извора, свега 82 насеља су у *Браничевском тефтеру* из 1467. године убележена са статусом села, 23 као мезре, док 58 није уопште унето у дефтер (исто.).

⁷⁰ исто.

⁷¹ исто.

⁷² Петар Влаховић, „Етнички процеси и етничка симбиоза становништва североисточне Србије“, у *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, ур.Н. Пантелић (Београд: Етнографски институт САНУ, 1998), 97-98.

⁷³ Душан Пантелић, „Увод у Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира“, *Споменик ХСВИ*, други разред 75 (1948): 11.

⁷⁴ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустрijско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 210.

према подацима истог тефтера за 1735. годину, поново смањен на тридесет.⁷⁵ Након поновних ратова и сеобе, а током последњих аустријско-турских ратова у периоду од 1787. до 1791. године, односно за време Кочине крајине 1788. године, у селу Костоцу је по предању било само осам кућа.⁷⁶ Тек након овог периода наступа период интензивног досељавања предака данашњег становништва, које достиже максимум у првим деценијама XIX века.⁷⁷ У 1818. години село Костолац има тридесет седам кућа, а у 1822. години већ педесет две.⁷⁸ Након 1825. године и обнове манастира Рукумија, он постаје мирска црква, при којој су биле брадарачка и костолачка парохија у коју су спадала села Костолац - 87 домова, Дрмно - 66 домова и Кленовник - 62 дома.⁷⁹ У 1846. години Костолац има нешто мање домова, односно осамдесет, али са развојем рудника село напредује, па 1910. године има већ 260, а 1921. године 285 домова.⁸⁰

Током истраживања историјског развоја српских сеоских насеља срећемо три термина која их карактеришу, а то су **село**, **селиште** и **мезра**. *Селиште* је у средњовековним српским документима био термин којим је најчешће означавано напуштено насеље, али и земљиште са кућом и окућницом, заселак, село и слично.⁸¹ Међутим, *селиште* није било само напуштено, бивше село, већ и потенцијално будуће насеље, које има свој атар и у погодном тренутку, доласком новог становништа, често бива обновљено.⁸² Термин *мезра* који срећемо у турским дефтерима је представљао само она села која су запустела и тако на дужи рок или трајно постала селишта.⁸³

Наведени подаци о средњовековним сеоским насељима Браничева у првим османским пописима из друге половине XV века, у којима су записана *села* и

⁷⁵ Гордан Бојковић, Небојша Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016), 43.

⁷⁶ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 210.

⁷⁷ Петар Влаховић, „Етнички процеси и етничка симбиоза становништва североисточне Србије“, у *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, ур.Н. Пантелић (Београд: Етнографски институт САНУ, 1998), 98.

⁷⁸ Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 31.

⁷⁹ Гордан Бојковић, Небојша Ђокић, *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016), 108.

⁸⁰ Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 31.

⁸¹ Раде Михаљчић. *Прошлост и народно сећање*. Београд: Гутенбергова галаксија, 1995, 131.

⁸² Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 45.

⁸³ *исто.*

мезре, могу навести на претпоставку да су насеља неубележена у ове дефтере престала да постоје много пре него што су ти пописи извршени, а њихова подручја прикључена атарима суседних села, док су мезре настале у време коначног османског освајања Србије 1458/9. године, или нешто пре тога.⁸⁴ Међутим, питања времена напуштања средњовековних села, трајања појединих селишта, критеријума њиховог уписивања у дефтере, као и околности обнове ишчезлих насеља много су сложенија, о чему говори и пример властелинства манастира Раванице чија многа стара насеља којих нема у попису из 1467. године бивају убрзо обновљена и пописана већ 1476. године, док нека друга која уопште не постоје у дефтерима из друге половине XV века, поново постоје у XVII и XVIII веку.⁸⁵

Узроци напуштања насеља током историје су могли бити различити и нису увек били повезани са ратним разарањима. Глад и епидемије су у условима екстензивне пољопривреде и лоших хигијенских услова били скоро стални пратиоци средњовековних људи, а локалне прилике (поплаве, пожари, недовољно плодно земљиште, оскудица пијаће воде) или друштвене околности (злоупотребе феудалних господара) такође су могли утицати на пресељавање становништва, нестанак једних и настајање других села.⁸⁶ Ипак, у бурним раздобљима, као што је време између 1389–1459. године, главни разлог депопулације и миграција био је свакако ратно пустошење.⁸⁷

На територији села Костолац данас постоје два локалитета под именом „Селиште“. Један представља мочварно земљиште између Дунавца и Дунава где су археолошки потврђена насеља из праисторије, а данас служи као пепелиште термоелектране „Костолац А“. По легенди се на овом локалитету налазило неко старо село. Други локалитет су њиве на десној обали старог корита реке Млаве, у њеном великом кључу, о чему је претходно писано, а на коме су рекогносцирањем терена регистровани трагови насеља, док су ископавања спроведена 1990. и 1991. године открила постојање масивних бедема са потковичастим кулама.⁸⁸ Овај последњи Љубица Зотовић сматра местом насеља

---

⁸⁴ исто.

⁸⁵ исто.

⁸⁶ исто.

⁸⁷ исто.

⁸⁸ Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992): 73-74.

домородачког становништва које је касније постало муниципијум.⁸⁹ Управо је овај простор поред места где неки аутори смештају и старо село Костолац, које је пре него што је измештено на данашње место, било на десној страни реке Млаве.⁹⁰

Да је негде око простора у великом кључу реке Млаве заиста и било старо село приказано је и на тзв. „Лангеровој карти“. Ова карта, чији је аутор већ раније поменути инжењер Епшелвиц, члан пописивачког тима Аустрије након потписивања Пожаревачког мира и која је настала након тог догађаја,⁹¹ објављена је у Бечу тек 1889. године, у склопу књиге *Србија под царском влашћу: 1717-1739* аутора Јохана Лангера. (сл. 70) На њој је село Костолац (*Kostolaz*) приказано на десној страни реке, док је на левој страни реке уз Дунавац приказано утврђење, вероватно Браничево.⁹² Михаило Миладиновић 1928. године пише да је Костолац премештен на леву страну реке „из старог *Селишта*“, отприлике пре 160 година, а према причању најстаријих мештана - што би било око 1770. године, и да је тада по предању био слабо насељен, а да је за време Кочине крајине 1788. године имао само девет кућа.⁹³ Међутим, на карти Килијана Понхајмера (*Kilian Ponheimer*, 1757-1828) из 1788. године, село Костолац је још увек на десној страни реке.⁹⁴ (сл. 70) Већ на карти из 1794. године, под називом „Нова мапа Турске у Европи“ која је у Лондону објављена на основу карата Краљевске академије Санкт Петербурга,⁹⁵ Костолац је на левој страни (сл. 70) Према напред наведеним

---

⁸⁹ Љубица Зотовић. „Јужне некрополе Виминација и погребни обреди“. *Viminacium* 1(1986): 41, 51-55

⁹⁰ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустриско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 211-212; Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 143.

⁹¹ Душан Пантелић, „Увод у Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира“, *Споменик ХСХVI*, други разред 75 (1948): 14; Александар Крстић, „Проблеми убикације средњовековних насеља у Браничеву“, у *Браничево кроз војну и културну историју Србије II: зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац одржаног 10. октобра 2006. године - у сећање на хероје српске голготе 1916 - свеска 4*, ур. Јасмина Николић (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2007), 63.

⁹² Johannes Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung : 1717 – 1739*. Wien: P. o.: Mittheilungen des k.k. Kriegsarchivs, 1889, Tafel 1b.

⁹³ Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 143.

⁹⁴ Carte der Scharmützel bei Rama, Kulisch, Hassan Pacha palanka und Uj Palanka (захваљујем се Немањи Мрђићу на уступљеној карти).

⁹⁵ A New Map of Turkey in Europe Divided into All Its Provinces; With the Adjacent Countries of Europe and Asia. 1794. <https://img.raremaps.com/xlarge/25444.jpg>

датумима карата, може се претпоставити да је село Костолац премештено са десне на леву страну реке Млаве у периоду од 1788. до 1794. године. У прилог овоме иду и напред наведено предање о само осам кућа у селу за време Кочине крајине, 1788. године, мада овај мали број кућа може значити и крај постојања села на једном месту и почетак живота на другом. Међутим, с обзиром да су последњи аустријско-турски ратови трајали до 1791. године, и да је након њих почело интензивно досељавање народа, можда би најближе одређење времена пресељења села могао бити период, након ратова, односно од 1791. године, па до 1794. године и настанка карте. Ипак, овде треба бити опрезан, пошто карте нису увек биле прецизне, а подаци су на њих често уписивани механички, односно преношени са већ постојећих старијих карата. Овоме у прилог иде и податак да је на Понхајмеровој карти обележено село Клепечка (*Kleptza*), иако је на много ранијој Епшелвицовой карти означено као пусто.

Драган Фелдић за разлог премештања села Костолац на леву страну реке претпоставља непредвидиву природу реке Млаве. Он пише да се ново насеље сада налази на већој надморској висини за преко 4 m, а да поред опште познате хипотезе да се насеља напуштају због болести и епидемија, могући разлог премештања овог села представља Млава, чије високе воде плаве на пролеће, која често мења ток, вијуга, напушта старо корито, прокопава ново и ствара мртваје.⁹⁶ У прилог постојању старог села Костолац баш у кључу Млаве на локалитету „Селиште“ иде и постојање култног сеоског дрвета – „Записа“ на локалитету „Светиња“ који је у његовој непосредној близини, као и већ напред поменути подаци да су овде истражени остаци римских грађевина фортификацијског карактера, и претпоставка да је име села Костолац потекло од речи *castellum* која значи утврђење.

Још једна непознаница је и **место средњовековног села Браничево**, пописаног у *Браничевском тефтеру* из 1467. године у нахији Лучица. Село је било једно од већих у нахији и имало је више кућа од села Костолац. Момчило Стојаковић га је сместио на леву страну реке Млаве поред села Костолац,

---

⁹⁶ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустрijско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 211-212; Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 211-212.

записавши да се налазило вероватно на Дунаву у близини данашњег града Костолца, а у прилог положају на реци говори и податак из овог пописа према коме су његови становници плаћали порез на улов рибе.⁹⁷ Данашње село под истим именом се налази поред Великог Градишта, и не излази на реку, а закључци настали на основу података из тефтера, међу којима је бављење риболовом, га не повезују са некадашњим селом под истим именом. Средњовековно село Браничево је вероватно било у близини данашњег села Костолац, уз сам Дунавац, односно у подграђу града Браничева. Напред наведени други локалитет под именом „Селиште“, а на коме се налази данашње пепелиште, би можда могло бити место села Браничево, јер је у време када је настао *Браничевски тефтер* у коме је село Костолац пописано, овај простор, односно Костолачко острво припадало Турској, иако је касније било део Аустрије. Из овога се може претпоставити да је село, можда баш Браничево, које је било на месту данашњег локалитета „Селиште“, запустело током турске владавине и да никад касније није обновљено. У Најперговом попису из 1718. године не постоји више село Браничево, као ни на Епшелвицовой карти насталој нешто након потписивања Пожаревачког мира, на којој на локалитету „Селиште“ нема насеља. Проблем који се овде поставља је само земљиште које је на овом локалитету мочварно и које отежава постојање насеља у то време.⁹⁸

4.1.3 Град Пожаревац

Према првом попису извршеном у Србији 1834. године, Пожаревац је, ако се изузме Београд, уз Шабац био најмногољуднији град Србије, са 2.941 становника. До следећег пописа 1863. године број становника се у Пожаревцу дуплирао, па је већ средином века преузео примат од Шапца и до пописа 1890. године то и

---

⁹⁷ Momčilo Stojaković, *Bраничевски тефтер: Поименични попис покрајине Браничево из 1467. године* (Београд: Историјски институт, 1987), 79-80.

⁹⁸ У нахији Лучица је пописана мезра Остропово, „празна“, која се „сеје извана“ (Momčilo Stojaković, *Браничевски тефтер: Поименични попис покрајине Браничево из 1467. године* (Београд: Историјски институт, 1987), 191, 192, 196), а за коју Ема Миљковић и Александар Крстић пишу да је данашње село Острово које се налази на поменутом Костолачком острву (Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007), 196). Село Остропово / Острово је касније очигледно обновљено, јер је део Најперговог пописа и Епшелвицове карте, а затим је и уређено под аустријском влашћу. Међутим, могуће је да је мезра Остропово била на месту данашњег локалитета „Селиште“, а не данашњег села Острово, и да је ово село настало поред ње.

задржао, када Крагујевац избија на прво место, а Пожаревац полако заостаје.⁹⁹ Пописом становништва у Краљевини Србији 1900. године, пожаревачку општину је насељавало 12.980 људи, од чега је 1.526 било војника и око 500 осуђеника који су издржавали казну затвора, док је сам Пожаревац имао 10.835 становника.¹⁰⁰

Милутин В. Миленковић и Живојин Протић 1936. године пишу да је кнез Милош у Пожаревац, где је имао свој двор, током своје владавине насељавао становништво из тадашњих околних варошица, које су касније добиле статус села и „створио Пожаревачку чаршију“.¹⁰¹ Међутим, већ је напред написано колико је Пожаревац од малог села напредовао под Турцима, и да је још 1576. године добио статус варошице- касабе.¹⁰²

Супротно Виминацијуму, савремени Пожаревац је на „здравом“ месту, али Миодраг Пурковић 1934. године цитирајући Владимира Карића пише да је избор за место Пожаревца случајан, а не неки природни услови,¹⁰³ вероватно узимајући у обзир да је град на комуникационо неповољном месту, односно поред три велике реке, али од којих ни на једну не излази. С друге стране, Миленковић и Протић 1936. године пишу да је Пожаревац смештен у равници у којој „има све услове да буде већа варош“: „Леп изглед се пружа гледаоцу са брда испод кога лежи Пожаревац. С једне стране беласа се Морава, с друге Млавска долина – Стиг, даље на северу Дунав (...). Панорама која се ретко где може видети, по лепоти, питомини и занимљивости тако ниског брда. Одмах испод брда лежи Пожаревац,

---

⁹⁹ Гордана Војковић, Јелена Срећковић, „Становништво Браничева у 19. веку“, у *Браничево у историји Србије: зборник радова са Међународног научног скупа, број III, свеска 6*, ур. Д. Алексић (Пожаревац - Београд: Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије, Београд, 2008), 259, 265.

¹⁰⁰ Драгош Петровић, „Прилози за биографије знаменитих Пожаревљана: Дипломате Браничева у XIX веку“, у *Браничево у историји Србије: зборник радова са Међународног научног скупа, број III, свеска 6*, ур. Д. Алексић (Пожаревац - Београд: Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије, Београд, 2008), 274.

¹⁰¹ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 10.

¹⁰² Феликс Каниц је обиласком простора Виминацијума, како сам каже 1889. године, потврдио једну трасу пута од Маргума ка Пожаревцу, али и због тога унапред постављену претпоставку да је пре Пожаревца на његовом месту постојало неко мање утврђење, чије су „остатке Турци искористили при градњи њихове тамошње паланке“. Вероватно са њега потиче, како пише, један део материјала уграђеног у градске куће и улице, помешан са оним из Маргума и Виминацијума (Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 166-167).

¹⁰³ Миодраг. А. Пурковић, *Пожаревац* (Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића, 1934), 3.

сав у зеленилу својих башта, а даље испресецано Поморавље, пољима кукуруза и жита.“¹⁰⁴

Ипак, ранији запис Ота вон Пирха из 1829. године поткрепљује закључак да је положај Пожареваца сматран за неповољан. Он је записао да кнез Милош „намерава, као што говоре, да при новом подизању вароши премести Пожаревац северно, на Дунав, да би подигао још више трговину, која је већ сада доста знатна.“¹⁰⁵ Ово поткрепљује и запис Феликса Каница по коме „Пожаревац води живу извозну трговину“, и да би обрада плодне земље „била још рентабилнија“ када би пољопривредни производи који се извозе имали мање трошкове стицања до луке у Дубравици.¹⁰⁶

Миленковић и Протић пишу да је Пожаревац био седиште области не само зато што је био највећа варош, већ што се налазио између две равнице, и „групација добара је ишла природно њему.“¹⁰⁷ Слично је писао и Сретен Стојковић 1893. године, када га је описао као трговачко средиште знатне извозне трговине за целу богату и плодну околину. Међутим, записао је и следеће: „Његов неподесан и неприродан положај као трговачког места увиђао је још кнез Милош; али његова навалџивања, да се измести на Дунав разбила су се о личне интересе неколиких грађана, који се у Пожаревцу беху већ добро огаздили.“¹⁰⁸ О изгледу самог Пожареваца са краја XIX века, оставио је сликовит опис: „Ви уђете у Пожаревац, а још вам се чини као да сте у каквом селу. Незнатни кућерци, простране и некалдрмисане улице, лети пуне прашине а зими блата, - Пожаревац вам не личи на варош. (...) Пожаревац је у опште мало интересантан, и ако долази у ред наших великих вароши. Има на 11.000 становника, од којих се већа

---

¹⁰⁴ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожареваца, 1936), 8-9. Ипак, Миленковић и Протић пишу и да становништво овај крај напушта и да зато развој Пожареваца не иде убрзано: „И само да је мало другачији распоред становништва око Пожареваца била би сасвим другачија околина. Велика предграђа и развијена индустрија украшавале би га. Али она тежња становништва за сељакањем од предака је изражена и у данашњем потомству. Рођени Пожаревацани напуштају своје место, које заузимају дошљаци са села, да би њихови потомци то исто учинили“ (исто, 11).

¹⁰⁵ Ото Дубислав Племенити Пирх, *Путовање по Србији у години 1829* (Београд: Издање Академије наука, 1899), 206.

¹⁰⁶ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 171.

¹⁰⁷ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожареваца, 1936), 11.

¹⁰⁸ Сретен Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву од Београда до Радујеваца* (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1893), 156.

половина бави само земљорадњом, а живи и носи се као народ по околним селима. Сем нове касарне, (...), сем врло луксузне зграде за окружно начелство, (...), сем окружне болнице, општинске зграде и гимназије, немате више да видите ниједне угледније куће.¹⁰⁹

Интересантно би било сазнати где је кнез Милош желео да изгради *нови Пожаревац*. Гледајући на север ка Дунаву, чини се да је највероватније да би то било место данашњег села Дубравице. Да се то десило, римски Маргум би остао недоступан за истраживање, а даља ширења замишљеног града би сигурно утицала на Костолачко острво, Дунавац, село Костолац, индустријализацију простора, а посредно и на простор данашњег археолошког налазишта Виминацијума.

Пожаревац је од непотврђеног мањег римског утврђења или насеља, преко малог средњовековног села, под Турцима прерастао у касабу са чаршијом и средиште кадилука, а затим под кнезом Милошем израстао у највећу варош у крају, и то услед повољних услова за почетни економски развој, налазећи се у центру природно богатих простора, и захваљујући централној администрацији коју је кнез овде развио. Након брзог развоја заснованог на приливу добара из околине, Милошев трговачки дух је пожелео да град смести на место географски повољније за развој шире трговине, а то је била река Дунав. Међутим, ово није остварио, јер то није одговарало онима којима је положај града доносио прилив свих богатстава. Пожаревац је до данас остао на истом месту и његова улога није битно измењена у односу на Милошево доба. Оно што данас доноси највеће приходе општини Пожаревац је костолачко рударство, што с обзиром да се сам Костолац као место не развија, представља један од честих узрока незадовољства његовог становништва.

4.2 Разградња античког Виминацијума

Храм *Maison Carée* у Ниму, у Француској, царски поклон граду Немезусу од стране императора Августа, један је од најбоље очуваних споменика из римског периода у свету. Након векова у којима је служио као римски храм, био је и

---

¹⁰⁹ исто, 154.

градска већница, хришћанска црква, житница, седиште градске префектуре, али и штала за владине коње. Своје очување грађевина дугује управо континуитету употребе, без разградње и одношења грађевинског материјала.¹¹⁰

Историјска разарања, вишевековно разграђивање насеља и одношење грађевинског материјала и после нестанка Виминацијума, које је трајало све до почетка овог века и увођења сталне заштите налазишта, као и површинска експлоатација угља са којом данас нестају многа периферна насеља античког Виминацијума, разлози су због којих данас на овом простору има мало надземних делова његове архитектуре. Михајло Валтровић је још крајем XIX века, а после својих ископавања, писао да би зидови грађевина којима следи истраживање, услед вишевековног уништавања, ретко где били виши од једног метра.¹¹¹ Данашњи изглед грађевина Виминацијума је тако последица многих историјских догађаја кроз које је овај антички град прошао и који су одредили његов дисконтинуитет.¹¹²

Током свог постојања Виминацијум је више пута разаран, у пожару и освајањима, а онда поново грађен на темељима старих грађевина. После упада Дачана 81. и 85. године, десило се пустошење и пљачкање,¹¹³ а почетком друге половине III века, после побуне у војном логору Виминацијума, цар Галијен је „казнио“ присталице побуњеника у Мезији „и то не само војнике, но и цивиле.“¹¹⁴ Још једно разарање града се вероватно десило крајем IV века, када су Готи на путу ка Италији прешли преко њега. Хуни су га у V веку разорили и опљачкали, крајем истог века су га заузели Авари, коначно је пао током VII века, под налетом Словена.¹¹⁵ Након ових догађаја, на овом простору није никло градско насеље.

---

¹¹⁰ James C. Anderson, *Roman Architecture in Provence* (New York: Cambridge University Press, 2013), 104.

¹¹¹ Видети: Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884):8.

¹¹² О различитим уништењима Виминацијума видети и у: Emilija Nikolić, Dragana Rogić, Jelena Anđelković Grašar, „Catastrophes as an Inevitable Result of Civilizations Flow: Relocation and Dislocation of Historical Physical Structures at the Archaeological Site of Viminacium, Serbia“, u *Studies on Disasters, Catastrophes and the Ends of the World in Sources, Acta Archaeologica Pultuskiensia vol. IV*, ur. J. Popielska-Grzybowska, J. Iwaszczuk (Pułtusk: The Pultusk Academy of Humanities, 2013), 213-222.

¹¹³ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 23-24.

¹¹⁴ Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji* (Београд: Археолошко друштво Југославије, 1968), 72.

¹¹⁵ *isto*, 73.

Претпоставка је да је највећи део материјала са античких грађевина Виминацијума уграђен у бедуе Смедеревске тврђаве, али и зидове околних цркава. Феликс Каниц је у XIX веку забележио коришћење рушевина „раскошног мезијског Виминацијума“ као „прозаичног каменолома“, написавши и да су „византијске и бугарске тврђаве, српски замкови и цркве“, зидане су грађевинским материјалом који је потекао са рушевина Виминацијума.¹¹⁶ Временом се из разношења опеке и камена по околини Виминацијума, а за потребе изградње локалних кућа, издвојило нешто што је прерасло у трговину покретним културним добрима унутар и ван државе.

Виминацијум је једно од археолошких налазишта у Србији које је деценијама пљачкано. Археолошка ископавања су до почетка овог века на налазишту обављана периодично, а простор није био физички заштићен. Полиција је током деведесетих година прошлог века више пута приводила мештане околних села и председнике месних заједница, али и једног археолога из Пожаревца, који се није бавио својим занимањем, већ препродајом антиквитета. Код свих су пронађени антички предмети, али и каталози, детектори за метал, и посебно за ову намену израђени плугови за орање, који су имали могућности да ору и до дубине од 80 cm, под локалним називом „археолошки плуг са превртаљком“.¹¹⁷ Развојем археолошког парка у XXI веку, пљачкање налазишта је заустављено.

Данашњи кључни проблем заштите и презентације Виминацијума је конфликт са површинском експлоатацијом и прерадом лигнита. Виминацијум се налази у централном делу површинских копова и истражном и перспективном простору нафте и гаса и до тачног утврђивања граница и режима заштите археолошког налазишта Виминацијум 2009. године, скоро целокупан његов простор је био угрожен. Од тада су само поједини делови шире градске зоне Виминацијума непосредно угрожени напредовањем површинског копа „Дрмно“, и свесно одрицање овог дела културног наслеђа представља компромисно

---

¹¹⁶ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 179, 542.

¹¹⁷ Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Оделjenje за етнологију и антропологију, 2010), 34.

решење, с обзиром да у државне приоритете спадају и експлоатација енергетских извора и заштита културног наслеђа од изузетног значаја.¹¹⁸

4.2.1 Грађевински материјал у секундарној употреби

Академске интерпретације културног значаја материјалних остатака нису одвек биле формулисане, коришћење историјског грађевинског материјала у савремене сврхе, што можемо назвати једном врстом „рециклирања грађевинског материјала унутар заједнице“ и једном врстом одрживости, одувек је постојало, у свим културама.¹¹⁹ Грађевински материјали су поново употребљавани, грађевине су добијале нове намене, а након почетка слабљења и кризе Римског царства од III века нове ере, сам Рим је постао једно „огромно двориште материјала за рециклажу“, пише Денис Родвел (*Dennis Rodwell*).¹²⁰ Тако се у историјским грађевинама често проналазе појединачни елементи који су много старији него контекст у коме су пронађени, јер су у њему поново употребљени, па је интерпретација ових елемената грађевина веома тешка, у смислу проналаска њихове оригиналне намене и порекла.¹²¹

Ископавања бедема са кулама из VI века на поменутом локалитету „Светиња“ у кључу реке Млаве, довела су до закључка да је био изграђен од опеке, зеленог шкриљца, мањих квадера и њихових фрагмената, са соклом од великих камених квадера, сводне конструкције од опека, али и до претпоставке да је за ову изградњу коришћен материјал са античког Виминацијума, иако су поред античких пронађене и византијске опеке.¹²² То је вероватно била прва велика секундарна употреба грађевинског материјала Виминацијума, ако изузмемо

---

¹¹⁸ Marija Maksin i dr. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2011), 342, 345.

¹¹⁹ Denis Rodwell, *Conservation and Sustainability in Historic Cities* (Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd., 2007), 189.

¹²⁰ *isto*, 190. Денис Родвел је архитекта и консултант Унеска у области културног наслеђа.

¹²¹ Jiri Bláha, „Historic Traceology as a Complex Tool for Rediscovery of Lost Construction Skills and Techniques“, *WIT Transactions on The Built Environment* Vol 131(2013): 3-4, 11-12.

¹²² Гордана Милошевић, „Рановизантијска архитектура на Светињи“, *Старинар* XXXVIII(1988): 39, 41; Марко Поповић, „Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму“, *Старинар* XXXVIII (1988): 6-8.

обнављања грађевина током живота самог античког града.¹²³ За грађење самог Виминакиона око чијег положаја још увек постоје недоумице, сигурно је коришћен исти материјал, и то вероватно опека потекла са грађевина Виминацијума. Касније је грађевински материјал, углавном камен грађевина Виминацијума, вероватно коришћен и за изградњу средњовековног Браничева.¹²⁴ На локалитету „Рудине“, односно подграђу Браничева, током истраживања кућа, пронађени су и остаци огњишта која су била озидана каменом и фрагментима античке опеке, као и отворени простори који су били поплочани овим материјалом.¹²⁵

Међутим, вероватно да је највећа количина материјала који је потекао уз грађевина Виминацијума употребљена за изградњу Смедеревске тврђаве, и то углавном камена, што се и види у структури зидова саме тврђаве. Ако извршимо најједноставнију прелиминарну анализу количине камена која је могла бити уграђена у Смедеревску тврђаву и оне која је постојала у оквиру бедема римског Виминацијума, чак и да камен није коришћен за изградњу Браничева, може се претпоставити да је скоро сва количина камена из виминацијумских, завршила у смедеревским бедемима. Ова тврђава је једно од највећих европских равничарских утврђења. Као резиденција деспота Ђурђа Бранковића, зидана је у више фаза, у периоду од 1428. године до 1439. године. За зидање је најпре коришћен грађевински материјал који је потицао из римских грађевина из околине, а након рушења римских грађевина са локалитета Ауреус Монс и Винцеја, експлоатисани су Маргум и Виминацијум.¹²⁶ Ово је сигурно била судбина свих напуштених античких насеља и утврђења у околини. И у турској тврђави у Раму, каснији истраживачи су забележили постојање остатака зидане пећи из XVI века чије је дно поплочано римским опекама,¹²⁷ а које су вероватно

---

¹²³ Један од примера су грађевине истраживане на локалитету „Велика капија“ 1979. године, где су зидови били израђени од фрагментоване опеке, тегула, имбрекса и црвенке (видети у: Časlav Jordović, „Velika karija-rimska nekropola i naselje“, *Arheološki pregled* 21(1980): 124-125).

¹²⁴ Марко Поповић, Вујадин Иванишевић, „Град Браничево у средњем веку“, *Старинар* XXXIX (1988): 168.

¹²⁵ Gordana Milošević-Jevtić, „The Suburb of the Town of Braničevo – a Model of a 12th - Century Settlement“. U *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology (Byzantine Heritage and Serbian Art I)*, ur. Vesna Bikić (Belgrade: The Serbian National Committee of Byzantine Studies, P.E.Službeni glasnik, Institute for Byzantine Studies - Serbian Academy of Sciences and Arts, 2016), 119-121.

¹²⁶ Снежана Цветковић. „Античка пластика Смедеревске тврђаве – преглед досадашњих истраживања“, *Смедеревски зборник* 2/2009(2009): 29-31.

¹²⁷ Гордана Симић, Зоран Симић, „Град Рам“, *Саопштења*, XVI(1984): 41.

потисале из оближње Ледерате. Антички материјал је коришћен и за изградњу каснијих цркава, о чему говори и запис Феликса Каница, када је приликом обиласка манастира Заова код Малог Црнића, записао је да је под цркве био поплочан великим римским опекама, „које потичу из неког од многих античких насеља, каквим је (...) Млавска долина обиловала.“¹²⁸

Интензивно разношење камена и опеке, углавном након разградње гробова, се десило и у XIX и XX веку, а од стране локалног становништва. Феликс Каниц је, између осталог, током посете Виминацијуму, записао: „На све стране су лежале огромне количине ископаног грађевинског материјала припремљеног за одвлачење. Чуо сам да је само у новије време одвезено око 4.000 кола пуних опека и камена по просечној цени 2-3 динара за кола. Квадратне опеке највећег формата, тзв. „костолачке“, намењене поплочавању дворишта, плаћају се у Пожаревцу 20-30 пара (10-15 крајцара) по комаду.“¹²⁹ Такође, записао је да је уз попову кућу нашао гомилу посланих римских цигала, углавном са печатима легије VII Клаудијеве, црепова и др., односно „довољно материјала да се од њега сазида још једна попова кућа,“ а обишао је и још неколико кућа и у скоро свима је пронашао црепове, опеке и делове керамичког мозаика, а тремови и собе су биле поплочане римским опекама¹³⁰ Он помиње и претпоставку да је Пожаревац настао на месту неког мањег античког утврђења, чије су остатке Турци користили за каснију изградњу, али и да је овај антички материјал био употребљаван заједно са оним из Маргума и Виминацијума за изградњу кућа и улица Пожаревца. Међу њима помиње и ходник хотела „Српска круна“ који је поплочан великим, квадратним античким опекама. У оближњем, „повећем селу Брадарац“ је такође наишао на антички грађевински материјал „нагомилан по многим двориштима“.¹³¹

---

¹²⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 165.

¹²⁹ *исто*, 179. Такође, записао је да је уз попову кућу нашао гомилу посланих римских цигала, углавном са печатима легије VII Клаудијеве, црепова и др., односно „довољно материјала да се од њега сазида још једна попова кућа.“ Обишао је и још неколико кућа и у скоро свима је пронашао црепове, опеке и делове керамичког мозаика, а тремови и собе су биле поплочане римским опекама (Ђорђе S. Kostić, *Dunavski limes Feliksa Kanica* (Београд: Археолошки институт, 2011), 71, 75). У оближњем, „повећем селу Брадарац“ је такође наишао на антички грађевински материјал „нагомилан по многим двориштима“ (*исто*, 165, 170, 177-178).

¹³⁰ Ђорђе S. Kostić, *Dunavski limes Feliksa Kanica* (Београд: Археолошки институт, 2011), 71, 75.

¹³¹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989) 165, 170, 177-178, 262-263.

Слично је писао и Михаило Валтровић, описујући стање пре свог доласка у Виминацијум и почетка ископавања, а ослањајући се на податке једног пријатеља који је видео „растурање остатака некадашње римске вароши Виминацијума“.¹³² Тада је записао и да је до однешено две хиљаде кола камена и до четири хиљаде комада опека, од којих су неке имале натпис, а да „тесано камење – имало оно на себи натписа или каквих резотина, или немало – немилице се разбијало ради лакшег преноса.“¹³³

Народни музеј је ископавања Виминацијума из 1902. године под руководством Милоја Васића, обавио управо након претходног Валтровићевог и каснијег Васићевог извештаја у коме он пише како становници Костолца и околних села откопавају гробнице и грађевине Виминацијума, рушећи их „без милости“, да би повадили камен и опеку, „којим градивом радо тргују“.¹³⁴ Након својих ископавања, објашњавајући зашто је управо Виминацијум постао место на коме је отпочело „прво ископавање римских старина у земљи“, Васић је написао да је „морао избор пасти на стари Виминацијум“, с обзиром на његов историјски и културни значај и „опасност од упропашћивања“.¹³⁵

4.2.2 Сполије Виминацијума

Значење латинске именице *spolium* је *кожа или крзно животиње*, али и *ратни плен*, док глагол *spolio* значи *оголети*, али и *опљачкати*.¹³⁶ Истражујући Рим, крајем XVI века, ренесансни антиквари су сковали термин *spolia*, као име за античке мермерне декоративне елементе које су често сретали поново употребљене у средњовековним грађевинама. Овај избор речи говорио је о „насилном отимању“ делова класичне прошлости.¹³⁷

Дејл Кини (*Dale Kinney*), уводи термин *утицај* у причу о сполјама, за који каже да може бити дефинисан двојачко. Прва дефиниција укључује опстанак,

¹³² Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 3.

¹³³ *исто.*

¹³⁴ Милоје Васић, „Народни музеј Српској Краљевској Академији“, *Годишњак Српске Краљевске Академије*, XVI (1902)/1903 (1903):198.

¹³⁵ Милоје Васић, „Извештај Српској Краљ. Академији Наука о ископавању у Костоцу у год. 1902, *Годишњак Српске Краљевске Академије* XVI (1902)/1903 (1903): 202.

¹³⁶ Perseus, „Latin Word Study Tool: *spolio, spolium.*“

¹³⁷ Dale Kinney, „Roman architectural spolia“. *Proceedings of the American Philosophical Society* 145/2(2001): 138-139

оживљавање, преузимање, пренос идеја, инспирацију и однос према човечанству, чији је извор класично наслеђе грчко-римске прошлости. Друга дефиниција доноси *утицај* као интеракцију између „јаког наследника“ и „охолог претходника“, као изобличење, погрешно тумачење, прикривање, али свакако не као пренос идеја, већ као нешто што се „једноставно десило“. Како Кини даље пише, прва дефиниција је можда ближа правој теми сполија.¹³⁸

Употребу сполија налазимо и у класичној Грчкој, када су Атињани након напада Персијанаца закопали изломљене архајске скулптуре на Акропољу, а у његов северни зид узидали различите сполије из ранијих грађевина, оставивши их видљивим. Неки аутори претпостављају да је разлог овоме подсећање народа на уништење храмова од стране Персијанаца, што указује на симболичну употребу сполија.¹³⁹ Сполије су употребљаване и током целог трајања Римског царства, али је њихова раширена употреба започела онда када је антички Рим опадао, у чему неки аутори првенствено виде економске разлоге, недостатак материјала, занатлија и уметника након кризе у III веку, иако су нека друга истраживања показала да употреба сполија није била само резултат економске кризе, а ни да распоред употребљених сполија није био тако случајан како се чинило.¹⁴⁰ Поновна употреба рељефа узетих из тријумфалних споменика Трајана, Хадријана и Марка Аурелија и уграђених у Константинов славолук у Риму, интерпретирана је као носилац специфичне политичке поруке, којом је Константин градио себе као наследника великих римских царева.¹⁴¹ С друге стране напуштање храмова током христијанизације царства и измене у градској администрацији и планирању градова довели су до правих услова за развијање секундарне употребе материјала - 397. године донет је закон да се материјал са храмова користи за мостове, аквадукте и зидове, а према једном другом закону су плоче, стубови, и камен са гробница могли бити узимани за зидање, док су декоративним елементима украшаване сале или портици.¹⁴²

---

¹³⁸ *isto*. Дејл Кини је професор емеритус хуманстичких наука и историје уметности на више Универзитета у САД.

¹³⁹ Helen Saradi, „The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence”. *International Journal of the Classical Tradition*, Vol. 3, No. 4(1997): 395 (Видети и у: Richard E. Wycherley, *The Stones of Athens* (New Jersey: Princeton University Press, 1978), 106, 108).

¹⁴⁰ *isto*, 396.

¹⁴¹ *isto*, 397.

¹⁴² *isto*, 396.

Историчари су тему симболичне употребе сполија најчешће анализирали у Константинопољу где су хришћански цареви склуптуре које су уграђивали у зидове доносили из разних градова Царства. Према њима, један од разлога за ово је било показивање уметничке вредности скулптура, други показивање њихове апотропејске моћи, а трећи показивање везе са римском прошлoшћу, нагалашавајући легитимност новог царства.¹⁴³ Што се тиче теолошке интерпретације овог феномена у рановизантијским изворима, овде се употреба сполија повезује са победом над паганизмом и његовим исмевањем, као што је био случај са изградњом цркве у Марнејону, Газа, која је подигнута над паганским храмом, а чије је двориште поплочано мермерним плочама из најсветијег дела храма, да би људи газили по њима.¹⁴⁴

У византијским црквама средње и касне епохе, сматра се да је употреба мермера, блокова и орнамената углавном била без симболичног разлога, и да су они уграђивани само као грађевински материјал, што се оправдава тиме да су бројни споменици окретани и наопачке приликом уградње.¹⁴⁵ Међутим, иако апотропејска природа паганских скулптура у црквама није подржана теолошким изворима који дефинишу цркве као света места, књижевни извори доносе очигледну хришћанску реинтерпретацију сполија у византијским црквама, односно показују намерну уградњу сполија у хришћанске цркве, усклађену са дугом хришћанском традицијом одабира и интерпретације античке културе и литературе.¹⁴⁶

Током средњег века употреба сполија се наставила, а онда и углавном нестала, када је у књижевности и уметности италијанске ренесансе класична традиција оживела.¹⁴⁷

О важности анализе употребе античког грађевинског материјала или читавих архитектонских елементата који потичу из античких споменика у грађевина наредних историјских периода говори и ауторка Кетрин Лафренц Семјуелз (*Kathryn Lafrenz Samuels*), која као један од начина на који се у оквиру

---

¹⁴³ *isto*, 399.

¹⁴⁴ *isto*, 401.

¹⁴⁵ *isto*, 406, 422.

¹⁴⁶ *isto*, 406, 423.

¹⁴⁷ Dale Kinney, „Roman architectural spolia”. *Proceedings of the American Philosophical Society* 145/2(2001): 138-139.

археологије може приступити антрополошким теоријама вредности, у циљу реконструкција прошлости, наводи фокусирање на то „како се са прошлошћу управљало у прошлости“: овакве студије истражују како „јединствене одлике материјала могу створити одређене облике традиције, сећања и пропасти сећања,“ а односи претходног становништва према прошлости су уписани у само материјално наслеђе, у то „како су предмети и структуре поново коришћени, реновирани, очувани, надграђивани, дограђивани, уништавани и др.“¹⁴⁸

Секундарна употреба архитектонских елемената на античким грађевинама Виминацијума. Радови на изградњи и обнови грађевина су били уобичајени приказ за сваког ко је пролазио улицама градова хеленистичко-римског света, у већини градова са урбаним растом је скоро свака нова структура настајала на некој претходној, римски императори су се трудили да превазиђу један другог у грађевинским програмима и у Риму и у провинцијским градовима, а радови су вршени након природних катастрофа, али и из многи других разлога.¹⁴⁹

Посматрајући архитектонске адаптације у ширем контексту видимо „барометар историјских и друштвених околности развоја“, па се сматра да Константиновска револуција, на пример, са својом сопственом архитектонском трансформацијом, одражава знатне друштвене промене у статусу хришћанства.¹⁵⁰ Интерпретација ових процеса, односно хронолошко опредељење споменика и њихових фаза постојања услед различитих грађевинских захвата кроз историју, често је велики проблем у истраживањима античких споменика.¹⁵¹

---

¹⁴⁸ Kathryn Lafrenz Samuels, “Value and significance in archaeology”, *Archaeological Dialogues* 15/1(2008):84.

¹⁴⁹ L. Michael White, *The Social Origins of Christian Architecture, Volume 1, Building God’s House in the Roman World: Architectural Adaptation among Pagans, Jews and Christians* (Valley Forge, PA: Trinity Press International, 1990), 27-29, 147-148.

¹⁵⁰ *isto.*

¹⁵¹ Проблем интерпретације услед историјске измене грађевине изведене још у римско доба је видан на случају римског Пантеона. На основу уграђене табле са натписом конзула Агрипе, изградња садашње грађевине опредељена је у време владавине Октавијана Августа, док су истраживања крајем XIX века на основу печата на опекама грађевине показала су да је садашња грађевина изграђена у време Хадријана. Међутим, поновно читање опека, којим је утврђено да скоро све ипак потичу са краја Трајанове владавине, је 2007. године довело до закључка да је након рушења првобитне Агрипине грађевине, Трајан започео данашњи Пантеон са Аполодором, а да га је Хадријан завршио и да је у њега уградио стари Агрипин натпис (Mark Wilson Jones, “Who built the Pantheon? Agrippa, Apollodorus, Hadrian and Trajan”, у *Hadrian: Art, Politics and Economy*,

У време Римског царства, никакав закон или претња нису могли осигурати да гробна места неће бити поремећена, многобројне гробнице подигнуте током I века нове ере дуж путева ван капија Остије су биле уништене у раном II веку да би се направио простор за нове гробнице услед пораста броја досељеника у граду, а ширење предграђа у доба *paux romane* постаје погубно за некрополе дуж путева (пример је некропола Салоне, чији је велики број надгробних споменика завршио у новим бедемима око предграђа већ око 170. године).¹⁵² Нагробни споменици су употребљавани и за следеће сахране,¹⁵³ а поновна употреба паганских споменика на каснијим хришћанским гробљима је била честа, иако су Теодосије и Валентинијан III у IV и V веку забранили уништавање и поновну употребу гробница, посебно од стране свештенства за израдњу цркава.¹⁵⁴

На локалитету „Више бурдеља“ античког Виминацијума, 1977. године су пронађени остаци римске некрополе, датоване у средину III века и једне веће грађевине, која припада другој половини IV века, а чијим подизањем је некропола уништена, те су делови гробних конструкција, саркофага и надгробних споменика уграђени у њу. Функција грађевине није утврђена, односно не зна се да ли је била економског или сакралног карактера и зашто је подигнута баш на некрополи.¹⁵⁵ Током ископавања на локалитету „Пећине“ на Виминацијуму 1990. године, откривен је саркофаг који није био клесан из комада камена, већ грађен из више секундарно употребљених камених елемената. Сахрана је одређена у IV век. Један од елемената, постављен као подужна страна саркофага представља нагробни

---

ur. T. Opper (London: The British Museum, 2016), 19-30). Слично се десило и са амфитеатром у Мериди чији је уграђен натпис говорио да је изграђен 7. године пре нове ере, у време Августа, али су радио-карбон методе малтера показале да је ипак изграђен скоро век касније (Видети у: John Hale, i dr. "Dating Ancient Mortar Although radiocarbon dating is usually applied to organic remains, recent work shows that it can also reveal the age of some inorganic building materials", *American Scientist* 91(2003):136

¹⁵² Miroslav Katić, „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu“, *Opvsc. archaeol.* 27(2003):523.

¹⁵³ Надгробни споменик једног Римљанина и његове жене из II века у Колоњу је око 270. године окренут наопачке и искоришћен за сахрану другог брачног пара. Један надгробни споменик војника из Мајнца је касније издубљен у импровизовани саркофаг, а споменик другог војника је употребљен за поклопац саркофага (Maureen Carroll, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe* (New York: Oxford University Press, 2006), 84-85).

¹⁵⁴ Maureen Carroll, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe* (New York: Oxford University Press, 2006), 84-85.

¹⁵⁵ Miroslav Jeremić, „Viminacium – Kostolac, arhitektura na lokalitetu Više Burdelja“, *Arheološki pregled* 19(1977): 55-57.

споменик августала, односно римског свештеника, и његове жене, а који је подигао њихов син, такође августал. Овај споменик датован у време Марка Аурелија, односно период од 161. године до 180. године, је веома значајно откриће, јер доказује да је у Виминацијуму поштован царски култ утемељен на култу Јупитера који су иначе на централном делу форума одржавали свештеници, претежно из редова најбогатијих ослобођеника.¹⁵⁶ Употребом споменика као дела саркофага он је и сачуван, тако нам доносећи драгоцене податке.¹⁵⁷ (сл. 71)

Након варварских напада на територију Царства средином III века градови су разорени, али су већ након поновног почетка мирног периода, они и обнављани, па су зидови ојачавани и реконструисани већ крајем истог века.¹⁵⁸ Ово видимо и на Виминацијуму где су у масивну конструкцију уз бедем поред амфитеатра и у сам бедем града уграђени надгробни споменици, као и део архитрава од травертина.¹⁵⁹ (сл. 71)

Ископавања бедема са кулама из VI века на локалитету „Светиња“ у кључу реке Млаве, показала су присуство сполија у соклу бедема и темељима, односно фрагмената стела, а за које је закључено да потичу са некропола античког Виминацијума.¹⁶⁰ (сл. 71)

---

¹⁵⁶ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 64-66.

¹⁵⁷ На споменику се налази и приказ вучице са Ромулом и Ремом, једини приказ ове теме до сада пронађен на територији некадашње провинције Горње Мезије (Bebina Milovanović, Nemanja Mrđić, „The She-Wolf Motif with Romulus and Remus on a Tomb Stela of an Augustal from Viminacim“. *Bollettino di Archaeologia on Line - special edition* (2008): 90).

¹⁵⁸ Flora Karagianni, „The development of the cities during the transition from late antiquity to the early Christian era“, u *Niš & Byzantium: The Collection of Scientific Works VII*, ur. M. Rakocija (Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu i NKS, 2009). 119-121. У Диону, Грчка, су средином III века римски споменици са натписима, скулптуре и олтари уграђивани у касноримске градске зидове (Видети у: *isto*, 119), а током касног III и у IV веку многа градска и војна утврђења на рекама Мозел и Рајна су у своју конструкцију укључила старије надгробне споменике. У зидовима тврђаве у Честеру, Енглеска, из раног IV века, поново су употребљени надгробни споменици, укључујући и оне из III века, док су касноантички градски зидови Нарбоне делимично изграђени од стела и фрагмената маузолеја и олтара, а који су затим извађени из ових зидова и уграђени у нови градски зид у VI веку (Видети у: Maureen Carroll, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe* (New York: Oxford University Press, 2006), 85).

¹⁵⁹ Одређивање врсте камена фрагмената уграђених у зидове Виминацијума извршио је Бојан Ђурић, професор Филозофског факултета Универзитета у Љубљани (Bojan Đurić, Sandor Kele, Igor Rižnar, „The Budakalász travertine production in Pannonia Inferior and Moesia Superior“, u *Proceedings Asmosia XI International Conference, Split, 18-22 May 2015*, ur. K. Marasović (Split: University of Split, Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy, u štampi).

¹⁶⁰ Гордана Милошевић, „Рановизантијска архитектура на Светињи“, *Старинар XXXVIII*(1988): 39; Марко Поповић, „Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму“, *Старинар XXXVIII* (1988):6-7.

Секундарна употреба архитектонских елемената Виминацијума у Смедеревској тврђави. Велики број истраживача је забележио уграђене римске скулптуре, надгробне споменике, делове саркофага, стеле, аре, рељефе или капители у Смедеревску тврђаву. (сл. 72)

Две куле деспотовог двора носе имена по римским скулптурама узиданим у њих: „Јеринина кула“, по скулптури римске богиње која се налазила у ниши у првој кули на улазу у двор, а у којој је „средњовековни човек препознао српску деспотицу Јерину“, и „Језавска кула“, тј. кула „Девет брата главе“ и „Седам брата главе“, а по узиданим скулптурама са римских надгробних споменика.¹⁶¹ Петар Поповић наводи римске саркофаге, скулптуре, плоче са натписима и архитектонске фрагменте, истиче поменути скулптуру римске богиње, и каже да „сваки добар Србин имао је дужност да се каменом баци на њу, јер се веровало, да та фигура представља Проклету Јерину, те би тиме учинио одмазду за кулечење својих предака при грађењу ове тврђаве а све уз своја кола и волове и толико дуго, да се морао Старина Новак одметнути у хајдуке“.¹⁶² „Сирота деспотица Јерина - Ирена – све су њој товарили, као Гркињи, верујући да мудри и добри Ђурђе не би толико био без срца“.¹⁶³ Скулптура богиње је приликом бомбардовања у Првом светском рату пала и разбила се, па се видео натпис на задњој страни постамента, који је извесни г. Милијевић преписао, али је препис пропао у рату. Палу скулптуру, као и друге, које су биле сакупљене на једном месту у Великом Граду, окупатори су су однели.¹⁶⁴

Петар Поповић даље пише да је много материјала за зидање Смедерева узето из оближњег Ауреус Монса, али да је оно одмах употребљивано и уграђивано у темеље, а тек онда се ишло по камен са удаљених налазишта као што су Виминацијум или Маргум, што је разлог зашто на уграђеним споменицима

---

¹⁶¹ Снежана Цветковић. „Античка пластика Смедеревске тврђаве – преглед досадашњих истраживања“, *Смедеревски зборник* 2/2009(2009):29-31.

¹⁶² Петар Поповић, „Архитектура“. У *Споменица петстогодишњице Смедеревскога града Деспота Ђурђа Бранковића*, уредник П. Поповић, 31-134 (Београд: Државна штампарија у Београду, 1931), 52. Из овога се види колико је народна легенда често збир помешаних догађаја и ликова. Наиме, Старина Новак је рођен у XVI веку, дакле није био савременик зидања Смедеревске тврђаве.

¹⁶³ исто, 52-53.

¹⁶⁴ исто, 53.

постоје имена становника управо ова два последња насеља.¹⁶⁵ Многи натписи су узидани наопако, а Поповић то оправдава хитношћу и страшним напором „при пењању тих стена на не мале висине“ и одбацује равнодушност нашег народа према њима, јер, „ипак су наши, кадгод су за то имали времена и кад је ствар била лака, зидајући, окретали споља и епиграфе и кипове, придајући им ако не археолошку, оно бар декоративну вредност.“¹⁶⁶

Феликс Каниц је у свом путопису након обиласка Смедерева 1859., 1887. и 1897. године описао „бранковићевске градитеље“ као сналажљиве, али и са „пијететом и жељом за украшавањем“, који су очували многобројне римске споменике, поредећи ово са античким делима сачуваним у „Црној кули“ у Брижу, натписима и скулптурама музеја у Бордоу који потичу из његових бедема, или римским „каменовима“ употребљеним од стране Византинаца и Турака за градњу тврђава у Видину и Нишу.¹⁶⁷ Каниц је детаљно описао рељеф бога Митре уграђен у смедеревску тврђаву „на четвртој кули фронталног бедема“, а поменуо је и проналазак фрагмента другог Митриног рељефа у Дрмну и један мали Митрин олтар уграђен у зид западно од капије Смедеревске тврђаве, као и још много уграђених фрагмената скулптура и заветних каменова, од којих даље анализира рељеф под именом „Повратак Алкесте“.¹⁶⁸ (сл. 72) Овај рељеф је током савезничког бомбардовања 1944. године остао у рушевинама куле, из којих је 1969. године извађен и након десет година у Музеју, поново уграђен у зид реконструисане куле, али на већу висину од првобитне. У тврђаву је узидан и последњи датован споменик легије IV Флавијеве, за који се претпоставља да потиче из Виминацијума и да је посвећен Диоклецијану.¹⁶⁹ Леонтије Павловић је описао и један римски рељеф, који потиче са саркофага, а који је био у спољном језавском беду, али који је током конзерваторских радова 1978. године извађен грешком и уграђен у унутрашњост зидног платна.¹⁷⁰

---

¹⁶⁵ исто.

¹⁶⁶ исто, 5-6

¹⁶⁷ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 150-152

¹⁶⁸ исто.

¹⁶⁹ Снежана Цветковић. „Античка пластика Смедеревске тврђаве – преглед досадашњих истраживања“, *Смедеревски зборник* 2/2009(2009): 37-42.

¹⁷⁰ исто, 34-35. Слободан Ненадовић је направио мали преглед фрагмената римске и средњовековне пластике уграђене у бедеме Смедерева, односно зидове турског амама, али и оних пронађених током чишћења рушевина и уређења простора након Другог светског рата, у коме је

Због великог броја различитих античких споменика уграђених у Смедеревску тврђаву, ауторка Снежана Цветковић, која је направила једну врсту прегледа ових споменика, издваја ову тврђаву од свих осталих сродних здања, по „комплексности и вишеслојности кулурно-историјских споменика, по феномену синтетичности античке и средњовековне епохе“, а као пример „заједничког рада античког и средњовековног мајстора“ наводи капители пронађене у Донжон кули који су данас изложени у сталној поставци Музеја у Смедереву, где је на равном делу капитела који је налегао на тело стуба у средњем веку извајан лик човека.¹⁷¹ Леонтије Павловић је деспота Ђурђа Бранковића представио као „револуционара у грађевинарству“, јер су „многе српске руке по његовом наређењу промениле намену римских кастела и српских надгробних споменика.“¹⁷² Уграђени антички споменици у зидовима Смедеревске тврђаве су за неке ауторе били и једна од сличности које су нову српску престоницу чиниле репликом Цариграда, али су неки други аутори наведене сличности одбацили као намерне.¹⁷³

услед експлозије муниције град страдао. Извучен је велики број великих римских стопа, капитела и стабала стубова, делова архитравних греда, а снимљени су и они који су још увек били узидани у бедеме града или зидове амама. У амам су били узидани и средњовековни фрагменти, за које се претпоставља да потичу из цркве у Смедеревском граду, за коју се још увек не зна где се налазила, као и у ескарпу према Дунаву и угаону кулу на ушћу Језаве у Дунав (Слободан Ненадовић, „Уређење Смедеревског града“, *Саопштења*, I(1956):76-83).

¹⁷¹ *исто*, 38.

¹⁷² *исто*, 40.

¹⁷³ Јелена Богдановић пише да је након непризнавања као легитимног владара и наследника деспота Стефана Лазаревића и враћања Београда Угарској, деспот Ђурађ Бранковић „пожурио да изради нову православну престоницу унутар ослабљене српске државе, али и ослабљених хришћанских територија на Балкану. У расправи о средњовековном Смедереву као новој престоници Србије и „комплементарној реплици“ Константинопоља – „идеалног хришћанског главног града“, она даље пише о градитељима Смедерева унајмљених од стране старијег брата деспотове жене Ирене Кантакузин – Јерине, Георгија Кантакузина, за кога се претпоставља да је био архитекта, и њиховом „копирању“ архитектуре Константинопоља (Цариграда). Према њој, сличности ова два здања леже у троугаоном облику града, полихромној употреби камена и опеке са декоративним шемама од опеке, монументалном натпису који комбинује хришћанске симболе и историјске податке о оснивању града од стране његовог владара, као и употреби римских спотија у зидовима. У 1453. години, а након пада Константинопоља, реликвије Светог Луке, које су се чувале у константинопољској Цркви Светих Апостола, пренете су у Смедерево, што је према Јелени Богдановић комплетирало „константинопољски духовни предео у овој новој престоници“ (Bogdanović, Jelena. „The Relational Spiritual Geopolitics of Constantinople, the Capital of the Byzantine Empire“. У *Political Landscapes of Capital Cite*, уредници J. Christie, J. Bogdanović, E. Guzman, 97-153. Colorado: University Press of Colorado, 2016, 130-135). О наведеним сличностима две престонице писао је и много раније Петар Поповић, који је међу њима навео тип тврђаве и њену основу, оријентацију према вароши, водене токове, постојање две целине (Малог и Великог града), начин зидања, постојање натписа (иако је у Смедереву натпис по њему импозантнији) и уграђивање античких фрагмената (Петар Поповић, „Архитектура“. У *Споменица петстогодишњице Смедеревскога града Деспота Ђурђа Бранковића*, уредник П. Поповић, 31-134 (Београд: Државна штампарија у Београду, 1931), 47-52). Слободан Ђурчић, пише о сличности смедеревског Малог града и цариградске Мермеркуле, а услед везе коју је представљао њихов

Секундарна употреба архитектонских елемената Виминацијума у сакралним грађевинама подручја. Време настанка Цркве Успења Пресвете Богородице на Старом смедеревском гробљу још увек није тачно утврђен. Неколико архитектонских детаља упућује ипак на време Ђурђа Бранковића, односно половину XV века, а налаз једног гроба из цркве упућује да је у њој могао бити сахрањен епископ смедеревске епископије из средине XV века.¹⁷⁴ Од почетка XVIII века је неколико пута обнављана.¹⁷⁵ У зид цркве, а поред улазних врата, уграђена су два фрагмента надгробних римских споменика, од којих је онај са натписом постављен у положај заротиран за 90° у односу на свој основни положај, док је на другом фрагменту у тимпанону представљен лик протумачен као глава Горгоне¹⁷⁶ (Медузе), а са његове леве и десне стране се налазе птице. Порекло фрагмената је непознато. (сл. 73)

Фрагменти надгробних споменика са представом Медузе у тимпанону се налазе уграђени и у зидове црква манастира који се налазе на два супротна краја стишке равнице, већ поменутих Рукумије и Нимника, чије се оснивање везује за кнеза Лазара, а обнова за кнеза Милоша.¹⁷⁷ У зид Цркве Светог Вазнесења

заједнички архитекта, Георгије Кантакузин (Slobodan Ćurčić, „Visible and invisible aspects of building the fortified palace of Smederevo and its historical significance“. *Зборник радова Византолошког института* L(2013): 851). С друге стране, Марко Поповић намерну сличност у облику одбацује, приписујући троугаони облик смедеревског Малог града (Замка) и Великог града (Града) положају обала Дунава и Језаве, али не искључује да је ово могло код савременика да изазове такве асоцијације. Замак и Град, према Поповићу спадају у „општи оквир остварења византијског културног круга“, али следе „развојну нит оновремене српске војне архитектуре и искустава“ до којих се дошло током грађења Крушевца, Сталаћа, Београда, Раванице и Ресаве (Марко Поповић, „Смедеревски град – етапе грађења и значење“, у *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, 373-391 (Београд: САНУ, одељење историјских наука, 2011), 377-378, 385).

¹⁷⁴ Млађан Цуњак, „Ископавање унутрашњег простора старе цркве у Смедереву“, *Саопштења XVI*(1984): 249, 257.

¹⁷⁵ Дејан Радовановић, „Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа“, у *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 248-249.

¹⁷⁶ Sanja Pilipović, „Un gruppo di stele funerarie provenienti da Viminacium (Moesia Superiore)“, *Classica et Christiana* 6/2(2011): 598.

¹⁷⁷ Пример секундарне употребе споменика или елемената архитектуре из периода обнове кнеза Милоша се налази и у цркви брвнари у Врби поред Краљева, сазиданој 1831. године. Археолошка истраживања око цркве и у њој нису вршена, па се не зна да ли је подигнута на неком култном месту. Према причама, народ се окупљао код црквине на молитви, где је након Хатишерифа направљена црква. У темељ цркве са северне стране узидан је део белог мермерног крста студентичког типа са рељефном представом стилизоване главе мушкарца са брковима. Ово указује на могућност да је црква сазидана на некрополи, која се сада налази око саме цркве, на којој су сада многе надгробне плоче под земљом, а где се налазе и кенотафи из Првог и Другог

манастира Рукумија уграђен је фрагмент надгробног римског споменика на коме је у тимпанону представљен лик Медузе око кога су птице, а изнад тимпанона су представе коња и јахача. (сл. 73) У зид **Цркве Светог Николе манастира Нимник** уграђен је фрагмент надгробног римског споменика на коме је самостално представљен лик Медузе у тимпанону. (сл. 73) Драгана Спасић Ђурић за фрагмент уграђен у цркву манастира Нимник пише да потиче са неког од римских локалитета који су територијално и административно припадали Виминацијуму, удаљеном око 10 km,¹⁷⁸ док за фрагмент уграђен у зид цркве у Рукумији претпоставља да потиче из самог града Виминацијума.¹⁷⁹

Док су у римско доба сполије са скултпоралним декорацијама из претходних векова, или чак блиских временских периода углавном употребљаване као грађевински материјал за доње зоне зидова и темеље, и видимо их положене на разне начине, без бриге да ли ће неки рељеф бити окренут онако како би требало и да ли ће се добро видети, у Смедеревској тврђави су римске сполије биле уграђене у надземним зонама и увек окренуте правилно, веома видне, различите од околног материјала зидова. Симболична улога римске сполије у грађевинама каснијих периода је истакнута уметањем камених фрагмената сличних представа у зидове два манастира који се налазе на две ивице Стига. Наиме, уграђени фрагменти у црквама манастира Рукумија и Нимник су веома важни елементи који чине део усменог нематеријалног наслеђа подручја Виминацијума живим. Иако су представу на мермерном фрагменту римске стеле узграђеном у зид манастира Рукумије, датованом у период II века и прву половину III века¹⁸⁰ истраживачи протумачили као слику Медузе која је чест приказ на декорацији камених споменика Виминацијума, њена глава је у народном предању прихваћена као персонификација сестре Јелице, док су

светског рата (видети у: Марина Лукић – Цветић, „Црква брвнара у селу Врба. У сусрет конзервацији“, у *Градитељско наслеђе у Србији. Зборник у част др Доброслава Бојка Ст. Павловића*, ур. М. Вукановић (Београд: Завод за проучавање културног развоја, 2014), 85-86, 91).

¹⁷⁸ Драгана Спасић, „Светиња манастира Нимника – од легенде до мита“, *Гласник Српског археолошког друштва* 14(1998): 316, 318.

¹⁷⁹ Драгана Спасић, „Пример археолошког трага у етнографској грађи из околине Пожаревца“, *Гласник Српског археолошког друштва* 12(1996): 222.

¹⁸⁰ исто, 220.

коњаници протумачени као њена браћа.¹⁸¹ Представа на мермерном фрагменту римске стеле уграђеном у зид манастира Нимник, датоване у другу половину II века и прву половину III века,¹⁸² такође је протумачена као Медуза, али је народ у њеном приказу препознао девојчицу Николину.¹⁸³

Аутор Мајкл Гринхал (*Michael Greenhalgh*) у оквиру класификације сполија у историји архитектуре као једну од категорија наводи управо употребу камених елемената са одређеним представама које се уобичајено користе. Он пише да је овај начин употребе сполија један од ретких којима можемо наћи разлог, односно сврху. Овакав камен је увек видљив и оваква употреба је, према њему, углавном апотропејска.¹⁸⁴ Тако је једно паганско митско биће као што је Медуза прихваћено у хришћанском свету захваљујући народној традицији, и оно сада у стишким манастирима представља тријумф правде и кажњавање криваца.¹⁸⁵

На већ поменутом надгробном споменику под именом „Повратак Алкесте“ уграђеном у зид Смедеревске тврђаве налази се тимпанон са медузом у средини и хипокампима са стране.¹⁸⁶ Никола Вулић, Ф. Ладек и Антон фон Премерштајн су у извештају 1900. године о уграђеним споменицима у Смедеревску тврђаву рекли да је управо овај најрепрезентативнији од свих, али поставили и интересантну тезу да су мотиви из мита о Алкести били омиљени као декорација на надгробним

---

¹⁸¹ Bebina Milovanović, Jelena Anđelković Grašar, “Female Power That Protects: Examples of the Apotropaic and Decorative Functions of the Medusa in Roman Visual Culture from the Territory of the Central Balkans“, *Старинар* LXII(2017):176-177.

¹⁸² Драгана Спасић, „Светиња манастира Нимника – од легенде до мита“, *Гласник Српског археолошког друштва* 14(1998): 317.

¹⁸³ Bebina Milovanović, Jelena Anđelković Grašar, “Female Power That Protects: Examples of the Apotropaic and Decorative Functions of the Medusa in Roman Visual Culture from the Territory of the Central Balkans“, *Старинар* LXII(2017):176-177.

¹⁸⁴ Michael Greenhalgh, “*Spolia*: A Definition in Ruins“, u *Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, ur. R. Brilliant, D. Kinney (London and Burlington: Ashgate Publishing, 2011), 86.

¹⁸⁵ Bebina Milovanović, Jelena Anđelković Grašar, “Female Power That Protects: Examples of the Apotropaic and Decorative Functions of the Medusa in Roman Visual Culture from the Territory of the Central Balkans“, *Старинар* LXII(2017): 177. Нешто слично се десило са култом дрвећа, односно записа, који је црква прихватила, преобраћујући његове паганске елементе у хришћанске. Такође, постоји велики број примера уграђивања античких споменика у каснија здања, где затим постају носиоци новог култа, а један од њих су и рељефи нађени код врела Глава Панега у Бугарској, које народ поштује као иконе Светог Ђорђа, а у ствари представљају „Трачког коњаника“ (Драгана Спасић, „Светиња манастира Нимника – од легенде до мита“, *Гласник Српског археолошког друштва* 14(1998): 323).

¹⁸⁶ Sanja Pilipović, „Un gruppo di stele funerarie provenienti da Viminacium (Moesia Superiore)“, *Classica et Christiana* 6/2(2011): 598.

споменицима „рано умрлих девојака или жена које би преминуле пре мужа“.¹⁸⁷ Иначе, највећи број римских надгробних споменика пронађених на територији некадашње провинције Горње Мезије, а са тимпаноном, имају розету у средини, и потичу из Виминацијума и Сингидунума, са Космаја и из Скупа, док је следећи мотив по бројности, а који се среће у тимпанонима, управо глава Медузе и сви споменици са овим мотивом потичу из Виминацијума.¹⁸⁸

Секундарна употреба архитектонских елемената Виминацијума у профаним грађевинама подручја. Осим што је са подручја Виминацијума разношен грађевински материјал, односно камен, и у великој мери опека, а за изградњу сеоских кућа у околини, постоје и примери где су делови надгробних споменика уграђивани у сеоске грађевине или употребљавани на неки други начин. Михаило Валтровић је 1886. године описао камену надгробну плочу са натписом коју је „Костолчанин један ископао у својој авлији године 1881., и узидео је доцније у подножје своје стаје или амбара, окренувши јој натпис на видело.“¹⁸⁹ У једној „безначајној кући“ уз попову кућу у селу, Каниц је пронашао у зид уграђена два камена рељефа са Виминацијума.¹⁹⁰ Један од њих представља заштитницу Виминацијума са лавом и биком идентичну оној на виминацијумском новцу, чија је, како Каниц пише, највећа вредност била у томе што говори о томе да „ми овде заиста, упркос неким ранијим супротним мишљењима, стојимо на месту некадашње римске престонице *Viminacium*.“¹⁹¹ Овај рељеф, датован у III век је данас изложен у Народном музеју у Пожаревцу.¹⁹² Такође, пронашао је и фрагмент заветног камена искоришћен за степениште у једној кући у селу.¹⁹³

---

¹⁸⁷ Снежана Цветковић. „Античка пластика Смедревске тврђаве – преглед досадашњих истраживања“, *Смедеревски зборник* 2/2009(2009):40.

¹⁸⁸ Sanja Pilipović, „Dolphin Representations on Stelae from Upper Moesia“, *Balkanica* XXXIV(2004):362

¹⁸⁹ Михаило Валтровић, „Римски натписи из Костоца“, *Старинар* 3/1 (1886):24.

¹⁹⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 178-179.

¹⁹¹ Đorđe S. Kostić, *Dunavski limes Feliksa Kanica* (Beograd: Arheološki institut, 2011), 72; Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 178-179.

¹⁹² Видети у: Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 184.

¹⁹³ Đorđe S. Kostić, *Dunavski limes Feliksa Kanica* (Beograd: Arheološki institut, 2011), 75.

Пример уграђивања античког архитектонског фрагмента у структуру неке профане грађевине из каснијег периода је и парпетна плоча са сирмијумског хиподрома која се налази у зиду грађевине из XVIII века.¹⁹⁴

4.2.3 Неовлашћена ископавања античког Виминацијума

Пљачкање археолошког блага је карактеристика свих цивилизација: „Римљани су пљачкали гробнице и храмове Грка, Вандали су пљачкали Рим, а европски колонијалисти су пљачкали готово све.“¹⁹⁵ Ово је довело до развијања модерног тржишта антиквитетима још у XVIII веку.¹⁹⁶ Данас су ове радње везане за „неовлашћено ископавање археолошких остатака“ и „нелегалне активности у вези са културним добрима“,¹⁹⁷ део врло развијеног криминала, а према обрту новца налазе се на четвртом месту у свету, после продаје наркотика, оружја и трговине људима.¹⁹⁸ Професор археологије Ханс-Маркус фон Канел (*Hans-Markus von Kaenel*) и директор Археолошког института Универзитета у Франкфурту, упозорио је пре неколико година да је после Ирака, Србија друга земља на свету по количини украденог и ван земље изнетог археолошког блага.¹⁹⁹

Иако је још на Генералној конференцији Унеска 1970. године усвојена *Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољног увоза, извоза и преноса својине културних добара*,²⁰⁰ тек је конвенцијом усвојеном у Риму 1995. године,

¹⁹⁴ Мирослав Јеремић, *Sirmium град на води. Развој урбанизма и архитектуре од I до VI века* (Београд: Археолошки институт, 2016), 255.

¹⁹⁵ Denis Rodwell, *Conservation and Sustainability in Historic Cities* (Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd., 2007), 189-190.

¹⁹⁶ Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2010), 26.

¹⁹⁷ *isto*, 14.

¹⁹⁸ *isto*, 30-31.

¹⁹⁹ Vesti online, „Arheološkamafija (1): Kradljivci blagopreorali Srbiju, 21.03.2011“, <http://www.vesti-online.com/Vesti/Tema-dana/125109/Arheoloska-mafija-1-Kradljivci-blaga-preorali-Srbiju>

²⁰⁰ Културна добра у сврси ове Конвенције су „добра религиозног или световног карактера које свака држава значи као значајна за археологију, праисторију, историју, књижевност, уметност или науку.“ У оквиру „културне баштине“ сваке државе одређене су следеће категорије. То су „културна добра, која су производ индивидуалног или колективног духа држављана државе у питању и значајна културна добра за ту државу, која су на њеној територији створили страни држављани или лица без држављанства која бораве на тој територији, културна добра нађена на националној територији, културна добра која су прибавиле археолошке, етнологске или природњачке мисије уз сагласност надлежних власти земље порекла ових добара, културна добра која су била предмет добровољне размене, и културна добра добијена бесплатно или прописно купљена уз сагласност надлежних власти земље порекла ових добара (Уредба о ратификацији

односно UNIDROIT Конвенцијом о украденим или извезеним културним добрима (*Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects*)²⁰¹, утврђено начело правне заштите на међународном нивоу и омогућено враћање украдених или нелегално извезених културних добара држави из којих потичу. Међутим, даља реакција остаје на државама и њеним институцијама, у које спадају и музеји, а који и данас веома често крше забрану откупа нелегалних предмета.²⁰²

У Србији је за тему очувања културне баштине данас везано неколико закона. *Законом о културним добрима*²⁰³ из 1994. године се утврђује систем заштите и очувања добара, а *Кривичним закоником* из 2005. године²⁰⁴ су прописане казне за извођење нелегалних ископавања и продају антиквитета. Власништво над земљом не подразумева и власништво над пронађеним артефактима.²⁰⁵ Након Другог светског рата држава је откупљивала предмете од грађана по високим ценама, усклађеним са светским.²⁰⁶ Данас, иако налазач пријави предмет надлежном музеју, ова институција углавном нема довољно новца да га откупи, па налазач предмет може да прода.²⁰⁷ Веома је мали број покренутих кривичних поступака против нелегалног археолошког ископавања и трговине покретним културним добрима у Србији. Чак и када до тога дође, већина предмета остаје непроцесуирана или резултира изрицањем условне казне. Предмети који су нелегално ископани нису евидентирани, па нема основа за њихово потраживање од стране државе када трговачким путевима стигну у иностранство. Зато су незаштићена археолошка налазишта препуштена савести локалног становништва.²⁰⁸

Конвенције о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара, *Службени лист СФРЈ - Међународни уговори*, број 50/1973).

²⁰¹ UNIDROIT. *UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects*.

²⁰² Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2010), 27.

²⁰³ Закон о културним добрима, *Службени гласник РС* бр. 71/1994, 52/2011, 99/2011

²⁰⁴ Кривични законик, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016.

²⁰⁵ Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2010), 105

²⁰⁶ Večernje Novosti Online, „Tajna avarskog pojasa, 18.12.2005“, http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:277472-Tajna-avarskog-pojasa

²⁰⁷ Vesti online. „Arheološka mafija (4): Avarski pojas, od Srema do Strazbura, 24.03.2011“. <http://www.vesti-online.com/Vesti/Tema-dana/125837/Arheoloska-mafija-4-Avarski-pojas-od-Srema-do-Strazbura>

²⁰⁸ Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2010), 33, 109

Подручје Браничевског округа обилује причама о закопаном благу, а за којим трагају сви током целог живота, надајући се да ће им оно донети изненадно богатство. Ова потрага за благом се временом претворила у циљано ископавање археолошких остатака, чему су допринела и археолошка ископавања чији су резултати локалном становништву показали стварну вредност одређених предмета. Чињеница да је овај део наше државе изузетно добро повезан са другим државама у читавој Европи, као и изум детектора за метал седамдесетих година, а онда и ратно време деведесетих година XX века и кулминација шверца у том периоду у Србији, довели су и до повећања обима нелегалних археолошких ископавања и преношења културних добара изван граница земље, што је било олакшано чињеницом да је велики део локалног становништва браничевског округа, након убрзања индустријализације у друштву (односно развоја рударско-енергетског сектора у случају предметног подручја, и отварања великог број радних места, прим.аут.) и последично деаграризације, од периода после Другог светског рата, на привременом раду у иностранству.²⁰⁹

„Вредноћа и штедљивост Браничеваца попушта кад се имовно обезбеде, те тада хоће у неколико да искористе дотадашњи труд,“ писао је Михаило Миладиновић²¹⁰ Добро имовно стање овог становништва, које се тако деценијама не бави искључиво земљорадњом, дозволило му је да за обрађивање земље унајми и радну снагу, а њему је остајало довољно слободног времена да покуша да оствари „снове о брзом богаћењу.“²¹¹ Тако је настала криминална делатност, у којој су сељаци често једна од карика у ланцу трговине културним благом, а различити аутори се слажу да највећу одговорност у овим процесима носе колекционари, музеји и аукцијске куће, који користе сваку прилику да дођу у посед археолошких остатака, јер да није потражње, не би било ни тако велике понуде предмета.²¹² Награђујући пљачкаше примањем материјала, музеји директно учествују у процесима тајних ископавања и уништавања археолошког

---

²⁰⁹ *isto*, 15-16, 43, 69.

²¹⁰ Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928, 61.

²¹¹ Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Оделjenje за етнологију и антропологију, 2010), 15-16, 43, 69.

²¹² *isto*, 26, 77, 108.

контекста који је централна компонента у истраживању и заштити, и на тај начин не испуњавају своју улогу.²¹³

Римски законодавци су често издавали саопштења о неповредивости гробница, односно она против њиховог пљачкања, али је још од првих дана Републике па све до неких од последњих царева, ремећење гробова била честа појава.²¹⁴ Иако се ова врста пљачке сигурно дешавала и у Виминацијуму, када су гробнице пљачкали чак и они који су били истовременици покојника, чини се да је ова *делатност* убрзано кренула да се развија од када су у XIX веку овим територијама почели у великој мери да пролазе путописци и научници, занимајући се за старине. За ову причу, интересантно је анализирати обнову цркве манастира Рукумије која је извршена у првој половини XIX века.

Кнез Милош је у Србији одлучивао о изградњи важних здања, планирао и спроводио оснивање нових насеља и реконструкцију постојећих. Одлучивао је о свим питањима везаним за извођење, од избора материјала до изгледа зграде, усвајање или одбацивање пројеката, избор или отпуштање градитеља, а са циљем да државна здања буду солидно изграђен, уз што мање трошкове, а ток градње је пратио преко својих повереника који су руководили изградњом на самом градилишту и који су били одговорни само њему.²¹⁵ У документацији канцеларије кнеза Милоша налазе се записи из којих се види како је текла изградња у Пожаревцу и околини двадесетих година XIX века, па и обнова манастира Рукумија. Наиме, запис из 1825. године нам каже да је кнез обезбедио чамове даске за изградњу цркве манастира Рукумије, али и наложио нахијском кнезу

---

²¹³ Neil Brodie, Colin Renfrew „Looting and the World's Archaeological Heritage: The Inadequate Response“, *Annual Review of Anthropology* 34(2005):349. Нису пљачкаши они који добијају највећи новчани беневит, јер се цена предмета повећава како се помера у ланцу продаје: од регионалног дилера до градских у земљи порекла, до оних који послују у међународним центрима, а онда оних дилера и аукцијских кућа које отворено послују када су предмети променили довољно руку да се више не може јасно утврдити њихово порекло. Овде се упоставља јавна међународна цена предмета, а ова висока цена је моћан подстицај на пљачкаше у почетку ланца. Иако дилери, приватни колекционари и већина музеја тврди да никада не би купили антиквитете или друге културна добра знајући да су украдена, то се у пракси не дешава увек. За њих је најлакше да изјаве да нису знали да је предмет непознатог порекла украден или нелегално ископан и веома је тешко утврдити супротно. Са тачке гледишта археолога или антрополога, није сам предмет оно што је важно, већ информације које њихово проучавање даје када се узме у обзир контекст њиховог проналаска (*isto*, 348-349).

²¹⁴ Miomir Korać, Snežana Golubović, *Viminacium. Više globalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009), 525.

²¹⁵ Mirjana Roter-Blagojević, “Pojava prvih zakonskih propisa i standarda u oblasti građevinarstva u Srbiji tokom 19. i početkom 20. veka”. *Izgradnja* 5(1998):245-246.

Митру Јосифовићу „околним местима (...) да заповеди (...) да креч и друге потребе к грађењу оне цркве довлаче, и кад све буде приправно, Господар ће послати мајсторе који ће ју зидати започети.“²¹⁶ Записано је и да је током изградње цркве крупно камење које је довлачено, разбијано барутом и да је много отпадало.²¹⁷

Анализирајући изглед зидова цркве манастира који потичу из времена поменути обнове, видимо да су зидани од шкриљца, а да су само углови грађевине, као и отвори за врата и прозоре, ојачани каменим блоковима кречњака, а за које Драгана Спасић-Ђурић пише да су вероватно донети са неког од римских локалитета у околини,²¹⁸ што се уклапа за записом о довлачењу и величини блокова, а с обзиром на врсту камена - и са понашањем приликом разбијања. Ако се запис о величини и разбијању, пак, односи и на сам шкриљац, намеће се претпоставка да је шкриљац узиман директно из неког каменолома, вероватно у Раму, јер у случају да је узимано са грађевина Виминацијума, оно би било углавном по димензијама већ спремно за уградњу. Међутим, како је према запису било наређено локалном становништву да *довлачи* грађевински материјал, односно да се не спомиње организовано снабдевање, тешко је претпоставити да је становништво камен експлоатисало и доносило из релативно удаљеног Рама, па је опис могао да се односи и на велике комаде шкриљца којима су поплочаване виминацијумске улице.

Јосиф Веселић је 1861. године записао да је црква манастира Рукумије „сва патосана циглом јоште од римских времена“, која је „вађена и донешена из старог и познатог града Костолца, коега се развалине и дан данас видети могу“, док је за цркву манастира Нимник записао је да је „циглом патосана простом и римском.“²¹⁹ Међутим, у једном допису Митра Јосифовића кнезу Милошу, види се да су за градњу цркве потребне опеке и да се планира њихова набавка из Аустријског царства. У допису је писало: „Ако дозволите да узмемо из Цесарије неколико иљада цигла за свод, мајстори кажу да не смемо преко ваше заповести, а није велики трошак, а особито камена и нема као што је по њивој.“²²⁰ Ако узмемо за

---

²¹⁶ Предраг Мирковић, *Србски манастир Рукумија* (Манастир Рукумија, 2012), 36.

²¹⁷ *исто*, 37.

²¹⁸ Драгана Спасић, „Светиња манастира Нимника – од легенде до мита“, *Гласник Српског археолошког друштва* 14(1998): 315.

²¹⁹ Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији* (Београд: Књигопечатија А. Андрића, 1867), 143, 147.

²²⁰ Предраг Мирковић, *Србски манастир Рукумија* (Манастир Рукумија, 2012), 37.

тачан запис Јосифа Веселића о облагању пода цркве, може се поставити питање зашто римске опеке нису употребљаване и за свод? Један од одговора може бити да нису биле доступне, односно да их није било у одговарајућој количини. Међутим, како је онда Феликс Каниц много касније видео гомиле опека по кућама, а затим и још веће количине опека на самом Виминацијуму спремне за одношење и продају? Могуће је да је до времена обнове Рукумије делатност разношења опеке по околини била везана само за одношење материјала који је био део надземних делова грађевина који су тада били видљиви, а њега вероватно није било довољно, јер је већ био разнешен током рановизантијског периода и периода средњег века. Важно је напоменути и да је локалитет „Чаир“, односно простор града и логора Виминацијума припадао прво кнезу Милошу, а онда је „као селска земља раздeљен“,²²¹ док су на Клепечкој биле кнежеве ливаде.²²² То значи да сељани ту нису смели копати, све док је земља била кнежева, односно до 1839. године.

Тек након обнове Рукумије, а у време доласка Каница 1860. године, кренула је и употреба печене опеке у народном неимарству на овом простору. Наиме, већ је раније писано да је услед ратова и сеоба на овом подручју, континуална изградња у селу Костолцу почела тек од краја XVIII века, када је вероватно село пресељено на другу страну реке, и када наступа период интензивног десељавања, са максимумом достигнутим у првим деценијама XIX века. Ово прво костолачко насеље је било зидано од лошег, краткотрајног материјала и неквалитетно, а тако је остало и одмах након ослобођења уже Србије. Међутим, народ је врло брзо почео градити брвнаре, затим бондручаре, а у другој половини XIX века печена опека је почела да мења ћерпич, па се развио данас најзаступљенији тип куће на подручју - „новија српска кућа“, за чије најстарије примере је већ напред поменута употреба *римске* опеке у темељима, и где је опека постала најзаступљенији грађевински материјал од краја XIX века.

Након ове анализе, може се претпоставити да је разградња Виминацијума у потрази за грађевински материјалом трајала од када је антички град престао да

---

²²¹ Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928) 142

²²² Миодраг Манојловић, *Двор и породица књаза Милоша у Пожаревцу 1825-1839* (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2011), 171, 174.

живи, али да је само прекопавање терена у потрази за материјалом, а посебно опеком, започело тек око половине XIX века, када је печена опека као материјал почела да се све више користи. То је управо период када је овде први пут дошао Феликс Каниц и видео огромне количине овог материјала спремне за развлачење, али и подове кућа поплочане римском опеком. Овај материјал је онда у исте сврхе продаван у околним селима и Пожаревцу. С обзиром да је опека углавном коришћена за зидање надземних делова грађевина, а да је шкриљац формирао темељне зоне, намеће се закључак, који потврђују писања Каница и Валтровића, да су опеке које су сељаци повадили углавном потицале из гробова. Овде је интересантно поновити да је у рудничком насељу Вајферта од 1885. године постојала и циглана која је произвела опеке за грађење грађевина рударског насеља. Како је записано, опека је произвођена и на сеоским имањима.²²³ Ово нам говори о томе да нису сви становници разграђивали грађевине Виминацијума или куповали опеку од оних који су то чинили, да би сазидали своје куће, јер је опека могла и на другачији начин да се набави, додуше вероватно скупље и са мало више труда од оне римске.

Из историјских записа се види да је у исто време била присутна и потрага за благом, и вероватно се управо у другој половини XIX века, а из одношења грађевинског материјала, развило пљачкање гробова у потрази за драгоценостима. Након ископавања у 1882. години, Михаило Валтровић је упозорио „да Костолчани највише откопавају гробове, да их и сада радо копају, а да ће то и убудуће чинити ако им се озбиљно не забрани, јер им гробови, (...) труд око копања богато награђују грађом за зидање, а често и драгоценостима.“²²⁴ На Виминацијуму је „до две стотине гробова отворено је и растурено, и што се је у њима нашло старина, разнешено је.“²²⁵ Каниц је још раније, 1866. године, гледао „својим очима како се најпримитивнијим алатом који се може замислити ископава једна огромна тумба од гранитастог порфира, чији је тешки поклопац још раније разбијен да би се што лакше и брже дошло до блага које се тражило. Саркофаг је

---

²²³ Божидар Пејић, Душан Јаношевић, „Беочуг столећа“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић, 57-74 (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 68-69.

²²⁴ Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолицу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 5.

²²⁵ *исто*, 3.

касније продат као валов за напајање стоке.²²⁶ На главном тргу у Пожаревцу Феликс Каниц је нашао саркофаг употребљаван као корито за воду, а „недалеко од Дрмна, код брежуљка са засвођеним коморама једне римске гробнице“ снимио је саркофаг и као „диван скулпторски рад“ „са фигурама у рељефу такве лепоте какву у Србији из римског времена више нигде нисам видео“, препоручио је да се пренесе у музеј у Београд.²²⁷ Следећи пут га је у дворишту „Циганина Живана Васића“, „без поклопца, с оштећеним украсним рељефом, нашао настањеног чопором прасади,“ и тек након указивања на ово, 1892. године, саркофаг је пренет у Београд.²²⁸ У неколико дворишта мештана у Костолцу и данас се налазе саркофази.²²⁹ Каниц је записао и да су сељаци поред Млаве отворили две стотине гробница у потрази за благом, а онда их затрпали да им не би страдала стока на испашаи.²³⁰ У једној пожаревачкој кући Каниц је пронашао и скулптуре, стубове дужине 2,85 m и пречника 0,70 m, као и велики број разбацаних опека са жиговима, а у једној костолачкој опеке са жиговима, римске керамичке цеви, црепове и делове подног мозаика са декорацијом.²³¹ О трговини драгоценостима код локалног становништва је писао: „Са свих страна су ми нуђени новац, мали бронзани идоли, фибуле, наруквице, игле, гробна кандила, посуде за сузе, итд. Цене су, међутим, биле толико високе да сам купио само неколико комада.“²³²

Антички материјал је коришћен и као „ратни плен“ за време Првог и Другог светског рата. У 1936. години, пишу Милутин В. Миленковић и Живојин Протић, „пожаревачка гимназија имала је врло леп музеј, који је за време рата потпуно уништен. Многе су ствари разнете, а друге упропашћене, тако на пример од камених споменика и плоча са лепим натписима и рељефима, Немци и Бугари су направили каде за купатило у болници.“²³³ Владислав Поповић је 1968. године

---

²²⁶ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 180.

²²⁷ *исто*, 180-182.

²²⁸ *исто*,. У питању је Јасонов саркофаг који је данас изложен у барутном магацину на Калемегдану.

²²⁹ Маја Ђорђевић, „Римски камени саркофази из Виминацијума“, *Viminacium 4–5/1989–1990* (1990):146.

²³⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 184.

²³¹ *исто*, 177-178.

²³² *исто*, 177.

²³³ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 43.

причао о гробницама које је приликом рекогносцирања у том периоду видео раскопане и опљачкане.²³⁴

Закључак ове анализе је да се из разградње надземних остатака античких грађевина, а затим и гробова, у сврху употребе римских опека за изградњу, до тада случајно проналажење предмета током обраде земље, за чију вредност у почетку сељаци вероватно нису знали, претворило у прекопавање терена у циљу пљачке крајем XIX века. Истраживачи и путописци су сељацима показали њихову праву вредност, што се десило и појавом Каница, који је живо комуницирао са сељацима, одлазио у њихове куће, премеравао споменике и цртао их, и чак и образовао на један начин, причајући им о њиховој старости и значају. Он је записао да су се 1860. године сакупили скоро сви мушкарци из села и да су се „полако умирили“ због његове „мисије“, јер им се „жеља да добију објашњење о старинама, које су неки од њих чували у својим кућама, исплатила“, чиме су постали „поверљивији“.²³⁵ Каниц, али и каснији локални старинари, међу које свакако спадају и Ђорђе Вајферт и Драгутин Тодић, својим прикупљањем и куповином налаза, и њиховом заштитом, су тако несвесно утицали на даљи развој процеса нелегалних ископавања. Остали су записи и о образованим припадницима локалног становништва који су желели да сачувају старине од крађе, али и о онима који су у прекопавања Виминацијума били директно укључени. Са леве стране реке Млаве, Михаило Валтровић је обишао три „римске тврђаве“, а са десне римску варош и гробове. Помогли су му начелник пожаревачког округа „наредивши сеоским кметовима да му буду на услузи“, и костолачки учитељ, који га је водио по простору. За обојицу је записао да су се трудили да сачувају старине, пренесу у Пожаревац, а онда и однесу у Народни музеј, одвраћајући сељаке од „квара гробова и зидина римских станова“.²³⁶ С друге стране, Валтровић је записао и да оних који растурају Виминацијума „нема само међу Костолчанима и становницима околних села, но и међу оближњим варошанима“, који „би по својој образованости и по свом положају били позвани, да спречавају растуривање и развлачење старина костолачких, а раде сасвим противно, те тиме изазвљу мештане на живље откопавање и уништавање зиданих

²³⁴ Владислав Поповић, „Увод у топографију Виминацијума“, *Старинар* XVIII/1967 (1967): 29.

²³⁵ Đorđe S. Kostić, *Dunavski limes Feliksa Kanica* (Beograd: Arheološki institut, 2011), 73.

²³⁶ Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 121.

старина и на прикривање нађених ствари за њих или за друге спекуланте, који долазе са разних страна.²³⁷

Михаило Валтровић је записао и да су сељаци, и након одвраћања од стране локалног учитеља и начелника округа, „знајући зар да нарочита закона о старинама нема“, копали и даље, а пронађене ствари су продавали.²³⁸ Тако се процес прекопавања Виминацијума даље развијао, а наставио се и након доношења одговарајућих националних закона, али и законске заштите самог Виминацијума. Међутим, импозантне размере је добио деведесетих година XX века, када је друштвено-политичка ситуација у држави натерала сељаке да учествују у светској трговини културним добрима, што је услов за настанак неовлашћених ископавања од стране локалног становништва свуда у свету, и укључује првенствено постојање тржишта антиквитета, затим немање могућности за друге изворе зараде, а онда и недостатак образовања о важности очувања културног наслеђа.²³⁹ „Немам посао, а од овога се добро заради. Држава ионако пропада, кога брига за ту неке старе ситнице. Има људи који то добро плаћају, а моја деца морају хлеба да једу.“²⁴⁰ Ово је само једна од изјава локалних мештана која све претходно наведено доказује.

Дуго је једини вид заштите од неовлашћеног ископавања Виминацијума био да се о открићима пред локалним становништвом не прича, и да се у веома малој мери она презентују јавности, да се не би скретала пажња трагача на одређене локације. Данас се о налазима са Виминацијума пише и прича у јавности, неовлашћено ископавање је заустављено, и становништво полако постаје део успешног туристичког развоја археолошког парка. Међутим, иако је прошло већ више од једне деценије од заустављања пљачкања сигурно је да на локалном подручју и даље живе они који су некада вршили недозвољена

---

²³⁷ исто, 122.

²³⁸ исто, 4-6.

²³⁹ D. Qin, „The Effects of the Antiquities Market on Archaeological Development In China“, у *Public Archaeology*, ur. N. Merriman (London & New York: Routledge, 2004), 298.

²⁴⁰ Večernje Novosti Online, „Bogatstvo u ćupu, 14.12.2005.“, http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:277467-Bogatstvo-u---cupu. Један сељак из другог села у Браничевском округу је навео своју љубав према археологији и историји која сеже још у ђачке дане, и рекао да је предмете које је из те љубави сакупљао, продао у тешкој материјалној ситуацији, која га је касније навела да му трговина културним добрима постане занимање (Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2010), 15-16, 43, 69.,55).

ископавања или су потомци оних који су то чинили, и да поседују сличне жеље и нагон за богаћењем на овај начин.

Прави обим уништења у виду разградње виминацијумских грађевина и изношења покретног блага из сеоских њива, никада нећемо моћи да утврдимо. Ретки су украдени налази из домаћих и иностраних приватних колекција, који су публиковани, односно већина њих је недоступна за науку.²⁴¹

4.2.4 Разградња античког Виминацијума услед индустријализације простора

Одлука о експлоатацији лежишта сировина се доноси у складу са националним интересима, конфликти између развоја рударско-енергетско-индустријских система и других функција на истом подручју су често неизбежни, а по правилу, предност се даје рударству, уз покушај обнове онога што је оштећено.²⁴² Овај конфликт тако постаје неопходни део **процеса просторног планирања**, које мора понудити објективизиране параметре стања развоја, потенцијала и ограничења, концепт алтернативних стратегија будућег развоја, односно „платформу за исказивање циљева и интереса бројних друштвених субјеката и њихово усаглашавање путем партиципације у доношењу планских одлука.“²⁴³ Велики басени лигнита у свету се налазе углавном у равним подручјима алувијалних долина и платоа, а њихове карактеристике су високо квалитетно пољопривредно земљиште, релативно висока густина насељености и концентрација више активности.²⁴⁴ Зато је осим планирања развоја експлоатације лежишта у краћим временским периодима, неопходно предвидети и будућност простора након потпуног искоришћења сировина, што је често веома тешко,²⁴⁵ с обзиром да се сви процеси у простору одређују према напретку и динамици саме експлоатације.²⁴⁶

---

²⁴¹ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 11.

²⁴² Ненад Спасић, Гордана Џунић, Јасмина Ђурђевић, „Конфликти и ограничења у просторном развоју рударских басена“, *Архитектура и урбанизам* 27/09 (2009):33.

²⁴³ *исто*, 33-34

²⁴⁴ Nenad Spasić, “Planning of Sustainable Development of Large Lignite Basins“, *Spatium* 2(1997):10-13

²⁴⁵ *isto*.

²⁴⁶ Ненад Спасић, Божидар Стојановић, Марија Николић, „Утицај рударства на окружење и ревитализација деградираног простора, *Архитектура и урбанизам* 16/17(2005): 85

Најзначајнији конфликт рударства са окружењем је заузимање пољопривредног и шумског земљишта током површинске експлоатације, што доводи до конфликта две значајне активности које су у већини земаља једнако вредноване, односно производње хране и производње минералних сировина.²⁴⁷ Такође, током експлоатације долази и до деградације земљишта и поремећаја екосистема читавог простора, па услед снижавања нивоа подземних вода може доћи до исушивања земљишта и слегања терена, што негативно утиче на пољопривреду и снабдевање становништва водом, као и на инфраструктуру.²⁴⁸

Неповољно деловање експлоатације, а најдиректније везано за само локално становништво је изражено кроз потребу измештања насеља, корита водотокова и инфраструктуре.²⁴⁹ Процеси измештања насеља могу представљати изненадни прекид друштвеног континуитета и губитак културног идентитета код становништва које се пресељава, умањити његов осећај контроле над сопственим животом и донети му сиромаштво,²⁵⁰ па се ово нарушавање традиционално формираних заједница, и поред материјалних и других надокнада, може донекле санирати тек након проласка неколико генерација.²⁵¹

Посебна категорија грађевина које долазе у конфликт са рударством код површинске експлоатације су оне који спадају у **непокретно културно наслеђе**, а рударска предузећа су у обавези да финансирају пресељење споменика културе на локацију предвиђену просторним или другим одговарајућим планом.²⁵² Када се приликом извођења радова наиђе на материјалне остатке која указују на постојање археолошког налазишта, регулативом из области заштите културних добара утврђене су обавезе инвеститора, па и трошкови истраживања и обраде материјала, заштите, публиковања и излагања, а до предаје надлежној установи заштите.²⁵³

---

²⁴⁷ исто, 76-77

²⁴⁸ исто

²⁴⁹ исто

²⁵⁰ Jasna Petrić, "Residents's View on Resettlement Issue of Vreoci - Sustainability or Phrases", *Spatium* 12(2005):17.

²⁵¹ Ненад Спасић, Гордана Цунић, Јасмина Ђурђевић, „Конфликти и ограничења у просторном развоју рударских басена“, *Архитектура и урбанизам* 27/09 (2009):25

²⁵² исто, 29.

²⁵³ исто

*Просторни план подручја посебне намене Костолачког угљеног басена*²⁵⁴ је усвојен 2013. године, и њиме су обухваћени напред наведени проблеми и конфликти. Овде површински копови нису до сада условљавали пресељење насеља, али је велики део пољопривредног земљишта нестао. Међутим, садашњим предвиђањима, до 2022. године неће бити покренуто пресељење постојећих насеља угрожених рударским радовима у читавом басену, али ће бити извршене припремне активности за пресељење делова насеља Дубравица, Батовац и Острово која се налазе изнад лежишта „Дубравица“. Потенцијалне локације за пресељење насеља и грађевина су, поред градских насеља Пожаревац и Костолац, сеоска насеља који се не измештају, као што су Петка, Брежане, Живица и Драговац. Пресељење насеља Дрмно за сада није предвиђено. На простору предвиђеном за развој копа „Дрмно“ до 2022. године није дозвољена изградња нових грађевина, осим оних који су у функцији рударско-енергетског комплекса, односно у насељима која се налазе изнад потенцијалних рударских активности забрањена је изградња капиталних привредних, инфраструктурних и других јавних објеката, чије би евентуално измештање у будућности захтевало велика финансијска средства, осим објеката предвиђених наведеним просторним планом.²⁵⁵

Према писањима Ненада Спасића из 1988. године, међу споменицима културе на подручју Колубарског, Косовског и Костолачког басена, „нема објеката који би могли да доведу у питање приоритете искоришћавања угља, што значи да ће у неком времену бити измештени на нову локацију.“²⁵⁶ Међутим, након новог циклуса истраживања Виминацијума који је започео у XXI веку, ова теза је постала неприхватљива, па је у *Просторни план подручја посебне намене Костолачког угљеног басена* укључена територија града и војног логора Виминацијума са ободном зоном као неповредива, а на којој се одустало од експлоатације угља зарад очувања културно-историјског наслеђа.

---

²⁵⁴ ИАУС, *Просторни план подручја посебне намене костолачког угљеног басена*, Књига 3. *Стратешка процена утицаја просторног плана на животну средину* (Београд: ИАУС, 2013)

²⁵⁵ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожареваца*, Књига 2. *Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 5.

²⁵⁶ Ненад Спасић, Гордана Џунић, Јасмина Ђурђевић, „Конфликти и ограничења у просторном развоју рударских басена“, *Архитектура и урбанизам* 27/09 (2009):29.

Велики број грађевина из више историјских периода на територији Костолаца је, услед развоја рударских активности 1870. године до данас, уништен без претходних истраживања. Драгана Спасић-Ђурић је до 2012. године прикупила доступну документацију о нестанку ових историјских структура. Прегледајући старе разгледнице и фотографије, она примећује измене форме локалитета „Мали град“ на Сопотској греди, од периода почетка XX века до данас, а као последицу рударских и грађевинских радова до 1966. године у самом подземном руднику, рударској колонији и индустријском насељу. Након отварања рудника терен је постао нестабилан, а јавила су се и клизишта. Оштећени су делови „Великог града“, а процес слегања је касније захватио и Цркву Светог Георгија и вилу „Лепосава“. Уништење бројних археолошких локалитета на Сопотској греди изазвало је и оснивање рудника у Кленовнику 1885. године, пруге уског колосека 1933. године - која је рудник повезивала са пристаништем у Дубравици, али и рудника Ћириковац 1956. године. Изградњом фабрике стакла на левој обали Млаве 1906. године, делимично је уништен локалитет „Рудине“. Након немачке окупације 1942. године, када се територија данашњег градског насеља Костолац претворила у велико градилиште, такође су уништени бројни локалитети. Обала Дунавца је уништавана у дужем периоду, а случајни археолошки налази потврђују да се овде ради о праисторијским и римским насељима и некрополама. Осамдесетих година XX века, приликом рада на источној страни копа „Кленовник“, механизација је открила римске гробове. Крајем XX и почетком XXI века уништена је „Добрљика“, локалитет на источној падини Сопотске гредe, јужно од села Костолац, у чијем центру се налазио снажан извор, а који је до недавно био у употреби. Осамдесетих година XX века откривени су римски остаци који могу указати на континуитет овог култног места.²⁵⁷

Осим обимних земљаних радова, негативне последице по екосистем и археолошке локалитете, имало је и формирање јаловишта и депоније пепела и шљаке који се издвајају при раду обе термоелектране. На јаловишту југоисточно од села Дрмна, на десној обали Млаве, односно локалитету „Галовац“, потврђени су римски остаци грађевина. Под наслагама пепела је од 1980. године нестао и

---

²⁵⁷ Драгана Спасић-Ђурић, „Утицај рударства и енергетике на археолошке локалитете у регији Костолаца“, *Зборник радова Високе Техничке школе Пожаревац* 1-2 (2012): 9-12.

локалитет „Селиште“ на Костолачком острву, са насељем из периода винчанске културе и старијег гвозденог доба. Површински коп „Дрмно“ је својим радом од 1987. године, а пре почетка континуираних заштитних истраживања археолошког налазишта Виминацијум, сигурно уништио бројне локалитете из праисторијског, римског и средњовековног периода.²⁵⁸

Одлука о утврђивању локалитета Виминацијум у атару села Стари Костолац за археолошко налазиште из 2009. године²⁵⁹ представља један од основа за решавање конфликтних интереса заштите културног наслеђа и производње електричне енергије, заједно са споразумом о сарадњи између Електропривреде Србије и надлежних државних институција за заштиту споменика културе.²⁶⁰ Одлуком су, као што је већ раније наведено, утврђене мере заштите локалитета и његове заштићене околине којима се, између осталог, забрањује и површинска експлоатација угља на његовој територији. Међутим, овом одлуком је обухваћена површина Виминацијума од 355 ha, а остаци уже и шире градске територије овог античког града се простиру на више од 670 ha. Зато ће и убудуће велики број античких грађевина на периферији некадашњег римског града бити у ризику од нестајања.²⁶¹ Једино решење за њихово очување је њихово измештање на другу, сигурну локацију у оквиру самог археолошког парка Виминацијум. Што се тиче негативног утицаја термолектрране „Костолац Б“ и површинског копа „Дрмно“, а на простор заштићене зоне археолошког налазишта Виминацијум, осим загађења, постављено је и питање вибрационих утицаја рада механизације на античке остатке под земљом. Тако је на Виминацијуму на више места током 2008. године вршен наменски мониторинг микротремора, са циљем дефинисања зона појачаног утицаја дејства рада индустрије и израчунавања деградација које он изазива на археолошким остацима. Утврђено је да је највеће оштећење у делу налазишта који је најближи термоелектрани и да је предвиђени

---

²⁵⁸ *исто.*

²⁵⁹ Одлука о утврђивању локалитета Виминацијум у атару села Стари Костолац за археолошко налазиште, *Службени гласник РС*, 102/2009

²⁶⁰ Марија Максин и др. *Одрживи развој туризма у Европској унији и Србији* (Београд: Институт за архитектуру и урбанizam Србије, 2011), 343, 345.

²⁶¹ *исто*, 342.

степен оштећења грађевинских остатака под земљом, за сваки наредни десетогодишњи период, 1,2%.²⁶²

Значај индустријалаца за очување остатака Виминацијума. И поред неоспорног уништавања археолошких локалитета током рада подземног рудника, тадашњи богати индустријалци су се, као љубитељи старина и колекционари, на неки начин трудили да сачувају вредне артефакте прошлости. Археологија се у Србији тек развијала, а прва археолошка истраживања Виминацијума су се „поклопила“ са почецима индустријализације Србије.²⁶³ У таквим условима се није могло очекивати да се пре рударских радова истраже сви простори, нити да археолошки надзор буде стално присутан приликом радова. Локалитети нису били заштићени и много је зависило од воље појединаца.

Као вест је 1886. године у *Старинару* објављено да су приликом земљаних радова недалеко од мајдана за угаљ у Костоцу пронађени зидови и зидани стубови од цркве око које су радници пронашли много костију, што је у село поново довело Михаила Валтровића. Радници су пронашли и део камене плоче са извајаним младим Христовим ликом без браде, који десном руком „благосиља по западњачки“, а око кога је нимб са крстом. Ђорђе Вајферт је плочу предао Народном музеју.²⁶⁴ Током земљаних радова везаних за подземни рудник радници су пронашли и римски и византијски новац и друге металне налазе, а Игњат Вајферт је налазе предао музеју. „Штета је“, Валтровић је записао, „што откопавању није присуствовало стручно лице, јер, као што изгледа, на овом месту је било гробова из разних векова.“²⁶⁵ Михаило Валтровић је у *Старинару* 1886. године објавио и натпис са каменог саркофага који је снимио приликом својих ископавања, а који је онда Вајферт откупио од власника њиве.²⁶⁶ Ђорђе Вајферт је преко свог заступника у руднику, како Милоје Васић пише, помагао „око лакшег савлађивања многих других неподвижних тешкоћа“ током ископавања

---

²⁶² Dejan Vučković, Branislav Sretković, Dejan Miloševski, „Kvantifikacija degradirajućeg uticaja termoelektrane Drmno na arheološki lokalitet Viminacium“, *Arheologija i prirodne nauke* 4/2008(2009): 51, 90.

²⁶³ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 14.

²⁶⁴ Михаило Валтровић, „Остаци старе цркве у Костоцу“, *Старинар* 3/2(1886):71. Валтровић не даје податке о датовању грађевине, нити некрополе, али пише да је преостали део натписа читљив као скраћено име *Христос*, али написан јерменским словима.

²⁶⁵ Михаило Валтровић, „Старине из Костоца“, *Старинар* 3/3(1886): 116.

²⁶⁶ Михаило Валтровић, „Римски натписи из Костоца“, *Старинар* 3/1 (1886):26.

Виминацијума,²⁶⁷ која је и посећивао, о чему сведоче и фотографије са почетка прошлог века.²⁶⁸ Валтровић је и 1890. године објавио у *Старинару* један натпис из „Костоца“, који су као део гробнице пронашли сељани из Дрмна „приликом самовољног раскопавања римских зидова и гробница на костолачким њивама – да би из њих дигли опеке и камење“, а који је завршио у „мајдану г. Вајферта“ и чекао пренос у Народни музеј у Београду.²⁶⁹

Феликс Каниц је записао да су „ревносни пријатељи старина“, Јосип Јекл, рударски инжењер који био партнер трговца Геше Црногорчевића у власништву над подземним рудником угља „Кленовник“, и Ђорђе Вајферт, прикупили античке налазе, који се налазе у Пожаревцу и Вајферовим збиркама у Панчеву и Београду, а да су налазе купљене од сељака сместили у управну зграду Вајфертовог рудника где чекају премештање у Београд. У управној згради Каниц је видео фрагменте саркофага, заветни камен, фрагменте скулптура, капител пречника 2,5 m, стубове, архитраве, делове мозаика и др.²⁷⁰ Код Јосипа Јекла је пред кућом затекао „огроман стуб од порфира, исклесан од једног комада“, а у збирци римски и византијски новац, златне наруквице и фибуле, коштане игле, римске црепове с натписом, оловне цеви и још много тога, што, како је написао, потиче из Маргума и Виминацијума.²⁷¹

И бродарски капетан Драгутин Тодић је био „страсни колекционар виминацијумских старина“, па је поред виле „Лепосава“, са Вајфертом формирао лапидаријум камених споменика, са жељом да се овде оснује Музеј.²⁷² У *Старинару* је 1934. године анализиран надгробни споменик са Виминацијума, односно „једна доста фрагментирана надгробна стела“ која се налази „у лапидарију госп. Ђ. Вајферта“, а у раду се помиње и саркофаг из Виминацијума који се налази у истом лапидаријуму.²⁷³ У Пожаревачкој гимназији, Народном музеју и код г. Вајферта налазе се углавном нађени предмети. Нумизматичка

---

²⁶⁷ Милоје Васић, „Извештај Српској Краљ. Академији Наука о ископавању у Костоцу у год. 1902, *Годишњак Српске Краљевске Академије* XVI (1902)/1903 (1903):205.

²⁶⁸ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 16.

²⁶⁹ Михаило Валтровић, „Римски натписи“, *Старинар* VII/1(1890):56.

²⁷⁰ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 184-185.

²⁷¹ *исто*, 85.

²⁷² Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 14.

²⁷³ Балдуин Сариа, „Један надгробни споменик из Виминација“, *Старинар* VIII-IX/1933-1934(1934):73-75.

збирка, коју је поклонио г. Вајферт Универзитету, садржи велики број нађеног новца у Костолцу и околини“, писали су Милутин В. Миленковић и Живојин Протић 1936. године.²⁷⁴ Све је прекинуто погибијом капетана Тодића 1928. године, а затим и смрћу Ђорђа Вајферта 1937. године, па су након Другог светског рата споменици пренети у пожаревачки музеј, а своје збирке новца, накита и саркофага Тодић и Вајферт су оставили Народном музеју у Пожаревцу, Народном музеју у Београду и Народном музеју у Панчеву.²⁷⁵

Фрања Шистек је као инжењер радио у Вајфертовом руднику, али се трудио и да „спасе за науку античке предмете које сељани налазе на својим имањима“, писао је Феликс Каниц.²⁷⁶ Осим тога, у пролеће 1901. године је у Београду отворена изложба аматерских фотографија у Краљевини Србији у сали „Грађанске касине“. На изложби коју је отворио Михајло Валтровић било је изложено око хиљаду фотографија које је израдио тридесет пет аутора, међу којима је био и Бранислав Нушић, али и Фрања Шистек. Он је представио тридесет шест радова, који су настали углавном у источној Србији, а међу њима је велики број снимео у руднику и радничкој колонији у Костолцу, његовој околини и Виминацијуму, о чему говоре фотографије под именима „Циганија из села Дрмна“ и „Саркофаг из села Дрмна“, као и „Развалине Рама“.²⁷⁷

Феликс Хофман је као и Фрања Шистек дошао као инжењер на рад у Србију, и учествовао у геолошким истраживањима костолачког рудника, али је и сарађивао на неки начин у археолошким истраживањима. Наиме, када је Хофман радио као рударски инжењер у Министарству народне привреде, Михаило Валтровић му је дао фрагмент римског олова са натписима, а он му је даље протумачио порекло материјала, с обзиром на велико искуство у рудницима Србије.²⁷⁸

---

²⁷⁴ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 43.

²⁷⁵ Драгана Спасић – Бурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 14.

²⁷⁶ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 190.

²⁷⁷ Драган Фелдић, *Фотографија у Пожаревцу и околини* (Пожаревац: Фото кино клуб Пожаревац, 2009), 77. Извештај са отварања изложбе и говор Михаила Валтровића видети у: Михаило Валтровић, „О фотографији (говор којим је отворена прва аматерска фотографска изложба 20. маја 1901)“, *Нова искра* 6(1901): 166-169.

²⁷⁸ Михаило Валтровић, „Римско олово са жиговима. *Старинар*, 3/2(1886):71-72.

Сарадња започета још током првих археолошких истраживања Виминацијума између рударства и археологије,²⁷⁹ настављена је тек после више деценија, а током изградње термоелектране „Костолац Б“ када је на територији предвиђеној за њену градњу истражено више некропола. Од почетка XXI века ова сарадња траје непрестано и стално се унапређује, а основ ове сарадње су финансирање археолошких истраживања на територији угроженој индустријским радовима и измештање пронађених историјских структура.

Декомпозиција и измештање историјских структура услед развоја индустрије. Свако измештање, било оно у виду разградње споменика до нивоа грађевинског материјала и поновне изградње на другој локацији, исецања структура не сегменте, њиховог премештања и каснијег поновног склапања у целину, или преноса целина без било каквих интервенција на њима, тражи специфично решење. Процес континуираних археолошких истраживања и измештања античких структура Виминацијума угрожених изградњом термоелектране „Костолац Б“ и напредовањем површинског копа „Дрмно“ траје већ неколико деценија.

Угрожени индустријским радовима у оквиру површинског копа, **гравитациони канали аквадукта** су 2003. године исечени у сегменте и измештени на нову локацију.²⁸⁰ (сл. 74) Прецизно исечени сегменти дужине 2 m су у челичним саркофазима пренешени на тада сигурну област јужно од тзв. Кличевачког пута, где су раније били истраживани остаци канала у темељној зони, па су тако измештени сегменти остали и даље на античкој траси аквадукта. Затим су појединачни елементи консолидовани.²⁸¹ Нажалост, и нова локација је постала ускоро угрожена напредовањем рударских радова, па су канали поново измештени 2008. године. Исте године су пронађене и друге грађевине које су припадале виминацијумском систему водоснабдевању, а у функцији различитих

²⁷⁹ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 14.

²⁸⁰ Miomir Korać, Vojislav Stojanović, Nemanja Mrdjić. „Primena georadara u istraživanjima rimskog akvedukta na Viminacijumu”, *Arheologija i prirodne nauke* 1(2006): 37-38; Nemanja Mrđić, *Snabdevanje vodom u antici na prostoru Gornje Mezije i jugoistočnog dela Donje Panonije* (Belgrade: Centre for New Technology and Institute of Archaeology, 2007), 23-26.

²⁸¹ Мирјана Благојевић, Брана Стојковић-Павелка, „Виминацијум – локалитет „Стиг“ – аквадукт“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 28(2004): 62-64.

басена (*castella*), о чему је напред било речи, па су те године све структуре заједно измештене на нову сигурну локацију у оквир археолошког парка Виминацијум. Делимична консолидација структура пронађених и измештених 2008. године је одмах и изведена, међутим, гравитациони канали су само заштићени привременом покривком. Данас су ови истражени сегменти водоснабдевања античког Виминацијума на једном месту, али је неопходно извести њихову коначну консолидацију, конзервацију и обезбедити презентацију.

Током лета 2009. године у површинском копу угља „Дрмно“, надомак археолошког парка Виминацијум, пронађен је **скелет степског мамута**, очуван скоро у целости (сл. 74) који је одмах конзервиран на лицу места и заштићен привременом дрвеном конструкцијом.²⁸² Првобитна идеја учесника овог процеса је била да скелет остане и изложен *in situ*, а да се привремена заштитна конструкција у будућности замени сталном. Након разматрања ове могућности и промишљања различитих видова презентације где би посетиоци били у могућности да обилазе скелет у индустријском амбијенту путем посебног транспорта, без прекидања процеса експлоатације угља, током 2012. године и разматрања планова напредовања површинског копа „Дрмно“ одлучено је да се скелет измести на другу, сигурну локацију, у оквир Археолошког парка Виминацијум.²⁸³

Пројекат подизања и преношења скелета је примењен у свом једноставнијем облику прво на друге кости мамута пронађене 2012. године на локалитету „Носак“²⁸⁴. Тежи подухват је представљало измештање скелета пронађеног 2009. године, с обзиром на чињеницу да је био очуван скоро у целости

---

²⁸² О овом налазу и његовим палентолошким истраживањима видети у: Adrian Lister i dr. „A skeleton of ‘steppe’ mammoth (*Mammuthus trogontherii* (pohlig)) from Drmno, near Kostolac, Serbia”. *Quaternary International* Vol. 276-277(2012): 276-277 и Muttoni, Giovanni i dr. „Age of *Mammuthus trogontherii* from Kostolac, Serbia, and the entry of megaherbivores into Europe during the late Matuyama climate revolution“, *Quaternary Research*, vol. 84, issue 3(2015):439-447. У пројекту истраживања скелета су учествовали Археолошки институт, чији су сарадници пројекта Виминацијум изводили ископавања скелета и који је финансирао активности заједно са Министарством просвете и науке Републике Србије и Министарством културе Републике Србије, као и Природњачки музеј у Београду, чији су сарадници извршили конзервацију скелета и учествовали у уређењу ентеријера привремене заштитне конструкције.

²⁸³ Emilija Nikolić, „Zaštita i prezentacija Viminacijuma tokom 2014. godine“. У *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, ur. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović (Beograd: Arheološki institut, 2017), 161-162.

²⁸⁴ О овим налазима видети у: Nemanja Mrđić, Mladen Jovičić, „Nalaz mamuta na lokalitetu Nosak“, у *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*, ur. Snežana Golubović, Dragana Antonović, Vesna Bikić (Beograd: Arheološki institut, 2014), 54-57.

и да је приликом његовог преноса требало обезбедити очување позиција свих костију. Недеформабилна платформа састављена од челичних цеви утиснутих испод земље на којој је лежао скелет је са скелетом и околном земљом пренешена на нову локацију одређену за изградњу сталне заштитне конструкције.²⁸⁵

У претходном периоду је измештен и део занатског центра, односно **комплекс од три опекарске пећи** који се налазио на простору термоелектране „Костолац Б“, истражен пре неколико деценија. До пре неколико година није био директно угрожен, али није био ни доступан посетиоцима с обзиром да се налазио у самом индустријском комплексу. Локација на којој су се пећи налазиле је била предвиђена за израду постројења за одсумпоравање димних гасова, једног од важних елемената у заштити животне средине, па је њихово измештање постало неопходно. Првобитна намера је била да се цео комплекс подигне заједно са околним тлом, на начин како је то учињено са скелетом мамута, и измести у Археолошки парк Виминацијум. Међутим, услед потребе за обимним претходним конзерваторским радовима на консолидацији пећи и процене ризика њиховог преноса у целини, оне су 2015. године измештене разграђивањем и поновним зидањем истих у оквиру археолошког парка. (сл. 74)

Током 2008. године у изложбени простор Археолошког научно-истраживачког центра су измештена и **три саркофага** који су били део гробнице пронађене током истраживања спроведених седамдесетих и осамдесетих година XX века и од тада презентоване *in situ* у комплексу термоелектране „Костолац Б“. Многи други саркофази пронађени током поменутих ископавања су измештани у простор испред Документационог центра Виминацијума у кругу термоелектране, а у последњих неколико година су пренети у простор археолошког парка предвиђен за будући лапидаријум.

Осим измештања целих грађевина које су на линији напредовања површинског копа или угрожене развојем комплекса термоелектране, у Виминацијуму се често дешава и **дислоцирање зидних слика** угрожених

---

²⁸⁵ Emilija Nikolić, „Zaštita i prezentacija Viminacijuma tokom 2014. godine“. U *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, ur. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović (Beograd: Arheološki institut, 2017), 163. Радове на измештању свих скелета мамута је финансирало тадашње ПД „ТЕ-КО Костолац“, а радови су изведени према пројекту грађевинског инжењера Зорана Цекића.

гробова, гробница или грађевина. Из неколико гробова су у периоду од 1987. до 1990. године скинуте зидне слике из гробова, па су данас ове целине из гробова Г-2624 и Г-5517 изложене у Народном музеју у Пожаревцу.²⁸⁶

---

²⁸⁶ Mileta Milić, *Čuvari baštine - 50 godina rada Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture (1947-1997)* (Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1998), 139; Мирослав Станојловић., „Скидање зидних слика са једног гроба у Виминациуму, августа-септембра 1990“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 15(1991): 53-58

5.0 РЕКОНСТРУКЦИЈА ПРОСТОРА ВИМИНАЦИЈУМА – КОНЦЕПТ УНАПРЕЂЕЊА, ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ НАСЛЕЂА

5.1 Савремени приступи заштити и презентацији културног наслеђа

5.1.1 Међународна документа из области заштите и презентације културног наслеђа

Појам *културно наслеђе* (или *културна баштина*) је први пут употребљен у *Хашкој конвенцији* из 1954. године где се позива на заштиту покретних или непокретних добара која су од великог значаја за *културну баштину* једног народа. У Унесковим документима се овај појам први пут среће у *Препоруци о међународним начелима које треба примењивати при археолошким ископавањима* из 1956. године, док се у називу једне конвенције први пут појављује 1972. године, када је усвојена *Конвенција о светском културном и природном наслеђу*.¹

Међународне повеље, декларације и конвенције из области очувања и заштите културног и природног наслеђа, као и смернице за њихову примену, у XX веку су донеле, а затим у XXI веку даље развиле различите услове који се постављају пред будуће споменике и места светског културног наслеђа. Поред међународних докумената из области заштите културног наслеђа општег типа, постоје и специјализоване конвенције, повеље, декларације, резолуције, препоруке, начела и прописи који су резултат рада више међународних организација, као што су UNESCO, ICOMOS или Савет Европе, а који се односе на специфичне облике наслеђа. Правно гледано, у одређеној земљи обавезујуће су

---

¹ Лежаја, Жељко. „Заштита културног наслеђа у међународном праву“ (Докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2016), 37-38. Видети: UNESCO, *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000824/082464mb.pdf>; Закон о ратификацији конвенције за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба. *Службени лист ФНРЈ* – додаток, број 4/1956, Службени лист СРЈ - Међународни уговори", број 7/2002 - др. пропис; UNESCO, *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>; Закон о ратификацији Конвенције о заштити светске културне и природне баштине, *Службени лист СФРЈ*, Међународни уговори, бр. 56/1974; UNESCO, *Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001145/114585e.pdf#page=40>.

само оне које је та земља ратификовала, али у професионалном раду се подразумева да стручњаци који раде у области заштите наслеђа следе међународну доктрину заштите као основ за своје деловање.²

Након *Првог међународног конгреса архитеката и техничара који се баве историјским споменицима* одржаног у Атини 1931. године, усвојена је **Атинска повеља о рестаурацији историјских споменика**, у којој је акценат стављен на проблем рестаурације споменика и важност његове околине, односно контекста. Тако се према повељи допушта анастилоза, али и коришћење савремених материјала. Међутим, за споменике на којима није могуће вршити интервенције, прописује се поновно затрпавање након истраживања. Повељом се иницира и тема јавног интереса, односно право власништва заједнице у односу на појединца.³

У Републици Србији се бележи заостатак у ратификацији конвенција из области културног наслеђа у односу на развијеније европске државе, а од ратног периода деведесетих година прошлог века.⁴ Република Србија је потписница кључних међународних конвенција из области заштите културног наслеђа, али је само један број њих ратификован, што је услов за њихово ступање на снагу. Ратификоване су *Конвенција о заштити културних добара у случају оружаног сукоба* (*Хашка конвенција са Правилником за извршење Конвенције* и два протокола из 1954. и 1999. године) (потписана у Хагу 1954. године, ратификована

---

² Marko Rukavina, Mladen Obad Ščitaroci, Ksenija Petrić. „Prostorno-urbanistički aspekti zaštite nepokretnoga arheološkog naslijeđa. Međunarodni i nacionalni dokumenti o zaštiti”, *Prostor* 21(2013): 315. За све који се налазе пред задатком пројектовања на заштићеним археолошким локалитетима веома је користан текст аутора са Архитектонског факултета Свеучилишта у Загребу, који се састоји од Марка Рукавине, Младена Обада Шчитароци и Ксеније Петрић који је из скупа од великог броја међународних повеља о заштити културног наслеђа, издвојио и исцрпно навео сва документа која се тичу заштите археолошког наслеђа.

³ The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>, приступљено 01.12.2017; Tomislav Marasović, *Zaštita graditeljskog naslijeđa* (Split: Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet u Zadru - OOUR Prirodno-matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu, Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta – Zagreb - Postdiplomski studij graditeljskog naslijeđa u Splitu, 1983).

⁴ Славица Вујовић, „Мултидисциплинарност – оквир за јачање свести о значају и вредности културног наслеђа“, у *Зборник Четврте конференције о интегративној заштити*, ур. С. Шиљеговић, (Бањалука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, 2010), 16.

1956. године)⁵, *Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара* (потписана 1970. године у Паризу, ратификована 1973. године)⁶, *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине* (потписана у Паризу 1972. године, ратификована 1974. године)⁷, *Европска конвенција о култури* (потписана у Паризу 1954. године, ратификована 1987. године)⁸, *Конвенција о заштити европског архитектонског блага* (потписана 1985. године у Гранади, ратификована 1991. године)⁹, *Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа* (потписана 1969. године, ревидована 1992. године, ратификована 2009. године)¹⁰, *Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза* (потписана 2005. године у Паризу, ратификована 2009. године)¹¹, *Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво* (потписана 2005. године у Фару, ратификована 2010. године)¹², *Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа* (потписана 2003. године у Паризу, ратификована 2010. године)¹³, *Европска конвенција о*

---

⁵ UNESCO, *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000824/082464mb.pdf>; Закон о ратификацији конвенције за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба, *Службени лист ФНРЈ – додатак, број 4/1956*, *Службени лист СРЈ - Међународни уговори*", број 7/2002 - др. пропис

⁶ UNESCO, *Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property 1970*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001333/133378mo.pdf>; Уредба о ратификацији Конвенције о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара, *Службени лист СФРЈ - Међународни уговори*", број 50/1973

⁷ UNESCO, *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>; Закон о ратификацији Конвенције о заштити светске културне и природне баштине, *Службени лист СФРЈ, Међународни уговори*, бр. 56/1974

⁸ COE, *European Cultural Convention*, <https://rm.coe.int/168006457e>; Закон о ратификацији Европске конвенције о култури, *Службени лист СФРЈ - Међународни уговори*, бр. 4/1987

⁹ COE, *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, <https://rm.coe.int/168007a087>; Закон о ратификацији Конвенције о заштити европског архитектонског блага, *Службени лист СФРЈ - Међународни уговори*, бр. 4/1991

¹⁰ COE, *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage*, <https://rm.coe.int/1680072318>; COE, *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (revised)* <https://rm.coe.int/168007bd25>; Закон о потврђивању Европске конвенције о заштити археолошког наслеђа (ревидирана), *Службени гласник РС*, бр. 42/2009

¹¹ UNESCO, *Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001429/142919e.pdf>; Закон о потврђивању Конвенције о заштити и унапређењу разноликости културних израза, *Службени гласник РС*, број 42/2009.

¹² COE, *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, <https://rm.coe.int/1680083746>; Закон о потврђивању Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво, *Службени гласник РС - Међународни уговори*, број 1/2010

¹³ UNESCO. *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, <https://ich.unesco.org/en/convention>; Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа, *Службени гласник РС - Међународни уговори*, број 1/2010

пределу (потписана 2000. године у Фиренци, ратификована 2011. године)¹⁴. *UNIDROIT Конвенција о украденим и незаконито извезеним културним објектима* (потписана 1995. године)¹⁵, и *Конвенција о заштити подводне културне баштине* (потписана 2001. године)¹⁶, нису ратификоване.

Ратификацијом *Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа* Србија се обавезала да документује, штити, очува и развија нематеријално културно наслеђе, које чине елементи који се бирају на државном нивоу.¹⁷ Међутим, заштита нематеријалног културног наслеђа још увек није уврштена у *Закон о културним добрима Републике Србије*. Националну мрежу за очување овог наслеђа чини више међусобно релативно независних тела при Етнографском музеју у Београду и другим институцијама. Основни инструмент заштите неког елемента овог наслеђа је његов упис у Национални регистар што даље представља услов за његову номинацију за Унескову листу.¹⁸ Према *Правилнику о упису у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије* из 2012. године, овај регистар се састоји од елемената на више листа, односно на „Листи знања“, „Листи живих чувара наслеђа“, „Листи светковина и обичаја“, „Листи усмених традиција“ и „Листи извођачких уметности“.¹⁹

За област заштите културног наслеђа посебно су важна документа која је донео **Унеско (UNESCO)**, али су значајна и документа организације **Икомос (ICOMOS)** и Савета Европе (**Council of Europe**). Од докумената које је донео Унеско само неколико њих правно су обавезујућа за земље потписнице. То су *Конвенција о заштити културних добара у случају оружаног сукоба* из 1954. године, *Конвенција о мерама забране и спречавању недозвољеног увоза, извоза и*

---

¹⁴ COE. *European Landscape Convention*, <https://rm.coe.int/1680080621>; Закон о потврђивању Европске конвенције о пределу, *Службени гласник РС*- Међународни уговори, бр. 4/2011

¹⁵ UNIDROIT, *UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects*.

¹⁶ UNESCO. *Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001260/126065e.pdf>

¹⁷ Милош Миленковић, *Повратак наслеђу. Оглед из примењене хуманистике* (Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију, 2016), 9-10.

¹⁸ *исто*, 75-76, 78.

¹⁹ МКИИИД, *Правилник о упису у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије*. До данас су два елемента из регистра, односно „Крсна слава“ (2014. године) (UNESCO ICH. *Slava, Celebration of Family Saint Patron's Day*, <https://ich.unesco.org/en/RL/slava-celebration-of-family-saint-patrons-day-01010>) и „Коло“ (2017. године) (UNESCO ICH, „Kolo, Traditional Folk Dance“, <https://ich.unesco.org/en/RL/kolo-traditional-folk-dance-01270>) уписана на Унескову листу нематеријалног културног наслеђа.

преноса власништва културних добара из 1970. године (са *UNIDROIT* Конвенцијом о украденим и незаконито извезеним културнимобјектима из 1995. године, која је надопуњује), *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине* из 1972. године, *Конвенција о заштити подводне културне баштине* из 2001. године и *Конвенција о заштити нематеријалне културне баштине* из 2003. године.

Међу **Унесковим** конвенцијама и препорукама, као посебно значајне за тему заштите и презентације археолошког наслеђа могу се издвојити следећа документа.

Конвенција о заштити светског културног и природног наслеђа, донета је у Паризу 1972. године²⁰ и представља основ целокупне заштите светског културног и природног наслеђа.²¹ Њом се противи посматрању наслеђа као својине, и прописују се дужности држава чланица - у виду проналажења, заштите, конзервације, популаризације и преношења културног и природног наслеђа које се налази на њиховој територији, на будуће генерације.

Препоруком о међународним начелима које треба примењивати при археолошким ископавањима из Њу Делхија 1956. године,²² наглашава се потреба презентације истражених налазишта и њихове доступности јавности у сврху туризма и едукације, а такође се препоручује оснивање образовних установа или музеја у близини самог налазишта.

Препорука о заштити лепоте и карактера предела из Париза донета је 1962. године,²³ посредно дотиче археолошко наслеђе, а њом се истиче потреба укључивања заштите предела у просторне и урбанистичке планове, као и правне заштите подручја око споменика, чиме се спречава његово мењање или уништавање без допуштења надлежних институција.

---

²⁰ UNESCO, *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>

²¹ Marko Rukavina, Mladen Obad Ščitaroci, Ksenija Petrić. "Prostorno-urbanistički aspekti zaštite nepokretnoga arheološkog naslijeđa. Međunarodni i nacionalni dokumenti o zaštiti", *Prostor* 21(2013).

²² UNESCO. *Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001145/114585e.pdf#page=40>

²³ UNESCO, *Recommendation concerning the Safeguarding of Beauty and Character of Landscapes and Sites*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001145/114582e.pdf#page=142>

Препорука о заштити споменика културе угрожених извођењем јавних и приватних радова из Париза 1968. године²⁴, односи се на потребу усклађивања заштите наслеђа друштвеним и привредним развојем, укључивања наслеђа у просторно планирање пре било каквих радова, приступачности наслеђа кроз туризам и очувања споменика *in situ*, заштитом археолошких налазишта као „резервата“, али и експропријацијом.²⁵

Препорука о заштити историјских целина и њиховој улози у савременом животу донета је у Најробију 1976. године,²⁶ и њом се истиче потреба интеграције историјских целина, па и археолошких налазишта у данашњи живот.

Конвенција о очувању нематеријалног наслеђа донета је у Паризу 2003. године. Према конвенцији, „нематеријално културно наслеђе (...) се нарочито испољава у следећим областима: (а) усменим традицијама и изразима, укључујући и језик као носиоца нематеријалног културног наслеђа; (б) извођачким уметностима; (в) друштвеним обичајима, ритуалима и свечаним догађајима; (г) знањима и обичајима који се тичу природе и свемира и (д) вештинама везаним за традиционалне занате.“ Унесков систем заштите нематеријалног културног наслеђа садржи *Репрезентативну листу нематеријалног културног наслеђа човечанства*, *Листу елемената нематеријалног културног наслеђа који захтевају хитну заштиту* и *Регистар добрих пракси*.²⁷

Унескови напори да заштити оно што данас називамо нематеријалним наслеђем датирају из 1952. године. Заштита ауторских права, интелектуалне својине, робне марке и патента, као почетак заштите онога што је тада називано *фолклор*, није успела, јер фолклор по својој дефиницији никад није јединствена креација појединца, углавном постоји у више варијанти и преноси се много више усмено и кроз обичаје него кроз материјалну форму као што су цртежи, записи,

---

²⁴ UNESCO. *Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private works*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001140/114047e.pdf#page=134>

²⁵ Јелена Вилус, „Међународноправна заштита археолошког наслеђа“, у *Зборник Друге и Треће конференције о интегративној заштити*, ур. С. Шиљеговић (Бањалука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, 2009), 231.

²⁶ UNESCO. *Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001140/114038e.pdf#page=136>

²⁷ UNESCO. *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, <https://ich.unesco.org/en/convention>

снимци или фотографије.²⁸ Такође, немогуће је један елемент нематеријалног наслеђа повезати са једном облашћу, па, тако, на пример, фестивали укључују различите облике изражавања, као што су позориште, песма, плес, гозбе, спорт, забава или ликовна уметност, а свака заједница одређује границе између ових облика, према својим сопственим интересовањима и обичајима.²⁹

Унеско је 1989. године усвојио *Препоруку за очување традиционалне културе и фолклора*³⁰, према којој фолклор (традиционална и популарна култура) представља целину која је настала на традицији творевина једне заједнице, а коју изражавају групе и појединци. Он се изражава кроз различите форме као што су језик, књижевност, музика, плес, игре, митологија, ритуали, обичаји, рукотворине, архитектура и друге уметности. Нешто касније, овај термин је замењен термином нематеријалног културног наслеђа.

Препорука о историјским градским пределима донета је у Паризу 2011. године³¹ и садржи савремена начела заштите везана за одрживи развој, односно интеграцију заштићених подручја, планирања и локалног развоја, где је заштита историјских подручја важна за равнотежу између урбаног раста и квалитета живота.

Што се тиче докумената које је усвојио **Икомос**, до данас је најутицајнија *Међународна повеља о заштити и рестаурацији споменика и места*, односно *Венецијанска повеља* донета 1964. године на Другом међународном конгресу архитеката и техничара који се баве историјским споменицима.³² Ова повеља се погрешно приписује Икомосу, чији је она основни документ у оквиру доктрине заштите, јер је ова организација основана годину касније након доношења

---

²⁸ Драгана Русалић, *Нематеријално наслеђе: нова реалност и изазов културне баштине* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009), 22.

²⁹ *исто*, 23.

³⁰ UNESCO. *Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000846/084696e.pdf#page=242>

³¹ UNESCO. *Recommendation on the Historic Urban Landscape*, <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>

³² ICOMOS. *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964)*, https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf. Слободан Ненадовић, *Заумита градитељског наслеђа* (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 1980), 155-156.

повеље.³³ Њом се истиче очување споменика као дела уметности и сведока историје, али и њихова употреба у друштвено корисне сврхе. Према повељи, важно је очувати простор у коме се грађевина налази и од кога је споменик неодвојив, па је измештање споменика дозвољено само ако се њиме чува сам споменик или ако је то оправдано интересом националног или међународног значаја. Конзерваторске мере обухватају консолидацију споменика (која се, у случају да су традиционалне технике неадекватне, може извести и уз помоћ оних савремених), рестаурацију, („која мора стати онде где претпоставка почиње“ и чији циљ није „јединство стилова“, већ поштовање доприноса свих историјских периода грађевине), као и анастилозу (где се истиче неопходност постојања разлике између историјске структуре и везних материјала), док мере *apriori* искључују реконструкцију. Сваки даљи неопходан рад заснован на претпоставкама мора бити различит од архитектонске композиције и носити печат нашег времена, чиме се оставља могућност присуства савремене архитектуре.³⁴

Базирајући се на Венецијанској повељи Икомос доноси и друга важна документа којима разрађује специфичне теме, од којих неке дотичу или се у целини односе на археолошко наслеђе.

Европском повељом о архитектонском наслеђу, донетом у Стразбуру 1975. године,³⁵ истиче се да будућност овог наслеђа зависи од његове интеграције у живот људи, значења у просторним и урбанистичким плановима, и промовише интегративна заштита са могућношћу нових намена наслеђа и савремених архитектонских интервенција, али уз поштовање контекста.

Амстердамска декларација из 1975. године,³⁶ усвојена на Конгресу о европској архитектонској баштини, има за основу интегралну заштиту архитектонског наслеђа као један од важних циљева просторног и урбанистичког

---

³³ Jukka Jokilehto, „The context of the Venice Charter (1964)“, *Conservation and Management of Archaeological Sites* 2 (1998): 229-233.

³⁴ Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu* (Split: Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet u Zadru - OOUR Prirodno-matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu, Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta – Zagreb - Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa u Splitu, 1985), 122.

³⁵ ICOMOS, *European Charter for the Architectural Heritage*, <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/170-european-charter-of-the-architectural-heritage>

³⁶ ICOMOS. *The Declaration of Amsterdam*, <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/169-the-declaration-of-amsterdam>

планирања, а истиче се потреба за сталним дијалогом између урбаниста и конзерватора.

Повеља о заштити историјских градова и урбаних подручја из 1987. године (Вашингтонска повеља)³⁷ истиче важност склада историјских градова и савременог живота, и позива на његово укључивање у просторно и урбанистичко планирање.

Повељом о заштити и управљању археолошким наслеђем донетом 1990. године (*Повеља из Лозане*),³⁸ истиче се археолошко наслеђе као необновљив ресурс са препоруком његовог очувања *in situ*, и наглашава потреба укључивања његове заштите у урбанистичко и просторно планирање. Истиче се и важност употребе недеструктивних метода истраживања, односно избегавања потпуног археолошког ископавања, увек остављајући непоремећене делове за будућност (с обзиром да се њима увек врши избор онога што се чува, а у исто време се уништавају неке друге информације) и ограничавања ископавања на места угрожена развојем, променом употребе земљишта, пљачкањем или природним пропадањем. Неугрожена места се ископавају само у циљу објашњења научних проблема или њихове ефикасније интерпретације за јавност. Реконструкције имају две основне функције – експеримент и интерпретацију, али се морају разликовати од постојећих структура и где год је то могуће, не би их требало изводити директно на археолошким остацима.

Документ о аутентичности из Наре, донет 1994. године³⁹, представља један од најутицајнијих докумената из области заштите наслеђа, који је био једна врста прекретнице у посматрању аутентичности, јер доноси оцењивање аутентичности и вредности споменика у односу на културни и контекст коме оно припада и еволуцију током времена, а не према непромењивим критеријумима, истичући постојање разноликости културног наслеђа и захтевајући поштовање свих култура.⁴⁰

---

³⁷ ICOMOS, *Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987)*, https://www.icomos.org/charters/towns_e.pdf

³⁸ ICOMOS, *Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage*, https://www.icomos.org/charters/arch_e.pdf

³⁹ ICOMOS. *The Nara Document on Authenticity*, <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>,

⁴⁰ Marko Rukavina, Mladen Obad Ščitaroci, Ksenija Petrić. "Prostorno-urbanistički aspekti zaštite nepokretnoga arheološkog naslijeđa. Međunarodni i nacionalni dokumenti o zaštiti", *Prostor* 21(2013).

Повеља из Буре, коју је донео национални Икомосов одбор Аустралије прво 1999. године⁴¹, а затим и ревидирао више пута све до 2013. године⁴², истиче потребу задржавања просторних односа у местима од културног значаја за прошле, садашње или будуће генерације, и не допушта нову изградњу или рушење, који негативно утичу на њихову вредност, уз обавезу идентификације интервенција у односу на постојећу грађевину. Археолошка ископавања споменика су допуштена само у циљу прикупљања података потребних за доношење одлуке о њиховој заштити, или у случају када остацима прети уништење или недоступност, док су реконструкција и рестаурација могуће, али само уз поседовање довољно података о претходном стању грађевине.

Декларација и заштити околине историјских грађевина и подручја из Сиана донета 2005. године, уводи појам *setting* (околина) као непосредну околину која је део споменика или места и доприноси његовом значењу и карактеру, обухватајући материјалне и нематеријалне елементе. Декларацијом се истиче потреба уостављања контактних зона (*buffer zones*) и не искључује могућност промена и нове изградње, али увек уз употребу студија утицаја на наслеђе (*heritage impact assessment method*).⁴³

Декларација о заштити духа места из Квебека донета 2008. године препознаје важност духа места који се „састоји од материјалних елемената (места, грађевина, предела, рута, предмета) и нематеријалних елемената (сећања, наративи, писани документи, фестивали, комеморације, ритуали, традиционална знања, вредности, текстуре, боје, мириси и др.).“ Тако нематеријално наслеђе даје „богатије и комплетније значење“ наслеђу као целини и мора се узети у обзир у свим пројектима.⁴⁴

---

⁴¹ AUSTRALIA ICOMOS, *The Burra Charter (The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance)*, http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf

⁴² AUSTRALIA ICOMOS. *The Burra Charter (The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance)*, <http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf>

⁴³ ICOMOS, *Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas*, <https://www.icomos.org/xian2005/xian-declaration.pdf>

⁴⁴ ICOMOS. *Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place*, <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>,

Повеља о интерпретацији и презентацији места културног наслеђа донета 2008. године у Квебеку,⁴⁵ препознаје интерпретацију и презентацију као део процеса заштите и управљања наслеђем, а истиче потребу изградње лако препознатљиве интерпретативне инфраструктуре усклађене са карактером простора, али и одржавања пажљиво планираних културних манифестација у овим просторима.

Повеља о путевима културе донета 2008. године у Квебеку,⁴⁶ истиче да пут културе није у конфликту са другим категоријама културних добара, јер све оне могу постојати у оквиру једне руте. Пут културе према повељи ствара нову везу између ових добара, даје „тачнију визију историје“, стимулише разумевање и комуникацију међу људима, јер се заснива на контексту, међукултуралном значају целине и динамици.

Начела чувања и управљања историјским градовима и урбаним подручјима из Валете донета 2011. године,⁴⁷ обухватају многе просторне аспекте заштите историјских градова у које је укључено и археолошко наслеђе. Документ промовише интеграцију историјских подручја у савремени живот заједнице као основу за просторно планирање.

Декларација о наслеђу као покретачу развоја из Париза донета 2011. године⁴⁸, дискутује о решењу односа заштите наслеђа и савременог развоја, предлажући да се наслеђе укључи у одрживи развој, користи, промовише и унапређује у контексту развоја привреде и туризма.

Појам археолошког парка не постоји у Унесковим *Смерницама*, иако се и код ових простора морају поставити правила, а која би требало да подразумевају заштиту историјских извора као основни циљ свих активности, али увек уз баланс заштите са атрактивношћу, интеграцију археолошких паркова у шири културни предео, дидактичко информисање посетилаца о његовим културним и природним вредностима, а најпре уз добро управљање парком, не би ли сви напред наведени

---

⁴⁵ ICOMOS. *The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*, https://www.icomos.org/charters/interpretation_e.pdf.

⁴⁶ ICOMOS. *The ICOMOS Charter on Cultural Routes*, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/culturalroutes_e.pdf

⁴⁷ ICOMOS. *The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas*, https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_CIVVIH_text_EN_FR_final_20120110.pdf

⁴⁸ ICOMOS. *The Paris Declaration on Heritage as a Driver of Development*, https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_Declaration_de_Paris_EN_20120109.pdf

циљеви били испуњени.⁴⁹ *Препоруке прве међународне Икомосове конференције о археолошким парковима и локалитетима*, односно *Салала препоруке*, донете 2015. године у Салалу, Оман, истичу потребу укључивања појма *археолошки парк* у званичну терминологију Унеска и Икомоса. Према препорукама, археолошки парк је „веза између научног истраживања и јавности“, а „може бити област дефинисана именом, издвојена према вредности наслеђа и земље која је везана за њега, уз потенцијал да постане интерпретативни, образовни и рекреативни ресурс за јавност, који би требало заштитити и очувати.“ Парк се састоји од археолошких остатака (испод или изнад земље, покретних и непокретних), а његова величина би требало да буде минимално величине подземног дела, односно површине које покривају археолошки остаци. Предео мора бити пажљиво пројектован да обезбеди заштиту археолошких остатака, да има контролисане улазе, да је окружен одговарајућом бафер зоном, да су истражени делови доступни публици и интерпретирани, а документација о ископавањима и конзервацији доступна на локалитету. Ако је могуће осигурати њихово очување, предмети из музеја могу бити враћени у свој оригинални контекст у случају повремених изложби. Што се тиче конзервације, она мора поштовати аутентичност и интегритет остатака који се приказују, па су дозвољени: анастилоза (уз велику прецизност), консолидација (за обезбеђење стабилности и сигурности) и *интерпретативна стабилизација* (ако је реверзибилна и не оштећује оригиналне материјале или контекст), а сви додатни елементи се морају јасно уочавати у укупној слици, у односу на оне оригиналне, док се реконструкција која није заснована на науци, на самом локалитету забрањује („проблематичне“ реконструкције је могуће изводити само ван археолошке зоне, и то онда ако су добро документоване и искрене у презентацији, уз услов реверзибилности третмана). Неопходно је вршити стални мониторинг, градити визиторске центре, увести едукативне службе, музеје, интерпретативне центре, информационе системе, али и медицинске екипе. У просторном уређењу се препоручују видиковци, стазе, настрешнице и паркови. Промовише се поштовање животне средине и локалне заједнице, али и одржавање

---

⁴⁹ Michael Jansen, „Archaeological Parks, the International Perspective“. U *ICOMOS Oman International Conference on Archaeological Parks and Sites, Sultanate of Oman, Salalah, 23rd – 25th February, 2015*. Office of the Adviser to His Majesty the Sultan for Cultural Affairs, 2015, 10

комуникација са свим учесницима у простору, и то на међународном, националном и локалном нивоу.⁵⁰

Икомосове Салала смернице за управљање јавним археолошким локалитетима из Њу Делхија из 2017. године, представљају додатак претходном документу из Салале, према којима јавно, савесно презентовано наслеђе обогаћује наше разумевање текуће везе између људи и природе, као и начина на које се људи организују и међусобно комуницирају. Јавно доступна археолошка налазишта могу генерисати економску добит, али би то требало спровести на одржив начин, што захтева разумевање начина на који јавност може помоћи у заштити локалитета, али и начина на који га она може угрозити. Планирање током управљања локалитетима не би требало да буде везано само са њега, већ и за његову непосредну околину, али и регион, културне и природне ресурсе, инфраструктуру и традиционалну употребу простора.⁵¹

Савет Европе је донео бројне документе о заштити и презентацији културно-историјског наслеђа. Овде ћемо навести најважније од њих.

Европска конвенција о култури, донета у Паризу 1954. године,⁵² упоставља концепт заједничког културног европског наслеђа које је неопходно сачувати и учинити доступним.

Резолуција (68)12 о активном одржавању споменика, група о целина грађевина од историјског и уметничког значаја у контексту регионалног планирања, донета 1968. године,⁵³ истиче просторно планирање као најбољи начин за решавање проблема у грађеним срединама, а заштита историјских грађевина се врши кроз њихову интеграцију у урбани и рурални живот.

---

⁵⁰ ICOMOS. *Draft Recommendations of the First International Conference of ICOMOS on Archaeological Parks and Sites 23.-25.February 2015 Salalah, Sultanate of Oman*, whc.unesco.org/document/135364

⁵¹ ICOMOS. *Salalah guidelines for the management of public archaeological sites to be used in conjunction with the Salalah recommendation on archaeological parks and sites*, New Delhi ICOMOS generalassembly review draft 25 february 2017, http://icahm.icomos.org/wp-content/uploads/2017/03/Final_Guidelines-for-Managament-of-Public-Archaeological-Sites_New-Delhi-2017-EN45405.pdf

⁵² COE, *European Cultural Convention*, <https://rm.coe.int/168006457e>.

⁵³ COE, *Resolution 68 (12) on the active maintenance of monuments, groups and areas of buildings of historical or artistic interest within the context of regional planning*, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804bb7e6

Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа, донета у Лондону 1969. године,⁵⁴ представља прву европску повељу која се издвојено бави заштитом археолошког наслеђа, а која је усмерена на спречавање нелегалних ископавања и трговине предметима, и истиче потребу одређивања граница заштићених зона. **Конвенција је ревидирана** 1992. године и донета у Валети (**Повеља Малте**), а од тада се темељи на интегралној заштити, која подразумева претходну сарадњу различитих струка, залаже се за очување *in situ* археолошких налазишта и формирање заштићених археолошких подручја, чак иако нема видљивих остатака - и у земљи и под водом. Ова конвенција не помиње предео, али помиње структуре, конструкције, места и споменике као део контекста.⁵⁵

Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе из Гранаде, донета 1985. године,⁵⁶ такође је заснована на начелима интегративне заштите, где је заштита наслеђа један од основних циљева планрања, и где није допуштено нарушавање архитектонског или историјског карактера самог наслеђа. Конвенција не помиње јасно предео, али се ипак фокусира на дефиницију архитектонских ансамбала и места, где су места комбинована дела човека и природе која имају довољно карактеристичан и хомоген карактер, који је самим тим и изузетан.

Препорука R(89)5 комитета министара држава чланица у вези заштите и унапређења археолошког наслеђа у контексту урбанистичког и просторног планирања из 1989. године,⁵⁷ препознаје проблеме заштите овог наслеђа у контексту урбанизације и јавних радова, и промовише потребу заједничког рада археолога, планера и инвеститора током израде планова свих ранга, и могућност измене пројекта ако грађевински радови угрозе наслеђе.

Резолуција R(98)4 о путевима културе Савета Европе, донета 1998. године,⁵⁸ поставила је критеријуме за прихватање путева културе. Према њој,

---

⁵⁴ COE, *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage*, <https://rm.coe.int/1680072318>.

⁵⁵ Jana Špulerová, František Petrovič, „Historical Agricultural Landscape as a Subject of Landscape Ecological Research“, *Hrvatski geografski glasnik*, 73/2 (2011): 152-153.

⁵⁶ COE, *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, <https://rm.coe.int/168007a087>

⁵⁷ COE, *Recommendation No. R (89) 5 of the Committee of Ministers to member States concerning the protection and enhancement of the archaeological heritage in the context of town and country planning operations*, <http://www.icom-russia.com/upload/documents/recomendation%20of%20the%20committee%20of%20ministers%20to%20member%20states%20concerning%20the%20protection%20and%20enhancement.pdf>

⁵⁸ COE, *Resolution (98) 4 on the Cultural Routes of the Council of Europe*, <https://rm.coe.int/16804fca2b>

тема пута културе мора да представља европске вредности и да буде заједничка за неколико земаља Европе, њу мора разрадити више стручњака из различитих научних дисциплина и различитих крајева Европе, она мора да буде илустрација европског сећања, историје и наслеђа, да се тиче бар једне од тема из општег концептуалног оквира програма (народи, миграције, велики цивилизацијски токови) и допринесе тумачењу данашње европске разноликости, да буде погодна за културне и образовне размене намењене младима, да омогући развијање различитих пројеката који нуде нов приступ проблемима културног туризма и одрживог културног развоја и да омогући сарадњу у различитим областима деловања успостављањем мултидисциплинарних мрежа. Резолуција је замењена *Резолуцијом CM/Res(2007)12 о путевима културе Савета Европе* из 2007. године,⁵⁹ која је поред већ одређених критеријума, донела и још један, односно да тема пута културе мора бити посвећена развоју туристичких производа у партнерству са туристичким агенцијама и оператерима.

Препорука за заштиту и очување индустријског, техничког и инжењерског наслеђа, усвојена 1990. године,⁶⁰ подсећа да техничко, индустријско и инжењерско наслеђе чини интегрални део историјског наслеђа Европе. Њом се препоручује предузимање мера за идентификацију, истраживање и научну анализу овог наслеђа, његова заштита, промоција и унапређење кроз јавне кампање са нагласком на туризму, али и међународно удруживање у очувању изузетних комплекса, као заједничког европског наслеђа.

Повеља из Вероне о употреби античких места спектакла из 1997. године,⁶¹ настала је у циљу промоције употребе једног дела непокретног археолошког наслеђа, односно позоришта, амфитеатара, циркуса и др.

Европска конвенција о пределу донета у Фиренци 2000. године,⁶² препознаје предео као везу између природног и културног наслеђа Европе, и подстиче одрживи развој заснован на уравнотеженом и хармоничном односу

---

⁵⁹ COE, *Resolution CM/Res(2007)12 on the Cultural Routes of the Council of Europe*, <http://www.via-regia.org/kulturstrasse/pdf/resolutionengneu.pdf>

⁶⁰ COE, *Recommendation no. r (90) 20 of the committee of ministers to member states on the protection and conservation of the industrial, technical and civil engineering heritage in Europe*, <https://rm.coe.int/16804e1d18>.

⁶¹ COE, *Verona Charter on the Use of Ancient Places of Performance*, <http://www.univeur.org/cuebc/downloads/PDF%20carte/87%20Verona%20declaration.pdf>

⁶² COE. *European Landscape Convention*, <https://rm.coe.int/1680080621>

између друштвених потреба, привредних активности и вредности природне средине. За разлику од постојећих конвенција⁶³, а које штите вреднована места, *Европска конвенција о пределу* је обухватила и „свакодневне пределе“, урбане, субурбане, мало насељене, комерцијалне, индустријске, туристичке, или пределе постојеће инфраструктуре, уважавајући то да у њима и даље живе људи.⁶⁴ Конвенција је повезала предео са потребом „да се достигне одрживи развој заснован на уравнотеженом и хармоничном везома између друштвених потреба, економских активности и окружења.“⁶⁵ Посебно је истакнута улога природне средине, у оквиру еколошких, културних и друштвених аспеката, а промене „у пољопривреди, шумарству, техникама индустријске производње и експлоатације минерала, регионалном планирању, планирању градова, саобраћају, инфраструктури, туризму и рекреацији“, као и „промене у светској економији“ су означене као средства „убрзања трансформације предела“.⁶⁶

У документима **Међународне уније за заштиту природе (IUCN – International Union for Conservation of Nature)** се признавање културног предела осећа у виду тезе да о културним пределима не треба ни причати као о извдојеним, јер је сваки предео, чак и онај природни, у исто време културни. Тако само преовлађујућа физичка карактеристика може неки предео квалификовати у једну или другу категорију.⁶⁷ Са *Европском конвенцијом о пределу* настаје дефиниција **предела** где је предео област, онаква какву је виде људи, и чији је карактер резултат акције и интеракције природних и/или људских фактора. Овде се не вреднују предели и не обухватају се само они „изузетни“, већ и сви остали, јер су они такође важни за квалитетан живот становништва. Она се чак односи и на деградиране пределе, апелујући да се они унапреде. С обзиром да **културни**

---

⁶³ Међу њима су *Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе* из 1985. године, *Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа* из 1992. године, *Конвенција о биолошкој разноврсности* из 1992. године (Закон о потврђивању Конвенције о биолошкој разноврсности, *Службени лист СФРЈ*, Међународни уговори, бр. 11/2001; UNESCO. *Convention on Biological Diversity*, <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>) или *Конвенција о заштити светске културне и природне баштине* из Париза 1972. године.

⁶⁴ Тијана Црнчевић, Игор Марић, Олгица Бакић, „Планирање и управљање пределима бањских места у Србији са посебним освртом на изабране судије случаја“, *Архитектура и урбанизам* 29(2010): 58.

⁶⁵ COE. *European Landscape Convention*, <https://rm.coe.int/1680080621>

⁶⁶ COE. *European Landscape Convention*, <https://rm.coe.int/1680080621>

⁶⁷ Jana Špulerová, František Petrovič, „Historical Agricultural Landscape as a Subject of Landscape Ecological Research“, *Hrvatski geografski glasnik*, 73/2 (2011): 152.

предео у поменутој конвенцији не постоји као категорија предела, чини се да термин *културног предела*, само изолује одређена места на основу једне врсте вредновања, оног ког су поставиле *Оперативне смернице о примени Конвенције о светском наслеђу* 1992. године. Овим су начињени покушаји да се споје природно и културно наслеђе, *култура* и *предео*, човек и природа, међутим, концепт предела какав доноси *Европска конвенција о пределу* много више указује на поменуту везу, која је током историје стварала „идиличне пејзаже“, али и оне мање лепе. Да концепт предела свакако обухвата концепт културе и без издвајања културног предела, говори и припремни извештај написан током израде саме *Конвенције*, у коме пише да предели омогућавају препознавање културних вредности јер „сведоче о употребама и вештинама везаним за природу или урбане композиције које су друштва имплементирала, као и о делу локалне историје, често изазивајући машту народа током миленијума,“ доприносе осећањима културног идентитета, припадања, континуитета и колективног сећања, инспирисали су писце и уметнике и „упили су културу и душу народа“.⁶⁸ Зато би у културне пределе требало да се уброје и напуштени предели са историјском употребом природних ресурса и обраде земљишта.⁶⁹ Воденице, поља и насеља у оквиру једног предела често нису вредноване као културно наслеђе, „јер се сматрају уобичајеним“, али важно је усвојити једну врсту еколошког погледа на предео. Историјске структуре у оквиру пољопривредних предела као јединствена острва биљних и животињских заједница које трају кроз векове су биотопи настали услед људских интервенција, и који данас зависе од њих. Оне су представљене воћњацима, пашњацима, ораницама, као и земљиштима напуштеним после колективизације, мочварама и другим „непродуктивним и непожељним срединама“, које свуда у Европи постају ретке.⁷⁰ Међутим, иако без

---

⁶⁸ *isto*, 153-154.

⁶⁹ Tatiana Hrnčiarová, „Prírodné akultúrne aspekty krajiny a jej potenciál“, *Životné prostredie*, 38/2(2004): 61-65. На Унесковој листи светског наслеђа у категорији културних предела уписани су и различити пољопривредни предели, земљораднички, сточарски или винарски, али само они активни. Један од оних који приказује културну традицију земљорадничких предела која и даље постоји у употреби и подели земљишта која се није мењала од средњег века, именима места и насеља која постоје у континуитету од праисторије, и биолошкој разноврсности је Пољопривредни предео јужног Оланда у Шведској, уписан на листу 2000. године (UNESCO WHS List. „Agricultural Landscape of Southern Öland“, <http://whc.unesco.org/en/list/968>).

⁷⁰ Jana Špulerová, František Petrovič, „Historical Agricultural Landscape as a Subject of Landscape Ecological Research“, *Hrvatski geografski glasnik*, 73/2 (2011): 157.

тржишне вредности, оне чувају климу, земљиште од ерозије, састав атмосфере и „генетску библиотеку“.⁷¹

Република Србија је, као што је већ раније напоменуто, ратификовала *Европску конвенцију о пределу*. Појам предела се налази и у неколико националних закона. Аутори из Института за архитектуру и урбанизам Србије, Тијана Црнчевић, Игор Марић и Олгица Бакић су у једној анализи планирања у управљања пределима у Србији, донели преглед њиховог законског оквира.⁷² Ратификација поменуте конвенције подразумева и обавезу увођења прописа за „заштиту, управљање и планирање предела“, док се под заштитом подразумевају „поступци очувања и одржавања значајних или карактеристичних обележја предела, оправдани вредношћу наслеђа, која је проистекла из његове природне конфигурације и/или људске активности.“ Обавезе су и интегрисање политике предела у просторно и урбанистичко планирање у смислу успостављања идентификације и процене. *Закон о планирању и изградњи*⁷³ не предвиђа у оквиру планских докумената заштиту, управљање и планирање пределима, већ се подразумева да је он укључен у сегменте који обрађују природу, природна и културна добра. *Закон о заштити животне средине РС* помиње појам *предела* када дефинише заштићено природно добро као „очувани део природе посебних

---

⁷¹ Tatiana Hrnčiarová, „Prírodné akultúrne aspekty krajiny a jej potenciál“, *Životné prostredie*, 38/2(2004): 61-65. У Словачкој, где скоро пола површине државе покрива пољопривредна површина, пројекат инвентарисања ових сегмената пољопривредних предела покренут је 2009. године од стране Института за предеону екологију. Уз помоћ ваздушних снимака и географског информационог система, око 10% места која су на тај начин идентификована изабрано је и мапирано. Она су тако класификована на екстензивна култивисана поља, ливаде, пашњаке, воћњаке и винограде, напуштена земљишта која нису наслеђена и на које није утицала пољопривредна колективизација, затим мале структуре настале након поделе земљишта, земљишта са основном наменом која није промењена током колективизације у периоду социјализма, оригиналне форме антропогеног рељефа и места са сачуваним одликама традиционалних пољопривредних технологија. Сви ови предели које словачки аутори Јана Шпулерова и Франтишек Петровић називају „пољопривредним пределима са очуваним историјским структурама предела, традиционалним пољопривредним технологијама или еколошким узгојем, са присуством природних или полу-природних хабитата“ представљају важно културно наслеђе, коме су главне претње интензивна пољопривреда, напуштање земљишта и пошумљавање. Традиционалне технологије, власништва над земљом, подела земљишта, као и резултати легислативних и економско политичких услова одређених периода тако постају трагови историјског развоја (Јана Špulerová, František Petrovič, „Historical Agricultural Landscape as a Subject of Landscape Ecological Research“, *Hrvatski geografski glasnik*, 73/2 (2011):158-160).

⁷² Тијана Црнчевић, Игор Марић, Олгица Бакић, „Планирање и управљање пределима бањских места у Србији са посебним освртом на изабране судије случаја“, *Архитектура и урбанизам* 29(2010): 57-65.

⁷³ Закон о планирању и изградњи, *Службени гласник РС* бр. 72/2009, 81/2009, 64/2010, 24/2011, 121/2012, 42/2013, 50/2013, 98/2013, 132/2014, 145/2014

вредности и одлика“, а јавно природно добро као „уређени или неуређени део природног богатства, односно ваздуха, приобаља... предела... једнако доступан свима.“⁷⁴ У *Закону о стратешкој процени утицаја на животну средину*⁷⁵ појављује се термин *пејзаж* где је процена утицаја на животну средину „превентивна мера заштите животне средине заснована на изради студије“, а са циљем предвиђања штетних утицаја одређених пројеката на живот и здравље људи... пејзаж.“ Тема предела је укључена и у *Просторни план Републике Србије од 2010. до 2020. године*⁷⁶, где је један од оперативних циљева „интеграција проблематике обезбеђења квалитета предела“, а овим се диференцирају природни и културни предели, који даље могу бити рурални и урбани. У *Закону о заштити природе* се „уређује заштита и чување природе биолошке, геолошке и предеоне разноврности као дела животне средине.“⁷⁷

Оквирна конвенција Савета Европе о вредностима културног наслеђа за друштво (Фаро конвенција) донета 2005. године, наглашава могућност употребе наслеђа као ресурса одрживог развоја, истичући да сви имају право на коришћење наслеђа, а уводи се и појам културног окружења (*cultural environment*) које обухвата материјалне и нематеријалне културне вредности.⁷⁸ Ова конвенција је врло важна за тему јачања свести о вредности и значају културног наслеђа, нудећи културно наслеђе као „платформу за интеркултурни дијалог“, као нову „алатку“ за спровођење принципа разумевања културне различитости, ослоњену на основна људска права и већ утврђене принципе очувања културног наслеђа.⁷⁹

Резолуција 1924 (2013) о индустријском наслеђу у Европи донета је 2013. године, позива се на пионирску улогу Европе у светској глобализацији и наглашава да европско индустријско наслеђе, материјално и нематеријално,

---

⁷⁴ Закон о заштити животне средине, *Службени гласник РС* бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – др.закон, 72/2009 – др.закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016

⁷⁵ Закон о стратешкој процени утицаја на животну средину, *Службени гласник РС*, 135/2004, 88/2010

⁷⁶ Закон о Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године, *Службени гласник РС*, бр. 88/2010

⁷⁷ Закон о заштити природе 2009

⁷⁸ COE. *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, <https://rm.coe.int/1680083746>.

⁷⁹ Славица Вујовић, „Мултидисциплинарност – оквир за јачање свести о значају и вредности културног наслеђа“, у *Зборник Четврте конференције о интегративној заштити*, ур. С. Шиљеговић, (Бањалука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, 2010), 18.

представља „градивни блок нашег заједничког идентитета, јер одражава богату историјску интеракцију кроз преношење вештина и стручности, технологија и процеса преко државних граница, и да се разумевање и поштовање овог европског наслеђа и његових најзначајнијих места мора пренети на будуће генерације.“⁸⁰

Осим Унескових, Икомосових и повеља Савета Европе, важно је поменути и још једну повељу, а која је везана за очување индустријског наслеђа. Иако су почeci идентификације, валоризације и заштите индустријског наслеђа у свету везани за оснивање Међународног одбора за заштиту индустријског наслеђа (TICCIH - International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage) 1978. године, тек 2003. године на конгресу у Русији настала је **Повеља за индустријску баштину из Нижњи Тагила** (The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage).⁸¹ У повељи је индустријско наслеђе дефинисано као наслеђе које чине остаци индустријске културе који имају историјску, технолошку, друштвену, архитектонску или научну вредност, а овде су осим индустријских грађевина, постројења и инфраструктуре, и места друштвених активности повезана с индустријом (становање, религија или образовање).⁸² Овде је потребно поменути и заједнички документ Икомоса и Међународног одбора за заштиту индустријског наслеђа, односно **Начела за заштиту индустријског наслеђа, структура, подручја и пејзажа (Даблински принципи)** усвојена у Паризу 2011. године. Према њима индустријско наслеђе обухвата материјално и нематеријално наслеђе, односно покретна и непокретна добра, али и техничка знања, организацију рада, социјално и културно наслеђе које је обликовало живот заједнице, довело до великих промена у друштвима и свету, и показује дубоку везу између природне и културне средине.⁸³

---

⁸⁰ COE. *Resolution 1924 (2013) Industrial heritage in Europe*, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=19512&lang=EN>

⁸¹ Mirna Ratkajec, „Zaštita industrijske baštine na primjeru Tvornice strojeva i ljevaonice metala Braća Ševčik“, *Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 5/2014(2014):253

⁸² TICCIH. *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*, <https://www.icomos.org/18thapril/2006/nizhny-tagil-charter-e.pdf>

⁸³ ICOMOS – TICCIH. *Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes “The Dublin Principles”*, https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf.

5.1.2 Очување аутентичности, интегритета и изузетне универзалне вредности наслеђа

Данашња конзервација је генерисана из западне Европе и све теорије и доктрине су дошле из историјских и идеолошких промена у XVIII и XIX веку у Европи.⁸⁴ Вероватно два најзначајнија теоретичара архитектуре XIX века, оба са романтичним гледањем на прошлост и наслеђе, али са супротно исказаним ставовима у области физичке заштите историјских споменика, били су енглески писац, теоретичар и сликар Џон Раскин (*John Ruskin*, 1819-1900) и француски архитекта, рестауратор и теоретичар Ежен Виоле ле Дик (*Eugène Viollet-le-Duc*, 1814-1879). Они су својим утицајним деловањем на више стваралачких поља довели до настанка различитих мишљења у области заштите наслеђа у Европи. Преовлађујући став у заштити споменика, па и у Саветодавним телима Унеска, је одувек био ближи Раскиновим схватањима о минималним мерама конзервације, уз често неправедно осуђивање свих ле Дикових интервенција, а које су спасиле велики број средњовековних споменика у Француској од пропадања. Раскин је осуђивао било какву интервенцију на историјским грађевинама, изузев основних конзерваторских поступака, и тако се залагао за очување духа грађевине који јој је дао њен градитељ, док је ле Дик постао познат по својим обимним захватима на рестаурацијама, са жељом за оживљавањем споменика, и често био осуђиван због произвољности интерпретације. Ова разлика у ставовима два аутора се можда може приписати њиховим доменима, односно чињеници да је Раскин деловао само у пољу теорије, док је ле-Дик практично деловао на грађевинама.⁸⁵

---

⁸⁴ Aylin Orbasli. „Training Conservation Professionals in the Middle East“, *Built Environment* 33/3(2007): 307-308.

⁸⁵ Emilija Nikolić, Jelena Anđelković Grašar, Dragana Rogić, „Authenticity in Presenting History: The Influence of Ruins on Visitor’s Impressions“, *Archaeology and Science* 7/2011(2012): 232. Средњовековни утврђени град Каркасон у Француској је на Листи светске баштине од 1997. године (UNESCO. „Historic Fortified City of Carcassonne“, <https://whc.unesco.org/en/list/345>). Међутим, његова номинација је одбијена 1985. године, јер су међународно познате рестаурације које је на њему извео Виоле ле Дик у XIX веку осуђене као оно што је одузело аутентичност овом споменику и његовом историјском ткиву (Oliver Creighton, „Contested Townscapes: The Walled City as World Heritage“, *World Archaeology* 39/3(2007): 339-354). Иако се остаци људског деловања на овом месту могу пратити и до VI века пре нове ере, град је напредовао највише у периоду од XIII до XIV века. Захваљујући Виоле ле Диковим рестаурацијама, заснованим на детаљним археолошким и архитектонским анализама, данашњи изглед је много ближи оном из XIV века него што је стање пре рестаурације то одавало. Након усвајања *Документа о аутентичности из Наре* 1994. године, према коме се о аутентичности суди у оквиру одређеног културног контекста,

Аутентичност и интегритет према Оперативним смерницата о примени Конвенције о заштити светског културног и природног наслеђа - Заштита светског наслеђа од стране Унеска је званично започела потписивањем *Конвенције о заштити светског културног и природног наслеђа* 1972. године, према којој се тврди да постоје неки делови светског и културног наслеђа који су толико јединствени и научно важни за свет да њихово очување за садашњост и будућност није брига само појединачних нација, већ и међународне заједнице.⁸⁶ Прво добро светског наслеђа је уписано на Листу светске баштине 1978. године. Да би неко место данас било уписано на ову Листу, у складу са *Оперативним смерницата о примени Конвенције заштити светског културног и природног наслеђа*, потребно је да поседује изузетну универзалну вредност, односно „културни и/или природни значај који је толико изузетан да превазилази националне границе и постаје од заједничког значаја за садашње и будуће генерације целог човечанства“,⁸⁷ испуни услове аутентичности и интегритета, и има одговарајуће системе законске заштите, редовног одржавања и очувања, као и планиран простор јасно одређених граница.⁸⁸

Појам **аутентичности** није постојао у Конвенцији из 1972. године. Увео ју је Икомос 1976. године, као „јединство и интегритет квалитета који проистиче из окружења, функције, дизајна, материјала, занатског рада и стања у коме се нешто налази“, а концепт је уведен у *Оперативне смернице* 1977. године, као „аутентичност у дизајну, материјалима, занатском раду и окружењу“, односећи се само на материјалне атрибуте неког дела.⁸⁹ Настао је као резултат европске конзерваторске мисли и у духу *Венецијанске повеље*, према којој би све реконструкције требало избегавати *a priori*.⁹⁰ Међутим, убрзо је и „изазван“ номинацијама за Унескову Листу светског наслеђа, и то реконструисаних места

Каркасон је уписан баш на основу поменутих рестаурација, као носилац важне улоге у тадашњем европском покрету очувања наслеђа. Приликом уписа, рестаурација више није тумачена као претња историјском ткиву, већ као један други, различит „слој“ у његовом постојању (*isto*, 343).

⁸⁶ R. O. Slatyer. „The Origin and Evolution of the World Heritage Convention“. *Ambio* 12, 3/4(1983):138

⁸⁷ UNESCO. *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>, par. 77-78.

⁸⁸ *isto*, par. 78, 87, 96.

⁸⁹ Christina Cameron, Nabuko Inaba, „The Making of the Nara Document on Authenticity“. *APT Bulletin* 46/4(2015): 31

⁹⁰ ICOMOS. *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964)*, https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, art.15.

као што су Варшава, манастир Рила у Бугарској или дворец Каркасон у Француској, а који су сви касније уписани на ову Листу.⁹¹ Да би данас један споменик или место испунили услове аутентичности према условима *Оперативних смерница*, неопходно је да су му *културне вредности* искрено и веродостојно изражене кроз следеће особине: облик и дизајн; материјале и структуру; употребу и функцију; традиције, технике и системе управљања; локацију и окружење; језик и друге облике нематеријалног наслеђа; дух и осећање; и друге унутрашње и спољашње чиниоце.⁹²

Што се тиче **интегритета**, према *Оперативним смерницама* он представља меру целовитости и нетакнутости природног и културног наслеђа и његових особина. Испуњавања услова интегритета захтева да једно добро садржи све елементе неопходне да покаже своју изузетну универзалну вредност, да има адекватну величину за потпуно представљање особина и процеса који нам преносе његов значај и да носи трагове „међусобно супротстављених последица развоја или занемаривања“.⁹³

Аутентичност и интегритет у теорији и конзерваторској пракси -

Једна од најважнијих дилема приликом заштите археолошких налазишта је управо одређивање метода очувања аутентичности током заштитних интервенција.⁹⁴ Теоретско инсистирање на важности физичке аутентичности у заштити које је имало великог утицаја у прошлости, одредило је „чисту“ конзервацију као основни циљ, а рестаурације и реконструкције означило као углавном нежељене

---

⁹¹ Christina Cameron, Nabuko Inaba. „The Making of the Nara Document on Authenticity“. *APT Bulletin* 46/4(2015): 31

⁹² На тему аутентичности и интегритета је код нас писао Марко Николић, доцент Архитектонског факултет Универзитета у Београду, а у оквиру своје магистарске тезе под именом *Компаративна анализа и валоризација принципа и метода заштите и презентације на карактеристичним археолошким локалитетима у Србији*, одбрањене 2010. године на овом факултету, као и у оквиру докторске дисертације под именом *Примена принципа заштите и презентације градитељског наслеђа на средњовековним утврђеним градовима у Србији*, одбрањене 2014. године на истом факултету (Марко Николић, „Компаративна анализа и валоризација принципа и метода заштите и презентације на карактеристичним археолошким локалитетима у Србији“ Магистарска теза, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2010).

⁹³ UNESCO. *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>, par. 88.

⁹⁴ Mirjana Roter-Bлагојевић, Gordana Milošević, Ana Radivojević, “A New Approach to Renewal and Presentation of an Archaeological Site as Unique Cultural Landscape”, *Spatium International Review* 20(2009): 36.

активности.⁹⁵ Међутим, савремено доба захтева нешто другачији приступ, оличен често и у реконструкцијама и савременим грађевинама на археолошким налазиштима које помажу њиховој активној употреби,⁹⁶ изазивајући јаке емоције међу посетиоцима, али ипак стварајући изазов за теорије из области заштите наслеђа.⁹⁷

Конзерваторске приступе на споменицима можемо поделити у две групе. Прва група промовише минималне интервенције на структурама, док друга прихвата чак и адаптацију историјских структура према савременим потребама. Превентивна заштита и рестаурација према томе највише одговарају очувању аутентичности места, док реконструкција помаже достизању интегритета. Међутим, интервенције које захтева обнова доводе у питање постојање аутентичности. Иако повеље из области заштите наслеђа промовишу прве две мере, Унеско у пракси често оставља отворене путеве за реконструкцију и адаптацију. Према *Оперативним смерницама*, реконструкција је оправдана само у изузетним околностима и то на основу комплетне и детаљне документације и без коришћења претпоставки, а адаптација је прихваћена у контексту одржавања живота насељеног места.⁹⁸ Овакви процеси често изазивају супротстављена мишљења међу конзерваторима, јер чак и конзервација која уз помоћ основних поступака покушава да очува постојеће стање једног дела, има и негативне

---

⁹⁵ *isto*.

⁹⁶ *isto*. У гробници Сесилије Метеле, на Виа Апији у Риму, на пример, обезбеђене су подземне просторије са тоалетима, услужним просторима и свлачионицама, а израђени су и кров и подови у кули грађевине, како би се унутар ње створили услови за поставку изложбе. Некадашња лежишта плафонских греда су употребљена за постављање нове конструкције подова и крова. Ови подови се могу демонтирати, а њихова конструкција је предимензионирана како би се испратиле античке мере (Salvatore D'Agostino, M. Bellomo, „The mausoleum of Cecilia Metella on the Appia Antica: a structural contribution to its restoration and adaptation for use“, *Transactions on the Built Environment* vol 66(2003): 468).

⁹⁷ Peter Burman, “Conservation and Creativity: Conceptual and Practical Tools to Handle the Phenomenon of Combining Heritage of the Past with a Layer of Beauty and Interest of the Present Day”, у *The Image of Heritage: Changing Perception, Permanent Responsibilities*, ur. A.Tomaszewski, A., S. Giometti (Firenze: Edizioni Polistampa, 2011), 93, 101.

⁹⁸ Heike. C.Alberts, Helen. D. Hazen, „Maintaining Authenticity and Integrity at Cultural World Heritage Sites“. *Geographical Review* 100/1(2010):63. У гробници Сесилије Метеле, на Виа Апији у Риму, на пример, обезбеђене су подземне просторије са тоалетима, услужним просторима и свлачионицама, а израђени су и кров и подови у кули грађевине, како би се унутар ње створили услови за поставку изложбе. Некадашња лежишта плафонских греда су употребљена за постављање нове конструкције подова и крова. Ови подови се могу демонтирати, а њихова конструкција је предимензионирана како би се испратиле античке мере (Salvatore D'Agostino, M. Bellomo, „The mausoleum of Cecilia Metella on the Appia Antica: a structural contribution to its restoration and adaptation for use“, *Transactions on the Built Environment* vol 66(2003): 468).

последнице, увек се нешто од оригиналних особина губи, неки делови историје се бришу, а неке информације које са собом једно дело носи се скривају или губе.⁹⁹ Конзерваторска пракса је тако показала да се било каква правила не могу узети као неприкосновена, јер је сваки споменик јединствен и захтева различит приступ. Салвадор Муноз Виназ (*Salvador Muñoz Viñas*),¹⁰⁰ зато уместо појма аутентичности, уводи појам **читљивости**, која представља способност дела да буде јасно схваћено или читљиво од стране посматрача. Овде појам истине није везан за физичке особине дела, већ за његову могућност да пренесе своје значење.¹⁰¹ Раскин је писао осуђујући рестаурацију: „Тај дух, који је дат само руком и оком занатлије, никад се не може обновити“, јер „друго време са собом носи други дух”.¹⁰² Међутим, да ли је дух о коме Раскин пише заиста везан за једну особу, за једног мајстора, или је он управо она нит која све људе једног региона, једног идентитета, повезује? Поред тога, поједини аутори постављају питање: „Да ли је историјска чињеница моћнија и важнија од идеалног замишљеног стања које је изнад оквира саме историје“?¹⁰³

Од увођења аутентичности у Унескова документа, она је постала нека врста „модерног култа“, упозорио је Дејвид Ловентал, (*David Lowenthal*)¹⁰⁴. Тако, од тог тренутка, а у расправама из области заштите културног наслеђа, аутентичност углавном означава истинитост као супротност лажи, велича стварну ствар над фалсификатом, оригинал над копијом, поштење над поквареношћу, духовност над скрнављењем и увек нас обавезује да је схватимо „као апсолутну вредност, скуп принципа, од којих никада не смемо одступити.“¹⁰⁵ Ово схватање аутентичности је измењено тек *Документом о аутентичности из Наре*,¹⁰⁶ донетим

---

⁹⁹ Salvador Muñoz Viñas, „Minimal intervention revisited“, u *Conservation principles, dilemmas and uncomfortable truths*, ur. A. Richmond, A. Bracker (London and New York: Routledge and Victoria and Albert Museum London, 2009), 52.

¹⁰⁰ Салвадор Муноз Виназ је конзерватор, савремени теоретичар конзервације и професор Универзитета у Валенсији.

¹⁰¹ Salvador Muñoz Viñas, *Contemporary theory of conservation* (Oxford, UK: Elsevier, Ltd., 2005), 94-100.

¹⁰² John Ruskin, *The seven lamps of architecture* (New York: John Wiley, 1894), 179.

¹⁰³ Neil Levine, „Building the Unbuilt: Authenticity and the Archive“. *Journal of the Society of Architectural Historians* Vol. 67 No. 1(2008): 15.

¹⁰⁴ Дејвид Ловентал је професор географије Универзитета у Лондону и експерт Унеска и Икомоса.

¹⁰⁵ David Lowenthal, „Changing Criteria of Authenticity“. U *Nara Conference on Authenticity: Proceedings, Nara, Japan, 1-6 November 1994*, urednik E. K. Larsen, 121-135. Paris: UNESCO WHC, 1995, 369.

¹⁰⁶ ICOMOS. *The Nara Document on Authenticity*, <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>,

1994. године, према коме би историјско место требало прихватити као сведочанство култура и традиција које представља, а његова аутентичност и његов интегритет су израз материјалних и нематеријалних аспеката. Тек је овим документом прихваћена важност културних различитости и промовисани су конзерваторски приступи одговарајући одређеним културним контекстима,¹⁰⁷ јер аутентичност има различита значења у различитим културним контекстима, па је тешко установити заједничке стандарде очувања за све културе - места су углавном вишеслојна, развијана током дугих периода, а различите групе људи су их обликовале.¹⁰⁸

Вим Денслаген (*Wim Denslagen*)¹⁰⁹ нас подсећа да о теми аутентичности пре краја XVIII века није ни писано у области архитектуре и уметности, и појаву романтизма означава као тренутак када настаје она тема аутентичности која се касније прихвата у архитектури и уметности XX века.¹¹⁰ Према овом аутору, тада се десило несвесно мешање два схватања теме аутентичности: првог - према коме је споменик прошлости аутентичан самим тим што долази до нас као документ прошлости, и другог - где аутентичност значи искреност и супротност било каквој имитацији.¹¹¹ Он даље пише да значење појма *аутентичност* зависи и од начина на који желимо да опишемо ствари из прошлости. Зато можемо поставити следеће питање. Да ли ће дело које је репродукција неког дела из прошлости бити аутентично дело свог времена, када га будемо посматрали из периода који долази после њега?¹¹² Поједини аутори сматрају да „баш онда када мислимо да је нека појава „најаутентичнија“, она је заправо најмодернија, јер потреба за

---

¹⁰⁷ Christina Cameron, Nabuko Inaba, „The Making of the Nara Document on Authenticity“. *APT Bulletin* 46/4(2015): 36.

¹⁰⁸ Howayda Al-Harthy, “[Reframing] World Heritage“, *Traditional Dwellings and Settlements Review* 17/1(2005): 8.

¹⁰⁹ Вим Денслаген је савремени теоретичар и професор историје и теорије конзервације на Универзитету у Утрехту, Холандија.

¹¹⁰ Wim Denslagen, “Thoughts about originals and imitations: the dual meaning of authenticity”“. Paper presented at International workshop of the Cluster of Excellence: Asia and Europe in a global context, June 16, 2008, Heidelberg, Germany, http://www.asia-europe.uni-heidelberg.de/fileadmin/Documents/Events/Wim_Denslagen_-_The_Dual_Meaning_of_Authenticity.pdf,

¹¹¹ *isto*.

¹¹² Wim Denslagen, “Thoughts about originals and imitations: authenticity and spirituality. paper presented at International workshop of the Cluster of Excellence: Asia and Europe in a global context, June 16, 2008, Heidelberg, Germany, http://www.asia-europe.uni-heidelberg.de/fileadmin/Documents/Events/Wim_Denslagen_-_Authenticity_and_Spirituality.pdf.

аутентичношћу не потиче из доба грчке трагедије, већ из нашег времена.¹¹³ Могућност да се оцени, поштује или уопште прихвати аутентичност неког историјског дела у великој мери зависи од посматрача, а не од онога што посматрамо.¹¹⁴

Херб Стовел (*Herb Stovel*, 1948-2012)¹¹⁵ је уместо начина процењивања испуњености аутентичности и интегритета који су дати *Оперативним смерницама* приказао **концептуални предлог анализе аутентичности и интегритета наслеђа** преко шест подаспеката (**целовитост, нетакнутост, истинитост материјала, истинитост простора и облика, континуитет функције, континуитет окружења**), а за различите категорије културног наслеђа (археолошка налазишта, историјски градови, архитектонски споменици и комплекси и културни предели).¹¹⁶ На примеру археолошког налазишта целовитост мора укључити све његове подземне (истражене и неистражене) елементе, нетакнутост значи да археолошко налазиште мора бити добро одржавано, а материјали и структуре заштићени од пропадања, истинитост материјала значи да би требало јасно препознати материјалне елементе који су се одржали кроз историју до данас, истинитост простора и облика значи да процеси рестаурације или реконструкције морају бити засновани на историјским доказима, континуитет функције углавном није применљив, пошто археолошко налазиште најчешће представља места са одавно несталим првобитним функцијама, а континуитет окружења значи да би оно требало да помогне археолошком налазишту да поседује изузетну универзалну вредност.¹¹⁷

---

¹¹³ Berg Eriksen, Trond. *Šta je to istorija ideja?* (sa norveškog prevela Jelena Loma). Loznica: Karpos, 2013. Видети у: Monika Milosavljević, „Fragmenti i ruševine, Trond Berg Eriksen, 2013. Šta je to istorija ideja?”, *Interkulturalnost* 07/2014(2014): 204.

¹¹⁴ Karsten Harries, *Art Matters: A Critical Commentary on Heidegger's "The Origin of the Work of Art"* (*Contributions to Phenomenology, volume 57*) (Springer: Berlin, 2009), 17. Керстен Харис (*Karsten Harries*) је професор филозофије на Јејл универзитету.

¹¹⁵ Херб Стовел је био генерални секретар Икомоса (ICOMOS International), члан Икомосе (ICCROM) делегације као саветодавног тела Комитета Унеска, председник канадског Икомоса (ICOMOS Canada), генерални секретар Икомоса (ICOMOS International) и професор у Школи Канадских Студија на Карлтон универзитету (School of Canadian Studies at Carleton University) у Отави, Канада.

¹¹⁶ Herb Stovel, „Effective Use of Authenticity and Integrity as World Heritage Qualiifying Conditions“ *City & Time* 2 (3)/3(2007) (online), <http://www.ct.ceci-br.org>, 32.

¹¹⁷ *isto*.

Јука Јокилето (*Jukka Jokilehto*)¹¹⁸ особине везане за испуњавање аутентичности дели у три групе.¹¹⁹ Прва група даје споменику или месту **стваралачко-уметничку аутентичност** која се може односити на дизајн и технике изградње, док су материјали и структура, као историјски докази различитих фаза изградње и употребе ових споменика, оно што им даје **историјско-материјалну аутентичност**. Трећа група се односи на **друштвено-функционалну аутентичност**, односно традиције и друге нематеријалне аспекте наслеђа чије су функције и вредносни судови део континуитета традиције једног места.¹²⁰ Што се тиче интегритета, Јокилето је предложио, да приликом оцене неког места, можемо посматрати његов **друштвено-функционални интегритет** (који се односи на друштвене функције и процесе у његовом развоју), **историјско-структурални интегритет** (којим се позивамо на све оно што је преживело током времена на том месту и представља сведочанство стваралаштва, односно историју његовог очувања), као и **визуелни, односно естетски интегритет** (који одређује стање у коме се добро налази и његову везу са окружењем).¹²¹ Тако тема заштите **интегритета места**, односно стања које је место достигло до данашњег доба, укључује очување свих напред наведених интегритета, односно визуелних, структуралних и функционалних аспеката места.¹²² Међутим, и најмања савремена интервенција начињена у некој историјској области „намеће бројне измене у духу модерног времена“.¹²³ *Препорука о заштити историјских целина и њиховој улози у савременом животу* промовише посматрање сваке историјске области и њене околине као јединства,

---

¹¹⁸ Јука Јокилето је био директор ICCROM-а, члан више мисија UNESCO-а, ICOMOS-а и ICCROM-а, а данас је специјални саветник ове организације и почасни професор више европских универзитета.

¹¹⁹ Jukka Jokilehto, *What is OUV? Defining the outstanding universal value of cultural World Heritage properties: an ICOMOS study* (Berlin: hendrik Bäbler verlag, 2008), 3.

¹²⁰ *isto*, 43.

¹²¹ Jukka Jokilehto, „Considerations on authenticity and integrity in World Heritage context“, *City & Time* 2 (1)2006, <http://www.ceci-br.org/novo/revista/docs2006/CT-2006-44.pdf>, 12-14.

¹²² Jukka Jokilehto, „Conservation Concepts“, u *Archaeological Sites: Conservation and Management*, ur. S. Sullivan, R. Mackay (Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2012), 79-81.

¹²³ Mirjana Roter-Blagojević, Gordana Milošević, Ana Radivojević. „A New Approach to Renewal and Presentation of an Archaeological Site as Unique Cultural Landscape“. *Spatium International Review* 20(2009): 36.

чији баланс и природа зависе од мешања делова од којих се састоји - људских активности, грађевина, просторне организације и окружења.¹²⁴

Изузетна универзална вредност - Конвенција о заштити светског културног и природног наслеђа има за циљ „идентификацију, заштиту, конзервацију, презентацију и преношење културног и природног наслеђа изузетне универзалне вредности (*OUV – outstanding universal value*) будућим генерацијама“,¹²⁵ а аутентичност и интегритет су додатни услови које добра морају испунити да би поседовала ову вредност.¹²⁶ Изузетна универзална вредност значи „културни и/или природни значај који је толико изузетан да прелази државне границе и од заједничке је важности за садашње и будуће генерације целог човечанства“.¹²⁷

Од десет критеријума према чијој испуњености се препознаје поседовање изузетне универзалне вредности дела светског наслеђа само је један довољан да би месту или споменику могли доделити ову вредност. Уобичајено, поменути критеријуми се деле на оне који се односе на културна добра и оне који се односе на природна добра. Према овоме, да би једно културно добро имало изузетну универзалну вредност, потребно је да испуни један од следећих критеријума: 1) да представља ремек-дело људског стваралачког генија; 2) да приказује значајне размене људских вредности током времена или унутар културне области, а све у оквиру развоја архитектуре, технологије, уметности, планирања или пејзажног уређења; 3) да носи истакнуто сведочанство културних традиција или живе или нестале цивилизације; 4) да буде изузетан пример типа грађевине, архитектонског или технолошког склопа, као и предела који илуструје значајне стадијуме људске историје; 5) да буде изузетан пример традиционалног људског насељавања, коришћења земљишта или мора као представник културе (или култура), или људске везе са околином, посебно када она постане рањива под утицајем неповратних промена, и/или 6) да буде директно или материјално повезан са

---

¹²⁴ UNESCO. *Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001140/114038e.pdf#page=136>

¹²⁵ UNESCO. *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

¹²⁶ *isto*, par. 78.

¹²⁷ *isto*, par. 49.

традицијама, идејама или веровањима, уметничким или књижевним делима изузетног универзалног значаја. Што се тиче природног добра, да би оно поседовало изузетну универзалну вредност, оно мора: 1) садржати ненадмашан природни феномен или област изузетне природне лепоте и уметничког значаја; 2) бити изузетан пример који представља главне стадијуме у историји Земље, укључујући траг живота, значајне текуће геолошке процесе у развоју облика земље, или значајне геоморфолошке или физиографске одлике; 3) бити изузетан пример који представља значајне текуће еколошке и биолошке процесе у еволуцији и развоју земљаних, слатководних, обалских и морских екосистема и заједница биљака и животиња, и/или 4) садржати најважнија и најзначајнија природна станишта за *in situ* конзервацију биолошке разноликости, укључујући оне са угроженим врстама од изузетне универзалне вредности са тачке гледишта науке или конзервације.¹²⁸

У потрази за изузетном универзалном вредношћу места, а уз поштовање принципа аутентичности срећемо се са више проблема. Покушавајући да препознамо културну различитост неког места, као да негирамо саме универзалне карактеристике ове вредности. Још тежа постаје потрага када се анализира сама дефиниција изузетне универзалне вредности, а која обухвата велики број апстрактних идеја као што су ремек – дело, сведочанство, лепота, феномен, геније, или изванредност.¹²⁹

Очување аутентичности споменика у контексту уништења - У савременој пракси је тешко припремити пројекат интервенција у оквиру заштите историјске грађевине, а који поштује све захтеве потекле из препорука и смерница, посебно када су у питању археолошки локалитети за чије грађевине, углавном у стању рушевина насталом услед недостатка одржавања или као последица уништења, а након природних катастрофа или људског утицаја током векова, често не постоји довољно података о некадашњем изгледу или намени.¹³⁰

---

¹²⁸ *isto*, par. par. 77.

¹²⁹ Howayda Al-Harithy, "[Reframing] World Heritage", *Traditional Dwellings and Settlements Review* 17/1(2005): 8.

¹³⁰ Luiga Ada Binda, Paolo Taranto, Paola Condoleo. „Difficulties in the design for conservation of archaeological remains: the G1 temple in My Son“, *WIT Transactions on The Built Environment*, Vol 109(2009):3.

Појам рушевине је често заокупљао истраживаче из области историје уметности, али и психологије, а посебно је био интересантан њен утицај на посматрача, што је веома значајно за процесе презентације и интерпретације наслеђа. Према Румико Ханди (*Rumiko Handa*)¹³¹, рушевине промовишу „позитивно и продуктивно“ удаљење између њихових оригиналних контекста са једне стране и интерпретатора са друге стране.¹³² Ово удаљење значи да рушевина као и било која друга грађевина поседује текстуалну аутономију, која је одваја од њеног оригиналног значења, јер се не ослања на своју оригиналну намену на којој је „историјски контекст“ заснован.¹³³ Тим Еденсор (*Tim Edensor*)¹³⁴ пише да велики број прича, необјашњивих ствари и могућих догађаја у рушевини представљају историју која може почети и завршити се било где и тако одбија главне, већ прихваћене наративе.¹³⁵ Рушевина, према њему представља простор који је у супротности са савременим просторима реда и дисциплине, а у којима су људи под надзором, да би се осигурало да чине радње које су део конвенција о уобичајеном понашању.¹³⁶ Рушевина неке грађевине често стоји у свом вечном стању пада, као резултат неког историјског конфликта, постаје врста историјског документа и има капацитет да покрене различите емоције. Рушевина и слика рушевине носе двосмислени статус који можемо назвати *пола објекат-пола природа*.¹³⁷ С друге стране, рушевина је као алегорија сећања фрагментарна, несавршена, потпуно некомплетна и не даје јасно значење прошлости само по себи, иако поседујемо неопходну стручност.¹³⁸

Управо је Виминацијум место које је прошло кроз процесе историјских рушења и обнављања споменика, реконструкције урушених грађевина, измештања и савремене изградње у античком амбијенту, те је неопходно да се различити проблеми, процеси и приступи заштити и презентацији градитељског

---

¹³¹ Румико Ханда је професор теорије и историје архитектуре на Универзитету у Линколну, Небраска, која се бави феноменологијом и херменеутиком у архитектури.

¹³² Rumiko Handa, “How Architectural Ruins Entice the Observers' Engagement: The Hermeneutical Function of Distanciation“, *Architecture & Art* 17(2010):62

¹³³ *isto*, 63.

¹³⁴ Професор туристичких наука на Универзитету у Манчестеру, који се бави теоријом идентитета и простора, глобализацијом и популарном културом.

¹³⁵ Tim Edensor, *Industrial Ruins: Spaces, Aesthetics and Materiality* (Oxford: Berg, 2005), 141.

¹³⁶ *isto*, 94.

¹³⁷ Naomi Stead, „The Value of Ruins: Allegories of Destruction in Benjamin and Speer“, *Form/Work*, 6(2003): 53.

¹³⁸ Tim Edensor, *Industrial Ruins: Spaces, Aesthetics and Materiality* (Oxford: Berg, 2005), 141.

наслеђа детаљније размотре. У простору Виминацијума можемо посматрати две врсте историјских рушевина. Прву представљају оне које потичу из антике или средњег века односно оно што називамо остацима архитектуре или археолошким остацима грађевина, а другој врсти припадају урушени празни простори савремене архитектуре и архитектуре настале у протеклих један и по век, од којих су већина индустријски простори који захтевају додељивање нове намене.

Према Ентонију Видлеру (*Anthony Vidler*), током историје савремене уметности фрагмент носи двоструко значење - он је подсетник на прошлост у којој је постојала целина која је растурена, демонстрација неумољивих ефеката времена и разарања природе, „носећи конотације носталгије и меланхолије, чак и саме историје“, али представља и „некомплетни сегмент потенцијално комплетне целине“ који „стремити ка могућем свету хармоније у будућности, вероватно као утопији“.¹³⁹ По Видлеру, за романтичаре XIX века, фрагмент је био комбинација оба значења, ка рушевинама се односило са тугом због њиховог уништења, а у исто време су представљале нешто што садржи грађевинске остатке који су основа за рестаурацију.¹⁴⁰ Без обзира да ли су касније пратили Џона Раскина, сматрајући да не може бити повратка у прошлост, па ни аутентичне рестаурације, или Виоле ле Дика, уз мишљење да рестаурација може комплетирати фрагмент у „свим својим претходно неоствареним савршеностима“, романтичарска теорија фрагмента „носила је његову двоструку природу у неизвесној равнотежи“.¹⁴¹ Модернизам је почео да „растура“ оно што се подразумевало као „нездрава инвестиција у прошлост“ и покушао је да негира било који „носталгични укус фрагменту“.¹⁴² Постмодернизам је другачије третирао фрагмент, повратком историцистичким, носталгичним и романтизованим верзијама прошлости, а кроз „реасимилацију делова историје у садашњост која је одмах њихов ефекат довела у иронију, а форму им банализовала,“ па фрагмент постаје „знак поштоване традиције, гарант комфора историје, са мисијом да уклони или абсорбује nelaгодности модернизма.“¹⁴³

---

¹³⁹ Anthony Vidler, *Warped Space: Art, Architecture, and Anxiety in Modern Culture* (Cambridge, Ma, London: The MIT Press, 2000), 150.

¹⁴⁰ *isto*, 151.

¹⁴¹ *isto*.

¹⁴² *isto*.

¹⁴³ *isto*.

Џералд Адлер (*Gerald Adler*),¹⁴⁴ пише да архитекти приликом рада на историјским грађевинама треба да прихвате да и оно што је од њих остало поседује специфичну вредност без обзира на аспекте који су нестали, јер се једино овако може доћи до пројекта који задржава „културну меморију“ у свом материјалу и композицији¹⁴⁵. За Адлера рушевина привилегује своју форму (основу, пресек и аксонометрију), али на штету трагова свакодневице, у њој је распоред простора јасно приметан, он је апстракција, односно лишен је живота, и представља „последња сцену једне архитектуре“.¹⁴⁶ Међутим, како даље пише, постоје и оне рушевине чија се значајна форма налази у њиховим фасадама, као што су Петра у Јордану или Колосеум у Риму, и управо слојеви времена представљени у овим рушевинама фасада, односно откривеним језгрима зидова, за последицу су донели „моду“ касног XX века и приказивање слојева грађевине.¹⁴⁷

Џерар Адлер пише и о интересовању Ле Корбизјеа за рушевине у процесу савременог пројектовања, када дрвене структуре традиционалне архитектуре и праисторијских насеља мења глатко обрађеним бетоном, настављајући основну, али урушену архитектонску форму, изводећи је путем других конструктивних средстава и материјала, тиме доносећи пројекцију њене форме у будућност.¹⁴⁸ Овај процес се, према њему, може посматрати као „окамењивање“ или „бетонизација“ пролазних материјала, чиме се грађевинама гарантује „архитектонски живот“ и „после смрти“, али и као поновно грађење основних

---

¹⁴⁴ Џералд Адлер је професор у Школи архитектуре у Кенту (Kent School of Architecture).

¹⁴⁵ Gerald Adler, "The Quality of Ruins". *'Quality' Conference, July 2007, University of Cardiff* (Neobjavljen rad sa konferencije), 2007, 1-2.

¹⁴⁶ *isto*, 2-4.

¹⁴⁷ *isto*, 1-3, 5, 9-11. Адлер као пример даје уметничку галерију Леа Вон Кленцеа (*Leo von Klenze*, 1784-1864), односно Алте Пинакотеку (*Alte Pinakothek*) у Минхену, изграђену у периоду 1826-1836. године и урушену у Другом светском рату, а коју је Ханс Долгаст (*Hans Döllgast*, 1891-1974) обновио тако што је у оно је што могло бити сачувано интегрисао нове елементе. Иако је радио у атмосфери према којој би обнова града требало да га прикаже из периода 1933. године, уклањајући све очигледне трагове нацистичке ере, као и ратне штете, Долгаст је мислио да не треба ништа крити и да људи треба да виде да грађевина није била поштеђена рата. Коначну реконструкцију је извео 1955. године, грађењем нових зидова као верзије повучене Кленцеове оригиналне фасаде, али без елемената декорације из XIX века. Изменом у функцијама унутрашњих простора, односно увођењем аспекта XX века, као и увођењем челичних стубова на фасади, Долгаст је постигао узајамно прихватање рушевине и нове структуре, супротстављајући се заборављању, користећи једноставну испуну од опеке која је закрпила оштећене камене зидове, остављајући места рупа од метака видљивим (*isto*, 9-11).

¹⁴⁸ *isto*, 6.

форми у мање трајним материјалима, што се може видети и у „лажним рушевинама“ XVIII века¹⁴⁹

Истинским рушевинама можемо назвати грађевине оштећене током неког историјског сукоба или природне катастрофе, тј. измењене проласком времена, док су лажне рушевине грађевинае наменски изграђене у облику рушевине.¹⁵⁰ Какав утицај имају ове две врсте грађевина на доживљај њихових посматрача? *Лажне* и *истинске* рушевине имају једну заједничку особину, а то је стање пропадања и урушавања, стечено или наметнуто, које је за ово кратко истраживање битније од њихових потпуних физичких сличности, односно проблема оригинала и копије, једног од основних тема у области историје уметности и конзервације.¹⁵¹

За рушевину можемо рећи да код посматрача представља непознату прошлост и објекат из маште, али и да скреће њихову пажњу на бесконачно малу улогу човека унутар континуума времена.¹⁵² Причање прича о прошлости, људима, местима и стварима и дељење истих прича са другима је онтолошки услов друштвеног живота. Када смо испред неке рушевине, несвесно себе постављамо у везу са конкретним местом, његовим духом и историјом, и тако у

---

¹⁴⁹ *isto*, 6.

¹⁵⁰ *Лажна рушевина* је кроз историју архитектуре често називана *folly*. Убрзан развој изградње *follies* почиње у XVIII веку у оквиру европских пејзажних вртова. Овом развоју претходе заљубљеност људи у археологију и велики број радозналаца који су похрлили у посету историјским местима широм света након проналаска Помпеје и Херкуланума, па су *лажне рушевине* подигнуте углавном као копија неке истинске рушевине (Emilija Nikolić, Jelena Anđelković Grašar, Dragana Rogić, „Authenticity in Presenting History: The Influence of Ruins on Visitor’s Impressions“, *Archaeology and Science* 7/2011(2012): 233). Ови пејзажни вртови су постали „нови светови“ које су архитекти и њихови патрони стварали код куће, након повратка са великих путовања по класичном свету, пуни „сувенира антике“ у зеленим вртovima и „замишљене будућности утопијских копија.“ Још од ренесансе, вртови су дозвољавали „ослобађање од конвенција, негујући смисао повратка коренима, и угошћавајући изненађујуће оригинална архитектонска дела“ (Barry Bergdoll. *European Architecture, 1750-1890* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 73). Иако се под овим именом углавном подразумевају грађевине подигнуте у облику рушевине у европским вртovima XVIII века, препознавање грађевина под овим именом је ипак много шире, па *folly* неки аутори карактеришу као бескорисну грађевину повезану са бежањем од опште нормe, подигнуту са намером да се у њу гледа и у њој ужива, али и да пружи задовољство градитељу и још више да изненади странца (Jeffrey W. Whitelaw, *Follies* (Buckinghamshire: Shire Publications Ltd., 2005), 5). Црвене павиљоне парка Ла Вилет, са различитим садржајима, њихов архитекта Бернар Чуми је назвао *follies*, док цео комплекс описује као „деконструкцију“ (Ranko Radović, *Nova antologija kuća* (Beograd: Građevinska knjiga, 2001), V-VII, IX-X, XIII).

¹⁵¹ Emilija Nikolić, Jelena Anđelković Grašar, Dragana Rogić, „Authenticity in Presenting History: The Influence of Ruins on Visitor’s Impressions“, *Archaeology and Science* 7/2011(2012): 231-232.

¹⁵² Rumiko Handa, „How Architectural Ruins Entice the Observers’ Engagement: The Hermeneutical Function of Distanciation“, *Architecture & Art* 17(2010):60. Видети и у: Emilija Nikolić, Jelena Anđelković Grašar, Dragana Rogić, „Authenticity in Presenting History: The Influence of Ruins on Visitor’s Impressions“, *Archaeology and Science* 7/2011(2012): 234.

причама комбинујемо наше лично са оним заједничким и обратно.¹⁵³ Ове особине имају и *истинске* и *лажне рушевине*.

Такође, заједничко за истинске и лажне рушевине је *пати́на*,¹⁵⁴ чије је постојање на некој површини од XVIII века постало драгоценост баш као и предмет или грађевина чији је та површина део.¹⁵⁵ У ужем значењу, патина се може дефинисати као природно старење или трошење изложене површине, настало временом или под атмосферским утицајима, док у ширем значењу, патина представља све оно што се дешава са једним предметом проласком времена. Данас је постојање патине незаобилазно везано за постојање аутентичности, али ако прихватимо њено уже значење речи и схватимо је као једну од физичких манифестација неког аутентичног дела, а знамо да може бити лажна, вештачки створена и као таква преварити посматрача, онда се и овде може довести у питање доживљај аутентичности код посматрача.¹⁵⁶

Рестаурација је међународно прихваћена конзерваторска мера заштите споменика којом се недостајући елементи грађевини додају, али само до нивоа за који имамо јасне трагове постојања у историји, односно само до тренутка када почиње постављање хипотеза. Да ли онда истинска рушевина процесом овакве - парцијалне рестаурације, постаје једна врста *лажне рушевине*, с обзиром да грађевина и даље није комплетна, а садржи савремене интервенције? Да ли би, уз нетакнуте *истинске рушевине* и оне рестауриране, грађевине наменски подигнуте као рушевине могле бити равноправан чинилац у презентацији једног археолошког налазишта, односно у његовој читљивости? Марк Каната (*Mark Cannata*)¹⁵⁷ пише да су све рушевине, без обзира на то да ли су настале као последица проласка времена, или су подигнуте као презентација тог истог

---

¹⁵³ Tim Edensor, *Industrial Ruins: Spaces, Aesthetics and Materiality* (Oxford: Berg, 2005): 159-160

¹⁵⁴ Реч патина долази из латинског језика, и значи плитка посуда. Видети у: Clifford 2009, 126.

¹⁵⁵ Emilija Nikolić, Jelena Anđelković Grašar, Dragana Rogić, „Authenticity in Presenting History: The Influence of Ruins on Visitor’s Impressions“, *Archaeology and Science* 7/2011(2012): 234.

¹⁵⁶ *isto*.

¹⁵⁷ Марк Каната је архитекта и бивши директор одељења за наслеђе и историјске грађевине у значајним енглеским архитектонским фирмама, као и гостујући предавач на више школа у Великој Британији, а данас води новозеландску архитектонску фирму.

времена, испреpletене са историјом и географијом и представљају мешање прошлих и садашњих култура, али имају и свој сопствени живот и идентитет.¹⁵⁸

Очување аутентичности споменика у контексту обнове срушених грађевина – реконструкције - Кроз историју архитектуре су забележени бројни примери урушених или потпуно срушених грађевина, услед природних катастрофа и људских утицаја који обухватају ратове, али често и услове наметнуте индустријским развојем, модернизацијом и урбанизацијом, а које су у неком наредном периоду обновљене путем делимичних или потпуних реконструкција.

Реконструкција је мера која постаје све прихваћенија у области заштите културног наслеђа и међународне организације све више укључују анализу овог процеса и могућности његовог спровођења. Икомос је дефинише као процес представљања недостајућих облика, одлика, детаља и материјала, а некада чак и материјала места која нису преживела, споменика, предела, грађевине, њеног дела, из одређеног периода времена и обично на његовој историјској локацији.¹⁵⁹ Иако реконструкције данас могу бити и дигиталне као и физичке, што није могло бити ни замишљено у време доношења *Венцијанске повеље*, и иако су ове друге инванзивне и ошећују оригинално историјско ткиво археолошких или историјских места, обе врсте реконструкција изазивају питања историјске валидности, јер и једне и друге могу произвести моћне и убедљиве слике у едукативне и интерпретативне сврхе.¹⁶⁰

С обзиром на специфичности потреба извођења реконструкција, и пре више деценија су настајали документи којима су се оне оправдавале у одређеним случајевима. ***Дрезденском декларацијом о реконструкцији споменика***

---

¹⁵⁸ Mark Cannata. "The Memory of Ruins and the Ruins of Memory", u *The Cultural Role of Architecture. Contemporary and Historical Perspectives* ur. P.Emmons, J.Hendrix, J.Lomholt (Abingdon & NewYork: Routledge, 2010), 194.

¹⁵⁹ ICOMOS. *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964)*, https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf

¹⁶⁰ ICOMOS. „ICOMOS debate on permissibility and standards for reconstructions of monuments and sites - online survey“, <https://www.icomos.org/en/newsletters-archives/178-english-categories/news/704-icomos-debate-on-permissibility-and-standards-for-reconstructions-of-monuments-and-sites-online-survey>

уништених ратом из 1982. године¹⁶¹ се оправдава овај процес као начин наставка традиционалне употребе одређене грађевине и духовних вредности које је носила, и закључује се да реконструкција на овај начин излази из строго конзерваторског домена и добија културну димензију. *Повеља из Кракова* донета 2000. године¹⁶² дозвољава реконструкцију, али само мањих елемената грађевине који имају архитектонску вредност, и то под условом да је заснована на прецизним и неоспорним изворима.

Један од најпознатијих примера реконструкције је град Варшава, у коме је је након завршетка Другог светског рата више од 90% грађевина било оштећено или потпуно уништено. Влада је започела огроман програм реконструкције, а за изградњу у историјском језгру је одлучено да не треба да буде савремена, нити да врати изглед који је постојао пре рата, већ да буде реконструкција „златног доба“ града XVIII века. Читава реконструкција је изведена пратећи слике града из овог периода које је са детаљима фотографске прецизности оставио венецијански сликар градских пејзажа Бернардо Белото (*Bernardo Belotto*, 1721/2-1780), и поред чињенице да је током стварања често користио фантазију. Тешко је оценити ниво аутентичности ових интервенција када се узме у обзир члан *Венецијанске повеље* према коме се сва стања и историјске фазе грађевине морају поштовати.¹⁶³ Ипак, у 1980. години, Унеско је реконструисано историјско језгро Варшаве прогласио добром светске културне баштине које поседује аутентичност, и то као „спроведен концепт послератне реконструкције“.¹⁶⁴

О недоумицама у области аутентичности реконструисаних грађевина говори и прича о Старом мосту у Мостару. Током седамдесетих година прошлог века, настао је чланак Радомира Станића (1932-1996)¹⁶⁵ у духу *Венецијанске повеље*, везан за будућност куле Херцегуше (Таре) која се налази поред моста и која је са другим кулама изграђена у истом периоду кад и мост, односно у периоду

---

¹⁶¹ ICOMOS. *Declaration of Dresden on the Reconstruction of Monuments Destroyed by War*, <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/184-the-declaration-of-dresden>

¹⁶² ICOMOS. *The Charter of Krakow: Principles for Conservation and Restoration of Built Heritage*, <http://smartheritage.com/wp-content/uploads/2015/03/krakov-charter-2000.pdf>

¹⁶³ Видети у: Philip McCouat, „Bernardo Belotto and the Reconstruction of Warsaw“, *Journal of Art in Society*, <http://www.artinsociety.com/bernardo-bellotto-and-the-reconstruction-of-warsaw.html>,

¹⁶⁴ UNESCO WHS List. “Historic Centre of Warsaw”, <https://whc.unesco.org/en/list/30>

¹⁶⁵ Радомир Станић је био историчар уметности и конзерватор, као и бивши директор Републичког завода за заштиту споменика културе Србије.

од 1557. до 1566. године, у сврху његове заштите. Када су престале потребе за одбраном моста, кула је претпрела измене, па је и њен завршни део са зупцима 1821. године добио кров, што је закључено тек када су конзерватори започели радове седамдесетих година прошлог века, установивши да се испод крова налазе очувани зупци. Позивајући се на потребу испитивања „могућности за враћање споменику првобитних аутентичних својстава“, Радомир Станић је изнео мишљење да кулу треба ослободити крова, односно да треба потенцирати њена „изворна споменичка својства“, јер је она пројектована и грађена као одбрамбени објекат, те да су зупци типично обележје тога.¹⁶⁶ Иако прихвата да „хронолошка дистанца“ настанка крова „није за потцењивање“, изражава и мишљење да не треба да „задржавамо додатке настале произвољно и неуко, у време када није било услова да се друкчије и разложно размишља,“ а који нису „од неке архитектонске и естетске вредности“.¹⁶⁷ Конзерваторски радови су ипак изведени враћањем крова на кулу и то је стање које су многе генерације запамтиле као изворно. Нажалост, мост је срушен током рата 1993. године, а тада је оштећена и поменута кула. Захваљујући великом залагању мостарских архитеката, мост и куле су обновљени у облику у каквом су били пре рата. Да ли је расправа Радомира Станића, који је дуго радио у самом Мостару као конзерватор, а која се тичала само једног сегмента заштите овог споменика, била позната конзерваторима током велике обнове? Међутим, и да јесте, након рушења моста, његова претходна фаза није била она из 1821. године, већ она из 1993. године, а стање у које је требало вратити споменик је било оно које смо запамтили пре рата. Након реконструкције, „Област Старог моста и старог града Мостара“ је 2005. године доспела на Унескову Листу светске баштине. У опису испуњености изузетне универзалне вредности под критеријумом број 6., реконструкција је као реч замењена речју „ренесанса“, а њом је, како даље пише, симболична снага града Мостара, као изванредног и универзалног симбола коегзистенције више етничких заједница различитих религија ојачана.¹⁶⁸

---

¹⁶⁶ Радомир Станић „За очување аутентичности споменика културе“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 1(1978):16-17.

¹⁶⁷ *исто*, 17.

¹⁶⁸ UNESCO WHS List, „Old Bridge Area of the Old City of Mostar“, <http://whc.unesco.org/en/list/946>

Током историје, будистички споменици Багана, главног града античког Мјанмара и данашње државе у Азији, а који потичу из периода од X до XIV века,¹⁶⁹ и који су и данас живо место ходочасника, рушени су услед поплава, пљачки и земљотреса. Уз помоћ Унеска, до 1988. године поправљен је велики број споменика, па је Баган стављен на прелиминарну листу светског наслеђа 1996. године.¹⁷⁰ Међутим, након грађанских немира исте године, међународна помоћ је прекинута, па су мјанмарске власти покренуле велику религиозну кампању прикупљања новца, чија је количина дозволила да се крене много даље од санација, односно у тоталну реконструкцију 1.300 храмова, а у периоду од 1995. до 2008. године. Унеско је зато Баган 2005. године скинуо са прелиминарне листе, оценивши га као „фантастичну верзију једног од највећих светских религиозних и историјских локалитета у стилу Дизнија,“ али је министар културе Мјанмара изјавио да је „национална обавеза“ да се ови „верски споменици који живе“ очувају „како би трајали заувек“.¹⁷¹ Од 2012. године, Баган је поново на прелиминарној листи, а уз помоћ Унескових екипа конзерватора чине се напори да постане део Листе светског наслеђа.¹⁷² Његов евентуални упис на листу биће један од примера који показује потребу преиспитивања принципа које промовише Унеско,¹⁷³ односно највећи број међународних повеља, а тема у први план поставља *Документ о аутентичности из Наре*, односно прихватање различитих значења аутентичности у различитим културним контекстима. О овоме је причао и Марк Ленен (*Marc Laenen*),¹⁷⁴ када је управо на конференцији у Нари 1994. године показао да аутентичност не лежи само у физичким структурама изграђеног

---

¹⁶⁹ UNESCO Tentative List, “Bagan“, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/819/>

¹⁷⁰ С.-Y. Yang. „Cultural Resilience Vs, Historic Preservation: Managing Changes in Bagan, Myanmar“, *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 24/1(2012): 75.

¹⁷¹ Bob Hudson, „Restoration and Reconstruction of Monuments at Bagan (Pagan), Myanmar (Burma), 1995-2008“, *World Archaeology* 40/4(2008):553-558, 566-568. Слично је и са веровањима других народа истока, па тако код јапанског народа грађевине имају свој живот, који подразумева и грађење и реконструкцију, на основу чега су њихови градитељи развили систем реконструкције храмова који дозвољава структурама да буду обновљене сваких двадесет година (Heike. С.Alberts, Helen. D. Hazen, „Maintaining Authenticity and Integrity at Cultural World Heritage Sites“. *Geographical Review* 100/1(2010):60-61).

¹⁷² UNESCOBKK. „News from UNESCO Bangkok. Local conservation skills stronger as Bagan expert assistance and training ends, 08.12.2015.“, <http://www.unescobkk.org/news/article/local-conservation-skills-stronger-as-bagan-expert-assistance-and-training-ends>

¹⁷³ С.-Y. Yang. „Cultural Resilience Vs, Historic Preservation: Managing Changes in Bagan, Myanmar“, *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 24/1(2012): 75.

¹⁷⁴ Марк Ленен је савремени теоретичар конзервације, конзерватор и некадашњи директор Икомоса.

наслеђа, већ најпре у њиховој духовности, значају који имају за једну културу и самим тим у наставку еволуције и развоја друштва.¹⁷⁵

Антички Кносос на Криту је од 2014. године на прелиминарној листи светске баштине са другим минојским палатама на Криту. Као самостално добро био је на прелиминарној листи до 2005. године, али је номинација одбијена већ два пута, с обзиром на извршене реконструкције на самом локалитету. У самом документу поднетом Унеску од стране Грчке, а за палату у Кнососу, која је прошла кроз чувену оспоравану реконструкцију Артура Еванса (*Sir Arthur John Evans*) почетком XX века, написано је да се, без обзира на увођење савремених материјала и недовољно документовање свих измена, реконструисана грађевина приближила оригиналном облику минојске палате у врхунцу њеног развоја.¹⁷⁶ Неки аутори су за ову реконструкцију написали да је вршена од стране Европљана „који су реконструисали грађевине, уз жељу за реконструкцијом прошлости која би се уклапала у њихове романтичне визије“.¹⁷⁷ Међутим, иако су Евансове реконструкције углавном осуђиване од стране стручњака из области конзервације, неки ипак заузимају став да је он бринуо о очувању грађевине кроз реконструкцију, која га је одвела даље у презентацију, а не обрнуто,¹⁷⁸ а ову реконструкцију приказују као неизбрисив елемент историје Кнососа.¹⁷⁹

---

¹⁷⁵ Wim Denslagen, “Thoughts about originals and imitations: the dual meaning of authenticity”¹⁷⁵. Paper presented at International workshop of the Cluster of Excellence: Asia and Europe in a global context, June 16, 2008, Heidelberg, Germany, http://www.asia-europe.uni-heidelberg.de/fileadmin/Documents/Events/Wim_Denslagen_-_The_Dual_Meaning_of_Authenticity.pdf. Да ли је скулптура Буде изгубила аутентичност када јој после оштећења припадници неке локалне заједнице, где је будизам и даље највећа жива религија, додају изгубљени уд или главу? За западног човека, који би такву, оштећену скулптуру изложио у музеју као уметничко дело, вероватно јесте, и било какви додаци је карактеришу као *лажну*. Међутим, ова скулптура за будистичку локалну заједницу представља много више од уметничког дела. Она је за њих ствар духовности, предмет поштовања и овде материјална аутентичност једноставно није важна (Charoenwongsa, Pisit. „Authenticity: Does It Really Matter Much?“, u *Nara Conference on Authenticity: Proceedings, Nara, Japan, 1-6 November 1994*, ur. E. K. Larsen (Paris: UNESCO WHC, 1995), 289).

¹⁷⁶ UNESCO Tentative List. “Minoan Palatial Centres (Knossos, Phaistos, Malia, Zakros, Kydonia)“, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5860/>

¹⁷⁷ W. B. Dinsmoor, Jr. „The Archaeological Field Stuff: The Architect“, *Journal of Field Archaeology*, Vol.4, No.3(1977):309.

¹⁷⁸ Nicolas Stanley-Price. „The Reconstruction of Ruins: Principles and Practice“, u *Conservation principles, dilemmas and uncomfortable truths*, ur. A.Richmond, A. Bracker (London and New York: Routledge and Victoria and Albert Museum London, 2009), 36.

¹⁷⁹ Rebecca Dickson, „The Evansian Period of Knossos: Inconvenient History and the World Heritage List“, *Fabrications. The Journal of the Society of Arhitectural Historians, Australia and New Zealand*, Vol. 26/1(2016):102.

Иако је у конвенцијама и повељама из области заштите културног наслеђа реконструкција углавном неприхватљива физичка интервенција, она је ипак веома чест вид презентације наслеђа - најчешће заступљен на археолошким налазиштима и данас, а који се теоретски може оправдати у случају да су подаци о изгледу историјске грађевине познати. Међутим, с обзиром да приликом истраживања изгледа урушене грађевине увек неки њен део остаје на нивоу претпоставке, чини се да ју је немогуће оправдати под условима које су поставиле конвенције. Марк Вилсон Џонс (*Mark Wilson Jones*)¹⁸⁰ је разматрајући римску архитектуру, писао да док трагамо за обликовним или математичким принципима који стоје иза стварања једне историјске грађевине, ми у ствари трагамо за различитим шемама које би нас упутиле на њен смисао. Овај пут започињемо постављањем хипотеза које затим проверавамо преко димензија грађевине и различитих детаља. Међутим, природа грађевина је таква да веза између замишљеног и изведеног стања често није довољно јасна.¹⁸¹

Археолошки парк Ксантен (*The LVR-Archaeological Park Xanten*) и Римски музеј су основани 1973. године, у циљу заштите од уништења римског града *Colonia Ulpia Traiana*, коме је претила савремена изградња над римским остацима. Идеја је била стварање археолошког резервата у коме ће посетиоци моћи да виде реконструисане римске грађевине унутар затворене целине и добити информације о римској култури, а у исто време би била спровођена археолошка ископавања чији би резултати онда били приказани на едукативни начин посетиоцима. Након првих основних ископавања која су донела сазнања о инфраструктури града, места потврђених римских путева су посута шљунком, засађени су дрвореди који су симболисали портике, амфитеатар и део бедема града са кулама и рововима су делимично реконструисани, делови утврђења су означени живом оградом, изграђене су реконструкције римског купатила, велике градске капије и монументалног храма, а подигнуте су и заштитне структуре за посету оригиналним налазима. У парку су изграђени и нови садржаји, као што су игралишта, кафеи, ресторан и музејске продавнице, а викендом се одржавају

---

¹⁸⁰ Марк Вилсон Џонс је архитекта, историчар архитектуре и предавач на Департману за архитектуру и грађевинарство Универзитета у Бату, Енглеска (University of Bath).

¹⁸¹ Mark Wilson Jones, *Principles of Roman Architecture* (New Haven and London: Yale University Press, 2009), 71.

„жива ископавања“ и рад римских занатлија. Изградња Римског музеја у коме су изложени налази који потичу са ископавања је довела до разградње државног аутопута који је деценијама пресецао римски град. Иако се изведене реконструкције могу оспорити путем многих конвенција из области заштите наслеђа, управа тврди да су све реконструкције изведене у складу са *строгим стандардима* и након гласања на међународних форумима, уз сталну дискусију научника и едукатора Музеја, а „увек је строги принцип примењиван: да се може градити само на оригиналном месту и то само ако се функција грађевине може утврдити и ако је реконструкција кохерентна“.¹⁸²

Очување аутентичности споменика у контексту измештања грађевина - Савремени процес управљања архолошким наслеђем, који је почео да се развија након шездесетих година XX века у свету, обухвата инвентарисање, примарно вредновање и доношење одлуке о спровођењу заштитних ископавања или остављања остатака *in situ*, управљање оним што је заштићено - кроз анализе, планове, мониторинг, али и презентацију, интерпретацију и употребу и унапређење налазишта.¹⁸³ Принцип очувања *in situ* је увек онај први који се разматра, а тек онда се прихвата заштитно ископавање и очување документацијом.¹⁸⁴ Чување неоткопаног наслеђа за следеће генерације донела је и ревидирана *Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа* из Валете 1992. године¹⁸⁵, а препорука о „стварању археолошких резерви“ је наведена и раније, у *Препоруци о међународним начелима које треба примењивати при археолошким ископавањима* (1956)¹⁸⁶ и првобитној *Европској конвенцији о заштити археолошког наслеђа* (1969).¹⁸⁷ Сви ископани налази који се очувају *in situ* би

---

¹⁸² О овоме видети у Norbert Zieling. „The LVR- Archaeological Park Xanten in Germany – Its strategies on the way to successful monument protection“, у *ICOMOS Oman International Conference on Archaeological Parks and Sites, Sultanate of Oman, Salalah, 23rd – 25th February, 2015*. Office of the Adviser to His Majesty the Sultan for Cultural Affairs: 23

¹⁸³ Marko Rukavina, Mladen Obad Ščitaroci, „Upravljanje arheološkim nasljeđem. Proces povezan s urbanističkim i prostornim planiranjem“, *Prostor* 23/2015 (2015):110.

¹⁸⁴ *isto*.

¹⁸⁵ COE. *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (revised)* <https://rm.coe.int/168007bd25>

¹⁸⁶ UNESCO. *Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001145/114585e.pdf#page=40>

¹⁸⁷ COE. *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage*, <https://rm.coe.int/1680072318>

требало да буду заштићени и презентовани, или поново затрпани.¹⁸⁸ Некада и након извршених заштитних ископавања, њихови резултати могу довести до измене или забране савремених радова услед којих су и започела, па и очувања остатака *in situ*, а њихово измештање се врши у случају великих и значајних инфраструктурних пројеката.¹⁸⁹

Слободан Ненадовић је писао 1974. године, да „пресељавање непокретних споменика архитектуре прошлости са једног места на друго није проналазак нашег доба“.¹⁹⁰ Оно се, како он даље пише, увек изводило, али су се разлози и циљеви пресељавања мењали. Најчешћи разлог у прошлости је био тај да су ратни освајачи доносили споменике у своју земљу као ратне трофеје, а савремени разлози за пресељење могу бити измена средине у којој се неки споменик налазио, или непостојање могућности да се споменик чува у провобитним условима услед измењених економских и друштвених услова за његово даље одржавање.¹⁹¹

Венецијанска повеља наглашава да је споменик неодвојив од историје чији је сведок, као и од окружења у коме се налази, и да се премештање целог или дела споменика не сме дозволити осим у случају када очување споменика то захтева или је оправдано државним или међународним интересом од врховног значаја.¹⁹² Међутим, поставља се питање како кроз процесе измештања споменика извести низ конзерваторских поступака, а очувати његову аутентичност? Иако се на тај начин један споменик спасава, његово измештање са оригиналне, угрожене на другу, сигурну локацију, носи одлике уништења једног дела његове аутентичности, јер се део историје споменика - оличен у месту на коме је подигнут, мења. Да би се што више умањио процес губитка аутентичности контекста, угрожени споменици се углавном измештају у непосредну близину првобитне локације. Већи проблем је везан за губитак физичке аутентичности споменика који се измешта, не само када се у структуру споменика уграђују нови елементи за потребе консолидације споменика који је пренешен у фрагментима,

---

¹⁸⁸ Marko Rukavina, Mladen Obad Ščitaroci, „Upravljanje arheološkim nasljeđem. Proces povezan s urbanističkim i prostornim planiranjem“, *Prostor* 23/2015 (2015):113.

¹⁸⁹ *исто.*

¹⁹⁰ Слободан Ненадовић, „Пресељавање непокретних споменика архитектуре. Метод спасавања или нужно зло?“, *Зборник заштите споменика културе* (1974):15.

¹⁹¹ *исто.*

¹⁹² ICOMOS. *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964)*, https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, art.7.

или у случају оштећења целине која се неизбежно током измештања често дешавају, већ најпре када се измештање чини разграђивањем споменика до нивоа грађевинског материјала и поновним грађењем споменика на новој локацији.

Пресељење споменика културе усред у том тренутку важнијих интереса је одувек било предмет расправа и саветовања, а мишљења стручњака из области заштите наслеђа су често била опречна. Ипак, сматра се да је боље сачувати споменик са свим „девалвацијама“, него допустити његово уништење а нову средину би требало по могућству прилагодити у извесном смислу амбијенту у коме се споменик налазио пре измештања.¹⁹³

Пресељење грађевине у целини је врло сложен поступак, познат у пракси, али не тако чест.¹⁹⁴ Опште познат пример измештања историјских грађевина, а услед интереса од врховног националног, али и међународног значаја, је било измештање египатских споменика на обали Нила због изградње Асуанске бране и подизања реке, која је започета 1960. године. Управо на овом месту су се догодили први кораци Унеска у области заштите светског наслеђа, када је у кампањи коју је покренула ова организација (1960-1980), двадесет два споменика сечењем у стотине комада измештено на нову локацију, а међу њима и храмови у Абу Симбелу, који су пренешени на локацију 65 m изнад старе, где је бетонска купола заменила оригиналну стену у коју су храмови били укопани.¹⁹⁵ Иако неки аутори тврде да посетиоци виде илузију, а не стварност храма,¹⁹⁶ и иако је делимична аутентичност храмова измештањем изгубљена, значај споменика и испуњеност основног циља очувања и заштите споменика - њихове видљивости и доступности следећим генерацијама, су 1979. године довели до уписа измештених споменика на Унескову Листу светског наслеђа.¹⁹⁷

У Србији и некадашњој СФРЈ је током друге половине прошлог века измештено више споменика услед потреба савремене изградње или

---

¹⁹³ М. Dimitrijević, *Statičko konstruktivni problemi u zaštiti graditeljskog nasleđa*. Beograd: Arhitektonski fakultet, bez godine izdanja, 128, 153

¹⁹⁴ *isto*.

¹⁹⁵ Lennart Berg, „The Salvage of the Abu Simbel Temples,“ *Monumentum* 17(1978): 25-50. Услед подизања нивоа реке Нил због изградње бране, великом броју историјских споменика античке Нубије, међу којима су и два храма које је подигао египатски фараон Рамзес II у Абу Симбелу током XIII века пре нове ере, претило је потапање.

¹⁹⁶ Mark Jarzombek, „The Metaphysics Of Permanence - Curating Critical Impossibilities“, *Log*, 21(2011): 135.

¹⁹⁷ UNESCO WHS List. “Nubian Monuments from Abu Simbel to Philae“, <https://whc.unesco.org/en/list/88>.

индустријализације. Током изградње хидроенергетског система „Ђердап“, у седмој деценији XX века, археолошки је истраживан терен у дужини од 180 km дуж обе обале Дунава, поједини споменици су измештени (Трајанова табла са делом римског пута, живопис са цркве на Поречкој Ади, споменик Кочи Капетану, Лепенски Вир, а остали су консолидовани на лицу места (Смедеревска тврђава и Голубац).¹⁹⁸ После затварања бране, велика територија поред Дунава је потопљена, а некадашњи Доњи Милановац, острво Ада Кале и многобројна римска утврђења и савремена насеља са српске и румунске стране обале су нестала. Заједничком иницијативом СФРЈ и Румуније створен је јединствен међунационални парк са резерватима – заштићеним и контролисаним зонама.¹⁹⁹

Напред приказани примери измештања културних и природних добара на територији Виминацијума су показали измештање целине као јединственог блока (измештање комплетног скелета мамута са околним тлом и потконструкцијом), измештање у сегментима (елементи античког водоснабдевања) и измештање разградњом до појединачних грађевинских елемената (три римске пећи), а услед угрожености индустријским радовима од националног значаја. На сличне начине су у некадашњој СФРЈ премештене Трајанова табла (као јединствен блок),²⁰⁰ насеље Лепенски Вир (у сегментима),²⁰¹ док су манастир Добрићево²⁰² и Теразијска чесма²⁰³ пресељени разградњом.

---

¹⁹⁸ Доброслав. Ст. Павловић, „Измештање Трајанове табле и други заштитни радови у подручју Ђердапа, *Саопштења*, VIII(1969): 55,57. Видети више у: М. Dimitrijević, *Statičko konstruktivni problemi u zaštiti graditeljskog nasleđa*. Beograd: Arhitektonski fakultet, bez godine izdanja, 135

¹⁹⁹ Доброслав. Ст. Павловић, „Измештање Трајанове табле и други заштитни радови у подручју Ђердапа, *Саопштења*, VIII(1969): 60.

²⁰⁰ Пре премештања Трајанове табле која датира из периода дачких ратова цара Трајана, наше службе у оваквим подухватима нису имале искуства. Познато је било премештање Абу Симбела, где је тежина појединачних блокова износила око 150KN, што је било 20 пута мање од 3.000 KN тешког блока са Трајановом таблом (М. Dimitrijević, *Statičko konstruktivni problemi u zaštiti graditeljskog nasleđa*. Beograd: Arhitektonski fakultet, bez godine izdanja, 138). У периоду од 1967. до 1969. године извршени су радови исецања и измештања јединственог блока табле укључујући и припадајућу конструкцију и део римског пута у дужини од 7,5 m, и њихово подизање за 20m (Доброслав. Ст. Павловић, „Измештање Трајанове табле и други заштитни радови у подручју Ђердапа, *Саопштења*, VIII (1969): 60). За процес премештања у целини је била предвиђена и касноантичка гробница датована у V и VI век, пронађена у Нишкој Бањи. На крају се ипак одустало од премештања условљеног положајем новопланираног стационара, јер је његов пројекат измењен. Решење је предвидело премештање целине гробнице на шинама и точковима, а на челичној конструкцији испод гробнице (М. Dimitrijević, *Statičko konstruktivni problemi u zaštiti graditeljskog nasleđa*. Beograd: Arhitektonski fakultet, bez godine izdanja, 144-148).

²⁰¹ Лепенски Вир, праисторијско насеље из периода од 6500. до 5500. године пре наше ере, премештено је 1971. године на локацију непосредно уз оригинални положај насеља, без мењања оријентације, са подизањем за 29,50 m. После великог броја решења, тек је 2011. године изведена стална заштитна конструкција над Лепенским Виром, а по решењу архитектата Марије Јовин и

Пример историјске грађевине у Србији која је била угрожена инфраструктурним радовима, али није измештена, је ранохришћанска базилика пронађена 2012. године приликом изградње дела аутопута од Ниша ка Софији у селу Шпај, у општини Бела Паланка.²⁰⁴ Иако се расправљало о измени трасе аутопута, али и о измештању базилике, проблеми у вези надлежности институција и приступа у конзервацији, довеле су до њеног затрпавања. Надлежни из Републичког завода за заштиту споменика културе су изјавили да се овако базилика „чува за будућа поколења“ и да би „у нека боља времена, могла да се поново откопа“.²⁰⁵

Експлоатација угља је данас један од најважнијих процеса у функционисању енергетског система Србије. Сматрајући је државним интересом од врховног значаја, а у духу *Венецијанске повеље*, чини се да је измештање одабраних културних и природних добара са простора Виминацијума оправдано, баш као што је то било потапање споменика у Ђердапу и измештање само неких

Синише Темеринског. Лепенски вир је на листи културних добара од изузетног значаја Србије од 1979. године као споменик културе. Иако представља једно од најважнијих праисторијских локалитета у Европи, Лепенски Вир није никада био на Унесковој прелиминарној листи као споменик. Уз друге праисторијске, античке и средњовековне локалитете као „религиозни и уметнички центар у коме се могу пратити прва монументална дела уметности централне и источне Европе, као и најстарији облици организованог друштвеног, економског и религиозног живота у дунавском басену“, и „импресивна илустрација везе човека и природе“, налази се од 2002. године на прелиминарној листи као део природног добра, односно Националног парка Ђердап (UNESCO Tentative List. “Djerdap National Park”. <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1693/>). Да ли је према надлежним институцијама Лепенски Вир измештањем изгубио аутентичност и место на Листи не заслужује? Примери из света који су доспели на Листу и након измештања доказују супротно. Такође, Лепенски Вир је измештен 1970. године, пре него што је и успостављена Унескова Листа светске баштине. Иако је убрзо после тога занемарен, акција његовог измештања спада у плодан период рада наших служби заштите, када су процеси измештања споменика у Ђердапу технички потпуно пратили сличне подухвате у свету.

²⁰² Манастир Добрићево, једна од најзначајнијих грађевина рашке архитектуре XVI века у Херцеговини, премештен је услед изградње хидроенергетског система на Требишњици, на локацију удаљену око 8 km од првобитне, уз процес демонтаже и поновног зидања сваког камена. Ово је била прилика да се манастиру додају конструктивни елементи за статичко и сеизмичко ојачање што је код постојећих објеката веома скупо, а код пресељавања се може врло једноставно извести (М. Dimitrijević, *Statičko konstruktivni problemi u zaštiti graditeljskog nasleđa*. Београд: Архитектонски факултет, без године издања, 153).

²⁰³ Теразијска чесма у Београду, подигнута 1860. године, 1911. године је пресељена у Топчидер, а затим 1975. године поново враћена на Теразије, премештањем сваког појединачног каменог блока, уз обележавање и поновно склапање на другој локацији (М. Dimitrijević, *Statičko konstruktivni problemi u zaštiti graditeljskog nasleđa*. Београд: Архитектонски факултет, без године издања, 149-150).

²⁰⁴ О истраживању базилике видети у: Благојевић, Мирјана. „Локалитет Кладенчиште код села Шпај“. У *Археолошка истраживања на аутопуту Е80*, уредница Продановић Ранковић, И. 158-199. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2017.

²⁰⁵ Večernje Novosti Online, „Zatrpана ranohrišćanska bazilika, 17.07.2015“, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:557958-Zatrpана-ranohrišćanska-bazilika-kod-Crvеne-Reke>

од њих, услед изградње хидроенергетског система. Међутим, да ли уопште може постојати оправданост у овим поступцима?²⁰⁶

Теоријски и практични проблеми и питања везана за пресељење археолошких остатака или целих грађевина са оригиналних локација део су савремене теорије и праксе заштите наслеђа. У складу са *Венецијанском повељом* Слободан Ненадовић је 1974. године, пишући о пресељавању историјских грађевина са својих оригиналних локација, изрекао бригу за стручњаке који би требало да штите културна добра, а који се „доста лака срца мире са тим“, бригу за младе кадрове који пресељења споменика прихватају „занесени атрактивношћу техничких решења“, а највише га је бринуло то што они који пресељење траже, углавном „стварају такве услове да се непокретни споменици морају пресељавати“, а одвајајући велика новчана средства за то, „умирују своју професионално стручну савест“. Ненадовић је у складу са претходним поставио и следеће питање: „До које се границе можемо лишавати наших културних добара у циљу обезбеђивања што бољих животних услова?“²⁰⁷ Међутим, да ли је оно против чега се боримо у очувању културних добара обезбеђивање бољих животних услова или *другачијих* животних услова?

Слободан Ненадовић своје погледе заснива на *Венецијанској повељи* и члану бр.7, у коме се премештање споменика може дозволити само када то оправдавају разлози од великог националног и међународног интереса, а која је „широко отворила врата“ свима онима који данас угрожавају споменике и стварају услове да се „споменик спасава пресељавањем иако за то не постоје никакви национални, ни међународни интереси.“²⁰⁸ Ненадовић пише да је уместо овог члана требало написати нешто потпуно супротно, тј. да постоје споменици чије су вредности од таквог националног и међународног значаја, „да се никакви технички захвати не смеју ставити изнад њих“, а који их могу угрозити.²⁰⁹ Међутим, он на овај начин не признаје постојање изузетно важних интереса, а

---

²⁰⁶ Emilija Nikolić, Jelena Anđelković Grašar, Dragana Rogić, “Viminacium: Research, Protection and Recognition”. U *Preserving transcultural heritage: your way or my way?* urednik J.R. dos Santos, 573-583 (Lisbon: ARTIS – Institute of Art History from School of Arts and Humanities of the University of Lisbon and the ICOMOS Portugal, 2017), 577.

²⁰⁷ Слободан Ненадовић, „Пресељавање непокретних споменика архитектуре. Метод спасавања или нужно зло?“, *Зборник заштите споменика културе* (1974):15.

²⁰⁸ *исто*, 17.

²⁰⁹ *исто*

насупротив томе споменике међусобно пореди и вреднује, издваја важне од мање важних, где онда улазимо у нову замку одлучивања. Осим тога, на крају се на известан начин одриче свог страственог писања о пресељењу споменика као о нечему што се не сме дозволити, износећи мало мирнији став и рекавши следеће: „Ако су такви услови били створени заиста из националних и међународних потреба са изградњом хидроенергетског система у Ђердапу, сигурно да такве потребе нису постојале да се Тахир-бегов конак из Пећи сели, па чак и добије место поред бензинске пумпе.“²¹⁰

Ненадовић се залагао и се сачува оно што може на својој оригиналној локацији, и да се не сме прихватити стварање етно-паркова као једини метод заштите грађевина народног неимарства. Међутим, писао је и да је мали број објеката „који су толико значајни“ да их треба чувати у њиховом амбијенту, али и да је много оних који пропадају и који се не могу заштитити, јер су напуштени. Сви они за њега тада постају „музејски експонати“, и њихово премештање у етно-парк је оправдано, бар у оној мери у којој оправдање има постојање сваког музеја у који се преносе покретни предмети.²¹¹ Божићар Крстановић као етнолог, залаже се за заштиту групација и целина, а не појединачних грађевина, али и очување *in situ* појединачних грађевина које имају етнографске, али и историјске и меморијалне вредности, док остале, који су уз то и угрожене, морају бити пренешене у заштићену целину.²¹² Међутим, да ли заиста постоји велика разлика у концепту очувања вредности споменика народног неимарства и неког другог споменика? Требало би да не постоји. Ипак, чињеница је да је током историје заштите увек пресуђивала старост и бројност одређене врсте споменика. Све напред наведено показује колико је тема пресељења историјских грађевина комплексна, зависна од времена у коме се дешава и колику одговорност носе они који учествују у оваквим процесима.

5.1.3 *Интерпретација културно-историјског наслеђа кроз различите концепте и приступе*

---

²¹⁰ *исто*, 19.

²¹¹ *исто*.

²¹² Божићар Крстановић, „Савремени приступ заштити народног градитељства“, у *Principi i praksa održivosti i razvoju naselja u Srbiji 2*, ур. R. Bogdanović, B. Stojkov, 224-228 (Београд: Удружење урбаниста Србије, 2000), 227.

Да би се извела успешна презентација једне историјске грађевине, без обзира на то да ли она пролази кроз ревитализацију или не, често је неопходно увести **интерпретацију**.

Милорад Панић Суреџ (1912-1968)²¹³ је још почетком педесетих година прошлог века писао: „Избор и непосредно претстављање дела, много су важнији од књишке историско-уметничке анализе услова постанка и степена квалитета. Јер, која то умна интерпретација може заменити оно силно осећање које у посматрачу буди плод људског рада од пре неколико векова, или неколико десетина векова, често без обзира на наше стечене погледе! Њега не изазивају ни брижљиве чињенице научника нити истанчан укус естетике, што – разуме се – није за потцењивање. Ту искру, која прескаче векове и просторе, пали један други додир – сусрет два духа на једном истом послу: у напору да се материјализују и развију даље ... Тога ради, споменици старих култура морају се, пре свега, гледати.“²¹⁴ Милорад Панић Суреџ овде пише о осећању које добијамо када посматрамо неки споменик. Међутим, морамо се запитати да ли су сви посматрачи у могућности да нешто прочитају кроз посматрање једног споменика, односно да ли је потребно увести бар почетну интерпретацију споменика која ће им помоћи да се осећања развију. Управо је интерпретација споменика процес од кога много зависи како ћемо га заиста и сагледати, и са собом носи многобројне замке, јер некада пружа само једну реконструкцију одређене приче. Зато се процеси интерпретације морају пажљиво планирати. Постоји више начина на које се у оквиру историјских грађевина и места може вршити интерпретација, а овде ћемо приказати концепт идеалне реконструкције и реплике, концепт популаризације културе (дизнификације), концепт археолошког парка, концепт музеја на отвореном, концепт еко-музеја и концепт пута културе.

---

²¹³ Милорад Панић-Суреџ је био књижевник, први секретар Удружења књижевника Србије, а од 1947. године до 1956. године је руководио Заводом за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне републике Србије. Био је и директор Музеја револуције народа и народности Југославије, а затим и управник Народне библиотеке.

²¹⁴ Милорад, Панић-Суреџ, *Споменици културе* (Београд: Просвета издавачко предузеће Србије, 1951), 11

Концепт идеалне реконструкције и реплике - Џозеф Адисон (*Joseph Addison*, 1672-1719) је почетком XVIII века писао о „задовољству маште“ насталом из процеса у нашем уму, током кога се пореде идеје потекле из оригиналних објеката из природе са идејама које примамо из скулптура, слика, прича или звукова који ове објекте представљају.²¹⁵ Александар Жерар (*Alexander Gerard*, 1728-1795), шкотски филозоф, је половином XVIII века писао да је „сличност веома моћан принцип асоцијације која повећава наше задовољство“, али и да копије добијају свој „шарм“ не само због тачности имитације, већ и због „изврности“ дела које представљају.²¹⁶ Према савременом теоретичару Виму Денслагену, „реплике су увек имале право да постоје,“ копија представља „омаж оригиналу“, а процес копирања „чин комеморације,“ а иако никада нисмо видети оригиналне предмете на основу којих су настала каснија дела, довољно је да смо се срели са њима сличним или аналогним, јер путем маште прихватимо њихове идеје, развијамо их и слажемо у ред, увек на наш сопствени начин.²¹⁷

Реплика је метода факсимилске реконструкције када се из музеолошких, образовних или некад и заштитних разлога копирају изворна градитељска и уметничка дела и постављају на другом месту.²¹⁸ Да изградња реплике може представљати прихватљив облик конзервације културног наслеђа, говори и пример пећине Ласко у Француској. Овде је због пропадања праисторијског сликарства, а услед превеликог броја посетилаца, пећина затворена осам година након отварања и никад више није отворена, али је у близини изграђена њена реплика која привлачи једнако велики број посетилаца и на тај начин ово културно наслеђе и даље презентује, али и потпуно штити.²¹⁹

---

²¹⁵ Wim Denslagen, *Romantic Modernism: Nostalgia In the World of Conservation* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009), 167.

gen 2009, 167

²¹⁶ *isto.*

²¹⁷ *isto.*

²¹⁸ Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu* (Split: Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet u Zadru - OOUR Prirodno-matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu, Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta – Zagreb - Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa u Splitu, 1985). 161-162.

²¹⁹ Овде је око 2.000 праисторијских слика било доступно посетиоцима од периода након Другог светског рата, али су се трагови пропадања појавили већ од 1955. године, услед велике концентрације угљен диоксида емитованог од стране посетилаца. У 1963. години пећина је затворена због рестаурације сликарства која је трајала десет година, и која је показала да пећина убудуће мора бити недоступна за посетиоце. Зато је 1983. године услед великог интересовања изграђена реплика дела пећине, позната као Ласко II, и отворена за публику у оближњем селу. У

Реплика се може сматрати и једном врстом реконструкције, али која није изведена над оригиналним остацима грађевине. Интересантан пример је Хадријанов зид са припадајућим утврђењима, који је на Унесковој Листи светског наслеђа од 1987. године.²²⁰ Много елемената утврђења и грађевина, чак и сам Хадријанов зид су делимично или потпуно идеално реконструисани, а процеси су изведени на различите начине – над оригиналним остацима или поред њих. Менаџмент дозвољава управама појединачних локалитета различитост у приступу, односно има различите стандарде везане за могућност реконструкције, зависно од места на коме се она планира. Негде је строго забрањена било каква интервенција овог типа, док су негде процеси слободни и генеришу интерпретацију, а све у циљу веће туристичке посете.²²¹ Реконструкцију менаџмент оправдава као начин истраживања грађевинских материјала, средство повећања свести о историјском изгледу места, али и као начин стварања снажних слика које интерпретирају централне историјске вредности Хадријановог зида - као римске војне границе која је обликовала овај део Уједињеног Краљевства.²²² Иако британске конзерваторске службе граде генералну политику против процеса реконструкције, оне је дозвољавају у случају одржавања одређених вредности наслеђа, под условом да није хипотетичка и над оригиналним остацима. Пример тврђаве Арбеја (*Arbeia*), чија је реконструкција капије изграђена над оригиналним остацима, један је од изузетака. Предлог за њену реконструкцију, поднет нешто пре уписа на Унескову листу је поделио јавност, али је ипак одобрен након њеног истраживања. Овде су интереси у служби економског разоја победили над конзерваторским принципима.²²³ Међутим, стручњаци Гети института за конзервацију (The Getty Conservation Institute) ове процесе виде као индикатор здравог менаџмента, јер одражавају одвајање од строге идеологије против реконструкције ка специфичним одлукама везаним за појединачна места, заснованим на препознавању њихових вишеструких вредности. На овај начин,

---

препознавању вредности реплике су велику улогу одиграли француска влада и туристички оператери, а који су посету реплици означили као атракцију (Marija Maksin, „Challenges, responses and partnership for achieving sustainable tourism and heritage preservation”, *Spatium International Review* 22(2010):13)

²²⁰ UNESCO WHS List, „Frontiers of the Roman Empire“, <http://whc.unesco.org/en/list/430>.

²²¹ Mason, R., MacLean, M.G.H., de la Torre, M. *Hadrian's Wall World Heritage Site, English Heritage* (Los Angeles: J. Paul Getty Trust, 2003), 23

²²² *isto.*

²²³ *isto.*

сви учесници у одлучивању преговарају и долази до препознавања различитих вредности наслеђа.²²⁴

Пример „Великог олтара“ у Пергамском музеју у Берлину, међутим, показује како је реконструкција једног споменика изведена у затвореном простору постала дело које се отргло од свог *историјског бића*, али и интегрални део архитектуре простора у коме је изложена. Кроз олтар се у музеју комуницира, јер се кроз њега пролази из једног у други изложбени простор. Овде Кан Билзел (*Can Bilzel*)²²⁵ поставља питање одређивања природе ове „архитектонске представе“, односно да ли је она рестаурација, реконструкција или реплика и где се завршава архитектура музеја, а где почиње изложена историјска грађевина.²²⁶ Међутим, ова реконструкција, настала *састављањем* оригиналних елемената фриза из Пергама и нових, реконструисаних елемената архитектуре, својим положајем у музејском простору представља јединствен наставак живота уништене историјске грађевине. Она више не носи основне одлике производа конзерваторске интервенције који је везују и постављају у нижи положај од некадашње историјске грађевине, већ одлике самосталности и индивидуалне вредности.

„Није ствар у томе да реконструисане или рестауриране грађевине немају вредност“, већ је важно препознати „да оне нису ништа више до производ свог времена, савремена интерпретација прошлости“, увек створене унутар савремених друштвених, политичких и културних услова, писао је Двајт Питкејтли (*Dwight*

---

²²⁴ *isto*, 20-23

²²⁵ Кан Билзел је професор архитектуре и историје уметности на Универзитету у Сан Дијегу.

²²⁶ Can Bilzel. *Antiquity on Display, Regimes of the authentic in Berlin's Pergamon Museum* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 17. Приликом улаза у музејску просторију Пергамског музеја у којој се налази „Велики олтар“, испред посетиоца се појављује фасада реконструисаног хеленистичког споменика представљена као скулптура у простору са оригиналним фризовима донетим са уништеног олтара Пергама. Међутим, када му се посетилац приближи, он од скулптуре постаје део простора музеја. Наиме, савремено изграђено степениште олтара представља границу која дели простор музеја на онај испред и иза њега, јер се кроз њега прелази из једне у другу изложбену салу. Овакав третман простора даје посетиоцу утисак да улази у слободностојећу грађевину. Такође, фриз „Гигантомахија“ који је у олтару некада могао бити видљив само приликом кружења око њега, у Берлину се види другачије. Он је постављен у просторији као панорама и даје „ефекат изврнуте рукавице“, јер посетилац фриза који је био споља, сада гледа изнутра, али и даље има утисак да га гледа споља, с тим што не кружи око споменика, већ цео фриз види из једне тачке. Овај музеј тако „дезоријентише и реоријентише посетиоце, јер их позива да заузму нову позицију“, пише Билзел (*isto*, 2-7, 11-14).

Pitcaithley).²²⁷ Осим што посетилац вероватно зна да препозна „комерцијалну изложбу“ од „истинске старе грађевине“, потребно је то и написати и представити причу о интерпретацији која је спроведена, јер је и она процес историјског развоја места.²²⁸ Управо изградњу реплика у архитектури које стварају лажне представе и утиске код посматрача, Нил Левин дефинише као *дизнификацију*.²²⁹

Концепт популаризације културе и термин дизајнификације - Према Тиму Еденсору, у савременом туризму окренутом све већој потрошњи, незаборавни догађаји, места и предмети се производе и продају као *аутентична* и носталгична роба, а од историје се ствара спектакл њеним интензивираним појављивањем у медијима.²³⁰ Да ли се популаризацијом наслеђа приближава историја и култура људима или је она један начин завођења публице, стварањем спектакла, којим се наглашава потрошња и однос продавац-купац?²³¹

Дизајнификација је као термин у свету постао веома уобичајен за описивање свих негативних појава везаним за популаризацију у свим областима, па и у области заштите градитељског наслеђа.²³² Иако постоје одређене разлике

---

²²⁷ Pitcaithl Dwight. T. Pitcaithley, „Historic Sites: What Can Be Learned from Them?“, *The History Teacher* 20/2: 217. Двајт Пикајтли је био главни историчар у Служби националних паркова у САД, а касније професор на Државном универзитету у Њу Мексику.

²²⁸ *isto*. Мала дрвена кућа, која се прихвата као место рођења Абрахама Линколна није ни близу интересантна као неиспричана прича о њеној набавци у 1860. години, измештању, разградњи и поновном склапању на бројним изложбама. Осим тога, чињеница да овде вероватно Линколн није ни рођен чини причу још „заноснијом“ и „открива много о страсти америчког народа за националним симболима.“ Прича о изградњи реплика на месту за које се мислило да је место Линколновог рођења, и касније откриће стварног места рођења у грађевини за коју се раније мислило да је била неважна, могу служити као „ефикасно средство у информисању јавности о замкама и наградама историјског истраживања.“ Међутим, и у реплици колонијалног Вилијамсбурга и овде се спроводи интерпретативни програм који избегава помињање неаутентичности места. Већина туриста који посећују историјска места желе да виде „оригинал“, али и ако грађевина то није, они желе верну реплику, и Питкејтли их позива да буду мање поверљиви, а више радознали у вези неког историјског места, на коме се отворено не приказује шта је оригинал, а шта идеално изграђена реплика. (*isto*, 217-218).

²²⁹ Neil Levine, „Building the Unbuilt: Authenticity and the Archive“. *Journal of the Society of Architectural Historians* Vol. 67 No. 1(2008): 17. Нил Левин је професор емеритус на Универзитету Харвард.

²³⁰ Tim Edensor, *Industrial Ruins: Spaces, Aesthetics and Materiality* (Oxford: Berg, 2005), 127.

²³¹ Dwight. T. Pitcaithley, „Historic Sites: What Can Be Learned from Them?“, *The History Teacher* 20/2: 207-209, 211.

²³² Навешћемо неке примере, односно наслове чланака иностраних магазина, дневне штампе и интернет сајтова, који намећу читаоцима негативан став према одређеној појави: „Кинески зид преплављен, оштећен, дизајнификован“ („Wall of China overrun, damaged, Disneyfied“, *National Geographic* 2007), „Нешнл Траст оптужен за *дизајнификацију* сеоских кућа током *покривитељског* и *вулгарног* истраживања у сврху њихове веће приступачности јавности“ („The National Trust has been accused of 'Disney-fying' its country houses in a 'patronising' and 'vulgar' quest to make them

између термина *дизнификација* (*disneyfication*) и *дизнизација* (*disneyization*),²³³ за ово кратко истраживање их можемо прихватити као синонине, који углавном носе негативно значење и везани су за мишљења да различити процеси и места некад подсећају на Дизнијев тематски парк (*Disney*), односно да се неки простори уређују да би били пријатнији, а уз измену историјских чињеница и стварање лажне слике о њима.²³⁴

Алан Брајман (*Alan Bryman*, 1947-2017)²³⁵ доноси четири главна елемента на којима је заснована дизнизација простора, односно: *тематизацију*, *хибридну потрошњу*, *трговину* и *презентацију*. *Тематизација* представља локалне, фолклорне елементе у физичким структурама и има корене у великим манифестацијама и светским изложбама. Данашњи примери тематизованих простора су музеји, хотели, забавни и тематски паркови, градови и шопинг молови. *Хибридна потрошња* представља различите врсте потрошње које се преплићу и више се не могу међусобно разликовати, па у таквим просторима људи дуго бораве и тако увећавају потрошњу. Данашњи примери оваквих простора су супермаркети, робне куће, казино, стадиони, зоолошки вртови и бродови за крстарење. *Трговина* у овом смислу представља продају добара која носе слике или лого, укључујући и производе са лиценцом. *Презентација*

---

more accessible to the public“, Telegraph 2010), „Зауставите дизајнификацију наше обале“ („Stop this Disneyfication of our coastline“, The Guardian 2016).

²³³ Међу осталим појмовима које би требало проучити приликом истраживања популаризације у области заштите градитељског наслеђа, налазе се мекдоналдизација (*McDonaldization*), кокаколонијација (*CocaColonization*), американизација (*Americanization*) или волмартинг (*Walmarting*). За пручавање популаризације у области заштите градитељског наслеђа једнако су важни и неки други термини и процеси, као што су фабрикација, објектификација, глобализација, комерцијализација, рециклажа, колонијација, брендирање или туристификација.

²³⁴ Према речнику Merriam Webster, *дизнификација* и *дизнизација* представљају трансформацију нечега стварног, и чак узнемирујућег, у пажљиво контролисану и сигурну средину (Merriam-Webster, “Disneyfication”, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Disneyfication>). Према једном од урбаних речника *дизнификовати* нешто (посебно неко место) значи „направити нешто прихватљивијим или рентабилнијим отклањајући његове потенцијално неукусне или контроверзне елементе, посебно на рачун историјске вредности“ (AllWords, “Disneyfication”, <http://www.allwords.com/word-disneyfication.htmk>). Према порталу *Wikipedia*, *дизнификација* и *дизнизација* представљају „одвајање стварног простора или догађаја од њиховог првобитног карактера и поновно паковање истих у преправљени облик“, а „веза са било чим негативним је ипак отклоњена намером да се тема или предмет учине пријатнијим и лако појмљивим. У случају места, *дизнификација* значи замену оног што је настајало органски током времена са идеалном и туристички прихватљивом опном“ (Wikipedia, “Disneyfication”, <http://en.wikipedia.org/wiki/Disneyfication>). Према трећој дефиницији, *дизнификација* је термин који се, када су у питању простори, углавном користи да означи место „без душе“ (ArticleWorld, “Disneyfication”, <http://www.articleworld.org/index.php/Disneyfication>).

²³⁵ Алан Брајман је био професор социолошких наука на Лафбороу универзитету (Loughborough University) и Универзитету у Лестеру (University of Leicester) у Енглеској.

укључује емотивну ангажованост продаваца и свих који су запослени ради задовољења потрошача.²³⁶

У Србији су аутори у негативном контексту користили *дизнификацију и Дизниленд* у области архитектуре и урбанизма. Због дизнификације се тако поставља питање „смисла и вредности савременог градитељског чина“,²³⁷ а Дизниленд нуди „рогобатну потрошачку, заслађену и кич архитектуру.“²³⁸ Да ли је заиста оправдано термин дизнификације или дизнизације доделити оним појавама које се карактеришу као негативне, а Дизниленд анализирати као место само кроз његову архитектуру? Такође, да ли материјализација напред наведених елемената на којима је заснована Брајманова дизнизација, неопходно са собом носи негативне последице, а посебно у области заштите наслеђа? Историјска места су живи организми којима је потребно непрестано унапређивање као део њиховог опстанка, па и процес дизнизације, у смислу како га је Брајман описао,²³⁹ а дискутовати се може о нивоима до којих је могуће допустити развој одређених елемената и њихов међусобни однос.

Консултанти у области економије и начина развоја предузећа, Џозеф Пајн Други (*B. Joseph Pine II*) и Џејмс Х. Гилмор (*James H. Gilmore*) су искуства туриста поселили у четири врсте активности које им једна дестинација може понудити, односно *образовање, забаву, бекство и естетику*. Према њима, најбогатија искуства добијају када се сретну све врсте активности на једном месту и управо Дизнијеви паркови нуде једно од најбогатијих искустава туристима.²⁴⁰ Разлог успеха овог начина презентације као последицу изазивања осећања код посетилаца, сликовито је објаснио Ендрју О'Хегејн (*Andrew O'Hagan*), сарадник Њујорк Тајмса (*The New York Times*) када је записао: „Ако расположење у

²³⁶ Alan Bryman, *Disneyization of Society* (London: SAGE Publications Limited., 2004), 29.

²³⁷ Vreme, „Bobić, M. Arhitektura i diktatura, 02. oktobar 2003.“, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=353864>. Архитекта Милош Бобић је писао: „Данас доминира друштвени инжењеринг, диктатура дизниленда; дизнификација се увукла у све поре људског живота, а у архитектуру очигледно и недвосмислено... Ретко се поставља питање смисла и вредности савременог градитељског чина... За кога? Чему? У коју сврху?...“

²³⁸ Ranko Radović, *Nova antologija kuća* (Beograd: Građevinska knjiga, 2001), XIII. Ранко Радовић је дотакао ову тему када је записао: „У Ла Вилету је све отворено, све је могуће, извесности су мале, изненађења свих врста су неодољиви део архитектонског програма. Али треба добро запамтити да то нису „веселе тајне“ париског Дизниленда и његове рогобатне потрошачке, заслађене и кич архитектуре“ (*isto*)

²³⁹ Alan Bryman, *Disneyization of Society* (London: SAGE Publications Limited., 2004), 29 .

²⁴⁰ Alistair Williams, „Tourism and hospitality marketing: fantasy, feeling and fun“, *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 18/ 6(2006): 487-489.

савременом свету има своју архитектуру, Дизни је тај који ју је створио. Дизни је опремио кућу и изабрао завесе, Дизни је напунио фрижидер. (...) Дизни пружа руку свакоме ко је икада сањао Земљу као једини рај (...) Да препознајете себе у фантазији, то значи да мислите под условима Волта Дизнија.²⁴¹

Употреба реплика грађевина је начин на који Дизниленд гради свој простор, али како је француски филозоф Жан Бодријар (*Jean Baudrillard*, 1929-2007) писао, „Дизниленд је најстварније место у САД-у, јер се не претвара да буде ништа више од онога што стварно јесте, тематски парк. Дизниленд је представљен као машта да би нас навео да схватимо да је све остало стварност, данас, када у ствари цео Лос Анђелес и Америка која га окружује нису више стварни, већ само симулација.”²⁴² Милош Миленковић пише да Унескова *Универзална декларација о културној разноликости* екслицитно наглашава културну разноликост као заједничко културно наслеђе човечанства, али и да у исто време „позива на опрез према повећаној комодификацији и конзументичком карактеру који се придаје културном наслеђу.”²⁴³ „Ипак, нематеријално културно наслеђе је данас управо то – комодификовани, конзументички артефакт првог реда,” и време је да „антропологија изађе из своје куле од слоноваче“ и „процесе конструкције наслеђа проучава као и сваки други елемент животних светова касне модерности.”²⁴⁴

Концепт археолошког парка - Археологија је у постренесансној Европи почела као „безазлена разонода образованих богаташа“, често као сакупљање уметничких дела или реткости, а пре XVI века, писци су понекад помињали историјске споменике, али „тек зато да би исказали дивљење или своју нарацију обогатили неким илустративним примером“, док је евидентирање или ископавање археолошких локалитета било реткост.²⁴⁵ После ископавања заборављених античких градова Херкуланума, 1738. године и Помпеје 1748. године, јавља се

---

²⁴¹ NY Times, “The Happiness Project, 17.07.2015”, https://www.nytimes.com/2015/07/17/t-magazine/happiness-project-disneyland.html?_r=0

²⁴² Baudrillard, J. „Disneyworld Company“, *Liberation*, 4. Mart 1996.

²⁴³ Милош Миленковић, *Повратак наслеђу. Оглед из примењене хуманистике* (Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију, 2016), 21.

²⁴⁴ *исто*, 22.

²⁴⁵ Рифат Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда* (Београд: Музеј науке и технике, 2010), 9.

повећано интересовање за старине, па тако велики број путника хрли у посету историјским местима широм света, а настају и први археолошки паркови. Како пише Бери Бергдол (*Barry Bergdoll*)²⁴⁶, археолошка истраживања, путовања и публикације у периоду педесетих и шездесетих година XVIII века су углавном настајала у циљу „свирепог интелектуалног и личног такмичења“, уз „бригу за преображај савременог укуса, али и за продубљење знања о класичном свету“, јер је тек Након Помпеје и Херкуланума, откривено да је античка култура до тада била само делимично схваћена и забележена.²⁴⁷ Тек у XIX веку, многи аспекти археологије прерастају у научно истраживање, да би од почетка XX века археологија као наука почела убрзано да се развија.²⁴⁸ Управо Помпеју можемо назвати најранијим археолошким парком, а од тада је археологија као наука прошла многе фазе.

Концепт археолошког парка, осим конзервације културних добара, неопходно укључује интеграцију у пределу, визуализацију, пренос информација, менаџмент на више просторних нивоа и др.²⁴⁹ Археолошки парк не чине само истражени и презентовани оригинали делови грађевина, већ и савремени услужни садржаји, комуникације које их повезују, али и различити процеси који се у њему одвијају.²⁵⁰ Начини презентација у археолошком парку су везани за историју која се представља, као и људе и поднебље у коме се данас парк налази, али сваки вид представљања мора бити окренут посматрачима и њиховим доживљајима.²⁵¹ Тако можемо рећи да не постоји универзална организација археолошког парка, али да се могу пронаћи општи принципи по којима појединачне представе функционишу и тако изазивају релативно сличне реакције код свих посматрача.²⁵²

---

²⁴⁶ Бери Бергдол је професор историје уметности на Одељењу за историју уметности и археологију Универзитета Колумбија и кустос Одељења за архитектуру и дизајн у Музеју Модерне уметности у Њујорку (MoMA).

²⁴⁷ Barry Bergdoll. *European Architecture, 1750-1890* (Oxford: Oxford University Press, 2000) 15-16.

²⁴⁸ Рифат Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда* (Београд: Музеј науке и технике, 2010), 9

²⁴⁹ Michael Jansen, „Archaeological Parks, the International Perspective“. U *ICOMOS Oman International Conference on Archaeological Parks and Sites, Sultanate of Oman, Salalah, 23rd – 25th February, 2015*. Office of the Adviser to His Majesty the Sultan for Cultural Affairs, 2015, 10

²⁵⁰ Emilija Nikolić, Jelena Anđelković Dragana Rogić, „Archaeological Park as a Product of Emotional Design: Design and Organization of a Park based on the exploration of Visitors' Emotions“, *Archaeology and Science* 6/2010: 259.

²⁵¹ isto

²⁵² isto

Уз помоћ примене искуства више наука, као што су социологија, психологија и филозофија, може се доћи до конкретних предлога за стварање физичких елемената и процеса који би требало да чине неки археолошки парк. Посебну улогу у овом приступу има научна област, одавно позната у области архитектуре и дизајна, односно у теоријама перцепције и прихватања простора, а то је **феноменологија**.²⁵³ Стварање елемената, процеса и на крају укупног простора археолошког парка, тако добија све одлике емоционалног дизајна, па археолошки парк постаје туристички производ економије искуства, чији је творац овај дизајн.²⁵⁴

Према Доналду Норману (*Donald Norman*)²⁵⁵ постоје три различита аспекта емоционалног дизајна које можемо приметити код неког производа. Висцерални аспект је везан за сам изглед производа, звук који производи, мирис који одаје, и сваки други осећај који ствара у нама у првом тренутку сусрета са њим. Бихевиорални аспект укључује лакоћу или тешкоћу са којом користимо неки производ и наше задовољство или незадовољство као резултат тога. Рефлексивни аспект носи са собом рационализацију и интелектуализацију производа, односно ствара крајњи утисак у мислима потрошача.²⁵⁶

Истраживачи Карен Пурен (*Karen Puren*), Ернест Дрејуз (*Ernst Drewes*) и Вера Рус (*Vera Roos*) су на примеру предлога за унапређење једног археолошког локалитета у Јужној Африци поставили три просторна принципа за његов дизајн и организацију,²⁵⁷ настала из размишљања о појму духа места, чије познато тумачење је дао Кристијан Норберг-Шулц (*Christian Norberg-Schulz*, 1926-2000), препознајући дух места (*genius loci*) као антички римски концепт, према коме

---

²⁵³ *isto*, 261.

²⁵⁴ Емоционални дизајн је у последњој деценији постао важан правац у оквиру области *design research*-а. Проучавање људских емотивних одговора на околинду дозвољава тимовима дизајнера да открију различите начине људског прихватања неког производа, па тако и могућности за његов дизајн (*isto*, 260)

²⁵⁵ Доналд Норман је истраживач у области дизајна и когнитивних наука, професор психологије, филозофије и компјутерских наука на неколико факултета широм Сједињених Америчких Држава,
²⁵⁶ Donald. A. Norman, *Emotional Design: Why We Love (or Hate) Everyday Things* (New York: Basic Books, A Member of the Perseus Books Group, 2004).

²⁵⁷ Karen Puren, Ernst Drewes, Vera Roos "An Exploration of Sense of Place as Informative for Spatial Planning Guidelines: A Case Study of the Vredefort Dome World Heritage Site, South Africa", *International Journal of Human and Social Sciences*, vol.1, no.3(2006):195-197.

свако биће има свог генија, односно дух који га води и даје му живот, пратећи га од рођења до смрти, одређујући његов карактер.²⁵⁸

Први принцип који аутори постављају се може повезати са Нормановим висцералним нивоом примања надражаја и они га називају *осећајем места* (односи се на јасну идентификацију да смо унутар неке области, повећава њену визуелну читљивост и доприноси осећању добродошлице коју нам она пружа, а постављањем видљивих елемената на улазним местима која су унапред одређена саобраћајним решењем, чији дизајн наглашава пролаз од спољашње ка унутрашњој средини), који представља осећај створен код посетилаца да су унутар археолошког парка, односно унутар једног места које изазива различита осећања од места које је изван њега. Други принцип се може повезати са бихевиоралним нивоом примања надражаја, и њега аутори називају *осећајем за оријентацију*, јер посетиоци морају имати могућност оријентације унутар локалитета, а квалитет целокупне читљивости места се одражава у његовој структури (она подразумева постојање, али и одређен дизајн места кретања - путева и стаза, и јавних простора – тргова и друштвених садржаја, у складу да локалним карактеристикама подручја и прихватањем места од стране локалне заједнице).²⁵⁹ Трећи принцип повезујемо са рефлексивним нивоом примања надражаја, и аутори га називају *осећајем искуства*, где је потребно максимално наглашавање оних природних особина које код посетилаца стварају осећај места, односно оних тачака где је дух места најјачи (места у археолошком парку би требало повезати, физички или кроз концепт архитектуре, да би се створила јака

---

²⁵⁸ Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci – Towards A Phenomenology of Architecture*. New York: Rizzoli, 1980, 18.

²⁵⁹ Karen Puren, Ernst Drewes, Vera Roos “An Exploration of Sense of Place as Informative for Spatial Planning Guidelines: A Case Study of the Vredefort Dome World Heritage Site, South Africa”, *International Journal of Human and Social Sciences*, vol.1, no.3(2006): 195. Предлажу се табле на чвориштима комуникација и имена путева која би требало да одражавају идентитет локалитета онако како га виде данашњи локални становници, што може послужити и за ојачање њиховог идентитета као заједнице - путеви од шљунка и пешачке стазе битно одражавају карактер области и посетиоци више користе њих него уређене путеве, па се они препоручују. Главни пут би требало да буде одвојен дизајном површине од секундарних путева, потребно је употребљавати различите материјале на местима почетка пута, промене правца или његовог краја, ивице путева треба да буду наглашене како би се нагласио и сам пут, што се може постићи садњом локалног дрвећа или коришћењем различитих ивичњака. Садржаји друштвеног живота имају улогу чворишта приликом стварања неког места, а главно чвориште може бити место скупа економских, образовних, културних и информативних садржаја, чији би карактер требало да буде у складу са местом на коме се археолошки парк налази. Већина паркова се налазе ван града, па зато и карактер њихових чворишта не би требало да буде урбани или субурбани, већ рурални (*isto*, 195-197).

јавна структура кроз локалитет, чиме настаје мрежа малих јавних места којима се повећава доживљај осећаја места).²⁶⁰

Пошто је висцерални аспект емоционалног дизајна потпуно зависан од првог, непосредног утицаја неког производа на корисника и његове реакције, производ једноставно „треба да изгледа и звучи добро“.²⁶¹ Археолошки парк мора да привуче посетиоце изгледом прве табле на улазу или мирисом траве поред пута.²⁶² Када је реч о бихевиоралном аспекту, све у археолошком парку мора јасно да функционише, просторна организација мора бити спроведена тако да сви путеви пролазе поред важних историјских садржаја парка, а своја укрштања имају на местима културних, услужних или забавних садржаја. После испуњења првог и другог аспекта дизајна, а уз природну жељу човека за знањем о историји и фасцинацију рушевинама, трећи, рефлексивни аспект дизајна углавном је успешан, а обезбеђује посетиоцима крајње искуство.²⁶³

Тим Коупленд (*Tim Copeland*),²⁶⁴ поставља три могућа облика презентације на неком археолошком локалитету, које ми можемо посматрати као препоруке за стварање различитих елемената уређења чијим дизајном утичемо на посетиоце.²⁶⁵ Први облик презентације Коупленд назива *акционим* и везан је за разна дешавања у која су физички укључени посетиоци самог парка. Други облик је *иконични* и везан је за презентације из области визуелних медија. Трећи, *симболични* облик, аутор везује за различите писане и звучне представе уз помоћ слова и бројева. Коупленд је сваком од три поменута облика презентације доделио различите конкретне елементе уређења и процесе.²⁶⁶ Да би елементи уређења и процеси које

---

²⁶⁰ *isto*, 197. Оно што се подразумева код спровођења овог принципа је усклађивање дизајнерских интервенција са претходно донетим плановима висинске регулације и зонарања. Тиме се штити линија хоризонта, која је веома важна за опажање и доживљавање простора.

²⁶¹ Donald A. Norman, *Emotional Design: Why We Love (or Hate) Everyday Things* (New York: Basic Books, A Member of the Perseus Books Group, 69.

²⁶² Emilija Nikolić, Jelena Anđelković, Dragana Rogić, „Archaeological Park as a Product of Emotional Design: Design and Organization of a Park based on the exploration of Visitors' Emotions“. *Archaeology and Science* 6/2010(2011):263.

²⁶³ *isto*.

²⁶⁴ Тим Коупленд је некадашњи професор историје археологије на Универзитету Глостершајр (University of Gloucestershire) у Енглеској, и некадашњи председник више археолошких друштва и комитета из области заштите наслеђа у Енглеској и Европи.

²⁶⁵ Emilija Nikolić, Jelena Anđelković, Dragana Rogić, „Archaeological Park as a Product of Emotional Design: Design and Organization of a Park based on the exploration of Visitors' Emotions“. *Archaeology and Science* 6/2010(2011): 264.

²⁶⁶ Tim Copeland, *Presenting Archaeology to the Public: Constructing Insights On-site*, у *Public Archaeology*, ur. N.Merriman (London & NewYork: Routledge, 2004),132-144.

је навео Тим Коупленд деловали као успешан производ, требало би да буду засновани на сва три напред наведена аспекта дизајна Доналда Нормана, односно деловати на сва три нивоа примања надражаја код корисника. Међутим, код сваког производа увек преовлађује један аспект, а производ има свој највећи утицај на корисника на једном од три нивоа. Према томе Коуплендов акциони облик презентације можемо најпре повезати са рефлективним нивоом, иконични облик са бихевиоралним, а симболични облик са висцералним нивоом примања надражаја.²⁶⁷

Поређењем ових истраживања са претходно успостављеном везом аспеката дизајна и типова презентација, па тако и њихових елемената и процеса, потврђује се теорија Доналда Нормана, према којој рефлективни аспект дизајна има главну улогу у разумевању значења једног производа или процеса од стране корисника, нешто мању важност носи бихевиорални аспект, док наглашавањем висцералног аспекта дизајнери постижу најмањи успех код дугорочног прихватања неког производа.²⁶⁸ Преовлађујућим деловањем на рефлективном аспекту дизајна у оквиру једног археолошког парка, код посетилаца настаје жеља да поново дођу на исто место.²⁶⁹

Савремено пројектовање археолошког парка тако повезује теорију и истраживања преко три нивоа примања надражаја из спољне средине, додељивањем одређених просторних принципа и типова презентација одговарајућим аспектима дизајна. У оквиру висцералног и бихевиоралног аспекта, добијени подаци након истраживања помажу да се створе предлози за дизајн конкретних предмета који ће деловати на наша чула, односно организацију и дизајн који ће омогућити боље функционисање и међусобну повезаност простора парка, док се у вези са рефлективним аспектом предвиђају различита друштвена дешавања или појединачне представе, а преовлађујућим деловањем на овом аспекту дизајна у оквиру једног парка, код посетилаца настаје жеља да поново

---

²⁶⁷ Emilija Nikolić, Jelena Anđelković, Dragana Rogić, „Archaeological Park as a Product of Emotional Design: Design and Organization of a Park based on the exploration of Visitors’ Emotions“. *Archaeology and Science* 6/2010(2011): 264.

²⁶⁸ Donald A. Norman, *Emotional Design: Why We Love (or Hate) Everyday Things* (New York: Basic Books, A Member of the Perseus Books Group)

²⁶⁹ Emilija Nikolić, Jelena Anđelković, Dragana Rogić, „Archaeological Park as a Product of Emotional Design: Design and Organization of a Park based on the exploration of Visitors’ Emotions“. *Archaeology and Science* 6/2010(2011): 268.

дођу на исто место.²⁷⁰ Добро осмишљеним дизајном одређених елемената и процеса у оквиру археолошког парка, можемо деловати на посетиоце, односно њихове емоције, на начин који унапред одредимо.²⁷¹ Међутим, да би се конкретизовале теоретске препоруке за дизајн и просторну реорганизацију постојећег археолошког парка, мора бити спроведено претходно практично истраживање у оквиру њега.

У Србији данас постоји више археолошких налазишта која се у литератури називају археолошким парковима.²⁷² Осим Виминацијума, то су Медијана и Тимакум Минус (*Timacum Minus*). Међутим, једино Виминацијум заиста нуди све садржаје који су део једног савременог археолошког парка, односно заштићене и презентоване историјске грађевине, интерпретацију локалитета кроз причу водича и различите манифестације, као и велики број савремених садржаја, који делују на њихове доживљаје простора.

Концепт музеја на отвореном - Концепт савременог археолошког парка је веома близак концепту археолошког музеја на отвореном. Основна разлика је у томе што у оквиру ових других простора, историјске грађевине углавном не постоје, већ његов простор чине реплике, а простор је изграђен плански.

Као зачетника музеја на отвореном Адриан де Јонг (*Adrian de Jong*) наводи комплекс руралних грађевина око малог језера изграђен поред дворца Версај, односно „вештачко село“ (*Le Hameau*), изграђено између 1783. и 1787. године за краљицу Марију Антоанету, која се овде повлачила од двора и примала госте, а у коме се данас налази краљичин дом, неколико пратећих грађевина, воденица и кућа у којој живи фармер са породицом, као и домаће животиње.²⁷³ Међутим, Артур Хазелијус (*Artur Hazelius*, 1833-1901)²⁷⁴ је творац првог правога музеја на отвореном у свету, односно Скансена (*Skansen*) у Шведској, који је настао

---

²⁷⁰ *isto*, 265, 268.

²⁷¹ *isto*, 264-265.

²⁷² Бојана Племић, „Археолошки парк Медијана: недовољно искоришћени потенцијал туризма Србије“, *Туристичко пословање* 15(2015):63-74; Gordana Milošević, „Roman Naissus between the Archeological Park and Modern Town – Archeological Park Mediana“, *21 st International Congress of Byzantine Studies*, London, 21/26 August 2006.

²⁷³ Адриан Де Јонг, „Први музеји на отвореном. Иновативне институције за јачање осећања заједнице и националне идентификације“, у *Музеји на отвореном 2014: Међународни зборник „Оци оснивачи“*, ур. Н. Крстовић (Сирогојно: Музеј на отвореном Старо село, 2014), 19.

²⁷⁴ Артур Хазелијус је био шведски учитељ и научник, лингвиста и фолклориста.

доношењем дрвених кућа из различитих места Шведске у нови музејски парк, отворен 1891. године. У Скансену су се могли убрзо видети људи из различитих региона и животиње како обављају разне послове, а затим је почело оснивање и других музеја на отвореном у Скандинавији, али у другим државама. Данас се у Скансену одржавају годишње комеморације на *Дан шведске заставе*, позивајући се на историју и љубав према држави.²⁷⁵ Немачки социјалиста Карл Либкнехт (*Karl Liebknecht*, 1871-1919) је у говору о културној политици 1910. године, саветовао политичаре да узму Скансен као пример доступности обичним људима.²⁷⁶

„Археолошки музеј на отвореном (АОАМ) је стална непрофитна институција са архитектонским реконструкцијама у спољном простору у природној величини, углавном заснованим на археолошким изворима. Он чува колекције извора нематеријалног наслеђа и обезбеђује интерпретацију начина на који су људи живели и деловали у прошлости; ово је постигнуто уз употребу чврстих научних метода, а у сврху едукације, учења и уживања његових посетилаца.“²⁷⁷ Ова дефиниција је настала у европском пројекту културе *Лајв Арх* (EU Culture Project *liveARCH*), из сарадње осам чланова организације *EXARC - Међународне организације археолошких музеја на отвореном и експерименталне археологије*, члана Икома, односно Међународног савета музеја (ICOM). У Европи данас постоји око 350 оваквих музеја. Многи трају и дуже од десет година, али су неки постојали само једну годину и након неуспеха су затворени. Већина њих добије новац да изгради музеј, али не и да га одржава. Многи музеји раде са ентузијастима и волонтерима са само једним или два регуларна члана особља, али постоје и они велики музеји са око стотину чланова особља и волонтера.²⁷⁸

---

²⁷⁵ Године 1872., током путовања Шведском, Артур Хазелијус је почео да прикупља предмете из народне културе и развио прве идеје за музеј, уз жељу да спасе старе предмете од нестајања. Неколико година касније, основао је Скандинавски етнографски музеј у Стокхолму, касније познат као Нордијски музеј (*Nordiska Museet*) са просторима који су приказивали народни живот Шведске уз костимиране фигуре у природној величини. Међутим, Хазелијус је „желео да пружи живљу и комплетнију слику нестајања сеоског живота“. Тако је настала идеја о оснивању Скансена (Адриан Де Јонг, „Први музеји на отвореном. Иновативне институције за јачање осећања заједнице и националне идентификације“, у *Музеји на отвореном 2014: Међународни зборник „Оци оснивачи“*, ур. Н. Крстовић (Сирогојно: Музеј на отвореном Старо село, 2014), 20-26).

²⁷⁶ *исто*, 26.

²⁷⁷ Magdalena Zielińska, „Branding Archaeological open-air museums“, у *Archaeological Open-Air Museums and the Dialogue with the Museum community: WP6 Booklet OpenArch*, ур. М. Gomez Gutierrez, 2015, 36-38.

²⁷⁸ *исто*, 36.

Мартин Шмит (*Martin Schmidt*)²⁷⁹ пише да је дуго трајало карактерисање музеја на отвореном као „лажних“, јер оно што они излажу није оригинална архитектура, нити су оригинални артефакти из прошлости.²⁸⁰ Међутим, након увођења области заштите нематеријалног наслеђа, ови музејски простори су много боље прихваћени.²⁸¹ Њихов данашњи развој иде упоредо са порастом значаја експерименталне археологије, јер постају место за њена тестирања, као и порастом потреба јавности и школа за једним обликом археолошког туризма (*edutainment*) уз филозофију „учења путем рада“ (*learning-by-doing*).²⁸²

Шмит упозорава на потребу постојања објашњења посетиоцима и избегавања „варања“, односно на потребу постојања искрености и указивања на потребне компромисе и мањкавости презентације у односу на доступне историјске чињенице, јер посетиоци желе да знају „где почиње фикција“.²⁸³ Он препоручује апарате за гашење пожара и пластичне канте као видљиве елементе, јер стварају одређену дистанцу, разбијајући илузију да је оно што видимо тачно онако како је било у прошлости, а супротставља се постојању костимираних едукатора који се представљају као прави људи из прошлости, а за које ми и не знамо како су се понашали. Према њему ови музеји не би требало да буду сувише чисти, без смећа и блата када пада киша, јер се то коси са ситуацијама које су биле честе у прошлости. Међутим, како даље пише, посетиоци углавном очекују парковску атмосферу, а ако би ови музеји имали и поменуте одлике историјског амбијента, били би одмах затворени од стране власти. Зато закључује да је задатак ових музеја обезбеђивање научног квалитета презентација, али у исто време савршено управљање њима као Дизнилендом.²⁸⁴

Концепт етно парка је тешко одвојити од концепта музеја на отвореном, па се може рећи да је етнопарк једна од категорија ових музеја. Иако су у оквиру

---

²⁷⁹ Мартин Шмит је некадашњи директор једног од музеја на отвореном у Немачкој и иницијатор оснивања EXARC-а.

²⁸⁰ Martin Schmidt, „Archaeological Open-Air museums, some critical remarks“, у *Archaeological Open-Air Museums and the Dialogue with the Museum community: WP6 Booklet OpenArch*, ур. М. Gomez Gutierrez, 2015, 7

²⁸¹ *isto*.

²⁸² Cristiana Zanasi, „New challenges for Archaeological Open-Air museums“, у *Archaeological Open-Air Museums and the Dialogue with the Museum community: WP6 Booklet OpenArch*, ур. М. Gomez Gutierrez, 2015, 40-41

²⁸³ Martin Schmidt, „Archaeological Open-Air museums, some critical remarks“, у *Archaeological Open-Air Museums and the Dialogue with the Museum community*, ур. Gomez Gutierrez, М., 2015, 8.

²⁸⁴ *isto*, 9-10.

етнопарка углавном приказане оригиналне грађевине народног неимарства, у постојећем или новом амбијенту, док су грађевине музеја на отвореном реплике историјских грађевина. Међутим, оба парка преко материјалних остатака презентују нематеријално наслеђе на сличан начин, уз помоћ демонстрација старих заната и вештина.

У Србији данас постоји велики број етнопаркова, од којих су неки настали од оригиналних очуваних кућа задржаних на истом месту, неки од измештених кућа, чиме је направљен нови склоп на новом терену, а има и оних мешовитих.²⁸⁵ Разговори о стварању етнопаркова у Србији као амбијенталних целина које би, поред заштите наслеђа, испуњавале и друге друштвене потребе, посебно у области туризма, започели су шездесетих година двадесетог века, па је тако настао етно парк у Сирогојну, односно комплекс *Старо село* који је 1985. године проглашен за споменик културе.²⁸⁶ Археолошко-етнографски комплекс у селу Равна налази се у непосредној близини остатака римског војног логора и цивилног насеља *Timacum Minus*. Овде се налази сеоска школа из 1906. године, која се данас користи за смештај истраживача, али и као радионица и простор за чување археолошких налаза, а у њеном дворишту је око старог бунара формиран лапидаријум са раноримским надгробним споменицима. Поред школе, ту су и две презентоване сеоске куће, пренете са простора Белог Тимока, као представници народног градитељства с краја XIX и почетка XX века, али и пресељене зграде

---

²⁸⁵ Љиљана Грчић, Мирко Грчић, „Традиционално сеоско неимарство у културном пејзажу Мачве, Посавине и Поцерине“, *Гласник Српског географског друштва* lxxxvii/1(2007):157-160.

²⁸⁶ Крајем 1979. године Радна организација „Сирогојно“ дала је предлог изградње *етно-парка*, уз проширење своје дотадашње основне делатности - плетења одевних предмета. Уз учешће стручњака из Етнографског музеја у Београду и Републичког завода за заштиту споменика културе, под вођством архитекте Ранка Финдрика, направљен је одабир и план преношења зграда традиционалне архитектуре са Златибора, а на изабрану локацију у селу Сирогојно поред заштићеног споменика културе од изузетног значаја, Цркве Светих Апостола Петра и Павла, подигнуте у XVIII веку. Током 1982. године било је пренето и постављено неколико зграда, а до краја 1989. године у будући музејски комплекс био је пренето, реконструисано или изнова подигнут велики број зграда, од којих су у некима основане радионице, пријемница, сувенирница и простори за рад, док је некадашња појата била допуњена летњом позорницом (Зорица Златић Ивковић, „Настанак и развој музеја на отвореном „Старо село“ у Сирогојну“, у *Музеји на отвореном. Зборник*, ур. Н. Крстовић, Љ. Гавриловић, Љ., Љ. Тоскић (Ужице: Музеј на отвореном Старо село у Сирогојну, 2012), 15-41. Од почетка рада музеја 1992. године, планови се све више усклађују са европским музејима на отвореном, па је номинован и за „Европски музеј 2014. године“, коју још од 1977. године додељује Европски музејски форум (Старо село Сирогојно, Музеј на отвореном „Старо село“ у Сирогојну номинован за награду Европски музеј године 2014, <http://www.sirogojno.rs/muzej-na-otvorenom-staro-selo-u-sirogojnu-nominovan-za-nagradu-evropski-muzej-godine-2014>).

привредног карактера, амбара и казанице за печење ракије, а у једној од њих се налази музеј вина.²⁸⁷

Етно парк на Тулби у Пожаревцу садржи осам грађевина народног неимарства, односно две куће, бунар, амбар, кош, стају са казанциницом и шталу. Први елаборат и концепција поставке су урађени још 1963. године, а Тулба, брдо Сопотске греде, 1 km удаљено од центра града, изабрана је као простор поставке, због повољне конфигурације терена који одговара оном из кога су пренете грађевине. Прва грађевина је у парку постављена 1971. године. Све грађевине су дрвене конструкције и представници градитељста брдско-планинских области Млаве (две куће дурунгаре, бунар и стаја са казанциницом из села Мелница, и кош из села Везичево), осим једне из Поморавља (амбар из села Лучица) и једне из Звижда (штала из села Кучајна).²⁸⁸ Од 1985. до 2006. године, етно-парк није био у функцији. У међувремену су уништени стаја са казанциницом, кош и бунар. Од 2006. године остале грађевине су заштићене, а делимично је постављена ограда, тако да је ова целина поново постала музејска поставка у оквиру које се налази се и летња позорница.²⁸⁹

Концепт екомузеја - Екомузеј је музеј под отвореним небом у коме се на једном подручју заједно могу налазити појединачне историјске грађевине, али и археолошки парк, музеј на отвореном и етно парк. Концепт је настао у Француској 1971. године, а развила су га два музеолога Џорџ Анри Ривије (*George Henri Rivière*) и Иго де Варин (*Hugues de Varine*).²⁹⁰ Реч *eco* у оквиру појма представља скраћеницу речи *екологија*,²⁹¹ а *ekomuzeј* је фокусиран на идентитет

---

²⁸⁷ Мирјана Ротер-Благојевић, Гордана Милошевић, Марко Николић. „Истраживање могућности обнове и презентације археолошког локалитета Timacum Minus у контексту специфичног културног пејзажа“, *Гласник друштва конзерватора* 33(2009):104

²⁸⁸ О овоме видети у: Даница Ђокић, „Етно-парк на Тулби – музеј народног градитељства округа Браничевског“, *Гласник Етнографског института САНУ*, XLIX(2000), 231-236.

²⁸⁹ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења* (Београд: ИАУС, 2012), 70-71.

²⁹⁰ Katarina Živanović, „Interpretacija kulturnog nasleđa kao preduslov za korišćenje arheološke baštine u društveno-ekonomskom razvoju zajednice“ (Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 51.

²⁹¹ *isto*.

места, углавном заснован на укључивању локалног елемента, са циљем да се побољша благостање и развој локалних заједница.²⁹²

Функционисање екомузеја представља „динамичан начин на који заједнице чувају, интерпретирају и управљају својим наслеђем у циљу одрживог развоја.“²⁹³ Једна од основних одлика екомузеја је „присвајање територије која није неопходно дефинисана административним границама.“²⁹⁴ Принципи екомузеја обухватају подстицање заједничког власништва и управљања местом од стране локалне заједнице, академске јавности, локалних привредника, локалне власти и државних структура.²⁹⁵ Успех екомузеја најчешће зависи од добровољних напора локалних актера, па је потребна и сарадња са локалним занатлијама, писцима и уметницима, а фокус је на локалном идентитету и осећају места.²⁹⁶

У планирању екомузеја се морају подједнако укључити и просторни и временски аспект места, па се концепт бави континуитетом и променама, а сам екомузеј често има облик мреже са централним окупљајућим елементом, око кога су други елементи.²⁹⁷ У екомузеју се промовишу презентација, конзервација и очување наслеђа *in situ*, а подједнака пажња се посвећује покретном, непокретном, материјалном и нематеријалном наслеђу, он подстиче одрживи развој и коришћење ресурса, омогућује промене и развој, подстиче бележење прошлости и садашњости и интеракцију људи са окружењем, као и мултидисциплинарни и интердисциплинарни приступ наслеђу, холистички приступ интерпретацији односа културе и природе, приказујући везу између технологије и појединца, природе и културе, прошлости и садашњости, али и

---

²⁹² Aleksandra Terzić i dr. „Cultural Route and Ecomuseum Concepts as a Synergy of Nature, Heritage and Community Oriented Sustainable Development Ecomuseum Ibar Valley in Serbia” *European Journal of Sustainable Development* 3/2(2014): 3-7.

²⁹³ Gerard Corsane i dr. „Ecomuseology: a holistic and integrated model for safeguarding ‘spirit of place’ in the North East of England“. *16th ICOMOS General Assembly and International Symposium: ‘Finding the spirit of place – between the tangible and the intangible’, 29 sept – 4 oct 2008, Quebec, Canada, 2008, 3*

²⁹⁴ *isto.*

²⁹⁵ Katarina Živanović, „Interpretacija kulturnog nasleđa kao preduslov za korišćenje arheološke baštine u društveno-ekonomskom razvoju zajednice“ (Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 52. Видети и у: Corsane, Gerard. „Using Ecomuseum Indicators to Evaluate the Robben Island Museum and World Heritage Site“. *Landscape Research* 31/4(2006):399-418.

²⁹⁶ *isto.*

²⁹⁷ *isto.*

обезбеђује заштиту наслеђа у склопу одговорног туризма.²⁹⁸ Акцент у концепту екомузеја је стављен на процес управљања наслеђем, а не на производњу и потрошњу, па он обезбеђује осећај поноса и рехабилитацију места и/или економски приход локалној заједници.²⁹⁹

У свету је концепт екомузеја веома раширен, али у Србији још увек нема до краја спроведених концепата, иако су иницијативе започете у Голубинцима, Ибарској долини и у Сењском руднику.³⁰⁰

Концепт пута културе - За означавање мреже међусобно повезаних елемената културног наслеђа на одређеној географској територији, неколико термина се данас упоредо користе. То су: *културна рута (cultural route)*, *пут културе (cultural path)* и *стаза наслеђа (heritage trail)*.³⁰¹

Формирање концепта пута културе можемо повезати са иницијативом радне групе „L’Europe continue“ Савета Европе у Паризу 1954. године, иако је сам програм посвећен европским путевима културе представљен тек 1985. године у Гранади. Према програму Савета Европе, данас једна културна рута мора бити усредсређена на тему која представља европске вредности и заједничка за неколико европских земаља, приоритетне теме везане за њу су научно истраживање, конзервација унапређење и интерпретација наслеђа, културна и образовна размена међу младима, савремене културне и уметничке праксе и одрживи културни туризам.³⁰² Један *пут културе* прелази материјалне, друштвене, историјске, лингвистичке и друге границе. Ово најбоље илуструје

---

²⁹⁸ *isto.*

²⁹⁹ *isto.*

³⁰⁰ Katarina Živanović, „Interpretacija kulturnog nasleđa kao preduslov za korišćenje arheološke baštine u društveno-ekonomskom razvoju zajednice“ (Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014), 52. Ауторка Катарина Живановић анализира „интерпретацију културног наслеђа као предуслов за коришћење археолошке баштине у друштвено-економском развоју заједнице“ и за археолошко налазиште Гамзиград предлаже даљи развој у правцу екомузеја. Види у: Katarina Živanović, „Interpretacija kulturnog nasleđa kao preduslov za korišćenje arheološke baštine u društveno-ekonomskom razvoju zajednice“ (*исто*)

³⁰¹ Aleksandra Terzić i dr. „Cultural Route and Ecomuseum Concepts as a Synergy of Nature, Heritage and Community Oriented Sustainable Development Ecomuseum Ibar Valley in Serbia”, *European Journal of Sustainable Development* 3/2(2014): 3

³⁰² *isto.*

данашње повезивање територија у оквир једне културне руте, а које су у прошлости пролазиле кроз међусобне сукобе.³⁰³

Концепт путева културе је прихватио и Унеско 1994. године, када је дао позитивно мишљење на извештај скупа експерата из области културног наслеђа одржан исте године. У њиховом извештају се тражи препознавање путева културе као светског културног наслеђа, али и измена одређивања њихове аутентичности и изузетне универзалне вредности према Унесковим *Оперативним смерницама*, јер је концепт пута културе заснован на динамици покрета и идеји размене, дијалога између култура или између региона, са континуитетом у простору и времену, а односи се на целину која вреди више од суме елемената који га чине.³⁰⁴ Изузетна универзална вредност једног пута културе би зато требало да буде одређена на основу његових просторних карактеристика (дужина и диверзитет пута показују интересовање у размени и комплексност веза које пут чува или је чувао), временских карактеристика (колико дуго постоји, и колико се често користи, а са успостављеним идентитетом кроз развојну праксу и довољан проток времена у коме је оставио траг на човечанство), културних карактеристика (укључује међукултурне аспекте или ефекте, везује покретне етничке и културне групе и негује њихов међусобни напредак кроз размену, уз капацитет да повеже различите народе), његове улоге или сврхе (чињенице да се користи за размену духовних добара, религиозних или филозофских, основних неопходних добара за опстанак заједница или да доприноси њиховом развоју), а неопходно је да је одређени пут културе имао неку врсту утицаја на човечанство.³⁰⁵ Тест аутентичности се према овом извештају може примењивати, али само на историјско трајање пута и његову данашњу употребу.³⁰⁶

Све **историјске путеве**, без обзира да ли се могу дефинисати као путеви културе (термин *култура* односи на све оно што је створио човек, а може се одређивати кроз динамику уз коју је пут настао, али и кроз симболичку вредност коју има за било кога ко га користи или га је користио), експерти су поделили на

---

³⁰³ Michel Thomas-Penette, „Cultural Routes as a Frame for Implementing Joint Sustainable Trans-border Cultural Tourism Offers“, у *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, urednica M. Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008), 87.

³⁰⁴ UNESCO, *Report on the Expert Meeting on Routes as a Part of our Cultural Heritage* (Madrid, Spain, November 1994). <http://whc.unesco.org/archive/routes94.htm>.

³⁰⁵ *isto*.

³⁰⁶ *isto*.

религиозне (ходочашћа, крсташки походи), трговачке (свила, со, зачини), војне (крсташки ратови, Ханибалов прелазак Алпа) и спортске (Париз-Дакар рели, трке јахти), а разликују путеве који означавају специфичан моменат у историји од оних који су трајали вековима. Неки путеви имају универзални, док је обим неких других ограничен на национални или локални значај.³⁰⁷

Сваки пример историјског пута се мора анализирати посебно, па иако је имао велики утицај, пут као што је Ханибалов прелазак Алпа, према експертима, не може спадати у категорију путева *културе*, баш као што то нису ни савремене ауто-трке, јер они нису „културна пракса“, већ „тестови и подвизи“, који генеришу страст и доносе добит у одређеном тренутку.³⁰⁸ Према њима, ни изграђени римски путеви не могу бити културна рута, осим ако се не укључују на основу њихове архитектонске или технолошке занимљивости, па зато у концепт путева културе, према овом извештају, могу бити укључени само они путеви који комбинују размене и путовања, али су искључени они који су ограничени само на физички пут коришћен за путовање.³⁰⁹ „Путеви свиле“ су један од примера који према извештају припада путевима културе, који нису изгубили на културном значају, иако су током историје бродови преузели транспорт свиле од некадашњих каравана. Напротив, овај вид дисконтинуитета је путевима донео митолошку или симболичну вредност која не би никад настала на основу једноставне континуалне употребе пута, па је важан елемент руте њено нематеријално наслеђе.³¹⁰ Такође, важно је узети у обзир и природно наслеђе које је и условило развој неких рута, обезбеђујући ресурсе, и тако очувати природне елементе предела који су и данас видљиви.³¹¹

У *Оперативне смернице за примену Конвенције о светском наслеђу*, тако је од 2005. године укључен термин *путеви наслеђа (heritage routes)*, као „специфичан тип културног и природног добра“, за чију евалуацију номинације

---

³⁰⁷ *isto.*

³⁰⁸ *isto.*

³⁰⁹ *isto..*

³¹⁰ *isto.* Материјална култура на овој историјској рути до XX века је била заступљена тачкама одласка и доласка, смештаја (на сваких 40 km је обично био каравансарај или hostel), водоснабдевања (бунари, извори и фонтане), као и успутним местима (газови, мостови, прелази преко планина и луке). Осим вредности материјалне културе, овде се морају додати и њене нематеријалне вредности, односно интеракције између људи изван политичких граница, као што је било увођење Будизма у Кину (*isto.*).

³¹¹ *isto.*

постоје специфичне смернице. Према *Смерницама* „путеви наслеђа се састоје од опипљивих елемената чији културни значај долази од размене и мулти-димензионалног дијалога међу државама или регионима, и који илуструју интеракцију кретања дуж руте, у простору и времену. Током одлучивања о упису једне руте на Унескову Листу светског наслеђа, потребно је захтев за изузетном универзалном вредношћу према *Смерницама* повући, а прихватити следеће: пут наслеђа је заснован на **динамици** кретања и идеји **размене**, са **континуитетом** у простору и времену, односи се на **целину**, где пут има вредност већу од збира елемената који је чине и кроз који добија свој културни значај, наглашава размену и дијалог **између држава или између региона**, и **вишедимензионалан** је, уз развој различитих аспеката који се додају његовој основној намени, која може бити религиозна, комерцијална, административна или нека друга; пут наслеђа се може сматрати специфичним, динамичним **типом културног предела**; идентификација пута наслеђа је заснована на **колекцији предности и опипљивих елемената**, који су сведочанство значаја самог пута; услове аутентичности би требало применити на основу значаја пута и других елемената који га чине (у обзир се узима трајање пута, као и искрене жеље за развој људи на које она утиче, а ово би требало да буде размотрено унутар природног оквира пута и његових нематеријалних и симболичких димензија).³¹²

Кључни фактори успеха једног пута културе, према Александри Терзић, Жељку Бјељак и Радмили Јовановић из Географског института САНУ „Јован Цвијић“, су јединственост, одрживост, повезивање атракција, осигуравање квалитетне инфраструктуре и супраструктуре, партнерство и умрежавање стејкхолдера, институционализован систем управљања и маркетинга, интерпретација и анимација на рути, стратешко планирање, брендирање и позиционирање. Тако би, према овим ауторима, један пут културе требало да буде путовање кроз више атракција, где би сви елементи на путу требало да имају приближан значај, само један од њих би носио улогу центра, а најатрактивније дестинације би биле обично на почетку или на крају пута у сврху привлачења туриста и њиховог усмеравања ка оним местима у оквиру пута која то не би могла

---

³¹² UNESCO, *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>. Поред њих, до данас су на у Смернице накнадно доспели *културни предео, историјски градови и градски центри*, као и *историјски канали*.

учинити самостално (пут може бити линеаран или кружан, а његова форма би требало да поседује јединствену туристичку инфраструктуру дуж трасе).³¹³ Оно што обједињује један пут културе може бити његова тема, начин или средство путовања, али и мотив који посетиоци имају за његову употребу, а да би постао и туристички пут, мора поседовати и комерцијални аспект, односно нудити различите туристичке услуге.³¹⁴

У Србији су до сада израђене различите студије изводљивости и мастер планови за више националних културних рута. Међу њима су „Путевима римских императора“, „Пут римских царева“, „Долина краљева у долини Ибра“, „Тврђаве на Дунаву“, „Путеви вина Србије“ и „Путеви вина Војводине“.³¹⁵ *Кластер путева културе*, организација формирана 2013. године, а у којој се данас налазе многобројне институције, факултети и привредници из Србије, али и региона, данас промовише руте „Путевима Тесле“, „Путевима змајева кроз Србију“ и „Путеви рударства – Балкан колевка металургије“.³¹⁶ И поред постојања великог броја иницијатива, мало тога што чини једну руту јединством, је у Србији и реализовано.

Што се тиче међународних културних рута, односно европских путева културе, кроз Србију пролази пет рута, међу којима је и „Рута римских царева и дунавска рута вина“ („The Roman Emperors and Danube Wine Route“), а на којој се налази и антички Виминацијум. На овој рути, уписаној у систем европских рута 2015. године, су осим Србије, места у Бугарској, Румунији и Хрватској, односно двадесет археолошких локалитета и дванаест винских региона, који приказују културу развијену дуж границе Римског царства под римским императорима

---

³¹³ Александра Терзић, Жељко Бјељак, Радмила Јовановић. „Заштита, ревитализација и употреба наслеђа кроз систем формирања културних рута: евалуација Мастер плана *Путримскихцарева*“, *Kultura* 143 (2014): 321-323.

³¹⁴ *исто*, 326.

³¹⁵ *исто*. Иницијативе постоје и за руте као што су „Сретно време мира – путеви Сецесије“, „Неограничена рекреација – здравствени туризам – Велнес“, „Лутајући кроз шпајз монархије“, „Укуси за уживање – авантуристичке туре трагом кадарке, ракије и пива“, „Фолклор без граница“, „Траговима каменог доба – Лепенски вир“, „Дворци и летњиковци Војводине“, „Салаше Војводине“, „Живот српских сељака“ и друге (*исто*, 326-327).

³¹⁶ TeslaWays, „Osnovan Klaster puteva kulture“, http://www.teslaways.rs/index.php?page=4&id_vesti=228

(двадесет један император), а у исто време традицију производње вина на овој територији започету у римско доба.³¹⁷

5.1.4 Интегрисана заштита, презентација и интерпретација наслеђа кроз културни предео

Многобројне савремене конвенције и препоруке утицале су да се промени однос стручњака према заштити и презентацији археолошких локалитета као појединачних споменика, односно довеле до карактеризације многих историјских простора са археолошким остацима, поготово оних ван савремених насеља, као **културних предела**, с обзиром да је код њих изражена нераскидива веза између материјалних остатака насталих услед деловања људи и природе.³¹⁸

Први законски помен предела у Европи био је везан за шуме и увођење хидроелектричне опреме у сеоске средине почетком XIX века у Данској. Тек почетком XX века настају и други закони којима се апелује на заштиту предела од напредовања индустрије, а седамдесетих година истог века, животна средина постаје важан део јавних политика, па и предео постаје елемент те средине, али и даље везан за природу и биолошку разноврсност.³¹⁹

Предео проучавају геолози, социјални и културни географи, планери, еколози, историчари, историчари уметности, археолози и антрополози, јер

---

³¹⁷ Рута „Трансроманика. Путевима романике европског наслеђа“ („Transromanica – The Romanesque Routes of European Heritage“) је у овај систем укључена 2007. године, а на њој су манастири Градац, Сопоћани, Студеница и Жича (EIOCR, „Transromanica – The Romanesque Routes of European Heritage“, <http://culture-routes.net/routes/transromanica>). У једној од „Европских рута Јеврејског наслеђа“ („The European Routes of Jewish Heritage“) укључених 2004. године у европски систем, односно рути „Архитектонски модернизам у европским синагогама“ („Architectural Modernism in European Synagogues“), представник Србије је синагога у Суботици (EIOCR, „The European Route of Jewish Heritage“, <http://culture-routes.net/routes/the-european-route-of-jewish-heritage>). У Суботици се налази и синагога која је део културне руте „Мрежа Арт Нувоа“ („The Réseau Art Nouveau Network“), а која је у систему од 2014. године (EIOCR, „The Réseau Art Nouveau Network“, <http://culture-routes.net/routes/artnouveau>). На „Рути европских гробља“ („The European Cemeteries Route“) која траје од 2010. године је београдско Ново гробље (EIOCR, „The European Cemeteries Route“, <https://cemeteriesroute.eu/european-cemeteries-route.aspx>). „Рута римских царева и дунавска рута вина“ („The Roman Emperors and Danube Wine Route“) је укључена од 2015. године (EIOCR, „The Roman Emperors and Danube Wine Route“, culture-routes.net/routes/the-roman-emperors-and-danube-wine-route)

³¹⁸ Мирјана Ротер-Благојевић, Гордана Милошевић, Марко Николић. „Истраживање могућности обнове и презентације археолошког локалитета Тимасум Минус у контексту специфичног културног пејзажа“, *Гласник друштва конзерватора* 33(2009):102-103.

³¹⁹ МКИИИД, Правилник о упису у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије, 2012.

интерес за пределе обухвата комбинацију различитих теоријских и методолошких приступа, вредности и интересовања, а тема предела је неисцрпна и неограничена.³²⁰ „Предела окупљају топографије, геологије, биљке и животиње, људе и њихове биографије, друштвене и политичке везе, материјалне ствари и споменике, снове и осећања, дискурсе и презентације и академске дисциплине кроз које су проучавани. Тако су пределе променљиви, холистички у карактеру, развијају се, увек у процесу бивствовања и постајања.“³²¹

Географ Карл Сауер (*Carl Sauer*, 1889-1975)³²² је 1925. године први поставио концепт културног предела као обликованог природног предела. Географи након њега су предео означавали као „складиште људских тежњи“, постмодернисти су га видели као „културну слику“, а код представника феноменологије, фокус је усмерен на споменике, док предео постаје „искуство“.³²³

Стив Браун (*Steve Brown*),³²⁴ препознаје садашњи предео као производ дуготрајног и сложеног односа између људи и околине и наглашава „предеону димензију историје“, па културни предео постаје „опипљива манифестација људских акција и веровања успостављених ка природном пределу или унутар њега“, а представља или одражава „обрасце насељавања или употребе предела током дугог временског периода, као и развој културних вредности, норми и односа према земљи“.³²⁵ Према Брауну, предео је „жив ентитет“, односно „производ промене, динамичних шема и веза између прошлих екосистема, историје и култура“, везе између људи и предела су сложене, вишеслојне и специфичне у зависности од простора и времена, а повезивање и дијалог где су

---

³²⁰ Christopher Tilley, Kate Cameron-Daum, *An Anthropology of Landscape: The Extraordinary in the Ordinary* (London: UCL Press, 2017) 1.

³²¹ *isto*, 20.

³²² Карл Сауер је био професор Школе хуманих географа (School of Human Geographers) на Берклију.

³²³ Bernard, A. Knapp, Wendy Ashmore. „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational“, у *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, ур. Ashmore, W., Knapp, A. B., (Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999), 3-4.

³²⁴ Стив Браун је предавач на Факултету уметности и друштвених наука на Универзитету у Сиднеју и досадашњи председник Икомосовог комитета за културне пределе (ICOMOS International Scientific Committee on Cultural Landscapes (ISCCL).

³²⁵ Steve Brown, „Integrating Cultural Landscape Approaches in Cultural Heritage Impact Assessment, Paper presented“ at *IAIA08 Conference Proceedings, The Art and Science of Impact Assessment 28th Annual Conference of the International Association for Impact Assessment, 4-10 May 2008, Perth Convention Exhibition Centre, Perth, Australia*, 1-2, 6-7.

вредности свих народа препознате и поштоване, карактеристика је „менталитета културног предела.“³²⁶ Антрополози, као што су Бернар Нап (*A. Bernard Knapp*)³²⁷ и Венди Ешмор (*Wendy Ashmore*),³²⁸ се углавном опредељују за приступ који проучава предео као подручје плодне интеракције и међукултуралне комуникације са вишеструким значењима, а у проучавање предела уводе „концепте сећања, континуитета, дисконтинуитета и трансформације“.³²⁹

Тако је направљен важан помак од прве Сауерове дефиниције културног предела, у коме је култура извршилац, а природа посредник, па предео више није само *композиција* и *слика*, наглашена је потреба приближавања *самом месту*, окренутост ка симболичким траговима који леже испод морфологије терена, а које свако од нас посебно прати, и на крају, окренутост ка људима који у пределу живе, или га користе на неки начин и који би требало да буду укључени у управљање њиме.³³⁰ Фокус више није на топографији, технологији, ресурсима и употреби земљишта, томе шта су људи урадили земљи и како је она њима помогла или их ограничила, већ на томе шта су мислили или осећали о њој.³³¹ Важно је поштовати традиције и *ритмове* културе људи, оличене у причама, понашањима, ритуалима и знању о средини, да бисмо уопште разумели пределе.³³² Савремени приступ истраживању наслеђа преко концепта културног предела нуди једну врсту одговора на фрагментацију наслеђа на појединачне локалитете. Њиме се удаљава од фокуса на појединачне предмете и локалитете, а иде ка оцењивању и управљању „материјалним доказима и нематеријалним

---

³²⁶ *isto*, 2-3.

³²⁷ Бернар Нап је професор емеритус археологије Медитерана Школе хуманистичких наука Универзитета у Глазгову.

³²⁸ Венди Ешмор је професор емеритус на Универзитету Калифорније у Риверсајду.

³²⁹ Bernard, A. Knapp, Wendy Ashmore. „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational,“ у *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, ur. Ashmore, W., Knapp, A. B., (Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999), 3-4.

³³⁰ Priya Jain, “Preserving Cultural Landscapes - A Cross-Cultural Analysis”, у *Exploring the Boundaries of Historic Landscape Preservation: Proceedings of the Twenty-ninth Annual Meeting of the Alliance for Historic Landscape Preservation 2007 Athens, Georgia*, ur.C. Goetteus, E. MacDonald (Clemson, SC: Clemson University Digital Press, 2008), 15-16

³³¹ Bernard, A. Knapp, Wendy Ashmore. „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational,“ у *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, ur. Ashmore, W., Knapp, A. B., (Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999), 7-8

³³² Nora Mitchell, Susan Buggey, “Protected Landscapes and Cultural Landscapes: Taking Advantage of Diverse Approaches“, *The George Wright Forum* Vol. 17, No.1(2000):44-45.

вредностима“ у њиховом историјском, друштвеном и ширем предеоном контексту.³³³

Концепт културног предела је истраживан у области заштите наслеђа од средине осамдесетих година XX века, али је ретко примењиван у самом управљању наслеђем. У 1992. години препознат је као део Унескове Листе светског наслеђа од стране *Оперативних смерница о примени Конвенције о светском наслеђу*,³³⁴ односно одређен као културно добро које представља „комбиновано дело човека и природе“, и „илустрацију еволуције људског друштва и насељавања током времена, под утицајем физичких ограничења и/или могућности представљених њиховим природним окружењем, и сукцесивним друштвеним, економским и културним силама, спољним и унутрашњим.“³³⁵

Унеско је поставио критеријуме за препознавање три категорије културних предела. Прву категорију представљају *јасно дефинисани културни предели* који су „створени са намером од стране човека“ (историјске баште и паркови, често доведени у везу са религиозним или другим монументалним структурама). Другу категорију представљају *органиски настали културни предели* који су започели као друштвено-економска, административна или религиозна иницијатива, а која се уз природну средину или као одговор на њу даље постепено развила (подкатеорије обухватају реликтне или фосилне археолошке пределе као што су рудници или каменоломи или антички пољопривредни комплекси, али и пределе који и даље живе као што су вековима култивисани предели). Трећу категорију

---

³³³ Steve Brown. „Integrating Cultural Landscape Approaches in Cultural Heritage Impact Assessment, Paper presented“ at *IAIA08 Conference Proceedings, The Art and Science of Impact Assessment 28th Annual Conference of the International Association for Impact Assessment, 4-10 May 2008, Perth Convention Exhibition Centre, Perth, Australia*, 1-2, 6-7. Холандија је држава чији је развој историјски везан за борбу са пределом, али и његово унапређење. Холандски аутори истичу непрестано променљиву везу између употребе и изгледа предела, представљања и интерпретације предела, и идентитета појединаца и заједница које насељавају предео. Према њима, требало би прво истражити историјске трансформације предела, гледајући предео у свакој временској тачки као резултат сложене игре између историје менталитета и вредности, институционалних и владајућих промена, друштвених и економских развоја и еколошке динамике. За њих, све трансформације у пределу укључују реорганизацију, поновну употребу и поновну презентацију прошлости која развоју предела даје скоро нелинеарни карактер. На овај начин предели играју активну улогу у биографијама људи и њиховим међусобним везама (видети у: Roymans, Nico i dr, „Landscape Biography as ResearchStrategy: The Case of the SouthNetherlands Project“, *Landscape Research* 34/ 3(2009): 338-340).

³³⁴ Bernard, A. Knapp, Wendy Ashmore. „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational,“ у *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, ur. Ashmore, W., Knapp, A. B., (Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999), 9

³³⁵ UNESCO, *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>, par. 47.

представљају *асоцијативни културни предели*, који носе одлике светих елемената у рељефу или су „религиозна насеља у изванредним пределима.“³³⁶

Херб Стовел је као основну вредност увођења културног предела на Листу Унесковог светског наслеђа навео могућност да се усвоји холистички начин посматрања при оцени онога што је потребно да би се ови предели добро сачували и њима управљало, али и могућност да се наслеђе изучава као „целина интегрисаних система међусобно повезаних делова“, где однос између делова има већу важност од самих делова.³³⁷ Иако је Унеско прихватањем концепта културног предела помирио дотадашњу поделу на природно и културно наслеђе, остао је захтев да предели морају имати изузетну универзалну вредност. У *Оперативним смерницама о примени Конвенције о светском наслеђу* је такође написано да постојање културног предела не искључује могућност уписа појединачних локалитета у њему на Листу, а као дела културног или природног наслеђа. Међутим, у свим документима које је донео Унеско, осим поменутих *Смерница*, и даље постоји подела између природног и културног наслеђа.³³⁸

Што се тиче аутентичности и интегритета, да би културни предео испунио услове аутентичности, а према условима *Оперативних смерница*, неопходно је да су му културне вредности искрено и веродостојно изражене кроз облик и дизајн, материјале и структуру, употребу и функцију, традиције, технике и системе управљања, локацију и окружење, језик и друге облике нематријалног наслеђа, дух и осећање као и кроз друге унутрашње и спољашње чиниоце.³³⁹ Испуњавање услова интегритета овог предела захтева да он садржи све елементе неопходне да покаже своју изузетну универзалну вредност, да има адекватну величину за потпуно представљање особина и процеса који нам преносе његов значај и да носи трагове „међусобно супротстављених последица развоја или

---

³³⁶ Bernard, A. Knapp, Wendy Ashmore. „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational,“ u *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, ur. Ashmore, W., Knapp, A. B., (Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999), 9-10; UNESCO, *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

³³⁷ Херб Стовел, „Културни пејзажи: Нови приступ очувању културног наслеђа“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 27(2003):15-16.

³³⁸ Jana Špulerová, František Petrovič, „Historical Agricultural Landscape as a Subject of Landscape Ecological Research“, *Hrvatski geografski glasnik*, 73/2 (2011): 152 .

³³⁹ UNESCO, *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>, члан 82.

занемаривања“.³⁴⁰ Међутим, нешто дубљу анализу испуњености аутентичности и интегритета културног предела може представљати она изведена на основу предлога Херба Стовела, која је напред поменута у току докторске дисертације. Стовел предлаже анализу испуњености аутентичности и интегритета културних предела преко шест подаспеката³⁴¹

Што се тиче **целовитости**, према Хербу Стовелу, утврђени предео би требало да укључи све одлике, везе, употребе, али и процесе управљања који су директно повезани са његовом изузетном универзалном вредношћу, а границе предела који се номинује морају бити успостављене тако да укључе све области које доприносе изузетној универзалној вредности. Код аспекта **нетакнутости**, мора бити у добром физичком стању одржавања и функционисања, а сви физички, друштвени и економски услови неопходни за одржавање стања предела морају постојати. **Истинитост материјала** подразумева историјско ткиво које живи и које доприноси изузетној универзалној вредности предела мора бити заштићено, па у неким случајевима ово значи напоре у заштити оригиналних одлика које се прихватају као важне, а у неким другим значи напоре у заштити доказа фаза употребе током времена - ако је *еволуција* предела везана за изузетну универзалну вредност. Код **истинитости простора и облика** одређене шеме просторне организације – распоред у пределу, системи кретања и инфраструктура који доприносе изузетној универзалној вредности предела морају бити читљиви, па ако је вредност предела у континуитету заузетости простора током неколико векова, онда је потребно прочитати еволуцију и трансформацију грађене форме и шема просторне организације у преживелим слојевима предела. **Континуитет функције** подразумева да основне историјске функције доприносе изузетној универзалној вредности, онда сваки напор мора бити учињен у осигурању њиховог континуитета током времена, а предели који се вреднују на основу својих естетских или асоцијативних квалитета су посебно рањиви на промене функције, док су они еволуирајући најбоље очувани када се карактер који дефинише функцију одржава. Код **континуитета окружења**, номинације би требало да покажу ширину до које тренутно окружење културног предела

---

³⁴⁰ *isto*, члан 88.

³⁴¹ Herb Stovel, „Effective Use of Authenticity and Integrity as World Heritage Qualiifying Conditions“ *City & Time* 2 (3)/3(2007) (online), <http://www.ct.ceci-br.org>, 34.

одржава квалитет директно повезан са његовом изузетном универзалном вредношћу, и овде би контрола развоја у припадајућим бафер зонама морала штитити карактер окружења на начине који су компатибилни са изузетном универзалном вредношћу културног предела).³⁴²

Америчка организација „National Park Service“ је културне пределе одредила као географске области које укључују културне и природне ресурсе, као и дивље и домаће животиње, а које су везане за историјски догађај, активност, особу или приказују неку другу културну или естетску вредност. Према њима предео се дели у четири категорије, односно *историјски створене пределе* (свесно сворени предели од стране стручњака према одређеним принципима или аматера у преознатом стилу или традицији, чији су уобичајени елементи асоцијације са одређеним људима, трендовима или развојем у пејзажној архитектури, као и естетске вредности), *историјске вернакулатне пределе* (предели који су еволуирали кроз људске активности који су их користили или населили, а важни елементи су асоцијације са физичким, биолошким и културним карактерима свакодневног живота људи и њиховог деловања у пределу), *историјска места* (предели важно због своје асоцијације са историјским догађајима, активностима или људима и народима) *и етнографске пределе* (предели који обухватају разнолике природне и културне ресурсе које одређене групе људи везане за њих дефинишу као наслеђе, и овде спадају света места, геолошке одлике и терени који трају).³⁴³

Код до сада укупно 102 препозната културна предела од стране Унеска, 94 припадају културном, нема природних, а осам припада мешаним добрима. Међу њима је више оних чији су носиоци у пределу управо археолошка налазишта.³⁴⁴

---

³⁴² *isto.*

³⁴³ Stephanie Laura Cimino, „Managing Change: Integrating Cultural Landscape Values and Industrial Heritage Preservation“ (A thesis Presented to the Interdisciplinary Studies Program: Historic Preservation and the Graduate School of the University of Oregon in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science, 2009), 26-27

³⁴⁴ Овде ћемо навести само неке од њих:

Културни предео Ћилента са националним парком Вало ди Дијано и археолошким налазиштима Пестум и Велија и Ђертоса ди Падула у Италији представља више некропола и насеља уз планинске гребене. Регион је био граница између грчке колоније Магна Греције и Етрураца. Присутни су изузетно очувани остаци Пестума и Велије. Уписан је под критеријумом iii, јер је током праисторије и средњег века био кључна рута за културне, политичке и комерцијалне комуникације и критеријумом iv, јер је током развоја у људском друштву Медитерана био једини начин у комуникацији између Јадранског и Тиренског мора (UNESCO WHS List. „Cilento and Vallo

Што се тиче културних предела као места рударења, њих је на Унесковој Листи светског наслеђа у много мањем броју и сва су везана за експлоатацију природних ресурса од периода индустријске револуције, а обухватају остатке технологије, али и стамбених грађевина радника.³⁴⁵

---

di Diano National Park with Archaeological Sites of Paestum and Velia, and the Certosa di Padula“, <https://whc.unesco.org/en/list/842>).

Културни предео тврђаве Дијарбакир и Хевсер башти у Турској је био важан центар кроз хеленистички, римски, сасанидски, византијски и исламски период, све до данас. Овде се налазе замак, градски бедеми са кулама и капијама, али и баште као веза између града и Тигра, који је снабдевао град храном и водом, затим извор и један мост. Уписан је под критеријумом iv јер илуструје велики број важних историјских периода на овом подручју од римског периода до данас, кроз масивне бедеме града и капије на којима се виде многе фазе грађења, многобројни натписи, поља и баште и предео везан за реку Тигар (UNESCO WHS List. „Diyarbakir Fortress and Hevsel Gardens Cultural Landscape“, <https://whc.unesco.org/en/list/1488/>).

Антички град Таурик Шерсонес и његове хоре у Украјини садржи остатке града који су основали Дорци у V веку пре нове ере на северној обали Црног Мора, са пољопривредним пољима подељеним у неколико стотина хора – међусобно једнаких квадратних парцела на којима су били виногради чије производе је град, који је живео до XV века, извозио. Овде се налази неколико јавних грађевинских комплекса и насељених четврти, као и ранохришћански споменици поред остатака праисторијских насеља, римских и средњовековних утврђења и системи водоснабдевања, као и изузетно очувани примери плантажа са подеоним зидовима. У III веку нове ере место је било највећи произвођач вина на Црном Мору и пример демократске организације земљишта, које осликава организацију унутар градског друштва. Уписан је под критеријумом ii као језгро размене између Грчке, Рима и Византије са народима северно од Црног Мора и критеријумом v као реликтни пољопривредни предео и место очуваног система парцелације, а остаци подеоних зидова и осликавају пољопривреду и континуитет предела без обзира на ксније промене у производњи (UNESCO WHS List. „Ancient City of Tauric Chersonese and its Chora“, <https://whc.unesco.org/en/list/1411>).

Рута тамјана - пустињски градови у Неגעву у Израелу су четири набатејанска града, са тврђавама и пољопривредним пределима у пустињи Неגעв, који се протежу дуж рута које их повезују са Медитераном у оквиру рута тамјана и зачина. Приказују трговину овим производима од јужне Арабије до Медитерана, која је цветала од III века пре нове ере до II века нове ере. Овде се налазе системи наводњавања, урбанистичке композиције, тврђаве и каравансараји, и сведоци су начина на који је пустиња насељавана у сврху трговине и пољопривреде. Уписана је под критеријумом iii, као сведочанство економског, друштвеног и културног значаја тамјана за хеленистичко-римски свет, а приказујући путеве тамјана, али и „осталих производа, људи и идеја, и критеријумом iv, јер скоро фосилизовани остаци градова, тврђава, каравансараја и пољопривредних система дуж рута, приказују изузетни одговор на непријатељску средину пустиње који је трајао пет векова (UNESCO WHS List. „Incense Route – Desert Cities in the Negev“, <https://whc.unesco.org/en/list/1107>).

Античка насеља северне Сирије у Сирији представља око четрдесет села груписаних у осам паркова из периода од I до VII века, а која су напуштена у периоду од VIII до X века. Овде се налази очуван предео са архитектонским остацима станова, паганских храмова, цркава, цистерни, купатила и др. Предео је уписан под критеријумом iii као изузетно сведочанство животних стилова и културних традиција сеоских цивилизација које су се развиле на Средњем истоку, критеријумом iv, јер је изузетно сведочанство архитектуре сеоских кућа и грађевина цивилне и религиозне заједнице са краја класичне ере и током византијског периода, односно предео карактеристичан за транзицију из античког паганског света у хришћанство и Византију, и критеријумом v, као пример одрживог сеоског насеља од I до VII века, заснованог на употреби земљишта, воде и кречњака и производњи житарица, чије сведочанство су сачувани физички остаци техника хидраулике, одбрамбених зидова и римске поделе пољопривредног земљишта (UNESCO WHS List. „Ancient Villages of Northern Syria“, <https://whc.unesco.org/en/list/1348>).

³⁴⁵ То су Nord-Pas de Calais Mining Basin у Француској (UNESCO WHS List „Nord-Pas de Calais Mining Basin“, <https://whc.unesco.org/en/list/1360>), Blaenavon Industrial Landscape Велсу (UNESCO WHS List. „The Blaenavon Industrial Landscape“, <https://whc.unesco.org/en/list/984>), Cornwall and

Антрополози Бернар Нап и Венди Ешмор уместо прихваћене Унескове поделе предлажу једну другу, интерпретативну поделу, и то на **конструисане**, **концептуализоване** и **појмовне пределе**. **Конструисани предели** су, по њима, они који настају подизањем грађевина, или чак најсуптилнијих конструкција у пределу, а који мењају његов визуелни карактер, или му мењају значење и без радикалних утицаја на топографију. Под ове пределе можемо подвести Унескове *јасно дефинисане* и делимично оне *органски настале* пределе. Савремене визије, односно модернизација предела често воде ка вербалним и физичким (ре)конструкцијама археолошких података које могу носити малу или никакву везу са традиционалним вредностима које су у пределу настале кроз живот различитих народа у њему. Овим долази до прекида живог сећања које предео носи, односно прекида у дугој интеракцији између људи и средине. **Концептуализовани предели** нам пружају слике које су интерпретиране кроз локализоване друштвене праксе и искуство. Они су конститутивни део друштвених процеса, али са друге стране, ови процеси су интегрални део репродукције оваквих предела. Најближи су Унесковим *асоцијативним* пределима, носећи моћна религиозна, уметничка или друга културна значења додељена природним, много више него елементима материјалне културе, који тако постају безначајни или чак одсутни. **Појмовни предели** су уједно имагинативни као ментална слика и емоционални у смислу „измамљивања“ неке духовне вредности. Они могу дати моралне поруке, вратити митологију, забележити генеалогiju, али обухватају више од „светих“ или „симболичих“ елемената и не садрже неопходно унифициране доктрине као што је идеологија. Ови предели обухватају значења, али у себе укључују и концептуализоване и конструисане пределе, односно обухватају све три Унескове категорије.³⁴⁶

Примена Унескове категорије *асоцијативног културног предела* је веома сложена и има две форме. Прва носи спиритуалне асоцијације, и може се назвати „сањалачком“, док друга представља „инспиративне пределе“, односно оне који

West Devon Mining Landscape у Енглеској (UNESCO WHS List. “Cornwall and West Davon Mining Landscape”, <https://whc.unesco.org/en/list/1215>).

³⁴⁶ Bernard, A. Knapp, Wendy Ashmore. „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational,“ у *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, ur. Ashmore, W., Knapp, A. B., (Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999), 8 -13

носе уметничке или културне асоцијације.³⁴⁷ Концепт инспиративног предела који у последњим годинама развија „Комисија за наслеђе Аустралије“ („The Australian Heritage Commission“) је везан за пределе које буде наше одговоре на њих, као што су страхопоштовање, узбуђење, креативност, акција, размишљање, радозналост, а који одражавају културу и искуство посматрача, као и одлике самог предела.³⁴⁸ Према пројекту инспиративни предели су „места која инспиришу емотивне, духовне и/или интелектуалне одговоре или акције услед својих физичких квалитета, али и значења, асоцијација, прича и историје.“³⁴⁹ Фокус аустралијског пројекта је била природа, али је обухватила све пределе, односно оне где је човек утицао врло мало, али и оне које је својим интервенцијама много изменио.³⁵⁰ Олвен Безли (*Olwen Beazley*) са Националног универзитета Аустралије износи бројне проблеме који настају када покушавамо неки предео идентификовати као инспиративни и даље управљати њиме у оквиру Унескових механизма, с обзиром да они често укључују његово вредновање, које се врши према вредновању уметника кога је предео инспирисао, или вредновању дела које је на тај начин настало, а што је веома проблематично. Према оваквом механизму, инспиративне одлике једног предела нису валидне ако инспиришу хиљаде аматера који, на пример, сликају исту сцену, па Безли предлаже да изузетна универзална вредност уметника или дела буду индикатори, а не идентификатори инспиративности једног предела.³⁵¹

Једини пројекат из области заштите наслеђа у Србији који данас тече у правцу формирања културног предела је **Пројекат „Векови Бача“** којим руководи архитекта Славица Вујовић из Покрајинског завода за заштиту споменика културе Петроварадин. Од 2003. године до данас мултидисциплинарни тим ради на археолошким истраживањима, уређењу, презентацији и промоцији средњовековне тврђаве Бач, манастира Бођани, фрањевачког самостана и Улице

---

³⁴⁷ Steve Brown. „Integrating Cultural Landscape Approaches in Cultural Heritage Impact Assessment, Paper presented“ at *IAlA08 Conference Proceedings, The Art and Science of Impact Assessment 28th Annual Conference of the International Association for Impact Assessment, 4-10 May 2008, Perth Convention Exhibition Centre, Perth, Australia, 2*

³⁴⁸ Context Pty Ltd, *Inspirational Landscapes Volume 4: Assessment Method Report*, 2003

³⁴⁹ *isto.*

³⁵⁰ *isto.*

³⁵¹ O. Beazley, „Inspirational Landscapes as World Heritage: Problems of Identification and Management“, о *Proceedings of 7th US/ICOMOS International Symposium, Natchitoches, Louisiana, USA*, 1-14.

Бачке тврђаве са кућама из XVIII века.³⁵² Резултати овог рада су улазак „Историјског места Бач и његове околине“ 2010. године на Унескову прелиминарну листу светског наслеђа као културног предела,³⁵³ као и израда и усвајање *Просторног плана подручја посебне намене културног предела Бач* 2015. године.³⁵⁴ Многобројни елементи предела Бача су већ појединачно на листи културних добара од значаја за Републику Србију. Најзначајнији су просторно културно-историјска целина „Тврђава и подграђе у Бачу“ као непокретно културно добро од изузетног значаја, баш као и фрањевачки самостан у Бачу и православни манастир Бођани који су проглашени споменици културе, а у простору се налази и више заштићених природних добра, од којих су два од међународног значаја за очување биолошке разноврсности (IBA – Important Bird Area регион „Карађорђево“ и Емералд подручје „Карађорђево“).³⁵⁵

Унутар културног предела Бача, дефинисане су две предеоне целине са својим подцелинама које имају јасно дефинисане границе. У оквиру целине под именом „Мостонга и алувијална тераса“ (48,84% површине предела) се налазе насељена места, средњовековна тврђава Бач, храстове шуме са салашарским

---

³⁵² Развојни пројекат интегративне заштите наслеђа општине Бач „Векови Бача“ је настао спонтано из интервентних конзерваторских радова на донжон кули тврђаве, а са циљем истраживања целокупног наслеђа општине, његове валоризације кроз планска и стратешка документа, и оптималног искоришћења потенцијала културних и природних добара у развојне процесе подручја. Пројекат тече кроз три истовремене развојне компоненте: А. научна истраживања и едукација, израда планске документације, маркетинг, Б. конзервација, рестаурација, ревитализација и презентација наслеђа, производња материјала за конзервацију, и В. организација и управљање пројектом, подршка локалној заједници, туризам. Током пројекта развија се сарадња са међународним институцијама, промоција у медијима, организују изложбе, а основан је и Фонд за очување културно-историјске баштине „Векови Бача“ (Славица Вујовић, „Средњовековна тврђава са подграђем у Бачу, као нуклеус развојног пројекта интегративне заштите наслеђа општине Бач *Векови Бача*“, *Гласник друштва конзерватора* 31(2007): 79-83).

³⁵³ UNESCO Tentative List. “Historical place of Ваč and its Surroundings“, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5540/>

³⁵⁴ Просторни план подручја посебне намене културног предела Бач, *Службени лист АПВ 14/2015*

³⁵⁵ Просторни план подручја посебне намене културног предела Бач, усвојен 2015. године, дефинише културни предео површине од 44.684,75 ha. Њиме је предвиђено и умрежавање следећих елемената културног предела кроз модел дифузног музеја са активностима: Бач са пунктовима (тврђава – донжон кула и едукативни центар у подграђу, самостан – проширење намене са верске на едукативно-музејску, хамам – култура воде са презентацијом исламске културе, комплекс старог сиротишта – центар за неговање нематеријалног наслеђа), манастир Бођани (проширење верске на едукативно-музејску намену), простор Дeroње (археолошки локалитет и формирање праисторијског археолошког села, оживљавање салашарског насеља и др.), насеље Карађорђево са ергелом о музејском поставком, СРП „Карађорђево“ (истраживања и презентација више археолошких локалитета и остатака грађевина), стара црпна станица „Плавна“ (презентација хидротехничког наслеђа и дејства човека и природе) и Букински рит (насеље и археолошки локалитети са презентацијом ушћа Мостонге) (Просторни план подручја посебне намене културног предела Бач, *Службени лист АПВ 14/2015*, 262-266, 287-288, 300, 316).

насељем, шуме и ловиште са старим током реке Мостонге, војна установа Карађорђево са ергелом, Манастир Бођани и рибњак Мостонга, док се у оквиру целине „Дунав са инундационом подручјем“ (51,16% површине предела) налазе река Дунав са са небрањеним плавним подручјем и шумама у инундационом подручју, ритске шуме данашње алувијалне терасе, радничке колоније (комуне настале око аграрних комплекса) које повезује међународни бициклички коридор и салашарска насеља, водени токови две реке са притокама, каналима и др., као и пољопривредно земљиште.³⁵⁶

Предмет валоризације и идентификације културног предела Бача су континуитет насељавања и култивације терена.³⁵⁷ Општи циљ развоја културног предела Бач је очување локалног идентитета кроз интерпретацију, заштиту и унапређење предела уз оперативне циљеве утврђивања граница предела, очувања и ревитализације културних и природних вредности предела, очувања постојећих структура насеља и њихових атара и очувања, уређења и одрживог коришћења наслеђених геолошких, геоморфолошких и хидрографских карактеристика подручја.³⁵⁸

5.2 Анализа досадашњег приступа валоризацији, заштити и презентацији наслеђа простора Виминацијума

5.2.1 Валоризација и мере заштите културног наслеђа у Србији

Током процеса **вредновања / валоризације** културног наслеђа, очекује се да настане оцена споменичких својстава које неко добро поседује, а које је неопходно сачувати током његове заштите, презентације и ревитализације. Врло

---

³⁵⁶ *исто*, 262, 300.

³⁵⁷ *исто*, 261.

³⁵⁸ *исто*, 277. Што се тиче самих културних добара општи циљ је њихова валоризација, конзервација и адекватна и интегрисана интерпретација, са оперативним циљевима који укључују заштиту, уређење и презентацију културних добара уз очување њихове аутентичности и изворног окружења, туристичку интерпретацију и развијање свести о значају културног наслеђа, заштиту наслеђа од неконтролисаних изградњи. његово укључивање у путеве културе, пренамену историјских и напуштених сеоских грађевина и њихову интеграцију у савремени живот уз ревитализацију историјских језгара села (АПВ 2015, 277). Код природних добара је општи циљ њихова заштита и унапређење, као и очување биодиверзитета, док су оперативни циљеви повећање површина заштићених подручја, успостављање националне еколошке мреже и идентификација подручја за европску мрежу, одрживо коришћење природних ресурса и др (*исто*).

је важно процес извести објективно, јер је она основни методолошки научни поступак у одабирању оног шта треба чувати, а шта не, из фонда градитељског наслеђа.³⁵⁹

Досадашња валоризација ширег простора Виминацијума је вршена кроз оцењивање карактеристика одређених историјских грађевина или простора, ради њиховог уобичајеног дефинисања као законских врста непокретних културних добара (археолошких налазишта, споменика културе, просторних културно-историјских целина или знаменитих места), након чега је вршена другостепена валоризација ради категоризације културних добара, односно одређивања културних добара од великог значаја и културних добара од изузетног значаја, а што је и прописано *Законом о културним добрима* из 1994. године.³⁶⁰

Према истом закону *споменик културе* је „грађевинско - архитектонски објекат од посебног културног или историјског значаја, као и његова градитељска целина, објекат народног градитељства, други непокретни објекат, део објекта и

---

³⁵⁹ Слободан Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа* (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 1980), 15.

³⁶⁰ Према члану 2 *Закона о културним добрима* културна добра су ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса које уживају посебну заштиту овим законом.“ Члан 3 уводи став да „заштићена околина непокретног културног добра ужива заштиту као и културно добро.“ Члан 4 даље објашњава категорију културних добара под претходном заштитом, за које се каже да представљају „ствари и творевине за које се претпоставља да имају својства од посебног значаја за културу, уметност и историју.“ На крају долазимо до објашњења врста културних добара, одређене према њиховом значају. Према члану 5, „културно добро од изузетног значаја јесте оно културно добро које има једну од следећих карактеристика: 1) посебан значај за друштвени, историјски и културни развој народа у националној историји, односно за развој његовог природног окружења; 2) сведочи о пресудним историјским догађајима и личностима и њиховом деловању у националној историји; 3) представља јединствене (раритетне) примерке стваралаштва свог времена или јединствене примерке из историје природе; 4) велики утицај на развој друштва, културе, технике и науке; 5) изузетну уметничку или естетску вредност, а „културно добро од великог значаја јесте оно културно добро које има једну од следећих карактеристика: 1) значајно је за одређено подручје или поднебље; 2) сведочи о друштвеним или природним појавама, односно условима друштвено-економског и културно-историјског развоја у одређеним раздобљима; 3) сведочи о значајним догађајима и истакнутим личностима из националне историје“ (Закон о културним добрима. *Службени гласник РС* бр. 71/1994, 52/2011, 99/2011). Валоризација која се спроводи у надлежним установама заштите споменика културе у Србији обухвата првостепени поступак (општа валоризација), када се грађевина одређује као споменик за јавни интерес, а затим другостепени поступак када се одређују као споменик од великог или изузетног значаја. Настала је из разлога указивања заштите у случајевима опште опасности, ратова и због међународних листа добара од општег светског значаја, када се нека добра морају ставити у први план заштите, али то не значи да се свим споменицима не указује једнака пажња у нормалним условима. Оне грађевине за која још нису утврђена споменичка својства, а за које се то претпоставља, спадају у културна добра под претходном заштитом. С обзиром да валоризација грађевина мора обухватити анализу својстава везаних за различите научне области, она је увек интердисциплинарни поступак (Слободан Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа* (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 1980), 23, 26).

целине са својствима везаним за одређену средину, дело монументалног и декоративног сликарства, вајарства, примењених уметности и техничке културе, као и друга покретна ствар у њима од посебног културног и историјског значаја.³⁶¹ **Просторно културно-историјска целина** је „урбано или рурално насеље или њихови делови, односно простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја.“³⁶² **Археолошко налазиште** је „део земљишта или површине под водом који садржи остатке грађевина и других непокретних објеката, гробних и других налаза, као и покретне предмете из ранијих историјских доба, а од посебног су културног и историјског значаја“³⁶³ **Знаменито место** је „простор везан за догађај од посебног значаја за историју, подручје с израженим елементима природних и радом створених вредности као јединствене целине, као и спомен гробови или гробља и друга спомен обележја која су подигнута ради трајног очувања успомене на значајне догађаје, личности и места из националне историје (меморијали), од посебног културног и историјског значаја.“³⁶⁴ Нематеријално наслеђе и културни предео као врста културних добара не постоје у наведеном Закону. Међутим, може се рећи да су њихове карактеристике садржане у знаменитим местима и просторним културно-историјским целинама.

О израженом тренду заштите појединачних грађевина као споменика културе у области заштите у Србији говори податак да у Централном регистру споменика културе данас постоји 2.536 непокретних културних добара, од чега 2.192 споменика културе, 191 археолошко налазиште, 77 знаменитих места и 77 просторних културно – историјских целина.³⁶⁵ То значи да је 86,5% свих утврђених културних добара у Србији одређено као споменик културе, односно да је као појединачно добро без односа са другим материјалним или нематеријалним добрима (споменик културе и археолошко налазиште), обухваћено 94% културних добара, што је резултат прошлости конзерваторског покрета који је био окренут

---

³⁶¹ Закон о културним добрима. *Службени гласник РС* бр. 71/1994,52/2011, 99/2011), члан 19.

³⁶² *исто*, члан 20.

³⁶³ *исто*, члан 21.

³⁶⁴ *исто*, члан 22.

³⁶⁵ РЗСК Београд. „Непокретна културна добра–НКД“, http://heritage.gov.rs/latinica/nepokretna_kulturna_dobra.php

заштити појединачних добара.³⁶⁶ Можемо се запитати да ли је припадност одређеној категорији културног добра према *Закону о културним добрима* довољна да би се поставио концепт заштите и презентације једне грађевине или места у складу са савременом доктрином заштите у којој се све више наглашава значај интеграције елемената наслеђа.

Према *Закону о заштити природе* из 2009. године³⁶⁷ заштићена природна добра су: **заштићена подручја, заштићене врсте и покретна заштићена природна документа**. Заштићена подручја су строги резерват природе, специјални резерват природе, национални парк, споменик природе, заштићено станиште, предео изузетних одлика и парк природе, док су заштићене врсте строго заштићена дивља врста и заштићена дивља врста.³⁶⁸ Како пише Љиљана Гавриловић из Етнографског института САНУ, културно наслеђе је, у смислу очувања и одржавања, перцептивно, јер се чува само оно што се сматра вредним, што ће нас „приказати у повољном светлу“, што ће нас, „нарочито у сопственим очима, учинити лепшим.“³⁶⁹ Да ли је исти случај и са природним наслеђем? Овде је припадност наслеђа одређеној заједници или групи, нацији или вери, нешто мање важна, па процес валоризације тече другачије, али је сигурно и да се ово наслеђе бира према потреби да нас *учини лепшим*.

Конзервација и рестаурација споменика културе су у СФРЈ били предмет закона из области заштите од 1965. године, али и више посебних прописа. Како и тада ова документа нису била довољна, примењивали су се и општи прописи, из области грађевинарства, под конзервацијом споменика културе подразумевало се „техничко осигуравање оштећеног споменика у његовом (углавном) затеченом облику и изгледу, а под рестаурацијом „поновно успостављање, односно обнова делимично уништеног споменика према његовом изворном стању.“³⁷⁰

---

³⁶⁶ Branka Šekarić, „Integrativna prostorna i urbana konzervacija“, u *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji* 2, ur. R. Bogdanović, B. Stojkov (Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000),196.

³⁶⁷ Закон о заштити природе. *Службени гласник РС* 36/2009, 88/2010 и 91/2010 – исправке.

³⁶⁸ Ненад Вуковић, Гордана Јанчић, „Значај заштићених подручја за рурални развој Србије“. *NIR Časopis za Nauku-istraživanje-razvoj* II/4:140-141.

³⁶⁹ Ljiljana Gavrilović, „Nomen est omen: baština ili nasleđe – (ne samo) terminološka dilema“, *Etnoantropološki problemi*, n.s. god.5, sv.2(2010):50.

³⁷⁰ Владимир Бргуљан, *Споменичко право* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2000), 61.

Према члану 99 данас важећег *Закона о културним добрима*, „мерама техничке заштите сматрају се радови на конзервацији, рестаурирању, реконструкцији, ревитализацији и презентацији културних добара.“³⁷¹ Што се тиче важећег *Закона о планирању и изградњи*, дефинисано је неколико појмова који се повезују са активностима на постојећим грађевинама. То су реконструкција, доградња, адаптација, санација, инвестиционо одржавање, текуће (редовно) одржавање, и закон их изричито везује за радове који се врше на грађевинама које нису културна добра. Наведени закон дефинише и рестаураторске, конзерваторске и радове на ревитализацији културних добара, а као радове који се изводе на непокретним културним добрима и њиховој заштићеној околини, у складу са посебним и овим законом.³⁷² Ово даље значи да неке од напред наведених активности из *Закона о планирању и изградњи* везаних за грађевине које нису културна добра, неизбежно морају бити спровођене и на културним добрима, али у складу са *Законом о културним добрима*. Ни у једном закону значење самих активности које се спроводе на културним добрима није објашњено, вероватно уз претходну претпоставку да су она позната на основу међународних повеља.³⁷³ Надајмо се да ће у будућности овај пропуст у српском

---

³⁷¹ Закон о културним добрима. *Службени гласник РС* бр. 71/1994, 52/2011, 99/2011),.

³⁷² Закон о планирању и изградњи. *Службени гласник РС* бр. 72/2009, 81/2009, 64/2010, 24/2011, 121/2012, 42/2013, 50/2013, 98/2013, 132/2014, 145/2014

³⁷³ Активности су објашњење од стране више аутора из некадашње СФРЈ. Један од њих је и Томислав Марасовић, хрватски историчар уметности који је деловао у области теорије заштите градитељског наслеђа. Према Марасовићу, конзервација у себе укључује и консолидацију (одржавање), која је некада везана и за замену појединих делова, зависно од трајности материјала, што се уклапа у оно што промовише *Венецијанска повеља*. Конзервација се врши када је грађевина у таквом стању очуваности, примерене намене и културно-уметничких вредности таквих да осим консолидације нема потребе за било каквим ругим интервенцијама, али и када је грађевина толико оштећена да постаје археолошки објекат, код којег нису потребни, ни дозвољени никакви други битни захвати. Методи конзервације прате и анстилозу и рестаурацију. Код конзервације и одржавања неопходно је опремити грађевине инсталацијама, учврстити темеље, зидове и кровове, исправити и утезати зидове. Овде су важни и привремени или трајни заштитни кровови изнад археолошких грађевина (Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu* (Split: Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet u Zadru - OOUR Prirodno-matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu, Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta – Zagreb - Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa u Splitu, 1985), 123, 125). Реконпозиција, односно анастилоза, је метода којом се порушени изворни делови постављају на своје место и у своју изворну функцију, а може бити самостална метода, што се највише примењује код археолошких остатака, али и у комбинацији са рестаурацијом и ревитализацијом (*isto*, 135). Анастилоза је одобрена и *Атинском повељеом* из 1931. године, када је записано да се осим „савесне конзервације“, може користити постављање изворних елемената на првобитно место, али и *Венецијанском повељом* из 1964. године, у којој се каже да се поред искључивања реконструкције, једино може размотрити реконпозиција постојећих или растурених делова (*isto*, 135-136). Под појмом рестаурације Марасовић подразумева поступак обнове историјских грађевина када им се

законодавству бити исправљен. Међутим, и поред свог ужег значења техничке мере заштите објекта од даљег пропадања термин конзервације се и код нас и у свету устаљено користи као заједнички појам за све процесе у очувању и заштити једног културног добра. У *Повељи из Буре* из 1999. године конзервација се дефинише као скуп свих процеса бриге о локалитету да би се очувала његова вредност као наслеђа.³⁷⁴ Углавном се у светској пракси сматра да је *управљање/менаџмент* на историјском месту интегрални део конзервације, и често се појмови *конзервација* и *менаџмент* користе наизменично за скуп процеса на очувању наслеђа. Генерално, конзервацију прихватамо као директне акције на очувању локалитета, док менаџмент укључује исте акције, али и неке друге, које доприносе самој конзервацији, па зато, неки аутори за конкретне поступке на грађевинама у циљу њиховог очувања и спречавања пропадања предлажу употребу термина *физичка конзервација*.³⁷⁵ Ово су све разлози за потребу увођења додатних објашњења напред наведених мера техничке заштите у српско законодавство.

Данас се у пракси све више користе изрази *рехабилитација* и *адаптивна пренамена* који не постоје у законима из области грађевинарства и заштите културног наслеђа у Србији. Према енглеском *Речнику архитектуре и грађевинарства (Dictionary of Architecture and Construction)*, рехабилитација значи враћање објекта у употребно стање различитим поправкама, заменама и изменама у области конструкције, материјализације и функције³⁷⁶. Овај појам се у нашем говору користи у области медицине, права, социологије и других научних дисциплина. У српском *Речнику страних речи и израза*, између осталог,

---

додају делови који су постојали у изворном облику или у једној од развојних фаза, а данас недостају. Иако Венецијанска повеља рестаурацију дозвољава у одређеним случајевима, Марасовић констатује да се стручњаци у пракси суочавају са многим ситуацијама да она постаје заштитна метода када то у специфичним ситуацијама није могуће постићи другим методама. Реконструкција је поступак којим се историјска грађевина која је била потпуно или у већем делу порушена обнавља. Она је, како Марасовић пише, радикални вид рестаурације, где је несразмерно више нових него старих елемената, док је код рестаурације тај однос обрнут (*isto*, 139-140, 151).

³⁷⁴ AUSTRALIA ICOMOS, *The Burra Charter (The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance)*, <http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf>,

³⁷⁵ Sharon Sullivan, „Managing Cultural Heritage Sites: Some Parameters for Success u: Conservation of Ancient Sites on the Silk Road”. У *Proceedings of the Second International Conference on the Conservation of Grotto Sites, Mogao Grottoes, Dunhuang, People’s Republic of China, June 28–July 3, 2004*, уредник N. Agnew (Los Angeles, CA: Getty Conservation Institute, 2010), 8-10.

³⁷⁶ C. M. Harris. *Dictionary of Architecture and Construction* (Columbus: McGraw-Hill, 2006), 605.

рехабилитација значи *враћање у раније стање* и *враћање доброг гласа (части)*³⁷⁷. У складу са тим овај појам можемо употребити за описивање процеса враћања грађевине или простора у раније стање, односно њихово оживљавање, тако што ћемо му кроз обнову дати исту или нову функцију, па он тако у области грађевинарства може обухватати заједно све мере током процеса обнове - конзервацију, санацију, рестаурацију, реконструкцију, адаптацију и ревитализацију. Адаптивна пренамена (*adaptive reuse*)³⁷⁸ представља адаптацију и поновно коришћење објекта, који уз то добија другачију намену. Она укључује функцију као најочигледнију промену, али и друге измене, као што су путеви циркулације, оријентације, везе између простора, уз изградњу нових елемената, и рушење неких других.³⁷⁹ С обзиром да се током ње врше промене унутрашње структуре грађевине, она је у великој мери повезана са питањима аутентичности и интегритета грађевине, али и савременог одрживог развоја.³⁸⁰ Термин адаптивна пренамена, се данас често у пракси мења другим терминима, а један од њих је и рехабилитација, а ту су и ремоделовање, надградња (*retrofitting*), конверзија, преобликовање (*reworking*) и реновирање (*refurbishment*).³⁸¹

5.2.2 Валоризација досадашњих приступа заштити и презентацији археолошког налазишта Виминацијум

Да би извршио валоризацију примењених принципа и метода заштите и презентације анализираних средњовековних утврђених градова у Србији, Марко Николић је у оквиру докторске дисертације, након прикупљених и систематизованих до тада спроведених истраживања, утврдио следеће критеријуме за валоризацију средњовековних утврђења у Србији: 1) усклађеност са домаћим законодавством у овој области и међународним повељама и

³⁷⁷ Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza* (Beograd: Prosveta, 1980), 805.

³⁷⁸ С. М. Harris. *Dictionary of Architecture and Construction* (Columbus: McGraw-Hill, 2006), 11.

³⁷⁹ Bie Plevoets, Koenraad. Van Cleempoel, „Adaptive reuse as a strategy towards conservation of cultural heritage: a literature review“, u *Structural Studies, Repairs and Maintenance of Heritage Architecture XII*, ur. Brebbia, C.A., Binda, L., (Dorset: WIT Press, 2011).155.

³⁸⁰ Mirjana Roter-Blagojević, Anica Tufegdžić, „The New technology Era Requirements and Sustainable Approach to Industrial Heritage Renewal“, *Energy and Building* 115(2016): 148-153

³⁸¹ Видети у: Graeme Brooker, Sally Stone, *Re-readings. Interior architecture and the design principles of remodelling existing buildings* (London: RIBA Enterprises, 2004)

препукама; 2) поштовање принципа очувања аутентичности и интегритета споменика и његових споменичких вредности, као и принципа заштите градитељског наслеђа и метода техничке заштите и 3) поштовање принципа ревитализације, уклапања у савремени живот и презентације.³⁸² Међутим, да би се објективно сагледао досадашњи приступ заштити и презентацији у оквиру археолошког налазишта Виминацијум, неопходно је прво увести једну врсту разврставања заштитних и презентационих интервенција у оквиру његовог простора.

Археолошки парк Виминацијум укључује интерпретацију једне целине која се састоји од међусобно повезаних, али, путем различитих процеса, појединачно затићених и презентованих античких споменика и савремених садржаја, а једна од његових основних карактеристика је постојање заштитних структура у различитим облицима. (сл. 75)

Вековима затрпани локалитети након ископавања морају бити физички заштићени. Први начин је да се након завршених истраживања поново покрију земљом. Други начин је њихова конзервација и редовно понављање овог процеса уз сталан мониторинг стања грађевине. Трећи начин је покривање локалитета новом, заштитном структуром. Уз сваки наведени процес могуће је извести и одабране мере техничке заштите, као што су рестаурација или анастилоза. Уобичајене методе техничке заштите које се спроводе на археолошким налазиштима су превентивна конзервација уз евентуалну рестаурацију грађевина и привремена или стална заштита подизањем заштитне конструкције. Одлука о изградњи заштитних структура мора бити донета у складу са анализом различитих фактора. Током овог процеса, анализе локације и опажање вредности историјске структуре која се штити су веома важне, коначна одлука о подизању заштитне структуре мора омогућити међусобни склад конзерватроских процедура и заштитне струкутре, менаџмент и мониторинг локалитета, а сам процес подизања структуре би требало да буде реверзибилан.³⁸³

---

³⁸² Видети у: Марко Николић, „Примена принципа заштите и презентације градитељског наслеђа на средњовековним утврђеним градовима у Србији (Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2014)

³⁸³ Jelena Ivanovic-Šekularac, Jasna Čikić-Tovarović, Nenad Šekularac, „Protective Structures for the Preservation of Medieval Buildings and their Remains: Case Studies from Monastery Hilandar and Mount Athos“, *Conservation and Management of Archaeological Site*, 19/1(2017):52

Током пројектовања заштитних структура поставља се више захтева. Међу њима су: потреба заштите локалитета (од атмосферских утицаја, инвазивне флоре, фауне и људи, обезбеђујући стабилну микроклиму, дуготрајност заштитне структуре и сигурност остатака); особине конструкције структуре (која треба да буде практична, са минимумом ослонаца у оквиру самих остатака, изграђена од трајних материјала, али и брзо склопива, поправљива и са могућношћу демонтаже без проузроковања штете); неопходност одржавања (употреба природне вентилације и природног осветљења, као и материјала који не захтевају обимно одржавање); адекватан визуелни утицај (пропорције, боја и текстура материјала у односу на локалитет који се штити у околину у којој је структура постављена, где она не сме преузети естетски утицај над оним што штити и визуелно угрозити вредности околине); потреба презентације (осим што штити, структура би требало да обезбеди простор за археолошка истраживања и приказ остатака, у шта спадају улази, пешачке стазе и информативни панели).³⁸⁴ Заштитне структуре се уобичајено деле на настрешнице и затворене структуре, а могу бити потпуно једноставне или високо технолошки опремљене грађевине.³⁸⁵ Предвиђена намена оваквих структура може бити стална, када је промишљено пројектована, али и привремена, када служи као прелазно решење док се не оствари нека друга конструкција, у том тренутку недоступна за извођење.³⁸⁶ Проблем са овим структурама је тај да њихова планирана привремена улога, често због недостатка финансијских средстава, постаје стална.³⁸⁷

Археолошки остаци који су дуго били под земљом су веома осетљиви на различите утицаје и промене у околини, а исти случај је и са рушевинама, па их покривање заштитним конструкцијама може заштитити од кише, хемијских

---

³⁸⁴ F. Yaka Çetin, B. İpekoğlu. „Impact of transparency in the design of protective structures for conservation of archaeological remains“, *Journal of Cultural Heritage*, 14S(2013): e22.

³⁸⁵ *isto*, e21.

³⁸⁶ Marijke Mollaert i dr. „Textile Shelters for Archaeological or Heritage Areas: Design References“, *WIT Transactions on Built Environment*, Vol. 118(2011):388

³⁸⁷ Над рушевинама храма Аполона Епикура у Грчкој 1987. године је оваква конструкција изведена као привремена обухватајући целу грађевину на површини око 1.350 m². Међутим, конструкција је и данас на локалитету (Sven Hebbelinck i dr. „New Ideas on the Use of Systematically Constructed Tension Structures to Cover Historic and Archaeological Sites“, *WIT Transactions on Built Environment*, Vol. 55(2001): 33.). Она потпуно сакрива антички храм и одваја га од природног окружења са којим је у антици био нераскидиво везан.

једињења и различитих честица, као и од ветра и прашине коју он носи.³⁸⁸ Међутим, често се локалитети налазе на тешко доступним местима, где су пожељне конструкције које су префабриковане, имају лакоћу, флексибилност, релативно једноставно се могу демонтирати, и користе минималну количину материјала, покривене су мембранама које представљају UV филтер, стварају дифузно светло испод конструкције, а велики проценат директне сунчеве светлости рефлектују, чиме се утиче и на спречавање превеликог раста вегетације.³⁸⁹ Зато највећи број заштитних структура подигнутих над историјским грађевинама, припада лаким затегнутим заштитним конструкцијама, које су присутне и на Виминацијуму. Овај тип конструкције је развијен у свету током педесетих година XX века, уз употребу лаганих, флексибилних материјала као што су текстилне мембране, канали и каблови у комбинацији са крутим стубовима и рамовима од различитих материјала, а захваљујући малој тежини покривача, могу се остварити велики распони и последично мали број ослонаца унутар историјске грађевине.³⁹⁰ Затегнуте структуре могу бити подигнуте над једним делом историјске грађевине, али не са функцијом њене заштите, већ заштите посетилаца који је користе, односно покрити просторе отворених унутрашњих простора које грађевине формирају. Амбијентално осетљивији проблем је покривање археолошких остатака ради њихове заштите, при чему се често остаци визуелно угрожавају, а нова конструкција постаје доминантна.

Тако покривање остатака историјске грађевине често може допринети повећању њене вредности и „охрабрити“ будућу конзервацију, али само у случају да је заштитна структура адекватно уклопљена у археолошко окружење, да обезбеђује дугорочну физичку заштиту остатака, али и очување вредности

---

³⁸⁸ Sven Hebbelinck i dr. „New Ideas on the Use of Systematically Constructed Tension Structures to Cover Historic and Archaeological Sites“, *WIT Transactions on Built Environment*, Vol. 55(2001), 30.

³⁸⁹ *isto*, 30-31.

³⁹⁰ *isto*. Још 1988. године арена римског амфитеатра у Ниму, Француска, димензија оса око 60ми око 90m, покривена је платном на надувавање слоњеним на челични прстен који носи тридесет стубова. Цела конструкција се може демонтирати, осим плоча за ослањање стубова у аудиторијуму. На сличан начин је покривен ринг за борбе бикова из XIX века у Сарагоси, Шпанија, с тим што је одлука да седишта буду увек покривена довела до постављања склопиве мембране само изнад арене. Концепт склопивога крова је још 1968. године употребљен и за покривање рушевина цркве у Бад Херсфелду у Немачкој. Кров је добио ослонце ван грађевине, а за само четири минута се кров склапао како би све поново могло бити под отвореним небом (*isto*).

локалитета.³⁹¹ Услед осетљивости овог процеса, неки аутори предлажу изградњу заштитних конструкција само изнад оних места на којима постоје остаци декоративних уметности који не могу опстати под отвореним небом.³⁹²

Процесе заштите и презентације до сада спроведене на археолошком налазишту Виминацијум можемо поделити и именовати као: **основна заштита** (превентивна конзервација, рестаурација, анастилоза, премештање), **интегрисана заштита са презентацијом путем интерпретације** и **интегрисана заштита са презентацијом путем реконструкције и ревитализације**. Поред њих, издвајају се и процеси **савремене изградње грађевина** у сврху истраживања, чувања предмета и презентације наслеђа.

Основна заштита - Основна заштита структура на Виминацијуму укључује превентивну конзервацију са делимичним рестаурацијама у историјском материјалу и физичку заштиту грађевина путем привремених заштитних конструкција. Античке структуре заштићене на овај начин су северна капија војног логора Виминацијума и градско купатило.³⁹³

Привремена заштитна конструкција над *in situ* остацима **грађевине северне капије војног логора Виминацијума** је изведена током 2003. године. Овде је ЛКВ конструкција³⁹⁴ у систему решетке произвољне форме, омогућила да се од кратких штапова од масивног дрвета, уз помоћ конектер плоче од челика у чворовима, направе носачи који могу премостити распон и до 25 m. Дрвена конструкција је покривена ПВЦ мембраном.³⁹⁵ Велики број примењених кратких штапова на релативно малом међусобном растојању је у простору понео

---

³⁹¹ F. Yaka Çetin, B. İpekoğlu. „Impact of transparency in the design of protective structures for conservation of archaeological remains“, *Journal of Cultural Heritage*, 14S(2013): e22.

³⁹² *isto*

³⁹³ Аутор обе конструкције је архитекта и професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду у пензији, Војислав Кујунџић. До данас, заштитне структуре које пружају овакав тип заштите су у Србији подигнуте и изнад археолошких локалитета у Дреновцу поред Параћина и у оквиру археолошког парка у Медијани изнад Виле са перистилом (Elena Vasić - Petrović, Ana Momčilović - Petronijević, „Shelters for Archaeological Sites in Serbia: A Research Aiming to Develop Guidelines for Future Design and Construction“, *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering*, Vol.13, No.2(2015): 113-121.).

³⁹⁴ Конструкција је изведена у индустријализованом систему за префабриковану градњу дрвених кровних структура малих и средњих распона - лаки кровни везачи, чији је аутор архитекта и професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду у пензији, Војислав Кујунџић.

³⁹⁵ Срдачно се захваљујем Крстану Лакетићу, дипломираном грађевинском инжењеру на помоћи приликом овог дела текста.

доминантну улогу, а релативно мала висина укупне конструкције је учинила да антички остаци монументалне грађевине каква је била капија изгледају као гомила античког грађевинског материјала, без пружања могућности замишљања целине коју су некада чинили. Остаци се сагледавају са једне позиције поред улаза у простор, а њихова интерпретација, осим наративне коју пружа водич, не постоји. што се тиче мера конзервације, она над овим остацима није вршена, већ је презентована целина у облику у ком је пронађена. (сл. 76)

Привремена заштитна конструкција над *in situ* и рестаурираним остацима **грађевине градског купатила** је изведена током 2004. године. Структура се састоји од носача израђених од лепљеног ламелираног дрвета, статичког система лука на три зглоба и распона од 32 m. Дрвена конструкција је покривена ПВЦ мембраном.³⁹⁶ Овде је употребљен принцип минималног броја потребних елемената за крућење конструкције, чиме је ова конструкција иначе велике висине, скоро поништила своје присуство у простору у односу на античке остатке и тако им препустила доминацију простором, не изгубивши од своје монументалности. Осим приче водича, у простору је изостала свака друга врста интерпретације, а остаци се сагледавају једноставним обиласком простора. Што се тиче већ поменуте рестаурације, она је изведена током периода од 2005. до 2008. године на целом простору купатила, у виду повећавања висине постојећих зидова и консолидације подних облога. (сл. 77)

Заштитне конструкције изнад северне капије војног логора и градског купатила су пројектоване и изведене са намером да имају привремену функцију. Међутим, док год постоје, оне утичу на укупан утисак који даје Археолошки парк Виминацијум. Ове конструкције испуњавају основну функцију физичке заштите античких остатака, пружају основни ниво презентације, али и утичу негативно на очување аутентичности контекста, јер акцентују саме себе и делују као независне грађевине у овом делу простора налазишта које припада граду и војном логору Виминацијума. Овај начин заштите је неодржив у будућности када овде буду истражене и остале грађевине, које ће такође тражити неки вид физичке заштите. Виминацијум је био град са свим функцијама које су велики римски градови имали, поплочаних улица, храмова, амфитеатра, купатила и стамбених грађевина.

---

³⁹⁶ Срдачно се захваљујем Крстану Лакетићу, дипломираном грађевинском инжењеру на помоћи приликом овог дела текста.

Покривне заштитне конструкције које су изграђене изнад његових локалитета су грађевинама пружице заштиту од атмосферских утицаја и тако спречиле њихово пропадање, али су сакриле антички Виминацијум као јединствен простор.³⁹⁷ Овде се намеће важно питање, везано за укључивање историјских грађевина које су некада формирале живо урбано ткиво једног античког града, а данас су у рушевинама, у јединствену презентацију локалитета.³⁹⁸

Неке од гробница пронађених током обимних археолошких истраживања започетих 1977. године због израдне термоелектране „Костолац Б“, су и заштићене. На гробницама Г-4815 и Г-4816, названих *меморије* или *меморијалне грађевине*, током 1986. године и 1987. године изведени су конзерваторско - рестаураторски радови, а 1988. године су покривене сталном заштитном конструкцијом, од бетона и дрвета, са кровом покривеним лимом.³⁹⁹ Гробнице нису ни на који начин интерпретиране, мада је пројектом предвиђен мањи простор испред гробнице Г-4815 за излагање археолошког материјала и смештај информативних панела.⁴⁰⁰ Како сам пројектант истиче, намера је била да заштитна конструкција, буде грађевински независна од гробница, а идеја обликовања је настала из чињенице да су гробнице биле подземни објекти, па је заштитна конструкција чији кровови допиру скоро до нивоа терена, требало да пружи асоцијацију на неку врсту хумке, односно нагласи подземни положај гробница. На сличан начин пројектант је објаснио начин увођења пригушеног природног осветљења у простор – као жељу да се нагласи да гробнице нису биле

---

³⁹⁷ У сличној ситуацији се налазе сви антички градови са очуваном урбанистичком структуром, односно са остацима грађевина и декоративних уметности *in situ* изнад којих нема савремених грађевина. Антички Херкуланум и Помпеја, на Листи светске баштине од 1997. године, вековима су били затрпани вулканском лавом, још од ерупције Везува из 79. године нове ере, која је тако природно конзервирала све структуре. Пошто је откопавање отпочело још у XVIII веку, структуре су одавно почеле да пропадају услед атмосферских утицаја и проласка великог броја посетилаца. Данас се на овим археолошким налазиштима велики део штуче декорација и фреско сликарства грађевина налази под отвореним небом, изложен атмосферским утицајима под којима полако пропада. Поставља се питање да ли их треба изместити у музеј и оставити иза њих неукрашене и неосликане зидове, тако изгубити оно што је посебна вредност места и у тренутку се одређи онога што је вулканска ерупција сачувала, или је боље решење покрити цео простор заштитном конструкцијом, претворити га у музеј, и са тим изгубити једну изузетну урбанистичку вредност (Rizzi 2007, xxii). Оба приступа у питање доводе аутентичност и интегритет места.

³⁹⁸ Marko Nikolić, „Savremene zaštitne konstrukcije na arheološkim lokalitetima u Srbiji“, *Phlogiston* 23 (2014)

³⁹⁹ Пројекат су израдили архитекта Драгољуб Тодоровић и грађевински инжењер Јаша Прегер.

⁴⁰⁰ Драгољуб Тодоровић, Заштита меморија у Виминацијуму, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 15(1991): 165

доступне јавности.⁴⁰¹ Што се тиче процеса конзервације на самим гробницама, извршена је рестаурација одређених делова за које су могло са највећим степеном сигурности утврдити како су изгледали, а са циљем повећања њихове статичке стабилности, али и бољег сагледавања оригиналне просторне организације и конструктивног склопа.⁴⁰² (сл. 78)

Треба нагласити да је приступ заштити и презентацији ове грађевине проблематичан, јер је она део комплекса термоелектране који је контролисан и тешко је, скоро немогуће, укључити стручне и туристичке посете овом простору у концепт интерпретације и обиласка Археолошког парка Виминацијум као јединствене целине. На овај начин се наслеђе поставља недоступним, а што је основни циљ савремене доктрине заштите наслеђа. С друге стране, да је у време када је заштита ове грађевине извршена на овај начин, било и размишљања о месту њеног имзештања у циљу доступности посетиоцима, поставља се питање где би било то место. Тада није постојао Археолошки парк Виминацијум, нити било који други оближњи простор на коме би се могла извршити презентација грађевине, уз касније економско осигурање услова очувања и одржавања. Задржавање на месту на коме је и пронађена, је у овом случају био бољи избор, јер је на овај начин грађевина остала у сигурном кругу термоелектране уз основне услове одржавања.

Пошто се такође налазио у оквиру контролисаног простора термоелектране, 2012. године је одлучено да се **комплекс од три опекарске пећи – занатски центар**, до тада изложен атмосферским утицајима и незаштићен, измести у простор археолошког парка (ван утврђеног простора римског града и војног логора, у коме је *Просторним планом подручја посебне намене археолошког налазишта Виминацијум*, из 2015. године⁴⁰³ предвиђена презентација измештених грађевина и изградња реплика римских грађевина), у коме је подигнута привремена отворена заштитна конструкција у виду

---

⁴⁰¹ исто.

⁴⁰² исто, 164; Драгољуб Тодоровић, „Виминацијум – Конзерваторски и рестаураторски радови на гробницама Г-4815 и Г-4816 на локалитету „Пећине“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 13(1989): 96-97. У гробници Г-4816 један свод изнад гробног места је био очуван, рестаурирана су два свода, пет сводова је потпуно реконструисано, три свода су конзервирана, а оштећења пода су поправљена. На гробници Г-4815, конзервиран су и рестаурирани зидови средишњег простора, док су оштећења пода поправљена (исто).

⁴⁰³ Просторни план подручја посебне намене археолошког налазишта Виминацијум. *Службени гласник РС*, 14/2015

настрешнице израђена од лепљеног ламелираног дрвета и покривена црепом.⁴⁰⁴ Приступ презентованим пећима је са подужних страна, омогућено је њихово сагледавање, као и конструкција једне од пећи, такође је могућ и силазак у простор испред самих њих. Интерпретација простора, осим наративне, тренутно не постоји. С обзиром да су пећи измештене разградњом структура до нивоа грађевинског материјала, оне су приликом поновне изградње на овом месту добиле реконструисан облик, односно, изведена је њихова комплетна идеална обнова. (сл. 79)

Треба истаћи да су два претходно описана примера основне заштитена локалитету Виминацијум, односно меморија и занатски центар, испуниле захтеве физичке заштите античких остатака и пружају основни ниво презентације, али примењене заштитне конструкције визуелно и физички чине независне структуре у простору, које су одвојене од непосредног контекста. Обе конструкције, кроз употребу материјала, имају изглед који их приближава изгледу појединачне грађевине, а удаљава од изгледа заштитне конструкције. Међутим, с обзиром да Меморија, након физичког уништења оригиналног контекста некрополе каснијом изградњом термоелектране на овом простору, више не може бити презентована као део тог оригиналног контекста, нити се презентација самог контекста може извести, овакав приступ њеној заштити и презентацији, унутар заштитне грађевине, је био једини могућ, те самим тим и примерен. С обзиром да се налази и даље на оригиналној локацији, она је очувала своју вредност, јер и даље означава простирање аутентичног простора римског града, односно њеном заштитом је очувана античка релација између уништене јужне некрополе и града.

Нешто другачији случај је са заштитом и презентацијом занатског центра чији је оригинални контекст такође уништен изградњом термоелектране, али који је и физички одвојен од тог контекста измештањем. Једина улога заштитне конструкције је да физички заштити остатке занатског центра, односно антички грађевински материјал поново компонован у идеално реконструисане структуре, али не и његов однос са околином, па је њено обликовање као доминанте у простору у овом тренутку оправдано, јер тиме празном простору у коме се сада налази даје нови карактер, односно уводи хуману интервенцију у сам предео.

---

⁴⁰⁴ Аутор пројекта је дипломирани грађевински инжењер Крстан Лакетић.

Када овај празан простор постане нови, вештачки створен контекст са измештеним оригиналним античким структурама Виминацијума и реконструисаним уништеним грађевинама, односно део будућег, напред поменутог *Лимес парка* - једне новоформиране реконструисане амбијенталне целине која ће осликавати живот у римском граду, како је предвиђено *Просторним планом подручја просторне намене археолошког налазишта Виминацијум* из 2015. године, ова заштитна конструкција више неће бити адекватан физички елемент у њему и и њено постојање више неће бити оправдано. Тада ће занатски центар морати да добије нову заштитну структуру чије ће обликовање бити прилагођено новом, реконструисаном античком, контексту, а која може бити реплика античког трема са просторима са сушење производа, чије је постојање током археолошких истраживања занатског центра и потврђено изнад самих пећи.

Током обимних археолошких истраживања започетих 1977. године на простору данашње термоелектране „Костолац Б“ је пронађена, а 1985. године конзервирана и презентована *in situ*, уз делимичну рестаурацију, **тзв. триконхална меморија „Б“**.⁴⁰⁵ Она није покривена заштитном конструкцијом и данас се налази у кругу термоелектране, недоступна за посетиоце, као појединачни споменик који је изолован и који је изгубио свој оригинални антички контекст, без могућности презентације све док су овде присутне индустријске активности. Осим ове грађевине, у истом периоду је, такође под отвореним небом и у оквиру простора термоелектране, презентована и **гробница са саркофазима**. Саркофази су 2008. године, услед потреба термоелектране, пренети у затворени изложбени простор данашњег Археолошког научно – истраживачког центра где су адекватно заштићени.

Интегрисана заштита и презентација путем интерпретације - Једини локалитет античког Виминацијума на коме је изведена интегрисана заштита и презентација, а путем интерпретације је **Маузолеј**. Маузолеј је *in situ* презентован део римске некрополе, са рестаурираном централном гробном структуром. Ово је

---

⁴⁰⁵ Mileta Milić, *Čuvari baštine - 50 godina rada Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture (1947-1997)* (Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1998), 139. За конзервацију грађевине је био задужен архитекта Слободан Баришић.

полазна тачка посетилаца и први локалитет који им се презентује. Привремена заштитна конструкција над остацима централне гробне структуре и дела некрополе изведена је у периоду од 2004. до 2005. године, од лепљеног ламелираног дрвета као система лучних носача распона по дијагонали од 40m. Облик четворостране зарубљене пирамиде је постигнут савијањем носача и њиховим обликовањем променом висине попречног пресека. Употребљен је минималан број елемената за обезбеђење стабилности конструкције, која је покривена ПВЦ мембраном.⁴⁰⁶ (сл. 80)

Презентација античких гробова испод заштитне конструкције је остварена на три начина. Први представља преглед локалитета са савременог нивоа, други силазак у простор приликом чега се добија ближи поглед на гробне конструкције, док трећи пружа интерпретацију, односно причу о *подземном свету*, водећи посетиоце кроз новоизграђене, слабо осветљене подземне ходнике, из којих се приступа осликаним античким гробовима, дајући им могућност замишљеног посматрања уметности са нивоа не коме се налазио покојник, уз додатну наративну интерпретацију водича.⁴⁰⁷ У ходницима су презентована три осликана гроба, од којих је један *in situ*, док су два новоизграђене структуре са копијама зидних слика чији се оригинали налазе изложени у Народном музеју у Пожаревцу.

У овој целини археолошког парка, примењен је интерпретативни приступ у презентацији фунерарног зидног сликарства, а који се разликује од традиционалних, до сада уобичајених презентација ове врсте уметности, као измештених појединачних панела у музејима. Посетиоци Маузолеја проводе неко време унутар простора осликаног гроба, сами или у друштву још једне особе, и њихова реакција је најчешће велико узбуђење.⁴⁰⁸ Оваква презентација, са новом

---

⁴⁰⁶ Аутор конструкције је архитекта и професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду у пензији, др Војислав Кујунџић. Срдачно се захваљујем Крстану Лакетићу, дипломираном грађевинском инжењеру на помоћи приликом овог дела текста.

⁴⁰⁷ Emilija Nikolić, Mirjana Roter-Blagojević, “A New Dialogue Between Past and Future – the Archaeological Site Viminacium within the New National and International Frameworks”, u *19th International Conference and General Assembly of the Experts Fondazione Romualdo Del Bianco – Life Beyond Tourism: HERITAGE for PLANET EARTH 2017: Smart Travel, Smart Architecture, Heritage and its Enjoyment for Dialogue –Proceedings*, urednica Corina Del Bianco (Florence: Masso delle Fate Edizioni 2017), 200

⁴⁰⁸ Jelena Andjelković. „Painted Tombs from Viminacium and their Presentation to the Public“, u *Archaeological Heritage: Methods of Education and Popularization* ur. R. Chowanec, W. Więckowski, 1-7. Oxford: Archaeopress, 2012, 4.

структуром уметнутом унутар античке, са једне стране, нарушава класично схватање принципа аутентичности места, али са друге стране, пружа његово дубље разумевање и непосреднији доживљај посетиоцима. Она је блиска схватању Салвадора Муноз Винаса који уместо „инсистирања на истини“⁴⁰⁹, као резултату бескомпромисног јурења за аутентичности, користи термин *legibility* као „могућност предмета да буде исправно схваћен или „прочитан“ од стране посматрача.“⁴¹⁰ Овде се „појам истине не односи само на физичке особине предмета, већ на његову могућност да пренесе своје значење.“⁴¹¹ Иако је био вероватно наутицајнији теоретичар струје строго повезане са традиционалном превентивном конзервацијом, овде можемо цитирати Џона Раскина који пише да је „доказ да је нека ствар исправна, то да има моћ над нашим срцем; да нас узбуђује, побеђује или нам помаже“ и на овај начин, презентација Маузолеја добија Винасов „појам истине“, недвојив од појединачних осећања посетиоца.⁴¹²

Према истраживању изведеном 2012. године, међу старијим посетиоцима Виминацијума који долазе са енглеског говорног подручја, 74% је засновало своје утиске на објашњењима које су им пружили водичи, реконструкције и костимирано особље, док је само 26% њих утисак стекло на основу археолошких остатака,⁴¹³ што показује изузетан значај интерпретације у презентацији једне историјске грађевине. Приче о животу покојнице која је сахрањена у гробу презентованом у подземном ходнику Маузолеја,⁴¹⁴ о смрти цара на Виминацијуму,⁴¹⁵ или оне из процеса самих ископавања као што је проналазак

---

⁴⁰⁹ Salvador Muñoz Viñas, *Contemporary theory of conservation* (Oxford, UK: Elsevier, Ltd., 2005), 99.

⁴¹⁰ *isto*

⁴¹¹ *isto*

⁴¹² Emilija Nikolić, Mirjana Roter-Blagojević, “A New Dialogue Between Past and Future – the Archaeological Site Viminacium within the New National and International Frameworks”, u *19th International Conference and General Assembly of the Experts Fondazione Romualdo Del Bianco – Life Beyond Tourism: HERITAGE for PLANET EARTH 2017: Smart Travel, Smart Architecture, Heritage and its Enjoyment for Dialogue –Proceedings*, urednica Corina Del Bianco (Florence: Masso delle Fate Edizioni 2017), 200; Ruskin, John. “Lectures On Architecture and Painting (Edinburgh, 1853) with Other Papers 1844-1854”. U *The Works of John Ruskin*, Lib.Ed., vol. XII, urednici Cook, E.T. and Wedderburn, A. (London: George Allen, 1904), 18 .

⁴¹³ Jelena Andjelković Grašar, Milica Tapavički-Ilić, „Senior Visitors, Junior Enthusiasm: Analysis of Visitors’ Questionnaire“, *Archaeology and Science*, br. 9/2013(2013):195-198.

⁴¹⁴ Jelena Andjelković. „Painted Tombs from Viminacium and their Presentation to the Public“, u *Archaeological Heritage: Methods of Education and Popularization* ur. R. Chowanec, W. Więckowski, 1-7. Oxford: Archaeopress, 2012, 4.

⁴¹⁵ Marija Maksin i dr. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2011), 333-335.

мумије, само су неке од прича које је могуће испричати на локацији Маузолеја у оквиру његове интерпретације.

Веома упечатљив опис археолога и важности улоге њихове наративне интерпретације у презентацији историје је дао управо један припадник те струке, односно Корнелије Холторф (*Cornelius Holtorf*)⁴¹⁶: „Археолози су, као и други људи који морају причати приче о прошлости“, али „то не значи да је археологија мање важна, напротив. Нарација и наметање искустава су постале централне у друштву у коме живимо. Прикладне приче и искуства образују људе и могу створити добру политичку вољу према дисциплини археологије. Поред тога, оне доприносе друштвеним идентитетима људи, и могу дати инспирацију, значење и срећу њиховим животима. (...) Може се рећи да друштво у целини има користи од грађана који повремено испуњавају своје снове узимањем учешћа у (измишљеним) авантурама, проналазећи смиреност ума у својим животима, или добијањем смисла и сврхе од могућности да допринесу важним мисијама. У свакодневном животу, многи сањају да буду неко други. Могуће је да привремено испуњавање тих снова касније може дозволити породичним рутинама да поново постану пожељне.“⁴¹⁷

Можемо закључити да је код интегрисане заштите и презентације путем интерпретације изведене на простору Маузолеја, заштитна конструкција испунила основну функцију физичке заштите античких остатака и пружила основни ниво презентације, али је омогућила и проширене нивое које укључују интерпретацију постигнуту нарацијом и новим физичким структурама у простору. Конструкција у великој мери акцентује саму себе и делује као независна структура у простору археолошког парка. Међутим, у односу на саме археолошке остатке које покрива, посматрано из самог простора, њена пирамидална форма управо њих акцентује, а посебно централни гроб.⁴¹⁸ Маузолеј се налази ван градског ткива Виминацијума, па тако заштитна структура изнад некрополе не угрожава очување контекста

---

⁴¹⁶ Корнелије Холторф је археолог и професор из области културе на Линеус универзитету (Linnaeus University) у Шведској.

⁴¹⁷ Cornelius Holtorf, „Experiencing Archaeology in the Dream Society“, у *Images, Representations and Heritage: Moving beyond Modern Approaches to Archaeology*, ur. Russell, I. (New York: Springer Science & Business Media, 2006), 172-173.

⁴¹⁸ Snežana, Golubović, Miomir Korać, „Bringing to life the ancient city of Viminacium on the Danube“, у *Presenting the Romans: Interpreting the frontiers of the Roman Empire World Heritage Site*, ur. Nigel Mills (Woodbridge: Boydell Press, 2013)

града. Такође, сам положај нове заштитне структуре, на природном узвишењу у оквиру налазишта, омогућио је њену доминацију над великим делом околне равнице, што ју је претворило у један од физичких симбола археолошког налазишта Виминацијум и чини да настане оправдано размишљање о њеној измени улоге из привремене у сталну конструкцију.⁴¹⁹

Интегрисана заштита и презентација путем реконструкције и ревитализације - Томислав Марасовић се још пре неколико деценија залагао за активну заштиту наслеђа и писао да су адаптација и ревитализација међу најефикаснијим начинима савремене активне заштите градитељског наслеђа и његовог укључења у данашњи живот, који културним добрима осигуравају услове трајног очувања. Ревитализацијом се некадашња функција грађевине која више не живи мења, и овај процес се јавља упоредо са конзервацијом или рестаурацијом. Давање функције историјским грађевинама је један од основних услова заштите, а то се истиче и *Венецијанском повељом* којом се каже да „за осигурање заштите споменика увијек је повољније ако они имају неку за друштво корисну намену“.⁴²⁰ Међутим, питања функције историјске грађевине су веома сложена и не могу се решавати „по неком јединственом моделу“, јер постоји велики број могућности у оквирима адаптације и ревитализације.⁴²¹ С друге стране, он пише и да у случају археолошких остатака који су у стању рушевина и изгубили су своју намену, често није могуће доделити нову функцију, али и да

---

⁴¹⁹ Заштитне конструкције у Србији које су локалитетима донеле интегрисану заштиту и презентацију путем интерпретације изведене су и у Сирмијуму над Царском палатом (видети у: Адријана Шкорић, „Заштита царске палате Сирмијума у Сремској Митровици“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 38(2014):178-180) и у Лепенском Виру (видети у: Марија Јовин, Синиша Темерински, „Заштита и презентација локалитета Лепенски Вир. Заштитна конструкција“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 27(2003):57-64; Марија Јовин, Синиша Темерински, „Заштита и презентација локалитета Лепенски Вир. Конзервација и презентација“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 28(2004): 53-57. Међутим, оне се по концепту конструкције који их чини грађевинама више него заштитним конструкцијама, приближавају више оном који је спроведен код Меморије у Виминацијуму него код Маузолеја. С друге стране сирмијумска конструкција и она над Лепенским Виrom су донеле и нове музејске и услужне садржаје, што ни код једног покривеног локалитета на Виминацијуму није случај, односно превазишле су улогу заштитне конструкције и постале једна врста визиторских центара са више намена.

⁴²⁰ Tomislav Marasović, *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu* (Split: Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet u Zadru - OOUR Prirodno-matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu, Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta – Zagreb - Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa u Splitu, 1985), 128

⁴²¹ *isto*, 130.

њихова улога *споменика* прошлости најбоље надокнађује било коју савремену намјену.⁴²²

Римски амфитеатри су античке грађевине које најчешће пролазе кроз процес ревитализације у свету, па се велики број њих данас користи за масовна окупљања посетилаца током различитих догађаја. Презентације римских амфитеатара су изведене на различите начине, од употребе рестаурације у оригиналним материјалима - што је случај са очуваним монументалним грађевинама,⁴²³ преко делимичних реконструкција које доносе асоцијацију на некадашњу грађевину - уз употребу различитог материјала или потпуно другачије конструкције,⁴²⁴ до презентације само једног дела грађевине као музејског предмета, а услед физичке недоступности целе грађевине.⁴²⁵ Локалитети

---

⁴²² *isto*, 130.

⁴²³ Кроз најуспешнију ревитализацију су углавном прошли монументални очувани камени амфитеатри, што видимо на примерима амфитеатара у Верони (*Colonia Verona Augusta*) (видети у: Vomgardner 2000, 66,69), Пули (*Colonia Pietas Iulia Pola Pollentia Herculanea*), Арлу (*Arelate*) и Ниму (*Colonia Nemausus*). У савремене сврхе се користе и мањи амфитеатри у Тарагони (*Tarraco*) и Помпеји (*Pompeii*). Грађевина у Авенсу, Швајцарска (*Aventicum*) успешно негује традицију одржавања различитих свечаности. Међутим, најмонументалнији од свих, Колосеум (*Amphitheatrum Flavium*) у Риму (*Roma*) представља ипак само споменик.

⁴²⁴ Амфитеатар у данашњем Ксантену (*Colonia Ulpia Traiana*) је још осамдесетих година прошлог века на један, може се рећи, *скулпторалан* начин, делимично реконструисан у камену и бетону. Ова интервенција је обухватила арену и једну четвртину гледалишта амфитеатра баш као што је то изведено код виминацијумског амфитеатра током 2013. године). Амфитеатар у Бурнуму (*Burnum*), Хрватска, је делимично рестауриран употребом каменог материјала (Miroslav Glavičić, "Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu", *Izdanja HAD-a* 27/2011(2011): 295), али друге врсте, након закључка да је оригинални камен неадекватно изабран још у античко доба (Nenad Cambi i dr. *Amfiteatar u Burnumu: Stanje istraživanja 2003-2005* (Drniš, Šibenik, Zadar: Gradski muzej Drniš, Javna ustanova "Nacionalni park Krka", Sveučilište u Zadru - Odjel za arheologiju, 2006), 10,20,23,30). Нешто другачији пример представља војни амфитеатар у Карнунтуму (*Carnuntum*) који је делимично реконструисан употребом металних конструкција. Надземна структура амфитеатра у Триру (*Augusta Treverorum*) није очувана, па је презентација грађевине изведена постављањем монтажних дрвених трибина на земљу у простор некадашњег гледалишта. Војни амфитеатар у Биртену (*Castra Vetera*), Немачка, смештен у парковски простор, обновљен је постављањем једноставних клупа као гледалишта. У дрвету је реконструисан и део гледалишта у амфитеатру у Пуцолију (*Puteoli*), Италија, а то је случај и саграђевином у Мартињију (*Octodorum*), Швајцарска, док је у Чиетију (*Teate Marrucinorum*), Италија, као и у Авенсу (*Aventicum*), Швајцарска део гледалишта реконструисан употребом камена, дрвета и метала.

⁴²⁵ Један број римских амфитеатара у свету је данас у оквиру већ изграђених структура савремених градова и није могуће њихово потпуно истраживање, па је њихова презентација ограничена на заштиту и основну музеолошку презентацију као артефакта. Пример оваквих грађевина је амфитеатар у Лондону (*Londinium*) који је откривен током изградње савремене уметничке галерије и као такав постао део њене изложбене поставке и амбијента у коме се одржавају различите активности. Амфитеатар у Софији (*Serdica*) је постао део хола хотела у центру града, док амфитеатар у Катанији (*Catana*), Италија, представља јавни простор заробљен и презентован у савременом градском ткиву и без могућности ближег приступа. Честерски амфитеатар је делимично истражен, делимично се налази испод градског ткива, а користи се као место одржавања различитих фестивала, Амфитеатар у Паризу (*Lutetia*) је такође приступачан део урбане целине савременог града, а као простор за одмор и игру деце.

Виминацијума на којима је примењена интегрисана заштита и презентација путем реконструкције и ревитализације су управо амфитеатар, али и оближњи бедеми града са кулама и капијом.

Амфитеатар у Виминацијуму је једини римски амфитеатар који се тренутно истражује у Србији, а преживео је векове уништења, разношења грађевинског материјала и наноса земље.⁴²⁶ Иако је у периоду од неколико претходних година амфитатар прошао кроз низ санација мањег обима и ојачања камених зидова која су пратила археолошка истраживања, тек током 2013. године су на њему изведени обимни конзерваторски радови, а делимична рестаурација и реконструкција исте године су омогућили ревитализацију грађевине, те данас једна четвртина простора гледалишта поново може примити гледаоце.⁴²⁷ У 2017. години на исти начин су изведене интервенције на делу бедема града и капији.

(сл. 81)

У техничким процесима заштите историјских грађевина, проблеми са њиховом конструкцијом се јављају у два основна вида и то углавном истовремено. Један вид је из области статике и јавља се код грађевина чији је конструктивни склоп озбиљно поремећен, када се изводи конструкција од нових материјала која растеређује оригиналне конструктивне елементе, док се други вид проблема дешава када је склоп поремећен, а конструкција утиче на тип основе, функцију и распоред простора и представља једно од архитектонско-грађевинских својстава/вредности грађевине/споменика културе.⁴²⁸ Решење првог проблема углавном не утиче на избор обима конзерваторских радова нити мења њихов карактер. Оно се јавља као техничка мера којом се обезбеђује сигурност и трајност споменика, наравно, увек водећи рачуна да задовољи минималне услове заштите, како се не би угрозила споменичка својства грађевине. Међутим, решење другог проблема је много комплексније, јер је конструктивни склоп уједно и

---

⁴²⁶ Emilija Nikolić, Mirjana Roter-Blagojević, "A New Dialogue Between Past and Future – the Archaeological Site Viminacium within the New National and International Frameworks", u *19th International Conference and General Assembly of the Experts Fondazione Romualdo Del Bianco – Life Beyond Tourism: HERITAGE for PLANET EARTH 2017: Smart Travel, Smart Architecture, Heritage and its Enjoyment for Dialogue –Proceedings*, urednica Corina Del Bianco (Florence: Masso delle Fate Edizioni 2017), 200

⁴²⁷ Аутори пројекта су архитекта Емилија Николић и грађевински инжењер Крстан Лакетић, док је пројекте консолидације античких остатака урадио грађевински инжењер Зоран Цекић.

⁴²⁸ С. Ђорђевић, „Утицај конструктивног склопа на приступ обнови градитељског наслеђа“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 2(1978):15-16.

споменичко својство, односно део вредности саме грађевине.⁴²⁹ Оба проблема су се јавила у заштити виминацијумског амфитеатра. Неопходно је било ојачати темељне камене зидове уз употребу савремених материјала, односно извршити консолидацију темељних зона историјске грађевине, чије камене структуре су биле растрешене и ослабљене, али је одлучено и да се изведе делимична обнова уништене оригиналне дрвене конструкције, у виду њене интерпретације која ће уједно бити заштитна конструкција историјских остатака.

Један део структура је делимично рестауриран (уз назнаке анастилозе с обзиром је велики део употребљених каменних блокова пронађен у обрушеном делу зида и поново уграђен у њега приликом рестаурације) у оригиналном каменом материјалу (постојећи оштећени и обрушени камени зидови) (сл. 82), део је рестауриран уз употребу конструкција од лепљеног ламелираног дрвета (камене капије и бедем града са капијом непосредно уз амфитеатар), а део реконструисан у уз употребу ових савремених конструкција (некадашње дрвено гледалиште и куле), у којима је као основни материјал коришћено дрво ариш, отпорно на спољне утицаје и без захтева за спољном заштитом. Принципи према којима су извршене интервенције укључивали су употребу аутентичних традиционалних грађевинских материјала и конструкција у рестаурацији лица надземних структура, њихову комбинацију са савременим материјалима и конструкцијама код рестаурације језгара надземних структура и ојачању постојећих и изради нових темеља, као и употребу савремених материјала и конструкција приликом рестаурације и реконструкције целокупних надземних структура, па су тако оригинални камени зидови рестаурирани делимично у камену, а делимично у дрвету.⁴³⁰

Сматра се да се аутентичност у свом изворном облику потпуне верности оригиналу никада не може постићи, као што је и повезивање аутентичности неког предмета са његовим оригиналним стањем (или било којим другим прошлим или вероватним стањем) потпуно субјективан избор. Идеална историјска реконструкција је немогућа, али је свака реконструкција на неки начин

---

⁴²⁹ исто, 16.

⁴³⁰ Видети у: Емилија Николић. „Примена кречног малтера приликом рестаурације римског амфитеатра Виминацијума током 2013. године“, у *Грађевински материјали и конзерваторско-рестаурааторски поступци – малтери*, ур. Младеновић, Д., Васић-Петровић, Е. (Београд: Друштво конзерватора Србије, 2014), 38.

аутентична, јер њен дух постоји и доживљава се током посете неком простору, и као такав је истинит и постаје његов неодвојиви део. „Све фазе постојања у некој грађевини су аутентична, тиха сведочења његове стварне еволуције.“⁴³¹

Питање очувања аутентичности виминацијумског амфитеатра кроз спроведене интервенције се може анализирати кроз оцену оправданости примењених материјала, традиционалних и савремених, као и конструкција у којима су они примењени. Изведени радови су били засновани на информацијама добијеним археолошким ископавањима, тумаченим употребом геометрије уз поређење са другим римским амфитеатрима, али и на интерпретацији уз помоћ могућности савремених грађевинских материјала. Грађевина данас поседује приближно оригиналан конзервиран и рестауриран, али и делимично реконструисан - интерпретиран изглед из римског периода, где су уз поштовање античке геометрије и димензија, традиционални дрвени материјали замењени савременим, који више одговарају савременој употреби и захтевима. Реконструкција делова грађевине који су били изграђени од камена, употребом лепљеног ламелираног дрвета, обезбеђује јасно одвајање нових од старих делова, а у исто време, њихова лака лака монтажа и демонтажа, дозвољавају реверзибилност и показују транспарентност целе интервенције, дајући следећим генерацијама могућност да направе нешто другачије у складу са новим сазнањима након будућих археолошких истраживања, унапређеног знања из области историјских конструкција и све развијеније технологије материјала.⁴³²

Сличан пример по типу реконструкције виминацијумском амфитеатру је грађевина у француском селу Гранд (*Grannus*), која је такође делимично реконструисана у истом савременом дрвеном материјалу.⁴³³ Сличне реконструкције бедема и капија у дрвету на простору једног археолошког налазишта су изведене у римском утврђењу Виндоланда (*Vindolanda*), а које је уз

---

⁴³¹ Salvador Muñoz Viñas, *Contemporary theory of conservation* (Oxford, UK: Elsevier, Ltd., 2005), 94.

⁴³² Емилија Николић. „Примена кречног малтера приликом рестаурације римског амфитеатра Виминацијума током 2013. године“, у *Грађевински материјали и конзерваторско-рестаураторски поступци – малтери*, ур. Младеновић, Д., Васић-Петровић, Е. (Београд: Друштво конзерватора Србије, 2014), 44

⁴³³ J.-P. Bertaux, i dr. “The Gallo-Roman sanctuary at Grand, France. II: The protection and development of the amphitheatre“, *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 2/4(1998):217–228.

друга утврђења поред Хадријановог зида, заједно са њим уписано на Унескову Листу светског наслеђа,⁴³⁴

Свака грађевина конзервирана и презентована *in situ* временом добија патину, а услед временских утицаја пролази кроз процесе пропадања у неком облику без обзира на ниво заштите. Такође, свака интервенција, чак и она која само уз примену основних поступака покушава да очува постојеће стање једног дела, има неке негативне последице.⁴³⁵ Може се рећи да је конзервација споменика културна активност, а да су све културне активности контроверзне и да не постоје унапред припремљени рецепти. Не постоји интервенција која задовољава све критеријуме апстрактне идеје „конзерваторске исправности“.⁴³⁶ Сваки локалитет има различиту причу, сваки случај тражи посебан приступ, и свака грађевина може на више начина проћи кроз процесе конзервације.⁴³⁷ Одређивање „праве“ мере конзервације је и субјективно, и „ниједна лупа, ниједан метар, ниједан лењир, ниједан сензор, нити било која софистицирана справа са сложеним именом“ нам не може рећи када је конзерваторски поступак који смо изабрали „довољан“,⁴³⁸ а о процесима реконструкције се увек може дискутовати кроз „клизаву стазу“ коју архитекта конзерватор често мора да бира, а између пута „прекомерне реконструкције“ и пута „недовољне заштите“.⁴³⁹

Капије су на римским археолошким локалитетима често реконструисане, а поред примера идеалних реконструкција у камену, опеци или масивном дрвету, интересантно је поменути оне интервенције које можемо назвати асоцијативним реконструкцијама, јер су изведене у савременим материјалима, и прате само

---

⁴³⁴ Сличне интервенције су изведене на једној античкој грађевини друге функције, током покривања дела Трајанове виле на простору античке Афиле (*Afilae*), данашњег Арфинацо Романо (Arcinazzo Romano) близу Рима, али и „Базилика“ у *Villa Romana del Casale*, данашњем месту Пјаца Армерина (Piazza Armerina) на Сицилији (M. L. Germanà, “Archaeological Construction and Its Relationship with Place: the Theme of Shelters / Costruito archeologico e rapporto con il luogo: il tema delle coperture“, u *Urban Archaeology Enhancement / Valorizzare l'archeologia urbana*, ur. Ruggieri Tricoli, M. C., Germanà M. L. (Pisa: Edizioni ETS, 2013), 180-207

⁴³⁵ Salvador Muñoz Viñas, „Minimal intervention revisited“, u *Conservation principles, dilemmas and uncomfortable truths*, ur. A. Richmond, A. Bracker (London and New York: Routledge and Victoria and Albert Museum London, 2009), 52.

⁴³⁶ Gionatta Rizzi, „Preface“, u *Conservation of Ruins*, ur. Ashurst, J. (Oxford, UK: Elsevier Ltd, 2007), xxii.

⁴³⁷ *isto*.

⁴³⁸ Salvador Muñoz Viñas, „Minimal intervention revisited“, u *Conservation principles, dilemmas and uncomfortable truths*, ur. A. Richmond, A. Bracker (London and New York: Routledge and Victoria and Albert Museum London, 2009), 50.

⁴³⁹ Gionatta Rizzi, „Preface“, u *Conservation of Ruins*, ur. Ashurst, J. (Oxford, UK: Elsevier Ltd, 2007), xxii.

основну форму грађевине, дајући назнаке њене монументалности, без детаља. Овде је важно напоменути да су неке од њих на изванредан начин постале инванзивна заштитна интервенција, јер су нагласиле саме себе, потпуно доминирајући над остацима, делујући као индивидуални споменик одвојен од околног простора. Нешто слично у смислу употребљених материјала, али као грађевина са више функција и у служби археолошког парка, смишљено интегрисана у његов простор, предложено је за простор Медијане⁴⁴⁰ Капија са две куле на Виминацијуму је реконструисана на исти начин као и сам амфитеатар.

Делимична рестаурација и реконструкција, и начин на који су ови процеси на њему изведени, поставиле су амфитеатар и капију са кулама на археолошком налазишту Виминацијуму ниво између асоцијативне реконструкције и делимичне интерпретације, а са циљем његове неопходне заштите и примерене ревитализације. Некадашње гледалиште виминацијумског амфитеатра од шеснаест редова⁴⁴¹ је током реконструкције замењено конструкцијом од петнаест редова, из разлога поштовања комфора савремених људи. Иако је ова грађевина у античко доба могла примити већи број посетилаца, њена евентуална реконструкција на целокупној површини гледалишта ће дозволити капацитет од око 4.500 гледалаца. Реконструкцију амфитеатра изведену током 2013. године можемо зато назвати тачном, хипотетичком, али и асоцијативном, где су карактеристике светри врсте реконструкција скоро једнако заступљене. Ова интервенција је приказала дрвену конструкцију гледалишта амфитеатра из његове друге грађевинске фазе, тачно у смислу праћења распореда основних конструктивних елемената гледалишта, међутим и хипотетички и

---

⁴⁴⁰ Овде је пројектована улазна капија над њеним оригиналним остацима. Како су остаци очувани у темељној зони и незнатно надземној зони, па не пружају довољно података за било какав вид рестаурације у оригиналном материјалу, предложена је једна врста двоструког приказа изгледа капије. Страна капије ка локалитету је замишљена као платно од камена са сведеним стилским приказом поделе античке капије, док је страна ка излазу пројектована као конструкција у челику и стаклу са функцијама на више нивоа. Аутори пројекта су архитекте Ана Никезић и Косана Гркинић (Nada Kurtović-Folić i dr. „Arheološki park kao integralni deo kulturnog predela – savremeni pristup zaštiti i prezentaciji arheološkog nalazišta Medijana kod Niša“, u *Kulturni pejzaž – savremeni pristup zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu, zbornik radova Prve regionalne konferencije i integrativnoj zaštiti*. ur. Skovran, A., Ostojić-Ilić, N.. (Beograd: Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mit Ujedinjenih Nacija, 2008), 222-224).

⁴⁴¹ Snežana, Nikolić, Ivan Bogdanović, „Recent Excavations on the Amphitheatre of Viminacium (Upper Moesia)“, u *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, ur. L. Vagalinski, N. Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute 2015), 553.

поједностављено, у приказу њених осталих елемената. Реставрација елемената који су били израђени од камена у другој фази је изведена у савременом дрвеном материјалу, и можемо је назвати тачном, јер је димензионално испратила габарите конструкција, али и асоцијативном јер је изведена у другом материјалу. Можемо рећи да је сама реконструисана дрвена структура римског амфитеатра на Виминацијуму постала заштитна конструкција оригиналних делова античке грађевине, и као таква донела савремену интерпретацију остатака, не угрозивши њих, нити контекст у ком се налази, већ сасвим супротно акцентујући античку грађевину у простору, *оживљавајући* простор као интегрални део античког града.

Употреба историјских простора као сценографије за различите уметничке догађаје је дуго позната у свету. Чувено је извођење опера у монументалним римским амфитеатрима као што је онај у Верони, као и снимање документарног музичког филма из 1972. године групе Пинк Флојд (*Pink Floyd*), када је овај бенд у празном амфитеатру у Помпеји извео више нумера.⁴⁴² После скоро пет деценија, Дејвид Гилмор (*David Gilmour*) је 2016. године одржао два концерта на истом месту, овај пут пред више хиљада посетилаца који су стајали у арени. Ово је био први рок концерт за публику одржан у овој грађевини, у ходницима амфитеатра је постављена и изложба о наступу чувеног бенда у Помпеји.⁴⁴³ Током прославе 1.700 година Миланског едикта, грађевина виминацијумског амфитеатра је угостила 2.200 гледалаца и ансамбл Народног позоришта које је овде по први пут извело оперу „Аида“ под ведрим небом.⁴⁴⁴ Ово је било јединствено искуство за посетиоце, као и за певаче, плесаче и музичаре, који су наступали у античком амбијенту. До сада су овде одржане различите представе - од римских фестивала са децом, до вожње олдтајмера у арени, а амфитеатар је послужио и као сценографија за снимање једне историјске филмске бајке. На овај начин, функција историјских грађевина као споменика остаје, али им се уз помоћ уметности и популарне културе успешно додаје употребна функција, којом се на један начин продужава њихов живот.

---

⁴⁴² IMDb, „Pink Floyd at Pompeii“, <http://www.imdb.com/title/tt0069090/>

⁴⁴³ David Gilmour, „About“, <http://www.davidgilmour.com/pompeii/>

⁴⁴⁴ О овоме видети више у: Olivera Ilić, Emilija Nikolić, „Archaeological Park Viminacium – Cultural Historical Heritage in the Jubilee Year of Christianity“, *Archaeology and Science* 10/2014(2015): 235, 237-239.

Приликом пројектовања било које грађевинске интервенције на некон историјском месту, од изузетне важности је одређивање приоритета. Тако на археолошком налазишту архитектура заштитних структура мора носити подређену улогу, јер наглашава нешто друго, а не себе. У супротном, она не испуњава заштитну функцију која јој је додељена, јер, када нешто штитимо, ми то чинимо заштитом његових физичких карактеристика, али и његовог значаја и утицаја. Заштитна структура је *додатак* који се мора разликовати од историјских остатака, али која такође мора унапредити „архитектонски континуитет једног историјског места“.⁴⁴⁵ Она не сме доминирати, без обзира да ли има привремену или сталну функцију.⁴⁴⁶ Међутим, бројни примери из света показују доминацију заштитних структура. Како би требало да се архитекти носе са пројектовањем архитектуре заштитних структура, када знају да не смеју доминирати и истицати се, чак и када су привременог карактера? Слободан Ненадовић је писао да архитекта не сме на историјском споменику „градити свој споменик“, јер се креаторске способности једног архитекте у заштити морају развијати само уз пуно поштовање интегритета споменика или целине.⁴⁴⁷

Да би се будући архитекти упознали са пројектовањем заштитних конструкција и њиховом улогом на једном историјском месту, неопходно је да ова тема буде део студија архитектуре, што је спроведено тек у последњој деценији на Архитектонском факултету у Београду, а задата локација је често управо археолошко налазиште Виминацијум.⁴⁴⁸ Важан допринос теме у случају

---

⁴⁴⁵ Zaki Aslan, „The Design of Protective Structures for the Conservation and Presentation of Archaeological Sites in the Mediterranean“, *ICCROM Newsletter*, No.33(2007):14-15.

⁴⁴⁶ Jelena Šekularac, Nenad Šekularac, „The Installation of Protective Constructions for Covering Archeological Excavation Sites and Medieval Buildings“. U *Structural Analysis of Historical Constructions: Possibilities of Numerical and Experimental Techniques, Proceedings of the 5th International Conference, New Delhi, India 6-8 November 2006, Vol 2*. urednici Lourenço, P.B., i dr., 1309-1316 (Chennai: Macmillan Publishers Ltd.), 2006.

⁴⁴⁷ Слободан Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа* (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 1980), 45

⁴⁴⁸ Две последње генерације студената мастер академских студија „Архитектура“, модула „Архитектонско конструктивно“, у студију проф. др Ненада Шекуларца, су развиле тему „Чувајмо прошлост за будућност“ и понудиле читав низ решења заштитних конструкција над термама, цигларском пећи и аквадуктом Виминацијума. Презентација Виминацијума је била тема и неких претходних генерација студената, када су у школској 2008/2009 години, студенти проф. мр Милорада Младеновића, током дипломских студија имали пројектну радионицу под именом „Жива мембрана Виминацијума / испод и изнад тла“, односно када су пројектовали туристичко – презентациони и научно – истраживачки комплекс на овом налазишту, тј. тражили „мобилно, временски и функционално прилагодљиво решење територије која има туристички, едукативни и научни потенцијал“ (АФ. Модул М7.2. – Пројектантска Радионица 2 (2008/9): Жива мембрана

пројектовања заштитних конструкција над грађевинама Виминацијума је нагласак на област пројектовања заштитних конструкција које мора бити део архитектуре подједнако као и део конструкторства, што често није случај. Оне, како је једна од студенткиња описала своје решење заштитне конструкције над градским купатилом у Виминцијуму, треба да буду и „инспирација и изазов.“⁴⁴⁹

Један од престојећих изазова у процесима конзервације на аехеолошком налазишту Виминацијум је стална заштита и презентација гравитационих канала аквадукта и других структура римског водоснабдевања, а које су измештене 2003., односно 2008. године из простора угроженог напредовањем површинског копа у

Виминацијума/ испод и изнад тла, http://www.arh.bg.ac.rs/wp-content/uploads/200809_docs/200809_DASA_7_2_06.pdf). Током школске 2005/2006. године студенти пете године, полазници *Посебног програма 2 – Развој и теорија архитектуре и уметности*, под вођством проф. др Нађе Куртовић-Фолић, а у сарадњи са Археолошким институтом Београд, радили су на „Пројекту уређења мартиријума и базилике у Јагодин Мали у Нишу“ (Нађа Куртовић-Фолић и др. „Мартиријум и базилика у Јагодин Мали у Нишу – могућности обнове и презентације“. *Гласник друштва конзерватора*, 31(2007): 71,77). Током школске 2006/2007 студенти пете године Архитектонског факултета у Београду, полазници истог програма, а под вођством проф. др Нађе Куртовић-Фолић, доц. др Мирјане Ротер Благојевић и мр Ане Никезић, и у сарадњи са Археолошким институтом Београд и Дирекцијом за изградњу града Ниша, радили су на „Идејном предлогу уређења Археолошког парка Медијана“. Пројекти су рађени над остацима улазне капије ограђеног комплекса виле са перистилом и саме виле, ранохришћанске цркве, војничких барака и хореума (Nada Kurtović-Folić i dr. „Arheološki park kao integralni deo kulturnog predela – savremeni pristup zaštiti i prezentaciji arheološkog nalazišta Medijana kod Niša“, u *Kulturni pejzaž – savremeni pristup zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu, zbornik radova Prve regionalne konferencije i integrativnoj zaštiti*. ur. Skovran, A., Ostojić-Ilić, N.. (Beograd: Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mit Ujedinjenih Nacija, 2008), 218-221). Током школске 2007/2008. године, студенти мастер студија М4, под вођством доц. др Мирјане Ротер-Благојевић, а у сарадњи са Археолошким институтом Београд, радили су на „Пројекту ревитализације и презентације римског војног логора Timacum Minus и његовог повезивања са архео етно-парком у селу Равна код Књажевца“. Студенти су унели савремени однос према грађеној и природној средини, односно оживели простор око села Равна кроз повезивање презентације и активног савременог коришћења римских остатака са постојећим етно-парком, као и обнову везе између историјских и савремених грађевина и природе стварајући „културну, научну и туристички активну целину“ (Мирјана Ротер-Благојевић, Гордана Милошевић, Марко Николић. „Истраживање могућности обнове и презентације археолошког локалитета Timacum Minus у контексту специфичног културног пејзажа“, *Гласник друштва конзерватора* 33(2009):106). Студенти прве године мастер студија Архитектонског факултета у Београду, под руководством професорке Мирјане Ротер – Благојевић, су током школске 2008/2009. године, израдили пројекте ревитализације и презентације рамске тврђаве, као и каравансераја и хамама који се налазе уз њу. Сви елементи су посматрани као делови грађене и природне средине, односно културног предела (Mirjana Roter-Bлагојевић i dr. “A new life of the Ottoman fortress Ram”. *Journal of Cultural Heritage*, 14/3 supplement (2013): S20–S24 и Милошевић, Гордана и др.. „Обнова и презентација утврђења Рам на Дунаву и њене околине у функцији културног туризма“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 34(2010):89-94)

⁴⁴⁹ У питању је студенткиња Милица Петровић, чији је рад заштитне конструкције над виминацијумским термама, изабран од стране жирија за ВЕТА16 (Темишварско архитектонско бијенале) 2016. године, а у оквиру категорије дипломских радова. Видети на: Betacity, „Preselekcija: Zaštitna konstrukcija iznad Rimskih termi u Viminaciumu“, betacity.eu/sr-latn/preselectie/protective-structure-over-roman-thermae-at-viminacium/

Археолошки парк Виминацијум.⁴⁵⁰ Такође, начин будуће презентације претходно поменутих грађевина Виминацијума, данас покривеним привременим заштитним конструкцијама, али такође оних које ће бити ископане у будућности у оквиру античког града, биће једна од најважнијих одлука коју ће морати донети управа археолошког парка и надлежне службе заштите. Реконструкција амфитеатра изведена у дрвету, као једна врста заштитне структуре, може бити пример у коме су покушају да се претходне препоруке за очување аутентичности контекста испуне, а примена овакве конструкције би можда могла бити очекивана изнад северне капије логора, скидањем привремене конструкције, а након што археолошка ископавања бедема града и логора повежу простор амфитеатра са њом у једну целину.

Изградња нових садржаја - Захтеви заштите историјских грађевина, осим извођења традиционалних метода конзервације, укључују и испуњавање принципа одрживог развоја, а често и енергетске ефикасности, како би се оне укључиле у савремени живот. Што се тиче археолошких налазишта где већина историјских грађевина не може бити поново коришћена, односно добити употребне функције, ови процеси су много суженији, а за боравак посетилаца и испуњавање њихових различитих захтева неопходно је изградити савремене структуре.⁴⁵¹

На археолошком налазишту Виминацијум је од 2003. године до данас подигнуто више савремених грађевина које са заштићеним и презентованим античким остацима и инфраструктуром чине археолошки парк.⁴⁵² (сл. 83а – сл. 84) Један од важних просторних сегмената Виминацијума представља грађевина **Археолошког – научно истраживачког центра**, односно *Domvs Scientiarvm*

---

⁴⁵⁰ Emilija Nikolić, „Viminacium Aqueducts. Constructing the Deconstructed“, u *Reconsidering Archaeology and Architecture: Book of Abstracts*, ur. Camiz, A.(Vetralla: Davide Ghaleb Editore, 2016), 23

⁴⁵¹ Salvatore D'Agostino, M. Bellomo, „The mausoleum of Cecilia Metella on the Appia Antica: a structural contribution to its restoration and adaptation for use“, *Transactions on the Built Environment* vol 66(2003): 468.

⁴⁵² Емилија Николић, „Domus Scientiarum Viminacium: Композиција и детаљи обликовања“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 38(2014):181-182.

Viminacium, наменски изграђена за потребе научног развоја и туристичке промоције овог археолошког налазишта.⁴⁵³ (сл. 85 – сл. 86)

На простору Виминацијума данас нема много видљивих остатака истражене античке архитектуре, а пре изградње грађевине *Domus Scientiarum Viminacium*, доминантна архитектура унутар сеоских поља је био комплекс термоелектране „Дрмно”. У таквом амбијенту је требало изградити савремену грађевину научно-истраживачке и туристичке намене, која ће и поред постојеће структуре термоелектране доминантне по величини, постати акценат у простору, али не дозволити јој да преузме главну улогу, ону коју би на једном археолошком налазишту увек требало да носе антички остаци, ма колико мало били очувани.⁴⁵⁴

Domus Scientiarum Viminacium се налази у зони археолошког локалитета „Пиривој“, недалеко од Маузолеја, у непосредној близини површинског копа „Дрмно“. Грађевина је подељена у више функционалних целина, односно садржи пријемно - административни, услужно - економски, научно - истраживачке, рекреативни, музејско - изложбени и смештајне делове.⁴⁵⁵ Пројектована је као кућа са перистилом, уз преплитање традиционалних и савремених материјала у материјализацији - зелени шкриљац, присутан као основни камен градитељства римског Виминацијума, овде је употребљен за зидање и облагање зидова, а опека, некада локални производ овог римског града, у грађевини је нашла место као материјал за поплочавање перистила. Ненаметљиво обликована споља, у унутрашњости нуди детаље настале по узору на римску архитектуру, а композицијом кровова је оријентисана ка унутрашњим двориштима, те подсећа на римску кућу.⁴⁵⁶ Може се рећи да представља грађевину о чијем се обликовању и разлогу постојања може дискутовати у оквиру области савремене архитектуре,

---

⁴⁵³ *исто*, 181-82.

⁴⁵⁴ *исто*, 184

⁴⁵⁵ *исто*, 182-183. У оквиру грађевине се налазе смештајни капацитети (за научнике и посетиоце) уз римску трпезарију (триклинијум са храном припремљеном према римским рецептима), и рекреативне просторе (у виду мањег здравственог центра са базенима и турским купатилом), простори за рад научника (лабораторије, радионице, библиотека и сале за предавања), као и изложбени простори (стална изложба античких фресака, оловних и камених саркофага, ауторске макете Виминацијума и савремених вајарских дела - глава римских императора рођених на тлу данашње Србије, са скулптуром Константина Великог).

⁴⁵⁶ *исто*, 187-188. Аутори пројекта грађевине су архитекте Емилија Николић, Брана Стојковић – Павелка и Божана Лукић и руководилац пројекта Виминацијум, археолог Миомир Кораћ, док је пројекат конструкције израдио грађевински инжењер Зоран Цекић.

али и теме интегритета једног археолошког налазишта.⁴⁵⁷ Међутим, архитектура може често бити савремена и уз обраћање класичним декоративним елементима архитектуре,⁴⁵⁸ а својом мирном и ненаметљивом диспозицијом, на ободу археолошког парка, ван граница утврђеног града и војног логора, грађевина *Domvs Scientiarvm Viminacivm* се уклопила у слику равне површине испод које лежи до данас неистражена античка архитектура, постала нераздвојиви део археолошког парка, а тако и један од чинилаца његовог интегритета.⁴⁵⁹

Оправданост подизања грађевине се налази управо у њеној функцији, која је у складу са савременим процесима научних истраживања на археолошким локалитетима и одрживим развојем археолошких локалитета, односно њиховим укључивањем у области савременог живота. Савремени захтеви археолошке науке више не подразумевају само боравак у библиотекама, традиционалне методе истраживања и мали број лабораторија, углавном удаљених од места истраживања. Велики број културно-историјских места у Србији, међу којима су веома бројни археолошки локалитети, захтевају постојање својих технички савремено опремљених радионица, лабораторија и библиотека, као и смештаја научника, а то су управо функције присутне у грађевини *Domus Scientiarum Viminacium*. Она данас угошћава и многе међународне научне конференције и скупове, радионице и летње школе,⁴⁶⁰ а њен изложбени простор је током 2013. године угостио велику националну археолошку изложбу у склопу прославе 1.700 година од доношења Миланског едикта. С друге стране, угошћава и друге врсте скупова, као што је већ поменути међународни самит председника држава југоситочне Европе под окриљем Унеска у 2011. години, док је у простору централног перистила одржан велики број концерата. Употребом грађевине

---

⁴⁵⁷ *исто*, 187.

⁴⁵⁸ *исто*

⁴⁵⁹ Emilija Nikolić, „Putevima razvoja jednog arheološkog parka: građevina Domvs Scientiarvm Viminacivm“, u *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, ur- V.Bikić, S.Golubović, D.Antonović,(Beograd: Arheološki institut, 2012), 68.

⁴⁶⁰ У децембру 2008. године, овде је одржана и радионица *Наука за све (Scienza per tutti)* у сарадњи са универзитетима из Италије, у септембру 2010. године Виминацијум је био један од домаћина учесницима Двадесет седмог конгреса међународног удружења истраживача римске керамике (*Rei Cretariae Romanae Fautores*) у периоду од 2012. године до данас овде је одржан велики број научних скупова везан за међународне пројекте чији је учесник пројекат Виминацијум, основне и средње школе из различитих крајева Србије организују овде часове историје и биологије, а већ неколико година уназад овде се одржавају дечје летње школе у организацији Центра за промоцију науке.

Domus Scientiarum Viminacium на напред описане начине, археолошко налазиште Виминацијум је још више афирмисано у домаћим и иностраним научним и културним круговима, али и у областима популарне културе.

Други савремени комплекс који је изграђен на археолошком налазишту Виминацијум је **Парк мамута**. (сл. 87) подигнут око измештених скелета мамута одмах након самог измештања скелета очуваног у целости, а током 2014. године. С обзиром да је у простору површинског копа пронађено још неколико скелета, размишљања о коначном решењу презентације скелета пронађеног 2009. године, су кренула у правцу оснивања простора под именом *Парк мамута*. Током 2014. године започели су радови на његовој изградњи уз саму границу заштићеног подручја археолошког налазишта Виминацијум, односно уз коначну ивицу напредовања површинског копа „Дрмно“.⁴⁶¹

На примеру природног добра као што је скелет мамута, а које постаје део изложбеног простора и део заштићене зоне културног добра, па на неки начин добија и његове одлике (јер заштитом и презентацијом природног наслеђа култура испуњава свој задатак „афирмације природе“, при чему се „дају одлике културе самој природи“⁴⁶²), може се расправљати о аутентичности материјала, аутентичности целине и аутентичности контекста. У процесу стварања *Парка мамута* на Виминацијуму од почетка је основна жеља била очување ова три облика аутентичности у заштити и презентацији скелета. Међутим, први корак је био управо процес измештања, ради физичког спасавања остатака, који је водио ка неизбежном губитку дела аутентичности контекста, а случајем или губитком пажње некога од учесника, и друга два облика аутентичности су могла бити изгубљена.⁴⁶³ Очување целокупне аутентичности контекста код природног добра као што је скелет једне животиње која је живела у сасвим различитом природном контексту од оног у коме је након много миленијума пронађена, је немогуће. Заштита и презентација скелета *in situ*, у самом површинском копу, је

---

⁴⁶¹ Emilija Nikolić, „Zaštita i prezentacija Viminacijuma tokom 2014. godine“. U *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, ur. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović (Beograd: Arheološki institut, 2017), 161.

⁴⁶² Heyd, Thomas. „Natural Heritage – Culture in Nature“. U *Nature and Culture: Ambivalent Dimensions of Our Heritage Change of Perspective*. urednik Gauer-Lietz, S. (Cottbus: German Commission for UNESCO and Brandenburg University of Technology at Cottbus, 2007), 95

⁴⁶³ Emilija Nikolić, „Zaštita i prezentacija Viminacijuma tokom 2014. godine“. U *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, ur. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović (Beograd: Arheološki institut, 2017), 163.

представљала само очување контекста у геолошком смислу, али у оквирима новог савременог амбијента. Зато је одлука о измештању подразумевала пренос свих скелета у оквиру својих очуваних целина, а са оригиналним слојевима земље испод њих, који се могу назвати делом правог аутентичног контекста, што је уз бригу о заштити елемената скелета током преноса, постало коначно решење за очување свих облика аутентичности виминацијумских мамута, у мери у којој је то било могуће.

Заштитна конструкције са кровом који прати нагиб околног терена и подземним изложбеним простором је изведена у систему лепљеног ламелираног дрвета, а над њом је изведен интензивни проходан зелени кров са кога допире природна светлост у мери која током дана чини амбијент адекватно осветљеним, али и тајновитим. Улазу у изложбени простор се приступа путем рампе минималног нагиба потребног за одводњавање, а која је изведена као пут кроз природни кањон, са необрађеним земљаним косинама и каменим подним застором.⁴⁶⁴ „Иако је презентација грандиозног налаза као што је скелет мамута очуван у целисти представљала примамљив архитектонски задатак и водила ка монументалности“, усвојено је решење које поштује околни предео, стварањем подземног простора испод заштитне конструкције, а у оквиру земљаног ископа.⁴⁶⁵ Рударско окружење, односно просторни контекст у коме су скелети пронађени, је симулирано смештањем мамута у подземни простор, а положај скелета испод данашњег тла их је у исто време бар делимично поставио у контекст временски удаљен од данашњег, а покушај делимичног обнављања аутентичности контекста у коме је животиња некада живела, подразумевао је изразу што природнијег окружења, уз употребу традиционалних материјала, и доношење слојева песка, пешчара и старих дрвених стабала из површинског копа. Тако је простор са зидовима и подовима од земље и песка и изложеним скелетима, постао изузетно атрактиван амбијент, али не и визуелна конкуренција античким остацима, па је *Парк мамута* својим односом према контексту, постао интегрални део Археолошког парка Виминацијум.

---

⁴⁶⁴ *isto*, 163. Аутори пројекта су архитекта Емилија Николић, Миомир Кораћ, археолог и руководилац пројекта Виминацијум, и грађевински инжењер Крстан Лакетић. Осветљење је изведено употребом једне врсте савремених кровних светларника који пропуштају 99% дневне светлости, па нестане потреба за вештачким осветљењем током дана, чиме се штеди енергија.

⁴⁶⁵ *isto*.

Велики број скелета мамута пронађених у свету су изложени у музејима, као скупови појединачних костију у витрини, или као реконструисане целине постављене у усправни положај. Највећи музеји овог типа су основани и изграђени још током XVIII и XIX века, дограђивани су у наредним деценијама, а и данас пролазе кроз процесе модернизације.⁴⁶⁶ Излагање палеонтолошких остатака *in situ* у природним парковима је сасвим другачији вид искуства који смањује потребу за додатним садржајима и вештачким стварањем доживљаја.⁴⁶⁷ Начин презентације коју нуди *Парк мамута* на Виминацијуму је у спречи са местом на коме се и налази, а то је археолошко налазиште смештено у руралној средини на коме се непрекидно обављају ископавања и као место непосредно везано за налазиште изложених скелета није постао музејска зграда, нити затворена изложбена целина, већ интегрални део простора налазишта, без доминације над осталим вредностима подручја.⁴⁶⁸

5.2.3 Досадашњи приступи заштити и презентацији традиционалне сеоске архитектуре

---

⁴⁶⁶ Овде спадају Природњачки музеј у Лондону (Museum of Natural History), Амерички природњачки музеј у Њујорку (American Museum of Natural History), Национални природњачки музеј у Вашингтону (National Museum of Natural History) и Национални природњачки музеј у Паризу (Muséum national d'histoire naturelle). У Србији, више музеја поседују природњачке збирке које нуде међусобно сасвим различите видове презентације, и потпуно различите од оне коју даје Парк мамута у Виминацијуму. Природњачки музеј у Београду, Народни музеј Кикинда и Природњачки центар у Свилајнцу, од националне установе окренуте науци, конзервацији и истраживањима са привременим тематским поставкама, преко музеја опште оријентације са централним експонатом мамута Кике изложеним у витрини музеја, до едукативног центра са репликама диносауруса, нуде савремене презентације у циљу едукације, али уз излагање у опремљеним амбијентима урбаних средина.

⁴⁶⁷ Налазиште мамута поред места Хот Спрингс у Јужној Дакоти, САД (Mammoth Site of Hot Springs), је од *in situ* презентованог налазишта постало један од најпознатијих светских центара за истраживање из области палеонтологије. Непрофитна организација је након проналаска првог скелета 1974. године од стране припадника локалног становништва, уз донације и помоћ локалне заједнице, путем ископавања аматера и професионалних палеонтолога, а затим и проглашења налазишта за „National Natural Landmark“ 1980. године, преузела бригу над овим местом. Осим презентације за посетиоце, на овом налазишту се и даље врше ископавања у којима гостују професори из свих делова света, уз волонтирање студената, али и учествовање осталих заинтересованих посетилаца који за ово истраживачко искуство радо плаћају (MammothSite, „What We Do“, <http://www.mammothsite.org/what-we-do/index.html>)

⁴⁶⁸ *isto*, 163. О међусобном односу археолошког парка Виминацијум и површинског копа „Дрмно“ и могућностима њихове заједничке туристичке презентације, видети и у: Nemanja Tomić i dr. „Exposing mammoths: From loess research discovery to public palaeontological park“, *Quaternary International*, vol. 372(2015)

Традиционална вернакуларна архитектура и народно неимарство у свету и у Србији дуго нису сматране архитектуром вредном истраживања, па ни заштите.⁴⁶⁹ У 1922. години Тихомир Ђорђевић је писао: „По селима су куће и остале зграде градили сами сељаци. Те су пак грађевине биле тако примитивне да са архитектуром, како се обично та реч разуме, немају никакве везе. Куће, дућане, магаче и друге зграде по варошима, истина су градили нарочити мајстори, али су и оне биле далеко од архитектонских послова.“⁴⁷⁰ Након *Венецијанске повеље*, код нас је вредност овог градитељства као архитектуре и наслеђа препозната, а покрећу се и иницијативе за оснивање многих етнопаркова. Међутим, и даље о процесу његове заштите није било заједничког става у оквиру науке и области законске и планске заштите наслеђа.⁴⁷¹ Радомир Станић је 1987. године писао о послератним настојањима „да се докаже да свет почиње од нас и да је све што је наслеђено назадно, анахроно и да га треба мењати“, као и заблудама „да су куће наших дедова синоним заосталости и сиромаштва и да све што је старо представља сметњу у напретку и просперитету.“⁴⁷² „Кад неко остане бескућник, народ га жали и помаже. Кад народ остане без своје старе куће, ко ће га онда жалити. Нико му не може помоћи. Зато не дозволимо да постанемо бескућни

---

⁴⁶⁹ Ана Драгојловић-Стевановић, „Антрополошка анализа народне архитектуре у источној Србији“, *Гласник Етнографског института САНУ* XLIX(2000):, 62

⁴⁷⁰ Тихомир. Р. Ђорђевић, *Из Србије Кнеза Милоша. Културне прилике од 1815. до 1839. године* (Београд: Издавачка књижара Геце Кона, 1922), 147.

⁴⁷¹ Троје истраживача народне архитектуре 1981. године је говорило о овоме. Архитекта Ранко Финдрик, пишући како је ово наслеђе „од многих, и међу људима од струке, оспоравано и потцењено, од других посвојено“, а да је „највише оних који се потпуно равнодушно односе према њему,“ наводи и *Просторни план СР Србије* из 1969. године, где се у одељку *Валоризација споменика културе у СР Србији*, аутора Слободана Ненадовића, каже да „сеоска архитектура има више амбијенталну етнографску, него споменичку вредност, осим цркава брвнара“ (Финдрик, Ранко. „О народном градитељству у Србији, његовом чувању и заштити“, *Саопштења* XIII(1981): 295). Доброслав Ст. Павловић пише да ово градитељско наслеђе може да утиче на „поправку исквареног укуса данашњег сељака као градитеља новог дома“, али и да „модерним архитектурама са нашег тла подстрека у стваралаштву“ (Доброслав. Ст. Павловић, „Народна архитектура у просторном планирању и туризму“, *Саопштења* XIII(1981):305-308). Поменути изјаву Слободана Ненадовића негативно прихвата и Надежда Пешић – Максимовић, када пише о преовлађивању старих схватања да само дела из антике и средњег века заслужују пажњу, а да је народно неимарство „наслеђе другог реда“. С обзиром да се у Ненадовићевој изјави истиче и да „још увек има насеља са најлепшим примерцима народног градитељства“, она је укупно оцењује као противречну и површну, док је занемаривање овог наслеђа, према њој, „интелектуална ускогрудост“ (Пешић – Максимовић 1981, 286). „Све нас, данас, у великој мери занима урбани склоп откопаног Царичиног града, Гамзиграда, Лепенског Вира. Зар неће исто тако код наших наследника побуђивати радозналост и склопови сеоских насеља?“ (Пешић – Максимовић 1981, 287).

⁴⁷² Радомир Станић, „О смислу заштите споменика народног градитељства“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 15(1991):9

народ (...) Кућа је наша велика суштина⁴⁷³ Данас грађевине народног неимарства често пропадају и полако се руше, а са њима нестају и типови кућа који су доминирали на овом подручју у претходних неколико векова. Међутим, савремени аутори се слажу да, „није сав проблем у томе што остајемо без једног значајног културног фонда у наслеђу, већ и у чињеници да данашња урбанизација руралних подручја добија неслућен замах (...). Изградња кућа и других објеката населу добила је садржаје и облике који немају много заједничког ни са потребама корисника, ни са захтевима времена, ни са нашом градитељском традицијом.“⁴⁷⁴

Приликом проучавања народног неимарства неопходно је осим самих грађевина, у обзир узети и њихово непосредно и шире окружење, јер је однос према природи и окружењу од самог настанка заузимао важно место код традиционалног грађења.⁴⁷⁵ Ово је и једна од карактеристика концепта културног предела, а много пре настанка самог концепта у свету писано је о потреби повезања традиционалне сеоске архитектуре са осталим елементима наслеђа. Надежда Пешић – Максимовић је као једну од могућности заштите споменика народног градитељства навела сеоски туризам, у коме би они добили угоститељску, али образовну, културну и забавну намену, али и да се очување овог наслеђа не може одвојити од очувања природне околине и предела.⁴⁷⁶ Доброслав Ст. Павловић се залагао за стварање етно-паркова како би се сачували угрожени примерци народног градитељства и поспешило сеоски туризам у склопу са националним парковима и природом.⁴⁷⁷

Развој народног неимарства је одредио начин живота људи, а у складу са могућностима, доступношћу грађевинског материјала који је даље условио

---

⁴⁷³ исто, 11. Треба похвалити савремени пројекат израде *Атласа народног градитељства* који је покренуо Републички завод за заштиту споменика културе, 2003. године. До сада су стручни тимови под руководством Боживара Крстановића и Естеле Радоњић Живков, израдили атласе за општине Пожега, Чајетина, Ужице, Горњи Милановац и Крагујевац (РЗЗСК Београд. „Атлас народног градитељства Србије“, <http://www.atlas.heritage.gov.rs/node/191>)

⁴⁷⁴ Љиљана Грчић, Мирко Грчић, „Традиционално сеоско неимарство у културном пејзажу Мачве, Посавине и Поцерине“, *Гласник Српског географског друштва* lxxxvii/1(2007)

⁴⁷⁵ Марић, Игор. „Савремена интерпретација традиционалних архитектонских образаца у сеоској архитектури“, *Архитектура и урбанизам*, 12/13(2003): 25.

⁴⁷⁶ Надежда Пешић-Максимовић, „Путеви заштите споменика народне материјалне културе“, *Саопштења XIII*(1981):286-287.

⁴⁷⁷ Доброслав. Ст. Павловић, „Народна архитектура у просторном планирању и туризму“. *Саопштења XIII*(1981):, 305-308.

технике грађења и зидања, и климатским приликама, па је ово неимарство „продукт онога што природа пружа“, производ начина на који живи човек „чија је тежња да од простијих облика створи савршенији“, прилагођавајући га својој намени, а његова вредност лежи у тежњи да се на једноставан и штедљив начин удовољи функцијама које живот тражи.⁴⁷⁸ За села у непосредном окружењу античког Виминацијума, односно **села Стари Костолац и Дрмно**, отежавајућу околност чини то што индустрија експлоатације угља у непосредној близини непрестано мења облике њихових атара, тако да неки до тада за становнике важни предели нестају, а они који остају губе своје, у историјском и социјалном смислу, неодвојиве сегменте. Иако под претходном заштитом, многобројне сеоске куће у Дрмну и Костолцу су претрпеле измене у конструкцији, фасади и унутрашњем распореду, а то се посебно односи на оне које се и данас користе. С друге стране, оне које су запустеле, често су урушене.

Малобројне преостале **грађевине народног градитељства** из најстаријег периода, на читавом подручју Града Пожаревца су углавном пуне и у веома лошем стању.⁴⁷⁹ Једина заштита овог наслеђа је учињена оснивањем Етно-парка на Тулби о коме је раније писано. Обиласком грађевина народног неимарства у селима Костолац и Дрмно, а које су на листи културних добара под претходном заштитом, може се приметити да су оне које су задржале своје изворне карактеристике управо оне најстарије и напуштене грађевине, док су оне које и даље представљају живи део неког домаћинства више или мање измењене. Напуштене грађевине се примереном заштитом могу предати заједници која им може дати нове намене везане за друштвени живот села. Међутим, за оне који се и даље користе од стране власника, а за које се захтева испуњавање прописаних мера заштите, морају се обезбедити средства за одржавање и стимулирати њихово даље одржавање.⁴⁸⁰

Сеоски центри нам откривају друштвене, економске и градитељске могућности села одређеног доба, временом су се садржаји у једном сеоском центру допуњавали, мењали су се правци путева, измештале зграде, смањивала

---

⁴⁷⁸ Новак Јоцовић (Новак Јоцовић, „Заштита непокретних културних добара Подунавског региона – Остварења и тежње 1972 – 1997“. У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 31-33.

⁴⁷⁹ *исто*, 31.

⁴⁸⁰ *исто*, 31-33

или проширивала имања, али се центар није премештао.⁴⁸¹ То је био јавни простор који није служио само за пролаз, већ је позивао на задржавање, састајање, разговор, који је припадао свима и кога су сви користили равноправно.⁴⁸² Изградњом након Другог светског рата, посебно након шездесетих година, већина сеоских центара у Србији је уништена, оно што постоји није изучавано нити заштићено, а применом устаљених мерила вредновања споменика културе, вредности ових центара би биле скромне.⁴⁸³ Међутим, вредност сеоских центара је у томе што се у њима огледа живот нашег тла током последњих векова, а много сеоских центара „својом друштвеном и културном садржином, особеним и оригиналним прсторним склопом, природним положајем“ заслужују да буду равноправно заштићени као остало споменичко наслеђе.⁴⁸⁴ Ипак, „у многим селима се дешавају промене, које мењају просторну структуру, склоп и изглед насеља, „а ми нисмо стигли да их упознамо и бар забележимо.“⁴⁸⁵ Они су важни документи за схватање прошлости народа, осликавају политичка и друштвена трвења за превласт над селом, изазивају сећања, представљају историјска сведочанства, па је вредност „практичног коришћења“ или „укључивања у живот“ сеоског центра као споменика културе његова прва и најважнија вредност.⁴⁸⁶

Стари сеоски центри на територији Града Пожаревца су били средишта административног, трговачког и друштвеног живота села са наслеђеним зградама јавне намене (старе општинске зграде, суднице, механе, школске зграде, занатске и трговачке радње, као и Домови културе настали у периоду после Другог светског рата).⁴⁸⁷

Што се тиче **сеоских гробља** у селима Костолац и Дрмно, најстарији надгробни споменици из XVIII века су већ одавно потонули у земљу. Осим што је уређење гробних простора наша обавеза према прецима, надгробни споменици са

---

⁴⁸¹ Надежда Пешић-Максимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1984), 131.

⁴⁸² *исто*, 140.

⁴⁸³ *исто*

⁴⁸⁴ *исто*, 130, 131, 140.

⁴⁸⁵ *исто*, 130.

⁴⁸⁶ *исто*, 235.

⁴⁸⁶ *исто*, 130-132, 140-141.

⁴⁸⁷ Новак Јоцовић, „Заштита непокретних културних добара Подунавског региона – Остварења и тежње 1972 – 1997“. У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997), 32.

често исписаним причама из живота локалног становништва представљају вредно нематеријално наслеђе подручја.

5.2.4 Досадашњи приступи заштити и презентацији индустријског наслеђа

Индустријска археологија је субдисциплина археологије настала под утицајем археологије предела средином XX века, обухвата проучавање физичких остатака индустријских грађевина, али и бројна документа, анализу имена места на којима је развијана индустрија и др., а остаци који се проучавају углавном потичу из периода индустријске револуције, која је утицала на све облике живота на Земљи, у позитивном, али и негативном смислу.⁴⁸⁸ Међутим, развојем дисциплине, она обухвата све више тема, па се данас може рећи да је индустријска археологија „интердисциплинаран метод проучавања свих сведочанстава, материјалних и нематеријалних докумената, артефаката, стратиграфије и објеката, људских насеља и природних и урбаних пејзажа створених ради, или деловањем, индустријских процеса.“⁴⁸⁹ Тако она истражује историјски период од почетака индустријске револуције током XVIII века до данас, али укључује и њене преиндустријске и протоиндустријске корене, као и проучавање рада и техника рада кроз историју технологије.⁴⁹⁰

Индустријско наслеђе пружа доказе о активностима које су имале (и још имају) дубоке историјске последице на друштво, носи друштвену вредност, јер сведочи о животима обичних људи, а има и технолошку и научну вредност у историји производње, инжењерства и изградње, као и естетску вредност архитектуре, или планирања.⁴⁹¹ Већина расправа везаних за индустријско наслеђе се односи на физичке остатке, иако концепт индустријског наслеђа укључује и активности, односе, значења и вредности везане за место и индустријску праксу, а

---

⁴⁸⁸ Рифат Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда* (Београд: Музеј науке и технике, 2010), 10-11.

⁴⁸⁹ *исто*, 12.

⁴⁹⁰ *исто*, 12-13

⁴⁹¹ Mirna Ratkajec, „Zaštita industrijske baštine na primjeru Tvornice strojeva i ljevaonice metala Braća Ševčik“, *Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 5/2014(2014):253.

поред тога, супротстављени погледи на вредност индустрије као прогреса и индустрије као уништења постоје још од првих дана индустријске револуције.⁴⁹²

Развој индустријске археологије је довео и до све више примера грађевина и места који пролазе кроз валоризацију, а затим се и законски штите као вредно културно наслеђе. У Србији је практична заштита индустријског наслеђа недовољно неразвијена, иако је потреба за њом одавно препозната и прихваћена.⁴⁹³ Одбор за археологију САНУ је 1996. године озваничио код нас индустријску археологију као поддисциплину савремене археологије.⁴⁹⁴ Неке грађевине у Србији, препознате као вредно индустријско наслеђе, налазе се и у европској мрежи индустријског наслеђа (European Route of Industrial Heritage network - ERIH), која обухвата различите елементе, од данас затворених фабрика до индустријских предела и интерактивних музеја.⁴⁹⁵

Иако се рударска историја Костолаца обележава на Дан рудара 6. августа, када се код улаза у стари рудник у селу Костолац полаже цвеће, само два објекта која је симболишу су на неки начин заштићена и презентована - локомотива која је изложена у центру градског насеља Костолац, произведена 1945. године у

---

⁴⁹² Stephanie Laura Cimino, „Managing Change: Integrating Cultural Landscape Values and Industrial Heritage Preservation“ (A thesis Presented to the Interdisciplinary Studies Program: Historic Preservation and the Graduate School of the University of Oregon in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science, 2009), 3, 14

⁴⁹³ Законом заштићено културно добро које припада рударском наслеђу из времена индустријализације Србије је Александров поткоп, односно улаз у окно Сењског рудника са управном зградом изнад њега. Наслеђе, Сењског рудника има и карактеристику која превазилази националне границе. Парна машина непрекидно од 1871. године покреће лифт до јаме у овом руднику, који је један од само три парна лифта у свету који и данас раде (MNT, „Kulturna dobra van muzejskog fonda“). <http://www.muzejnt.rs/sr/84>.

⁴⁹⁴ Рифат Куленовић, *Индустријско наслеђе Београда* (Београд: Музеј науке и технике, 2010), 16. Истраживањем историје науке, технологије и индустрије се у Србији води Музеј науке и технике у Београду у коме од 2001. године постоји Служба за истраживање индустријског наслеђа, а на иницијативу Рифата Куленовића, чији је један од задатака „интердисциплинарно истраживање материјалних остатака старих индустрија и технолошких процеса на територији Републике Србије и њиховог ширег културног контекста“, а у оквиру периода од почетка XVIII века до краја прве половине XX века, са крајњим циљем реконструкције културе, схваћене као укупне друштвене праксе (*исто*, 17-19).

⁴⁹⁵ Сваки локалитет је повезан за једну од тринаест тематских рута, које имају укупно тридесет шест подкатегија, фокусираних на специфична питања везана за историју европске индустрије и откривају (често у вези са одређеним појединцима) потенцијалне везе између потпуно различитих индустријских споменика у Европи. Резултат је „кружни дијаграм“ који повезује везе између главних тема овог наслеђа. У овој мрежи се налазе и Сењски рудник, Шарганска осмица и Музеј науке и технике (ERIH. „Erih's route system: Your signpost to Europe's industrial heritage“, <https://www.erih.net/about-erih/route-system/>; ERIH. European theme routes illustrate the connections“, <https://www.erih.net/about-erih/route-system/european-theme-routes/>; ERIH. „Serbia“, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/list/Sites//serbia/>).

Сједињеним Америчким Државама и која је радила у Костолцу од 1948. до 1997. године,⁴⁹⁶ и улаз у поменуто рударско окно.⁴⁹⁷

Стање осталих елемената индустријског наслеђа је изузетно лоше, а да би се ово променило, неоспорно је да су потребна велика улагања. Међу њима најистакнутије место заузима **рударска колонија Ђорђа Вајферта** у селу Костолац поред улаза у подземни рудник.

Рушење свих индустријских погона у оквиру простора око старог рудника, засипање некадашњег Тодићевог пристаништа пепелом и запуштено стање рударске колоније, слика је односа великог броја генерација након Другог светског рата према овом индустријском наслеђу. Улаз у рударско окно „Свети Ђорђе“ затворено 1966. године, након 96 година рада, је уређен и обележен, али је старо рударско звоно које је било изнад улаза пре неколико година украдено. Управна зграда, стамбене и остале грађевине рударске колоније су у веома лошем стању. Неке су пусте, а неке бесправно насељене Ромима већ деценијама уназад, иако имају статус културних добара под претходном заштитом. Без обзира на врсту радова, и начин на који их изводе Роми на овим грађевинама, неке од грађевина управо ромским породицама дугују то што на неки начин и даље опстају.

Посматрајући грађевине рударске колоније у селу Костолац, чини се да их је немогуће поправити, а испред нас се поставља велики број питања о могућностима њихове заштите и презентације. Тренутно као најважнији издваја се проблем расељавања Рома који у колонији бесправно станују. У *Акционом плану за унапређење положаја Рома на територији Града Пожаревца за период*

---

⁴⁹⁶ Драгана Спасић-Ђурић, „Прилог проучавању историје рударства у Костолцу“, *Мајдан* 2/2012(2012): 2. Интересантно је да се парна локомотива произведена у Филадельфији 1916. године, и која због два димњака носи надимак „Двоглава аждаја“, налази као један од вредних експоната изложених у Пожеги, у издвојеном одељењу Железничког музеја Београд, Одељењу узаних пруга, а под именом „Костолац“. Ова локомотива је једна од 200 локомотива овог типа, произведених за потребе француске војске на Солунском фронту, а данас у свету постоје само два примерка - један у Пожеги и један у Дрездену у Немачкој. Након окупације Француске од стране Немачке 1940. године, Немци су преузели француски железнички парк, а затим су ову локомотиву после окупације Србије донели у Костолац, која је у костолачком руднику радила до 1951. године, када је постала музејски експонат, па одатле и долази њено име. Управо ова локомотива ће бити изложена 2018. године у Паризу поводом обележавања стогодишњице завршетка Првог светског рата на изложби у Палати инвалида (Politika. “Ćira sa Solunskog fronta putuje na izložbu u Pariz, 27.07.2017”. <http://www.politika.rs/sr/clanak/385611/Cira-sa-Solunskog-fronta-putuje-na-izlozbu%20-u-Pariz>)

⁴⁹⁷ Драгана Спасић-Ђурић, „Прилог проучавању историје рударства у Костолцу“, *Мајдан* 2/2012(2012):1-2.

од 2016. до 2020. године, препознати су проблеми становања ромског становништва, које на територији Костолаца живи у три насеља у градском насељу Костолац, и у напуштеним грађевинама Вајфертове колоније у селу Костолац. Планом је, између осталог, предвиђено да се заинтересовани Роми преселе на празна домаћинства у селима, да се изграде приземни објекти од 60 m² за двадесет породица интерно расељених лица и двадесет домицилних породица из Пожаревца и Костолаца, да се одређени објекти дограде, адаптирају и санирају, изгради инфраструктурна мрежа, као и да се донесе акт о легализацији ромских насеља.⁴⁹⁸

У току 2011. године, земљани пут који данас повезује градско насеље Костолац и термоелектрану „Костолац Б“ потпуно је оспособљен, што је омогућило да до тада коришћени пут кроз стару рударску колонију више не буде једина веза ове две тачке. Иако је пут у највећој мери уређен из практичних разлога олакшања поменуте везе, у овом уређењу делимично лежи и потреба да се избегне пролазак поред уништене рударске колоније са ромским становништвом, а која се све више повећава туристичким развојем Виминацијума. Међутим, на овај начин је стари пут добио шансу да постане посебна комуникација за рударску колонију, односно део културно-историјске и туристичке целине индустријског наслеђа Костолаца, а у оквиру културног предела Виминацијума.

У **градском насељу Костолац**, најстарије грађевине су изграђене у периоду од 1942. године до 1945. године. Стамбене и јавне грађевине из тог периода су углавном до данас претрпеле делимичне реконструкције, док је неколицина њих у стању запуштености. У једној од њих је данас станица полиције.⁴⁹⁹

У градском насељу Костолац данас свега око 12% укупне површине подручја чине зоне становања (10% припада индивидуалном, а свега 2% вишепородичном становању), па насеље има доминантан индустријско - рударски карактер, са великим површинама индустријских комплекса и пратећих садржаја, док велике површине земљишта заузимају активне и рекултивисане депоније

---

⁴⁹⁸ Акциони план за унапређење положаја Рома на територији Града Пожаревца за период 2016-2020. године (Пожаревац: Град Пожаревац, 2015), 89-94.

⁴⁹⁹ Архитектонски факултет. План генералне регулације Костолаца, књига II : Документациона основа, (Службени гласник Града Пожаревца, бр.6/2015), 98.

пепела.⁵⁰⁰ Рударски карактер насеља условио је да се у његовом језгру, насталом за време Другог светског рада, формирају стамбене зоне средњих густина становања, односно вишепородично становање мале спратности, са великим учешћем недовољно уређених слободних површина и препознатљивим карактером рударских стамбених насеља у Србији са краја четрдесетих година прошлог века. Касније настају и вишепородичне стамбене зграде веће спратности.⁵⁰¹

Присуство Дунава, Млаве, а нарочито Дунавца који прожима велики део градског ткива, иницирао је у последњим деценијама појаву мањих или већих непланских викенд зона уз њих, а веома приметан данашњи проблем у Костолцу је постојање нехигијенских насеља у разним деловима градског ткива, као и опште незадовољавајуће стање животне средине услед присуства индустрије, отпадног материјала и саобраћаја.⁵⁰² Преовлађујући утисак уједначене спратности, правилне блоковске структуре, парцелације и типа изградње стамбених објеката, са једне стране је уређеност и примереност величини и карактеру насеља, а с друге једноличност амбијента, односно недовољна искоришћеност потенцијале морфолошке структуре, водених и уличних токова и доминанти, а у смислу развоја шире скале типологије стамбених грађевина.⁵⁰³ (сл. 88)

Скоро целокупан поменути грађевински фонд настао у периоду после Другог светског рата у Србији, па и у Костолцу, се и данас користи и често надграђује, па, како Дијана Милашиновић Марић пише, „обавеза струке јесте да према том вредном и недовољно валоризованом градитељском наслеђу утврди неопходна правила за потребе реконструкције, преправљања, рушења и др., али и да изгради генерални став у односу на материјалну и нематеријалну баштину тога доба.“⁵⁰⁴ „Да би се таква правила и одговарајући однос формирао, неопходно је истражити, означити и описати изграђене ресурсе, али и просторе, тргове, целе квартове, разазнат личности и појаве и све то валоризовати и сврстати у

---

⁵⁰⁰ исто, 98-99.

⁵⁰¹ исто, 99

⁵⁰² исто, 98-99.

⁵⁰³ исто.

⁵⁰⁴ Милашиновић Марић, Дијана. „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године“. *Архитектура и урбанизам*, 33: 3-15 (2011), 15.

вредносне категорије. На тај начин би архитектонски објекти, стамбени комплекси и амбијенти били тумачени како ваља, живели би пунијим животом, а баштина коју су нам претходне генерације оставиле била би очувана, унапређена и надграђена разумевањем и континуитетом.⁵⁰⁵

Као индустријско наслеђе може се издвојити и руднички сат, културно добро са статусом претходне заштите, који се данас налази у једној од улица у градском насељу Костолац, у торњу објекта са трафо постројењем, недалеко од зграде некадашње „Прозивнице“, у улици којом је некада пролазила локомотива која је транспортовала угаљ од рудника Кленовник до „ТЕ Костолац А“.⁵⁰⁶ Када је експлоатација угља престала у Кленовнику и дневном копу Костолац, а започела у Тириковцу и Дрмну, пресељене су машине, али су остали вагони, зграда некадашње „Прозивнице“ и трафо-постројење са рудничким сатом који је најављивао почетак и крај смене, а који је овде монтиран 1952. године и неколико деценија је непрекидно радио. Ознака произвођача, односно чувене „Ливнице Пантелић“ из Земунa, говори о вредном занатском производу, а година 1900. на сатном механизму вероватно указује на годину производње.⁵⁰⁷ Оно што је интересантно, а везано за овај сат, је да се на разгледници старог рудника у селу Костолац, на торњу једне од зграда рудника, налази управо овакав сат, па је можда управо он пренет у градско насеље Костолац 1952. године, а затим уграђен на трафо-постројење.⁵⁰⁸ Може се поставити питање да ли је поменутом сату као вредном културном добру индустријског наслеђа место у музеју или му треба вратити функцију, постављањем на неко од истакнутих места у Костолцу, као носиоца подсећања на његову рударску индустрију.⁵⁰⁹

---

⁵⁰⁵ исто.

⁵⁰⁶ Драгана Спасић-Ђурић, „Прилог проучавању историје рударства у Костолцу“, *Мајдан* 2/2012(2012):, 1-2.

⁵⁰⁷ исто, 8-9. Ливница Пантелић настала 1854. године као браварска радионица у Земуну, била је једна од најпознатијих у Аустроугарској монархији, а до престанка са радом 1964. године бележила је велики успон лијући звона и производећи торањске сатове за цркве и градске палате, па се њихова звона налазе у преко 130 градова бивше Југославије, Мађарске и Румуније, па и на Саборној цркви и Народном позоришту у Београду (исто, 8).

⁵⁰⁸ исто, 6.

⁵⁰⁹ исто

5.3 Ревалоризација вредности и значаја простора Виминацијума као јединственог културног предела

5.3.1 Проблем одређивања карактера / категорије културног предела Виминацијума

Иако *вредност* културног наслеђа можемо разумети као последицу приписивања одређених квалитета наслеђу од стране друштва, а која настаје „кроз културно-друштвене процесе, учење и сазревање свести“, ⁵¹⁰ избор и успостављање међусобних веза елемената простора који улазе у процес ревалоризације једног културног предела неопходно је субјективан, јер га одређује онај ко је врши. Ово је посебно изражено одабиром и обухватом нематеријалног наслеђа простора које је неопипљиво, па постојање неких од његових елемената, односно њихову везу са одређеним елементима материјалног наслеђа, неко може препознати, а неко не. Као што стваралац једног филма о традицији неког народа њиме открива једнако о ономе што је снимео као и о себи, тако су и листе наслеђа зависне од оних који их предлажу и оних који о њима одлучују, много више од самог културног добра. ⁵¹¹ О јединствености сваког појединачног предела и улози посматрача на валоризацију, писали су аутори Ана Сопина, Бојана Бојанић и Обад Шћитароци са Архитектонског факултета Свеучилишта у Загребу, према којима је за разумевање предела, потребно да их доживимо, односно „перципирати и интерпетирати њихово значење“. ⁵¹² Предела не обухватају само оно што видимо, већ и начин на који нешто видимо. Значење им дајемо из неких нематеријалних разлога и асоцијација коју човек има у вези са једним пределом зависи од њега самог колико и од самог предела. Нематеријалне одлике предела су део „многоструког читања“, која „чврсто повезују крајолик и идентитет, осјећај простора – *genius loci*, сјећања, вјеровања, идеологије, симболе, приче, митове.“ ⁵¹³

⁵¹⁰ Jukka Jokilehto, „Considerations on authenticity and integrity in World Heritage context“, *City & Time* 2 (1)2006:1-16, <http://www.ceci-br.org/novo/revista/docs2006/CT-2006-44.pdf>

⁵¹¹ S. R. Sherman. „Who Owns Culture and Who Decides?: Ethics, Film Methodology, and Intangible Cultural Heritage Protection“, *Western Folklore*, 67(2/3)(2008):234.

⁵¹² Ana Sopina, Bojana Bojanić, Mladen Obad Šćitaroci, „Asocijativna obilježja krajolika“. *Prostor* 23/2015(2015):, 310.

⁵¹³ *isto*, 310-311.

Познавајући Унескове категорије културних предела из претходних поглавља и приказане елементе предела Виминацијума, у покушају да овај предео одредимо као припадника само једне категорије, наилазимо на потешкоће. Наиме, неки делови предела, као што су историјска насеља и индустријски простори, имају одлике **органски насталих културних предела** (као друштвено-економска, административна или религиозна иницијатива, а која се уз природну средину или као одговор на њу даље постепено развила - подкатегорије обухватају реликтне или фосилне археолошке пределе као што су рудници или каменоломи или антички пољопривредни комплекси, али и пределе који и даље живе као што су вековима култивисани предели), док неки други делови, као што су култна места и сакралне грађевине носе одлике **асоцијативних културних предела**, (носе одлике светих елемената у рељефу).⁵¹⁴ Што се тиче напред наведене интерпретативне поделе предела коју су увели антрополози Бернар Нап и Венди Ешмор, неки делови предела Виминацијума, као што су историјска насеља, али и рударски радови, носе одлике **конструисаних предела** (оних насталих подизањем грађевина, или чак најсуптилнијих конструкција у пределу, а који мењају његов визуелни карактер, или му мењају значење и без радикалних утицаја на топографију), док неки делови, као што су места сеоских ритуала, припадају **концептуализованим пределима**, (пружају слике које су интерпретиране кроз локализоване друштвене праксе и искуство, и представљају конститутивни део друштвених процеса, а који су интегрални део репродукције оваквих предела).⁵¹⁵

Чини се да је припадност предела Виминацијума било којој од категорија културних предела оправдана, а с друге стране, неприпадање било којој од њих, одузима му нешто од његових одлика. И аутори Нап и Ешморова су свесни оваквих ситуација код покушаја одређивања категорије одређеног предела, и чињенице да пределе углавном морамо посматрати као јединство три категорије,⁵¹⁶ иако постоје неки предели, који се јасно могу сврстати у одређену категорију. Да ли су категорије предела онда потребне, с обзиром да су сви

---

⁵¹⁴ Упоредити са: *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>

⁵¹⁵ Упоредити са: Bernard, A. Knapp, Wendy Ashmore. „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational,” у *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, ur. Ashmore, W., Knapp, A. B., (Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999), 8 -13.

⁵¹⁶ *isto*, 8 -13.

предели јединствени и да их је скоро све готово немогуће једнозначно класификовати? Одговор мора бити потврдан, јер тако охрабрује нашу анализу предела, и наводи нас на потрагу за оним елементима предела које можда и не бисмо приметили као његове посебне одлике када не би покушавали да му припишемо неку категорију. С друге стране, чини се да одређивање категорије предела према Унесковој категоризацији не исцрпљује анализу самог предела и не доноси препознавање свих његових елемената у равноправном односу, па се у разматрање предела у сврху његове заштите морају укључити и многи ставови о пределима које су донели различити истраживачи. Такође, да би простор постао признат као културни предео од стране Унеска, неопходно је да има и своје тачно дефинисане границе. Где би се такве границе могле поставити у пределу Виминацијума, кад знамо да су оне у сваком случају наметнуте?

Постојање делова предела који носе одлике различитих категорија у оквиру једног предела воде ка разједињавању предела, што је супротно циљу ове докторске дисертације. Зато, предео Виминацијума можемо и додатно анализирати ван категорија, а једна од могућности је интерпретација предела без категоризације, коју су увели аутори Нап и Ешморова. Према њима је предео „арена, у којој и кроз коју се, **сећање, идентитет, друштвени ред и трансформација** стварају, играју, обнављају и мењају“.⁵¹⁷

Кроз претходна поглавља ове дисертације простор Виминацијума је представљен као *промена* и *трансформација*, али и као *континуитет* и *низ*, што су, према Напу и Ешморовој, карактеристике сваког предела. С обзиром да предели оличавају „вишеструка времена“ и „вишеструка места“, они не материјализују само *континуитет* и *низ*, већ и *промену* и *трансформацију*.⁵¹⁸ Међутим, освајања често укључују уништење историје побеђеног кроз уништење његових споменика, када се предео „прекраја“, па његова симболична значења више нису видна, а покорено друштво постаје „дезорјентисано“.⁵¹⁹ Чак и оно што нама изгледа као бенигна историјска промена може сигнализирати фундаменталну промену у друштвеној перцепцији предела тадашњих људи. На

---

⁵¹⁷ *isto*, 8-10.

⁵¹⁸ *isto*, 19.

⁵¹⁹ *isto*, 18.

овај начин долази до поновног писања предела.⁵²⁰ Не може се фокусирати само на споменике, и период када су они изграђени и када су коришћени, већ се у истраживање мора увести и каснији живот споменика, јер је и напуштени споменик и даље део активног предела.⁵²¹ Упоредивањем ових теза, са описаним *дисконтинуитетима* предметног простора, прекиди у развоју предела Виминацијума постају само привремено стање у низу промена које заједно ипак чине *континуитет*, односно *низ поновних писања предела*.

Како треба заштитити и презентовани овакве пределе? Да ли неке његове елементе треба приказати у облику *поновно написаних* делова и даље активног предела или у облику у каквом су били пре *прекрајања* као део несталог предела? Читљивост је једна од основних карактеристика исправно презентованог споменика, а када конзерватор одлучује да неки предмет учини читљивим, он прави избор, односно одлучује која читљивост ће преовладати међу многобројним могућим.⁵²² Ово се може применити на процесе обнове грађевина, али и обнове предела, иако ови други морају проћи кроз комплекснији процес заштите, јер представљају *организам*, који *живи* без обзира на наше интервенције, док велики број споменика често није у употреби. Да ли предео Виминацијума након престанка експлоатације угља треба вратити рекултивацијом у првобитно стање са минималним уношењем нових елемената, обновити га укључењем презентације која чува трагове трансформација или створити потпуно нови предео са учешћем великог броја нових елемената? Да ли запуштене грађевине старе рударске колоније треба обновити као музејске просторе или уредити за одржавање неких других активности које његов простор користе као свој нови дом и у складу са тим га у одређеној мери мењају? Овој другој теми може припадати скоро немогућа конзерваторска мисија испуњавања услова *поштовања свих фаза грађевине*, а током извођења мера техничке заштите, јер је у процесу обнове избор једне фазе грађевине на крају углавном и једини могућ, да би се грађевина користила.

---

⁵²⁰ *isto*, 19.

⁵²¹ *isto*.

⁵²² Salvador Muñoz Viñas, *Contemporary theory of conservation* (Oxford, UK: Elsevier, Ltd., 2005), 94.

На основу овако понуђеног решења интерпретације и након анализе елемената који чине предео Виминацијума, чини се да је и поред остатака значајног античког града Виминацијума презентованих у оквиру развијеног археолошког парка, данас владајуће рударске индустрије, сеоских насеља, пољопривредних поља и реке Дунав, нематеријално наслеђе које ове чиниоце међусобно повезује управо оно што даје карактер овом културном пределу. Кен Тејлор (*Ken Taylor*)⁵²³ је писао: „Једна од наших најдубљих потреба је осећај идентитета и припадања. Заједнички именитељ у овоме је људска веза за предео и начин на који ми проналазимо идентитет у пределу и месту. Предео тако није једноставно оно што видимо, већ начин како то видимо: видимо га својим очима, али га интерпретирамо нашим умом и приписујемо му вредности нематеријалних – духовних – разлога. Предео тако можемо гледати као конструкт чији су битни елементи осећај за место и сећања“.⁵²⁴ „Пре него што икада може бити одмор за чула предео је рад ума. Његов пејзаж је изграђен једнако од слојева сећања колико од слојева стена.“⁵²⁵

5.3.2 Међусобне везе чинилаца и процеса културног предела Виминацијума - сећања, идентитета, друштвеног реда и трансформације

За пределе се често каже да оличавају минијатурни космос, у коме је нечији сопствени град, дом или тело симболични центар, а митски или космолошки концепти, народне традиције и места окупљања, уграђени су у колективно сећање једне заједнице и у појединачна сећања њених чланова, не само као рефлексије предела, већ често и као средства његовог коришћења и организације живота у њему.⁵²⁶ **Дрво запис** представља једно од места окупљања и симболичног центра у селу Костолац. Даница Ђокић, село или сеоски атар, означава као „друштвено

---

⁵²³ Кен Тејлор је професор емеритус на Националном универзитету Аустралије из области пејзажне архитектуре, географије и урбанистичког планирања.

⁵²⁴ Ken Taylor, “Landscape and Memory: cultural landscapes, intangible values and some thoughts on Asia“. U *16th ICOMOS General Assembly and International Symposium Finding the spirit of place – between the tangible and the intangible, 29 sept – 4 oct 2008, Quebec, Canada.*, 2008, 1.

⁵²⁵ S. Schama. *Landscape and Memory* (New York: A.A. Knopf, 1995), 6-7.

⁵²⁶ Bernard, A. Knapp, Wendy Ashmore. „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational,“ u *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, ur. Ashmore, W., Knapp, A. B., (Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999), 14.

организован и смислен простор“, у коме је запис двосмислени објекат.⁵²⁷ Оно је део природе, али у културној зони, какво је село, оно је и део културе, односно као свети и табуисани предмет, представља симбол границе између културе и природе, па су запис, обредне радње и људи који су их вршили припадали „граничној области која одваја свет људског искуства од натприродног и као такви су представљали комуникацијски канал преко кога се успостављала веза са натприродним, оностраним.“⁵²⁸ Место записа у центру села, где су биле све важне јавне установе, наводи нас на претпоставку да је запис био нека врста центра света: „Религиозан човек жели да се смести у центар света преко кога може да комуницира са натприродним силама. Само се тако организован простор сматра смисленим, а око њега се одвија друштвени живот једне заједнице. Без оријентације, организације и везе са *космичким* не би се могло живети, јер би настао хаос.“⁵²⁹ Нешто слично нам поручује Кристијан Норберг Шулиц када пише да је *центар* или *циљ* саставни елемент животног простора, и да „центар изражава оно што је *познато*, за разлику од околног света који може да буде мање-више непознат, а можда и опасан. *Центар* је она тачка где појединац заузима положај духовног бића у простору.“⁵³⁰ Пошто је село за своје становнике представљало једини стваран свет, из потребе за животом у разумљивом и смисленом свету, створен је центар који се доживљава као свети простор, а у њему је главни запис. Остали записи у селу чине магијски круг и тако заокружују смислен простор једне сеоске заједнице.⁵³¹

Пишући о теми сећања у историјским реконструкцијама средњовековног предела, Алесандро Камиц (*Alessandro Camiz*)⁵³² пише да су нека сећања толико удаљена од нас, да су скоро потпуно заборављена, па је зато реконструкција оваквих предела, у ствари рад на реконструкцији изгубљених сећања.⁵³³ Записи у селу Костолац, односно дрво у дворишту Цркве Светог Георгија и на крају села

⁵²⁷ Даница Ђокић, „Запис као култно дрво у Старом Костолцу“, *Viminacivm* 1(1986): 164.

⁵²⁸ *исто*, 165.

⁵²⁹ *исто*, 1986, 165-167.

⁵³⁰ Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci – Towards A Phenomenology of Architecture*. New York: Rizzoli, 1980, 20.

⁵³¹ Даница Ђокић, „Запис као култно дрво у Старом Костолцу“, *Viminacivm* 1(1986): 164-167.

⁵³² Алесандро Камиц је, архитекта и професор Факултета за Архитектуру, дизајн и лепе уметности на Гирне амеручком универзитету на Кипру, као и стручни сарадник на Сапиенца универзитету у Риму.

⁵³³ Camiz, Alessandro, „On the origin and persistence of praedial toponyms in central Italy“, у *Place Names as Intangible Cultural Heritage*, ur- Cantile, A, Kerfoot, H. (Firenze: IGMI, 2016), 177.

поред реке Млаве, су једни од носилаца сећања предела Виминацијума. Није важно колико су записи стари, јер сваки од њих носи неко сећање. Када запис нестане, сећање остаје и даље на месту на коме је постојао, па је тако важно сећање остало и на запис који је некада био на локалитету „Селиште“ у кључу Млаве. Ова мрежа записа је зато **мрежа сећања једног предела**, а током реконструкције предела је важно управо њу спознати и на неки начин обележити.

Људи препознају и колективно одржавају одређена места путем ритуала и церемонија, приписујући им симболику, али се преко њих и спајају са светом, а она стварају и изражавају њихов социо-културни идентитет.⁵³⁴ Специфичне друштвене одлике предела су често идентификоване са његовим визуелно истакнутим обележјима, одређују границе између различитих успостављених зона, или су везане за важне догађаје и људе из историје или митологије.⁵³⁵ Најнаметљивија обележја - ознаке предела, су она архитектонска и уметничка, а чак и друштва која се ослањају само на јаке усмене традиције остављају своје ознаке у природи, које помажу да се разбије разлика између археологије засноване на насељавању и коришћењу земљишта, и оне засноване на споменицима и материјалној култури.⁵³⁶

Често делови предела добијају своја имена према неком природном или људски створеном обележју. Римско присуство на ужем простору Виминацијума, односно у данашњим селима Костолац, Дрмно и Кличевац, је оставило траг у **топониму** „Костолац“, Грчко-византијском периоду припада топоним „Бања“, топоним „Корабе“ је словенског порекла, док из турског периода потичу „Чаир“ и „Беглук“. Многи топоними су сачували сећање на некадашња насеља, као што су „Град“ или „Селиште“, неки говоре о постојању старих комуникација, указују на постојање култних места, као што је „Светиња“, осликавају некадашњу економију становништва, (они везани за некадашњи колективни изгон стоке на пашу, односно „Утрине“ или „Пландиште“, везани за поделу земљишта као што су „Деонице“ или „Ланци“ и др.). О физичко-географским карактеристикама терена говоре топоними „Хумка“, „Рит“, „Долови“ или „Јарак“, у фотониме спадају

---

⁵³⁴ Bernard, A. Knapp, Wendy Ashmore. „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational,“ u *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, ur. Ashmore, W., Knapp, A. B., (Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999), 15.

⁵³⁵ *isto*, 16.

⁵³⁶ *isto*, 15-16.

„Брестар“, „Љештар“ или „Рудине“, срећу се називи који димензионално одређују места, као што су „Мали град“, „Велики град“, „Мали чаир“ и „Велики чаир“, при опису положаја неких локалитета као оријентација служи друго место, па су добили имена као што су „Више гробаља“, „Над бабом“ и „Над лугом“, а многи указују на објекте материјалне културе, као што су „Бурдељ“, „Караула“ и „Црквине“.⁵³⁷

Из већ спроведене анализе дисконтинуитета развоја историјских насеља на простору Виминацијума, често уз ослањање на постојећу топонимију, а на примеру локалитета „Селиште“, види се колико је улога топонима и народних предања везаних за њих важна у разматрању развоја неког простора, али и да их треба са пажњом проучити, јер њихова еволуција некада, као једна врста народног предања има различите токове, што је забележено и у другим деловима Европе.⁵³⁸ Са употребом топонима као трагова могућих археолошких налазишта, морамо бити обазриви. Пример за то је локалитет „Хумка“ који се налазио у селу Дрмно и који је ископан 2004. године. Наиме, иако је име иницирало да се овде могу очекивати остаци праисторијског тумула или неке друге грађевине из другог периода, након првих ископавања на простору је закључено да је ово узвишење настало током депоновања земље током дугог временског периода нивелацијом околног терена за потребе пољопривредних радова.⁵³⁹ Сећање наглашава континуитет предела, често кроз поновну употребу, реинтерпретацију, рестаурацију или реконструкцију, па истраживачи често покушавају да упишу прошло значење на садашњи предео, међутим, ово доводи и до нетачног закључка

---

⁵³⁷ Видети у: Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacivm* 7 (1992): 108-109.

⁵³⁸ У Шкотској су на месту римске тврђаве *Trimontium* у селу Њустед, поред малог града Мелроуз, антички остаци бележени још од XVIII века. Међутим, тек почетком XX века започела су археолошка истраживања са намером проналаска тачног места поменутог утврђења. Описи локалног пароха из прве половине XVIII века говоре о томе да је место познато по древним зидарима, али још више по опатији која се звала „Црвена опатија“. Није знао да ли је добила име по боји камена, или зато што је припадала темпларима, али је забележио да су, где год је плуг прошао или је нешто ископавано, налажени темељи грађевина. Име „Црвена опатија“ је, међутим тада било само име поља у коме су били римски остаци, и није било доказа да је овде икада постојала нека опатија, а настало је вероватно у периоду када су још увек били видљиви римски архитектонски остаци од црвеног пешчара за које су сељани мислили да су рушевине неке опатије (видети у: J. Curle. *A Roman frontier post and its people the fort of Newstead in the parish of Melrose*. Wiltshire: The Armatura Press, 2004, 2-3).

⁵³⁹ Мирјана Благојевић, „Виминацијум – заштитна археолошка ископавања на локалитетима угроженим радом површинског копа „Дрмно“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 29(2005): 39-40.

да су народи који су раније живели у пределу мислили о њему на сличан начин као и данашњи - значење је ипак променљиво, без обзира на „опипљивост“ промена преко којих се оно памти.⁵⁴⁰

Предео нуди кључ за интерпретацију друштва, јер може постати основно место за изразе групног и индивидуалних **идентитета**, и носи основну улогу у распореду **културних интеракција**.⁵⁴¹ Иако је кроз историју представљала **границу** између различитих култура, управо је **река Дунав** један од најважнијих елемената у пределу Виминацијума, као посредник у овој врсти интеракција.

Августова ера (*Augustus*, 63. године пре нове ере – 19. године нове ере) је била одлучујућа тачка у историјском развоју римске политике, а његове жеље су биле да се стане са даљим ширењима, обезбеди мир и успоставе одбрамбене границе, па је створена јасна видљива граница, односно римски лимес - *limes*, којом је „уоквирен римски свет“.⁵⁴² Дунав, гранична река и део некадашњег римског лимеса, је један специјалан систем природе, повезан са реком Рајном, историјски и еколошки, и то можда и више него што претпостављамо.⁵⁴³ Према античким изворима, Дачани су пре него што би кретали у рат пили воду из Дунава као да пију свето вино, и заклињали се да се не враћају кући док не униште непријатеља.⁵⁴⁴ Управо је виминацијумски логор био важно војно утврђење у коме је цар Трајан консолидовао војску, а затим код данашњег Рама, античке Ледерате, прешао Дунав у походу на Дакију.⁵⁴⁵

Иако неки аутори пишу да су Римљани намерно користили границе као линије политичке, друштвене и културне поделе и средства за изоловање свог света од оног ван граница, нису узете у обзир чињенице да је Рим направио значајан напор да успостави дипломатске везе са својим суседима преко граница и то да су у зони доњег Дунава, у два наврата постојали покушаји да се варварски

---

⁵⁴⁰ Bernard, A. Knapp, Wendy Ashmore. „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational,“ u *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, ur. Ashmore, W., Knapp, A. B., (Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999), 14.

⁵⁴¹ *isto*, 16.

⁵⁴² J. Karavas, „The Evolution of Roman Frontier Defence Systems and Fortifications in the Lower Danube Provinces in the First and Second Centuries AD, Volume I“ (Doktorska disertacija, Univerzitet u Daramu, Engleska, 2011), 1, 9-10.

⁵⁴³ Dan Constantinescu, „Roman defence sites on the Danube River and environmental changes, *WIT Transactions on The Built Environment*, Vol 131(2013):564.

⁵⁴⁴ *isto*, 567.

⁵⁴⁵ Edward Togo Salmon, „Trajan's Conquest of Dacia“, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 67 (1936): 89-92.

народи населе унутар Царства, као и то да је дуж Рајне и Дунава, римска војска успостављала трговачка места у којима је трговина са варварима вршена под њиховим надзором.⁵⁴⁶

На територији данашње Србије током прва два века наше ере Римљани су покушали да поставе античку културу на праисторијске основе, а од III до VI века, „ови крајеви постају средиште изванредно живе културне делатности“.⁵⁴⁷ Римско царство добија велики број војсковођа и државника са ове територије, која постаје важна саобраћајна веза Италије и истока „којом марширају војне кохорте, теку каравани трговачке робе, подижу се станице, радионице, отварају рударска окна и, уопште, развија таква активност која природно доводи до изванредног привредног и културног полета целе огромне територије.“⁵⁴⁸ Управо је Виминацијум био једно од најважнијих трговачких центара на доњем Дунаву, који се развио на раскрсници комуникација, односно више путних праваца на дунавском лимесу.

Речни транспорт је био окосница снабдевања римских утврђења на лимесу, па су она морала имати неку врсту пристаништа, иако су само неколико њих истражени у простору Ђердапа. О римској дунавској флоти *Classis Flavia Moesica* мало се зна, а први пут је потврђена 92. године на једној дипломи из Дакије, иако је вероватно постојала и раније. Пристаниште у Виминацијуму је индиректно поврђено археолошким налазима,⁵⁴⁹ али и геофизичким истраживањима и геоморфолошким истраживањима о чему је било раније реч.

---

⁵⁴⁶ J. Karavas, „The Evolution of Roman Frontier Defence Systemas and Fiortifications in the Lower Danube Provinces in the First and Second Centuries AD, Volume I“ (Doktorska disertacija, Univerzitet u Daramu, Engleska, 2011) 1, 9-14.

⁵⁴⁷ Милорад, Панић-Суреп, *Споменици културе* (Београд: Просвета издавачко предузеће Србије, 1951), 16.

⁵⁴⁸ исто.

⁵⁴⁹ У Виминацијуму је пронађен фрагмент мермерне иконе посвећене Митри, од стране *nauclerusa* (грчка реч за латинску *navicularius*), особе која се бави поморским транспортом и трговином. У селу Кличевац, откривена је фрагментована вотивна статуа са натписом, чију представу су истраживачи идентификовали као персонификацију богиње Аноне (*Annona*), а оштећени натпис је повезан са *collegium nautarum* (друштво помораца) који се даље везује са Виминацијум. Једним другим спомеником из Виминацијума је потврђено постојање Нептуновог храма, као целине директно повезане са реком и транспортом. У касноантичком спису *Notitia Dignitatum* се као речне луке на простору Прве Мезије и Приобалне Дакије помињу Маргум (*Classis Stradensis et Germensis*), Егета (*Classis Aegētensium Sive Secunda Pannonica*) и Рацијарија (*Classis Ratiarensis*) Такође, на територији данашње Србије постоје остаци грађевина на више римских археолошких локалитета, који би се могли довести у везу са речном флотом и њеним станицама (видети у: Olivera Plić, „Poljoprivredna proizvodnja u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do polovine V veka“ (Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2012), 66-67).

У средњем веку се од Београда или Ковина стизало Дунавом до града Браничева, а затим се настављало на југ, према Равном, али се од Београда могло ићи и копном, преко Гроцке и Годоминског поља, онда чамцем преко Мораве, па затим копном даље до Браничева. Међутим, у првој половини XV века је траса Цариградског друма измењена, па је од тада пут између Београда и Ниша ишао левом обалом Велике Мораве, која је прелажена преко Равног, транзит је заобилазио Браничево, део пута кроз Браничево је коришћен за локални саобраћај, а од Браничева до Равног се могло ићи долином Велике Мораве, или долином Млаве. Још један важан пут је ишао од града Браничева, а преко Великог Градишта, за Голубац, и затим на исток ка Видину. Област Браничева и Дунав су током читавог XV века непрестано била поприште ратних сукоба између Угарске и Османског царства, а мирнији живот уследио је тек након склапања мира између две државе, 1503. године, када почиње живља економска, најпре трговачка делатност дуж граничне линије уз Дунав. Ова река, поред Цариградског друма, постаје најважнији путни правац Балканског полуострва у средњем веку. Главни прелази преко Дунава су били Београд, Смедерево и Голубац, а погодна места за прелаз су била и она код тврђава Храм и Кулич.⁵⁵⁰

Дунав је у XVIII веку фасцинирао грофа Марсиљија, који га је видео као моћну природу у сталном покрету и огромну снагу која утиче на своје окружење, мењајући себе и средину кроз коју тече, утичући на живот људи на његовим обалама, а коју у исто време ти исти људи мењају. Гроф Марсиљи је границе описао као *frontiera, confine, termine, linea di demarcazione, limiti naturali*, а директно је утицао на стварање државних граница након Карловачког мира, потписаног 1699. године у Сремским Карловцима, а између Аустрије и њених савезника са једне стране, и Турске, са друге, уз посредовање Енглеске и Холандије, њиховим одређивањем и мерењањем на терену и уцртавањем на карте. То је била веома уска и јасна, природно дефинисана подела између два

---

⁵⁵⁰ Видети у: Ема Миљковић, Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија* (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007, 124. Река Морава је била до Ниша пловна, па је и она била значајна саобраћајница. Прелази преко Мораве су били код данашње Ћуприје, села Глоговца у Ресави, и у околини данашњег села Лучица код Пожареваца. Велике реке су се прелазиле скелама, „бродовима“, а мање преко газова. У Раваничкој повељи су забележена два газа преко реке Могиле, отоке Млаве, „стари“ и „жрновнички“. Село Бродар, данашњи Брадарац, добио је име по прелазу преко Млаве. Појам „брод“ се јавља и у другим деловима Браничева (*исто*, 242-243).

царства, прилично слична данашњим државним границама, а Марсиљи је границе посматрао као мембране, лакше или теже прелазне, али „порозне“, са сталним протоком људи, добара, информација, епидемија болести, у оба смера, увек под државном контролом. У складу са овим ставом, Марсиљи је направио мапу трговачких путева Хабзбуршке монархије и Отоманског царства, на којој уопште није приказао политичке границе.⁵⁵¹

Стишка равница је била у антици **најплодније земљиште** тадашње Горње Мезије.⁵⁵² Природни и климатски услови ове територије погодвали су развоју пољопривреде у римском периоду као што је то и данас, а равничарски региони на којима се ова делатност могла обављати на великим правилним имањима се налазе у простору Паноније и долине већих речних токова, попут долине Велике Мораве, области око данашњег Ниша и области Виминацијума.⁵⁵³

Територија данашње Србије је током античког периода била аграрна област, недовољно урбанизована, али и значајно место царских домена великих земљишних поседа и рудника, чије се седиште управе налазило управо у Виминацијуму. Иако је сточарство имало свој значај и у време Римљана, може се претпоставити да је производња жита била једна од основних грана пољопривреде на територији данашње Србије, а Мезија је у изворима, са Дакијом, поменута као провинција која је могла сама себе да снабдева пољопривредним производима. С друге стране, истраживања система снабдевања које је користила римска војска и начина стварања залиха унутар сабирних центара, показују да производња житарица и животних намирница у Горњој Мезији није била довољна за исхрану и становништва и војске на њеној територији, па је недостатак надокнађиван увозом из других делова Царства.⁵⁵⁴ На постојање јавне житнице у Виминацијуму

---

⁵⁵¹ Jelena Mrgić, „Criss-crossing the Danube with Marsigli,“ *Belgrade Historical Review II* (2011):165-170-172.

⁵⁵² Aleksandar Medović, “Viminacium: Roman agriculture on Serbian soil?“, *Archaeology and Science* 9/2013: 97.

⁵⁵³ Olivera Plić, “Poljoprivredna proizvodnja u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do polovine V veka”(Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2012), 28, 45.

⁵⁵⁴ *isto*, 25-26, 45-47, 70, 201-205.

половином III века указује натпис на почасном стубу подигнут од стране управника житнице, а у част проласка императора.⁵⁵⁵

Стиг је био богат пољопривредни предео и у средњем веку, што се види и из *Браничевског тефтера* из 1467. године, где је забележен порез у житарицама које је народ плаћао турским властима. Први забележени подаци о **гајењу кукуруза** на простору данашње Србије датирају из 1576. године.⁵⁵⁶ У почетку је гајен за личну употребу, у баштама, у XVII веку је забележено да је гајен на Космају, а већ почетком XVIII века, једна трећина обрадивог земљишта околине Београда је била под кукурузом.⁵⁵⁷ Стиг је тако постао чувен и по кукурузу и по пшеници, а до Другог светског рата храна из Браничева и Стига се доносила вагонима на продају у Велико Градиште одакле се извозила Дунавом у Аустрију и Румунију, и даље у Холандију.⁵⁵⁸ „Што се тиче величине простора засејаног житом и кукурузом може се рећи да је он подједнак, тако да када изда кукуруз роди жито и обратно. Ово је резултат дугог искуства народа у овој области, а с обзиром на климатске прилике, тако да становништво никад не остане без хране,“ записано је 1936. године.⁵⁵⁹ Док шуме нису посечене, у равницама је било и „жиропаша“ за свиње, па је пре Првог светског рата трећина свиња за извоз из Србије била из пожаревачког краја.⁵⁶⁰

Током средњег века, а према *Браничевском тефтеру*, **винограда** је било у Браничеву, Кличевцу и селу Рукомије, али не и у Костолцу и Дрмну. Костолац је тада био са десне стране реке Млаве, у равници. Винограде је видео Ото вон Пирх и 1900. године када је греду Сопот, са које „се види на далеко“, описао као прекривену кукурузним њивама, а од које су се према Пожаревцу пружали

---

⁵⁵⁵ Драгана Спасић-Ђурић, *Виминацијум: главни град римске провинције Горње Мезије*. (Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2002), 45.

⁵⁵⁶ Aleksandar Medović, “Viminacium: Roman agriculture on Serbian soil?“, *Archaeology and Science* 9/2013: 95. Иако су путеви његовог увођења на нашу територију мало познати, први записи говоре о доласку кукуруза на територију бивше СФРЈ преко Турске и Грчке или преко Венеције дуж јадранске обале (Војка Бабић, Mile Ivanović, Milosav. Babić, „Nastanak i evolucija kukuruza i putevi uvođenja u naše krajeve“, *Ratarstvo i povrtarstvo* 49(2012): 98).

⁵⁵⁷ Aleksandar Medović, “Viminacium: Roman agriculture on Serbian soil?“, *Archaeology and Science* 9/2013: 95.

⁵⁵⁸ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 25, 82.

⁵⁵⁹ исто, 58.

⁵⁶⁰ исто, 58.

виногради кнеза Милоша.⁵⁶¹ Михаило Миладиновић је записао 1928. године да је цела западна страна Браничевског повијарца (чији је најсевернији део Сопотска греда, прим.аут.) до пре четрдесет година била засађена виновом лозом, која се осушила услед појаве филоксере, али да су касније имућнији сељаци почели поново подизати винограде на америчкој подлози (на којој штеточина није могла да успева, прим. аут.).⁵⁶² Године 1936. записано је да су се најбољи виногради широког подручја источне Србије налазили управо на Сопотској греди, као и у околини Пожаревца, Великог Градишта и Голупца.⁵⁶³

Захваљујући изванредном квалитету земљишта, пожаревачка пољопривреда и данас остварује добре производне резултате, о чему говоре високи приноси пшенице на породичним газдинствима, који су константно изнад просека Републике Србије и Браничевског округа.⁵⁶⁴ У структури пољопривредног земљишта данас преовлађују обрадиве површине (97,8%), а највећи део земљишта (99,3%) припада плодним типовима.⁵⁶⁵ Агрикултурна вегетација данашњег подручја Града Пожаревца је представљена различитим врстама житарица, крмног, повртарског, индустријског и мање лековитог биља, али воћњаци и виногради захватају релативно мале површине.⁵⁶⁶

Камен који је највише коришћен за изградњу грађевина античког Виминацијума пореклом је из каменолома у данашњем селу Рам, које је данас друмском комуникацијом удаљено 24 km од археолошког парка Виминацијум. Налази се на обали Дунава, а пределом доминирају остаци турске тврђаве Рам, на самом узвишењу изнад реке, поред које се налазе остаци каравансараја и амама.⁵⁶⁷ На простору села Рам постоји више елемената који га повезују са пределом Виминацијума међу којима су веза Виминацијума и Ледерате као две важне тачке

---

⁵⁶¹ Ото Дубислав Племенити Пирх, *Путовање по Србији у години 1829* (Београд: Издање Академије наука, 1899), 65, 71.

⁵⁶² Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 54.

⁵⁶³ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 58.

⁵⁶⁴ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 39.

⁵⁶⁵ *Стратегија одрживог развоја Града Пожаревца 2017-2022. године*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2017, 39.

⁵⁶⁶ *Стратегија одрживог развоја Града Пожаревца 2009-2013 године*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2009, 31.

⁵⁶⁷ Гордана Симић, Зоран Симић, „Град Рам“, *Саопштења*, XVI(1984):, 31-33.

на римском лимесу и употреба камена - шкриљца из Рама као основног грађевинског материјала за изградњу Виминацијума, као и много касније изграђене турске тврђаве. Тема **континуитета употребе природних ресурса** је повезана и са савременим Археолошким парком Виминацијум, јер се у њему током изградње савремених грађевина негује употреба овог камена. На тај начин се ова градитељска традиција одржава и у савременом добу. С обзиром да се камен из више каменолома у околини Рама експлоатише већ два миленијума, да се ниво Дунава током изградње Ђердапа подигао, као и да је много касније на стени настала и турска тврђава, трагови римске експлоатације данас се не могу препознати.

„Римске гробнице, својом више мање богатом садржином разноврсних предмета, по свим су крајевима, где је римски орао допрео и настанио се био, речити тумачи негдашњег живота ту. У њима се огледа општа тежња, осећање и веровање“⁵⁶⁸ писао је Михаило Валтровић. Јединственост Виминацијума чине управо његове **некрополе** на основу којих се „у потпуности реконструише материјални и духовни живот античког човека, у периоду од I до VI века и динамичне интеркултурне везе овог града са другим регионима Царства.“⁵⁶⁹

Ископавања седамдесетих година двадесетог века су на основу гробне архитектуре и прилога у гробовима Виминацијума показала сахране Италика, Грка и Оријенталаца из Мале Азије и Сирије, које је служба у војсци, администрацији, трговини или рудницима довела у ову провинцију крајем II и у првој половини III века, а који су у новој средини настојали да примене свој дотадашњи начин живота, али „са свим удобностима античке цивилизације“⁵⁷⁰. Као последица промене начина сахрањивања које су досељеници донели са собом, долази и до употребе камених саркофага и њихове локалне производње.⁵⁷¹ Како

---

⁵⁶⁸ Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884), 123.

⁵⁶⁹ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 9.

⁵⁷⁰ Маја Ђорђевић, „Римски камени саркофази из Виминацијума“, *Viminacium* 4–5/1989–1990 (1990), 133.

⁵⁷¹ *исто*, 144. Саркофази заступљени на Виминацијуму вероватно су производи локалне радионице која је овде радила од II века. Изузетак је један луксузно обрађен атички саркофаг израђен од проконеског мермера, вероватно у радионицама близу Одесе, а који је речним путем стигао до Виминацијума. Представља један од доказа да су у периоду од II до краја IV века на Виминацијуму живели богати римски грађани, већином досељеници, којима је сахрањивање у саркофазима био уобичајени ритуал (*исто*, 141).

пишу Снежана Голубовић и Миомир Кораћ, различити поступци примењени у **погребном ритуалу** зависе од многих фактора, као што су имућно стање покојника, његов класни или социјални статус, занимање, културна припадност, религијска веровања или филозофска убеђења, мода или постојећа законска регулатива.⁵⁷² Неки поступци су можда доспели из источних или западних римских провинција, док се други јављају као мешавина нових идеја и већ затечене домородачке праксе, па зато „претпостављати везу одређених видова погребне праксе са одређеним етничким или културним групама значи занемарити променљивост и прилагодљивост људског друштва.“⁵⁷³ Многе друге студије су такође демонстрирале да је сахрањивање много више **трансформација** него директан одраз **идентитета**, и тиме довели у питање често тумачење етничитета и статуса покојника из само процеса сахрањивања.⁵⁷⁴

Споменици и натписи римских гробница поред путева уз које су некрополе формиране приказивали су етничке и грађанске идентитете, професионална достигнућа и каријере, као и породичне везе, па су места са гробовима представљала приказ свих слојева становништва једног града из више периода.⁵⁷⁵ У области Рајне и Дунава обичај подизања гробних обележја се запажа тек са доласком римске војске, јер прероманска популација Европе није била упозната са традицијом комеморације индивидуалаца - у малим заједницама где су сви знали једни друге и где није било придошлица, није било потребе да се идентитет показује.⁵⁷⁶ Међутим, иако развијена на простору где је свако за сваког везан „билатералном везом потпуног познавања“, односно познаје сваког, ко зна да на исти начин и њега познају, и где укупност веза чини једну групу или „колективитет међусобног познавања“,“⁵⁷⁷ ова врста показивања у савременом периоду, као последица стицања великог капитала након вишегодишњег рада у иностранству, и тако и промене економског статуса, довела је до истицања истог

---

⁵⁷² Miomir Korać, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009), 525.

⁵⁷³ *isto*.

⁵⁷⁴ J. Pearce. „Burial, Society and Context in the Provincial Roman World“, u *Burial, Society and Context in the Roman World*, ur.i Pearce, J., Millett, M., Struck, M. 1-12 (Oxford: Oxbow Books, 2000), 8

⁵⁷⁵ Maureen Carroll, *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe* (New York: Oxford University Press, 2006), 3.

⁵⁷⁶ *isto*, 15-19.

⁵⁷⁷ Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2010), 13.

изградњом монументалних гробница у више села у Браничевском округу. Ове гробнице изгледају као куће, опремљене намештајем и у њих породица покојника долази. Иако у много мањем броју, и на сеоским гробљима Костолца и Дрмна се могу видети овакве гробнице. Даница Ђокић из Народног музеја у Пожаревцу каже да је ово потреба живих да се одуже мртвима, али да у основи ове појаве лежи религијска идеја вечног живота.⁵⁷⁸ Према Ивану Ковачевићу, у низу појава које задовољавају потребу за успехом кроз истицање поседовања – „имам више и боље“ или истицање потрошње капитала – „трошим више и боље“, налази се и изградња монументалних гробница.⁵⁷⁹

Оно што се код савремених монументалних гробница може повезати са религијском идејом је њихово опремање намештајем и свим оним што би покојнику могло да затреба у загробном животу. Међутим, чини се да се истраживања из области социологије и психологије друштва услед савремених промена много више могу везати за ову тему од религијских потреба. Изградња монументалних гробница је постала својеврсна мода у селима источне Србије. Прву овакву гробницу у селу Смољинац је подигао 1968. године један сељанин, да би могао „да мало поседи“ и да „не кисне“ када дође на гробље, а затим су сви остали у селу почели да раде исто.⁵⁸⁰

Без жеље за успостављањем било каквог континуитета у погребним обичајима од антике до данас, већ као социолошко и психолошко поређење, овде се може увести теза Снежане Голубовић и Миомира Кораћа који пишу да је проблем са иконографијом предмета у античким гробовима тај да су они пре „погребна мода“ него одраз одређених веровања преминуле особе или оних који

---

⁵⁷⁸ РТС, „Za koga se prave kuće na grobljum 01.11.2016“, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2507510/za-koga-se-prave-kuce-na-groblju.html>

⁵⁷⁹ О подизању монументалних гробница опреманим предметима који су везани за покојника, његовим личним стварима или онима које је волео и онима који ће му убудуће *служити*, Иван Ковачевић је писао на примеру гробница сеоских гробља околине Београда грађених током седамдесетих година прошлог века. Према њему су, услед изразите урбанизације подручја Београда у периоду након Другог светског рата, пољопривредни произвођачи из околине, мењајући свој подређен положај произвођача у улогу накупаца и власника скупог земљишта, дошли до великих новчаних средстава. Усвајањем трговачког компетитивног менталитета, али и оног потрошачког, добили су и појачану жељу са успехом, која је пренета у социо-културну сферу, јер им тадашњи социо-економски систем није дозволио да је задовоље у оној економској (Иван Ковачевић, „Социјално-емфатичка функција монументалних гробница“. *Етнолошке свеске*, IV(1985): 85).

⁵⁸⁰ РТС, „Za koga se prave kuće na grobljum 01.11.2016“, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2507510/za-koga-se-prave-kuce-na-groblju.html>

је сахрањују.⁵⁸¹ Како ови аутори пишу, за многе предмете у античким гробовима, прилаганим да обезбеде духове покојника док пребивају у гробници, или су на путу ка загробном животу, би се могло рећи да указују на веровања, али је немогуће одредити када и како ови карактеристични поступци постају традиционални и помодни део погребног обичаја, уместо да непосредно изражавају веровање сахрањеног.⁵⁸² „Ако посматрамо ове догађаје у савременом свету можемо увидети да се већи део друштва придржава одређених погребних обичаја не због религијских веровања већ због тога што је ритул постао део културне традиције.“⁵⁸³ И поред тога што је подизање великих гробница у селима пожаревачког краја на неки начин постало *мода*, жеља за успостављањем једне врсте континуитета је видна код самих актера ове приче, сељака села Смољинац, који кажу да и они имају право да се сахрањују богато и луксузно као некада владари и богаташи.⁵⁸⁴ С друге стране, прота из села Смољинац објашњење за изградњу монументалних гробница налази у томе да су се сељани након прилагођавања срединама иностранства другачијим од наших, научили „отуђењу“, и изградили овакве куће на којима су и сада када дођу на гробље „сами себи довољни“, док је раније „све било отворено, свако је видео свакога“ и „послужио је комшију за покој душе.“⁵⁸⁵

Без обзира на то да ли градња оваквих савремених гробница потиче из „религијске идеје вечног живота“, представља „моду“ и показивање да „имам више и боље“ или осликава „отуђење“, она је свакако врста изражавања друштвеног реда који је увек део једног предела у коме су мапиране друштвене

---

⁵⁸¹ Miomir Korać, Snežana Golubović, *Viminacium. Više grobalja, tom 2* (Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009), 528.

⁵⁸² *isto*, 528.

⁵⁸³ *isto*, 527.

⁵⁸⁴ РТС, „За кога се праве куће на гробљум 01.11.2016“, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2507510/za-koga-se-prave-kuce-na-groblju.html>

⁵⁸⁵ Код свештених лица из села се види извесна супротност у мишљењима и прихватањима овог феномена. Прота из села каже да је ово „нешто што се можда не слаже са учењем наше православне хришћанске религије“ (Mondo, „Šta kaže sveštenik za kuće nad grobovima, 13.11.2014“, mondo.rs/a744714/Info/Drustvo/Svestenik-o-kucama-na-groblju.html), а свештеник из истог села да „ово није противно канонима“ и да „треба живети с људима да би их разумео и схватио то што раде“ (Aljazeera Balkans, „Smoljinac – stambeno naselje za umrle, 23.10.2016“, balkans.aljazeera.net/vijesti/smoljinac-stambeno-naselje-za-umrle).

улоге, везе и идентитети, и у коме је положај покојника увек био важан у означавању њихове некадашње улоге у свету.⁵⁸⁶

5.3.3 Инспиративни елементи предела Виминацијума

Сваки посматрач ствара асоцијацијама свој предео који је део његовог сопственог света, па Дејвид Луис (*David Lewis*) пише да је лични свет само један од небројеног мноштва светова, да је начин на који предео видимо само један од начина на који је то могуће учинити, да за сваки од тих начина постоји свет који заиста и јесте такав.⁵⁸⁷

Предела често инспиришу људско стваралаштво, књижевност, сликарство, фотографију или филм. За чувену сликарку **Милену Павловић-Барили** (1909-1945),⁵⁸⁸ рођену у Пожаревцу, подручје Виминацијума, је било место које, као напред поменути *инспиративни предела* „инспирише емотивне, духовне и/или интелектуалне одговоре или акције услед својих физичких квалитета, али и значења, асоцијација, прича и историје.“⁵⁸⁹ Символички мотиви Милениних слика су бића из митологије, али и елементи античке архитектуре, а један од најчешћих је стуб, који приказан као комплетан на Милениним сликама, симболизира стабло живота, док онај фрагментован, евоцира нарушену снагу живота и стварања.⁵⁹⁰ Тако платна Милене Павловић-Барили износе на површину фрагментоване кадрове њених личних искустава, транспоноване помоћу архаичних мотива, често античких фигура и призора, „обједињене уметничком имагинацијом у визуелни наратив, усмерен ка стварању новог виђења

⁵⁸⁶ Knapp A. Bernard, Ashmore, Wendy. „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational,“ u *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, ur. Ashmore, W., Knapp, A. B., (Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999), 16-17.

⁵⁸⁷ Ana Sopina, Vojana Vojanić, Mladen Obad Šćitaroci, „Asocijativna obilježja krajolika“. *Prostor* 23/2015(2015): 310-311.

⁵⁸⁸ Милена Павловић – Барили је рођена у Пожаревцу, као кћи Пожаревљанке Данице и Италијана Бруна Барилија, детињство је провела у Пожаревцу, али и великом броју великих европских градова. Студије сликарства завршила је у Београду и Минхену, а рад наставила у Паризу и Њујорку. У 1962. години, у њеној родној кући у Пожаревцу је отворена галерија-легат са око девет стотина њених радова, као и предмета из њеног живота.

⁵⁸⁹ Steve Brown. „Integrating Cultural Landscape Approaches in Cultural Heritage Impact Assessment, Paper presented“ at *IAIA08 Conference Proceedings', The Art and Science of Impact Assessment 28th Annual Conference of the International Association for Impact Assessment, 4-10 May 2008, Perth Convention Exhibition Centre, Perth, Australia, 2*

⁵⁹⁰ Милојковић, Јелица, „Символички мотиви у уметничком делу Милене Павловић Barilli“, *Viminacivm* 7(1992): 141, 145.

стварности.⁵⁹¹ У свом последњем писму упућеном мајци 1943. године је написала: „Људи мисле да сам ја само у прохујалим временим тражила обрасце за моје слике, а оне су се појавиле из залеђености мога детињства за траве, облаке, птице, лептире, за наша поља и шумарке... У мојој машти су се сјединиле наше приче о вилама бродарицама, које си ми ти казивала, са песмама Валерија, а поломљене римске скулптуре и саркофази, које сам са одушевљењем и дивљењем гледала у археолошким налазиштима код Пожаревца, водили су ме до визија Ботичелија и Де Кирика.“⁵⁹²

Милена је предео Виминацијума видела без данашње механизације површинског копа и димњака термоелектране, са сељацима у њивама и непрегледним просторима стишке равнице, баш као што га је нешто раније видео Јоаким Вујић, када је 1828. године записао да се на путу од Пожаревца до Рукумије „увесељавао“ гледајући на равнице и ливаде са сеном, брда са купинама, шумарке и воћњаке, планине са шумама, косаче, младиће и девојке који купе и слажу сено, жетеоце, децу која беру винограде, пастире са овцама и козама.⁵⁹³ Миленковић и Протић су 1936. године записали да овде „кукуруз када добро роди толико је велики, да се кроз њега не види ни коњаник на коњу“.⁵⁹⁴

Виминацијум је остављао утисак и на античке писце, па је Плиније Млађи приликом посете Виминацијуму, записао: „Где год погледате, видите воћњаке, обрађена поља, шуме. Људи су свуда по пољима, марљиво радећи.“⁵⁹⁵ Дио од Прусе је током боравка у Виминацијуму, где је био сведок Трајанових припрема војске за рат са Дачанима, пружио једну другу слику Виминацијума, остављајући нам врло сликовит опис виминацијумског логора, у коме су се „свуда налазили мачеви, свуда оклопи, свуда копља, а цело место је било преплављено коњима,

---

⁵⁹¹ Петрија Јовичић, Ивана Башић, „Маске и метаморфозе женске креативности – Лутка Милене Павловић Барили“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXIII (2)(2015) : 396

⁵⁹² Град Пожаревац, „Галерија Милене Павловић-Барили“, <https://pozarevac.rs/galerija-milene-pavlovic-barili/>

⁵⁹³ Јоаким Вујић. *Путешествије по Србији*, књига 1 (Београд: СКЗ, 1901), 36.

⁵⁹⁴ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 58.

⁵⁹⁵ Aleksandar Medović, “Viminacium: Roman agriculture on Serbian soil?“, *Archaeology and Science* 9/2013: 97-98.

оружјем, и наоружаним мушкарцима,“ „напетим попут тркачких коња на почетку трке“, у којима је видео „узбуђење и жудњу“.⁵⁹⁶

Инспирација коју добијамо из неког предела нас може покренути и на стварање уметности у сврху скретања пажње на проблеме које у том пределу примећујемо. Управо нешто што већини нас не изгледа идилично је једно карактеристично **ромско насеље** са привременим смештајем. Лоши хигијенски услови и привремени смештај у коме ове заједнице живе одају утисак једне врсте девастираног предела. Међутим, у њима се налазе куће које су направљене у складу са могућностима и обичајима једне ромске породице и номадском културом, чија дела настају спонтано и слободно, а каквих има на више места на територији Костолца, па и у простору Вајфертове рударске колоније. Слика ромског насеља је постала инспирација једном уметнику, Браниславу Николићу, који је заједно са Бобаном Младеновићем, припадником ромске заједнице који је живео у једном таквом насељу на периферији Београда, где је био познат као најбољи градитељ кућа од секундарних сировина, створио пројекат „Секундарна архитектура“. Бранислав и Бобан су од одбаченог материјала током 2013. и 2014. године стварали заједно ромске куће у галеријским просторима Београда и Чачка, а изложба је привукла стручњаке који се баве ромским насељима, као и припаднике ромске заједнице Београда. Међутим, Бранислав Николић овим, како сам каже, није желео да прикаже изложене куће само као уметничка дела, већ и као приказ социјалног контекста и живота ромских заједница.⁵⁹⁷ Сигурно је да и у неком од ромских насеља Костолац постоји неки *самоуки уметник* који би покренуо на размишљање о социо-економској ситуацији Рома на овом подручју, и направио мали, али вредан корак у решавању различитих проблема везаних за њу.

Данас предео Виминацијума није идилични сеоски пејзаж, нити монументално римско војно утврђење. Археолошки остаци које је видела Милена Павловић-Барили сједињени су у јединствену слику са индустријским просторима. Међутим, многе данашње посетиоце Виминацијума су инспирисале

---

⁵⁹⁶ Andreas Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia (Routledge Revivals): A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (Abingdon, UK: Routledge, 2014), 91, Dio Chrysostom, *Discourses*. (Harvard, Cambridge, MA: Loeb Classical Library, 1939), 16-20.

⁵⁹⁷ Видети на: Branislav Nikolic, „Secondary Architecture 2013/2014“, branislavnikolic.net/project/secondary-architecture-2013 Пројекат је 2013. године добио признање 37. Салона архитектуре у категорији „Експеримент и истраживање“ (MPU. 37. „Salon arhitekture: Nagrade“, www.mpu.rs/srpski/temporary/izlozbe_2015/37_sa/nagrade.php).

римске некрополе, реконструисани амфитеатар и савремени садржаји у археолошком парку⁵⁹⁸, али је много њих у својим фотографијама приказало управо рударску индустрију, као моћног актера простора, кога често називамо уништавајућим. Из резултата анкете спроведене 2011. године међу међународним посетиоцима Виминацијума који су долазили бродовима крстарећи Дунавом, се види да су археолошка ископавања и експлоатација угља као активности оставиле подједнако велики утисак на њих. Многи су пожелели да прођу пут кроз угљенокоп и обиђу овај индустријски гигант, а неки су били заинтересовани за цео процес археолошког истраживања и пожелели да виде све његове фазе.⁵⁹⁹ Иако раздире једну врсту предела, рударска индустрија истовремено и ствара један други вид простора, који је привремен, и као такав, буди машту и размишљања о томе како ће се мењати и како ће те његове будуће промене изгледати.⁶⁰⁰ Интересантно је поменути да је 2014. године за најбољу Бетину фотографију у југосточној Европи проглашена управо она настала на

---

⁵⁹⁸ На интернационалном интернет сајту „Pandotrip“, у делу који представља десет ствари које треба видети и урадити у Србији, археолошки парк Виминацијум је на листи заједно са Белом Црквом, Голубачком тврђавом, Дрвенградом и Кустендорфом, фестивалом Егзит, Нишом, планином Мироч са Ђердапом, Копаоником, Кнез Михајловом и Београдским зоолошким вртом (Pandotrip, “Top 10 Things to See and Do in Serbia”, <https://www.pandotrip.com/top-10-things-to-see-and-do-in-serbia-22760/>)

⁵⁹⁹ Резултати добијени на основу података анкете. Остале резултате видети у: Anđelković Grašar, Taravički Pić, 2013.

⁶⁰⁰ Интересантно је прочитати блог једне туристкиње из САД која је написала следеће након посете Виминацијуму. „...Али Виминацијум ме није разочарао. Док сам гледала преко поља кукуруза, подсетила ме све на Сент Егзиперијевог *Малог принца* и дела где је он слетео у Сахару и срео (измишљеног) дечака принца са друге планете. Мали принц га је научио да оно што је важно често није видљиво голим оком, као што је вода скривена негде у пустињи, и да човек мора научити да гледа срцем, не ослањајући се само на оно што је видљиво оком...“ *Књига утисака* Виминацијума постоји од самог отварања археолошког парка. Појмови који се овде срећу су: *ефектно, феноменално, сјајно, дивно, фантастично, одлично, фасцинантно, интригантно, узбудљиво, интересантно, страшно* и др. Посетиоцима је посета парку причинила: *право задовољство, изузетан доживљај, усхићење, одушевљење, авантуру и искуство за памћење*. Радују коментари који говоре о едукативној улози Виминацијума, а који гласе: „...историја је интересантна..., „...оживела су римска времена пред нама...“, „...једва чекамо да видимо шта је још испод нас...“... Такође, коментари који говоре о утицају археолошког парка Виминацијум на осећања посетилаца су и: „...усхићење, задовољство, одушевљење је мало што сам осетио и доживео...“, „... за тренутак као времепловом уллових у прошлост...“, „...осећај тих, али дубок...“, „...узела сам парче земље за успомену...“, „...посебан дар за душу, очи, биће...“, „...права магија, мистерија...“, „осетио сам повратак у старо доба и оно ми је послало узбуђење и дрхтаје у срцу...“, као и „... лепо је вратити се у прошлост, будућност бива светлија...“ (Olivera Ilić, Emilija Nikolić, “Archaeological Park Viminacium – Cultural Historical Heritage in the Jubilee Year of Christianity”, *Archaeology and Science* 10/2014(2015))

Виминацијуму, која приказује термоелектрану, пољопривредна поља и једног од радника током археолошких ископавања сједињене у један предео.⁶⁰¹

5.3.4 Границе, предеоне целине и изузетна универзална вредност културног предела Виминацијума

Данас се у доктрини заштите наслеђа све више наглашава важност нематеријалног културног наслеђа и антрополошка визија културе као динамичног и еволутивног процеса у коме је узак концепт наслеђа као скупа физичких остатака и белешки из прошлости превазиђен, па историјска места више нису статични *објекти* којима се дивимо због њихове архитектуре, већ живи простори *присвојени* од стране локалних заједница који представљају основни део процеса очувања њиховог идентитета и осећаја припадности.⁶⁰² Некада су у фокусу заштите биле традиције које нестају, али се данас предлаже одржавање живих традиција, а циљ није сакупити нематеријалне елементе наслеђа, већ наставити њихов живот.⁶⁰³ Материјално и нематеријално наслеђе су нераскидиво везани, јер нематеријално наслеђе обезбеђује значење материјалном, а јединственост представника материјалног наслеђа лежи управо у нематеријалним одликама које носе. Када причамо о наслеђу грађевина, најпре мислимо на значење које оне имају, оно што симболизују или на особе које су их створиле, а тек онда о материјалу од којих су изграђене.

У уводу дисертације је дотакнута тема граница предела Виминацијума, односно постављена хипотеза да ниједан културни предео не може имати јасне физичке границе услед међусобне условљености његових елемената, што је доказано током рада, али и дата могућност да културни предео буде део Унескове Листе светског наслеђа, што подразумева јасне границе. Посматрајући културне и природне елементе предела разматране у овој дисертацији, примећује се

---

⁶⁰¹ Аутор фотографије под именом „Viminacium“, настале 2013. године, је Саша Чолић из Фото колектива „Камерадес“ (Telegraf. “Uručene nagrade na konkursu Betina fotografija godine, 15.maj 2014”, <http://www.telegraf.rs/vesti/1071396-urucene-nagrade-na-konkursu-betina-fotografija-godine-foto>).

⁶⁰² Denis Rodwell, *Conservation and Sustainability in Historic Cities* (Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd., 2007), 185-187.

⁶⁰³ Драгана Русалић, *Нематеријално наслеђе: нова реалност и изазов културне баштине* (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009), 7-8, 21.

концентрација тачака уз реку Дунав са центром на Сопотском платоу и сеоским насељима који праве благи лук од две крајње тачке Кулич/Маргум и Рам/Ледерата. (сл. 98 - сл. 100) Да ли се овакав простор може издвојити у културни предео са препознатим границама? У целину која се визуелно издваја као јединство спадају *археолошки парк Виминацијум, Маргум / Кулич, Ледерата / Рам, плато Сопотске греде, Дубравица, Острво, Петка, Ћириковац, Кленовник, Костолац, Дрмно, Кличевац, Речица, манастир Рукумија / Брадарац, манастир Нимник / Курјаче, Вајфертова рударска колонија са старим рудником, површински коп „Дрмно“ са термоелектраном, градско насеље Костолац и подручје реке Дунав уз Костолачко острво и остала мања острва*. Град Смедерево, манастири Заова, Брадача и Сестрољин, као елементи који су били делови анализа дисертације, а нераскидиво везани за елементе предела, најпре нематеријалним наслеђем, остају ван граница овог предела, баш као и градско насеље Пожаревац и село Пољана. У покушају да пронађемо разлоге за издвајање овог дела простора као предела, намеће се питање носиоца предела, иако је на почетку текста дисертације наглашена потреба за увођењем свеобухватног концепта заштите и презентације простора уз поштовање свих природних, историјских, културних и друштвених чинилаца и посматрање њихових доприноса као међусобно равноправних. Уз природно окружење, које је увек и на свим територијама услов постојања свих чинилаца предела, плато Сопотске греде се физички издвојио као централни простор, али је Виминацијум остао носилац историјског развоја предела, ако посматрамо нематеријално наслеђе које сваки елемент повезује управо са њим, док је Дунав линија и оса којој сви елементи предела теже и које ка себи привлачи. Градско насеље Пожаревац остаје центар коме само административно гравитира посматрани издвојени културни предео.

Централни простор предела – плато Сопотске греде, обухвата простор са раним утврђењима, средњовековним градом Браничевом, задужбинама капетана Тодића, али и записом као делом сеоских ритуала. Сви ови елементи имају заједничку карактеристику, а она обухвата вредност природног положаја платоа, као места одакле је надгледано кретање непријатељских војски Дунавом, одмаралишта одакле је капетан Тодић посматрао своје пристаниште и бродове и

истакнутог места на ивици села са кога је полазила црквена литија. Ово у концепт презентације уводи природу као оно на основу чега су ови културни слојеви и настали на овом месту, још више учвршћујући концепт предела као нераскидивог јединства културе и природе.

На основу веза између елемената предела, и оних у његовој непосредној околини, могу настати многе приче, а тако и једна врста концепта презентације простора Виминацијума. Након обиласка археолошког парка Виминацијум, посете његовом лапидаријуму са фрагментима надгробних споменика, прича о њиховој секундарној употреби у каснијим споменицима посетиоце даље може одвести у манастир Рукумију ка причи о култу сестре Јелице. Овај манастир је био место сеоских верских обреда пре подизања Цркве Светог Георгија и место поласка сеоске литије, па нас прича о Заветини може одвести даље на плато Сопотске греде, у саму цркву, кроз село, путем литије. Прича о њеном ктитору чији су бродови превозили костолачки угаљ даље води у сам рудник и радничку колонију где се у управној згради рудника може започети прича о експлоатацији угља. Она тако представља почетак приче о употреби природних ресурса, са приказом црвенке у падинама саме Сопотске греде, њене употребе у грађевинама Виминацијума презентованим у археолошком парку и приказивања саме експлоатације угља у површинском копу „Дрмно“. Нит која води прву причу прати веровања, док друга везује технике и технологије. Прва прича се може наставити на још два начина, одласком у манастир Нимник где се налази уграђен антички фрагмент сличне представе као у манастиру Рукумија, али и напуштањем предела и одласком у цркву на старом смедеревском гробљу у коју је узидан сличан фрагмент - пратећи сам мотив фрагмента, као и у манастире Заова, Брадача и Сестрољин - пратећи култ сестре Јелице. Технолошка прича о изградњи Виминацијума је такође потпуно неодвојива од експлоатације камена у Раму, док његова војна историја укључује Ледерату, а све заједно обједињује Дунав. Остаци занатског центра у археолошком парку Виминацијум нас могу одвести до села у околини Пожаревца - Пољане, где се и данас на традиционалан начин прави опека. Такође, прича о настанку Цркве Светог Георгија нас повезује и са архитектором Петром Поповићем, што даље може водити и до оближњег села Маљуревац где се налази Црква Светих Врача, дело истог архитекте, настала у

истом периоду, као и костолачка, и причи о деловању српских архитеката из доба Краљевине СХС и кретањима у српској архитектури тог времена. Ове две цркве су такође повезане кроз процес индустријализације Србије и задужбинарство, с обзиром да су њихови ктитори били богати предузетници који су оснивали своје задужбине.

Пристаниште у селу Дубравица на Дунаву је било важна саобраћајна тачка у транспорту костолачког угља. Античка и средњовековна историја овог места су представљене римским градом Маргумом и словенском Моравом. Антички Виминацијум се налазио приближно на средини пута између Маргума и Ледерате. Некада пловни Дунавац је од места раздвајања од главног тока Дунава, удаљеног око 3 km узводно од Маргума до места поновног спајања са њим, удаљеног око 4km низводно од Ледерате, пролазио на мање од 1 km од виминацијумске луке. Овде се налазе изузетне природне лепоте Дунава, од ушћа Мораве, преко Аде Жилаве и Аде Чибуклија, па до узвишице Божевачке греде изнад села Рама. Са друге стране Дунава су Дубовачка ада и Лабудово окно, а преко пута Рама је канал Дунав-Тиса-Дунав и ушће реке Нере у Дунав која чини границу Србије са Румунијом. Пишући о простору Дунава код Рама и Паланке са банатске стране реке, Сретен Стојковић је записао да су „на овом последњем крају српског Баната дешавали се од памтивека велики светски догађаји.“ „На обалама Нере била је она страшна битка, у којој паде 30.000 Хуна, а међу њима и син Атилин. (...) Од постанка „Границе“ – Војничке крајине – овде се непрекидно водила борба између Аустријанаца и Турака, с променљивом срећом. Свака стопа ових обала преливена је многим крвљу.“⁶⁰⁴

Велики броја прича које међусобно повезују елементе унутар издвојеног предела Виминацијума и ван њега, могу започети на било ком месту и кретати се у било ком смеру, али и међусобно укрстити и повезати на више начина. Постају једна врста кратких путева културе кроз предео, насталих на основу веза елемената његовог материјалног и нематеријалног наслеђа, а које се даље могу надовезивати на спољне елементе (елементе других предела), показујући да један предео, као историјски простор не може имати физичке границе. Међутим, да би било који од ових путева заиста и функционисао као физичка веза елемената

---

⁶⁰⁴ Сретен. Ј. Стојковић, *На лепом српском Дунаву од Београда до Радујевца* (Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1893, 166.

простора, потребно је да има своје посетиоце, односно буде укључен у туризам предела, што подразумева да сви његови елементи буду приступачни, заштићени и презентовани.

На основу свега написаног, јасно је да је подела културних добара у Србији, а према *Закону о културим добрима* из 1994. године - на споменике културе, археолошка налазишта, просторне културно-историјске целине и знаменита места, у суштини неадекватна. Велики број споменика културе је неодвојив од свог ширег контекста, односно претходног живота на тој територији и археолошких налазишта. О овоме је писао и археолог Дејан Радовановић из Регионалног завода за заштиту споменика културе у Смедереву. Један од примера које у овом смислу он наводи је управо плато Сопотске греде,⁶⁰⁵ где се налазе Црква Светог Георгија, утврђено културно добро, односно споменик културе, али и археолошко налазиште Браничево, вила „Лепосава“ и спомен костурница браниоцима Костолца 1914 – 1915, који су сви појединачно заштићени, у статусу непокретног културног добра под претходном заштитом, иако представљају просторну културно – историјску целину која је део културног предела Виминацијума.

Што се тиче поседовања изузетне универзалне вредности за антички Виминацијум, а према критеријумима из *Оперативних смерница*⁶⁰⁶ и након претходно изведене свеобухватне анализе свих чинилаца предела, чини се да је оно неоспорно. Међутим, испуњеност критеријума за поседовање ове вредности две различите просторне целине којима он може припадати - међународном споменику „Границе Римског царства“ или културном пределу Виминацијума који је предмет ове дисертације, је нешто другачија. Прва просторна целина -

---

⁶⁰⁵ Дејан Радовановић, „Археолошко наслеђе Подунавског и Браничевског округа као парадигма стања заштите културног наслеђа“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 39(2015): 311.

⁶⁰⁶ Критеријуми: i - да представља ремек-дело људског стваралачког генија, ii - да приказује значајне размене људских вредности током времена или унутар културне области, а све у развоју архитектуре, технологије, уметности, планирања или пејзажног уређења, iii - да носи истакнуто сведочанство културних традиција или живе или нестале цивилизације, iv - да буде изузетан пример типа грађевине, архитектонског или технолошког склопа, као и предела који илуструју значајне стадијуме људске историје, v - да буде изузетан пример људског насеља, традиционалног људског насељавања, коришћења земљишта или мора који су представници културе, или људске везе са околином, посебно када она постане рањива под утицајем неповратних промена, и/или да vi - буде директно или материјално повезан са традицијама, идејама или веровањима, уметничким или књижевним делима изузетног универзалног значаја (UNESCO, *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>)

„Границе Римског царства“ поседује изузетну универзалну вредност, јер испуњава критеријум број ii - приказ значајне размене људских вредности, (одражава развој римске војне архитектуре и утицај границе на развој транспортних рута и урбанизацију), број iii - јединствено сведочанство културне традиције или цивилизације (као највећи споменик Римског царства са остацима тврђава и насеља и околине који су зависили од границе и који одражавају сложеност римске културе и њене уједињујуће утицаје кроз Европу и Медитеран) и критеријум број iv - изузетан пример типа грађевинског, архитектонског или технолошког склопа или предела (граница одражава моћ Римског царства и ширење класичне културе и романизације која је обликовала каснији развој Европе, Блиског истока и Северне Африке), како је препознато у званичним подацима прелиминарне листе за овај споменик. Међутим, након претходно извршених анализа у којима антички Виминацијум представља интегрални део културног предела са многобројним међузависним чиниоцима из више историјских периода развијаних у садејству са природом, а који је тема истраживања ове дисертације, можемо закључити да припадање античког Виминацијума овом пределу, осим испуњености наведених критеријума, доноси и могућност испуњености изузетне универзалне вредности према додатним критеријумима, односно критеријуму број v - представља изузетан пример традиционалног људског насељавања и употребе земљишта и везе људи са окружењем, јер је постао повредив под утицајем неповратних промена, критеријуму број vi - повезан је са традицијама, идејама или веровањима, уметничким или књижевним делима изузетног универзалног значаја, али и критеријумима који се односе на природно наслеђе, односно критеријумом vii - садржи области изузетне природне лепоте, критеријумом viii - приказује основне ступњеве у развоју историје Земље, и критеријумом ix - садржи значајна природна станишта за *in situ* конзервацију биолошке разноврсности. С обзиром да се овде налазе и критеријуми за испуњавање изузетне универзалне вредности код природних добара, из свега напред наведеног може се закључити да би културни предео Виминацијума, а према Унесковој категоризацији добара могли сматрати природно-културним добром (*mixed site*) са осам испуњених критеријума за поседовање изузетне универзалне вредности.

5.4 Предлози за унапређење будуће заштите и презентације простора Виминацијума као јединственог културног предела

5.4.1 Унапређење заштите и презентације наслеђа кроз поштовање концепта одрживог развоја

Концепт одрживог развоја је у директној вези са заштитом наслеђа. Термин интегративна (интегрална) конзервација, настао половином седамдесетих година прошлог века, са намером да се вредности и интереси градитељског наслеђа укључе у процесе планирања, равноправно са осталим факторима, осамдесетих година је допуњен термином *одрживог развоја*, где се акцентује одржавање „деликатне равнотеже“ унутар природног окружења и хармоничног односа са изграђеним наслеђем.⁶⁰⁷ Једна од основних разлика између ова два процеса је да се интегративна конзервација бави методама, а одрживи развој укључује посебне циљеве управљања, уз превенцију и третирање ризика.⁶⁰⁸

Свет се све брже мења и то на начине који су некад радикално другачији у односу на оно што очекујемо, а ограничени природни извори и климатске промене нас могу довести до потпуно другачијих друштвено-политичких система, где ће крај јефтине енергије бити врхунац промена који ће потпуно утицати на

---

⁶⁰⁷ Branka Šekarić, „Integrativna prostorna i urbana konzervacija”, u *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji 2*, ur. R. Bogdanović, B. Stojkov (Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000),198. Концепт одрживог развоја је постављен кроз више дефиниција а неке од њих су ауторке Алексић и Косорић приказале кроз кратак преглед. Према првој, одрживи развој је развој који испуњава критеријуме садашњости без довођења у питање могућности будућих генерација да испуне своје сопствене потребе. Такође, он је описан и као развој који задовољава вишеструке критеријуме одрживог раста, ублажавања сиромаштва, и управљања животном средином. Наредном дефиницијом се поручује да овај развој треба да постигне дуготрајно задовољење људских потреба и побољшање квалитета људског живота. Једна дефиниција га карактерише као процес у коме се не дозвољава да основа природних ресурса пропада, а према следећој, одрживост је оптимална равнотежа између природних, економских и друштвених система кроз време. Последња дефиниција описује идеално одрживо друштво као оно у коме ће сва енергија бити изведена из текућег соларног добитка и у коме ће се сви необновљиви ресурси рециклирати (Ljiljana Aleksić, Vesna Kosorić, “Building Revitalization and Integration of Solar Systems in Sustainable Rural Tourism”, *Prostor* 24 (2016):105-106, 110).

⁶⁰⁸ Branka Šekarić, „Integrativna prostorna i urbana konzervacija”, u *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji 2*, ur. R. Bogdanović, B. Stojkov (Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000),199.

постојећу инфраструктуру.⁶⁰⁹ Као и наслеђене природне изворе, културна добра ћемо морати да користимо много умереније, јер „смо их позајмили од следећих генерација“.⁶¹⁰ Концепт одрживог развоја захтева „мање потрошачки стил живота“, смањење загађења индустријом, практичну пренамену постојећих грађевина и употребу обновљивих материјала.⁶¹¹

Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије од 2009. до 2017. године дотиче и културно наслеђе и предвиђа да Република Србија 2017. године као „институционално и економски развијена држава са одговарајућом инфраструктуром, компатибилна са стандардима ЕУ“, има очувану животну средину, историјско и културно наслеђе, а људи се морају подстицати на заштиту природе и очување биодиверзитета, културних и других трајних вредности“. Међу стратешким циљевима за достизање „друштвеног благостања“, у *Стратегији* се налази и „увећање културног капитала очувањем, афирмацијом и презентовањем културне баштине Републике Србије“.⁶¹²

Традиционална архитектура, је „дубоко везана за земљу“,⁶¹³ а принципе који се постављају пред нове грађевине у циљу испуњавања њихове одрживости, ова архитектура углавном већ испуњава - употреба локалних материјала, постављање грађевине у простору на начин најрационалнијег искоришћавања предности ветра и сунца, ослањање на природне системе соларног грејања и вентилације и употреба трајних материјала.⁶¹⁴ Историјске грађевине нам могу помоћи у разумевању појма трајања, јер је њихова реакција на загађења и климатске промене много стварнија од било које лабораторијске симулације или математичког модела, па европске организације које се баве смерницама везаним

---

⁶⁰⁹ May Cassar, „Sustainable Heritage: Challenges and Strategies for the Twenty-First Century“, *APT Bulletin* 40/1(2009): 3.

⁶¹⁰ *isto*, 10.

⁶¹¹ S. C. Park, „Sustainable Design and Historic Preservation“. *CRM* 2(1988): 13

⁶¹² У оквиру *Националне стратегије одрживог развоја Републике Србије од 2009. до 2017. године* одрживи развој је дефинисан као „циљно оријентисан, дугорочан, непрекидан, свеобухватан и синергетски процес који утиче на све аспекте живота (економски, социјални, еколошки и институционални) на свим нивоима“ и „подразумева израду модела који на квалитетан начин задовољавају друштвено-економске потребе и интересе грађана, а истовремено уклањају или знатно смањују утицаје који прете или штете животnoj средини и природним ресурсима.“ *Стратегија* као циљ одређује равнотежу „три кључна фактора“, тј. „одрживи развој економије, привреде и технологије, одрживи развој друштва на бази социјалне равнотеже и заштиту животне средине уз рационално располагање природним ресурсима“ (Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије. *Службени гласник РС*, бр. 57/2008).

⁶¹³ S. C. Park, „Sustainable Design and Historic Preservation“. *CRM* 2(1988):13.

⁶¹⁴ *isto*

за загађење ваздуха обављају додатна истраживања утицаја загађења управо на историјским грађевинама да би у своје смернице укључиле дугорочни кумулативни ефекат на бића и материјале.⁶¹⁵ Истраживања историје античких технологија могу нам дати информације које не можемо добити из физичких анализа самих конструкција, па истраживања грађевина морају укључити и информације о историјском, технолошком и друштвеном контексту изградње, да би се заокружило знање које нам омогућава примену традиционалних технологија у савременим конструкцијама и санацијама.⁶¹⁶

Циљ интегративне конзервације грађевина у руралним срединама не би требало да значи искључиву конзервацију, већ истицање њихових вредности и погодности кроз уређење насеља и комуналну опремљеност, јер „циљ није зауставити живот већ га побољшати и оплеменити постизањем вишег стандарда и квалитета живљења које склад природе и очуваног градитељског наслеђа подразумева, као архитектуре прилагођене поднебљу и емотивно блиске кориснику и као привлачном мотиву туристичке привреде.⁶¹⁷ У овом смислу је могуће и размотрити употребу савремених система повећања енергетске ефикасности на већ постојећим сеоским грађевинама, па и оним историјским, увек водећи рачуна о интеграцији елемената.⁶¹⁸

Велике трошкове везане енергије, односно оне употребљене за изградњу и одржавање грађевине током времена, нове грађевине углавном надокнађују кроз смањену оперативну енергију, односно функционисање грађевине уз уштеду енергије.⁶¹⁹ Иако је потребно углавном више од педесет година за ову надокнаду, уштеда у оперативној енергији премашује потребну везану енергију, па се закључује да су бенефити изградње нових енергетски ефикасних грађевина већи

---

⁶¹⁵ Koenraad Van Balen, „Research on built heritage contributes to sustainable construction for the future”, u *Proceedings of the First International Congress on Construction History, Madrid, 20th-24th January 2003*, ur. S. Huerta (Madrid: Instituto Juan de Herrera, Escuela Técnica Superior de Arquitectura, 2003), 2038.

⁶¹⁶ *isto*

⁶¹⁷ Božidar Krstanović, „Savremeni pristup zaštiti narodnog graditeljstva”, u *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji 2*, ur. i R. Bogdanović, B. Stojkov, 224-228 (Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000), 227.

⁶¹⁸ Ljiljana Aleksić, Vesna Kosorić, “Building Revitalization and Integration of Solar Systems in Sustainable Rural Tourism”, *Prostor* 24 (2016):105-106, 110.

⁶¹⁹ Paula Judson i dr. “Integrating Built Heritage and Sustainable Development: Can Assessment Tools be Used to Understand the Environmental Performance of Existing Buildings with Heritage Significance?”, u *Proceedings of XXIV FIG International Congress 2010: Facing the challenges, Building the capacity, Sydney, Australia, 11-16 April 2010*, ur. B. Markus i dr., 13-35 (Copenhagen: FIG, 2010), 15.

него код продужетка живота старих „неефикасних“ грађевина.⁶²⁰ Ипак, уништење старих грађевина је трошење физичких извора и губљење везане енергије, скупље је од самог реновирања и има нежељене социјалне утицаје, као што су расељавање становништва, смањење социјалног капитала, смањење фонда доступног становања, као и губитак наслеђа.⁶²¹ Зато нема оправдања за замену целог постојећег грађевинског фонда који не испуњава садашње стандарде, јер не само да се оперативност постојећих грађевина може унапредити под мањим трошковима него што то изискују рушење и нова изградња, већ се и постојећа инфраструктура може користити, а значајне скривене везане емисије настале из нове изградње и замене старих материјала новим, као и отпад, могу се избећи, па на овај начин, задржавање и адаптација постојећих грађевина могу допринети одрживом развоју.⁶²²

Дугорочни опстанак туристичко-историјских целина, односно очување историјских грађевина је немогуће без јавног финансирања, међутим одрживост ових места оправдавају статистички подаци, према којим рехабилитација историјских грађевина ствара 13% већи обрт у инвестицијама него што то чине нове конструкције, производи 1.243 пута мање отпада и ствара 16,5% више послова.⁶²³ Сектор културног наслеђа ствара просечно нових 10 до 26,7 послова за сваки директан посао, у поређењу са ауто-индустријом где овај број износи 6,3.⁶²⁴ Европско културно наслеђе генерише приход у трговини и услугама за Европу у реду величине од 335 милијарди евра годишње, и обезбеђује запослење за више од 8 милиона људи.⁶²⁵

---

⁶²⁰ Judson et al. 2010, 15.

⁶²¹ *isto*, 16.

⁶²² *isto*, 28. Што се тиче саме адаптивне пренамене историјских грађевина, као главни принципи за достизање одрживости могу се издвојити обезбеђивање здраве средине у њима, употреба био-разградивих, рециклабилних материјала и производа који имају малу потрошњу енергије са задржавањем материјала на местима где год је то могуће, употреба мање количине енергије у грађевини него што је то по стандардима тржишта и поседовање плана рециклирања отпада и воде (S. C. Park, "Sustainable Design and Historic Preservation". *CRM* 2(1988): 14).

⁶²³ T. M. Nyran, "The Economics of Built Heritage", у *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, ур. M. Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008), 59.

⁶²⁴ *isto*

⁶²⁵ *isto*, 60. У случају Боргунд Ставе Цркве у Норвешкој, потребно је, осим новца који се добије од улазница, још 62.000 евра годишње да би се она одржавала. Међутим, 168 људи годишње се запосли на основу туризма везаног за ову цркву, што генерише 1,4 милиона евра годишње за таксе, односно двадесет два пута више новца од оног који је потребан за одржавање (*isto*, 61).

5.4.2 Унапређење заштите и презентације предела кроз обнову његовог историјског идентитета

Обнова пољопривредних површина - Данас плодне пољопривредне површине Стига на простору око Дунава полако нестају услед развоја рударске индустрије, али се и постепено обнављају рекултивацијом. Иако су многе деградиране површине поново пошумљене, оспособљене за ратарску производњу, саниране самониклом вегетацијом, а подигнути су чак и виногради, и поред одређених позитивних помака, углавном током последњих година, досадашњи резултати рекултивације и ревитализације деградираног простора могу се, генерално, оценити као незадовољавајући.⁶²⁶ Стога је неопходно да се интензивирају активности, како на убрзаном надокнађивању пропуста из прошлости, тако и на сукцесивном санирању будућих пострударских терена на копу „Дрмно“, који ће напредовати на рачун заузимања плодних стишких земљишта.⁶²⁷

Међутим, у процесу презентације културног предела, могуће је и један његов део, који ће остати заштићен од индустријских радова, реконструисати на начин да се прикаже његова употреба у различитим историјским периодима. Комбинацијом авио снимака са мапирањем материјалне културе, историјских извора и судија земљишта, могуће је реконструисати чак и античке поделе земљишта, као и фазе употребе,⁶²⁸ и ове резултате такође искористити у презентацији дела предела. Такође, могуће је извршити реконструкцију вегетације из одређених историјских периода, а за чије истраживање нам могу помоћи природне науке, као што су геоархеологија и археоботаника. Резултати истраживања из ових области нам могу пружити важне информације којима се може употпунити презентација једног археолошког налазишта, на начин који је атрактиван за посетиоце, а у исто време одржив и историјски тачан,⁶²⁹ односно

---

⁶²⁶ ИАУС. *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 59.

⁶²⁷ *исто.*

⁶²⁸ Bernhard Lucke i dr. „Landscape Transformation in the Decapolis Region (Northern Jordan) – A Critical Re-examination of a Paradigm“, u *Broadening Horizons: Multidisciplinary Approaches to Landscape Study*, ur. B.Ooghe, G.Verhoeven (Newcastle, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2007),45.

⁶²⁹ Annelies Storme i dr. „Ancient Landscape in Roman Nikopolis: Reconstruction of Geomorphology and Vegetation in the Area of the Roman City of Nikopolis, Epirus, Greece“, u *Broadening Horizons: Multidisciplinary Approaches to Landscape Study*, ur.i B.Ooghe, G.Verhoeven (Newcastle, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2007), 113-130.

дати елементе за делимичну реконструкцију историјског предела. Примери из света показују слична истраживања спроведена у циљу презентације археолошких налазишта.⁶³⁰

У непосредној околини остатака самог града и војног логора Виминацијума би се могла извршити реконструкција вегетације из римског периода. Александар Медовић, археоботаничар из Музеја Војводине, истраживао је пољопривредне културе гајене у историји на високо продуктивном земљишту Стига. У ту сврху је обавио археоботаничка истраживања Виминацијума на узорцима карбонизованих и минерализованих биљних остатака пронађених током ископавања римског амфитеатра. Утврдио је да су то остаци житарица, односно јечма, ражи, хлебне пшенице, зоби и проса, једне махунасте културе, односно сочива, али и воћа, тј. шумских јагода, лешника и смокве, и више врста коровских биљака. Међусобно упоређујући истраживања спроведена на Виминацијуму и другим археолошким локалитетима у Србији из праисторије и антике, дошао је до закључка да им је једна биљка заједничка, а то је обични **просо**, кога је са наших поља потиснуо кукуруз. Биљка подсећа на низак кукуруз и достиже просечну висину око једног метра. Њено семе има чак и сличан укус кукурузу, па се у

113.

⁶³⁰ У циљу развијања туризма, грчка држава је развила менаџмент план за стварање археолошко-историјског парка у Никополису (*Nikopolis*), археолошком налазишту са многобројним остацима из римског и византијског периода расутих у пољима, у југозападном Епиру, Грчка, који је на прелиминарној Унесковој Листи светског наслеђа. Антички Никополис је основао Гај Јулије Октавијан (*Gaius Julius Octavianus*) каснији император Август (*Augustus*) у славу резултата битке код Актијума (*Actium*) 31. године пре нове ере, у коме је победио флоту Марка Антонија (*Marcus Antonius*) и Клеопатре, и која је означила крај римског републиканског периода и рађање Римског царства и важна је прекретница у историји. Никополис је постао важан град у Римском царству. Пројекат је започео 2004. године од стране Института за Гео и Биоархеологију из Амстердама (*Vrije Universiteit*), а у сарадњи са Дванаестим ефоратом за праисторијске и класичне старине, у Јоанини, и подржан од стране Холандског института у Атени од акција је било управо геоархеолошко истраживање. Након узимања двадесет девет узорака језгара земљишта са дубине од 0,5m до 5,5m, и истраживања у лабораторији, направљена је стратиграфска реконструкција. Такође, десет узорака полена су палинолошки анализирани у циљу реконструкције вегетације. Комбинацијом резултата и интерпретације геоморфолошких, археолошких и палинолошких истраживања, интегрална слика предела је створена. Резултати су упутили на некадашње постојање лагуне, одредили време насељавања и ниво пошумљености пре римског периода, и каснију дефорестацију у време Римљана (према остацима грађевинских материјала), последичну ерозију, опадање нивоа воде и формирање канала. На геоморфолошке процесе који су довели до ерозије и одређених нивоа воде данас не можемо утицати, односно не можемо реконструисати предео пре ових процеса, али се на вегетацију може утицати, па би житарице, дивље цвеће и дрвеће могли учинити да укупна слика предела изгледа као у римско доба (*Annelies Storme i dr. „Ancient Landscape in Roman Nikopolis: Reconstruction of Geomorphology and Vegetation in the Area of the Roman City of Nikopolis, Epirus, Greece“*, у *Broadening Horizons: Multidisciplinary Approaches to Landscape Study*, ur.i B.Ooghe, G.Verhoeven (Newcastle, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2007),, 113-115, 124-129).

народу зове *ситна проја*. Култивација је слична као код кукуруза, количина воде потребна за просо је вероватно најмања од свих житарица, а сазрева у периоду од седамдесет до осамдесет дана од сејања, па је све то чини интересантном за ратаре, с обзиром на све чешће појаве суша.⁶³¹ Просо је једна од житарица која се чак и у средњем веку гајила на овом простору, што видимо у *Браничевском тефтеру* из 1467. године, где је просо једна од оних на које су села Костолац, Дрмно и Кличевац плаћала порез. Медовић тако предлаже добијање једног новог ефекта у презентацији предела Виминацијума где би се укључивањем ратара у туристичку политику, садњом ове житарице уместо кукуруза, приказао делимично оригинални римски пољопривредни предео.⁶³²

ОвOME се може додати и могућност обнављања **винограда** на делу Сопотске греде који се данас налазе једино у неколико домаћинстава у селу Костолац и манастиру Рукумија. Рекултивацијом данас затвореног копа Кленовник у непосредној близини се можда могу отворити могућности за формирање винограда. Интересантно би било и покушати садњу винове лозе путем римске праксе на овом подручју, што је већ као експеримент изведено у археолошком парку Виминацијум. Изабрана је сорта прилагођена умерено-континенталној зони и земљишту Стига, односно бела тамјаника, а која је позната сорта из античких списа.⁶³³

Садња винограда путем римске праксе се можда може извести и у атарима села Кличевца у којима и данас постоје виногради, али и једна винарија⁶³⁴, а на чијем ширем простору се, као што је већ наведено раније, одмарала виша виминацијумска класа у својим вилама.⁶³⁵ Према *Винском атласу* насталом на основу пописа пољопривреде Србије из 2012. године, као места винограда на простору Виминацијума су означени Сопотска греда и Кличевац, а Пожаревачко

---

⁶³¹ Aleksandar Medović, "Viminacium: Roman agriculture on Serbian soil?", *Archaeology and Science* 9/2013, 97-99.

⁶³² *isto*, 99.

⁶³³ Olivera Ilić, Milica Tapavički-Ilić, Đorđe Ćirić. „Viminacijum: eksperimentalna arheologija u okviru projekta OpenArch”, u *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, ur. Antonović, D. (Beograd: Arheološki institut, 2014), 90-93.

⁶³⁴ У питању је Винарија „Живковић“, основана на породичном имању на коме је од XIX века гајена винова лоза (DANAS, "Poseta renomiranoj Vinariji Živković u selu Kličevcu nadomak Požarevca: Sala za degustaciju meka sladokusaca, 08.11.2012.", www.danas.rs/drustvo/sala-za-degustaciju-meka-sladokusaca).

⁶³⁵ Спасић-Ђурић 2005, 231, 234-236.

виногорје је карактеристично по белом вину од сорте Рајнски ризлинг и црвеном од сорте Каберне совињон.⁶³⁶

Обнова водених токова - Осим интервенција у пределу везаних за гајење пољопривредних култура, може се размишљати и о делимичном обнављању водених токова измењених индустријским интервенцијама, а у току рекултивације предела након експлоатације угља, којом је иначе предвиђено формирање нових водених површина, односно језера.

Ако простор посматрамо као културни предео са очуваним историјским карактеристикама, језеро предвиђено *Просторним планом Костолачког угљеног басена* и *Просторним планом Града Пожаревца*, а у делу површинског копа „Дрмно“ вероватно неће допринети његовој правој афирмацији у овом смислу. Положај језера у делу копа који ће последњи бити експлоатисан, док ће остали делови копа бити континуирано рекултивисани је разумљив са технолошке стране (простор копа у коме је завршена експлоатација служи као одлагалиште и на тај начин се сукцесивно затрпава како коп напредује), али сам облик језера је можда требало ипак повезати са обликом некадашњег дунавског острва и на неки начин, бар формом, вратити неке елементе историјског предела. Овако се трагови експлоатације не би потпуно избрисали, а повезали би се са оним историјским на одређени начин. **(сл. 90)**

Такође, уз сам ток Дунава на Костолачком острву је поменути планом предвиђена изградња канала којим би се Археолошки парк Виминацијум повезао са Дунавом, а на месту историјског дела Дунавца. **(сл. 90)** Наиме, Дунавац је радовима који су започели 1943. године подељен на Горњи Дунавац (Печански), Средњи Дунавац и Доњи Дунавац. Горњи Дунавац има регулисан ниво воде, док је Доњи Дунавац од ушћа реке Млаве у Дунав до Кличевца при нижем водостају скоро исушен, па његово корито служи као реципијент површинских вода, а ниво се такође регулише.⁶³⁷ Касније, приликом регулације тока Млаве, поново је интервенисано на Дунавцу, па је Средњи Дунавац подељен на два дела. Тако би, према плану, у пределу био делимично обновљен још један део овог историјског

⁶³⁶ РЗЗС. *Попис пољопривреде 2012: Пољопривреда у Републици Србији*, 127.

⁶³⁷ Jasmina Đorđević-Miloradović, M. Miloradović, Nataša Savić, *Rekulтивација и озеленјаванје депонија жаловишта и pepелишта у Kostolcu* (Kostolac: PD RIO Kostolac, 2012), 14-15.

воденог тока, чији су други сегменти данас купалиште Костолчана и природно добро – „Бара Шугавица“. Затварање пепелишта на дунавском острву је у току, па ће можда моћи делимично да се врате неке оригиналне одлике и преосталих делова Дунавца, уз претходно испитивање могућности и компатибилности са функционисањем рада рударско-енергетског комплекса. (сл. 69, сл. 88)

Старо корито реке Млаве и њени некадашњи рукавци би се могли такође обновити на неки начин. Сличну иницијативу је покренуо пројекат „Векови Бача“, а у вези обнављања, разрађивања и извођења старе идеје о повратку воде у ровове око тврђаве и подграђа која је нестала шездесетих година прошлог века након израде оближњег канала.⁶³⁸ У холандском пределу Брабант (Brabant) су почетком овог века реконструисани стари меандри реке у долини Бирз (Beerze), као део пројекта реконструкције сеоских предела.⁶³⁹ (сл. 91)

Геоморфолошке одлике у терену, настале природно или под утицајем човека се осим што могу проћи кроз процесе реконструкције, могу заштитити и као трагови у пределу, односно специфични културни предели. Интересантно је поменути један студентски предлог очувања и законске заштите морфолошких одлика терена створених у прошлости, односно тзв. *римских шанчева* у Војводини, управо као културног предела. Њихов настанак се приписује сарматским племенима у доба касне антике, али и Римљанима, док им се придаје одбрамбена функција, али и функција водених канала који су обезбеђивали боље транспортне руте.⁶⁴⁰

Презентација историјске експлоатације ресурса - Пројекти санације и пренамене каменолома у свету обављају еколошке интервенције (опоравак гла, успостављање биљних заједница и екосистема), затим естетске интервенције (унапређење визуелних одлика простора), као и функционалне интервенције

---

⁶³⁸ Slavica Vujović, „Razvojni projekat integrativne zaštite nasleđa „Vekovi Bača, 2006–2010“ kao primer primene savremenog pristupa zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa“, u *Kulturni pejzaž – savremeni pristup zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu, zbornik radova Prve regionalne konferencije i integrativnoj zaštiti*. ur. Skovran, A., Ostojić-Ilić, N. (Beograd: Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih Nacija, 2008), 292-293.

⁶³⁹ Roymans, Nico i dr, „Landscape Biography as Research Strategy: The Case of the South Netherlands Project“, *Landscape Research* 34/ 3(2009): 350-351.

⁶⁴⁰ У питању је мастер теза: Sanijela Štulić, „Protection of Historical Landscape in Serbia. The Case of the Roman Trenches“. MA Thesis in Cultural Heritage Studies: Academic Research, Policy, Management, Budapest: Central European University, 2016, 16-20, 53.

(којима се омогућавају нове намене, и додају културне вредности стварањем музеја, паркова скулптура, позоришта на отвореном и др.).⁶⁴¹ Каменоломима је могуће приступити као местима са историјом, са причом коју треба наставити, а не и нужно сакрити, чиме се трагови деструкције природе прихватају као трагови и сведоци културног деловања човека.⁶⁴² Геолошки предео формира позадину било ког каменолома, а дистрибуција стена и морфологија дефинишу мрежу из које настају људске одлике, па овај спој технологије каменолома, људске организације и геологије ствара јединствене пределе.⁶⁴³

Експлоатација камена шкриљца од кога су изграђене многе грађевине античког Виминацијума, али и грађевина каснијих периода, међу којима је и рамска тврђава, у истоименом селу Рам престаје, па ће у будућности, у склопу будуће презентације античке Ледерате и поменуте тврђаве, бити могуће обележити и место преосталог каменолома адекватном презентацијом у склопу платоа који се формирао експлоатацијом уз Дунав. Савремена експлоатација камена у Раму на обали Дунава у каменолому није оставила трагове у природи у виду великих понора у земљишту, већ је само одсекла део греде која се спушта ка Дунаву, па ће процеси санације вероватно углавном бити природно завршени. И поред тога, неопходно је проверити стабилност терена и у складу са тим га осигурати, с обзиром на могућност угрожавања античке Ледерате, која се налази на ивици саме греде. С друге стране тачна места античке експлоатације данас су непозната, али се може претпоставити да је читав простор Рама експлоатисан, и да је изградња турске тврђаве сакрила ове трагове. У литератури је већ разматран културни предео Рама, као веза између делова природне и грађене средине присутних на подручју око тврђаве.⁶⁴⁴

Други значајни природни ресурс који је експлоатисан приликом изградње Виминацијума је већ напред анализирана црвенка. Савремена експлоатација црвенке за потребе изградње путева и грађевинских блокова у падинама Сопотске

---

⁶⁴¹ Sanja Gašparović, Ana Mrđa, Lea Petrović, "Modeli pejzažne sanacije i prenamjene kamenoloma: Oporavak pejzaža". *Prostor* 17(2009): 381.

⁶⁴² *isto*.

⁶⁴³ Tom Heldal, Bloxam, Elisabeth.G., Storemyr, Per, „Unravelling Ancient Stone Quarry Landscapes in the Eastern Mediterranean: Three Egyptian Case Studies“, u *Broadening Horizons: Multidisciplinary Approaches to Landscape Study*, urednici B.Ooghe, G.Verhoeven (Newcastle, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2007), 92.

⁶⁴⁴ Mirjana Roter-Blagojević i dr. "A new life of the Ottoman fortress Ram". *Journal of Cultural Heritage*, 14/3 supplement (2013): S20–S24

греде је заустављена тек пре неколико година, а уз рушење неких од грађевина рударске колоније, оставила је простран раван плато који се пружа од ивице греде до улице која пролази кроз колонију. Улаз у старо рударско окно је са друге стране улице у истом делу колоније, па би цео простор могао да буде презентован као целина везана за експлоатацију црвенке, али и сам подземни рудник. С обзиром да је појава црвенке везана за одређену врсту тла, она се не среће често и требало би овај простор заштитити и као вредно геонаслеђе. У Чешкој је за споменик природе 1997. проглашено *Medlovický* лежиште овог материјала, настало на простору рудника угља, паљењем глине и њеним претварањем у порцеланит, односно на исти начин као што је настало лежиште у Костолцу, а материјал зове *červenice* и *červenka*.⁶⁴⁵ Интересантно би било у даљим истраживањима проверити порекло речи *црвенка*, с обзиром на сличност са чешким називима за исти материјал, а уз знање да су Чеси били једни од првих рудара досељеника у костолачком руднику.

Што се тиче позајмишта глине за опеку која се израђивала у римском Виминацијуму, осим постојања предања да је оно било на локалитету „Корабе“, који је уништен површинском експлоатацијом угља, а где је постојала велика депресија у терену, претпоставља се да су ову улогу имали простори на десној обали Млаве, што је и оправдано с обзиром на место проналаска занатског центра са опекарским пећима у близини. За сада положај неког већег позајмиштаније потврђен, осим што је, као што је напред поменуто, током ископавања на локалитету „Рит“ у 2013. години пронађена јама, која је вероватно најпре служила као позајмиште глине, а касније као отпадни простор датован у III век.⁶⁴⁶

С обзиром да су места експлоатације глине до данас недовољно позната, један од видова презентације ове вековне делатности, као и производње опеке и керамике, могла би бити и организација радионице за израду ових производа у

---

⁶⁴⁵ У Чешкој је међутим, материјал до касног XIX века врло мало коришћен. Од тада је употребљаван у дробљеном облику за засторе путева, за зидање и справљање малтера, а експлоатисали су је и мештани, све до седамдесетих година XX века, када је започела обимна експлоатација и трајала до деведесетих година. Од тада је забрањена, а 1997. године је простор проглашен за споменик природе, мада лежиште мештани и данас илегално експлоатишу (P. Čtyřoký, F. Novák, “Fliš a medlovické porcelanity v jižní části Chřibů“ *Čas. min. geol.*, 23/1(1978):77-86; Geologické lokality, “Medlovický lom”, <http://lokality.geology.cz/644>; Itras, “Medlovický lom”, <http://itras.cz/medlovicky-lom/>)

⁶⁴⁶ О овом ископавању видети у Ilija Danković, Svetlana Petaković, „Istraživanja na lokalitetu Rit (Viminacijum)“, у *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, ur. Dragana Antonović (Beograd: Arheološki institut), 60-63.

Археолошком парку Виминацијум. Планирана изградња Лимес парка са римском улицом и радионицама, би свакако требало да укључи и ову делатност, а овоме у прилог иде и постојање већ измештеног римског занатског центра са опекарским пећима у овом простору, у коме би се могла вршити нека од демонстрација у овом процесу.

У Србији до данас природни простори историјске експлоатације ресурса нису презентовани, али је интересантно да је још 1984. године предложена заштита и презентација раноенеолитског и античког рудника барка Рудна Глава код Мајданпека, културног добра од изузетног значаја, уз покривање заштитном конструкцијом, која би била музеј, а из које би се силазило у окна и галерије.⁶⁴⁷

5.4.3. *Унапређење заштите и презентације античког градитељског наслеђа у оквиру Археолошког парка Виминацијум*

Заштитом и презентацијом **амфитеатра**, Виминацијум прати савремене процесе одрживог развоја, где је ревитализација историјских грађевина веома важан чинилац. Амфитеатар је већ постао погодан простор за одржавање савремених свечаности - свих врста представа, концерата или пројекција, летњих позоришних и филмских фестивала, великих концерата, предавања и школских такмичења, међутим интересантно би било презентацију виминацијумског амфитеатра унапредити и неким од нових малих интервенција у простору.

Можда би копија женске скулптуре која се данас налази на улазу у Народни музеј у Пожаревцу (сл. 22), а коју је Феликс Каниц затекао и нацртао у кући извесног Мите Поповића у том граду, рекавши да је пронађена у „јами“,⁶⁴⁸ а мислећи на место на коме је тек после једног века откривен амфитеатар, могла бити постављена на неко значајно место у простор ове монументалне грађевине. Скулптури у Пожаревцу недостаје глава што је био и случај када ју је Каниц нацртао, али и њена доња половина, која је касније на неки начин, нажалост, изгубљена. Постављањем копије која би у том случају, према Каницовом цртежу

---

⁶⁴⁷ Чедомир Васић, Борислав Јовановић, „Могућности заштите и презентације раноенеолитског и античког рудника бакра Рудна Глава код Мајданпека“. *Саопштења* XVI(1984): 119-128.

⁶⁴⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 180.

могла бити и реконструисана, била би остварена једна од веза између пожаревачког музеја и налазишта, која је данас, с обзиром на просторну удаљеност, сведена на минимум.

Просторним Планом подручја посебне намене археолошког налазишта Виминацијум је предвиђено да се на делу простора археолошког парка изгради **реплика карактеристичне римске улице** са инсулама и трговачким радњама и радионицама, односно Лимес парка.⁶⁴⁹ Ово ће бити једна врста тематског парка, нешто слично многобројним музејима на отвореном у Европи. Један од њих, у коме је представљен и сегмент живота у римско доба је Археон (Archeonpark)⁶⁵⁰ у Холандији, који је био партнер Виминацијума у међународном пројекту OpenArch, а где је осим римског периода представљен и период праисторије, као и средњег века. Такође, према *Плану* је у археолошком парку Виминацијум предвиђена и изградња келтског села, које ће бити изведено на исти начин, као мали музеј на отвореном. Изградња оваквих простора ће изузетно допринети презентацији нематеријалног наслеђа античког Виминацијума.

За презентацију Виминацијума може бити важан и налаз фрагмента монументалног рељефа са представом Викторије и орла који се данас налази у Народном музеју у Пожаревцу. Пронађен је 1981. године у Виминацијуму заједно са више фрагмената, од којих су поједини изгубљени, а један представља део натписа који указује на виминацијумски статус колоније. Осим монументалних димензија представе које су одређене реконструкцијом, на то да је ова декорација била део **славолука** можда указује и топоним „Капија“ које носи место где је рељеф пронађен, а које се, како пише Драгана Спасић – Ђурић, налази у близини јужне капије логора.⁶⁵¹ Међутим, Михаило Валтровић је истраживао место „Капија“ 1882. године, који је релативно близу јужне капије, али ипак нешто северније од југоисточног угла логора, и забележио само „прост отвор – просек у бреду, који је могао у току времена да се створи просто саобраћајем, без

---

⁶⁴⁹ Просторни план подручја посебне намене археолошког налазишта Виминацијум. *Службени гласник РС, 14/2015*

⁶⁵⁰ Archeon, “Walk Through Archeon”, <https://www.archeon.nl/en/visit-archeon/packages/walk-through-archeon.html>

⁶⁵¹ Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 43-45, 184. Димензије сачуваног дела рељефа износе 1,00 m x 0,60 m x 0,20 m. Представа, као и њене димензије, где је реконструкцијом претпостављено да је рељеф био укупних димензија нешто више од 2,40 m дужине, 0,70 m висине и 0,20 m дебљине, указују на то да је он можда био део неке монументалне структуре (*исто*).

припомоћи људске руке.⁶⁵² Кроз овај отвор је пролазио и сеоски пут. Положај „Капије“, онако како га описује Драгана Спасић – Ђурић пре подсећа на локалитет „Велика капија“, али су на овом месту пронађени делови некропола и остаци економских грађевина.⁶⁵³ Интересантно би било овакав један славолук, као привремену грађевину, односно грађевину од привремених материјала поставити у простор празних поља Виминацијума као доминанту простора и уједно видиковац за посетиоце, а у њу уградити копију пронађеног фрагмента у камену. (сл. 92)

Велики број аквадукта је истражен до данас на територијама села и градова преко којих се простирало Римско царство. Извор воде је могао бити надземни или подземни. Што се тиче Виминацијума, највероватније је да су извори за снабдевање самог града били надземни. Међутим, већ је напред писао о археолошким истраживањима вила која су показала постојање бунара у двориштима у сврху њиховог снабдевања. Ово води до размишљања о технологијама подизања воде које су могле бити коришћене. Употреба воденог точка, присутног кроз читаву историју водоснабдевања, је потврђена у Лондону на основу материјалних остатака саме конструкције точка. Наиме, на основу дрвених и металних елемената точка који су пронађени током ископавања у оквиру једног римског бунара, у Лондону је извршена идеална реконструкција точка у природној величини и смештена у један од музеја на отвореном простору, као атракција за посетиоце, који тако могу испробати ову древну технологију.⁶⁵⁴ Сличан процес се може осмислити и у Археолошком парку Виминацијум. Осим могућности реконструкције воденог точка, интересантна је и она која реконструише гравитационе канале уз поновно давање функције употребом воде, а што је већ изведено на археолошком налазишту римског утврђења Виндоланда поред Хадријановог зида, чије је водоснабдевање вршено надземним изворима, али и бунарима.⁶⁵⁵

---

⁶⁵² Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 95, табла V.

⁶⁵³ Даница Ђокић, Драган Јацановић, „Топографска грађа Стига“, *Viminacium* 7 (1992):70

⁶⁵⁴ McCurdy & Co. Ltd. „Roman Water Lifting Machin (London, 2002-2003)“, <http://www.mccurdyco.com/romanwlm.htm>

⁶⁵⁵ ADF. „GRPlite help the Vindolanda Trust bring Roman history to life, 20.11.2013“, <http://www.architectsdatafile.co.uk/news/grplite-help-the-vindolanda-trust-bring-roman-history-to-life/>

Једна од интервенција у археолошком парку Виминацијум, која може утицати на будући изглед предела и једну врсту разумевања онога што је испод нас, јесте и **сађење ниске вегетације** која не утиче деструктивно на археолошке остатке под земљом детектоване различитим недеструктивним методама истраживања, и то на начин да обликом прате археолошке структуре испод тла. На овај начин сађењем вегетације формира се једна врста **визуализације грађевина** под тлом (правци пружања зидова), а изградом стаза изнад места где се налазе путеви и улице се наглашавају историјске комуникације.

Овај метод презентације је примењен код војног логора на римском лимесу у Немачкој (*Limes Germanicus*) у области Руфенхофен (Ruffenhofen), од 2005. године, уписаног на Унескову Листу светског наслеђа као део „Граница Римског царства“.⁶⁵⁶ Презентацијом је простор логора подељен на целине на којима су засађене различите врсте недеструктивне ниске, травне вегетације, као и дуж сва четири бедема логора. Она уоквирује просторе грађевина, акцентује бедеме и ровове, тако омогућавајући посетиоцима да визуализују димензије основа још увек неископаних античких структура, посебно гледајући са оближњег брда.⁶⁵⁷

Сличан предлог је у једном истраживању дат за римски локалитет Маргум, а где је избор биљака одабран између оних које су Римљани узгајали у баштама.⁶⁵⁸ Међутим, интересантна идеја за Маргум, названа *предеона визуализација*, није дала успело пројектно решење, с обзиром да је њим предвиђена садња густе ниске вегетације која је на крају довела до непрепознатљивости елемената насталих *парцелисањем* терена, а увела је и дрвореде који означавају улице, што није прихватљиво на археолошким локалитетима, где корење дрвећа може оштетити археолошке остатке.

Најбољи вид **интерпретације предмета** за посетиоце археолошког налазишта је онај када се музеј са предметима који потичу са њега, налази на самом локалитету, што још увек није случај са Виминацијумом, јер се велики број

---

⁶⁵⁶ UNESCO Tentative List. „Frontiers of the Roman Empire (WHS FRE)“. <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6060/>

⁶⁵⁷ Deutsche Limeskommission, *Management-Plan 2010–2015 (UNESCO-Welterbe „Grenzen des Römischen Reiches: Obergermanisch-Raetischer Limes“ / UNESCO-World Heritage Site “Frontiers of the Roman Empire: Upper German-Raetian Limes”)*. (Bad Homburg v.d.H.: Deutsche Limeskommission, 2010)

⁶⁵⁸ Ивана Благојевић, Предеона визуелизација римског локалитета Маргум, *Гласник Шумарског факултета Београд*, 105 (2012): 7-16.

предмета налази у Народном музеју у Пожаревцу, као и у Народном музеју у Београду, који је, нажалост, деценијама затворен за посетиоце. Неки од античких предмета из београдског музеја су по први пут били доступни новим генерацијама истраживача током изложбе везане за прославу 1.700 година Миланског едикта 2013. године, управо у изложбеним просторима грађевине *Domus Scientiarum Viminacium* на Виминацијуму.⁶⁵⁹ Ови изложбени простори полако прерастају у савремени музеј, са својим сталним колекцијама оригиналног античког зидног сликарства, оловних и камених саркофага, али и савремених вајарских и мозаичких дела (осамнаест глава римских императора рођених на тлу данашње Србије, скулптура Константина Великог и мозаик са Христовим монограмом) и монументалне макете античког Виминацијума, презентованих и уз помоћ виртуелне археологије. Будући музеј ће донети изузетно велику додатну вредност археолошком налазишту Виминацијум.

5.4.4. Заштита и презентација индустријског наслеђа као интегралног дела културног предела

Проблеми и могућности ревитализације пост-индустријског предела - Индустријском револуцијом започела је убрзана експлоатација природних ресурса уз грандиозне трансформације природних предела, а осим трошења необновљивих извора енергије, индустрија је донела и прекомерно загађење животне средине.⁶⁶⁰ Још је римски сенат пре око 2.000 година донео закон, према коме „*aerem corrumpere non licet*”, односно, према коме „загађивање ваздуха није дозвољено.”⁶⁶¹ Савремено друштво је ово загађење довело до оне тачке од које постаје угрожен будући живот на Земљи.

Једна од људских активности која је кроз историју у великој мери мењала предео је експлоатација минералних сировина, која обухвата вађење сировина из лежишта, али и њихово оплемењивање кроз прераду (техничко-грађевински

---

⁶⁵⁹ О изложби видети у: Olivera Ilić, Emilija Nikolić, “Archaeological Park Viminacium – Cultural Historical Heritage in the Jubilee Year of Christianity”, *Archaeology and Science* 10/2014(2015): 231-243.

⁶⁶⁰ Borsos, Eموke i dr. “Anthropogenic Air Pollution In the Ancient Times“. *Acta Climatologica et Chorologica*, 36-37(2003): 8.

⁶⁶¹ *isto*

камен, грађевински песак и шљунак, цигларска глина, угаљ и друго), а само удругој половини XX века у свету је извађено више сировина него у читавој људској прошлости.⁶⁶² С обзиром да се свако лежиште, извор сировина, једног дана исцрпи, једно од главних одлика ових процеса је да је употреба земљишта за њихове потребе привремена.⁶⁶³ Из тог разлога се поставља питање шта ће бити након експлоатације и како ће ови пост-индустријски предели живети.

Експлоатација угља је процес који оставља данас највидљивија обележја у простору Виминацијума. Укупни трошкови површинске експлоатације угља у свету се деле у инвестиционе, производне и опште (откуп непокретности и пресељења насеља и објеката, рекултивација, накнаде за закуп земљишта), и у неким земљама је њихов однос 60:30:10. У Србији су ти трошкови мањи него у већини развијених земаља, и то увек на штету општих трошкова, јер се не покривају све штете настале услед експлоатације, не извршава се потпуна рекултивација, нити се исплаћују накнаде за земљиште по тржишним ценама. Међутим, без обзира на величину ових трошкова, они су увек симболични у односу на цену угља, па се не могу никада узети као ограничење у процесу успешне рекултивације земљишта и обнављања пејзажа.⁶⁶⁴

Обнављање земљишта оштећеног површинском експлоатацијом сировина, је веома важно да би се обезбедило његово поновно коришћење. Под рекултивацијом оштећеног земљишта се подразумева „сложен поступак са применом рударских, инжењерских, мелиоративних, агротехничких, хидротехничких и других мера усмерених ка обнављању репродуктивне способности оштећеног земљишта у стварању организованих *културних* предела који одговарају разноврсним потребама савременог човека.“⁶⁶⁵ Може се поделити у три фазе. Прва представља техничку или рударску припрему земљишта, односно морфолошку култивацију, друга биолошку рекултивацију, тј. обнављање плодности, а трећа уређивање земљишта изградњом саобраћајница,

---

⁶⁶² Sanja Gašparović, Ana Mrđa, Lea Petrović, “Modeli pejсажне sanacije i prenamjene kamenoloma: Oporavak pejсажа“. *Prostor* 17(2009): 374.

⁶⁶³ *isto*.

⁶⁶⁴ Ненад Спасић, Божидар Стојановић, Марија Николић, „Утицај рударства на окружење и ревитализација деградираниг простора, *Архитектура и урбанизам* 16/17(2005): 81-84.

⁶⁶⁵ *isto*, 81-84.

водопривредно уређење и уређење појединих локација.⁶⁶⁶ Међутим, у вези са могућностима обнављања земљишта услед обима деградације еколошког система, промена у режиму вода и геолошком саставу земљишта, увек треба имати извесну резерву.⁶⁶⁷

Рекултивацијом се земљиште може одредити као пољопривредно, шумско, земљиште за спорт и рекреацију, саобраћајнице и друго. Депресије након копова се могу користити у водопривредне сврхе, за рибњаке, спорт, рекреацију и туризам или научна истраживања. Пожељно је процесима повећати амбијенталне вредности предела у односу на стање пре рударских радова, проширити природне резервате и обновити екосистеме, као и обновити културно наслеђе,⁶⁶⁸ што је управо у складу са *Националном стратегијом одрживог развоја Републике Србије од 2009. до 2017. године*, којом се одређује очување животне средине, историјског и културног наслеђа и биодиверзитета.⁶⁶⁹

Приликом решавања проблема санације уништених предела неопходно је постићи уравнотежен однос између социјалних, економских и еколошких захтева.⁶⁷⁰ Иако је оригиналне пределе немогуће поново вратити, креативним приступима санацији је могуће донети нове просторне односе који подједнако доприносе уклапању уништеног предела у постојећи и стварању новог идентитета.⁶⁷¹ Иако оваква места доживљавамо често као уништене и пределе које је тешко обновити, осим еколошке компоненте, многи људи у њима проналазе инспирацију на основу које настаје савремени креативни примери санације и пренамене оваквих предела.⁶⁷²

Данас се у свету постижу значајни резултати на обнављању оштећеног земљишта након завршетка рударских радова, а ревитализовани предели достижу

---

⁶⁶⁶ Ненад Спасић, Гордана Цунић, Јасмина Ђурђевић, „Утицај производних система у великим рударским басенима на планирање развоја,обнављање и уређење простора“, *Архитектура и урбанизам*, 26/09(2009): 73-74.

⁶⁶⁷ *исто*, 74.

⁶⁶⁸ Ненад Спасић, Божидар Стојановић, Марија Николић, „Утицај рударства на окружење и ревитализација деградираног простора, *Архитектура и урбанизам* 16/17(2005): 84.

⁶⁶⁹ Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије. *Службени гласник РС*, бр. 57/2008..

⁶⁷⁰ Sanja Gašparović, Ana Mrđa, Lea Petrović, “Modeli pejzažne sanacije i prenamjene kamenoloma: Oporavak pejzaža“. *Prostor* 17(2009): 376.

⁶⁷¹ *isto*, 381.

⁶⁷² *isto*.

понекад већу амбијенталну вредност у односу на стање пре оштећења.⁶⁷³ Од 1994. године, под окриљем немачке владе, постоји компанија „Lausitz and Middle Germany Mining Administrative Company (LMBV)“ која се бави ревитализацијом пост-индустријских предела површинских копова у Лужици. „Рудници су затворени, али њихово наслеђе није заокружено. Рекултивација, рехабилитација, трансформација. То је наш посао.“ рекао је Јорг Шленстед (Jörg Schlenstedt), један од инжењера у компанији LMBV, и додао: „Не можемо вратити пределе у своје претходно стање, али је наш циљ да створимо користан, природни предео који пружа нове шансе људима који овде живе, али и новим генерацијама“.⁶⁷⁴ Данас је област лужичких језера највећа европска област вештачких језера, у 2013. години је 500.000 посетилаца преноћило у овој области, овде постоје хотели, кампови, ресторани и позоришта, водичи нуде обилазак индустријског наслеђа, а туристичка организација се нада да ће до 2025. године предео имати милион туриста годишње.⁶⁷⁵

---

⁶⁷³ Ненад Спасић, Гордана Џунић, Јасмина Ђурђевић, „Утицај производних система у великим рударским басенима на планирање развоја,обнављање и уређење простора“, *Архитектура и урбанизам*, 26/09(2009): 73-74

⁶⁷⁴ The Guardian, “Life after lignite: how Lusatia has returned to nature, 10.09.2014“, <https://www.theguardian.com/environment/2014/sep/10/lusatia-lignite-mining-germany-lake-district>

⁶⁷⁵ Компанија LMBV поплављује експлоатационе јаме, претварајући их у језера са рибом, чисти све воде загађене рударењем, сади шуме, продаје земљиште за постављање соларних панела и ветротурбина и охрабрује пољопривреду. До сада је компанија створила двадесет четири вештачка језера укупне површине од 140 km², погодна за водене спортове. Око села су инсталиране скулптуре, претворила је једну од старих штала у место за изложбе и перформансе. У даљини, преко језера, се виде ветропаркови. Међутим, делови реке Спри су постали рђаво-оранж боје, услед повишеног гвожђе-хидроксида који се издвојио из земљишта, а ова река која тече кроз Лужицу је успут покупила и опасне хемикалије, па постоји бојазан да загађена вода може доспети у шуме и друге реке, све до Берлина. Ово је проблем који се тренутно решава. Развој рударске индустрије у области Лужице има неке сличне карактеристике са оном у Костолцу. Први рудник угља у области Лужице у Немачкој је отворен 1844. године, са фабрикама које су правиле брикете и металуршком индустријом, а велики број радника се овде доселио у потреби за послом. Под владом Источне Немачке, рудници су национализовани и проширени, а са површинском експлоатацијом угља је дошло и повећање уништења животне средине, као и загађење ваздуха, земљишта и воде. Међутим, насурот Костолцу, многа лужичка села, мали и средњи градови су уништени, а 25.000 људи је изгубило дом. Пре индустрије ова област је била изузетно сиромашна, а са њом је дошао скроман напредак. Након уједињења Немачке, скоро сви рудници у Лужици су затворени. Мало село Прицен (Pritzen), удаљено око деведесет минута југоистично од Берлина, данас се налази на полуострву поред језера Алтдоберн (Altdöbern) Суседна насеља су уништена осамдесетих година XX века услед ширења површинског копа лигнита и Прицен је био следећи на реду. До 1987. године скоро сви становници су га напустили, услед прашине, буке и претње уништењем. Међутим, 1992. године, када је скоро три четвртине насеља већ било уништено, укључујући веишевековну цркву и гробље, који су премештени у оближње насеље где је планирано расељавање, рудник је затворен. Прицен је остао на ивици поред 70 m дубоког експлоатационог поља. Становници су почели да се враћају, да санирају уништене куће и поново обрађују поља и баште. Уместо некадашње цркве, на њено место је донет сачувани звоник из оближњег уништеног села Волкенхајн (Wolkenhain) из 1485. године. Живот се у селу неочекивано

IBA (Internationale Bauausstellung) је друга немачка иницијатива у планирању пост-индустријских предела, па и ревитализацији некадашњих површинских копова лигнита које технички води компанија LMBV. Заједно доносе нове просторе за рекреацију, вештачка језера, адаптиране индустријске грађевине и уметничке инсталације, и тако омогућавају повратак једном броју некадашњих расељених заједница. Више него успешни пројекти су многобројни, а нагласак је дат на стварању културних предела.⁶⁷⁶ (сл. 93- сл. 96)

Површински коп лигнита Фортуна Гарсдорф (Fortuna Garsdorf) у Немачкој је затворен за експлоатацију 1993. године, након скоро четири деценије рада. Рударским радовима је било обухваћено 2.220 ha, од чега је рекултивисано 1.730 ha у пољопривредне површине, 420 ha у шуме и мочваре, а око 30 ha се данас налази под саобраћајницама. Рекултивација је текла упоредо са експлоатацијом, па је до затварања копа око 50 % захваћених површина било рекултивисано. Данас се овде налазе фарме, у зони завршних радова површинског копа је формирано језеро, а површина под шумама данас је двоструко већа него пре отварања копа. Рекултивација је завршена 2005. године.⁶⁷⁷

У склопу главног рударског пројекта трајне обуставе радова на површинском копу „Кленовник“, Рударски институт из Београда је дао решење рекултивације и уређења деградираног предела површине 2,7 милиона m². Северни део експлоатационог поља предвиђен је за пошумљавање и природну сукцесију, на јужним површинама деградираног простора планирано је формирање пољопривредних површина (са воћњацима) и пошумљавање, док је у централном делу предвиђено формирање ликовне колоније (са галеријоом атељеима, апартманитма, кафеом, радионицама и отвореним платоом), спортско-рекреативног комплекса (са отвореним теренима), центра за образовање сасмештајним комплексом за ученике, али и Музеја рударства. Затворене

наставио. Испуњавање експлоатационих јама водом и стварање језера поред села је почело 1998. године и још увек траје (The Guardian. “Life after lignite: how Lusatia has returned to nature, 10.09.2014“, <https://www.theguardian.com/environment/2014/sep/10/lusatia-lignite-mining-germany-lake-district>) (сл. 93).

⁶⁷⁶ IBA-SEE 2010, Concept: Internationale Bauausstellung (IBA) Fürst-Pückler-Land, <http://www.iba-see2010.de/en/verstehen/konzept.html>; IBA-SEE 2010, Project 28: Pritzen Art Landscape Art on the Island, <http://www.iba-see2010.de/en/verstehen/projekte/projekt6.html>

⁶⁷⁷ Радосављевић и др. „Костолачки басен пример могућег приступа одрживе површинске експлоатације угља“, *Рударски гласник*, CXI/1-2(2014):56-57.

колекције Музеја би биле смештене у постојећу рудничку грађевину која би прошла адаптацију и доградњу, а приказивале би историју рударства Костолаца. На отвореном простору у парковском амбијенту предвиђена је стална поставка оригиналне опреме и машина које су овде коришћене. Предвиђена је и реконструкција поткопа са приказом подземне експлоатације угља. Да би се новопланирани простор повезао са постојећим елементима предела, предложена је изградње ускоколосечне пруге са туристичким возом, која би повезала Дунав и Костолац са садржајима Кленовника и археолошког парка Виминацијум.⁶⁷⁸ (сл. 89)

Што се тиче копа „Ћириковац“ у коме је експлоатација угља завршена 2009. године, на његовом простору је направљено одлагалиште пепела и шљаке из ТЕ „Костолац Б“, док је коначан циљ рекултивације успостављање новог екосистема на деградираном простору.⁶⁷⁹

Нешто је другачија судбина највећег површинског копа Костолачког угљеног басена, копа „Дрмно“, који је и даље активан. Према *Просторном плану подручја посебне намене Костолачког угљеног басена* из 2013. године и *Просторном плану Града Пожареваца* из 2012. године на простору данашњег копа „Дрмно“ су предвиђени рекултивација највећег дела деградираног земљишта, пошумљавање, али и, као што је напред наведено, формирање вештачког језера у северној зони ка Дунаву, у делу Костолачког острва, односно у делу које ће последњи бити обухваћен експлоатацијом. Језера су планирана и у делу будућих копова „Дубравица“ и „Петка“.⁶⁸⁰

Овакав планиран развој предела ће позитиво утицати на презентацију културног наслеђа у њему, а које ће на тај начин бити повезано са другим елементима предела. Међутим, тешко је да ће на овај начин бити могуће презентовати неке од елемената геолошког наслеђа које постаје видљиво површинском експлоатацијом, што умањује вредност препознатом пределу.

---

⁶⁷⁸ исто, 58-60.

⁶⁷⁹ Драган Милошевић, Жељко Праштало, „Трајна обустава експлоатације угља и пренамена простора ПК Ћириковац“. *Рударски гласник*, СХ/1-2(2014):61, 66.

⁶⁸⁰ ИАУС. *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 104, 137, 106.

Укључивање савремених технолошких инфраструктурних интервенција у презентацију предела и обновљиви извори енергије - Приликом великих инфраструктурних интервенција и изградње индустријских грађевина, увек постоји дилема да ли треба тежити прикривању нових структура, или пружити доживљај контраста између њих и постојећег природног, руралног или урбанизованог предела, и можемо рећи да теоријски нема оправдања ни за један ни за други приступ и да не могу постојати искључиви критеријуми за одабир једног од њих.⁶⁸¹ Инфраструктурне интервенције у пределу су неминовност развоја цивилизације и технологија, а неке од структура у оквиру њих често се препознају као значајна индустријска архитектура, која је данас посебно интересантна у процесима адаптивне пренамене.

У пределу Виминацијума је **термоелектрана „Костолац Б“** инфраструктурна интервенција која свакако није прикривена ни на који начин, већ насупрот томе, представља његову доминанту. Њен изглед је резултат потреба технолошког процеса и сви њени елементи имају тачно одређену сврху. Баш у тој практичности и минимализму, али с друге стране једној врсти богатства у броју елемената од којих се као једна савремена технолошка структура састоји, лежи њена привлачност у пределу.

Међутим, положај термоелектране, одређен према правцима дувања ветрова, близини водених токова и планираним контурама површинског копа „Дрмно“, је управо онај где су вековима сахрањивани становници овог простора. Овде је пронађено више од десет хиљада гробова из историјских периода у распону од IV века пре нове ере до XVI века, а у оквиру комплекса је данас и гробље села Костолац на коме су јасно видљиви надгробни споменици из XIX века, а много је и оних старијих који су потонули у земљу. Изградња термоелектране је донела уништење историјских некропола, односно потребу за хитним и брзим археолошким ископавањима простора сахрањивања, која и данас трају, разградњом гробова. На питање да ли је ово могло да се избегне, долази до анализе њеног положаја и закључка да вероватно на овом простору, релативно узаном за један велики индустријски комплекс, ограниченом реком Млавом, селом Дрмно, савременим гробљем села Костолац и античким градом и логором

---

⁶⁸¹ Sonja Jurković, „Promjene vizualnih vrijednosti krajolika gradnjom infrastrukturnih trasa“, *Prostor* 1/1(1993):128.

Виминацијума, није било много могућности за одабир другог положаја термоелектране. С друге стране њена изградња је донела до великих сазнања о античком периоду, с обзиром да су некрополе вероватно највећи извор информација о свим областим живота једног историјског града. Данас су једино остаци монументалних гробница, односно сачуване и презентоване Меморије, сведок постојања античке некрополе на овом месту.

Иако се многи могу запитати да ли је производња електричне енергије важнија од заштите и очувања културе, чињеница је да је овај приступ угрожавања културних добара био изузетно присутан свуда у свету, све док обновљиви извори енергије нису показали своје предности. Међутим, још ће много времена проћи док они потпуно не потисну угаљ као главни ресурс за добијање електричне енергије у Србији, али и у многим економски развијеним земљама Европе и света. Овде се можемо сетити и већ поменутог Ђердапа и Абу Симбела, где су још обимније инфраструктурне интервенције довеле до нестанка или измештања великог броја историјских споменика и археолошких налазишта.

Иако се могућности очувања међусобно не могу упоредити, с обзиром да је ова некропола у урбаном ткиву града, треба се сетити Печуја и презентоване ранохришћанске некрополе која је од 2000. године под заштитом Унеска,⁶⁸² односно замислити како може изгледати једна римска некропола уређена за посетиоце, и односно како би изгледала, на пример, виминацијумска некропола „Пећине“, на којој су пронађени бројни зидани гробови, од којих и они са најзначајнијим зидним сликама, да је могла бити презентована у целости и *in situ*. О томе колико овакви простори делују на посетиоце и њихову спознају историје говоре и већ напред поменуте анкете спроведене у Виминацијуму.

Као позитиван помак у развоју индустрије у Костолачком угљеном басену везан за употребу обновљивих извора енергије, могу се поменути и планови за изградњу **ветроелектрана и соларне електране** на овом подручју. Наиме, године 2016. ступила је на снагу *Одлука о изради измена и допуна Просторног плана подручја посебне намене Костолачког угљеног басена*, а израђен је и концептуални материјал за овај пројекат. Основни циљ израде измена и допуна поменутог просторног плана је повећање коришћења обновљивих извора енергије

---

⁶⁸² UNESCO WHS List, „Early Christian Necropolis of Pecs (Sopianae)“, whc.unesco.org/en/list/853.

и смањење негативних утицаја на средину. Овим је предвиђена изградња ветроелектранана на просторима одлагалишта досадашњих површинских копова, односно на четири места у предметном простору, међу којима су и коп „Дрмно“ и велики простор Сопотске греде. Соларне електране су предвиђене на два места, од којих је једно на простору одлагалишта копа „Ђириковац“ поред села Петка, а друго на простору садашњег пепелишта Костолачког острва.⁶⁸³

Утицај савремених ветроелектрана се углавном посматра као велика визуелна промена у пределу, с обзиром на њихову висину и заузимање великих површина, чињеницу да се не могу заклонити и да су видљиве и са великих удаљености. Међутим, ветроелектране носе велике предности у контексту смањења климатских промена, па се морају и гледати кроз тезу да је мањи утицај на предео њихово постављање него што би даље климатске промене измениле те исте пределе. Такође, оне након демонтаже углавном остављају предео онаквим какав је био, а могу бити смештене на подручја која нису прикладна за друге намене. Међутим, иако се сматра да ветроелектране визуелно нарушавају предео код културно-историјских подручја у којима је развијен туризам, до сада нису утврђене ни негативне ни позитивне последице ветроелектрана на њега, а истраживања су једино показала да се боље прихватају мање од великих електрана, као и да су ветроелектране боље прихваћене него други инфраструктурни елементи у пределу. Визуелно уклапање ветроелектрана је веће у монотоним и хомогеним пределима као што су обале, пољопривредна поља, па се њима чак може повећати визуелни квалитет предела, а сматра се и да се боље уклапају у индустријски предео због већ постојећих технолошких обележја.⁶⁸⁴

Све ово погодује простору Костолаца као месту подизања оваквих инфраструктурних објеката. Као што и по својој функцији једна другу елиминишу, термоелектрана и ветроелектране, као елементи који дају исти производ, али из другачијих ресурса и на другачији начин, претпоставка је да би и визуелно једна другој биле конкуренција услед висинске доминације простором.

---

⁶⁸³ Одлука о изради измена и допуна Просторног плана подручја посебне намене Костолачког угљеног басена“, *Службени гласник РС*, бр. 7/2016; ИАУС. *Измене и допуне Просторног плана подручја посебне намене Костолачког басена- концептуални материјал за рани јавни увид*. (Београд: ИАУС, 2016) 31, 39, 41.

⁶⁸⁴ Branka, Aničić, Pereković, Petra, Tomić, Dora. „Kriterijumi uklapanja vjetroelektrana u krajobraz“, *Prostor* 21(2013): 119-124.

Што се тиче соларних електрана, оне се могу постављати вертикално и хоризонтално. Када се постављају вертикално, онда достижу велике висине и теже се одржавају, па се углавном постављају хоризонтално. Међутим, да би биле економски одрживе, заузимају веома велике површине земљишта, па научници често покушавају да пронађу начине како би у хоризонталној равни постављени низови огледала заузели што мању површину. Једно од иновативних решења су развили истраживачи са Института технологије у Масачусетсу (MIT – Massachusetts Institute of Technology) и Универзитета у Ахену (RWTH), који су утврдили да измењен распоред огледала који смањује потребне површине земљишта има спирални образац сличан оном код цветова белих рада и сунцокрета, па су поставили огледала у пронађени образац сунцокрета, тиме са истим бројем огледала повећавајући енергетску добит.⁶⁸⁵ Сунцокрет је пољопривредна култура коју често видимо у атарима села Дрмно и Костолац и вероватно не постоји ниједан посетилац који није био импресиониран пољима сунцокрета током проласка кроз Археолошки парк Виминацијум. Међутим, планови за изградњу овакве електране у свету се тек израђују, па се не може рачунати са тим да и на Костолачком острву никне једна оваква електрана у блиској будућности. Ипак, можда би управо прва костолачка соларна електрана, осим што би била енергетски ефикасна, могла постати и естетска вредност у простору, а уз помоћ примереног обликовања, односно изграђена уз искуства из света где соларне електране данас изгледају импресивно, као скулптуре у простору.

Осим о облику, потребно је пажљиво размислити и о положају соларне електране, одређеном на Костолачком острву, на коме се данас налазе спортски аеродром, путнички пристан, али и пепелиште које ће заменити ова електрана. Наиме, ово је простор дунавске обале, на самом ушћу Млаве, а његове предности за различите врсте активности су изузетне. Ако мислимо на туристички развој простора, који се везује за остатак острва, а које је према *Плану генералне регулације Костолаца* предвиђено као простор спортско-рекреативних и

---

⁶⁸⁵ C. J. Noone, M. Torrilhon, A. Mitsos, „Heliostat Field Optimization: A New Computationally Efficient Model and Biomimetic Layout“. *Solar Energy* 86/2(2012): 792-803; Грађевинарство, „Сунцокрети инспиришу ефикаснији распоред концентрисаних соларних електрана, 12.01.2012“, www.gradjevinarstvo.rs/tekstovi/2307/820/suncokreti-inspirisu-efikasniji-raspored-koncentrisanih-solarnih-elektrana

туристичких садржаја са осавремењивањем постојећег аеродрома и уређењем простора постојећег становања уз увођење услужних делатности⁶⁸⁶, онда би на овом простору требало развити активности комплементарне поменути. Важећи *Просторни план Града Пожаревца* и *Просторни план подручја посебне намене Костолачког угљеног басена* на простору пепелишта предвиђају терене за спорт и рекреацију, шумске засаде, плантаже за производњу биоенергената, украсног биља и непрехрамбених аграрних сировина.⁶⁸⁷ Ако размишљамо о враћању историјских елемената овом простору, морамо се сетити некадашњег дунавског пристаништа „Тодићевац“, које је пепелиштем и новим током реке Млаве уништено, а до кога је преко Костолачког острва водила железница од улаза у рудник. Обнова грађевина Вајфертове колоније би свакако морала обухватити и ову везу. Међутим, измена просторног плана која подразумева пренамену овог простора за соларну електрану је управо у току, па ће овај простор и даље бити одсечен од Дунава, неприступачан за локално становништво и посетиоце.

Због све већег загађења животне средине залагање за употребу алтернативних извора енергије је и све актуелније, а мора постати и део политике предела простора Виминацијума, у коме је загађење на највишим нивоима у Србији. Употребом ветроелектрана и соларних електрана се праве мали, али први важни кораци у овој политици, али је осим ове улоге у одрживом развоју предела везаном за заштиту животне средине, потребно размишљати и о њиховој улози у овом развоју везаној за заштиту и презентацију културног наслеђа.⁶⁸⁸

Предлог концепта будуће презентације и коришћења индустријског наслеђа - У процесу рехабилитације грађевина индустријског наслеђа веома је важан начин посматрања простора, односно да ли се он третира као целина којом управља једно тело или један власник, или је издељена на више јединица, као и

---

⁶⁸⁶ Архитектонски факултет. План генералне регулације Костолца, књига II : Документациона основа, 22. (*Службени гласник Града Пожаревца*, бр.6/2015)

⁶⁸⁷ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца*, Књига 1. *Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 165; ИАУС, *Просторни план подручја посебне намене костолачког угљеног басена*, Књига 3. *Стратешка процена утицаја просторног плана на животну средину*. Београд: ИАУС, 2013.

⁶⁸⁸ Интересантно је поменути анализу могућности употребе соларних панела (PV модула) за потребе јавног осветљавања Београдске тврђаве, а за које је предложена позиција на крову Бетонхале (Budimir Sudimac, Anđela Dubljević, „The Use of Renewable Energy Sources in Urban Protected Cultural–Historical Ambiences“, *Serbian Architectural Journal* 8/1(2016): 145-166).

питање својине и обезбеђивања материјалних средстава и јасних циљева о будућој намени, а „проблеми се не могу решити очекивањем да ће потенцијални инвеститор препознати, разумети и афирмисати културно добро уколико не препозна или не добије одговарајућу економску добит.“⁶⁸⁹ Тако се може поставити питање судбине грађевина **Вајфертове колоније**, која је у власништву Електропривреде Србије, а која с обзиром на природу њене делатности нема економских интереса за обнову ових грађевина. Постојање доброг пројекта рехабилитације и адаптивне пренамене читавог подручја рударске колоније и промоција индустријског наслеђа у Србији би можда могли да одиграју кључну улогу у овоме, уклапајући се у политике друштвене одговорности које ово предузеће негује током свог рада, а што се види и на примеру сарадње са археолошким парком Виминацијум и Археолошким институтом Београд.⁶⁹⁰

Пример реализације пројекта заштите и презентације једног историјског рударског комплекса под именом „Злато Лапоније“ се налази у четири шведске општине у Лапонији где је рударење златом започело у касном XIX веку, а који су оне саме покренуле касних осамдесетих година XX века.⁶⁹¹ Од двадесет четири места која су идентификована као историјске вредности са потенцијалом развоја у самоодржива места, изабрано је седам. Међу њима је биоскоп који је радио од 1945. године до 1965. године, а коме је враћена иста функција, али и природата она музејска. Омогућен је и обилазак подземне цркве, изграђене на месту где се верује да се Исус Христ појавио пред рударима 1946. године, а која се налази на 100 m испод земље, и представља данас најдубљи део једног рудника у Шведској. Најдужа жичара на свету, изграђена овде током Другог светског рата и затворена

---

⁶⁸⁹ Снежана Димитријевић Марковић, Ивана Сретеновић. „Београдска „Фабрика шећера“ – могућности и проблеми рехабилитације“, *Наслеђе* IX(2008): 267, 272.

⁶⁹⁰ О овоме видети у: Ogranak TE - KO Kostolac, „Društveno odgovorno poslovanje“, <http://www.te-ko.rs/o-nama/odgovornost>

⁶⁹¹ Овај музејски пројекат је требало да заштити само неколико историјских рударских грађевина територије, са циљем „ојачања локалног идентитета“ и давања „новог фокуса“ локалној туристичкој индустрији. Намере локалних иницијатора пројекта су биле идеалистичке, односно укључивале очување историје и културе пре него што знање о њој умре, и употребу физичких структура које још увек постоје. Такође, мислило се и о томе да бивши рудари добију ново запослење као водичи или предузетници у овој иницијативи. Политичари су, међутим, нагласак ставили на туризам, па је 1993. године покренут пројекат музеја на отвореном који илуструје историју рударења златом на овој територији, а која је започела у касном XIX веку, и убрзано се развијала током Другог светског рата (T. Molin, „Relations Between Heritage and Entrepreneurs“, u *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, ur. M. Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008), 89-92).

1987. године услед увођења модернијег система транспорта руде, данас превози путнике. Стара кула изнад окна је адаптирана у ресторан, а вила некадшњег директора рудника је музеј. Главни музеј је отворен у комплексу који обухвата бившу топионицу и данашње постројење за рециклажу електронског отпада, једно од највећих на свету. Након подршке европских фондова, дошло је и време да овај пројекат сам себе одржава, па су у пројекат укључени пецање, скијање, трке аутомобилима и скутерима по снегу, а изграђен је и конференцијски центар. Тек у том тренутку су предузетници показали интерес за пројекат и омогућили да се једна туристичка дестинација у слабо насељеној области даље развија без јавних средстава и фондова. Међутим, и даље постоје елементи у којима је учешће јавног финансирања неопходно, што је судбина свих културно-историјских места.⁶⁹²

Зато би можда један од првих корака у процесу обнове рударске колоније у селу Костолац, а након расељавања припадника ромске заједнице који илегално насељавају овај простор, могло бити укључење креативног сектора у овај процес, који за почетак не тражи јавно финансирање. Иако углавном руиниране, неке од ових историјских грађевина ипак имају могућност да приме различите културне активности у одређеном обиму, већ након расељавања Рома и почетног уређења простора.

У свету су већ дуго споменици индустријске културе препознати као погодни амбијенти за алтернативне културне активности и креативне економије, а управо је главни допринос у очувању овог наслеђа у Европи дошао од иницијатива волонтера и представника креативног сектора, а не државе, још седамдесетих година у Великој Британији. Чак су и „спонтана освајања простора од стране уметника“ важна у раној фази процеса адаптивне пренамене (рециклирања) грађевина и њихове ревитализације, јер мењају дотадашњу прецепцију локације, отварају даље путеве њеног развоја, а уметници добијају простор који им је потребан и утичу на спречавање пропадања грађевина.⁶⁹³ Активирање напуштених индустријских грађевина не доноси само економски приход, већ помаже младим, неафирмисаним професионалцима, повезује их са

---

⁶⁹² T. Molin, „Relations Between Heritage and Entrepreneurs“, u *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, ur. M. Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008), 89-92.

⁶⁹³ Jasna Čizler. „Industrijsko nasleđe kao potencijal za razvoj kreativne ekonomije“. U *Kreativna & Kolaborativna ekonomija i lokalni razvoj*, urednik Đerić, A. (Beograd: Academica, 2014), 27-28

клијентима и доприноси запослености, а када дође до великих обнова простора, креативни сектор углавном постаје онај који брани споменике културе од тржишних интереса.⁶⁹⁴

Када размишљамо о будућем културном пределу на овом простору, осим о грађевинама које припадају старим руднику, важно је размишљати и о будућим наменама монументалног **комплекса термоелектрана у граду Костолац и селу Дрмно** када њихов рад буде завршен, за неколико деценија. Опција која се углавном прихвата као најприхватљивија у оваквим случајевима је демонтажа свих погона и потпуно рашчишћавање простора на коме су били. У случају да се неке од структура задржавају, потребно је да добију нове садржаје уз које могу бити редовно одржаване. Чак и само задржавање димњака као симбола захтева процес константног одржавања.

Пример покушаја велике обнове самих индустријских грађевина и комплекса у циљу њиховог карактерисања као индустријског наслеђа, је и *IBA Emscher Park* настао почетком деведесетих година двадесетог века у пост-индустријском пределу региона Рур у Немачкој. Пажња је била окренута повезивању неизграђених простора који су са инфраструктуром и индустријом чинили простор површине веће од 800 km².⁶⁹⁵ Напуштене индустријске локације су претворене у зелене површине, изграђени су километри пешачких и бицикличких стаза, углавном преко напуштених железничких траса, али и нови друмски путеви и паркинзи, уведен је јавни превоз, грађевине су претворене у музеје, водоторњеви у видиковце, производне хале су отворене за посетиоце, обновљено је радничко насеље, еколошки су стабилизowane опасне локације и одлагалишта, никла су нова стамбена насеља уз примену принципа енергетске ефикасности и употребу алтернативних извора енергије, а изграђени су и тргови, паркови, друштвени и образовни центри. Природу која је сама никла на таквим „излеченим“ локацијама данас неки аутори називају „индустријском

---

⁶⁹⁴ *isto*, 29.

⁶⁹⁵ Ова регија је скоро 150 година пролазила кроз интензивну индустријализацију везану за угљ и челик, која је довела до привредног напретка, али и великих еколошких проблема. Исцрпљивање ресурса се десило крајем седамдесетих година, дошло је до социјалне кризе, незапослености и пада броја становника. У 1988. години је покренут савезни програм опоравка регије која обухвата седамнаест великих градова. Пројекат *IBA Emscher Park* је трајао од 1989. до 1999. године, са циљем да након тога пројекат сам себе издржава (Nikša Božić, Sanja Gašparović, „IBA Emscher park: Kreativni pristup industrijskom naslijeđu – primjer regije Ruhr u Njemačkoj”, *Informatica Muesologica* 38/1-2(2008): 6-21)

природом“.⁶⁹⁶ У уређењу простора је учествовао пејзажни архитекта Питер Лац (*Peter Latz*) чији приступ тежи ка новој интерпретацији онога што постоји, и не сакрива елементе дисконтинуитета и фрагмената простора.⁶⁹⁷ Концепција фирме „Latz+Partner“ у пројектовању пост-индустријских предела је дизајн предела уз „елементе који прихватамо“ и „елементе који нас узнемиравају“.⁶⁹⁸ Лац пише да специфична архитектура за специфичне намене не мора да буде изграђена, већ би требало да машта допушта реинтерпретацију постојећих структура и њихово коришћење на нов начин.⁶⁹⁹ Предела које је Лац створио у некадашњим индустријским комплексима се састоје од зелених и водених површина уметнутих унутар напуштених бетонских структура индустрије и празних простора за шетњу одраслих и игру деце у некада опасним, а сада обезбеђеним комуникацијама између различитих делова комплекса. Некада функционалне везе између структура, одређене технолошким процесима, овим су постале везе између скулптура у простору. (сл. 95) Ово индустријско наслеђе је постало носилац културе читавог једног региона, а један од рудника (*Zollverein*) изграђен тридесетих година XX века је данас на Унесковој Листи светског наслеђа. Међутим, ова регија се и даље не може похвалити великим бројем посетилаца.⁷⁰⁰

IBA делује у већ поменутој немачкој регији Лужица од 2000. године, а између осталих пројеката, налази се и претварање термоелектрана у простор за уметничке изложбе и концерте. Индустријски торњеви су остали нетакнути, баш

---

⁶⁹⁶ Nikša Božić, Sanja Gašparović, „IBA Emscher park: Kreativni pristup industrijskom naslijeđu – primjer regije Ruhr u Njemačkoj”, *Informatica Muesologica* 38/1-2(2008): 6-21.

⁶⁹⁷ Sanja Gašparović, Ana Mrđa, Lea Petrović, “Modeli pejisažne sanacije i prenamjene kamenoloma: Oporavak pejisaža“. *Prostor* 17(2009): 375.

⁶⁹⁸ Peter Latz. „The Idea of Making Time Visible“, *Topos* 33(2000):94-99.

⁶⁹⁹ *isto*

⁷⁰⁰ Nikša Božić, Sanja Gašparović, „IBA Emscher park: Kreativni pristup industrijskom naslijeđu – primjer regije Ruhr u Njemačkoj”, *Informatica Muesologica* 38/1-2(2008): 6-21.

21. Разлог се можда може пронаћи у монументалности захвата. Овде су никла нова стамбена насеља са свим потребним функцијама, али и изложбено-музејски комплекс са грађевинама расутим по терену. Ове јавне грађевине премашују потребе заједнице која овде станује, али и заједница у региону, а за туристичку атракцију су сувише удаљене једна од друге. Концентрација монументалних јавних грађевина на једном месту одвојеном од становања би му дала карактер јединствене атракције, у којој би се онда могли реализовати повезани програми. С обзиром на условљеност положајем ових грађевина, ово је немогуће извести без изградње нових грађевина, што је противно карактеру целокупне интервенције која представља процес рехабилитације постојећег фонда. Међусобне удаљености индустријских грађевина су биле одређене мерилима машине, а не човека. Зато је сада тешко замислити употребу овог простора као места испуњеног посетиоцима. Свака рехабилитована грађевина појединачно мора носити велику атрактивност да би посетиоци дошли. Надајмо се да ће решење за ову похвалну иницијативу бити пронађено ускоро.

као и делови рудника, па посетиоци шетају по њима. „ИВА не жели да сакрије индустријско наслеђе, већ да га покаже“, а „идеја је да изградимо везу и са прошлости и са животном средином,“ рекао је Сорен Хојка (Sören Hojka), који води туристичке руте по садашњим атракцијама.⁷⁰¹ (сл. 95)

Поучени искуством из Рура и Лужице можемо поставити питање да ли би нешто слично било успешно на територији Костолца након завршетка експлоатације угља у површинском копу „Дрмно“. Много мања територија би вероватно током ових процеса била олакшица, али без подизања целе интервенције на национални ниво, будућност овог простора не постоји. С друге стране, обнова малог рударског насеља Ђорђа Вајферта, уз учешће креативног сектора, и чак и почетно улагање државе, можда може бити веома успешан. Оно што у овом размишљању буди недоумице је Сењски рудник, у коме Музеј угљарства постоји од 1974. године, а чије је рехабилитација заједно са машинском радионицом - која је такође постала музејски простор, и управном зградом, уз уређење музеја на отвореном са рударским машинама, извршена у последњим годинама,⁷⁰² па је 2014. године простор отворен за посетиоце. Међутим и поред неоспорне историјске вредности и постојања очуваних вредности мале локалне заједнице чији припадници овде живе и раде у још увек активном подземном руднику, и где исти лифт вози рударе у јаму још од 1872. године, економска оправданост овог процеса уз данашњи мали број посетилаца тешко се може замислити.⁷⁰³ Можда се разлог крије у одлици овог места због које је у другој половини XIX века Костолац од њега преузео улогу главног покретача српске

⁷⁰¹ The Guardian, “Life after lignite: how Lusatia has returned to nature, 10.09.2014“, <https://www.theguardian.com/environment/2014/sep/10/lusatia-lignite-mining-germany-lake-district>.

⁷⁰² Пројекат су израдили архитекте Михаило Тимотијевић и Мирослава Петровић-Балубић. Пројекат под именом „Парк индустријског наслеђа Сењски рудник у близини Деспотовца“, је добио награду на 34. Салону Архитектуре 2012. године у категорији „Архитектура пројекти“, „за допринос у реинтерпретацији наслеђа кроз враћање аутентичних елемената у форми и материјалу, као и увођење пратећих елемената савременог дизајна у функцији пренамене једног од најстаријих индустријских комплекса у Србији у особени музеј на отвореном који треба да обезбеди трајну слику аутентичне средине.“ Такође, након извођења пројекта под именом „Музеј угљарства – Регионални центар индустријског наслеђа – Сењски рудник“, добио је 2015. године Годишњу награду Удружења Архитеката Србије, за најуспешније архитектонско дело из свих области архитектуре реализовано у протеклој години. Видети на MPU, 34. „Salon arhitekture: Nagrade“, www.mpu.rs/srpski/temporary/izlozbe_2012/02_34sa/34sa_nagrade.html.

⁷⁰³ У периоду од отварања августа 2014. године до истог периода 2016. године рудник је посетило само 3.000 посетилаца. Даљи планови за развој укључују увођење посетилаца у јамски ходник у коме би били приказани сегменти рударског рада из свих историјских периода (Večernje Novosti Online, „Kramp i lampa, prava atrakcija“. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:626274-Kram-i-lampa-prava-atrakcija>)

индустријализације и експлоатације угља. Наиме, иако је прва експлоатација угља у Србији у XIX веку започела управо у Сењском руднику 1853. године, а први транспорт угља одавде кренуо већ 1854. године према крагујевачкој Тополивници,⁷⁰⁴ лоша саобраћајна доступност Сењског рудника, у односу на костолачке јаме које су биле уз сам Дунав, никада није дозволила Сењу да се развије у већи индустријски центар. Он је почео да напредује тек са изградњом пруге Сењски рудник – Ћуприја 1892. године. Због доброг саобраћајног положаја Костолца на једној од најпрометнијих међународних река и близине великим градским центрима, односно Пожаревцу и Београду, али и улоге Виминацијума као врло важног туристичког ресурса у региону, обнова старог костолачког рудника, који иако је данас затворен, и нема карактеристичне јединствене елементе материјалног наслеђа какве има Сењски рудник, вероватно не би доживела ову судбину. Оно што треба учинити до тог периода је забележити приче рудара старог рудника од којих су неки још увек живи и њихових потомака, док још није касно, као вредно нематеријално наслеђе Костолца.

Након Другог светског рата, музеји у Европи су посматрани као нешто што нуди додатне вредности друштву, различите од оне новчане, па се њихово јавно финансирање подразумевало, међутим, ако ово посматрамо са стране регионалног и локалног развоја простора у коме се музеји и историјска места налазе, ова вредност је мање важна.⁷⁰⁵ Пројекат из Лапоније се срео са овим проблемом, као и сви пројекти који користе „опште добро“ као основу, а који се манифестује кроз питање како новац од профитабилних послова пренети на оне од којих се то не очекује, али су неопходни да би они први функционисали.⁷⁰⁶

У очување индустријског наслеђа са територије Костолца, мора спадати и заштита грађевина насталих током Другог светског рата и након њега, а које се налази у градском насељу Костолац. Обрађивач *Плана генералне регулације Костолца*, односно тим Архитектонског факултета у Београду, предложио је

---

⁷⁰⁴ Jaša Grgašević, *Rudarstvo u Srbiji - sa slikama rudnika i jednim dodatkom* (Beograd: Jugoslovenski Lloyd, 1923), 13.

⁷⁰⁵ T. Molin, „Relations Between Heritage and Entrepreneurs“, u *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, ur. M. Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008) 91-92.

⁷⁰⁶ *isto*, 92.

интересантно решење за обнову и развој градског насеља Костолац, а у циљу побољшања услова за живот овдашњег становништва. Они су констатовали да је *концепт вртног града* погодно решење којим би се побољшали услови живота у насељу, и то увођењем зелених површина, рекултивацијом депоније пепела, и постизања атрактивности на основу повољног географског положаја уз Дунав и Млаву и непосредне близине исторјиских простора као што је Виминацијум. Као ограничење одређују ТЕ „Костолац А“ у случају да не промени намену. Како пишу, вртни град је овде полазиште за развој отворених и слободних простора са основном враћања природе у град, где су град и село условљени једно другим, а прелаз из једног у друго насеље је физички и визуелно неосетан. Такав однос подразумева „да је природа у граду и град у природи“.⁷⁰⁷ У језгру оваквог насеља се налази *парк* са централним функцијама, повезан са осталим деловима града преко *велике авеније*, односно широког булевара. Грађевине се групишу око парка у блоку, а квартави се формирају у односу на већу парковску површину. Ако посматрамо простор на нивоу парцеле, принцип се примењује тако да се грађевине налазе у *вртovima*, односно да се све имају своје припадајуће зелене површине.⁷⁰⁸ (сл. 97)

Овај предлог, под условом да је технички остварив, веома је интересантан са гледишта његовог карактера и историје самог концепта вртног града, који је настао крајем XIX века, експериментално саграђен почетком XX века, а добио реализоване пројекте у првој половини истог века. Настао је као реакција на „лоше проветрене, непланиране, необуздане и нездраве градове“ са развијеном индустријом. Ебенизер Хауард (*Ebenizer Howard*, 1850-1928) творац концепта вртног града, вртни град није видео као „град сателит“ или „град спаваоницу“ трајно везан за неку метрополу. Он је значај самих метропола негирао, предвиђајући њихово напуштање од стране становништва које одлази за бољим условима живота „у децентрализованом друштву“.⁷⁰⁹ Управо је, према записима,

---

⁷⁰⁷ Архитектонски факултет, План генералне регулације Костолаца, књига II : Документациона основа (*Службени гласник Града Пожаревца*, бр.6/2015), 93

⁷⁰⁸ *исто*

⁷⁰⁹ Robert Fišman, „Ebenizer Hauard i njegov koncept vrtnog grada“, u *Istorija moderne arhitekture - Knjiga I. Koreni modernizma*, urednik M. Perović (Beograd: Izdavačka zadruga IDEA i Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1997), 334-336. Ебенизер Хауард је био оснивач покрета вртног града, иначе у почетку стенограф у Енглеској, касније новинар у Чикагу, а затим и теоретичар социјалних тема.

Вајфертова радничка колонија, развијана у истом периоду када је деловао Хауард, била пример напред наведеног насеља са лошим условима за живот. Они никада нису до краја решени, а насеље је напуштено шездесетих година прошлог века. Слично се дешава данас у градском насељу Костолац. С обзиром на постојање великог центра као што је Пожаревац, у непосредној близини Костолаца, концепт вртног града би могао бити спроведен само на нивоу изградње физичких елемената градског насеља Костолац, док би веома тешко било променити однос овог насеља према Пожаревцу. Хауард је, истина, у даљем развоју својих мисли, увидевши да планиран град од 32.000 становника не може задовољити све потребе својих становника, предвидео постојање „друштвеног града“, односно грозда градова где би шест градова гравитирали ка једном централном граду који би имао 52.000 становника,⁷¹⁰ што даје оправдање даљем развоју Пожаревца као центра. Међутим, данашњи односи броја становника Костолаца и Пожаревца су много другачији, а с обзиром да је костолачка индустрија оно што доноси највеће приходе општини Пожаревац, много веће него њему самом, а што је и један од узорака незадовољства његовог становништва једну врсту самосталности типа *вртног града* Костолац и заслужује. Међутим, овде постоји велики број друштвено-политичких питања која би требало решити пре покушаја разраде оваквог концепта.

5.4.5. *Очување традиционалне вернакуларне архитектуре и сеоских центара*

Обнова грађевина **народног немарства села Костолац и Дрмно** које су под претходном заштитом је у једном броју случајева нерационална и овим процесом се, с обзиром на њихов положај у изолованим деловима села, њихова каснија заштита и презентација доводи у питање. Решење је да се ове, углавном најстарије и напуштене грађевине заштићеног фонда, изместе на неко друго место, односно у оквир етно-парка, а који је и *Просторним планом Града Пожаревца* из 2012. године предвиђен у некој од зона рекултивације копова.⁷¹¹ Међутим, можда би етно-парк Тулба био бољи избор за будуће место измештених грађевина, с

---

⁷¹⁰ *isto*, 340.

⁷¹¹ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 101-102, 167.

обзиром да је већ уређен, али некомплетан, и да би нове структуре у њему унапредиле његову досадашњу презентацију. Према плану детаљне регулације Тулба-Табана, усвојеном 2015. године, у етно-парку је и предвиђено смештање још грађевина.⁷¹²

Неке од напуштених сеоских грађевина новијег датума се могу адаптирати и презентовати на лицу места, а онда добити и нову јавну функцију која одређеном селу недостају. Што се тиче грађевина које су још увек у стамбеној функцији, потребно је охрабрити њихове власнике различитим погодностима да их одржавају, али и да то чине у складу са условима надлежних установа заштите. Међутим, ово се не може очекивати за оне грађевине које су у лошем стању и у којима живе изузетно сиромашне породице. Решење је можда у покушају додељивања новог смештаја овим породицама, а затим у обнови грађевина и њиховој пренамени.

Осим на очувању постојећег грађевинског фонда села, у склопу заштите традиционалне архитектуре потребно је деловати и на пољу планирања **нових сеоских кућа и пратећих грађевина**. Игор Марић је писао о потреби постојања овог процеса, оцењујући да је данашња сеоска кућа губљењем одлика народне архитектуре, односно стављањем више садржаја под један кров и смањивањем помоћних садржаја, довела и до других типова кућа, а све под утицајем развоја комуникација, технологија и града.⁷¹³ Велики број становника који ради у граду, а живи у селу, прати данас градске узоре у градњи кућа, које функционални и технолошки не одговарају сеоском начину живота, а који ови становници и даље воде и поред одласка на рад у град, па услед побољшаног материјалног положаја ових становника села, кућа постаје и предимензионисана и у функцији статусног симбола.⁷¹⁴ Зато је потребно да пројекти који се раде у научним и стручним организацијама, а засновани на савременој организацији кућишта, али и свим предностима старе сеоске куће нађу место код сеоских градитеља, па Марић предлаже „идеју о пројекту савремене растуће куће на селу“, која подразумева да кућа у свим фазама развоја делује као целина и да се не граде непотребно велике

---

⁷¹² ЈП ДЗГ ГП, *Plan detaljne regulacije Tulba-Tabana u Požarevcu, Knjiga I*. Požarevac: ЈП ДЗГ ГП, 2015.

⁷¹³ Игор Марић, „Савремена интерпретација традиционалних архитектонских образаца у сеоској архитектури“, *Архитектура и урбанизам*, 12/13(2003): 32.

⁷¹⁴ *исто*: 32, 36.

недовршене куће.⁷¹⁵ Она би требало да има основу флексибилну за прилагођавање променама у породици, променама власника или окружења, па се предлаже поштовање локалне средине, веза са природом, употреба уједначених модуларних склопова и избегавање стилизације куће, затим коришћење обновљивих извора енергије и традиционалних материјала са пажљивим увођењем оних нових, а функција би требало да буде прилагођена начину живота и навикама људи.⁷¹⁶

Етнолог Божидар Крстановић се залаже за коришћење вредности и богатства облика традиционалне архитектуре у пројектовању грађевина у сеоским срединама, чиме би „декларативно заузимање заштите да укаже на значај очувања континуитета народног градитељског наслеђа (...) постала реалност.“⁷¹⁷ Драгиша Милосављевић, историчар уметности, пише да ови облици не смеју бити „искључиво музејски експонати“ нити „раритети историјског изучавања“, а њихово укључивање у савремено пројектовање не треба да буде „пуко репродуковање“, већ „транспоноване“, и то не у виду „апстраховања универзалне градитељске форме“, већ „препознатљивости градитељског бића и поднебља“, без „преписивања“ или „исцртавања модела из страних окружења и туђих култура“.⁷¹⁸

Поред обнове појединачних грађевина традиционалне архитектуре, требало би предвидети и **ревитализацију сеоских центара села** на предметном пределу. Такође, да би се у селима уопште извршило савремено планирање, морају се уважити просторне вредности настале у средишту процеса стварања ових насеља, односно сеоским центрима. Особености изабраног места које је већ сеоски центар, његов природни положај и оно што су становници унели у њега је путоказ за развој садржаја и облика центра да би се сачувале традиционалне и историјске вредности.⁷¹⁹

Већ је напред писано о развоју више сеоских центара **села Костолац**. Иако је старији од оног који се формирао на простору спајања рударске колоније

---

⁷¹⁵ *исто*: 32-34.

⁷¹⁶ *исто*: 37.

⁷¹⁷ Božidar Krstanović, „Savremeni pristup zaštiti narodnog graditeljstva“, u *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji 2*, ur.i R. Bogdanović, B. Stojkov, 224-228 (Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000), 227.

⁷¹⁸ Milosavljević, Dragiša. „Stara kuća, njeno nestajanje i moderne graditeljske ambicije“, u *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji 2*, urednici R. Bogdanović, B. Stojkov, B. (Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000), 235.

⁷¹⁹ Надежда Пешић-Максимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1984), 134.

и самог села, а затим и пороширио уз изградњу Цркве Светог Георгија на платоу Сопотске греде, данашњи центар села, у коме су Дом културе, месна канцеларија и амбуланта, дечје игралиште и терени за мале спортове, а у непосредној близини фудбалски стадион, нема традиционалан изглед. Његов изглед је последица повећане индустријализације села седамдесетих година прошлог века, па су грађевине углавном савремене и монтажног типа. С обзиром да је село Костолац премештено са десне стране реке Млаве на њену леву страну крајем XVIII века, а да су сеоски центри и почели да се узбрзано развијају у трећој и четвртој деценији XIX века за време кнеза Милоша, овај центар у коме је био главни запис није могао да се развије и изгради до почетка рударења у селу, па је простор око рудника убрзо преузео ову улогу. Након Другог светског рата, затварања старог рудника и напуштања колоније, центар је кренуо да се развија и уз индустријализацију постао оно што је данас, савремени простор без традиционалних обележја (уз једно савремено спомен – обележје погинулима у Другом светском рату, које је под претходном заштитом). Један од видова заштите овог места би требало да буде пажљиво планирање нових сталних грађевина на овом простору, које би требало у будућности да замене монтажне, али у складу са сеоском мрежом улица, која је и довела до настанка центра на овом месту.

„Задужбину бродарског капетана и бродовласника Драгутина В. Тодића и супруге му Лепосаве, рођене Радосављевић – Теодоровић за Верско – Просветне цели“, је основао сам капетан. Касније је прерасла у *Фонд Лепосаве и Драгог Тодића*, а који је по имовини којом је располагао, премашшио све остале на територији Браничевског округа.⁷²⁰ Фонд је са радом почео 1939. године,

---

⁷²⁰ Снежана Цветковић, „Добротворни фондови и задужбине са простора данашњег Браничевског округа“. У *Браничево у историји Србије: зборник радова са Међународног научног скупа, број III, свеска 6*. ур.Алексић, Д. (Пожаревац - Београд: Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије, Београд, 2008), 338. Интересантно је поменути и Лазара Карамарковића, индустријалца из Летњиковца код Пожареваца и његову жену Јелену, који су тестаментом изразили да се након њихове смрти оснује фонд *Доброчини фонд Јелене и Лазе С. Карамарковића*. Одлуком Среског суда у Пожаревцу од 1937. године фонд је проглашен као задужбина. Циљ фонда био је да се сваке четири године пошаље један сиромашан, али здрав студент на школовање за технику и хидро-технику у Француску, да се сваке године из једног од села Маљуревац, Бубушинац и Ћириковац, једној сиромашној девојци да на поклон 500 динара ради лакшег удомљења, да се из истих села сваке године бира ђак старости од 12–15 година који је завршио основну школу и два разреда гимназије или ратарске школе, који ће ићи у Француску ради изучавања ратарства са применом парних плугова и виноградарства са најбољим начином калемљења. Такође, из ова три села требало је сваке године да се изабере укупно петнаест најсиромашнијих кућа, којима ће се из

располагао је непокретностима и хартијама од вредности, а циљ фонда је било школовање сиромашних ученика Гимназије и Трговачке академије у Пожаревцу и сиромашних студената Универзитета у Београду. Осим Цркве Светог Георгија и породичне виле „Лепосава“ на Сопотском платоу, Тодићи су изградили и поповску кућу у подножју Сопотске греде, али и основали фонд за одржавање и улепшавање њихове задужбине, издржавање свештеника и црквењака и помоћ сиромашним ђацима Костолца, Дрмна и Кленовника за одлазак у бање и на екскурзије.⁷²¹

Тренутно напуштена вила „Лепосава“ поред Цркве Светог Георгија је под претходном заштитом, али је напуштена и у стању пропадања. За њу је израђен пројекат санације, а са намером да се она адаптира у Музеј Браничева, с обзиром да ју је Црква доделила на коришћење Народном музеју у Пожаревцу.⁷²² Овде је важно планирати могућности презентације средњовековног Браничева и старијих историјских слојева, али и омогућити амбијентално важне везе ово платоа са простором села и рударске колоније испод њега. Сопотски плато презентацијом може постати један од највреднијих амбијената предела Виминацијума.

Једна од грађевина задужбине која се може окарактерисати као традиционална сеоска кућа је стара поповска кућа која чини целину са рударском колонијом и од које се одваја пут који води до Цркве Светог Георгија. Она припада целини Сопотске греде и прича о капетану Тодићу, који ју је подигао и о чему сведочи и узидана ктиторска плоча, али и рударској колонији у чијем простору се налази. Међутим, грађевина није под заштитом, вероватно зато што је претрпела измене током историје, а које су нарушиле њен изглед. Она је завештана цркви, а која је изнајмљује другим лицима за становање, с обзиром да на Сопотском платоу постоје нове грађевине за смештај свештених лица. Питање заштите ове грађевине би требало покренути, с обзиром да је она део комплекса Тодићевих задужбина у Костолцу, коју је изградио као „зграду црквену“, а „која

имовине фонда давати по 100 динара. Поред оснивања овог фонда оставили су и многобројне легате. О почетку рада овог фонда, као и о испуњавању фондовске сврхе нема сачуваних података (*исто*, 341-342). Већ је напред поменута Црква Светих Врача у Летњиковцу код Пожаревца, изграђена 1926. године, архитекта Александра Дерока и Петра Поповића, а чији су задужбинари били брачни пар Карамарковић.

⁷²¹ *исто*, 338-339.

⁷²² На основу разговора са представницима Градске управе Града Пожаревца.

служи за стан црквењака, канцеларију свештеника и собу за народ.⁷²³ Грађевина је данас у добром стању, иако су на њој уочљиве савремене интервенције, и њена адаптивна пренамена би могла бити извршена. Функције које може добити би могле бити повезане са презентацијом живота и деловања капетана Тодића и рударске колоније, али би планови за ово требало да буду и у складу са оним за обнову виле „Лепосава“ чија планирана функција није везана са овом темом. Међутим, музеј средњовековног Браничева је идеја коју треба подржати, а место једног археолошког музеја на самој локацији налазишта је свакако најбоље решење. Оправдано је такође и да ова да кућа добије и неку другу јавну функцију, а која недостаје селу.⁷²⁴ (сл. 34б)

5.4.6. Развој туризма као основног елемента одрживог развоја и ревитализације предела

Наслеђе и туризам предметног предела према локалним, националним и међународним стратегијама и планским документима - Археолошки парк Виминацијум је данас један од главних носилаца развоја туризма на подручју Града Пожаревца. Он је место на коме су одржане неке од најзначајнијих културних манифестација на простору Града и Републике Србије у последњих десет година (обележавање 1.700 година Миланског едикта опером у римском афитеатру и националном археолошком изложбом у грађевини *Domus Scientiarum Viminacium*, као и бројни концерти), али и место снимања националних телевизијских емисија, филмова и одржавања локалних спортских догађаја. У септембру 2018. године ће се управо на Виминацијуму одржати 24. Лимес конгрес, један од најзначајнијих археолошких конгреса на свету. Са изградњом

---

⁷²³ Константин С. Богдановић, Драгутин В. Тодић, велики хришћанин и родољуб (Београд: Јединство, 1928), 46-48. 70.

⁷²⁴ Интересантан пример овакве обнове сеоских грађевина које доносе нове садржаје становништву видимо у Естонији, где је велики број јавних школа и сиротишта у Естонији од 1929. године смештен у старим племићким кућама у селима, од којих су многе под заштитом. С обзиром на смањење популације у естонским селима, развијен је план унапређења и обнове ових грађевина где би оне осим као школе, биле развијене у локалне центре културе и едукације. Тако су овде настали и смештајни капацитети за посетиоце, организују се изложбе, радионице традиционалних заната, а све су укључене у руту обиласка подручја (А. Pärn, „Production of Local Pride and National Networks“, у *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, ур. М. Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008), 32-34).

Лимес парка, Виминацијум ће моћи да прими још пет стотина посетилаца, који ће овде имати смештај, исхрану и организоване активности.

Током развоја Археолошког парка Виминацијум, од 2006. године до данас, велики број националних, регионалних и локалних стратегија и планова је препознао значај презентације културног наслеђа у развоју туризма, а у неким од њих је управо Виминацијум представљен као један од најзначајнијих ресурса.

Од посебног значаја за Републику Србију у процесу евроинтеграција је *Заједничка свеобухватна стратегија за земље дунавског слива (Дунавска стратегија ЕУ) донета 2010. године.*⁷²⁵ У нашој земљи, река Дунав је пловна целим својим током, дуж кога се налази 390 заштићених подручја од посебног националног и међународног значаја. Међу приоритетним областима, дефинисаних стратегијом је и „стварање економије знања кроз сарадњу у региону Подунавља и активна улога науке у постизању циљева стратегије“. Међу стратешким активностима је и повезивање са другим европским градовима на Дунаву чији је основни задатак препознавање европских вредности и заједничког европског наслеђа, унапређивање ефикасности локалне привреде кроз јачање капацитета локалне заједнице и развој туризма, развој локалних заната, унапређење пољопривредне производње у подунавској регији, промовисање развоја малих и средњих предузећа, развој и коришћење националних паркова и заштићених подручја, осмишљавање и реализовање тематских рута.⁷²⁶ Управо је

---

⁷²⁵ Влада Републике Србије. Позиција РС за учешће у свеобухватној стратегији ЕУ за регион Дунава, презентација по стубовима, *Одлука Владе Републике Србије од 10. јуна 2010. године*

⁷²⁶ исто. Примери пројеката постављених у *Акционом плану Стратегије Европске уније за Дунавски регион из 2010. године* су и „Унапређивање туристичког крстарења на Дунаву“ и „Промовисање Дунавског лимеса као Унескове светске баштине“. Неке од активности које Акциони план предлаже су: „Заснованост на културној различитости као предности Дунавског региона“ (односи се на заштиту културних вредности дунавског региона, сарадњу у заштити вредности и наслеђа, заједничка научна истраживања, размену искустава, курсеви, конференције, догађаје и др.), „Унапређивање сарадње и контаката између људи различитог порекла, подршка креативности, и обезбеђивање покретачке снаге за културне иновације и економски развој, засновано на наслеђу, традицији и туризму“ (односи се на повећање привлачности региона за локално становништво и туристе и укључује сарадњу у промовисању и информисању, размену у области књижевности, музике и уметности, сарадњу у истраживању и иновацијама у наслеђу, културним и туристичким темама, и сарадњу у области заштите историјских споменика), „Даљи развој и интензификација активног туризма“ (подразумева формирање путних ланаца дуж реке Дунав са атрактивним станицама и предлозима туристичких планова пута за седам дана (возом, колима, бродом, бициклом и пешке)”,⁷²⁶ „Унапређивање планирања и инфраструктуре за туризам“ (овде спада развијање објеката за смештај, лучке туристичке инфраструктуре, шеталишта и стаза, информативних центара, бициклистичких стаза, са нагласком на заштићене области и локације које спадају у природно или културно наслеђе) и „Промовисање одрживог туризма“ (ово обухвата промовисање превоза возом/аутобусом/бициклом/бродом и њихово

Костолац једно од оних простора на Дунаву које ове задатке активно испуњава у последњој деценији, највише услед развоја Археолошког парка Виминацијум.

Река Дунав је пловна на целој својој дужини, а реке Велика Морава и Млава се такође у одређеној мери могу искористити за развој речног саобраћаја. Према *Просторном плану Републике Србије (2010-2020)*, који је у области туризма и заштите животне средине, природног и културног наслеђа археолошко налазиште Виминацијум дефинисао као приоритетно културно подручје, а у области заштите и одрживог развоја културног наслеђа као стратешки приоритет,⁷²⁷ на подручју Града Пожаревца није планирана изградња јавних лука и пристаништа од ширег, међународног и државног значаја, али је истакнута потреба за унапређењем и развојем речног транспорта кроз изградњу јавних лука и пристаништа од значаја за локалне заједнице.⁷²⁸ *Просторним планом Града Пожаревца* из 2012. године, али и *Просторним планом подручја посебне намене Костолачког угљеног басена* из 2013. године предвиђено је повезивање и интегрисање туристичке понуде изградњом новог пристана за бродове на Дунаву и на Великој Морави код Љубичева, реализацијом новог државног пута поред десне обале Дунава и новог државног пута од Костолаца до Пожаревца, са везама на правцу од тада још увек функционалног речног пристана у Костоцу до археолошког парка Виминацијум, ради повезивања туристичких комплекса Дунава, Пожаревца и Виминацијума. После затварања овог костолачког пристана 2013. године, кроз иницијативу Министарства трговине, туризма и телекомуникација у 2015. години је кренуло његово оспособљавање и осавремењивање, а исто је учињено у Смедереву, Голупцу и Кладову, док су у завршној фази изградње пристани у Раму и Сремским Карловцима. Међутим,

---

комбиновање са туристичким атракцијама што би подстакло посете природним и културним локацијама и др.).(Evropska Komisija, Akcioni plan – prilog uz Saopštenje komisije Evropskom parlamentu, Evropskom Savetu, Evropskom socio-ekonomskom komitetu i Regionalnom komitetu: Strategija Evropske Unije za Dunavski region – SR. Brisel, 2010)

⁷²⁷ Просторни план Републике Србије од 2010. године до 2020.године. *Службени гласник РС*, 88/2010

⁷²⁸ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 146-147.

нажалост, костолачки пристан није још увек примио туристе, с обзиром на недостатак планске документације која је у изради.⁷²⁹

Према *Мастер плану одрживог развоја руралног туризма Србије*, Виминацијум је оцењен као највећи културни атрактор после Фестивала дувачких оркестара у Гучи.⁷³⁰ Виминацијум је део и *Мастер плана културно – историјске руте Пут римских царева*,⁷³¹ а према *Мастер плану Стиг – Кучајске планине*, Виминацијум је оцењен као најистакнутији туристички потенцијал, туристичка фасцинација и кључни инвестициони пројекат.⁷³²

Према *Просторном плану Града Пожаревца* из 2012. године општи циљеви туристичког развоја Града Пожаревца су функционална интеграција „Еколошке зоне Дунава“ (са богатством акваторијских и приобалних форми биодиверзитета), „Историјске зоне Дунава“ (са Виминацијумом и другим културолошким разноврсностима и етно-традиционалним догађајима) и Пожаревца са низом туристичких вредности. Оперативни циљеви развоја туризма су развој наутике на Дунаву, археолошког туризма у Виминацијуму, реконструкција и изградња инфраструктуре у функцији туризма, санација и модернизација постојећих објеката туристичког смештаја и угоститељских објеката, али и активно ангажовање локалног становништва уз брзу и ефикасну едукацију за послове туризма.⁷³³ У циљу допуне туристичке понуде предвиђено је да се површински копови који су завршили експлоатацију постепено рекултивишу као језерски и шумско-ливадски простори за спорт и рекреацију, спортски риболов и лов.⁷³⁴ Овим просторним планом, али и *Просторним планом подручја посебне намене Костолачког угљеног басена* из 2013. године предвиђено је и уређење постојећих и изградња нових излетничких и бициклистичких стаза, уређење постојећег спортског аеродрома у Костолцу и изградња новог спортско-

---

⁷²⁹ 021. „Od Dunava bismo mogli da zarađujemo 10 miliona godišnje, 22.01.2017“, <http://www.021.rs/story/Info/Biznis-i-ekonomija/154265/Od-Dunava-bismo-mogli-da-zaradjujemo-10-miliona-evra-godisnje.html>

⁷³⁰ UNWTO. *Мастер план одрживог развоја сеоског туризма у Србији*, 2011.

⁷³¹ ИНС Економски факултет Београд, *Мастер план Стиг - Кучајске планине – Бељаница*, 2012.

⁷³² Економски факултет Београд, *Мастер план културно – историјске руте „Пут римских царева“*, 2007

⁷³³ ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 42-43.

⁷³⁴ *исто*, 137.

туристичког аеродрома у близини Љубичева.⁷³⁵ У оквиру планираног саобраћајног коридора који се простире уз десну обалу Дунава, од границе са територијом града Смедерева, према Раму у општини Велико Градиште, предвиђена је и изградња пешачко - бициклическе стазе.⁷³⁶ Виминацијум је од стране *Европске бициклическе федерације (ECF)* уврштен у бициклическу *Euro Velo* руту бр. 6 (Атлант - Црно море) као пункт Д210,⁷³⁷ а налази се и на европској пешачкој стази број Е4, која иде од Шпаније до Кипра, а преко Француске, Швајцарске, Аустрије, Немачке, Аустрије, Мађарске, Румуније, Бугарске, Србије и Грчке.⁷³⁸

У *Стратегији одрживог развоја Града Пожареваца од 2017. до 2022. године*, констатује се да је један од потенцијала развоја овог подручја туризам, па се „стимулација туристичког развоја“ поставља као један од стратешких циљева развоја Града у оквиру акционог плана у оквиру кога су утврђени специфични циљеви, односно „унапређење туристичке инфраструктуре“ и „повећање обима туристичког промета и туристичке потрошње“.⁷³⁹ За њих су одређене појединачне мере развоја, а неке од најважнијих - које се односе на очување наслеђа, су израда пројектно-техничке документације за санацију објеката под заштитом Регионалног завода за заштиту споменика културе Смедерево, подршка уређењу и инфраструктурном опремању излетишта – Чачалица, Тодићеве виле (вила „Лепосава“), реконструкција зграда у градском језгру Пожареваца, инфраструктурни радови на унапређењу приступа заштићеним подручјима са зеленим површинама и парковима, уређење комплекса ергеле „Љубичево, као и подршка развоју еко/етно и руралног туризма. Према *Стратегији*, Виминацијум је уз Љубичево најважнија туристичка атракција Града коме је потребно развијати туристичку инфраструктуру.⁷⁴⁰

Прегледом акционог плана нацрта *Стратегије одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022*, може се видети да се очување и презентација наслеђа у овом плану посматрају само као начин да се испуне циљеви туризма, док се о

---

⁷³⁵ исто, 138

⁷³⁶ исто, 146-147.

⁷³⁷ EuroVelo„Serbia“, <http://www.eurovelo.com/en/eurovelos/eurovelo-6/countries/serbia>

⁷³⁸ Trildino, „E4“, <https://www.trildino.com/trace/continents-Europe/countries-Serbia/trails-E4>

⁷³⁹ *Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2017, 102, 134-137.

⁷⁴⁰ исто, 134-137.

култури пише само у виду „побољшања културног имиџа града“, односно да је приступ *Стратегије* према култури на неки начин предузетнички. Иако је наглашено да је улога културе „незамењива и у стварању отвореног друштва и неговању духа толеранције, разумевања, дијалога и поштовања различитости, стварању повољног амбијента за квалитетнији живот и рад,“ истовремено је истакнуто да је културно наслеђе Пожаревца „тренутно највећи туристички потенцијал који град има.“⁷⁴¹ Још је Ђорђе Мано-Зиси (1901-1995) тридесетих година прошлог века писао да добро заштићени, чувани и презентовани споменици могу бити велика вредност у развоју туризма, пишући и да „из наших старина извире култура, морална и економска регенерација наше средине“.⁷⁴² Ова његова изјава тада није имала много одјека, а ни много деценија касније. Од страха од уништења места од стране посетилаца, до непрепознавања постојања наслеђа од стране великог дела популације, а у оквиру друштвено-економске ситуације у којој се Србија налази у више последњих деценија, десило се да данас у држави постоји велики број културно-историјских места на које никада не дође ниједан посетилац, која су запуштена, закључана и препуштена пропадању. Туризам заснован на оживљавању ових простора може донети „економску регенерацију“, али не треба заборавити и на ону „моралну“ и „културну“ које обухватају много тежи посао у оквиру политика развоја.

Могући облици туризма у предметном пределу - У пределу Виминацијума се већ више од једне деценије развија **културни туризам** захваљујући археолошком парку Виминацијум, а у будућности би и други елементи простора требало да буду развијени у овом смеру. Оно што је, с обзиром на потребни ниво интервенција могуће предложити као прве потезе, је формирање два нова музеја. Планирани „Музеј Браничева“ на сопотском платоу и „Музеј рударства“ на простору затвореног копа „Кленовник“ би Сопотској греди доделили два веома важна садржаја. Ова два Музеја, са планираном етно-парком на оближњем простору, као и непосредна близина Цркве Светог Георгија, односно манастира Рукумија, уз будуће могућности презентације археолошких

---

⁷⁴¹ *исто.*

⁷⁴² Угљеша Рајчевић, Два века заштите уметничке баштине у Србији, *Саопштења* XXIX (1997): 244.

остатака више историјских слојева на Сопотском платоу, би ово узвишење над стишком равницом могли да учине изузетном презентационом целином. Вајфертова колонија, у подножју платоа, би након обнове грађевина могла постати једна нова презентациона целина, повезана са савременим индустријским наслеђем предела, али можда и више са наслеђем на самој греди, односно поменути „Музејом рударства“ и Тодићевим задужбинама.

Осим културног туризма, који на пределу може пружити највише могућности, а у који од *туристичких производа* препознатих *Стратегијом развоја туризма Републике Србије (2016-2025)*⁷⁴³, можемо убројити туризам градова, туризам манифестација и догађаја и посету културном наслеђу, у пределу Виминацијума постоје одређене могућности и за рурални туризам, наутички туризам, спа/wellness/здравствени туризам или транзитни туризам, такође препознате од стране поменуте стратегије. На основу свих наведених облика туризма, развијају се и производи везани за тематске руте, специјалне интересе и *MICE* (meetings - скупови, incentives – туризам који се односи на посебна интересовања, congresses – конгреси, exhibitions – изложбе). Осим стратегијом препознатих облика, овде је потребно поменути и експериментални туризам који можемо сматрати делом културног туризма, али и екотуризам и геотуризам, које можемо повезати са специјалним интересима, а можемо назвати и посебним облицима туризма.

Мајк Робинсон (*Mike Robinson*)⁷⁴⁴ сматра да је сваки туризам *културни туризам*, с обзиром да израста из одређених културних контекста, и да се фокусира на друге и њихова различита културна искуства. Он пише да овај туризам данас повезан са културом која је везана за искуство *начина живота* и друштвених веза са материјалним и нематеријалним наслеђем и више не укључује само музеје и историјске грађевине, већ и места популарне културе, као што су предели који су везани за неки филм или телевизијску серију, или су се појављивали у њима, куће познатих савременика, одређене продавнице и

---

⁷⁴³ Облици туризма и туристички производи препознати су од стране *Стратегије развоја туризма Републике Србије (2016-2025)* (Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, *Службени гласник РС, бр. 98/201*)

⁷⁴⁴ Марк Робинсон је професор из области културног наслеђа на Унверзитету у Бирмингему.

ресторани и др.⁷⁴⁵ Наведене промене публике која обилази места наслеђа су везане за повећање мобилности људи, посебно међу млађим генерацијама које данас више времена проведу у ресторанима, продавницама, на аеродромима, у хотелима, шетајући унаоколо, гледајући људе и посматрајући аспекте њихове културе у свакодневним праксама и понашању, него у галеријама, музејима и историјским грађевинама, а управо ови аспекти обичног живота су оно што туристи апсорбују и при повратку кући претварају у наративе сећања.⁷⁴⁶ Културни туризам зато може бити моћан механизам за разумевање других места и народа, не само кроз одабрана, „високо профилисана културна места“ и активности које можда нису прави представници друштва у коме се налазе, јер је наш први директни сусрет са другим културама вероватно најпре са менијем, конобаром и храном у неком ресторану.⁷⁴⁷

Важан део културног туризма је свакако посета културно-историјским знаменитостима, али и затвореним музејима. Међутим, све је важнији излазак из традиционалних оквира затворених (*glass-case*) музеја и покушај њихове повезаности са отвореним (*open-air*) музејима,⁷⁴⁸ али и настанак различитих малих музеја који не захтевају велика улагања и приказују колекције чији концепт није само историјско-уметничка вредност, већ и концепт тзв. *живе меморије*, према коме туриста прихвата само оно што му је интелектуално приступачно, што зависи од искуства, националности и старости туриста.⁷⁴⁹ Истраживања међу посетиоцима музеја су показала да они релативно кратко посматрају одређене предмете и да се углавном задржавају испред иконичних предмета као што је „Мона Лиза“, спектакуларних предмета као што су луксузни и богати артефакти, као и испред предмета са којима се могу идентификовати, као што су они из

---

⁷⁴⁵ M. Robinson, „The Experiences of Cultural Tourism“. U *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, urednica M. Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008), 20.

⁷⁴⁶ *isto*, 21-22.

⁷⁴⁷ *isto*, 23-24.

⁷⁴⁸ Martin Schmidt, „Archaeological Open-Air museums, some critical remarks“, u *Archaeological Open-Air Museums and the Dialogue with the Museum community*, ur. Gomez Gutierrez, M., 2015, 10.

⁷⁴⁹ M. Robinson, „The Experiences of Cultural Tourism“. U *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, urednica M. Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008) 21

савремених ратова, у којима је централни концепт већ поменуте *живе меморије*.⁷⁵⁰

У склопу све већег раста носталгије за подсетницима на прошлост, као што је сакупљање нечијих личних ствари, или свакодневних предмета интересантне теме, јавља се и оснивање тзв. **niche музеја**, односно музеја у малим просторима на необичним местима, у којима посетиоци траже неку врсту личне везе са културним наслеђем, чиме оно постаје за њих смисленије.⁷⁵¹ Један овакав мали музеј се налази баш у градском насељу Костолац, где је бивши рудар подземног рудника Петко Поповић, рођен 1933. године, у својој кући основао два музеја, и то Рударско-народни музеј „Ђорђе Вајферт“ са општом библиотеком и Приватни народни музеј „Тито“ са општом библиотеком. За посетиоце је чак припремио и помоћну кућицу за преноћиште у свом дворишту. У првом музеју, основаном пре више од двадесет година, постоји преко 3.000 експоната које је стари рудар сакупљао преко педесет година широм бивше Југославије - рударски алат, опрему, униформе, шлемове, фотографије, али и вагонет из XIX века из Вајфертовог рудника, као и многобројни предмети народне радиности. Музеј „Тито“ Петко Поповић још увек уређује, а изложено је преко 3.500 експоната, међу њима и Титов трonoжац из Кумровца. Петко би радо после своје смрти предао своју колекцију будућем музеју рударства.⁷⁵²

Просечан савремени туриста ће данас пре посетити неко место, ако је видео **филм о њему**, него ако га је нашао забележеног у књизи.⁷⁵³ За промоцију предела Виминацијума у туризму је интересантно независно непрофитно домаће удружење „Српска филмска асоцијација“ („Serbian Film Commission“), а у коме се налазе продуцентске куће и различити пружаоци услуга из области филма и телевизије, и које ради на промоцији употребе српских локација, инфраструктуре, опреме и екипа за потребе снимања иностраних филмова, под брeндом „Снимај у

---

⁷⁵⁰ *isto*. Као пример се може узети то да вијетнамске власти желе да промовишу вредности својих историјских храмова, док је једном броју туриста Американаца војно наслеђе Вијетнама из доба рата много интересантније (*isto*).

⁷⁵¹ *isto*, 24.

⁷⁵² Večernje Novosti Online, „Divi se liku i delu druga Tita, 18.10.2015“, www.novosti.rs/вести/србија.489.html:572388-Диви-се-лику-и-делу-друга-Тита

⁷⁵³ M. Robinson, „The Experiences of Cultural Tourism“. U *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, urednica M. Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008) 23-24.

Србији“ („Film in Serbia“). Локације могу предложити и локалне институције и приватна лица, а организација их онда може прихватити или не. Међу локацијама представљеним на интернет сајту ове асоцијације се налазе и различита места са територије Града Пожаревца, па је веома интересантно погледати шта је одабрано у овом виртуелном представљању Србије иностраним филмским ствараоцима, јер је то један од начина на које овај предео утиче на посетиоце и тако добија одлике инспиративног предела, а нуди се управо онима који инспирацију у пределима траже, односно филмским уметницима. Осим историјских грађевина града Пожаревца, као што је Народни музеј, Љубичева, хиподрома, брда Чачалица и етно-парка Тулба, овде је и градско насеље Костолац, представљено са фотографијама стамбених зграда изграђених после Другог светског рата, као и некадашњим путничким пристаном на Дунаву и баром Шугавица. Импресионирају и фотографије фасада виле „Лепосава“ и унутрашњости у рушевинама, а индустрија је представљена термолектранама и површинским копом „Дрмно“. У представљању локација је и предео села Рам, са импресивним фотографијама Дунава и турске тврђаве, а овде се налази и археолошки парк Виминацијум. Нажалост, велики број амбијената археолошког парка није приказан, а према фотографијама се види да датирају још из 2011. године. Интересантно је прочитати тагове према којима се ове фотографије претражују, а који осим уобичајених описних појмова, у случају Тодићеве виле, али и некадашњег дунавског пристана и градског насеља Костолац садрже појам *рушевина*, док код рамске тврђаве и археолошких остатака Виминацијума овај појам не постоји. Ово говори о томе да се појам рушевине код посматрача не тумачи као археолошки остатак неке историјске грађевине, већ као стање запуштености грађевине.

У амфитеатру и у централном дворишту Археолошког научно-истраживачког центра су сада снимљени научно-фантастични и бајковити кадрови филма „Марко Краљевић – Фантастична авантура из 2015. године“⁷⁵⁴, а у подземној сали Центра и кадрови епизоде домаће серије „Шесто чуло“ из 2010. године.⁷⁵⁵ Маузолеј је био инспирација за музички филм групе „Ван Гог“, под

---

⁷⁵⁴ IMDB „Marko Kraljević: Fantastična avantura“, http://www.imdb.com/title/tt3801426/?ref_=nv_sr_1

⁷⁵⁵ IMDB „Šesto čulo“ <http://www.imdb.com/title/tt1521826/>

именом „Три линије љубави“, а чији су кадрови снимани на овом локалитету, у пољима археолошког парка, али и у термоелектрани „Костолац Б“.⁷⁵⁶

Као што у презентацији организације „Српска филмска асоцијација“ пише, осим што филмске екипе плаћају употребу локације, они су у обавези да локације оставе у затеченом стању, али некада у складу са потребним дозволама, локације могу и унапредити и уредити за потребе филма или оставити трајно део сценографије, што свакако даје нову вредност овим локацијама.⁷⁵⁷ На овај начин популарна промоција предела може постати и важан сегмент његове заштите.

Марија Максин досадашњи развој археолошког парка Виминацијум описује како висок ниво одрживе употребе наслеђа у развоју **руралног туризма**, који даље објашњава као туризам који производи „рурално окружење“ за посетиоца, нудећи му комбинацију природних, културних и хуманих искустава која су типично рурална у карактеру.⁷⁵⁸ Овај карактер се може описати као комбинација културног и природног наслеђа, а контакт са природом и лични контакт са локалним становницима је оно што чини рурални туризам јединственим.⁷⁵⁹ Међутим, рурални туризам је много више нешто друго. Он се ослања на потребу градског становништва за одмором у тихим пределима и на свежем ваздуху. Он укључује посете природном и културном наслеђу, панорамске излете, али што је најважније, боравак на сеоским газдинствима⁷⁶⁰

Директна испитивања посетилаца Етно-парка Тулба поред Пожаревца су показала да је оно што посетиоце привлачи боравку у руралним срединама здрава храна, чист ваздух, могућност рекреације, домаћинска атмосфера, изостанак гужве и буке и ослобађање од стреса и свакодневних обавеза. Скоро сви испитаници су одговорили да слободно време проводе чешће у руралној него у

---

⁷⁵⁶ IMDB, „Tri linije ljubavi“, <http://www.imdb.com/title/tt0892108/reference>

⁷⁵⁷ Видети на: Film in Serbia, „O nama“, www.filminserbia.com/o-nama/?lang=sr. Српска филмска асоцијација организује и међународне конференције, а водила је и пројекат „Припремање Дунава за главну улогу у филмовима“, који је од 2013. године до 2015. године био подржан од Европске уније и „Аустријске развојне кооперације“ („Austrian Development Cooperation“) (Film in Serbia, „Projekat: Pripremanje Podunavlja za glavnu ulogu u filmovima“, www.filminserbia.com/o-nama/projekti/?lang=sr)

⁷⁵⁸ Marija Maksin, „Sustainable heritage utilization in rural tourism development in Serbia“. *SPATIUM International Review* 28 (2012): 37.

⁷⁵⁹ *isto*, 44.

⁷⁶⁰ Aleksandar Antić, Aleksandra Vujko, Tamara Gajić, „Tradicija kao pokretač razvoja turizma ruralnih destinacija“. *Škola biznisa* 2/2012(2012):9

урбаној средини. Изузетак чини популација старости од петнаест до двадесет пет година којима је одмор у граду привлачнији.⁷⁶¹

Села у процесима савременог развоја представљају тампон – зону, „регенеративни амбијент битан за еколошку равнотежу“, а све више су и место релаксације и одмора људи из градова.⁷⁶² Овакав рурални туризам за сада предео Виминацијума не може понудити, али то не значи да се у будућности неће отворити и прилике за боравак туриста у селу Костолац, Дрмно или Рам. Данас у ужој сеоској околини предела, само у селу Кличевцу постоји преноћиште.

Екотуризам се углавном развија у природним срединама и требало би да допринесе њиховом очувању и конзервацији, што ову врсту туризма одмах удаљава од могућности масовних посета.⁷⁶³ Дунавске аде и богата флора и фауна, са присуством ретких врста птица, свакако могу бити део овог облика туризма у пределу Виминацијума. Међутим, врло је тешко у условима деградиране животне средине данас замислити еко-туристу у пределу Виминацијума. Анализирајући резултате анкете спроведене 2011. године међу иностраним посетиоцима који долазе на Виминацијум крстарећи Дунавом могу се извести следећи закључци. Највећи број посетилаца је навео загађење ваздуха као велики проблем Виминацијума, а мирис угљенокопа су навели као потенцијални фактор одбијања посете парку и боравак у Археолошком научно-истраживачком центру, посебно оних који пате од астме или алергија. Многима је сметало смеће дуж прилазних путева кроз околна села.⁷⁶⁴ Из овога следи да туризам овог типа тешко може бити развијен у средини какав је простор Виминацијума, бар не у блиској будућности.

Прва дефиниција **геотуризма** је постављена 1995. године, а он представља обезбеђење интерпретације и услуга које омогућавају туристима да стекну знање и разумевање геологије и геоморфологије неког места (укључујући допринос

---

⁷⁶¹ *isto.*

⁷⁶² Milorad. Ribar, „Perspektive razvoja seoskih centara u Srbiji“, u *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji 2*, ur. R. Bogdanović, B. Stojkov, 103-126 (Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000), 113.

⁷⁶³ Medet Yolal, „Geotourism and Geoparks: The Case of Kizilcahamam-Çamlidere Geopark (Turkey)“, u *Contemporary Trends in Tourism and Hospitality - Collection of papers*, ur. Mimica-Dukić, Neda, 123-131 (Novi Sad: Faculty of Science, 2011), 124.

⁷⁶⁴ Из анкете спроведене међу посетиоцима Виминацијума 2012. године.

развоју наука о Земљи) изнад нивоа чисте естетике простора.⁷⁶⁵ У новије време је дефинисан као облик туризма у природној области који се специфично фокусира на геологију и предео, промовишући туризам гео-места, конзервацију геодиверзитета и разумевање земаљских наука, а који је заснован на пет кључних принципа: геолошка основа (заснован на геонаслеђу Земље), одрживост (економски исплатив, подршка заједници и геоконзервацији), едукативност (постигнута кроз гео-интепретацију), позитиван утицај на локално подручје и стварање туристичког задовољства.⁷⁶⁶ Међутим, циљ геотуризма је одржавање карактера места, па он није само путовање у ненарушене природне области или центре људске активности, него путовање на одредишта где природа и људи заједно производе предео.⁷⁶⁷

Концепт геопарка је настао средином деведесетих година XX века, као одговор на потребу да се заштите и увећају вредности предела који су важни за историју Земље.⁷⁶⁸ Геопарк је географски дефинисана област која садржи један или више локалитета геонаслеђа, одабраних на основу научног значаја, реткости или сценичности, или њихове везе са геолошком историјом, догађајима и процесима, а додатни квалитет представља њихова веза са археолошким, еколошким, историјским или културним вредностима.⁷⁶⁹

---

⁷⁶⁵ Medet Yolal, „Geotourism and Geoparks: The Case of Kizilcahamam-Çamlidere Geopark (Turkey)“, u *Contemporary Trends in Tourism and Hospitality - Collection of papers*, ur. Mimica-Dukić, Neda, 123-131 (Novi Sad: Faculty of Science, 2011), 124

⁷⁶⁶ *isto*, 124-125

⁷⁶⁷ *isto*, 125.

⁷⁶⁸ UNESCO. *Operational Guidelines for UNESCO Global Geoparks*, http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/SC/pdf/IGGP_UGG_Statutes_Guidelines_EN.pdf.

⁷⁶⁹ Godfrey S. Nowlan i dr. „Protection of Geological Heritage: A North American Perspective on Geoparks“, *The George Wright Forum* 27/1 (2010):46. У 2001. години представници светских геопаркова су се састали у средишту Унеска и формирали „Глобалну мрежу геопаркова“ („Global Geoparks Network – GGN“), а 2015. године су земље чланице Унеска ратификовале стварање „Унескових глобалних геопаркова“ („UNESCO Global Geoparks“) (UNESCO Earth Sciences, „Unesco Global Geoparks“, <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/earth-sciences/unesco-global-geoparks>). Према Унесковим *Оперативним смерницама* из 2002. године, предели и геолошке творевине су кључни сведоци еволуције наше планете и одређују наш будући одрживи развој, а „Унесков глобални геопарк“ одређују као појединачну, јединствену географску област где се местима и пределима од међународног геолошког значаја управља преко холистичког концепта заштите, едукације и одрживог развоја, који има јасно дефинисане границе, користи геонаслеђе у вези са другим аспектима природног и културног наслеђа области и промовише свест о темама данашњег друштва у контексту динамичног развоја планете на којој живимо (UNESCO. *Operational Guidelines for UNESCO Global Geoparks*, http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/SC/pdf/IGGP_UGG_Statutes_Guidelines_EN.pdf).

У Србији је евидентиран велики број геолошких, геоморфолошких, спелеолошких и неотектонских локалитета. Неки од њих се налазе управо у близини Виминацијума, односно уз леву обалу Дунава, а са друге стране Костолачког острва и Рама. То су: лесни платои Думача (део Делиблатске пешчаре) и лесни профили поред села Дупљаја, Мали Песак, фосилни меандри реке Нере и реке Караш и Лабудово окно. Процес заштите меандера Караша и Нере и Малог Песка је у току, као дела Предела изузетне вредности „Караш-Нера“. Већ поменуто Лабудово окно, Рамсар подручје од 2006. године, обухвата обале Дунава и Нере, острва Жилава, Чибуклијска и Завојска Ада, као и меандре реке Караш са ушћем Нере у Дунав.⁷⁷⁰

Фокус геотуризма је на промоцији и научној интерпретацији елемената предела, често преко рута које повезују одређена места као илустрације геолошке историје једног региона. Он је на неки начин шири појам од самог екотуризма и осим природе Дунава, за његов развој на простору Виминацијума је интересантан управо деструктивни фактор у пределу, односно површински коп угља. Иако звучи парадоксално, рударство, као једна активности које највише уништавају природну средину, може донети суштински важне информације о историји планете Земље, а многа места рударства су потенцијални локалитети геонаслеђа и палеонтологије која заслужују заштиту током и након експлоатације ресурса.⁷⁷¹ Такав простор је и површински коп „Дрмно“ где је место налаза скелета мамута „Вике“ и према *Просторном плану Града Пожареваца и Просторном плану Костолачког угљеног басена* препознато као важан палеонтолошки локалитет. Међутим, приоритетна активност овог простора је експлоатација угља и очување овог локалитета је било неодрживо, баш као што је неодржива могућност презентације геонаслеђа у простору површинског копа „Дрмно“. Након завршеног дела експлоатације, а током обимног процеса рекултивације земљишта, могуће је неку од активности усмерити и на презентацију геолошких слојева који су постали видљиви током експлоатације, па у њему и презентовати нешто од истраженог палеонтолошког наслеђа. Такође, у склопу могућег покретања

---

⁷⁷⁰ Jovana Boškov i dr. „Perspectives for geotourism development in the Bela Crkva municipality (Serbia)“, *Acta Geoturistica* 6/1(2015):2-6, 9.

⁷⁷¹ Nemanja Tomić i dr. „Exposing mammoths: From loess research discovery to public palaeontological park“, *Quaternary International*, vol. 372(2015): 142-143

геотуризма у пределу Виминацијума не сме се заборавити напред поменуто лежиште црвенке и каменолом у Раму, који геотуризам повезују са културним туризмом.⁷⁷²

Као што је кроз анализу **концепта путева културе** напред у дисертацији приказано, мрежа елемената наслеђа на одређеној географској територији значи међусобно повезивање природног, материјалног и нематеријалног наслеђа. Путеви културе доприносе бољем разумевању и интерпретацији наслеђа које се на рути налази, али најпре развоју простора на којима се простиру уз помоћ туризма који захтева развој комплементарних делатности, као што су угоститељство са производњом хране или локално занатство.

Република Србија је део *Парцијалног споразума Савета Европе о путевима културе*, а у оквиру кога има могућност да учествује у сертификованим европским рутама. У нацрту *Националне стратегије развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027. године* се прикључење Србије европским путевима културе види у служби циља развоја културног туризма, а посебно Дунавског региона.⁷⁷³

У случају предела Виминацијума његово **античко наслеђе**, заједно са производњом вина као традиционалном људском делатношћу, укључено је у већ поменуто културну руту „**Рута римских царева и дунавска рута вина**“ („The Roman Emperors and Danube Wine Route“)⁷⁷⁴ насталу по угледу на руту „**Путевима римских императора**“ („*Itinerarium Romanum Serbiae*) коју је

⁷⁷² За тему ове дисертације је интересантно поменути „Тоскански парк рударења у Италији“, који је проглашен Унесковим глобалним геопарком (Tuscan Mining Park Unesco Global Geopark). У њему је рударење почело још пре 3.000 година, најобимније активности су трајале у периоду XIX и XX века, а последњи рудник је затворен крајем XX века. Парк покрива неколико општина које су слабо насељене. У њему се могу видети геолошки процеси као што су термални извори, гасови, и испарења, али и термални базени који су се користили у потекла два века за производњу бора и електричне енергије, као и древна подводна клизишта, доказ о древном океану и разни фосили. Кроз шуме пролазе пешачке стаазе којима се откривају археолошки и геолошки локалитети, а у парку се одржавају радионице, туристичке туре, посете рудницама и изложбе (UNESCO Earth Sciences, „Tuscan mining park unesco global geopark (Italy)“, <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/unesco-global-geoparks/list-of-unesco-global-geoparks/italy/tuscan-mining-park/>)

⁷⁷³ Стратегија развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027, нацрт, <http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/predlog-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027--predlog-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027-.pdf>, 114-115

⁷⁷⁴ EIOCR. “The Roman Emperors and Danube Wine Route”, culture-routes.net/routes/the-roman-emperors-and-danube-wine-route

промовисао Археолошки институт Београд, у оквиру пројекта *IRS - Виминацијум, римски град и легијски војни логор - истраживање материјалне и духовне културе становништва, применом најсавременијих технологија даљинске детекције, геофизике, ГИС-а, дигитализације и 3Д визуализације*, којим руководи др Миомир Кораћ, а који је финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја, и то као пут који повезује римске градове, логоре и утврђења у Србији на чијој територији је рођено осамнаест римских императора, уз могућност за његово повезивање са осталим античким градовима у околним земљама.

На замишљеној рути „Путевима римских императора“ дугачкој 600 km, налазе се Сремска Митровица (*Sirmium*), Београд (*Singidunum*), Костолац (*Viminacium*), Кладово (*Diana*), Ђердапска клисура (Трајанова табла и мост), Зајечар (*Felix Romuliana*), Ниш (*Naisus u Mediana*) и Лебане (*Iustiniana Prima*). Предвиђено је да се уређивањем и опремањем локалитета и њиховом примереном презентацијом, постављањем комплетне путне сигнализације дуж руте, али и изградњом научно-истраживачких и визиторских центара и смештајних пансиона, привуку међународни туристи и научници који би куповином сувенира и улазница, али и плаћањем свог боравка и рада у центрима и пансионима, помогли напретку привреде Србије. Процењено је да би сто пансиона могло запослити од 800 до 1.000 локалних становника и посредно још од 3.000 до 4.000 људи у подршци њиховом функционисању.⁷⁷⁵ Реализацијом руте би се створили услови за покретање економског развоја неразвијених делова Србије, дошло би до изградње и модернизације саобраћајне и свих других инфраструктура, подизања нових објеката, развоја трговине и занатства, а рута би била изузетно важна у развоју свести локалног становништва о међународном значају културног наслеђа на њиховом подручју.⁷⁷⁶ Добијена средства од развоја туризма би могла да се уложе у даља научна истраживања и заштиту у презентацију локалитета, односно била би омогућена стална усавршавања и рад научника и стручњака, као и

---

⁷⁷⁵ Marija Maksin i dr. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2011), 342; Snežana, Golubović, Miomir Korać, „Bringing to life the ancient city of Viminacium on the Danube“, u *Presenting the Romans: Interpreting the frontiers of the Roman Empire World Heritage Site*, ur. Nigel Mills (Woodbridge: Boydell Press, 2013), 72; Miomir Korać, „Pre-Feasibility Study Itinerarium Romanum Serbiae“, *Archaeology and Science* 9/2013 (2014)

⁷⁷⁶ Marija Maksin i dr. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2011), 318, 338.

образовање млађих генерација кроз летње школе и радионице, али и континуирана заштита истражених грађевина. С обзиром на тему руте и њен европски значај, она има много шири циљ деловања од локалне мреже археолошких локалитета у Србији. Укључивањем у остале сличне европске руте, међусобно може повезати научнике широм Европе. Тако би постала и део глобалне мреже научних установа и имала позитиван утицај на развој археолошке и других наука у Србији.

У прилог овој рути која развија комплементарне делатности иде и чињеница да се културно наслеђе често користи као *арена* за различите спектакле, која ресторанима, продавницама и местима за конференције даје додатну вредност, подстиче локалну производњу продајом локалних производа, а посебно када је у питању брендирање производа, регија и локалитета засновано на културном наслеђу.⁷⁷⁷ Културно наслеђе постаје *мамац* за друге делатности које од њега профитирају.⁷⁷⁸ Иако истраживања показују да туриста који је одлучио да посећује места културног наслеђа потроши 60% више новца дневно у поређењу са оним који је дошао на летовање и одмара се, само 6-10% од овог новца се потроши на обилазак самог локалитета, док се остатак потроши у околним местима које туриста посети, као и за додатне садржаје.⁷⁷⁹

На основу ове идеје и са темом осамнаест римских императора је 2007. године настао и национални *Мастер план културно-историјске руте Пут римских царева*, који је Влада Републике Србије са Министарством економије и регионалног развоја наручила од Економског факултета у Београду.⁷⁸⁰ Знатно касније, 2013. године, новоосновани *Дунавски центар за компетенцију* (Danube Competence Center) је започео промоцију поменуте двојне руте „Рута римских царева и дунавска рута вина“, без ослањања на римске императоре рођене у Србији, а повезујући римска археолошка налазишта Србије, Бугарске, Хрватске и Румуније кроз тему римских императора који су владали са простора дунавске границе и водили војске дуж ње, и тему производње вина. Убрзо је, већ 2015.

---

⁷⁷⁷ Т. М. Nypan, “The Economics of Built Heritage“, u *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, ur. M. Lehtimäki (Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008) 59-60.

⁷⁷⁸ *isto*, 61

⁷⁷⁹ *isto*.

⁷⁸⁰ Економски факултет Београд, *Мастер план културно – историјске руте „Пут римских царева“*, 2007

године, ова рута постала део Европских путева културе, које промовише Савет Европе. Што се тиче Србије, на рути су Илок, Нови Сад, Сремски Карловци, Сремска Митровица, Београд, село Костолац, Неготин, Зајечар, Ниш и Кладово, са својим локалитетима и винаријама.⁷⁸¹ Рута је од стране Министарства трговине, туризма и телекомуникација прикладно обележена, односно изведена је њена путна сигнализација са таблама које представљају места везана за римске императоре, односно винске регионе.

Иако су истовремено промовисане две сличне руте, оне не би требало да конкуришу једна другој. Тема императора везаних за дунавску границу није јединствена и специфична прича, баш као ни одабир држава које су део наведене руте, с обзиром да би и друге државе на римском дунавском лимесу требало да буду део руте да би концепт био заокружен. Вероватно је зато концепту придружена тема винске производње. С друге стране, осамнаест императора рођених на данашњој територији Србије, што је тема првобитне културне руте, податак је који изненађује и домаће и иностране посетиоце, и у овом смислу Србију уз Италију (у којој је рођено највише императора) издваја од осталих држава на чијим територијама је некада било Римско царство. Иако је рута замишљена на територији Србије, њен међународни значај је неоспоран, али би много већи утицај имала када би сличне руте постојале и у другим државама и међусобно се повезале. Овој рути тема вина није потребна, јер је концепт јасан, а тема путева вина као рута већ постоји у Србији, под именом „Путеви Вина Србије“. Управо у склопу предела Виминацијума, може се поменути винарија у селу Кличевац, која у „Руту римских царева и дунавску руту вина“ није укључена, али је део руте „Златни брег - Пут вина Смедерево“, једног сегмента културне руте „Путева Вина Србије“. Ова рута повезује винске подруме у Крњеву, Смедереву и Кличевцу.⁷⁸² Преклапање рута је пожељно, али оних које имају различите теме, а исте елементе. Међутим, овде се види да две руте обухватају сличне теме, али не и исте елементе, односно, да иако је чак на Дунаву, винарија у Кличевцу није део руте „Руте римских царева и дунавска рута вина“.

---

⁷⁸¹ EIOCR. “The Roman Emperors and Danube Wine Route”, culture-routes.net/routes/the-roman-emperors-and-danube-wine-route

⁷⁸² Рашко Властелица, *Путеви вина Србије* (Београд: ТОС, 2011)

С обзиром да је „Рута римских царева и дунавска рута вина“ препозната од стране Савета Европе, а да друга рута није још увек званично установљена, одговорност на званичној рути је велика. Међутим, она промовише места користећи резултате локалних иницијатива и иницијатива управа музеја и историјских места, односно археолошких налазишта, и стручњака који у њима раде, кроз одржавање стручних излета, радионица и конференција, без конкретних резултата на развоју туризма. Искуство које је археолошки парк Виминацијум стекао у промоцији археолошким наслеђем у развоју туризма током више од једне деценије трајања може бити драгоцен свим другим локалитетима на званичној рути. Такође, рута „Путевима римских императора“ садржи концепт развоја региона са конкретним предлозима, и као модел узима археолошки парк Виминацијум који је пример који заиста и утиче на локални развој, што би „Рута римских царева и дунавска рута вина“ требало такође да укључи у своје циљеве.

С друге стране, аутори из Географског института “Јован Цвијић” су 2014. године критички анализирали руту „Пут римских царева“, која је обрађена кроз напред поменути мастер план. Оценивши културно-историјски значај свих локалитета на рути као несумњив, а број атрактивности за специјализоване сегменте заинтересоване за археологију и историју као довољан, закључили су да атрактивност руте за сада није довољна да привуче значајнији број туриста, који „иако заинтересовани за културу и историју нису њоме примарно мотивисани“.⁷⁸³ Они су оценили да је неопходно увести додатне садржаје и унапредити систем доживљаја руте, унапредити програме везане за инфраструктуру и супраструктуру, као и системе интерпретације и анимације на локалитетима.⁷⁸⁴ Новоформирана „Рута римских царева и дунавска рута вина“ је обухватила и додатне археолошке локалитете, али и винска подручја, која су углавном више развијена од археолошких налазишта, што је у складу са препоруком. Међутим, осим Виминацијума, до сада ниједно археолошко налазиште на рути не поседује у довољној мери садржаје које аутори помињу као важне за њен туристички развој. Ово говори у прилог претходној тези да археолошки парк Виминацијум може да

---

⁷⁸³ Александра Терзић, Жељко Бјељак, Радмила Јовановић. „Заштита, ревитализација и употреба наслеђа кроз систем формирања културних рута: евалуација Мастер плана *Путримскихцарева*“, *Kultura* 143 (2014): 330

⁷⁸⁴ исто.

помогне у предлозима за развој и других археолошких налазишта на званичној руту. На крају, једини који тему римских императора и римског наслеђа у Србији у свету заиста и афирмише је сам Археолошки институт Београд са археолошким парком Виминацијум који током неколико последњих година организује изложбе на ову тему широм света, а које привлаче више десетина хиљада посетилаца.⁷⁸⁵

Можемо речи да различитост рута које обрађују сличне теме не треба да се заснива на *избацивању* одређених елемената, већ на различитом приступу у њиховој презентацији. Такође, током промоција елемената у оквиру једне руте требало би да се промовишу и друге руте којима ти елементи такође припадају. Иако је вероватно мали број таквих посетилаца, љубитељи вина не морају бити сви нужно и љубитељи римског наслеђа. Зато љубитељ вина, а посетилац винарије у Кличевцу, који није заинтересован за археолошко налазиште Виминацијум, неће отићи у његов обилазак ако му се у самој винарији не понуди прича о римским царевима и вину. Руте морају имати своја чворна места на којима се преклапају. Овде се чини да винарију у Кличевцу истичемо у односу на археолошко налазиште Виминацијум, што свакако није намера, већ само показује да чворна места на рутама нису нужно и места која на неки начин можемо одредити као најзначајнија, али су свакако раскрснице од којих посетиоци могу кренути у различитим правцима.

Индустријско наслеђе предела је такође у Србији разматрано са стране концепта путева културе, и то од стране српског дела *Радне заједнице Подунавских земаља* (ARGEDonaulander) која финансира, контролише и реализује пројекте у области очувања европске баштине. Још пре једне деценије израђена је „Културна мапа српског дела Подунавља“ где је, између осталог, обухваћено и индустријско наслеђе на простору лево и десно од реке Дунав 50 km и укупној дужини од 550 km. Из овога су проистекле идеје за трасе могућих рута индустријске културе нашег дела Подунавља са полазиштима из Београда и Новог Сада,⁷⁸⁶ које нажалост нису реализоване, а индустријско наслеђе Костолца њима није обухваћено.

---

⁷⁸⁵ Viminacium, „Izložbe održane u inostranstvu“. <http://viminacium.org.rs/izlozbe/izlozbe-u-inostranstvu/>

⁷⁸⁶ Рифат Куленовић, „Индустријско наслеђе српског дела Подунавља“, у *Са бедекером по југоисточној Европи*, ур. Костић, Ђ. (Београд: Балканолошки институт САНУ и Народни музеј у Београду, 2005), 134-135

Као један вид индустријске руте се може посматрати рута *Кластера путева културе*, под именом „Путевима Тесле“, а која обухвата старе хидроелектране у Србији, али на којој су као важне тачке издвојене и хидроелектрана „Ђердап“ и термоелектране „Никола Тесла А и Б“ (термоелектране у Костолцу нису у оквиру руте) као и Музеј Николе Тесле у Београду, и бројна места у Србији која повезујемо за Николу Теслу на различите начине.⁷⁸⁷ Индустријска рута коју је осмислио *Кластер путева културе* је и рута „Путеви рударства – Балкан колевка металургије“. Она у једну руту повезује Бор, Мајданпек, Краку-лу-Јордан и Беловоде, али и Сењски рудник, Алексиначке руднике и руднике код Књажевца.⁷⁸⁸ Повезивање рудника угља са рудницима металне руде у једну руту је интересантно, али овде недоследно изведено, јер нису укључени сви рудници угља, па ни рудник Костолац. С друге стране, изостављен је и рудник металних руда на Руднику. Данашња ситуација везана за Косово је вероватно утицала на промотере руте да овде не буду укључени ни рудници метала и угља из овог региона, иако Ново Брдо има посебно место у историји рударења у Србији, али и Трепча. Осим овога, сам назив руте не укључује руднике угља, а с друге страна рута под овим именом сасвим добро може функционисати и без рудника угља, и имати посебно занимљиву причу, посебно као веза места концентрисаних у источној Србији (од којих се једино удаљава Рудник). Такође, рудници угља могу формирати посебну руту у којој би свакако морао бити укључен и Вајфертов рудник у Костолцу. Интересантно је да је Ђорђе Вајферт индустријалац који повезује велики број рудника у Србији

---

⁷⁸⁷ Оно што је интересантно код ове руте је да она укључује и елементе као што је представа „Тесла или прилагођавање анђела“ која се изводи у Народном позоришту, као и места које је Никола Тесла у Београду посетио приликом његове једине посете овом граду, као што су Народни Музеј, Калемегдан и Стари Двор. Такође, приликом туристичке посете хидроцентрали у Ужицу, са њом је повезана „Шарганска осмица“, а са објашњењем да су и једна и друга у Креманском пророчанству представљене као чуда технике са почетка XX века, на шта је повезана и посета самом селу Кремна. Манастир Шишатовач на Фрушкој Гори је означен као место чија је лековита вода излечила младог Николу Теслу. Међутим, рута је укључила и предање о светлости у облику белог голуба која се овде појављивала вековима и због које је краљ Драгутин и подигао манастир, повезујући исту светлост са визијама које је Никола Тесла имао током живота и љубављу коју је гајио према голубовима. Рутом су обухваћени и Неготин, родно место Ђорђа Станојевића, родна кућа Јована Јовановића Змаја, који је био Теслин омиљени песник, и Идвор, место рођења Михаила Пупина. Овде се види колико је нематеријално наслеђе важан елемент у формирању једне руте, који јој даје разноликост и ширину, али и колико је различитих простора који се на неки начин могу повезати рутама, чак и оних за који наизглед и не помишљамо да могу бити у некој вези. О рути видети на: TeslaWays, “Projekti”, <http://www.teslaways.rs/index.php?page=10&id=1>

⁷⁸⁸ Manuela Graf, “Industrijski putevi kulture“, *List saveza energetičara – Energija, ekonomija, ekologija* 2(2013): 328-335.

међусобно, без обзира на врсту руде. Тако би веза између две могуће руте, оне „металуршке“ и оне „угљарске“ био управо он, с обзиром да је руднике у Бору и Мајданпеку оторио захваљујући капиталу стеченом у Костолацу, а у њима су у почетку радили инжењери и рудари из Костолаца. На овај начин посматрано, костолачки рудник има више везе са Бором него са Сењским рудником. Ако ове руте покушамо даље да развијемо, на начин како је то урађено са „Путевима Тесле“, онда се костолачки рудник може повезати са београдском термоелектраном „Снага и светлост“, која је како је напред речено, пројектована да у потпуности користи костолачки угаљ. Костолац је повезан и са другом београдском термоелектраном, односно старом Дорћолском централом у којој је данас Музеј науке и технике. Њени димњаци су 1946. године срушени, простор је адапиран у магацине, радионице и гараже, а машине су пренете у Костолац да би биле монтиране у термоелектрани „Мали Костолац.“

Оно што је још један веома важан елемент који повезује простор Виминацијума са рутом „Путеви рударства“ је веза античког Виминацијума и Краку Лу Јордана, римског металуршког центра и административног центра који је контролисао производњу злата у периоду од краја III века до краја IV века, а чији остаци се данас налазе у селу Бродица, поред Кучева, на ушћу Бродичке реке у реку Пек.⁷⁸⁹ Мада је од 1983. године заштићен као културно добро од изузетног значаја⁷⁹⁰ и једини је у Браничевском округу који овај статус има осим Виминацијума, данас није презентован и скоро да је невидљив. Између I и IV века, рудници Горње Мезије, са подручја данашње источне Србије, су били један од главних добављача Царства металима, посебно сребром, оловом, златом, гвожђем и бавром, а оно што је овај регион сврставало у најзначајније за империју је било злато из долине Пека.⁷⁹¹ Иако је Пинкум на ушћу Пека у Дунав, био управни центар ове издвојене рударске области, Виминацијум је као главни град провинције чији је област била део, имао веома развијено занатство везано за метале који су стизали из њега, односно металуршко-ливачке и јувелирске занате.

---

⁷⁸⁹ Miodrag Tomović, „Kraku Lu Jordan and gold mining and metallurgy in antiquity“. *Старинар* L(2000):176

⁷⁹⁰ РЗСК Смедерево. „Рударско металуршки комплекс Краку лу-Јордан“, <http://spomenikikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/rudarsko-metalur-ki-kompleks-kraku-lu-jordan>

⁷⁹¹ Miodrag Tomović, „Kraku Lu Jordan and gold mining and metallurgy in antiquity“. *Старинар* L(2000):155-156.

Метали из рудника Пека су налазили свој речни или друмски пут до виминацијумских радионица и ковнице новца и уопште омогућавали њихов плодан и интензиван рад, који је по значају некада превазилазио и оквире саме провинције.⁷⁹²

На основу изнетог можемо закључити да је за одрживи развој туризма подручја значајно активирање и повезивање различитих врста материјалног наслеђа у културне руте, како би се нагласили нематеријални елементи предела, увек повезани са његовим природним одликама које су и утицале да градитељско наслеђе настане. Као што је за проширење руте „Путевима Тесле“ предложен обилазак фабрика тканина, с обзиром да су хидроелектране често и грађене у сврху функционисања ових фабрика, тако се проширење рударских рута може повезати и са пиварама због чијег рада је Вајферт започео истраживање угља у Костолцу, а то даље може водити и ка другим местима путем многобројних веза.

Стари Вајфертов рудник у Костолцу није на једној културној рути и тешко је да ће се ово и десити пре него што буде решено стање грађевина рудничке колоније. Вишегодишње затварање очију пред проблемом стамбеног простора Рома у селу Костолац не чини ситуацију лошом само за њих као људе којима недостају основни услови за живот, већ и за културно наслеђе, које чак и Роми, како год то неке звучало апсурдно, препознају као такво. Један од њих је рекао: „Добро је за музеј, али не и за живот“.⁷⁹³

5.4.7 Унапређење заштите и презентације предела кроз учешће локалног становништва и будући утицај предела на становништво

Оно што може представљати препреку код развоја културног предела Виминацијума и давања му универзалног значења развојем туризма је *културна меморија* локалног становништва која представља *залиху знања* из које нека група извлачи свест о свом јединству и посебности.⁷⁹⁴ Зато се општи развојни пројекти за више различитих села не смеју се примењивати, а развој који није планиран на

⁷⁹² Драгана Спасић – Ђурић, *Град Виминацијум* (Пожаревац: Народни музеј, 2015), 47

⁷⁹³ Marija Dukić, „Industrijsko nasleđe: Kontraevolucija, *Biznis i finansije* 90/2012(2012):70-73.

⁷⁹⁴ John Assmann, Jan Czaplicka, “Collective Memory and Cultural Identity“, *New German Critique* (Ithaca) No. 65(1995):130

основу конкретног села, његове традиције, културе, обичаја и људи који у њему живе не даје позитивне резултате.⁷⁹⁵ Да је у планирању и остваривању одлука у оквиру процеса стварања једног културног предела веома важно учешће локалне заједнице, показују и напред поменути примери рехабилитације индустријских грађевина и простора из Рура и Лапоније, где је, иако мање монументалан, успешнији постао овај други пројекат, а који је од почетка укључио локалну заједницу и који је у њеним оквирима и развијен. Међутим, укључивање постојећих локалних заједница у планирање пројеката у историјским местима увек мора бити у складу са њиховим социјалним капиталом, па овај процес у пределу Виминацијума, и поред досадашњег успеха током њихове интеграције у развој археолошког парка, захтева велико стрпљење.

Улога припадника локалне заједнице у Археолошком парку Виминацијум се негује од самих почетака његовог савременог развоја. Након што су вековима били део пољопривреде, њихов живот се убрзано мења од почетака индустријализације, а посебно током последњих деценија са нестанком обрадивог земљишта као последицом рударских активности.⁷⁹⁶ С друге стране, после посматрања археолошког налазишта Виминацијум као места преко кога се може брзо обогатити, што је у виду обимних нелегалних ископавања ескалирало деведесетих година XX века, млади припадници локалне заједнице су данас запослени у археолошком парку Виминацијум, њихов лични доходак зависи од туристичких прихода парка⁷⁹⁷ а Виминацијум виде на другачији начин - као своје сопствено културно наслеђе.⁷⁹⁸ Наиме, осим што већ деценијама са члановима истраживачког тима Виминацијума учествују у археолошким ископавањима, од почетка развоја археолошког парка раде и као особље на одржавању објеката, у склопу услужних делатности и у изради сувенира. Ово учешће их, у складу са

---

⁷⁹⁵ Mirjana Dragičević-Šešić, „Očuvanje kulturnog identiteta i kolektivnog sećanja sela kao uslov integralnog razvoja“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 90(1991): 45

⁷⁹⁶ Emilija Nikolić, Mirjana Roter-Blagojević, “A New Dialogue Between Past and Future – the Archaeological Site Viminacium within the New National and International Frameworks”, u *19th International Conference and General Assembly of the Experts Fondazione Romualdo Del Bianco – Life Beyond Tourism: HERITAGE for PLANET EARTH 2017: Smart Travel, Smart Architecture, Heritage and its Enjoyment for Dialogue –Proceedings*, urednica Corina Del Bianco (Florence: Masso delle Fate Edizioni 2017), 201.

⁷⁹⁷ Marija Maksin i dr. *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji* (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2011), 340.

⁷⁹⁸ Miomir Korać, Emilija Nikolić, Milica Tapavički-Ilić. “Archaeological park of Viminacium: Beautifying A Community by Cultural Heritage”, *Archaeology and Science* 11/2015(2016):109-110.

Међународном повељом туризма (*International Cultural Tourism Charter*), охрабрује да покажу директно интересовање за бригу о наслеђу и његово очување, али им и олакшава разумевање и препознавање његовог значаја.⁷⁹⁹

Становништво се развија и мења своја обележја под директним и индиректним утицајем друштвеног развоја, али те утицаје не прима пасивно, већ их свесно мења и претвара у одлуке и понашање.⁸⁰⁰ Резултат друштвеног утицаја на демографски развој зависи од начина на који становништво реагује на одређену ситуацију, а начин реаговања свакако зависи од структуре и обележја становништва. Норме диктиране споља и наметнуте од стране глобалног друштва, различито прихватају одређене заједнице, посебно у селима, и те разлике су онда израз културних специфичности средине.⁸⁰¹ Зато идентитет, према Бернару Напу и Питеру ван Домелену (*Peter van Dommelen*), „није само нус-продукт припадања некој заједници, нити појединци поседују идентитет“, а „индивидуални или колективни идентитети које сами себи приписујемо нису урођени или фиксирани“, већ настају и мењају се у друштвено-политичким, историјским, контекстуалним, географским и многим другим условима.⁸⁰² Управо су сталне историјске трансформације предела Виминацијума узрок нестанка и промена постојећих, односно настанка нових идентитета његовог локалног становништва.

Утицај индустријализације - Процес индустријализације и урбанизације након Другог светског рата је довео до великих миграција сељака у град. Неки од њих су се преласком у град полако изједначили са радницима из града и потпуно оставили село, а неки су и даље одржавали везе са њим. Социолог сеоских заједница Цветко Костић (1912 – 1985) је још педесетих година прошлог века писао о „сељацима индустријским радницима“ као о доста сложеној друштвеној

---

⁷⁹⁹ ICOMOS. *International Cultural Tourism Charter (Managing Tourism at Places of Heritage Significance)*, https://www.icomos.org/charters/tourism_e.pdf

⁸⁰⁰ Alica Wertheimer-Baletić, *Demografija - Stanovništvo i ekonomski razvitak* (Zagreb: Informator, 1982), 6

⁸⁰¹ Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2010), 11.

⁸⁰² Bernard A. Knapp, Peter van Dommelen, „Material Connections: Mobility, Materiality and Mediterranean Identities“, у *Material Connections in the Ancient Mediterranean: Mobility, Materiality and Identity*, ur, Knapp, A. B., van Dommelen (London and New York: Routledge, 2010), 4-6. Питер ван Домелен је професор археологије и антропологије Браун Универзитета (Brown University) на Роуд Ајленду у САД, и директор Јуковски института (Joukowsky Institute) за археологију и антички свет на истом универзитету.

категорији.⁸⁰³ У случају села у пределу Виминацијума, ово питање је још сложеније, с обзиром да се индустрија, почетно развијана на простору села, након Другог светског рата развијала у граду, а затим је њен развој усмерен поново на село отварањем површинског копа „Дрмно“, док тип индустрије који заувек одузима пољопривредно земљиште, ситуацију по сеоско становништво чини још тежом.

У периоду одмах након Другог светског рата на територији Пожаревца је настала велика миграција из села у град. Млади су се иселјавали, старо становништво је остајало на селу, а број пољопривредног становништва се смањило. До 1953. године су се овде могла издвојити три типа насеља. То су били урбанизовано насеље са слабо развијеним секундарним привредним делатностима и високо развијеним терцијарним делатностима (Пожаревац), рударско индустријско насеље са слабо развијеним непроизводним делатностима и у зависности од Пожаревца што се тиче многих функција (Костолац), и аграрна насеља са мало типичног занатства. Даља дезаграризација се касније наставила, утицај Пожаревца је растао, а повећавао се број „радника сељака“ - оних који се запошљавају у граду, али не напуштају село.⁸⁰⁴ Ситуација се променила од 1987. године и почетка рада термоелектране у селу Дрмно, од када се дешава и обрнута миграција, приликом које велики број становника градског насеља Костолаца и Пожаревца долази на рад у село Дрмно. С друге стране, још већи број сељака се запошљава у индустријском сектору, а без потребе да путују из села у град.

Како Цветко Костић пише, индустрија узима сељацима из руку обрадиво земљиште, мења нагло и потпуно изглед села у сваком погледу, па сељацима не остаје ништа друго већ да се стално запосле у индустрији и постану део радничких колонија, а временом и радничких предграђа.⁸⁰⁵ У селима обично отпочне убрзана изградња кућа које се збијају на мањем простору, а затим настаје загађење животне средине, а у случају рудника, „пресахну извори, бунари и потоци“,⁸⁰⁶ међутим, „и у таквим селима задржавају се нека обележја њихове

---

⁸⁰³ Svetko Kostić, *Sociologija sela* (Београд: Издавачко-информативни центар студената, 1975), 260.

⁸⁰⁴ Драган Фелдић, „Домови и људи“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 226-229.

⁸⁰⁵ Svetko Kostić, *Sociologija sela* (Београд: Издавачко-информативни центар студената, 1975), 261.

⁸⁰⁶ *isto*

раније физиономије: старе куће, стока, оруђа за алат и др.⁸⁰⁷ Све ово су управо карактеристике села у пределу Виминацијума.

Према ауторима Бредлију Јоргенсену (*Bradley Jorgensen*) и Ричарду Стедману (*Richard Stedman*)⁸⁰⁸, да би се један културни предео успешно развијао, потребно је да код његових становника постоји *осећај места*, који се састоји од идентитета - веровања о вези између самог себе и места, привржености - емоционалне везе са местом и зависности - снаге асоцијације личног понашања са местом.⁸⁰⁹ Он се другачије може исказати као веза емоција (узбуђења и осећања), сазнања (мишљења, знања и веровања) и праксе (акција и понашања).⁸¹⁰ Осећај места као везу идентитета, привржености и зависности услед великих економских промена, промена структуре привреде и намене физичког простора у селима подручја Виминацијума, данас можемо тешко сагледати.

Утицај физичких сусрета - Зависно од природе и интензитета физичког сусрета, човек увек тражи начине, „физичке и концептуалне“, да „уклопи“ нове људе и нове предмете у свој постојећи живот.⁸¹¹ Без обзира на то да ли су људи стигли на неки простор или као становници дочекали људе који долазе са другог места, процес конструисања једног новог света, кључан је за разумевање кретања и последичних веза које резултирају у „реструктурирању постојећих идентитета и / или формулацији нових, хибридних“.⁸¹²

Нешто што може представљати препреку код додељивања универзалног значења пределу Виминацијума, неопходног за развој туризма, је управо однос заједнице према посетиоцима, односно онима који долазе из других заједница и других предела. У оваквим односима иначе често долази до појаве тзв. *демонстрационог ефекта*, када локално становништво, посматрајући туристе,

---

⁸⁰⁷ *isto*

⁸⁰⁸ Бредли Јоргенсен је професор психологије на Бат Универзитету (Bath University) у Енглеској, а Ричард Стедман је професор на департману за природне ресурсе на Корнел Универзитету (Cornell University) у Њујорку.

⁸⁰⁹ Bradley Jorgensen, Richard Stedman, "Sense of Place As an Attitude: Lakeshore Owners Attitudes Toward Their Properties", *Journal of Environmental Psychology* (Amsterdam) 21(2001): 244

⁸¹⁰ S. M., Low, I. Altman, „Place attachment: A conceptual inquiry“, у *Place attachment*, ур. Low, S. M., Artman, I. 1-12 / (New York: Plenum Press, 1992), 4-5

⁸¹¹ Bernard A. Knapp, Peter van Dommelen, „Material Connections: Mobility, Materiality and Mediterranean Identities“, у *Material Connections in the Ancient Mediterranean: Mobility, Materiality and Identity*, ур. Knapp, A. B., van Dommelen (London and New York: Routledge, 2010), 4-6

⁸¹² *isto*.

почиње да имитира њихове облике понашања.⁸¹³ Фактори које одређују интензитет ових процеса су многобројни и обухватају снагу локалне културе, њену флексибилност и могућност примања нових утицаја, хомогеност те културе и њено прихватање од стране свих чланова заједнице, јаз међу културама домаћина и туриста, ситуацију њиховог међусобног контакта, врсту социјалне везе која из контакта настаје, међусобни однос економских моћи, мотивацију обе стране, али и ниво изложености локалне заједнице другим изворима утицаја.⁸¹⁴ Овај ефекат има позитивно дејство када средине уз усвајање других облика понашања напредују у стварању квалитетнијих услова живота, али много чешће дејство је негативно, када су разлике у понашању, друштвеном и материјалном статусу и начину живота туриста и локалног становништва веома изражене, што доводи до нетрпељивости не само између ове две групе актера, него и међу самим припадницима локалне заједнице, односно оних који усвајају новине и оних који се томе супротстављају.⁸¹⁵ Велики утицај на данашње становништво предметног подручја могу имати туристи из иностранства, а посебно на женску популацију и млађе становништво. Западне жене су углавном самосталне и економски независне од мушкарца и њихови облици понашања могу утицати на очекивања сеоских жена локалне заједнице, од којих велики број изнад петнаест година није завршио ни основно образовање.⁸¹⁶

Демонстрациони ефекат је итекако позитивно утицао на становнике села Костолца пре више од једног века. Првим српским рударима су недостајали стручност и искуство, велики број њих је био и неписмен, а са убрзаним напредовањем Вајфертовог рудника, интересовање за рад у њему је почело да расте, па се поред локалног становништва у руднику појављују и искусни рудари из Европе, међу којима су први досељеници били из данашње Чешке и Баната, а

---

⁸¹³ C. Ryan, „Demonstration Effect“. U *Encyclopedia of Tourism*, ur. J. Jafari (London & New York: Routledge, 2000), 140-141.

⁸¹⁴ *isto.*

⁸¹⁵ *isto.*

⁸¹⁶ Miomir Korać, Emilija Nikolić, Milica Tapavički-Ilić. „Archaeological park of Viminacium: Beautifying A Community by Cultural Heritage“, *Archaeology and Science* 11/2015(2016). Податак о образовању сеоских жена преузет ИАУС, *Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ* (Београд: ИАУС, 2012), 11.

нешто касније из Словеније.⁸¹⁷ Убрзо се осетио утицај придошлих рудара на становнике села Костолац, што се опазило у начину одржавања кућа, одевању и организовању слободног времена, па младићи, нови рудари, зову своје вршњаке из села да слушају како они свирају на овде до тада „неуобичајеним инструментима“ - у селу се у то време знало за „дугметару, цигански бас и виолину“, а нови рудари свирали су на тамбурама.⁸¹⁸ Како је писао Феликс Каниц, „врло опрезни Србин, кога је тешко одвојити од његових старих навика, гаји према странцима велико неповерење и при том не зна за какве националне разлике. Чехе и Србе „испрека“, с леве обале Саве, звао је као и Немце „Швабама“, то јест људима којима се никад не сме до краја веровати.“⁸¹⁹ Међутим, овде је првобитни јаз и неповерење сиромашних српских земљорадника који су изненада постали рудари, према досељеницима убрзо нестао, створена су пријатељства и родбинске везе, а навике и обичаји досељеника су се полако стапали са локалним.⁸²⁰

---

⁸¹⁷ Милан Шегрт, „Игре, песме књиге“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 231

⁸¹⁸ исто

⁸¹⁹ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 261

⁸²⁰ Милан Шегрт, „Игре, песме књиге“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 231. У старом руднику Костолац је 1927. године основан тамбурашки оркестар сачињен од словеначких рудара. Свирали су за време празника и слава. У исто време се формирао и још један оркестар у Кленовнику који су чинили српски рудари, који је свирао на игранкама у кафани. Пред Други светски рат први оркестар се расформирано. Након Другог светског рата други тамбурашки оркестар је наставио да ради, па су организоване игранке на којима је било и по 1.000 људи. За време рударских празника испред улаза у рударско окно, музиком су дочекивали рударе. Оркестар почиње да се расипа од 1954. године када интерсовање за њега опада. Касније се формира и нови Дом културе у граду Костолцу, као и драмска секција у оквиру КУД „Карло Кобал“ из села Костолца. У секцију се укључује много радника рудника, али она траје само до краја шездесетих година, чему доприноси затварање рудника у Старом Костолцу и пресељење многих радника у град. Од почетка тридесетих година, у селу Костолац се оснивају се хор сељака и рудара, библиотека и читаоница у селу и руднику, као и рударска драмска секција, чији су чланови комаде припремали по рударским становима, а представе приказивали у кафани. Гледалаца је увек било више него што је кафана могла да прими. Због пријатељских веза капетана Драгутина Тодића и сликара Уроша Предића, овде је била организована и мала изложба слика чувеног сликара. Библиотека у селу Костолцу имала је 2.600 књига на располагању рударима и сељанима, а они су својом иницијативом када им је постало „доста кафане као јединог места за окупљање“ изградили и читаоницу коју су Немци за време Другог светског рата претворили у војничке станове (Милан Шегрт, „Игре, песме књиге“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 231-234).

Држава и сељаштво - Без обзира на промене које је убрзана индустријализација донела становништву предела Виминацијума, а које су утицале на његов живот, па и промене у његовом односу према свету који га окружује, и овде се испољава општа карактеристика припадника сељачког друштва, а која индиректно утиче на њихов однос према културном наслеђу. То је један „посебан *културни статус*“, другачији од „оног аристократског који је супротстављен сељаку и којем се сељак супротставља“, наводи Клифорд Гирц (*Cliford Geertz*), истраживач сељачких друштава.⁸²¹ Џулијан Стјуарт (*Julian Steward*) и Ерик Волф (*Eri cWolf*) истичу да бити сељак значи „заузимати одређени *економски статус*“ различит од статуса радника, службеника, трговаца и др“.⁸²² Сељак је пољопривредни произвођач, власник земље коју обрађује и онај који задовољава своје потребе, али ствара и вишкове хране за владајуће и друге групе које се не баве том производњом.⁸²³ Карл Витфогел (*Karl Wittfogel*) наглашава да сељака „не одваја од других припадника друштва толико то што он обрађује земљу и производи храну, па ни другачија култура, колико подређени положај према онима којима је обавезан на послушност и свакојака давања.“⁸²⁴

Велики број парцела под ораницама села Костолац, а у оквиру Археолошког парка Виминацијум, је откупљен од сељака и као такве се налазе у државној својини, али и поред тога, бившим власницима је дозвољено да њиве обрађују и убирају приносе све до тренутка када на њима почну археолошка ископавања. Међутим, тада се испољава једна особина овдашњег сељака према којој је земљиште које је наследио и некада обрађивао вечно његово, без обзира на чињеницу да то више законски није, што понекад доводи и до расправа у које је на крају неопходно умешати и представнике локалног правосуђа. Такође, чест је случај да се на њивама које су део заштићене територије археолошког налазишта Виминацијум, али још увек у поседу сељака, саде културе које су законом забрањене за ово заштићено подручје, јер уништавају археолошке слојеве у земљи, али које углавном повећавају цену њиве која ће ускоро бити откупљена, па је то још један од начина на који локални сељак покушава да заради на

---

⁸²¹ М. Митровић, “Село и град – комплементарни друштвено културни обрасци“. *Гласник Етнографског института САНУ*, XLIV(1995): 49.

⁸²² исто.

⁸²³ исто

⁸²⁴ исто

чињеници да живи на подручју богатом културно-историјским наслеђем.⁸²⁵ Са претходно изнетим се може повезати чињеница да се у селу држава и њени представници, у овом случају археолози, углавном доживљавају као непријатељи, а наношеће штете држави се у свим срединама током кризних периода не посматра као нарочити прекршај, јер по њима, држава „има“ и „отима“ путем пореза и разних других обавезних давања.⁸²⁶ „Наш сељак ... има своје засебно мерило правде и правичности“ и „не сматра све оно грехом и злочином штозабрањује кривични закон“, а „под разним облицима испољава тај исти сељачки протест и извесни морални нихилизам у додиру са судом, властима и њему несимпатичним друштвеним класама.“⁸²⁷ Феликс Каниц је у свом опису Виминацијума дотакао и ову особину локалног сеоског становништва када је написао да га је млади поп уверавао да је „трговина антиквитетима потпуно престалаи да он поседује само једну кесу безвредног новца,,а све са жељом да протестује да његово село, „због ниских цена жита и повећаних пореза, пропало и да ... није у стању дасагради сопствену богомољу...“ Каниц је негативно окарактерисао ово понашање написавши да је покојни стари поп у свом сину добио „једнако лукавог наследника.“⁸²⁸

Миленковић и Протић су у опису „културних прилика“ Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља, 1936. године, записали да оне „нису на оној висини, на којој би требале да буду према своме богатству“, а као оправдање налазе тешке политичке и друштвене прилике на подручју, од „нашег ослобођења па до 1935. године,“ где сва села нису имала основну школу.⁸²⁹ „Да би културне прилике у овим крајевима биле на висини, као што изискује и само богатство тих крајева, потребно је да држава и сам народ настану, да организацијом и подизањем културних и хуманих установа и друштава подигне ниво васпитања народа ових крајева на што већу висину.“⁸³⁰ Иако данас свако село Браничевског округа има

---

⁸²⁵ Miomir Korać, Emilija Nikolić, Milica Tapavički-Ilić. "Archaeological park of Viminacium: Beautifying A Community by Cultural Heritage", *Archaeology and Science* 11/2015(2016):116.

⁸²⁶ Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију, 2010), 80

⁸²⁷ исто.

⁸²⁸ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 181

⁸²⁹ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 46

⁸³⁰ исто.

основну школу (бар са четири разреда), ове речи су и даље актуелне. Након изградње Дома културе 1958. године у градском насељу Костолац, овде су долазила сва домаћа позоришта у гостовање, а Дом је као културно-просветна установа требало да одигра улогу „неке врсте школске културе“ и „васпита“ рударе. О тој „акцији“ костолачког Дома културе, Бојан Ступица је рекао: „Човеку смо могли за 24 сата убацити целокупну електрификацију у кућу, обући га и обути – али потребан је дуг и стрпљив рад да би му се душа опленила!“⁸³¹ Очито је да би однос савременог локалног становиштва према културном наслеђу археолози требало да проучавају са истим степеном озбиљности као што проучавају прошлост, а током археолошких истраживања је неопходно сарађивати са становништвом у оквиру формирања истраживачких циљева, запошљавати их, организовати изложбе, издавати популарне публикације, и развијати јавне дискусије у вези пројеката.⁸³² Михаило Валтровић је пре више од

---

⁸³¹ Милан Шегрт, „Игре, песме књиге“, у *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустрijско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, ур. Саша Марковић (Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971), 236-237

⁸³² Nick Merriman, „Introduction: diversity and dissonance in public archaeology“, у *Public Archaeology*, ур. N. Merriman (London & NewYork: Routledge, 2004), 14. Позитиван пример односа професионалних археолога и локалне заједнице налазимо у Енглеској, где су већ неколико година у археолошка истраживања гринфилд (greenfield) локација укључени професионални археолози, али и припадници локалних заједница, посебно они који из хобија користе детекторе за метал. Волонтерски рад трагача уз помоћ метал-детектора, и рад осталог становништва у оквиру снимања терена, геофизичких истраживања, археолошких ископавања, бележења, чишћења и конзервације налаза врши се уз пратњу и савете професионалних археолога. У Енглеској употреба метал-детектора није забрањена, али је ограничена на места која нису заштићена законом, на којима се не врше званична археолошка ископавања и за чије истраживање постоји дозвола власника земљишта. Трагачи су у обавези да пријаве предмете које пронађу, али власти знају да ће сигурно бити оних који то неће учинити, али и да ће се њихова криминална активност показати током других незаконитих радњи, па ће тада и одговорати пред законом. Велики број предмета који се пронађу метал-детекторима потиче из већ култивисане земље, са поремећеним археолошким слојевима, па се на овај начин чак и помаже у спречавању уништавања предмета, неизбежног при наставку пољопривредних радова. Археолози након оваквих волонтерских истраживања организују изложбе, скупове и дискусије. На овај начин се становништво упознаје са методама археологије и својим културно-историјским наслеђем, а трагачима се указује на начине чувања археолошких слојева приликом истраживања и важност пријаве налаза институцијама (Roger Bland, „The Treasure Act And the Portable Antiquities Scheme: A case study in developing public archaeology“, у *Public Archaeology*, ур. k N. Merriman (London & NewYork: Routledge, 2004), 272-291). Међутим, овакав однос према трагачима и археолозима аматерима је тешко спровести у Србији, с обзиром да се њихова криминална активност углавном неће касније показати, јер за друге незаконите радње, односно даљу продају налаза и њихов пренос у иностранство, ретко када заиста и одговарају. У заштићеној зони Виминацијума данас више нема илегалних ископавања, али се и изван њених граница налази непроцењиво археолошко благо које је незаштићено.

Једна од активности пројекта прекограничне сарадње *ImperiumRomanum* реализованог у сарадњи Народног музеја у Пожаревцу и Регионалног музеја етнографије и граничних пукова из Карансебеша (Caransebes County Museum of Ethnography and Border Regiments) у периоду од 2013. до 2014. године, а под слоганом „Ако не желите да дођете до културе, она ће доћи до вас“ („If you

једног века приликом ископавања на Виминацијуму покушао да успостави први однос са локалним становништвом. Дозволио је сељацима да однесу опеке и камен из гробова које је истражио. „Мој непристанак не би Костолчане задржао од откопавања свију оних гробница, које би ја по учињеном премеру и опису, опет затрпао био. А мојим пристанком ја сам их за се задобио био, те ми достављаху где је што старина пређе нађено, где што има сад и у кога, и позиваху ме да и на њиховим њивама копам, уверавајући ме да ће тек тамо бити обиља гробницама и другим старинама.“⁸³³

Једна од највећих добробити које археологија може донети локалним заједницама је управо ширење искустава и идеја. Она може бити један од начина отклањања културних баријера међу људима и њиховог међусобног повезивања заједничким интересом у проучавању прошлости. Виђење неке културе од стране археолога и локалне заједнице је различито. Заједнички рад то може променити, односно створити заједничко виђење једне културе и начина њеног одржавања и очувања.⁸³⁴

Становништво и културно наслеђе - Истраживач локалних заједница у Шкотској, археолог Сијан Џонс (*Siân Jones*) пише да археолошки споменици и истраживања доносе много добробити једној заједници, односно дају им осећај везе са прошлешћу, постају есенцијално место за производњу њиховог

---

don't want to go to the culture, it will come to you“), је успешно промовисала Виминацијум. Идеја је била да се представи културно-историјско наслеђе римског периода српских и румунских дунавских региона, али у мањим местима која су далеко од музејских центара. Активност је изведена уз помоћ покретне изложбе античког материјал унутар путујућег контејнера површине око 25 m², који био прилагођен излагању и адекватно опремљен, и у коме су предмети су били постављени на отвореним постаментима, тако да су посетиоци могли и да их додирну. Организовано је осам покретних изложби у периоду април-јун 2014. године, по једна у сваком пограничном округу. Изложба са српске стране је носила назив „Римски мермер Виминацијума“, а представљена је у Чоки, Сечњу, Белој Цркви, Мајданпеку и Голупцу. Током трајања изложбу је посетило преко 50% становника сваког насеља, односно укупно 30.000 посетилаца за двадесет пет дана. Кроз разговор са посетиоцима дошло се до сазнања да велики број њих никада није био у музеју, јер на њих делују као места на која морају отићи са одређеним предзнањем и да их то плаши. Кад им се пружи прилика да једну изложбу виде у свом месту, у приступачнијем простору и без оптерећујућих података, није било препрека да дођу. Закључак активности је да, иако нам се можда понекад чини да људи нису заинтересовани за музејске садржаје, ова изложба је показала да музеји не треба да се плаше примене нових видова едукативног рада, а у које ће посетиоци бити активно укључени (Теодора Бранковић, Драган Јацановић, „Пројекат *Imperium Romanum*“, *Viminacium*, 18(2014).)

⁸³³ Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 52

⁸³⁴ M. Parker Pearson, Ramilisonina. „Public Archaeology And Indigenous Communities“. U *Public Archaeology*, urednik N. Merriman, N.(London & NewYork: Routledge, 2004), 236-327.

идентитета, доносе осећај укључења и средство за повраћај моћи, али су и важна икона или симбол заједнице и места.⁸³⁵

Да повратак осећаја места као поменутог склопа који би утицао на очување културног наслеђа и уопште окружења предела Виминацијума има сигурног основа, говори и податак да је велики број сељака околних подручја у којима су се десили слични друштвени и економски процеси током историје и који поседују једнако вредна културна богатства, истакао да су „поносни на оно што њихов крај има, али и да им је жао што се тиме држава не бави мало озбиљније и што нема више новца за истраживање и обезбеђивање налазишта.“⁸³⁶ Према њима је „грех узети културно благо, јер је оно од народа и треба да припадне народу, и да музеји због тога и постоје“. На случајне налазе већина сељака гледа са одобравањем и то посматра као неку врсту награде за оног ко их пронађе, али што се тиче нелегалних ископавања, већина мисли да ће преступнике стићи заслужена казна „било законска, било свевишња.“⁸³⁷ И у време раскопавања Виминацијум крајем XIX века било је оних који су се трудили да сачувају археолошко наслеђе од пљачке. Међу њима је и сеоски учитељ Костолца, Никола Нешић, који је сачувао Кличевачки идол, који је пронађен заједно са још три посуде (од којих су две изнесене преко границе) и предао Народном музеју.⁸³⁸

---

⁸³⁵ Syan Jones, „Archaeology and the Construction of Community Identities“, u *Archaeology for All. Community Archaeology in the Early 21st Century: Participation, Practice and Impact*, ur.Nevell, M., Redhead, N. (Salford, UK:University of Salford, 2015), 13. О селу Хилтон у Шкотској је било већ раније речи у тексту, а у вези народног предања о три стеле из раног средњег века у три шкотска села. Наиме, горњи, већи део стеле у овом селу које има око 300 становника, је још половином XIX века пренет у дворач локалног властелина, док је доњи остао под земљом, укопан међу зидове средњовековне капеле. Археолошка истраживања из 2001. године спроведена су са циљем да се пронађе доњи део стеле и однесе у музеј Шкотске у Единбургу у коме се данас налази изложен претходно поменут већи фрагмент. Ово се није десило, јер се локално становништво успротивило, и након ископавања споменик је изложен у локалном парохијском дому. Овај тренутак је био погодан да се идеја заједнице међу њима поново покрене и покаже нелагодност услед осећаја маргиналности и социјалних проблема које имају. То се најбоље може схватити помоћу речи једног од становника, који је изјавио да је споменик у удаљеном музеју „мртав“ и да једино може „живети“ у селу. Нада се да ће се и други део стеле из Музеја једном вратити и тај тренутак посматра као онај који ће вратити живот заједници и развој месту. „Осећам да наша заједница умире јер (...) ми немамо пошту, продавницу (...) немамо моћ, немамо хај-тек индустрију, немамо ништа заиста, али имамо трачак духа заједнице и поштовање према ономе што је било прошлост“ (*isto*).

⁸³⁶ Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2010), 70. Видети и у: Miomir Korać, Emilija Nikolić, Milica Tapavički-Ilić. „Archaeological park of Viminacium: Beautifying A Community by Cultural Heritage“, *Archaeology and Science* 11/2015(2016).

⁸³⁷ *isto*

⁸³⁸ Михаило Валтровић, „Земљани преисторијски кип из Кличевца“, *Старинар* VII/4 (1890):110

Интересантно је приметити један вид везе коју становништво на подручју Костолца гради са римским наслеђем, на популаран начин, а то је именовање простора и догађаја. Осим локалних места окупљања као што су продавница „Виминацијум“ у селу Костолац, или кафе „Цезар“ у Дрмну, у градском насељу Костолац се налази локална телевизија „TV Viminacium“, и позориште „Castellum“, а већ скоро деценију се одржавају позоришне свечаности у овом насељу под именом „Viminacium Lumen Meum.“ На улазу у град Пожаревац из правца Костолца се налазе три мала сокака, која носе имена „Улица Маргума“, „Улица Феликса Каница“ и „Улица Виминацијума.“⁸³⁹ Такође, грб градске општине Костолац је стилизован грб Виминацијума, а грб Културно-спортког центра у Костолцу је цртеж античке грађевине. Слична обележја је имао и стари Вајфертов рудник, па је сам Вајферт издавао спомен плакете у облику кованице, на чијем аверсу је био његов лик са натписима на латинском, а на реверсу грб Виминацијума. На торњу у рударској колонији је са једне стране био руднички сат који је најављивао почетак и крај смене, а са друге грб Виминацијума.⁸⁴⁰

С обзиром да се „наша друштвена интеракција великим делом састоји од тога што једни другима говоримо шта је исправно мишљење, и што на погрешно мишљење бацамо кривицу“, и да је то „начин на који градимо институције, на који *месимо* идеје других и на који други *месе* наше идеје док не добију заједнички облик“, ⁸⁴¹ можда би утицај оних „који су поносни на оно што њихов крај има“ и који „мисле да је грех узети културно благо“ на оне друге могао осећај места учинити целовитим, односно код свих становника вратити емоције, продубити сазнања и усмерити ка очувању културног предела. Михаило Валтровић је записао да „на овим њивама Костолчани већ одавна зими и кад иначе тежачког рада немају, откопавају гробнице, растурују их, и тако добивену опеку или камен продају по околини, или сами употребљавају у своје разне грађевине.“⁸⁴² Међутим, Михаило Миладиновић пише и да велики број сељака

---

⁸³⁹ Миомир Кораћ и др, *Roman Limes in Serbia* (Belgrade: Institute of Archaeology, 2014)

⁸⁴⁰ Драгана Спасић-Ђурић, „Прилог проучавању историје рударства у Костолцу“, *Мајдан* 2/2012(2012): 4.

⁸⁴¹ Ljubica Milosavljević, *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog* (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2010), 82-83.

⁸⁴² Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 123, 9-10.

ради у руднику, „нарочито зими кад престану пољски радови.“⁸⁴³ Из овога видимо да нису сви Костолчани растурали гробнице, и да то свакако није општа особина локалног становништва. Након враћања целовитог *осећаја места*, локално становништво сигурно више никада неће највеће римске опеке називати „костолачким“, а онда их продавати на локалној пијаци.⁸⁴⁴ Као што је Валтровић записао, овим „отварачима гробова“ би више „доликовало да другима закрате растуривање и пљачкање гробница.“⁸⁴⁵ Ово се може повезати са чињеницом да културни предео једна локална заједница може развијати само ако, уз наслеђени културни и стечени економски капитал, поседује социјални капитал⁸⁴⁶, односно „способност да њени припадници колективно делују ради остварења својих заједничких циљева“.⁸⁴⁷ О способности удруживања локалног становништва предметног предела, а у сврху очувања своје историје, културе и духовности, говори и чињеница да су у изградњи Цркве Светог Георгија помагали сви мештани, а археолог др Милоје Васић који је истраживао Виминацијум почетком XX века сарађивао је на пројекту за ову цркву. Звона дародаваца Цркви су названа „Вера“, „Нада“ и „Љубав“. Поред цркве је изграђена и спомен-костурница, у којој су сахрањени српски војници погинули у бици на овом месту током Првог светског рата.⁸⁴⁸ Милутин В. Миленковић и Живојин Протић дају пример удруживања сељана из села Драговца поред Пожаревца које је стално плавила Велика Морава и наносила штете селу и пољима, а дешавале су се и жртве. У 1929. години су због тога сељани морали четири пута да ору и сеју њиве. Тако су се одлучили да ископају насип дужине 3 km без помоћи државе, „сами слогом и својом снагом“.⁸⁴⁹

Иако, Миладиновић каже да „у моралном погледу Браничевци не стоје најбоље“, и да су ту „склоност ка крађи и превари“ примили вероватно услед

---

⁸⁴³ Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 55.

⁸⁴⁴ Miomir Kogać, Emilija Nikolić, Milica Tapavički-Ilić. “Archaeological park of Viminacium: Beautifying A Community by Cultural Heritage”, *Archaeology and Science* 11/2015(2016):119.

⁸⁴⁵ Михаило Валтровић, „Откопавања у Костолцу“, *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 123.

⁸⁴⁶ Miomir Kogać, Emilija Nikolić, Milica Tapavički-Ilić. “Archaeological park of Viminacium: Beautifying A Community by Cultural Heritage”, *Archaeology and Science* 11/2015(2016):119.

⁸⁴⁷ А. Alibašić. „Društveni kapital i održivi razvoj“. *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu* 10(2005): 297-313.

⁸⁴⁸ Драгана Спасић, „Црква св. великомученика Георгија у Костолцу“. *Саборност*, 2/Л(1995), https://casopis.sabornost.org/tekst?serija=1&id_sveska=2&id_tekst=13

⁸⁴⁹ Милутин Миленковић, Живојин Протић, *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља* (Београд: Удружење Пожаревљана, 1936), 83

доласка неких од миграционих струја, „у колико је нису имали раније“, он пише и да „поједина се села временом у поштењу поправе, али се нека и искваре.“⁸⁵⁰ Од када се убрзано развијају савремена археолошка истраживања Виминацијума и од када је заустављена пљачка, сигурно је да се много тога променило. Међутим, да ли је период од једне и по деценије довољан да се неки људи „у поштењу поправе“? Да ли се људи на овај начин уопште могу *поправити*? Надајмо се да одговор на оба питања може бити позитиван, јер се без учешћа локалне заједнице простор Виминацијума не може развијати и не може напредовати у смеру стварања јединственог предела са очуваним наслеђем.

У бројним међународним повељама је истакнут значај локалне заједнице у очувању наслеђа. Према *Атинској повељи* из 1931. године, најбоља гаранција за заштиту споменика и уметничких дела је стицање поштовања и придобијања самих људи који се о њима старају.⁸⁵¹ *Конвенција о заштити архитектонског наслеђа* Европе из Гранаде 1985. године, обавезује потписнице да развијају свест јавности о очувању наслеђа, као елемента културног идентитета, извора инспирације и креативности садашњих и будућих генерација, кроз савремене пропагандне и комуникационе технике, којима се повећава интересовање јавности за заштиту наслеђа, за квалитет изграђене средине и архитектуру, демонстрира јединство наслеђа и веза између архитектуре, уметности, народне традиције и начина живота. Ова конвенција обавезује институције заштите да омогуће учешће становништва у очувању градитељског наслеђа, али увек под условом да га на прави начин и у довољној мери информишу.⁸⁵² *Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво* из Фара 2005. године, обавезује да се сваки појединац подстиче у процесу идентификације, проучавања, тумачења, заштите, очувања и презентације културног наслеђа, да се о наслеђу размишља и дебатује у јавности, као и да се предузимају кораци ка побољшању доступности наслеђа, нарочито младима и онима који су друштвено угрожени.⁸⁵³

---

⁸⁵⁰ Михаило Миладиновић, *Пожаревачка Морава* (Београд: Српска краљевска академија, 1928), 61

⁸⁵¹ The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>

⁸⁵² COE. *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, <https://rm.coe.int/168007a087>

⁸⁵³ Законом потврђивању Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво, *Службени гласник РС*- Међународни уговори, број 1/2010

Шерон Саливан (*Sharon Sullivan*)⁸⁵⁴, на основу свог вишегодишњег искуства у управљању културним наслеђем у Аустралији, пише о важности укључивања локалне заједнице у одлуке везане за историјска места. Овај процес је често од стране управе ових места посматран као ризик, јер се њиме заједници даје одређен степен контроле, међутим, како Саливан пише, културне вредности једног места се управо развијају под самом заједницом и управа мора имати улогу помоћника, а не газде или супарника заједници.⁸⁵⁵ Савршена решења управе ништа не значе ако се искључивањем локалне заједнице њихова кључна политичка и друштвена подршка изгуби, јер је онда и део значаја места изгубљен.⁸⁵⁶

Локалне заједнице су често без основних потреба за удобан живот, па у овим условима, за њих разумевање и прихватање вредности културног наслеђа није приоритет, све док се не успостави стварна подударност између очувања наслеђа и њихових потреба.⁸⁵⁷ Међутим, овај процес је изузетно тежак, а посебно када су припадници локалне заједнице дуго били искључени из било каквог одлучивања, па је у контексту одрживог развоја локалитета неопходно успоставити једну врсту уравнотеженог односа, између културних, економских, друштвених потреба и потреба очувања средине,⁸⁵⁸ а један од најважнијих корака у овом процесу је развој свести локалне заједнице о значају наслеђа, нудећи им знање и разумевање.⁸⁵⁹

Успешан менаџмент у области заштите наслеђа укључује рад са локалним становништвом, али и са онима који живе у околини, власницима земљишта, онима чије су личне историје везане за место, припадницима религије или

---

⁸⁵⁴ Шерон Саливан је бивши представник Аустралије у Унесковом Комитету светске баштине, консултатн Гети универзитета и професор више универзитета у Аустралији.

⁸⁵⁵ Sharon Sullivan, „Managing Cultural Heritage Sites: Some Parameters for Success u: Conservation of Ancient Sites on the Silk Road”. U *Proceedings of the Second International Conference on the Conservation of Grotto Sites, Mogao Grottoes, Dunhuang, People’s Republic of China, June 28–July 3, 2004*, urednik N. Agnew (Los Angeles, CA: Getty Conservation Institute, 2010), 14.

⁸⁵⁶ *isto*, 15.

⁸⁵⁷ *isto*.

⁸⁵⁸ Mirjana Roter-Blagojević, Gordana Milošević, Ana Radivojević. “A New Approach to Renewal and Presentation of an Archaeological Site as Unique Cultural Landscape”. *Spatium International Review* 20(2009): 36-37.

⁸⁵⁹ Sharon Sullivan, „Managing Cultural Heritage Sites: Some Parameters for Success u: Conservation of Ancient Sites on the Silk Road”. U *Proceedings of the Second International Conference on the Conservation of Grotto Sites, Mogao Grottoes, Dunhuang, People’s Republic of China, June 28–July 3, 2004*, urednik N. Agnew (Los Angeles, CA: Getty Conservation Institute, 2010), 15.

друштва за које је место значајно, локалним истраживачима, онима који посећују место у сврху одмора, као и онима са законским, политичким или финансијским интересом за место.⁸⁶⁰ Ова сарадња са великим бројем учесника не значи да управа губи контролу, већ да се долази до решења која су „мање савршена“ од оних које је управа могла да донесе сама, и иако је развој спор, он омогућава да сви прихвате предлоге за решавање кључних тема, што је много боље него изаћи са савршеним решењем које се не може применити, јер се неко супротставља - на крају, давањем могућности да свако има свој глас, углавном и долази до општег слагања да је очување места заиста важно.⁸⁶¹

У Србији је о потребама сарадње установа културе и заштите наслеђа са локалним заједницама писао Дејан Радовановић, истичући важност деловања кроз „мале послове-пројекте“, са смањивањем „узвишених жеља и великих планова“, а уз сагледавање релативних проблема и тражења добрих, а могућих решења. Према њему, отуђеност службе заштите од заједнице и њихово посматрање културних добара само из угла стручњака, која могу постојати самостално као „надвредност“, довела је до непрепознавања могућности међусобне комуникације, и „полуобавештености“ заједнице о наслеђу.⁸⁶²

Сваки предео је тестамент наших активности у природном и културном простору. „Покажите ми предео у коме живите, и ја ћу вам рећи ко сте,“ чувена је теза једног шпанског филозофа. Одговорност према културном пределу је једна од основних обавеза савременог друштва.⁸⁶³ Ако прихватимо тезу да за одрживи развој културе морамо „у обзир узети интелектуалне, моралне и естетске стандарде једне заједнице“, ⁸⁶⁴ поново постају актуелна писања Феликса Каница који се запитао „да ли ће ови народи којима је класично тле припало у наслеђе и који су тако ревносни у разарању последњих остатака монументалне раскоши некадашње мезијске престонице бити у стању да изграде сличне, уметношћу и

---

⁸⁶⁰ *isto.*

⁸⁶¹ *isto.*

⁸⁶² Дејан Радовановић, „Служба заштите и локална заједница“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 27(2003):45

⁸⁶³ Ursula Myga-Piątek, „Cultural Landscape of the 21st Century: Geographical Consideration between Theory and Practice“, *Hrvatski geografski glasnik* 73/2(2001):134.

⁸⁶⁴ Vladan Đokić, Ana Radivojević, Mirjana Roter-Blagojević, „Promotion of the Cultural Heritage of Mediterranean City in the Scope of Upgrading Cultural Tourism“. *Spatium International Review* 17-18(2008):86

техником улепшане заједнице?⁸⁶⁵ На овај начин, дао нам је у задатак да заштитимо простор Виминацијума, доприносећи његовом развоју у виду културног предела, и тако пружимо нове могућности локалној заједници.⁸⁶⁶

„Међутим, морамо запамтити да се људски умови не мењају брзо и приступ овим умовима захтева време, стрпљење и веру, и „време које је потребно може бити мало дуже од оног које смо са својим нестрпљењем у стању да дозволимо“.⁸⁶⁷ Ово стрпљење је посебно важно у случају села Дрмно које је изгубило скоро целу територију ораничних површина у последње три деценије, а која је овде обрађивана вековима.

Овде је важно рећи и да би обнова грађевина старе рударске колоније локалном становништву донела сигурно и осећај поноса, с обзиром да последње генерације рудара, који су радили у подземном руднику после Другог светског рата, све до 1966. године, још увек живе у селу и граду Костолац, а исто важи и за њихове потомке који су рударски живот делимично проживели уз своје очеве и дедове. Карактеристика малих рударских заједница је природа њиховог посла – „прљавог, нездравог, али извора поноса и кохезије.“⁸⁶⁸ За мало село Прицен у немачким лужичким областима лигнита се мислило да ће потпуно нестати, али је поново почело да живи након изненадне одлуке да се есклоатација угља прекине, поставши сценично језерско село у процесу рекултивације.⁸⁶⁹ Међутим, организација ИВА, која ради на обнови предела и која је увела нове туристичке садржаје због којих ову рударску област посети стотине хиљада посетилаца годишње, среће се и са незадовољством локалног становништва током процеса. „Овде постоји конфликт“, рекао је један од туристичких водича, јер „они желе да буду поносни на своју прошлост. То је једна од најважнијих лекција које је ИВА

---

⁸⁶⁵ Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 542.

⁸⁶⁶ Emilija Nikolić, Mirjana Roter-Blagojević, “A New Dialogue Between Past and Future – the Archaeological Site Viminacium within the New National and International Frameworks”, u *19th International Conference and General Assembly of the Experts Fondazione Romualdo Del Bianco – Life Beyond Tourism: HERITAGE for PLANET EARTH 2017: Smart Travel, Smart Architecture, Heritage and its Enjoyment for Dialogue –Proceedings*, urednica Corina Del Bianco (Florence: Masso delle Fate Edizioni 2017), 201

⁸⁶⁷ Otto Klineberg, „UNESCO and the cultural basis for peace“. *Proceedings of the Academy of Political Science*, 25/2(1953): 65

⁸⁶⁸ Dennis Warwick, Gary Littlejohn, *Coal, Capital and Culture* (London: Routledge, 1992), 30.

⁸⁶⁹ The Guardian. „Life after lignite: how Lusatia has returned to nature, 10.09.2014“, <https://www.theguardian.com/environment/2014/sep/10/lusatia-lignite-mining-germany-lake-district>

морала да научи. Како радити са локалним становништвом, како прослављати рударску историју и у исто време створити леп и интересантан нови предео. Целог свог живота су веровали да је ово област где је рад важан. Било је прљаво и загађено зато што је тако требало да буде. Када су схватили да ИВА доводи људе да виде хаос и уништење, били су посрамљени“.⁸⁷⁰ Ово се може повезати и са тим да „човек (заједница) одвојен од природног окружења и одговарајућег културног окружења, губи природни и створени импулс који ствара потребу за уживањем у лепоти“, а уништење природног окружења и неразвијеност културног окружења ствара заједницу „која не реагује и пасивно се суочава са лепотом“, „не захтева било шта на естетском плану и подсвесно прихвата ниски квалитет своје животне средине“.⁸⁷¹ Ипак, велики број становника овог малог немачког села се нада да њихова будућност припада туризму,⁸⁷² који неопходно доноси уређење простора и оплемењивање природне средине, јер потреба за лепотом, као „једна од највиталнијих психолошких потреба сваког човека“, се може сузбити, али не престаје да постоји.⁸⁷³

---

⁸⁷⁰ *isto*.

⁸⁷¹ Nađa Kurtović-Folić, „Princip “održivosti” i zaštita graditeljskog nasleđa”, u *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji* 2, ur. R. Bogdanović, B. Stojkov (Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000), 129.

⁸⁷² The Guardian. „Life after lignite: how Lusatia has returned to nature, 10.09.2014“, <https://www.theguardian.com/environment/2014/sep/10/lusatia-lignite-mining-germany-lake-district>.

Истраживање односа локалних заједница у подручју Дунава кроз Србију су довела до закључка да већина мисли да је подручје веома атрактивно за туризам (92,1% испитаника). Што се тиче атрактивности саме општине као места за живот и уједно туристичке дестинације, 74,7% испитаника је дало позитиван одговор, а негативна мишљења доминирају у малим општинама, као што су Апатин, Бач, Рам, Доњи Милановац и Кладово (Aleksandra, Terzić, Ana Jovičić, Nataša Simeunović-Bajić, „Community Role in Heritage Management and Sustainable Tourism development: Case Study of the Danube Region in Serbia“. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, Special Issue (2014):194).

⁸⁷³ Nađa Kurtović-Folić, „Princip “održivosti” i zaštita graditeljskog nasleđa”, u *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji* 2, ur. R. Bogdanović, B. Stojkov (Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000), 129.

6.0 ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Радови на изградњи Археолошког парка Виминацијум су започели 2002. године пратећи наставак систематских истраживања истоименог археолошког налазишта у XXI веку. Иако су замисли др Миомира Кораћа из Археолошког института Београд о стварању археолошког парка тада деловале нестварно, а презентација античких грађевина, долазак многобројних посетилаца и заустављање деценијског разграђивања локалитета, изгледали као немогући подухвати, одабрани процес управљања Виминацијумом је убрзо показао жељене резултате. Археолошки парк је отворен 2006. године, пружајући могућност посетиоцима да виде заштићене и презентоване античке грађевине Виминацијума по први пут. Рад мултидисциплинарног тима, који се састоји од истраживача Археолошког института и Центра за нове технологије Виминацијум из Београда, зауставио је пљачкање античког града од стране дела локалног становништва, континуираним истраживањима омогућио убрзану презентацију античких грађевина и долазак првих туриста, а упостављена је и законска граница између археолошког налазишта и напредујућег површинског копа угља.

Истраживања, заштита и презентација Виминацијума у XXI веку као да су испунила надања Михаила Валтровића из XIX века, који је још тада изразио жељу да се Виминацијум сачува, истражи и остаци даље одржавају. Целогодишња ископавања Виминацијума, заустављање разградње и пљачкања, мултидисциплинарна истраживања, као и усвајање неопходне планске документације као услов за покретање потпуног утврђивања јавног интереса и извршавања експропријације, указују на испуњење овог *завета*, који је први истраживач Виминацијума оставио својим наследницима. Својим примером, Виминацијум показује начин на који се може постићи успешан развој једног културно-историјског места на више нивоа и дати велика подршка локалном социо-економском развоју, и поред неразвијене свести локалног становништва о важности културе и наслеђа, уз сталне компромисе са наизглед потпуно супротстављеном страном индустрије.

Међутим, данас када су процеси заштите и презентације Виминацијума као археолошког налазишта и археолошког парка успешно предузети, требало би размислити и о једној другој врсти његовог напретка. Њега представља увођење

новог свеобухватног концепта заштите и презентације простора чији је Виминацијум део, као културног предела - уз поштовање свих чинилаца простора и посматрање њихових доприноса као међусобно равноправних. Концепт заштите и презентације Виминацијума развијен у овој дисертацији је настао кроз истицање специфичног *културног предела*, кога не чине само физички остаци античких и осталих историјских грађевина, већ и нематеријалне вредности настале као резултат утицаја различитих контекста кроз еволуцију, односно конструкцију, деконструкцију и реконструкцију грађевина, насеља и простора. Овим приступом се прате савремене доктрине заштите наслеђа, где је појам културног предела све значајнији.

У досадашњем приступу заштити простора Виминацијума, валоризовани су одређени појединачни елементи као природно, материјално или нематеријално културно наслеђе (где су доминирале архитектонске вредности грађевина), према чему су даље неки од њих заштићени и презентовани. Међутим, њихова међусобна веза никада није анализирана. Зато је **основни циљ истраживања ове докторске дисертације** - креирање одрживог концепта будућег очувања и развоја предметног предела у складу са савременим принципима заштите наслеђа у оквиру историјског и друштвеног контекста, испуњен **кроз остварење више постављених подциљева**, односно кроз: приказ материјалних елемената простора повезаних јаким нитима нематеријалног наслеђа, анализу досадашњих приступа валоризацији, заштити и презентацији наслеђа простора Виминацијума, њихову ревалоризацију као делова једне веће природне и културно-историјске целине, чији је важан део однос човека и природе, који је и довео до настанка облика традиционалне архитектуре, развоја традиционалне и савремене индустрије, као и давање предлога за унапређење будуће заштите и презентације простора Виминацијума као јединственог културног предела.

Простор античког Виминацијума је сагледан на више нивоа: као део ширег културно-историјског простора са материјалним и нематеријалним наслеђем из свих историјских периода, без утврђивања приоритета, а чији су елементи неизбежно међусобно повезани; део специфичног насељеног простора кога карактеришу дисконтинуитети развоја насеља, припадност историјском

пољопривредном пределу уз велику европску реку који скрива археолошке остатке, али и савременом индустријском пределу који претходни предео уништава, утичући позитивно, али и негативно на социо-економски развој свих заједница и развој животне средине; савремени археолошки парк као већ установљен туристички производ, препознатљив и на међународном нивоу и археолошко налазиште чија ће истраживања трајати више стотина година и чије резултате не можемо до краја предвидети. Ово су управо унапред постављени начини испуњавања постављених циљева.

Из постављених циљева су произашли и **основни задаци истраживања**. Задатак истраживања природног, историјског и друштвеног **контекста** у коме се шире подручје развијало до данас, односно истраживања **конструкције** античког Виминацијума и живота ширег простора након његовог замирања је успешно испуњено кроз обимну анализу свих елемената простора, њихов настанак, развој, нестанак и међусобне односе. Истраживање заштите природног и културног наслеђа ширег подручја, односно истраживање укупног институционалног оквира заштите простора, али и приказ до сада спроведених археолошких истраживања, техничке заштите, презентације и интерпретације античког Виминацијума и свих природних, градитељских и нематеријалних елемената простора је извршено кроз критичку анализу спроведених процеса заштите у оквиру предела. Анализа проблема **дисконтинуитета** у развоју простора који обухвата процесе **деконструкције** од антике до данас спроведена је кроз приказе историјске разградње, пљачкање простора, као и садашњих процеса уништења као резултата савременог технолошког развоја и експлоатације природних богатстава. Развој **концепта унапређења заштите и презентације** наслеђа кроз **реконструкцију** простора је утемељен и посматран управо кроз правце постављене задатим циљевима, односно кроз: призму савремених теоријских приступа валоризацији, заштити и презентацији културног наслеђа (уз нагласак на темама аутентичности, интегритета и интерпретације у контекстима уништења и реконструкције, а у оквиру културних предела и очувања нематеријалног културног наслеђа); анализу досадашњег приступа валоризацији, заштити и презентацији наслеђа простора Виминацијума; ревалоризацију простора као јединственог културног предела засновану на успостављању међусобних веза између природног, материјалног и

нематеријалног наслеђа и дефинисање предлога за унапређење будуће заштите и презентације простора Виминацијума као јединственог културног предела (уз давање смерница за развој предела везаних за његово одрживо коришћење, обнову његовог историјског карактера, заштиту и презентацију археолошког налазишта Виминацијум, очување индустријског наслеђа и традиционалне архитектуре, као и за ревитализацију предела кроз развој туризма и укључење у путеве културе, уз побољшање локалног социо-економског развоја и укључивање локалне заједнице у развој простора).

На почетку дисертације је постављена хипотеза да природне и културне (нематеријалне и материјалне) вредности ширег подручја, настале кроз укупну еволуцију простора која обухвата његову конструкцију, деконструкцију и реконструкцију (настанак, разградњу и обнову) од праисторије до савременог доба заједнички чине специфични културни предео Виминацијума.

За доказивање ове хипотезе извршено је посматрање античког Виминацијума и других материјалних и нематеријалних вредности простора. Остала археолошка налазишта, тврђаве, манастири, старе сеоске куће, рударско индустријско наслеђе стварано у последњих скоро 150 година, као и природа са реком Дунав, приказани су кроз уважавање њиховог значаја као равноправних чинилаца простора. Показано је да дисконтинуитети постојања физичких елемената прошлости не значе и прекиде у традицијама и основном људском односу према природи. Нематеријалне вредности су оно што физичке остатке из различитих историјских периода међусобно повезује на овом јединственом простору. Вредности раног средњег века, средњовековне српске државе, доба турске и аустријске окупације, ослобођења Србије и њене индустријализације на ширем простору Виминацијума, у будућности би требало да носе равноправну улогу са античким Виминацијумом у заштити и презентацији.

Појам културног предела у мислима људи и даље оживљава слику идиличног пејзажа, иако су и свакодневни и деградирани предели данас од стране више конвенција препознати као значајни трагови историје. Простор Виминацијума је од некада претежно пасторалног сеоског предела, развојем

индустрије постао његова супротност, односно релативно уништен и врло деградиран предео. Међутим, он би уз одређене интервенције и правилан третман у смеру заштите свих његових чинилаца, у будућности могао да постане поново једна врста идиличног савременог предела. То је велики изазов за презентацију, јер од збира појединачних културних споменика и места, савремених насеља, празних поља и индустријских погона - који некада и не изгледају као *вредни* појмовне одреднице *култура*, укупан простор треба представити као акумулацију прошлих, садашњих и будућних места и времена, људи и њихове материјалне и нематеријалне културе, различитих догађаја и њихових трагова у пределу.

Простор на коме се данас налазе остаци античког Виминацијума, поред тога што је доминантно сеоски (пољопривредни) и индустријски - ако посматрамо основне људске делатности на њему, представља и изузетно значајан културни простор са остацима историјских грађевина и зачецима интензивног развоја туризма чији је носилац Археолошки парк Виминацијум. Иако је овде присутно више активности, чији актери имају различите, чак и супротне развојне захтеве, анализа досадашњих приступа у овим процесима потврђује да је ради заштите и презентације свих вредности простора, чак и оних који до сада нису препознате и које ће као такве бити можда прихваћене у будућности, неопходно обједињавање свих елемената у јединствени предео. Ово би био први корак у стварању одрживог концепта будућег развоја простора Виминацијума у складу са савременим принципима заштите и одрживости у којима културни предео, односно предео, заузима једно од најзначајнијих места, а валоризација појединачних споменика као индивидуалних елемената независних од окружења се потискује.

Када се појединачни археолошки локалитети дубље анализирају, увек је присутно истраживање природног контекста настанка насеобина, њиховог живота и нестајања, уз неизбежно укључивање друштвеног контекста, па се чини да је примена концепта културног предела, у ствари и једини исправан приступ у процесима препознавања и заштите археолошких налазишта. Зато је уместо досадашње анализе развоја грађења на ширем простору Виминацијума кроз истраживање појединачних историјских грађевина неопходно у будућем планирању и доношењу одлука у процесу заштите и презентације простора

обезбедити истицање свих материјалних, али и нематеријалних одлика и вредности који потичу из свих историјских периода, а у контексту специфичног културног предела, културних рута и светског наслеђа.

Кроз текст ове дисертације се појављују три термина који представљају процесе у историји развоја предела Виминацијума. Конструкција се може прихватити као процес стварања, али и резултат стварања простора. Деконструкција се тумачи као уништавање, рушење, а некад и трајно нестајање, али њу код предела посматрамо као процес привременог карактера, с обзиром да је иза њега кроз историју увек следила реконструкција у различитим облицима, у виду једноставне физичке обнове, али и рекомпоновања простора. Чини се као да је овај предео слагалица са међусобно уклопљивим, али и одвојивим елементима, а која настаје од њих, на њих се након настанка једне слике разлаже и као целина нестаје, а затим елементи склапају другу слику, па целокупан процес бива поновљен небројено пута. Ова слагалица никада не даје истоветну слику, а разлог се може пронаћи у томе да се облик елемената као фрагмената после сваког разлагања мења иако им природа остаје иста. Скуп резултата више реконструкција даје један предео који еволуира. Намера ове дисертације је била проналазак слојева и чинилаца у пределу Виминацијума, чак и оних који су међусобно водили или воде борбе, али чији ће остаци заједно створити слику супротну од несклада, односно јединствену композицију природе, људи и њихових дела, грађених и разграђиваних кроз векове.

Нематеријално наслеђе предела Виминацијума је неодвојиво од оног материјалног. Прослава Заветине, постојање светог дрвета као записа и култови везани за њега, као и појаве митских бића су карактеристика села источне Србије, Стига и простора Виминацијума. Богатство античких остатака је довело до повезивања многих места са закопаним благом, велики број рушевина је повезан са уништењем од стране Турака, свуда је присутно веровање у постојање вила и рударских духова, као и у лековитост извора, изнад којих су често подигнуте и богомоље. Многе од ових легенди су остале забележене у топонимији, заједно са природним облицима рељефа, а што је довело до назива који данас имају различита тумачења. У топонимима су остали сачувани и трагови различитих народа који су живели на овом простору, а скоро свим народима је заједничко

било везивање за земљу и пољопривреда, а експлоатација природних ресурса од праисторије до данас и одржање традиционалних заната, као нематеријално наслеђе повезује материјалне културе из свих историјских периода. Развој рударске индустрије на подручју Костолца је веома значајан за читав пожаревачки крај од XIX века па до данас, као покретач убрзаног развоја подручја након неколико векова под турском влашћу. Остаци грађевина рудника из XIX века представљају вредно индустријско наслеђе предела, баш као што ће то у будућности вероватно представљати и индустријска архитектура изграђена од половине прошлог века до данас. Рударске колоније се могу посматрати и као једна врста носиоца нематеријалног наслеђа становништва читаве североисточне Србије, па би се очувањем грађевина колоније у Костолцу, сачувао и део сећања не само на Ђорђа Вајферта као оснивача рудника, већ и на Драгутина Тодића или Фрању Шистека, али и посредно Петра Поповића, Михаила Валтровића и Милоја Васића, као и многе друге, који су сви заједнички учествовали у стварању културног предела Виминацијума. Из описа међусобних веза материјалних и нематеријалних чинилаца предела Виминацијума, издвајају се следећи елементи који осликавају везу човека и природе, а кроз сећање, идентитет, друштвени ред и трансформацију: мрежа Записа као места окупљања и топонима као носиоца карактеристика природних или људски створених обележја (сећање предела), река Дунав као историјска граница и повезујући елемент у културним интеракцијама, употреба природних ресурса - пољопривреда и експлоатација минералних сировина као историјска делатност у пределу (идентитет предела), и обичаји који кроз све историјске периоде приказују подједнако религијска схватања, ритуале и митове (друштвени ред предела).

Посматрајући просторни распоред културних и природних елемената предела разматраних у овој дисертацији, примећује се концентрација тачака уз реку Дунав са центром на Сопотском платоу и сеоским насељима који праве благи лук од две крајње тачке - Кулич/Маргум и Рам/Ледерата, па је овај простор издвојен у један могући културни предео са препознатим границама. У целину спадају *археолошки парк Виминацијум, Маргум / Кулич, Ледерата / Рам, плато Сопотске греде, Дубравица, Острво, Петка, Ђириковац, Кленовник, Костолац, Дрмно, Кличевац, Речица, манастир Рукумија / Брадарац,*

манастир Нимник / Курјаче, Вајфертова рударска колонија са старим рудником, површински коп „Дрмно“ са термоелектраном, градско насеље Костолац и подручје реке Дунав уз Костолачко острво и остала мања острва.

Град Смедерево, манастири Заова, Брадача и Сестрољин, као елементи који су били делови анализа дисертације, а нераскидиво везани за елементе предела, најпре нематеријалним наслеђем, остају ван граница овог предела, баш као и градско насеље Пожаревац и село Пољана. Уз природно окружење, плато Сопотске греде, се просторно издвојио као центар предела, али је Виминацијум ипак остао носилац, ако посматрамо нематеријално наслеђе које сваки елемент повезује управо са њим, док је Дунав елемент предела коме сви остали елементи као оси предела теже и које ка себи привлачи.

Друга постављена хипотеза је да дисконтинуитети развоја простора Виминацијума кроз историју представљају део аутентичности и интегритета самог археолошког налазишта Виминацијум и да се морају узети у обзир приликом валоризације и оцене досадашњих приступа његовој заштити и презентацији.

Кроз обимну анализу дисконтинуитета у простору током дисертације, показано је да су они оличени у различитим историјским и друштвеним процесима у пределу Виминацијума. Ниједан од њих није непознат кроз развој историјских места у свету - разградња споменика у сврху добијања грађевинског материјала за другу изградњу, пресељење насеља, уништење простора услед дејства индустрије или његово пљачкање - све су то уобичајени процеси. Међутим, у пределу Виминацијума је њихова појава од половине XIX века истовремена, односно, ова укупност дисконтинуитета је изузетно изражена карактеристика овог предела, односно један облик његове аутентичности.

Иако је трансформација видљива у свим историјским процесима у пределима, а посебно код оних који се налазе на природним, а последично и друштвеним раскршћима какав је и простор Виминацијума, она најупечатљивија трансформација је представљена напред поменутом употребом природних ресурса, која је карактеристика свих историјских периода предела, али која је гигантске размере достигла тек у савремено доба развојем модерне рударске

индустрије. Управо је трансформација предела - константна промена која изазива поседовање интегритета, оно што многе стручњаке из области заштите наслеђа одбија од валоризације оваквих места. С друге стране, и када се ова места стављају под заштиту, то је често само зато што су занемарена, а код заштите најпризнатијих историјских места везаних за индустрију фокус је на деловима који имају висок интегритет *in situ* остатака. Међутим, некада је интегритет физичких остатака мање важан од људских активности које су их створиле или амбијента одређеног периода.¹

Село Костолац, и поред континуитета оличеног у присуству свих историјских слојева на његовој територији, представља место дисконтинуитета. Сваки простор у њему живи у континуитету на неки начин, али су нас појединачни донели сваког од њих натерали да сваку следећу фазу која није на нивоу претходне, посматрамо као дисконтинуитет. Након нестанка града Виминацијума, остале су рушевине, а онда настале оранице. Након пада Браничева, остали су шумарци. Након затварања старих рудника, остали су напуштени простори и грађевине, а онда временом спонтано освојени од стране ромских заједница. Након рушења, Тодићево дунавско пристаниште је постало одлагалиште пепела. Настанак археолошког парка Виминацијум је донело нови живот античком Виминацијуму и целокупном пределу, баш као што је подизање Цркве Св. Георгија оживело Сопотски плато. На крају, ту је савремена индустрија, за коју се чини да је двојачко деловала на простор. Као извор запослења људи из околине утиче на његов континуитет у времену када села у Србији остају пуста, али је у једном делу територије потпуно избрисала све слојеве које уопште везујемо за човека, и много више од тога. Како ћемо назвати ону активност која ће се након завршетка експлоатације угља овде развити? Она може бити само нови почетак, а за генерацију која на њему буде развијала активности, може бити нека нова шанса. Пожаревац је, с друге стране, као насеље одржало континуитет постојања, са различитим донетима развоја који су били све виши како је историја текла. То је трајало све до кнеза Милоша, на чијем наслеђу

---

¹ Stephanie Laura Cimino, „Managing Change: Integrating Cultural Landscape Values and Industrial Heritage Preservation“ (A thesis Presented to the Interdisciplinary Studies Program: Historic Preservation and the Graduate School of the University of Oregon in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science, 2009), 9.

место живи и данас и од кога се у смислу даљег напретка град није много развио. Чини се да је дисконтинуитет као процес одлика оних насеља која настају спонтано, а да су планирана насеља сталнија. Ипак, показало се да ова прва углавном остављају дубљи историјски траг. Она су пролазила кроз више фаза настајања и нестајања, углавном кроз борбе народа за простор који су она заузимала, што само показује њихов значај.

Расправа о дисконтинуитетима развоја простора Виминацијума неизбежно укључује речи Феликса Каница, који је живот некадашњег значајног римског града упоредио са другим историјским просторима света. Иако је ове речи записао много пре убрзаног уништавања Виминацијума услед савремене индустрије, оне носе тему универзалности сусрета и смена народа и култура на једном простору. „Било да мислимо на некада горди Вавилон, на коме сада номадски бедуини дижу своје шаторе, или на споменике старе културе у Јужној Америци, било да стојимо на Нилу међу дугим колонадама египатских храмова, где сада варварски феласи свијају своја нечиста гнезда, или на рушевинама Ниниве с којима нас је Лејерд упознао, или да путујемо поред некада раскошног мезијског Виминацијума чије се рушевине данас користе као прозаични каменолом, увек нас прожима болно осећање да је свака досадашња култура достигала свој врхунац само зато да би је непоштедно у прах и пепео претварали незадрживи таласи варварског насиља!²

Последња постављена хипотеза је да су антички Виминацијум и касније коришћење простора кроз развој индустрије равноправни чиниоци и творци јединственог културног предела насталог у садејству природних услова и људског деловања, и да из тог разлога умањење аутентичности појединачних античких споменика, угрожених услед развоја индустрије, изазвано њиховим измештањем са оригиналних локација, не води неминовно и ка умањењу вредности целокупног простора.

Површинска експлоатација угља чини *in situ* заштиту многих грађевина античког Виминацијума немогућом. Многе од њих су до сада уништене, али неке су измештене на сигурне локације у оквиру археолошког парка. У будућности ће

---

² Феликс Каниц, *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига (Београд: Српска књижевна задруга, 1989), 542

још много историјских грађевина у пределу бити у опасности од нестајања. Током текста дисертације су анализирани појединачни споменици античког Виминацијума који су прошли кроз процесе измештања и разматрано је очување њихове аутентичности. Неоспорно је да је њихова аутентичност овим процесима умногоме умањена. Међутим, анализом међусобних односа ова два природно супротстављена процеса у пределу, донети су бројни закључци који указују на бројне вредности целокупног простора које нису умањене услед тога.

Савремена рударска индустрија је у другој половини XX века изменила велики број природних предела у свету. Читајући записе истраживача и путописаца пре Другог светског рата замишљамо у пределу Виминацијума кукурузна поља, ливаде и шуме. Само неколико година касније, започела је површинска експлоатација угља у данашњем насељу Костолац и од тада се индустријализација на простору Костолаца све више убрзава, мењајући пољопривредни традиционални предео у уништавајући индустријски предео. Да ли онда један културни предео, па и предметни предео Виминацијума, може повезати очување традиционалних и пољопривредних области са савременим економским развојем који захтева све грандиознију експлоатацију свих ресурса? Да ли ова уништавајућа људска интервенција у пределу, оличена у површинској експлоатацији угља, представља „стварност сталне промене која аутентичност чини тако крхком“, као што је писао Вилфред Лип (*Wilfried Lipp*), дискутујући о томе како је „осетљиво причати о оригиналности, истинитости и аутентичности“ споменика и места?³ Потврдни одговори на ова питања су уједно и доказивање постављење хипотезе. Предео је увек резултат динамичних процеса у њему и ниједно његово стање није више или мање аутентично од другог. Убрзана индустријализација на овом простору је донела један вид деконструкције дотадашњег пасторалног предела, али и стварање једног новог технолошког предела, који је данас његово аутентично стање.

Археолошко налазиште Виминацијум је већ одавно „поделило територију“ са индустријом и сада је касно да се против ње боримо. Да ли је седамдесетих година прошлог века могло да се утиче на другачији пут развоја села Костолац и

---

³ Wilfreid Lipp, „The Cult of Authenticity in the Age of Fake“, u *Conservation and Preservation: Interactions between Theory and Practice*, ur. M. S. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski (Firenze: Edizioni Polistampa, 2010), 272

Дрмно и бољи живот локалног становништва, уз очување античког Виминацијума у целости, и шта би био резултат свега тога? О томе се може, и можда заиста и треба дискутовати, да се не би иста ситуација поновила у будућности на неком другом месту. До тада, проналажење заједничких путева развоја заштите наслеђа и напретка индустрије је неопходно и у таквим условима, а све у покушају да онима који ће доћи после нас оставимо достигнућа народа који су овде били пре нас - исправно препозната, али тако и наша дела која свакако постају део историје и основа даљег развоја. У томе лежи наша највећа одговорност, а један од начина грађења оваквих односа је повезивање чинилаца простора у један културни предео и његова заштита као нераскидиве целине. Археолошки парк Виминацијум ће још скоро четири деценије бити окружен површинским копом „Дрмно“. Иако процеси рекултивације деградираног земљишта теку упоредо са експлоатацијом угља, данас се само могу претпоставити последице које могу настати након завршетка експлоатације и прераде угља, а на природу и становништво овог простора. Тек у даљој будућности пружају се могућности за праву просторну интеграцију свих чиниоца овог простора, када ће природно и културно – историјско наслеђе са историјским пољопривредним и савременим индустријским пределом, заједно створити културни предео овог дела Стига.

Будућа заштита и презентација предела Виминацијума би требало и да прати процесе одрживог развоја који, у овом специфичном културном пределу, као месту вековне експлоатације природних ресурса, односно интеракције човека и природе, треба да буду повезани и са његовим представљањем као универзалног светског културног наслеђа и важног туристичког ресурса, што може довести до изразитог побољшања квалитета живота локалног становништва, али само ако су принципи одрживог развоја правилно схваћени и искрено прихваћени, а затим и доследно примењени. Уз активацију и одрживо коришћење историјских грађевина и простора могу се добити значајни резултати у њиховој заштити. Ово у случају простора Виминацијума може обухватити ревитализацију и презентацију пост-индустријских предела, заштиту и презентацију историјских предела експлоатације природних ресурса, уклапање савремених инфраструктурних интервенција у предео, ревитализацију историјског предела,

обнову и ревитализацију историјских грађевина и простора, ревитализацију античких грађевина и простора у склопу Архолошког парка Виминацијума учешће локалне заједнице у заштити наслеђа. Наравно, ово укључује и одлучујућу улогу туризма који након оваквих просторних и друштвених интервенција може донети бројне могућности у одрживом развоју простора када експлоатација угља буде завршена. Културни предео Виминацијума тако у будућности може постати простор због кога ће становништво млађе старосне доби бити задржано у региону, које ће се школовати у неким другим привредним гранама осим у области рударства и енергетике, и које ће тако бити оспособљено за вођење будућег туристичког развоја подручја. Културно добро највише зависи од локалних заједница и њихове свести о потреби његовог очувања. Да *присвајање* историјског места, поменуто током дисертације, свакако не значи незаконито присвајање културних добара, већ бригу о месту, радост када његов развој напредује и жалост када опада, неопходно је да схвате сви актери предела Виминацијума, а најпре локално становништво. Зато је у будућем развоју предела Виминацијума један од најважнијих процеса наставак, али и све већа интеграција локалног становништва у процесе одлучивања.

Несигурност и ризик су били део свакодневице легионара који су од непријатеља штитили Римско царство на дунавској граници, у местима као што је био Виминацијум. Савремена граница античког Виминацијума је постављена 2009. године, када је законом одређена заштитна зона археолошког налазишта. Међутим, велики део поља која прекривају историјске остатке вила и радионица, храмова и некропола, аквадукта и путева, изван бедема града је већ одавно нестао услед напредовања савременог непријатеља – површинског копа угља. Да ли заштићена зона икада може постати ентитет независан од спољног простора који је већ нестао или ће нестати угрожен савременим људским деловањем као што је индустрија? Након престанка рударских активности, за неколико деценија, пољопривредна поља, археолошко налазиште и индустријски објекти ће бити спојени у један предео трагова људског развоја, поништавајући данас заштитну, али иначе вештачки постављену границу. Иако његова форма не може бити одређена, а његова експлоатација кроз цивилизацијски напредак се не може до

краја наслутити, важно је данас препознати и чувати вредности овог простора – брисањем граница између добрих и лоших актера, између позитивних и негативних доприноса, између прихватљивих и неприхватљивих утицаја. Археолошки парк Виминацијум, нераскидиво везан са заштитом локалитета, локалном заједницом и индустријским развојем, већ је постао носилац овог космополитског односа према простору, сличног оном који је антички град имао пре скоро два миленијума. Као центар једне римске провинције и важан легијски логор, антички Виминацијум је био одредиште великог броја народа Царства. Овај однос представља непроцењиво нематеријално наслеђе простора које су засновали војници, уметници и трговци, прелазећи хиљаде миља до Виминацијума, долазећи из свих крајева Римског царства. Многи од њих се никада нису вратили кућама, а нови дом, земаљски или небески, пронашли су управо у Виминацијуму. У будућности би зато управо антички Виминацијум требало да постане носилац једног јединственог културног предела. „Путевима римских императора“ и „Границе Римског царства“, као међусобно компатибилни пројекти који промовишу римско наслеђе на националним територијама као заједничко светско наслеђе, могу отворити нове могућности за Виминацијум, уклапајући национални у међународни контекст. Иако овакве велике могућности не би требало пропустити, оне се морају прихватити веома озбиљно. Могу понудити нове начине препознавања Виминацијума, али последице ових процеса не смеју бити у супротности са његовим очувањем као дела културног предела. Коначан резултат очувања Виминацијума мора бити јединство материјалног и нематеријалног наслеђа целог простора, са свим корацима које су човек и природа учинили током историје, стварајући међусобно дубоко повезана дела.

Научна оправданост и оригиналност предметног истраживања проистиче управо из чињенице да област заштите и презентације наслеђа у оквиру ширег простора археолошког налазишта Виминацијум, до сада није свеобухватно истраживана. Јединствени поглед на развој налазишта и његове непосредне околине кроз више различитих историјских и друштвених контекста је током истраживања простора углавном изостајао. Валоризација предела Виминацијума у овој дисертацији је спроведена у односу на његов културно-историјски контекст,

али и друштвено-историјски контекст, а његов значај се не састоји само од физичких остатака грађевина, већ и из значења која су резултат утицаја свих контекста кроз његову еволуцију.

На крају, предметно истраживање је поставило и могуће правце даљег истраживања разматране теме - **заштите и презентације културног наслеђа кроз концепт културног предела**, а који се могу користити у пракси заштите и презентације културног наслеђа у Србији. Процеси анализе елемената наслеђа предметног простора Виминацијума су током свих фаза у оквиру докторске дисертације на одређен начин разврставани и типолошки одређивани, а са циљем да се уведе једна врста принципа за потребе валоризације културног предела као целине. Тако су спроведени: разврставање могућих теоријских концепта и приступа у оквиру интерпретације културно-историјског наслеђа, типологија досадашњих приступа валоризацији, заштити и презентацији елемената наслеђа простора Виминацијума, а на крају и подела праваца унапређења њихове будуће заштите и презентације кроз концепт културног предела, који су по својим одликама јасно одељени, али увек са могућношћу међусобног комбиновања током различитих процеса у културном пределу.

7.0 БИБЛИОГРАФИЈА

7.1 ИЗВОРИ

Архивска документа

Архив Југославије. Biblioteka informativnih sredstava. Inventar sumarno analitički. AJ-100: Masonske lože u Jugoslaviji 1919-1940 (1872-1958). Обрађивачи Vasilije Kosić i Miloš Marić

Фотодокументација

АИ

РЗЗСК Београд

Пописи и статистике

РЗЗС (2002) *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002: Становништво 1.*

РЗЗС. *Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011: Први резултати.* Београд: РЗЗС, 2011.

РЗЗС. *Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011: Књига 2, Старост и пол.* Београд: РЗЗС, 2012.

РЗЗС. *Попис пољопривреде 2012: Пољопривреда у Републици Србији*

РЗЗС. *Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011: Књига 3, Школска спрема, писменост и компјутерска писменост.* Београд: РЗЗС, 2013

РЗЗС. *Попис становништва, домаћинства и станова у 2011: Књига 4, Вероисповест, матерњи језик и национална припадност.* Београд: РЗЗС, 2013

РЗЗС. *Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011: Књига 10, Домаћинства према броју чланова.* Београд: РЗЗС, 2013.

(2014а) *Попис становништва, домаћинства и станова у 2011: Књига 14, Становништво, занимања.*

РЗЗС. *Попис становништва, домаћинства и станова у 2011: Књига 15, Становништво, делатност.* Београд: РЗЗС, 2014.

РЗЗС. *Саопштење ЗП14, број 17 - год. LXVIII, 25.01.2018, Статистика запослености и зарада, Зараде по запосленом у Републици Србији по општинама и градовима, децембар 2017.* Београд: РЗЗС, 2017.

Просторни, регулациони и мастер планови:

Просторни план подручја посебне намене културног предела Бач, *Службени лист АПВ 14/2015*

Архитектонски факултет. План генералне регулације Костолца, књига II : Документациона основа (*Службени гласник Града Пожареваца, бр.6/2015*)

Економски факултет Београд. *Мастер план културно – историјске руте „Пут римских царева“, 2007*

ИАУС. *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 1. Стратешки документ.* Београд: ИАУС, 2012.

ИАУС. *Просторни план подручја Града Пожареваца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења.* Београд: ИАУС, 2012.

ИАУС. *Просторни план подручја посебне намене костолачког угљеног басена, Књига 3. Стратешка процена утицаја просторног плана на животну средину.* Београд: ИАУС, 2013.

ИАУС. *Измене и допуне Просторног плана подручја посебне намене Костолачког басена- концептуални материјал за рани јавни увид.* Београд: ИАУС, 2016.

ЈП ДЗГ ГП. *Plan detaljne regulacije Tulba-Tabana u Požarevcu, Knjiga I.* Požarevac: ЈП ДЗГ ГП, 2015.

INC Економски факултет Београд. *Мастер план Стиг - Кучајске планине – Бељаница, 2012.*

Просторни план подручја посебне намене археолошког налазишта Виминацијум. *Службени гласник РС, 14/2015*

Просторни план Републике Србије од 2010. године до 2020. године. *Службени гласник РС, 88/2010*

Просторни план подручја посебне намене међународног водног пута Е 80 – Дунав (Паневропски коридор VII). *Службени гласник, бр. 14/2015*

Просторни план за подручје Подунавског и Браничевског управног округа. *Службени гласник*, бр. 8/2015

UNWTO. Мастер план одрживог развоја сеоског туризма у Србији, 2011.

Одлуке

Одлука о утврђивању непокретних културних добара од изузетног значаја и од великог значаја. *Службени гласник СРС бр.14/1979*

Одлука о утврђивању локалитета Виминацијум у атару села Стари Костолац за археолошко налазиште. *Службени гласник РС, 102/2009*

Одлука о изради измена и допуна Просторног плана подручја посебне намене Костолачког угљеног басена“, *Службени гласник РС, бр. 7/2016*

Решење Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НРС бр.428/49, 15.03.1949. године.

Студије

Energoprojekt Entel a.d. *JP EPS Postrojenje za odsumporavanje dimnih gasova (ažurirana studija o proceni uticaja na životnu sredinu)*. Beograd: Energoprojekt Entel a.d, 2015.

ЕПС. *Технички годишњак*. Београд: ЕПС, 2016.
http://www.eps.rs/SiteAssets/Lists/Sitemap/EditForm/izvestajiposlovanju/tehnickiizvestaji/TEH_Godisnjak2016_web_.pdf

Petovar, Ksenija, Jokić, Vesna. *Za fer raseljenje. Anketa domaćinstava u selu Drmno*. Beograd: SEKOR, 2016.

P333CK Смедерево. *Услови чувања, одржавања и коришћења споменичког наслеђа и утврђене мере заштите у оквиру граница Просторног плана Града Пожареваца*. Смедерево: P333CK Смедерево, 2012.

UNESCO Department of Economic and Social Affairs. *Report on Ninth United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names, New York, 21-30 August 2007.* (E/CONF.98/136), 2007.
<https://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/9th-uncsgn-docs/report%20of%209th%20uncsgn%20n0750902%20en.pdf>

UNESCO. *Dialogue Among Civilizations Summit of the Heads of State of South-East Europe: Contemporary Art and Reconciliation in South-East Europe, Republic of Serbia 1-2 September 2011*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002164/216440e.pdf>, приступљено 31.03.2017.

Context Pty Ltd. *Inspirational Landscapes Volume 4: Assessment Method Report,2003*

Стратегије

Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2009-2013 године. Пожаревац: Град Пожаревац, 2009

Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године. Пожаревац: Град Пожаревац, 2017.

Карте

A New Map of Turkey in Europe Divided into All Its Provinces; With the Adjacent Countries of Europe and Asia. 1794. <https://img.raremaps.com/xlarge/25444.jpg>

Антула Димитрије Д., Симеоновић, Д. Рударска карта Краљевине Србије, 1900.

Die Unteren Donauländer Zur Romerzeit. WikimediaCommons.“File:Roman provinces of Illyricum, Macedonia, Dacia, Moesia, Pannonia and Thracia.jpg”
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roman_provinces_of_Illyricum,_Macedonia,_Dacia,_Moesia,_Pannonia_and_Thracia.jpg

Генералштабна карта Краљевине Србије - Део Пожаревац, 1894. <https://archive.is/gGG5q>

Kilian Ponheimer. Carte der Scharmützel bei Rama, Kulisch, Hassan Pacha palanka und Uj Palanka, 1788.

Mündungsgebiete der Flüsse Morava, Mlava und Pek, Nordostserbien Generalkarte von Mitteleuropa, Ausschnitt aus Blatt 39-45 Werschetz (Vršac) (ung: Versecz), Stand 1916 mit einzelnen Nachträgen. Wikimedia. „File: Mlava Mündung.jpg.“
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mlava_M%C3%BCndung.jpg

Paun Es Durlić. “Etnička slika istočne Srbije“. <http://www.paundurlic.com/vlaski.recnik/mapa-etnicka-slika.php>

Roman Empire at its Greatest Extent, Third Century A.D. WikimediaCommons.“File:Roman Empire full map.jpg“. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roman_Empire_full_map.jpg

Willem Janszoon Blaeu. Wallachia, Servia, Bvlgaria, Romania, 1640
raremaps.com/gallery/enlarge/49563

Србија кроз историју. „Карте српске државе у Средњем веку“
http://srbijakrozistoriju.blogspot.rs/2009/05/blog-post_8619.html

Међународне повеље, конвенције, препоруке и извештаји

AUSTRALIA ICOMOS. *The Burra Charter (The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance)*, http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf,
приступљено 05.10.2017.

AUSTRALIA ICOMOS. *The Burra Charter (The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance)*, <http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf>, , приступљено 05.10.2017.

ICOMOS. *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964)*, https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf, приступљено 05.02.2017.

ICOMOS. *The Declaration of Amsterdam*, <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/169-the-declaration-of-amsterdam>, приступљено 31.03.2017.

ICOMOS. *European Charter for the Architectural Heritage*, <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/170-european-charter-of-the-architectural-heritage>, приступљено 31.03.2017.

ICOMOS. *Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987)*, https://www.icomos.org/charters/towns_e.pdf, приступљено 05.08.2017.

ICOMOS. *Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage*, https://www.icomos.org/charters/arch_e.pdf, приступљено 02.03.2017.

ICOMOS. *Declaration of Dresden on the Reconstruction of Monuments Destroyed by War*, <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/184-the-declaration-of-dresden>, приступљено 07.04.2018.

ICOMOS. *The Nara Document on Authenticity*, <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>,
приступљено 02.03.2017.

ICOMOS. *International Cultural Tourism Charter (Managing Tourism at Places of Heritage Significance)*, https://www.icomos.org/charters/tourism_e.pdf, приступљено 02.03.2017.

ICOMOS. *The Charter of Krakow: Principles for Conservation and Restoration of Built Heritage*, <http://smartheritage.com/wp-content/uploads/2015/03/krakov-charter-2000.pdf>,
приступљено 07.04.2018.

ICOMOS. *Xi'an Declaration on the Conservation of the Setting of Heritage Structures, Sites and Areas*, <https://www.icomos.org/xian2005/xian-declaration.pdf>, приступљено 02.03.2017.

ICOMOS. *Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place*, <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>, приступљено 05.10.2017.

ICOMOS. *The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites*, https://www.icomos.org/charters/interpretation_e.pdf, приступљено 05.10.2017.

ICOMOS. *The ICOMOS Charter on Cultural Routes*, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/culturalroutes_e.pdf,
приступљено 1.02.2017.

ICOMOS. *The Valletta Principles for the Safeguarding and Management of Historic Cities, Towns and Urban Areas*, https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_CIVVIH_text_EN_FR_final_20120110.pdf, приступљено 05.10.2017.

ICOMOS. *The Paris Declaration on Heritage as a Driver of Development*, https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_Declaration_de_Paris_EN_20120109.pdf,
приступљено 05.11.2017.

ICOMOS. *Draft Recommendations of the First International Conference of ICOMOS on Archaeological Parks and Sites 23.-25.February 2015 Salalah, Sultanate of Oman*, whc.unesco.org/document/135364, приступљено 05.10.2017

ICOMOS. *Salalah guidelines for the management of public archaeological sites to be used in conjunction with the Salalah recommendation on archaeological parks and sites*, New Delhi ICOMOS generalassembly review draft 25 february 2017, http://icahm.icomos.org/wp-content/uploads/2017/03/Final_Guidelines-for-Managament-of-Public-Archaeological-Sites_New-Delhi-2017-EN45405.pdf, приступљено 05.09.2017.

- ICOMOS – TICCIH.** *Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes “The Dublin Principles”*, https://www.icomos.org/Paris2011/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf, приступљено 31.03.2017.
- TICCIH.** *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*, <https://www.icomos.org/18thapril/2006/nizhny-tagil-charter-e.pdf>, приступљено 01.02.2017.
- The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>, приступљено 01.12.2017.
- UNESCO.** *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000824/082464mb.pdf>, , приступљено 01.12.2017.
- UNESCO.** *Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001145/114585e.pdf#page=40>, приступљено 31.05.2017.
- UNESCO.** *Recommendation concerning the Safeguarding of Beauty and Character of Landscapes and Sites*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001145/114582e.pdf#page=142>, приступљено 31.05.2017.
- UNESCO.** *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>, , приступљено 01.12.2017.
- UNESCO.** *Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private works*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001140/114047e.pdf#page=134>, приступљено 31.05.2017.
- UNESCO.** *Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property 1970*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001333/133378mo.pdf>, приступљено 05.10.2017.
- UNESCO.** *Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001140/114038e.pdf#page=136>
- UNESCO.** *Reccomendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000846/084696e.pdf#page=242>, приступљено 05.10.2017.
- UNESCO.** *Convention on Biological Diversity*, <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>
- UNESCO.** *Report on the Expert Meeting on Routes as a Part of our Cultural Heritage* (Madrid, Spain, November 1994), <http://whc.unesco.org/archive/routes94.htm>, приступљено 31.03.2017.
- UNESCO.** *Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001260/126065e.pdf>
- UNESCO.** *Operational Guidelines for UNESCO Global Geoparks*, http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/SC/pdf/IGGP_UGG_Statutes_Guidelines_EN.pdf
- UNESCO.** *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, <https://ich.unesco.org/en/convention>
- UNESCO.** *Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001429/142919e.pdf>
- UNESCO.** *Recommendation on the Historic Urban Landscape*, <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>, приступљено 05.10.2017.
- UNESCO.** *The Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>, приступљено 05.02.2018.
- UNIDROIT.** *UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects*, <https://www.unidroit.org/english/conventions/1995culturalproperty/1995culturalproperty-e.pdf>, приступљено 08.04.2018.
- COE.** *European Cultural Convention*, <https://rm.coe.int/168006457e>, приступљено 05.10.2017.
- COE.** *Resolution 68 (12) on the active maintenance of monuments, groups and areas of buildings of historical or artistic interest within the context of regional planning*, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804bb7e6, приступљено 05.10.2017.

- COE. *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage*, <https://rm.coe.int/1680072318>, приступљено 31.03.2017.
- COE. *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe*, <https://rm.coe.int/168007a087>, приступљено 31.03.2017.
- COE. *Recommendation No. R (89) 5 of the Committee of Ministers to member States concerning the protection and enhancement of the archaeological heritage in the context of town and country planning operations*, <http://www.icom-russia.com/upload/documents/recomendation%20of%20the%20committee%20of%20ministers%20to%20member%20states%20concerning%20the%20protection%20and%20enhancement.pdf>, приступљено 05.10.2017.
- COE. *Recommendation no. r (90) 20 of the committee of ministers to member states on the protection and conservation of the industrial, technical and civil engineering heritage in Europe*, <https://rm.coe.int/16804e1d18>, приступљено 05.10.2017.
- COE. *Verona Charter on the Use of Ancient Places of Performance*, <http://www.univeur.org/cuebc/downloads/PDF%20carte/87%20Verona%20declaration.pdf>, приступљено 31.03.2017.
- COE. *Resolution (98) 4 on the Cultural Routes of the Council of Europe*, <https://rm.coe.int/16804fca2b>, приступљено 31.03.2017.
- COE. *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (revised)* <https://rm.coe.int/168007bd25>, приступљено 31.03.2017.
- COE. *European Landscape Convention*, <https://rm.coe.int/1680080621>, приступљено 01.02.2017. COE. *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, <https://rm.coe.int/1680083746>, приступљено 03.12.2017.
- COE. *Resolution CM/Res(2007)12 on the Cultural Routes of the Council of Europe*, <http://www.via-regia.org/kulturstrasse/pdf/resolutionengneu.pdf> приступљено 01.02.2017.
- COE. *Resolution 1924 (2013) Industrial heritage in Europe*, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/XrefXML2HTML-en.asp?fileid=19512&lang=EN>, приступљено 05.10.2017.

Закони, одлуке, уредбе и правилници

- Закон о ратификацији конвенције за заштиту културних добара у случају оружаног сукоба.** *Службени лист ФНРЈ – додатак, број 4/1956, Службени лист СРЈ - Међународни уговори*", број 7/2002 - др. пропис
- Закон о ратификацији Конвенције о заштити светске културне и природне баштине,** *Службени лист СФРЈ, Међународни уговори, бр. 56/1974*
- Закон о ратификацији Европске конвенције о култури,** *Службени лист СФРЈ - Међународни уговори, бр. 4/1987*
- Закон о ратификацији Конвенције о заштити европског архитектонског блага,** *Службени лист СФРЈ - Међународни уговори, бр. 4/1991*
- Закон о културним добрима.** *Службени гласник РС бр. 71/1994, 52/2011, 99/2011*
- Закон о потврђивању Конвенције о биолошкој разноврсности,** *Службени лист СФРЈ, Међународни уговори, бр. 11/2001*
- Закон о култури.** *Службени гласник РС, бр. 72/2009, 12/2016, 30/2016*
- Закон о заштити животне средине.** *Службени гласник РС бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – др.закон, 72/2009 – др.закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016*
- Закон о стратешкој процени утицаја на животну средину,** *Службени гласник РС, 135/2004, 88/2010*
- Закон о заштити природе.** *Службени гласник РС 36/2009, 88/2010 и 91/2010 – исправке*
- Закон о потврђивању Европске конвенције о заштити археолошког наслеђа (ревидирана),** *Службени гласник РС, бр. 42/2009*
- Закон о потврђивању Конвенције о заштити и унапређењу разноликости културних израза,** *Службени гласник РС, број 42/2009*
- Закон о планирању и изградњи.** *Службени гласник РС бр. 72/2009, 81/2009, 64/2010, 24/2011, 121/2012, 42/2013, 50/2013, 98/2013, 132/2014, 145/2014*
- Законо потврђивању Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво,** *Службени гласник РС- Међународни уговори, број 1/2010*
- Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа,** *Службени гласник РС- Међународни уговори, број 1/2010*

- Закон о Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године**, *Службени гласник РС*, бр. 88/2010
- Закон о потврђивању Европске конвенције о пределу**, *Службени гласник РС* - Међународни уговори, бр. 4/2011
- Кривични законик**. *Службени гласник РС*, бр.85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016.
- Општи закон о заштити споменика културе и природних реткости**. *Службени лист ФНРЈ*, бр. 81/46
- Општи закон о заштити споменика културе**. *Службени лист ФНРЈ*, бр. 17/59
- МКИИИД**. Правилник о упису у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије, 2012.
- Уредба о ратификацији Конвенције о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара**. *Службени лист СФРЈ* - Међународни уговори, број 50/1973
- Уредба о заштити природних реткости**. *Службени гласник РС* бр.50/1993, 93/1993
- Устав Републике Србије**. *Службени гласник РС*, бр. 98/2006

Студентски програми

АФ. Модул М7.2. – Пројектантска Радионица 2 (2008/9): Жива мембрана Виминацијума/испод и изнад тла, http://www.arh.bg.ac.rs/wp-content/uploads/200809_docs/200809_DASA_7_2_06.pdf

Планови, програми и стратегије

- Локални план управљања отпадом*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2009.
- Програм заштите животне средине Града Пожареваца 2012-2022 – прилози*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2012
- Акциони план за унапређење положаја Рома на територији Града Пожареваца за период 2016-2020. године*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2015.
- Стратегија одрживог развоја Града Пожареваца 2017-2022. године*. Пожаревац: Град Пожаревац, 2017.
- Европска Комисија**. Акциони план – прilog уз Саопштење комисије Европском парламенту, Европском Савету, Европском socio-економском комитету и Регионалном комитету: Стратегија Европске Уније за Дунавски регион – SR. Brisel, 2010.
- Економски факултет Београд**. *Мастер план културно – историјске руте „Пут римских царева“*, 2007
- Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020*. Београд: РАПП, 2009. http://www.apps.org.rs/wp-content/uploads/strategija/Strategija_PROSTORNI%20RAZVOJ%20Republike%20Srbije.pdf
- Национална стратегија одрживог развоја Републике Србије. *Службени гласник РС*, бр. 57/2008.
- Влада Републике Србије**. Позиција РС за учешће у свеобухватној стратегији ЕУ за регион Дунава, презентација по стубовима, *Одлука Владе Републике Србије од 10. јуна 2010. године*
- Национална стратегија одрживог коришћења природних ресурса и добара. *Службени гласник РС*, бр. 33/2012.
- Национална стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014-2024. године. *Службени гласник РС*, бр. 85/2014.
- Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2025. године са пројекцијама до 2030. године. *Службени гласник РС*, бр. 101/2015.
- Стратегија научног и технолошког развоја Републике Србије за период од 2016. године до 2020. године – Истраживање за иновације. *Службени гласник РС*, бр. 25/2016.
- Стратегија развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године, *Службени гласник РС*, бр. 98/201
- Стратегија развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027, нацрт, <http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/predlog-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027--predlog-strategije-razvoja-kulture-republike-srbije-od-2017--do-2027-.pdf>

Интернет извори

Организације, институције и пројекти

Arkwork. “About Arkwork”. <https://www.arkwork.eu/about/>

Archeon, "Walk Through Archeon", <https://www.archeon.nl/en/visit-archeon/packages/walk-through-archeon.html>

Archest, „Project“. www.archest.eu/project/

Betacity, „Preselekcija: Zaštitna konstrukcija iznad Rimskih termi u Viminaciumu“, betacity.eu/sr-latn/preselectie/protective-structure-over-roman-thermae-at-viminacium/

Viminacium, „Izložbe održane u inostranstvu“. <http://viminacium.org.rs/izlozbe/izlozbe-u-inostranstvu/>

Viminacium, „Limes park - Viminacium Adventure“. <http://viminacium.org.rs/arheoloski-park/limes-park-viminacium-adventure/>

Град Пожаревац, „Галерија Милене Павловић-Барили“, <https://pozarevac.rs/galerija-milene-pavlovic-barili/>

Градска општина Костолац, „Упознајте Виминацијум“. <http://kostolac.rs/item/518-уознајте-виминачијум.html>

Geologické lokality, „Medlovický lom“, <http://lokality.geology.cz/644>

Danube Limes Brand, „Home“. <http://danubelimesbrand.org/sr/www.arkwork.eu/about/>

EIOCR, „The European Route of Jewish Heritage“, <http://culture-routes.net/routes/the-european-route-of-jewish-heritage>

EIOCR, „Transromanica – The Romanesque Routes of European Heritage“, <http://culture-routes.net/routes/transromanica>

EIOCR, „The European Cemeteries Route“, <https://cemeteriesroute.eu/european-cemeteries-route.aspx>

EIOCR, „The Reseau Art Nouveau Network“, <http://culture-routes.net/routes/artnouveau>

EIOCR, „The Roman Emperors and Danube Wine Route“, culture-routes.net/routes/the-roman-emperors-and-danube-wine-route

ERIH, „Erih's route system: Your signpost to Europe's industrial heritage“, <https://www.erih.net/about-erih/route-system/>

ERIH, „European theme routes illustrate the connections“, <https://www.erih.net/about-erih/route-system/european-theme-routes/>

ERIH, „Serbia“, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/list/Sites//serbia/>

EuroVelo, „Serbia“, <http://www.eurovelo.com/en/eurovelos/eurovelo-6/countries/serbia>

IBA-SEE 2010, Concept: Internationale Bauausstellung (IBA) Fürst-Pückler-Land, <http://www.iba-see2010.de/en/verstehen/konzept.html>

IBA-SEE 2010, Project 28: Pritzen Art Landscape Art on the Island, <http://www.iba-see2010.de/en/verstehen/projekte/projekt6.html>

ICOMOS, „ICOMOS debate on permissibility and standards for reconstructions of monuments and sites - online survey“, <https://www.icomos.org/en/newsletters-archives/178-english-categories/news/704-icomos-debate-on-permissibility-and-standards-for-reconstructions-of-monuments-and-sites-online-survey>

Limes, „Home“. www.limes2018.org

MammothSite, „What We Do“, <http://www.mammothsite.org/what-we-do/index.html>

MNT, „Kulturna dobra van muzejskog fonda“. <http://www.muzejnt.rs/sr/84>

MPU, 34. „Salon arhitekture: Nagrade“, www.mpu.rs/srpski/temporary/izlozbe_2012/02_34sa/34sa_nagrada.html

MPU, 37. „Salon arhitekture: Nagrade“, www.mpu.rs/srpski/temporary/izlozbe_2015/37_sa/nagrada.php

Народни музеј, „Историјат музеја“. www.narodnimuzej.rs/o-muzeju/istorijat-muzeja/?lng=lat

Ogranak TE - KO Kostolac, „Društveno odgovorno poslovanje“, <http://www.te-ko.rs/o-nama/odgovornost>

Ogranak TE - KO Kostolac, „Istorija“. <http://www.te-ko.rs/o-nama/istorija>

OpenArch, „Welcome to OpenArch“. www.openarch.eu

РЗЗСК Београд, „Историја заштите у Србији“. http://www.heritage.gov.rs/cirilica/istorija_zastite_u_Srbiji.php

РЗЗСК Београд, „Историја завода“. http://www.heritage.gov.rs/latinica/istorija_zavoda.php

РЗЗСК Београд, „База непокретних културних добара: Виминацијум“. <http://www.spomenici.heritage.gov.rs/cir/nkd/pregled/viminacium>

РЗЗСК Београд, „Непокретна културна добра – НКД“, http://heritage.gov.rs/latinica/nepokretna_kulturna_dobra.php

РЗЗСК Београд, „Атлас народног градитељства Србије“, <http://www.atlas.heritage.gov.rs/node/191>

РЗЗСК Смедерево, „Културна добра“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/sva>

РЗЗСК Смедерево, „Кулич град“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/kuli-grad>

- РЗЗСК Смедерево.** „Две старе зграде у Пожаревцу“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/dve-stare-zgrade-u-po-arevcu>
- РЗЗСК Смедерево.** „Зграда Старог окружног начелства у Пожаревцу“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/zgrada-starog-okru-nog-na-elstva-u-po-arevcu>
- РЗЗСК Смедерево.** „Комплекс манастира Нимник“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/kompleks-manastira-nimnik>
- РЗЗСК Смедерево.** „Црква брвнара рођења пресвете Богородице у Четережу“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/crkva-brvnara-ro-enja-presvete-bogorodice-u-eteru>
- РЗЗСК Смедерево.** „Манастир Заова – Црква Светих Архистратига Михаила и Гаврила“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/manastir-zaova-crkva-svetih-arhistratiga-mihaila-i-gavrila>
- РЗЗСК Смедерево.** „Рударско металуршки комплекс Краку лу-Јордан“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/rudarsko-metalur-ki-kompleks-kraku-lu-jordan>
- РЗЗСК Смедерево.** „Римско утврђење Ледерата“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/rimsko-utvr-enje-lederata>
- РЗЗСК Смедерево.** „Саборна црква Светих Арханђела у Пожаревцу“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/saborna-crkva-svetih-arhan-ela-u-po-arevcu>
- РЗЗСК Смедерево.** „Зграда епископског двора у Пожаревцу“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/zgrada-episkopskog-dvora-u-po-arevcu>
- РЗЗСК Смедерево.** „Црква Светог Трифуна у Кличевцу“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/crkva-svetog-trifuna-u-klicevcu>
- РЗЗСК Смедерево.** „Црква Светог Николе у Пожаревцу“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/crkva-svetog-nikole-u-po-arevcu>
- РЗЗСК Смедерево.** „Манастир Сестрољин – Црква Светог Вознесења у Пољани“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/manastir-sestroljin-crkva-svetog-vaznesenja-u-poljani>
- САНУ.** „Друштво српске словесности (1841 - 1864)“, www.sanu.ac.rs/clanstvo/DSS.aspx
- САНУ.** „Српско учено друштво (1864-1892)“, www.sanu.ac.rs/clanstvo/SUD.aspx
- САНУ.** „Српска краљевска академија (1886 - 1947)“, www.sanu.ac.rs/clanstvo/SKA.aspx
- САНУ.** „Српска академија наука (1947 -)“, www.sanu.ac.rs/clanstvo/SAN_SANU.aspx
- Старо село Сирогојно.** Музеј на отвореном „Старо село“ у Сирогојну номинован за награду Европски музеј године 2014. <http://www.sirogojno.rs/muzej-na-otvorenom-staro-selo-u-sirogojnu-nominovan-za-nagradu-evropski-muzej-godine-2014>
- TeslaWays.** „Projekti“, <http://www.teslaways.rs/index.php?page=10&id=1>
- TeslaWays** „Osnovan Klaster puteva kulture“. http://www.teslaways.rs/index.php?page=4&id_vesti=228
- Traildino,** „E4“, <https://www.traildino.com/trace/continents-Europe/countries-Serbia/trails-E4>
- ТШ са домом ученика Никола Тесла, Костолац.** „Ваннаставне и слободне активности“. <https://vanastavneaktivnosti.wordpress.com/category/ваннаставне-и-слободне-активности>
- UNESCOBKK.** „News from UNESCO Bangkok. Local conservation skills stronger as Bagan expert assistance and training ends, 08.12.2015.“, <http://www.unescobkk.org/news/article/local-conservation-skills-stronger-as-bagan-expert-assistance-and-training-ends>
- UNESCO Earth Sciences.** „Unesco Global Geoparks“, <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/earth-sciences/unesco-global-geoparks/>
- UNESCO Earth Sciences.** „Tuscan mining park unesco global geopark (Italy)“, <http://www.unesco.org/new/en/natural-sciences/environment/earth-sciences/unesco-global-geoparks/list-of-unesco-global-geoparks/italy/tuscan-mining-park/>
- UNESCO ICH.** „Kolo, Traditional Folk Dance“, <https://ich.unesco.org/en/RL/kolo-traditional-folk-dance-01270>
- UNESCO ICH.** Slava, Celebration of Family Saint Patron's Day, <https://ich.unesco.org/en/RL/slava-celebration-of-family-saint-patrons-day-01010>
- UNESCO Tentative List.** „Bagan“, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/819/>
- UNESCO Tentative List.** „Djerdap National Park“. <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1693/>
- UNESCO Tentative List.** „Historical place of Bač and its Surroundings“, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5540/>
- UNESCO Tentative List.** „Minoan Palatial Centres (Knossos, Phaistos, Malia, Zakros, Kydonia)“, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5860/>

- UNESCO Tentative List.** „Frontiers of the Roman Empire (WHS FRE)“.
<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6060/>
- UNESCO WHS List.** „Nubian Monuments from Abu Simbel to Philae“,
<https://whc.unesco.org/en/list/88>
- UNESCO WHS List.** „Historic Centre of Warsaw“, <https://whc.unesco.org/en/list/30>
- UNESCO WHS List.** „Frontiers of the Roman Empire“, <http://whc.unesco.org/en/list/430>
- UNESCO WHS List.** „Historic Fortified City of Carcassonne“, <https://whc.unesco.org/en/list/345>
- UNESCO WHS List.** „Cilento and Vallo di Diano National Park with Archaeological Sites of Paestum and Velia, and the Certosa di Padula“, <https://whc.unesco.org/en/list/842>
- UNESCO WHS List.** „Agricultural Landscape of Southern Öland“, <http://whc.unesco.org/en/list/968>
- UNESCO WHS List.** „Early Christian Necropolis of Pecs (Sopianae)“, <http://whc.unesco.org/en/list/853>
- UNESCO WHS List.** „The Blaneavon Industrial Landscape“, <https://whc.unesco.org/en/list/984>
- UNESCO WHS List.** „Old Bridge Area of the Old City of Mostar“, <http://whc.unesco.org/en/list/946>
- UNESCO WHS List.** „Incense Route – Desert Cities in the Negev“, <https://whc.unesco.org/en/list/1107>
- UNESCO WHS List.** „Cornwall and West Davon Mining Landscape“,
<https://whc.unesco.org/en/list/1215>
- UNESCO WHS List.** „Ancient Villages of Northern Syria“, <https://whc.unesco.org/en/list/1348>
- UNESCO WHS List.** „Nord-Pas de Calais Mining Basin“, <https://whc.unesco.org/en/list/1360>
- UNESCO WHS List.** „Ancient City of Tauric Chersonese and its Chora“,
<https://whc.unesco.org/en/list/1411>
- UNESCO WHS List.** „Diyarbakir Fortress and Hevsel Gardens Cultural Landscape“,
<https://whc.unesco.org/en/list/1488/>
- ЦПН.** „Отворено пријављивање за ДНК“. <http://www.cpn.rs/aktivnosti/cpn-deciji-naucni-kamp/?lang=cir>

Online речници и енциклопедије

- AllWords**, „Disneyfication“, <http://www.allwords.com/word-disneyfication.htmk>
- ArticleWorld**, „Disneyfication“, <http://www.articleworld.org/index.php/Disneyfication>
- Encyclopaedia Britannica.** „Itinerarium, Ancient World“,
<https://www.britannica.com/science/itinerarium-ancient-Roman-map>.
- Merriam-Webster**, „Disneyfication“, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Disneyfication>
- Perseus.** „Latin Word Study Tool: *spolio*, *spolium*“.
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=spolia&la=la#lexicon>
- Wikipedia**, „Disneyfication“, <http://en.wikipedia.org/wiki/Disneyfication>

Интернет портали

- ADF.** „GRPlite help the Vindolanda Trust bring Roman history to life, 20.11.2013“, <http://www.architectsdatafile.co.uk/news/grplite-help-the-vindolanda-trust-bring-roman-history-to-life/>
- Danube Travel.** „Serbia“. <http://www.danube.travel/main-menu/explore-the-danube-destinations/serbia.257.html>
- DARE.** „About: Viminacium, Castro Muza, Calzadilla de la Cueva“
- Gradevinarstvo.** „Suncokreti inspirišu efikasniji raspored koncentrisanih solarnih elektrana, 12.01.2012“, www.gradjevinarstvo.rs/tekstovi/2307/820/suncokreti-inspirisu-efikasniji-raspored-koncentrisanih-solarnih-elektrana
- Energetski portal.** „Blokovi B1 i B2 u Kostolcu dobili postrojenja za odsumporavanje, 18.07.2017“, www.energetskiportal.rs/blokovi-b1-i-b2-u-kostolcu-dobili-postrojenja-za-odsumporavanje/
- Itras.** „Medlovický lom“, <http://itras.cz/medlovicky-lom/>
- Mondo.** „Šta kaže sveštenik za kuće nad grobovima, 13.11.2014“, mondo.rs/a744714/Info/Drustvo/Svestenik-o-kucama-na-groblju.html
- Pandotrip,** „Top 10 Things to See and Do in Serbia“, <https://www.pandotrip.com/top-10-things-to-see-and-do-in-serbia-22760/>

Компаније

- McCurdy & Co. Ltd.** „Roman Water Lifting Machin (London, 2002-2003)“,
<http://www.mccurdyco.com/romanwlm.htm>
- Cotto Rustico.** „O nama“, <http://www.cottorustico.com/o-nama.php>.

- 021.** „Od Dunava bismo mogli da zarađujemo 10 miliona godišnje, 22.01.2017“, <http://www.021.rs/story/Info/Biznis-i-ekonomija/154265/Od-Dunava-bismo-mogli-da-zaradjujemo-10-miliona-evra-godisnje.html>
- Aljazeera Balkans.** „Smoljinac – stambeno naselje za umrle, 23.10.2016“, balkans.aljazeera.net/vijesti/smoljinac-stambeno-naselje-za-umrle
- Vesti online.** „Arheološkamafija (1): KradljivciblagapreoraliSrbiju, 21.03.2011“. <http://www.vesti-online.com/Vesti/Tema-dana/125109/Arheoloska-mafija-1-Kradljivci-blaga-preorali-Srbiju>
- Vesti online.** „Arheološkamafija (4): Avarski pojas, od Srema do Strazbura, 24.03.2011“. <http://www.vesti-online.com/Vesti/Tema-dana/125837/Arheoloska-mafija-4-Avarski-pojas-od-Srema-do-Strazbura>
- Večernje Novosti Online.** „Tajna avarskog pojasa, 18.12.2005“. http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:277472-Tajna-avarskog-pojasa
- Večernje Novosti Online.** „Bogatstvo u ćupu, 14.12.2005“. http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:277467-Bogatstvo-u-ćupu
- Večernje Novosti Online.** „Odbrana Drmna i Kostolca, 18.05.2014“. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:492033-Odbrana-Drmna-i-Kostolca>
- Večernje Novosti Online.** „Zatrpna ranohrišćanska bazilika, 17.07.2015“, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:557958-Zatrpna-ranohrišćanska-bazilika-kod-Crvene-Reke>
- Večernje Novosti Online.** „Divi se liku i delu druga Tita, 18.10.2015“, www.novosti.rs/vesti/srbija.489.html:572388-Divi-se-liku-i-delu-druge-Tita
- Večernje Novosti Online.** „Kram i lampa, prava atrakcija“, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:626274-Kram-i-lampa-prava-atrakcija>
- Vreme.** „Bobić, M. Arhitektura i diktatura, 02. oktobar 2003.“, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=353864>, pristupljeno 25.maja 2017.
- DANAS.** „Poseta renomiranoj Vinariji Živković u selu Kličevcu nadomak Požarevca: Sala za degustaciju meka sladokusaca, 08.11.2012.“, www.danas.rs/drustvo/sala-za-degustaciju-meka-sladokusaca/
- DANAS.** „Rešeno snabdevanje vodom naselja pored TE-KO Kostolac, 17.08.2016“. www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=325780&title=Rešeno%20snabdevanje%20vodom%20naselja%20pored%20TE-KO%20Kostolac
- Ebraničevo.** „Krečana kao u doba Rimljana, 05.11.2015“. <http://ebranicevo.com/krecana-kao-u-doba-rimljana-foto>
- E Kapija.** „Kruzeri donose profit – Srbija do kraja 2017. dobija nova putnička pristaništa u Smederevu i Velikom Gradištu“, www.ekapija.com/news/1842373/kruzeri-donose-profit-srbija-do-kraja-2017-dobija-nova-putnicka-pristanista-u
- National Geographic.** „Great Wall of China Overrun, Damaged, Disneyfied, 15.05.2007“, <http://news.nationalgeographic.com/news/2007/05/070515-china-neglect.html>
- НИН Online.** „Divlji arheolozi, 2727, 03.04.2003“. <http://www.nin.co.rs/2003-04/03/28156.html>
- NY Times.** „The Happiness Project, 17.07.2015“, https://www.nytimes.com/2015/07/17/t-magazine/happiness-project-disneyland.html?_r=0
- Politika.** „Mlava probila drugi pojas odbrane u Kostolcu, 18.05.2014“. <http://www.politika.rs/sr/clanak/293369/Mlava-probila-drugi-pojas-odbrane-u-Kostolcu#!>
- Politika.** „Ćira sa Solunskog fronta putuje na izložbu u Pariz, 27.07.2017“. <http://www.politika.rs/sr/clanak/385611/Cira-sa-Solunskog-fronta-putuje-na-izlozbu%20-u-Pariz>
- PTC.** „Za koga se prave kuće na grobljum 01.11.2016“, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2507510/za-koga-se-prave-kuce-na-groblju.html>
- PTC.** „Za rekonstrukciju tvrđave Ram 1,1 milion evra, 16.06.2017“. www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2771733/za-rekonstrukciju-tvrđave-ram-11-milion-evra.html
- PTC.** „Češko selo u Banatu na ivici opstanka, 11.12.2017“. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-danas/2967567/cesko-selo-u-banatu-na-ivici-opstanka.html>

- Telegraph.** "National Trust risks controversy with modern exhibition, 30.05.2010", <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/7786680/National-trust-risks-controversy-with-modern-exhibition.html>
- Telegraf.** "Uručene nagrade na konkursu Betina fotografija godine, 15.maj 2014", <http://www.telegraf.rs/vesti/1071396-urucene-nagrade-na-konkursu-betina-fotografija-godine-foto>
- The Guardian.** "Life after lignite: how Lusatia has returned to nature, 10.09.2014", <https://www.theguardian.com/environment/2014/sep/10/lusatia-lignite-mining-germany-lake-district>
- The Guardian.** "Stop this Disneyfication of our coastline, 25.04.2016", <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/apr/25/disneyfication-sculpture-sea-coast-tintagel-arthur>

Популарна култура

- AirBan.** „Leto 2011. Foto prilozii naših pilota“. http://www.airban.net/strana_fotografije_jul_2011.htm
- Branislav Nikolic,** „Secondary Architecture 2013/2014“, branislavnikolic.net/project/secondary-architecture-2013/
- David Gilmour.** „About“, <http://www.davidgilmour.com/pompeii/>
- IMDB.** „Pink Floyd at Pompeii“, <http://www.imdb.com/title/tt0069090/>
- IMDB.** „Tri linije ljubavi“, <http://www.imdb.com/title/tt0892108/reference>
- IMDB.** „Šesto čulo“ <http://www.imdb.com/title/tt1521826/>
- IMDB.** „Marko Kraljević: Fantastična avantura“, http://www.imdb.com/title/tt3801426/?ref_=nv_sr_1
- Manastiri u Srbiji.** „Manastir Nimnik“. <http://manastirusrbiji.com/manastir-nimnik/>
- Mapio.** „Termoelektrana Kostolac“. <http://mapio.net/pic/p-33006272/>
- Srbija u slici.** „Kulič grad“. <http://srbijauslici.blogspot.rs/2011/05/kulic-8-km-severoistocno-od-smedereva.html>
- Film in Serbia.** „O nama“, www.filminserbia.com/o-nama/?lang=sr
- Film in Serbia.** „Projekat: Pripremanje Podunavlja za glavnu ulogu u filmovima“. www.filminserbia.com/o-nama/projekti/?lang=sr
- Forum ljubitelja Železnica.** „Pruga uzanog koloseka Dubravica-Požarevac-Ladne Vode“. <http://www.zeleznice.in.rs:8080/forum/viewtopic.php?t=325>

7.2 ЛИТЕРАТУРА

- Adler, Gerald.** "The Quality of Ruins". *'Quality' Conference, July 2007, University of Cardiff* (Neobjavljen rad sa konferencije), 2007.
- Alberts, Heike. C., Hazen Helen. D.,** „Maintaining Authenticity and Integrity at Cultural World Heritage Sites“. *Geographical Review* 100/1(2010):56-73.
- Aldrete, Gregory S.** *The Roman City. Rome, Pompeii and Ostia*. London: Greenwood Press, 2004.
- Al-Harithy, Howayda.** "[Reframing] World Heritage". *Traditional Dwellings and Settlements Review* 17/1(2005): 7-17.
- Aleksić, Ljiljana, Kosorić, Vesna.** "Building Revitalization and Integration of Solar Systems in Sustainable Rural Tourism". *Prostor* 24 (2016):102-113.
- Alibašić, A.** „Društveni kapital i održivi razvoj“. *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu* 10(2005): 297-313.
- Allen, John. R. L., Fulford, Michael. G.** "Early Roman Mosaic Materials in Southern Britain, with Particular Reference to Silchester (Calleva Atrebatum): A Regional Geological Perspective". *Britannia* 35(2004): 9-38.
- Anderson, James C.** *Roman Architecture in Provence*. New York: Cambridge University Press, 2013
- Анђелковић, Владимир.** *140 година рудника Костолац 1870-2010*. Костолац: ПД ТЕ-КО Костолац, 2010.
- Анджелковић, Jelena.** „Painted Tombs from Viminacium and their Presentation to the Public“. U *Archaeological Heritage: Methods of Education and Popularization* urednice R. Chowanics, W. Więckowski, 1-7. Oxford: Archaeopress, 2012.
- Анджелковић Грашар, Jelena, Nikolić, Emilija., Rogić, Dragana.** „Tomb With Cupids From Viminacium: A Contribution to Research of Construction, Iconography and Style“. *Старинар* LXIII(2013): 73-100.
- Анделковић Грашар, Jelena, Rogić, Dragana, Nikolić, Emilija.** "Viminacium, Archaeological Park – Modern Code for Re-Reading the Past of the Roman City and Legionary Camp". U *Studies on Disasters, Catastrophes and the Ends of the World in Sources, Acta Archaeologica Pultuskiensia vol. I*, urednice J. Popielska-Grzybowska, J. Iwaszczuk, 267-272. Pułtusk: The Pułtusk Academy of Humanities, 2013.
- Анджелковић Грашар, Jelena, Tapavički-Ilić, Milica.** „Senior Visitors, Junior Enthusiasm: Analysis of Visitors' Questionnaire“. *Archaeology and Science*, br. 9/2013(2013):191-204.
- Анджелковић Грашар, Jelena, Tapavički-Ilić, Milica.** „Završetak projekta OpenArch isnimanje filma "Interaction with Visitors in Archaeological Open-Air Museums". U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*, urednici Ivan Bugarski, I., Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, 147-150. Beograd: Arheološki institut, 2017.
- Branka, Aničić, Pereković, Petra, Tomić, Dora** „Kriterijumi uklapanja vjetroelektrana u krajobraz.“ *Prostor* 21(2013): 116-127.
- Antić, Aleksandar, Vujko, Aleksandra, Gajić, Tamara.** „Tradicija kao pokretač razvoja turizma ruralnih destinacija“. *Škola biznisa* 2/2012(2012):9-20.
- Aslan, Zaki.** „The Design of Protective Structures for the Conservation and Presentation of Archaeological Sites in the Mediterranean“. *ICCROM Newsletter*, No.33(2007):14-15.
- Assmann, John, Czaplicka, Jan.** "Collective Memory and Cultural Identity". *New German Critique* (Ithaca) No. 65(1995):125-133.
- Babić, Vojka, Ivanović, Mile, Babić, Milosav.** „Nastanak i evolucija kukuruza i putevi uvođenja u naše krajeve“. *Ratarstvo i povrtarstvo* 49(2012): 92-104.
- Barker, Phillip.** *Techniques of Archaeological Excavation*. London: Psychology Press, 1993.
- Valch, David L.** *Roman Domestic Art and Early House Churches*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.
- Басарић, Милорад, Дољанац, Тито. (1971)** Полет младих, У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, уредник Саша Марковић, 183-191. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.
- Baudrillard, J.** „Disneyworld Company“, *Liberation*, 4. Mart 1996.
- Баван, Бернар / Bavant, Bernard.** „Историјски контекст / Contexte historique“. U *Ivstianiana Prima – Царичин Град*, уредници В. Bavant, V. Ivanišević, 63-82. Лесковац: Народни музеј, 2006.
- Beazley, O.** „Inspirational Landscapes as World Heritage: Problems of Identification and Management“. U *Proceedings of 7th US/ICOMOS International Symposium, Natchitoches, Louisiana, USA*, 1-14.

- Begović, Vlasta, Schrunk, Ivančica.** „Villae Rusticae na brijunskom otočju“. *Opusc. archaeol.* 23-24/1999-2000(2000): 425-439.
- Berg, Lennart.** „The Salvage of the Abu Simbel Temples.“ *Monumentum* 17(1978):25-56
- Berg Eriksen, Trond.** *Šta je to istorija ideja?* (sa norveškog prevela Jelena Loma). Loznica: Karpos, 2013.
- Bergdoll, Barry.** *European Architecture, 1750-1890.* Oxford: Oxford University Press, 2000
- Bertaux, J.-P. i dr.** „The Gallo-Roman sanctuary at Grand, France. II: The protection and development of the amphitheatre“. *Conservation and Management of Archaeological Sites*, 2/4(1998):217–228.
- Beck, Thomas. E.** „Introduction“, u *La Villa. Bartolomeo Taegio*, urednik. 1-77. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011.
- Bilsel Can.** *Antiquity on Display, Regimes of the authentic in Berlin's Pergamon Museum.* Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Binda, Luiga Ada, Taranto, Paolo, Condoleo, Paola.** „Difficulties in the design for conservation of archaeological remains: the G1 temple in My Son.“ *WIT Transactions on The Built Environment*, Vol 109(2009):3-14.
- Благојевић, Ивана.** Предеона визуелизација римског локалитета Маргум, *Гласник Шумарског факултета Београд*, 105(2012): 7-16.
- Благојевић, Мирјана.** „Виминацијум – заштитна археолошка ископавања на локалитетима угроженим радом површинског копа „Дрмно“. *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 29 (2005): 39-42.
- Благојевић, Мирјана.** „Локалитет Кладенчиште код села Шпај“. У *Археолошка истраживања на аутопуту Е80*, уредница Продановић Ранковић, И. 158-199. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Благојевић, Мирјана, Спасић-Ђурић, Драгана, Николић-Ђорђевић, Снежана.** „Виминацијум – заштитна археолошка ископавања у 2001. години“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 26(2002): 78-81.
- Благојевић, Мирјана, Стојковић-Павелка, Брана.** „Виминацијум – локалитет „Стиг“ – аквадукт“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 28(2004): 62-64.
- Bland, Roger.** „The Treasure Act And the Portable Antiquities Scheme: A case study in developing public archaeology“. U *Public Archaeology*, urednik N.Merriman, 272-291. London & New York: Routledge, 2004.
- Bláha, Jiri.** „Historic Traceology as a Complex Tool for Rediscovery of Lost Construction Skills and Techniques“. *WIT Transactions on The Built Environment* Vol 131(2013): 3-13.
- Boardman, John** *The Oxford History of the Classical World.* Oxford, UK: Oxford University Press, 1986.
- Bogdanović, Ivan.** „Rezultati arheološko-geofizičkih istraživanja na lokalitetu „Kod Koraba“(istočna nekropola Viminacijuma)“. *Arheologija i prirodne nauke* 5/2008(2009): 83-109.
- Bogdanović, Ivan, Nikolić, Snežana.** „In the Beginning There Was a Timber Construction ... The Wooden Amphitheatre of Viminacium“, u *Columna Traiani – Traianssäule Siegesmonument und Kriegsbericht in Bildern Beiträge der Tagung in Wien anlässlich des 1900. Jahrestages der Einweihung, 9.–12. Mai 2013*, urednici F. Mitthof, G. Schörner, 87-94. Wien: Verlag Holzhausen GmbH, 2017.
- Bogdanović, Jelena.** „The Relational Spiritual Geopolitics of Constantinople, the Capital of the Byzantine Empire“. U *Political Landscapes of Capital Cities*, urednici J. Christie, J. Bogdanović, E. Guzman, 97-153. Colorado: University Press of Colorado, 2016.
- Богдановић, Константин С. Драгутин В. Тодић, велики хришћанин и родољуб,** Београд: Јединство, 1928.
- Božić, Nikša, Gašparović, Sanja** „IBA Emscher park: Kreativni pristup industrijskom naslijeđu – primjer regije Ruhr u Njemačkoj“. *Informatika Muesologica* 38/1-2(2008): 6-21.
- Бојанић, Душанка.** „Пожаревац у XVI веку и Бали-бег Јахјапашић“. *Историјски часопис* XXXII/1985 (1986): 49-77.
- Бојковић, Гордан, Ђокић, Небојша.** *Средњовековне цркве и манастири у Браничеву по српским и аустријским пописима из XVIII века.* Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2016.
- Bomgardner, David.** *The story of Roman Amphitheatre.* London and New York: Routledge, 2000.
- Borsos, Emoke i dr.** „Anthropogenic Air Pollution In the Ancient Times“. *Acta Climatologica et Chorologica*, 36-37(2003): 5-15.
- Borca, Federico.** „Towns and Marshes in the Ancient World“. U *Death and Disease in the Ancient City*, urednici V. M.Hope, E. Marshall, 74-84. London and New York: Routledge, 2000.

- Вошков, Јована и др.** „Perspectives for geotourism development in the Bela Crkvamunicipality (Serbia)“. *Acta Geoturistica* 6/1(2015):1-10
- Бошковић, Ђурђе.** „Извештај и кратке белешке са путовања“. *Старинар* VI(1931):140-189.
- Бошковић, Ђурђе.** „Споменици прошлости и њихово обезбеђивање – рад на њиховом осигуравању у нашој земљи“. *Српски књижевни гласник* XXXVIII/7(1933): 533-544.
- Бранковић, Теодора, Јацановић, Драган.** „Пројекат *Imperium Romanum*“. *Viminacium*, 18(2014).
- Brewer, Richard J.** „Caerleon Roman amphitheatre: changing ideas“. U *Amgueddfa - Yearbook of the National Museums & Galleries of Wales, 2000 – 2002*, urednici T. Darbyshire, S. Williams. Cardiff: National Museum& Galleries of Wales.
- Бргуљан, Владимир.** *Споменичко право*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2000.
- Brodie, Neil., Renfrew, Colin,** „Looting and the World's Archaeological Heritage: The Inadequate Response“. *Annual Review of Anthropology* 34(2005):343-361.
- Brooker, Graeme., Stone, Sally.** *Re-readings. Interior architecture and the design principles of remodelling existing buildings*. London: RIBA Enterprises, 2004.
- Brown, Steve.** „Integrating Cultural Landscape Approaches in Cultural Heritage Impact Assessment, Paper presented“ at *IAIA08 Conference Proceedings', The Art and Science of Impact Assessment 28th Annual Conference of the International Association for Impact Assessment, 4-10 May 2008, Perth Convention Exhibition Centre, Perth, Australia*.
- Bryman, Alan.** *Disneyization of Society*. London: SAGE Publications Limited., 2004
- Bugarski, Ivan, Ivanišević, Vujadin.** „Migration period finds from Margum: a possible interpretation“. *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum évkönyve*, LV (2013): 467-483.
- Бугарски, Иван, Иванишевић, Вујадин.** „Примена аерофотографије у српској археологији“. *Саопштења* XLVI (2004): 251-263.
- Bulmer, Martin.** „Sociological Models of the Mining Community“. *The Sociological Review*, 23/1(1975) :61–92.
- Burman, Peter** “Conservation and Creativity: Conceptual and Practical Tools to Handle the Phenomenon of Combining Heritage of the Past with a Layer of Beauty and Interest of the Present Day”. U *The Image of Heritage: Changing Perception, Permanent Responsibilities* urednici A.Tomaszewski, A., S. Giometti, 93-101. Firenze: Edizioni Polistampa, 2011
- Валтровић, Михаило.** „Откопавања у Костоцу“. *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 3-142.
- Валтровић, Михаило.** „Римски натписи из Костоца“. *Старинар* 3/1 (1886):23-27.
- Валтровић, Михаило.** „Остаци старе цркве у Костоцу“. *Старинар* 3/2(1886):71.
- Валтровић, Михаило.** „Римско олово са жиговима, *Старинар*, 3/2(1886):71-72.
- Валтровић, Михаило.** „Старине из Костоца“. *Старинар* 3/3(1886): 116.
- Валтровић, Михаило.** „Римски натписи.“ *Старинар* VII/1(1890):52-56.
- Валтровић, Михаило.** „Земљани преисторијски кип из Кличевца“. *Старинар* VII/4 (1890):110-114.
- Валтровић, Михаило.** „О фотографији (говор којим је отворена прва аматерска фотографска изложба 20. маја 1901)“. *Нова искра* 6(1901): 166-169.
- Van Balen, Коенгаад.** „Research on built heritage contributes to sustainable construction for the future“. U *Proceedings of the First International Congress on Construction History, Madrid, 20th-24th January 2003*, urednik S. Huerta, 2035-2039. Madrid: Instituto Juan de Herrera, Escuela Técnica Superior de Arquitectura, 2003.
- Васић, Милоје.** „Колонија Виминацијум: археолошка студија“. *Старинар* XII (1895): 1-61.
- Васић, Милоје.** „Народни музеј Српској Краљевској Академији“. *Годишњак Српске Краљевске Академије*, XVI (1902)/1903 (1903): 191-197.
- Васић, Милоје.** „Извештај Српској Краљ. Академији Наука о ископавању у Костоцу у год. 1902. *Годишњак Српске Краљевске Академије* XVI (1902)/1903 (1903): 201-228.
- Vassits, Милоје.** „Funde in Serbien“. *Sonder-Abdruck aus dem Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archaeologischne Instituts*, band XX (1904):102-109.
- Васић, Милоје.** *Жича и Лазарица*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1928.
- Васић, Чедомир., Јовановић, Борислав.** „Могућности заштите и презентације раноеолиског и античког рудника бакра Рудна Глава код Мајданпека“. *Саопштења* XVI(1984): 119-128.
- Vasić - Petrović, Elena, Momčilović - Petronijević, Ана.** „Shelters for Archaeological Sites in Serbia: A Research Aiming to Develop Guidelines for Future Design and Construction“. *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering*, Vol.13, No.2(2015): 113-121.
- Веселић, Јосиф.** *Опис манастира у Србију*, Београд: Књигопечатија А. Андрића, 1867.

- Vidler, Anthony.** *Warped Space: Art, Architecture, and Anxiety in Modern Culture.* Cambridge, Ma, London: The MIT Press, 2000.
- Вилус, Јелена.** „Међународноправна заштита археолошког наслеђа“. У *Зборник Друге и Треће конференције о интегративној заштити*, уредник С. Шилеговић, 229-244. Бањалука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, 2009.
- Властелица, Рашко.** *Путеви вина Србије.* Београд: ТОС, 2011.
- Влаховић, Петар.** „Етнички процеси и етничка симбиоза становништва североисточне Србије“. У *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, уредник Н. Пантелић, 95-106, Београд: Етнографски институт САНУ, 1998.
- Влашковић, Радомир, Славковић, Михајло.** „Светло с велике реке“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустриско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, уредник Саша Марковић, 115-130. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.
- Војковић, Гордана, Срећковић, Јелена.** „Становништво Браничева у 19. веку“. У *Браничево у историји Србије: зборник радова са Међународног научног скупа, број III, свеска 6*, уредник Д. Алексић, 257-271. Пожаревац - Београд: Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије, Београд, 2008.
- Voss, Jerome. A.** „Antiquity imagined: Cultural values in archaeological folklore“. *Foklore*, 98/1(1987): 80-90.
- Vujaklija, Milan.** *Leksikon stranih reči i izraza.* Beograd: Prosveta, 1980.
- Вујић, Јоаким.** *Путешествије по Србији*, књига 1, Београд: СКЗ, 1901.
- Вујовић, Славица.** „Средњовековна тврђава са подграђем у Бачу, као нуклеус развојног пројекта интегративне заштите наслеђа општине Бач Векови Бача“. *Гласник друштва конзерватора* 31(2007): 79-83
- Vujović, Slavica.** „Razvojni projekat integrativne zaštite nasleđa „Vekovi Bača, 2006–2010“ kao primer primene savremenog pristupa zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa“. U *Kulturni pejzaž – savremeni pristup zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu, zbornik radova Prve regionalne konferencije i integrativnoj zaštiti*. urednici Skovran, A., Ostojić-Ilić, N. 287-296. Beograd: Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mit Ujedinjenih Nacija, 2008
- Вујовић, Славица.** „Мултидисциплинарност – оквир за јачање свести о значају и вредности културног наслеђа“. У *Зборник Четврте конференције о интегративној заштити*, уредник С. Шилеговић, 16-26. Бањалука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, 2010.
- Вујовић, Славица.** *Како очувати и користити културно наслеђе.* Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2017.
- Вуковић, Ненад, Јанчић, Гордана.** „Значај заштићених подручја за рурални развој Србије“. *NIR Časopis za Nauku-istraživanje-razvoj* II/4: стр. 139-150.
- Вуловић, Градимир.** *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез.* Пожаревац: Штампарија Ђорђа Наумовића, 1939.
- Вучетић, Мајовски.** *Из историје српских угљенокопа: Јаме костолачког мајдана.* Београд: ЈП Електропривреда Србије, 2010.
- Vučković, Dejan, Sretković, Branislav, Miloševski, Dejan.** „Kvantifikacija degradirajućeg uticaja termoelektrane Drmno na arheološki lokalitet Viminacium“. *Arheologija i prirodne nauke* 4/2008(2009): 51-92.
- Gavrilović Ljiljana.** „Nomen est omen: baština ili nasleđe – (ne samo) terminološka dilema.“ *Etnoantropološki problemi*, n.s. god.5, sv.2(2010): 41-53.
- Garsia Castro, Alvaro.** *La villa de Cisneros de Campos.* Caracas and New York: Fundacion Cisneros, 2007.
- Gašparović, Sanja, Mrđa, Ana, Petrović, Lea.** “Modeli pejzažne sanacije i prenamjene kamenoloma: Oporavak pejzaža“. *Prostor* 17(2009): 372-385.
- Germanà, M. L.,** “Archaeological Construction and Its Relationship with Place: the Theme of Shelters / Costruito archeologico e rapporto con il luogo: il tema delle coperture“. U *Urban Archaeology Enhancement / Valorizzare l'archeologia urbana*, urednici Ruggieri Tricoli, M. C., Germanà M. L. 180-207. Pisa: Edizioni ETS, 201
- Glavičić, Miroslav.** “Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu“. *Izdanja HAD-a* 27/2011(2011):289-313.

- Голубовић, Снежана.** „Извештај о археолошким истраживањима на локацији Код Кораба (Виминацијум)“. *Археолошки преглед* 2/3/(2004/5) (2008): 46-50.
- Голубовић, Снежана.** „Археолошка истраживања на локацији Код Кораба, Виминацијум“. *Археолошки преглед*, 4/2006(2008): 91-94.
- Голубовић, Снежана.** „Археолошка истраживања на локацији Пиривој, Виминацијум“. *Археолошки преглед* 4/2006(2008): 95-98.
- Golubović, Snežana, Korać, Miomir.** „The Recent Discovery of a Temple Complex in Viminacium“. *Bollettino di Archaeologia on Line - special edition* (2008): 33-36.
- Golubović, Snežana, Korać, Miomir.** „Bringing to life the ancient city of Viminacium on the Danube“. U *Presenting the Romans: Interpreting the frontiers of the Roman Empire World Heritage Site*, urednik Nigel Mills, 65-73. Woodbridge: Boydell Press, 2013.
- Golubović, Snežana, Kosanović, Ivana, Jovanović, Željko.** „Digitalna obrada arheoloških celina i nalaza na Viminacijumu“. U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*, urednici Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, 111-117. Beograd: Arheološki institut.
- Golubović, Snežana, Mrdić, Nemanja.** „Territory of Roman Viminacium from Celtic to Slavic Tribes“. *Anodos – Studies of the Ancient World*, 10/2010(2011): 117-125.
- Golubović, Snežana, Mrdić, Nemanja.** „T-Pas – Project on Tourist Promotion of the Archaeological Sites along the Route Aquileia, Emona, Viminacium“. *Archaeology and Science* 8/2012(2013): 101-112. [арт](#)
- Graf, David.** „The Pagan Witness to the Essenes“. *The Biblical Archaeologist* 40/3 (1977): 125-129.
- Graf, Manuela.** „Industrijski putevi kulture“. *List saveza energetičara – Energija, ekonomija, ekologija* 2(2013): 328-335.
- Grgašević, Jaša.** *Rudarstvo u Srbiji - sa slikama rudnika i jednim dodatkom*. Beograd: Jugoslovenski Lloy, 1923.
- Greenhalgh, Michael.** „Spolia: A Definition in Ruins“. U *Reuse Value: Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, urednici R. Brilliant, D. Kinney, 75-95. London and Burlington: Ashgate Publishing, 2011.
- Гроздановић, Стефан.** „Природни споменици Браничевског округа“. *Браничевски гласник*, 9 (2014): 253-266.
- Грчић, Љиљана, Грчић, Мирко.** „Традиционално сеоско неимарство у културном пејзажу Мачве, Посавине и Поцерине“. *Гласник Српског географског друштва* lxxxvii/1(2007): 149-162.
- Gutt, W., Gaze, M. E.** „Trinidad porcellanite as a pozzolan“. *Materials and Structures* Vol.8, No.6(1975): 439-450.
- D'Agostino, Salvatore, Bellomo, M.** „The mausoleum of Cecilia Metella on the Appia Antica: a structural contribution to its restoration and adaptation for use“. *Transactions on the Built Environment* vol 66(2003): 461-469.
- Danković, Piја.** „Route of the Eastern Road of Viminacium“. U *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, urednici L. Vagalinski, N. Sharankov, 557-562. Sofia: National Archaeological Institute 2015.
- Danković, Piја, Bogdanović, Ana.** „Contribution to the Knowledge of Viminacium's Water Supply“. U *Arheovest VI, Honorem Doina Benea – Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 25 noiembrie 2017*, urednici Forțiu, S., Stavilă, A., Oprean, C., Cîntar, A., Regep, S., 468-481 (Szeged: JATEPress Kiadó, 2017).
- Danković, Piја, Petaković, Svetlana.** „Истраживања на локалитету Rit (Виминацијум)“. U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, urednica Dragana Antonović, 60-63. Beograd: Arheološki institut.
- Де Јонг, Адриан.** „Први музеји на отвореном. Иновативне институције за јачање осећања заједнице и националне идентификације“. U *Музеји на отвореном 2014: Међународни зборник „Оци оснивачи“*, уредник Н. Крстовић. Сирогојно: Музеј на отвореном Старо село, 2014.
- Denslagen, Wim.** „Thoughts about originals and imitations: the dual meaning of authenticity““. Paper presented at International workshop of the Cluster of Excellence: Asia and Europe in a global context, June 16, 2008, Heidelberg, Germany, http://www.asia-europe.uni-heidelberg.de/fileadmin/Documents/Events/Wim_Denslagen_-_The_Dual_Meaning_of_Authenticity.pdf, приступљено 16. јула 2017.

- Denslagen, Wim.** "Thoughts about originals and imitations: authenticity and spirituality. paper presented at International workshop of the Cluster of Excellence: Asia and Europe in a global context, June 16, 2008, Heidelberg, Germany, http://www.asia-europe.uni-heidelberg.de/fileadmin/Documents/Events/Wim_Denslagen_-_Authenticity_and_Spirituality.pdf, приступљено 16. јула 2017.
- Denslagen, Wim.** *Romantic Modernism: Nostalgia In the World of Conservation.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009.
- Дероко, Александар.** „Жарко Татић, архитекта и кустос музеја у Београду“. *Гласник Скопског научног друштва*, XIII(1934): 244-245.
- Дероко, Александар.** „Кулич и Рам, каструми на римском Дунавском лимесу“. *Старинар* н.с., књига I (1950): 169-173
- Deutsche Limeskommission.** *Management-Plan 2010–2015 (UNESCO-Welterbe „Grenzen des Römischen Reiches: Obergermanisch-Raetischer Limes“ / UNESCO-World Heritage Site “Frontiers of the Roman Empire: Upper German-Raetian Limes”)*. Bad Homburg v.d.H.: Deutsche Limeskommission, 2010.
- Diagne, Pathe.** „Introduction to the Discussion of Ethnonyms and Toponyms“. U *African Ethnonyms and Toponyms: The General History of Africa: Studies and Documents (Reports and papers of the meeting of experts organized by Unesco in Paris, 3-7 July 1978)*, 11-17. Paris: Unesco, 1984.
- Di Iorio, M. (2013)** Il contesto urbanistico, uD’Emilio, L. (ur.) *Le terme di Teate: guida interattiva.* Chieti, str. 23-33.
- Dilke, Oswald. A. W.** „Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empires“. U *The history of cartography. I. Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the Mediterranean*, urednici , David Woodward, John Brian Harley, 234-257. Chicago: University Of Chicago Press, 1987.
- Dimitrijević, M.** *Statičko konstruktivni problemi u zaštiti graditeljskog nasleđa.* Beograd: Arhitektonski fakultet, bez godine izdanja
- Димитријевић Марковић, Снежана, Сретеновић, Ивана.** „Београдска „Фабрика шећера“ – могућности и проблеми рехабилитације“, *Наслеђе* IX(2008): 267-276.
- Динић, Михаило.** *Браничево у средњем веку.* Пожаревац: Народни универзитет у Пожаревцу, 1958.
- Dinsmoor, Jr. W. B.** „The Archaeological Field Stuff: The Architect“. *Journal of Field Archaeology*, Vol.4, No.3(1977):309-328.
- Dickson, Rebecca.** „The Evansian Period of Knossos: Inconvenient History and the World Heritage List“. *Fabrications. The Journal of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand*, Vol. 26/1(2016):102-120.
- Dio Chrysostom.** *Discourses.* Harvard, Cambridge, MA: Loeb Classical Library, 1939.
- Dragičević-Šešić, Mirjana.** „Очување културног идентитета и колективног сећања села као услов интегралног развоја“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 90(1991): 45-57.
- Драгојловић-Стевановић, Ана,** „Антрополошка анализа народне архитектуре у источној Србији“. *Гласник Етнографског института САНУ* XLIX(2000):61-68.
- Drašковић, Dejan.** „Bronzana figurina glumca sa Dokleje i problem ubicacije antičkog teatra“. U *Zbornik radova Nova antička Duklja IV*, urednik D. Radović, 121-136. Podgorica: Muzeji i galerije Podgorice, 2013.
- Dukić, Marija.** „Industrijsko nasleđe: Kontraevolucija. *Biznisfinansije* 90/2012(2012):70-73.
- Ђокић, Владан, Рађивојевић, Ана, Ротер-Благојевић, Мирјана.** „Promotion of the Cultural Heritage of Mediterranean City in the Scope of Upgrading Cultural Tourism“, *Spatium International Review* 17-18(2008):84-91.
- Ђокић, Даница.** „Запис као култно дрво у Старом Костолцу“. *Viminacium* 1(1986): 151-177.
- Ђокић, Даница.** „Етно-парк на Тулби – музеј народног градитељства округа Браничевског“. *Гласник Етнографског института САНУ*, XLIX(2000), 231-236.
- Ђокић, Даница, Јацановић Драган.** „Топографска грађа Стига“. *Viminacium* 7 (1992): 61-110.
- Ђокић, Небојша.** „Духовни живот у Пожаревцу за време прве владе књаза Милоша“. У *Записи: Годишњак Историјског архива Пожаревац* 1/1, уредница Јасмина Николић, 92-103. Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2012.
- Ђокић, Небојша, Думић, Оливера.** „Етнички састав становништва на простору данашње Браничевске епархије у XVIII веку“. *Браничевски гласник* 7(2010): 82-133.
- Ђорђевић, Маја.** „Римски камени саркофази из Виминацијума“. *Viminacium* 4–5/1989–1990 (1990):133–147.

- Ђорђевић, С.** „Утицај конструктивног склопа на приступ обнови градитељског наслеђа“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 2(1978):15-16.
- Ђорђевић, Тихомир. Р.** *Из Србије Кнеза Милоша. Културне прилике од 1815. до 1839. године.* Београд: Издавачка књижара Геце Кона, 1922.
- Ђорђевић-Милорадовић, Јасмина., Милорадовић, М., Савић, Наташа.** *Rekultivacija i ozelenjavanje deponija jalovišta i pepelišta u Kostolcu.* Kostolac: PD RIO Kostolac, 2012.
- Ђукић, Александра, Ротер-Благојевић, Мирјана, Николић, Марко.** „Serbian Cultural Territorial Systems. First Experiences“ U *Cultural Territorial Systems. Landscape and Cultural Heritage as a Key to Sustainable and Local Development in Eastern Europe*, urednici F. Rotondo i dr., 265-284. Berlin: Springer, 2016.
- Ђурић, Војан, Кеје, Сандор, Риžнар, Игор.** „The Budakalász travertine production in Pannonia Inferior and Moesia Superior“. U *Proceedings Asmosia XI International Conference, Split, 18-22 May 2015*, urednica K. Marasović. Split: University of Split, Faculty of Civil Engineering, Architecture and Geodesy, u štampi.
- Ђурић, Војан, Риžнар, Игор.** „Kamen Emona / The rocks for Emona“. U *Emona MM, Urbanizacija prostora – nastanak mesta / Emona MM, Urbanisation of Space – Beginning of a Town*, urednici B. Vičić, B. Županek, 121-143. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije i Muzej i galerija mesta Ljubljane, 2017.
- Evans, Edith.** „Military Architects and Building Design in Roman Britain“ *Britannia*, Vol. 25(1994): 143-164.
- Edensor, Tim.** *Industrial Ruins: Spaces, Aesthetics and Materiality.* Oxford: Berg, 2005
- Edmunds, Flavell.** *Traces of history in the names of places, with a vocabulary of the roots out of which names of places in England and Wales are formed.* London: Longmans, Green, and Co, 1869.
- El Fasi, Mohammed.** „Toponymy and Ethnonymy as Scientific Aids to History“. U *African Ethnonymy and Toponyms: The General History of Africa: Studies and Documents (Reports and papers of the meeting of experts organized by Unesco in Paris, 3-7 July 1978)*, 18-22. Paris: Unesco, 1984.
- Ерић, Добривоје.** „Прва јавна термоелектрична централа у Београду“. *Наслеђе*, XII (2011): 129-144.
- Žáček, Vladimír, Skála, Roman, Dvořák, Zdenek.** „Petrologie a mineralogie porcelanitů mostecké pánve – produktů fosilních požárů neogenních nédouhelné sloje“. *Bulletin mineralogicko-petrologické hooddělení Národních o muzeav Praze* 18/1(2010): 1-32.
- Živanović, Katarina.** „Interpretacija kulturnog nasleđa kao preduslov za korišćenje arheološke baštine u društveno-ekonomskom razvoju zajednice“, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014.
- Живковић, Тибор., Петровић, Владета, Узелац, Александар.** *Анонимов опис источне Европе.* Београд: Историјски институт Београд, 2013.
- Zanasi, Cristiana** „New challenges for Archaeological Open-Air museums“. U *Archaeological Open-Air Museums and the Dialogue with the Museum community: WP6 Booklet OpenArch*, urednik M. Gomez Gutierrez, 2015, 40-41
- Зечевић, Слободан.** „Заветина у североисточној Србији“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 36(1973), 43-67.
- Зечевић, Слободан.** *Митска бића српских предања.* Београд: Вук Караџић, 1981.
- Зечевић, Слободан.** „Нека веровања из традиције становништва приобалних насеља доњег Дунава“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 57(1993): 257-273.
- Zieling, Norbert.** „The LVR- Archaeological Park Xanten in Germany – Its strategies on the way to successful monument protection“. U *ICOMOS Oman International Conference on Archaeological Parks and Sites, Sultanate of Oman, Salalah, 23rd – 25th February, 2015.* Office of the Adviser to His Majesty the Sultan for Cultural Affairs: 23
- Zielińska, Magdalena.** „Branding Archaeological open-air museums“. U *Archaeological Open-Air Museums and the Dialogue with the Museum community: WP6 Booklet OpenArch*, urednik M. Gomez Gutierrez, 2015, 36-38.
- Златић Ивковић, Зорица.** „Настанак и развој музеја на отвореном „Старо село“ у Сирогојну“. У *Музеји на отвореном. Зборник*, uredници Н. Крстовић, Љ. Гавриловић, Љ., Љ.Тоскић, 15-41. Ужице: Музеј на отвореном Старо село у Сирогојну, 2012.
- Zotović, Ljubica.** „Viminacium“. *Arheološki pregled* 15 (1973): 47-50.
- Зотовић, Љубица.** „Јужне некрополе Виминација и погребни обреди“. *Viminacium* 1(1986): 41-60.
- Zotović, Ljubica., Jordović, Časlav.** *Nekropola „Više grobalja“: Viminacium I.* Београд: Археолошки институт и Републички завод за заштиту споменика културе, 1990.

- Иванишевић, Вујадин.** „Стари Костолац, локалитет Рудине – насеље“. *Гласник Српског археолошког друштва* 3 (1986): 222-226.
- Иванишевић, Вујадин.** „Каталог новца са локалитета Светиња у Костолцу“. *Старинар*, н.с., књига XXXVIII/1987(1988): 59-63.
- Иванишевић, Вујадин.** „Акведукт Царичиног града – Јустинијане Приме“. *Саопштења* XLIV(2012): 13-31.
- Ivanišević, Vujađin.** „Late Antique Cities and Their Environment in Northern Illyricum“. U *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land – Leben im Byzantinischen Reich*, urednici Falko Daim, Jorg Drauschke, 89-99. Mainz: Verlag des Römisch Germanischen Zentralmuseums, 2016.
- Иванишевић, Вујадин, Бугарски, Иван.** „Примена LidDAR технологије у анализи топографије Маргума/Мораве и Кулича“. *Старинар*, LXII(2012): 239-255.
- Ivanovic-Šekularac, Jelena, Ćikić-Tovarović, Jasna, Šekularac, Nenad.** „Protective Structures for the Preservation of Medieval Buildings and their Remains: Case Studies from Monastery Hilandar and Mount Athos“. *Conservation and Management of Archaeological Site*, 19/1(2017):30-54.
- Ignjatović, Aleksandar.** *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.
- Плић, Olivera.** „Poljoprivredna proizvodnja u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do polovine V veka“. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2012.
- Плић, Olivera, Golubović, Snežana, Mrdić, Nemanja.** „Supplying and transport along Danube limes in the Upper Moesia“. *Archaeology and Science*, 6/2010(2011): 61-75.
- Плић, Olivera, Nikolić, Emilija.** „Archaeological Park Viminacium – Cultural Historical Heritage in the Jubilee Year of Christianity“. *Archaeology and Science* 10/2014(2015): 231-244.
- Плић, Olivera, Tapavički-Ilić, Milica, Ćirić, Đorđe.** „Viminacium: eksperimentalna arheologija u okviru projekta OpenArch“. U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, urednica Antonović, D., 90-93. Beograd: Arheološki institut, 2014.
- Плић, Танја и др.** „Planski aspekt zaštite životne sredine kroz koncept uređenja i korišćenja plovnog puta reke Dunav, Rad prezentovan na: 6. naučno stručni skup sa međunarodnim učešće: Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine, Palić 31.03-02.04.2011. http://www.zavurbvo.rs/doc/palic2011-03/planski_aspekt_zzs_kroz_koncept_uredjenja_i_koriscenja_plov_puta_reke_dunav.pdf, приступљено 12.јуна 2017.
- Iskra- Јаношић, Ivana.** „Građevinski materijali i njihova upotreba u Cibalama“. *Opis cvla archaeologica* Vol.16, No.1(1992): 207-218.
- Историјски Архив Пожаревца.** *190 година од оснивања Првог нахијског суда у Србију 1821-2011*, Пожаревац: Историјски Архив Пожаревца, 2011.
- Jansen, Michael.** „Archaeological Parks, the International Perspective“. U *ICOMOS Oman International Conference on Archaeological Parks and Sites, Sultanate of Oman, Salalah, 23rd – 25th February, 2015*. Office of the Adviser to His Majesty the Sultan for Cultural Affairs, 2015
- Jain, Priya.** „Preserving Cultural Landscapes - A Cross-Cultural Analysis“. U *Exploring the Boundaries of Historic Landscape Preservation: Proceedings of the Twenty-ninth Annual Meeting of the Alliance for Historic Landscape Preservation 2007 Athens, Georgia*, urednici C. Goetcheus, E. MacDonald, 15-29. Clemson, SC: Clemson University Digital Press, 2008
- Janković, Marko.** „A Social Role of Roman Baths in the Province of Moesia Superior“ U *The Archaeology of Water Supply*, urednica M. Zuchowska 27-39. Oxford: Archaeopress, 2012.
- Jarzombek, Mark.** „The Metaphysics Of Permanence - Curating Critical Impossibilities“, *Log*, 21(2011):125-135.
- Jevtić, Dragica, Zakić, Dimitrije, Harak, Sandra.** „Ispitivanje različitih tipova maltera spravljenih na bazi oprekarskog loma“. *Materijali i konstrukcije* 45(2002): 60-63.
- Јеремиић, Гордана, Гојгњић, Александра.** *Римске терме у Чачку*. Чачак: Народни музеј, 2012.
- Jeremić, Miroslav.** „Viminacium – Kostolac, arhitektura na lokalitetu Više burdelja“. *Arheološki pregled* 19(1977): 55-57.
- Jeremić, Miroslav.** „Viminacium – Kostolac, grobne konstrukcije nekropole na lokalitetu Više burdelja arhitektura na lokalitetu Više Burdelja“. *Arheološki pregled* 19(1977): 57-60.
- Jeremić, Miroslav.** „Brick Kilns in Sirmium“. *Starinar* L(2000): 131-154.
- Јеремиић, Мирослав.** „Сирмијум, „град – острво“ и његова два острва“. У *Ниш и Византија: зборник научних радова V*, уредник Миша Ракоција, 227-241. Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу и НКЦ, 2007.
- Јеремиић, Мирослав.** *Sirmium grad na vodi. Развој урбанизма и архитектуре од I до VI века*. Београд: Археолошки институт, 2016.

- Jerma, Barbara, Leskova, Eva.** *Drago Kobal – izgubljen v zgodovini?, zgodovina raziskovalna naloga*, Maribor: Osnovna šola Draga Kobala Maribor, 2009.
- Jovanova, Lenče.** *SCUPI Colonia Flavia Scupinorum*. Skopje: Cultural Heritage Protection Office – Ministry of Culture of the Republic of Macedonia, 2015.
- Јовановић, Предраг, Паклар, Душан, Ћосић, Стјепан.** „26 милиона тона“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустрijско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, уредник Саша Марковић, 93-114. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.
- Јованчић Драгољуб и др.** „Хоризонти сутрашњице“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустрijско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, уредник Саша Марковић, 35-56. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.
- Јовић, Даница.** „Ја како знам, тако ћу да причам: Поетика казивања предања на примерима варијаната о манастиру Брадачи“. У *Промишљања традиције. Фолклорна и литерарна истраживања. Зборник радова посвећен Мирјани Дрндарски и Ненаду Љубинковићу*, уредници Б. Сувајџић, Б. Златковић, 259-279. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014.
- Јовић, Младен, Danković, Пија, Митић, Milica.** „Zaštitna arheološka iskopavanja kasnoantičke nekropole na lokalitetu Pećine (Viminacijum)“. У *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*, уредници I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović, 57-61. Београд: Археолошки институт, 2017.
- Јовић, Младен, Milovanović, Bebina.** „Roman Brick Kiln from the Eastern Necropolis of Viminacium“. *Archaeology and Science* 12/2016 (2017): 19-38.
- Јовић, Младен, Redžić, Saša.** „Late Roman Villa on the Site Livade kod Ćuprije - A Contribution to the Study of Villae Rusticae in the Vicinity of Viminacium“. *Archaeology and Science*, 7/2012(2012): 369-385.
- Јовић, Младен, Redžić, Saša.** „Истраживање античке vile rustike на локалитету Над Клепечком (Viminacijum) у 2013. години“. У *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, уредница Dragana Antonović, 54-59. Београд: Археолошки институт
- Јовичић, Петрија, Башић, Ивана.** „Маске и метаморфозе женске креативности – Лутка Милене Павловић Барили“. *Гласник Етнографског института САНУ*, LXIII (2)(2015) : 395-410.
- Јовин, Марија, Темерински, Синиша.** „Заштита и презентација локалитета Лепенски Вир. Заштитна конструкција“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 27(2003):57-64.
- Јовин, Марија, Темерински, Синиша.** „Заштита и презентација локалитета Лепенски Вир. Конзервација и презентација“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 28(2004): 53-57.
- Јокилехто, Јукка.** „The context of the Venice Charter (1964)“. *Conservation and Management of Archaeological Sites* 2 (1998): 229-233.
- Јокилехто, Јукка.** „Considerations on authenticity and integrity in World Heritage context“, *City & Time* 2 (1)2006:1-16, <http://www.ceci-br.org/novo/revista/docs2006/CT-2006-44.pdf>, приступљено 01. јула 2017.
- Јокилехто, Јукка.** *What is OUV? Defining the outstanding universal value of cultural World Heritage properties: an ICoMos study*, Berlin: hendrik Bäbler verlag ,2008
- Јокилехто, Јукка.** „Conservation Concepts“. У *Archaeological Sites: Conservation and Management*, уредници S. Sullivan, R. Mackay, 71-81. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 2012.
- Jones, Syan.** „Sorting stones: Monuments, memory and resistance in the Scottish Highlands“. У *Interpreting the early modern world: Transatlantic perspectives*, уредници M.C. Beaudry, J. Symonds, 113-139. Berlin: Springer, 2010.
- Jones, Syan.** „Archaeology and the Construction of Community Identities“. У уредници Nevell, M., Redhead, N. *Archaeology for All. Community Archaeology in the Early 21st Century: Participation, Practice and Impact*, 3-14. Salford, UK: University of Salford, 2015.
- Jorgensen, Bradley, Stedman, Richard.** „Sense of Place As an Attitude: Lakeshore Owners Attitudes Toward Their Properties“. *Journal of Environmental Psychology* (Amsterdam) 21(2001): 233-248.
- Jordović, Časlav.** „Velika kapija-rimska nekropola i naselje“. *Arheološki pregled* 21(1980): 123-126.
- Јордовић, Часлав.** „Грнчарски и цигларски центар у Виминацијуму“. *Саопштења XXVI* (1995): 95-106.
- Јоцовић, Новак.** „Заштита непокретних културних добара Подунавског региона – Остварења и тежње 1972 – 1997“. У *Споменици Смедеревља и Браничева 1*, уредник Новак Јоцовић, 9-44. Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997.

- Judson, Paula i dr.** "Integrating Built Heritage and Sustainable Development: Can Assessment Tools be Used to Understand the Environmental Performance of Existing Buildings with Heritage Significance?". U *Proceedings of XXIV FIG International Congress 2010: Facing the challenges, Building the capacity, Sydney, Australia, 11-16 April 2010*, urednici B. Markus i dr., 13-35. Copenhagen: FIG, 2010.
- Jurković, Sonja.** „Promjene vizualnih vrijednosti krajolika gradnjom infrastrukturnih trasa“. *Prostor* 1/1(1993):127-143.
- Кадјевић, Александар.** „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908–1930)“. *Зборник Матице Српске за ликовне уметности* 40: 225-240.
- Кадјевић, Александар.** „Индустријска архитектура Београда и Србије: проблеми истраживања и тумачења“ *Годишњак града Београда*, LIX (2012):11-36.
- Каниц, Феликс.** *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига. Београд: Српска књижевна задруга, 1989.
- Karavas, J.** „The Evolution of Roman Frontier Defence Systems and Fortifications in the Lower Danube Provinces in the First and Second Centuries AD, Volume I“. *Doktorska disertacija*, Univerzitet u Daramu, Engleska, 2011.
- Karagianni, Flora.** „The development of the cities during the transition from late antiquity to the early Christian era“. U *Niš & Byzantium: The Collection of Scientific Works VII*, urednik M. Rakocija, 119-128. Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu i NKC, 2009.
- Касалица, Владислав.** „Црквени споменици из XIX века на подручју Подунавског и Браничевског округа“. У *Споменици Смедеревља и Браничева 1*, urednik Новак Јоцовић, 47-53. Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997.
- Катанић, Надежда.** Споменици културе, културне и научне установе у првом и другом светском рату, *Саопштења XIII* (1981): 237-256.
- Катић, Мiroslav.** „Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu“. *Opusc. archaeol.* 27(2003): 523-528.
- Катић, Срђан.** *Османски документи о руднику Мајданпек XVI – XVII век*. Мајданпек: Музеј у Мајданпеку, 2009.
- Kinney, Dale.** „Roman architectural spolia“. *Proceedings of the American Philosophical Society* 145/2(2001):138-161.
- Kitzinger, E. (1946)** A Survey of the Early Christian Town of Stobi, *Dumbarton Oaks Papers*, 3, str. 81-162.
- Klineberg, Otto.** „UNESCO and the cultural basis for peace“, *Proceedings of the Academy of Political Science*, 25/2(1953): 55-66.
- Knapp, A. Bernard., van Dommelen, Peter.** „Material Connections: Mobility, Materiality and Mediterranean Identities“. U *Material Connections in the Ancient Mediterranean: Mobility, Materiality and Identity*, urednici Knapp, A. B., van Dommelen, P. 1-17. London and New York: Routledge, 2010.
- Knapp A. Bernard, Ashmore, Wendy.** „Archaeological Landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational“, U *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives*, urednici Ashmore, W., Knapp, A. B., 1-30. Oxford: Wiley-Blackwell Publishers, 1999.
- Кнежевић, Бранка.** „Манастири у Браничеву према турском попису из 1467. године“. *Саопштења XX – XXI/1988-1989(1989)*: 197-209.
- Кнежевић, Неда.** „Ревитализација термoeлектране „Снага и светлост“ у Београду“. *Наслеђе VIII* (2007): 209-222.
- Knox, Paul.** *Cities and Design*. London and New York: Routledge, 2011.
- Kobyliński, Z. (2010)** Contemporary Archaeological Heritage Management: Conflicts between Research, Preservation and Presentation, u M.S. Falser, M. S., Lipp, W., Tomaszewski, A. *Conservation and Preservation: Interactions between Theory and Practice*. Firenze: Edizioni Polistampa, str. 143-157.
- Ковачевић, Иван.** „Социјално-емфатичка функција монументалних гробница“. *Етнолошке свеске*, IV(1985): 81-87.
- Коматина, Ивана.** „Срби на путу крсташа“. *Историјски часопис*, LXIV(2015):55-83.
- Коматина, Предраг.** „Војно, административно и верско упориште на дунавској граници: пример Мораве и Браничева“. У *Процеси византинизације и српска археологија*, uredница Весна Бикић, 103-107. Београд: Српски комитет за византологију, ЈП Службени гласник, Византолошки институт, 2016.

- Kondić, Vladislav, Zotović, Ljubica.** „Viminacium – rezultati arheoloških istraživanja u 1974. godini“. *Arheološki pregled* 16(1974): 94-97.
- Korać, Miomir.** „Medicus et chirurgus oculusarius iz Viminacijuma (Medicus et chirurgus osularius de Viminacium)“, *Starinar* XXXVII (1986): 53-71.
- Korać, Miomir.** „Late Roman Tomb with Frescoes from Viminacium“, *Starinar* XLII (1993):104-122.
- Korać, Miomir.** *Slikarstvo Viminaciuma / Paintings of Viminacium / Die Malkunst Viminacium*. Belgrade: Centre for New Technology, 2007.
- Korać, Miomir.** „Pre-Feasibility Study Itinerarium Romanum Serbiae“. *Archaeology and Science* 9/2013 (2014): 9-35.
- Korać, Miomir i dr.** *Roman Limes in Serbia*. Belgrade: Institute of Archaeology, 2014.
- Korać, Miomir, Golubović, Snežana.** *Viminacium. Više globalja, tom 2*. Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009.
- Korać, Miomir, Golubović, Snežana, Mrđić, Nemanja.** *Itinerarium Romanum Serbiae*. Belgrade: Centre for New Technology, 2009.
- Korać, Miomir., Mikić, Živko.** *Antropološka kolekcija Viminacium I: nekropola Pećine*. Beograd: Centar za nove tehnologije Viminacium i Arheološki institut, 2014.
- Korać, Miomir, Miletić, Vladimir.** „Primena georadara u arheologiji“. *Simpozijum o digitalizaciji nacionalne baštine*, 2006.
- Korać, Miomir, Mrđić, Nemanja, Mikić, Mirko.** „Kartiranje rimskog akvedukta na Viminacijumu pomoću globalnog sistema za pozicioniranje (GPS)“. *Arheologija i prirodne nauke* 2(2006): 7-21.
- Korać Miomir, Nikolić, Emilija, Tapavički-Ilić, Milica.** “Archaeological park of Viminacium: Beautifying A Community by Cultural Heritage”. *Archaeology and Science* 11/2015(2016):109-126.
- Korać, Miomir, Pavlović, Radmila, Mrđić, Nemanja.** “Viminacijum – daljinska detekcija i gis”. *Arheologija i prirodne nauke* 1(2006): 21-36.
- Korać Miomir, Stojanović Vojislav, Mrđić Nemanja.** „Primena georadara u istraživanjima rimskog akvedukta na Viminacijumu“. *Arheologija i prirodne nauke* 1(2006): 37-46.
- Kostanski, Laura.** “What’s in a Name? Place and Toponymic Attachment, Identity and Dependence. A Case Study of the Grampians (Gariwerd) National Park Name Restoration Process”. Doktorska disertacija. University of Ballarat, Australija, 2009. .
- Kostić, Đorđe S.** *Dunavski limes Feliksa Kanica*. Beograd: Arheološki institut, 2011.
- Kostić, Cvetko.** *Sociologija sela*. Beograd: Izdavačko-informativni centar studenata, 1975.
- Koumariou, Maria.** “Cursed sites and cursed practices, treasure hunting at haunted places: A case study from Greece”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 55/1(2007): 171-192.
- Krstanović, Božidar.** „Savremeni pristup zaštiti narodnog graditeljstva”, U *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji* 2, urednici R. Bogdanović, B. Stojkov, 224-228. Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000
- Крстић, Александар.** „Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века. *Историјски часопис* LII (2005): 165-194.
- Крстић, Александар.** „Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара“. *Историјски часопис* LIII (2006): 123-144.
- Крстић, Александар.** „Проблеми убикације средњовековних насеља у Браничеву“. У *Браничево кроз војну и културну историју Србије II: зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац одржаног 10. октобра 2006. године - у сећање на хероје српске голготе 1916 - свеска 4*, уредница Јасмина Николић, 57-66. Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2007.
- Крстић, Александар.** „Пад Србије из угла освајача: Ашикпашазаде и Дурсун-бег“. У *Пад Српске деспотовине 1459. године*, уредник М. Спремић, 303-320. Београд: САНУ, одељење историјских наука, 2011.
- Krstić, Aleksandar.** „Urbanization and trade at the turbulent border: Serbian towns on the Danube 1402-1459“. *Tibiscum*, 5/2015 (2015): 363-376.
- Кузман, Саво, Степановић, Миодраг, Миљковић, Ђурђа.** „Геолошко-геоморфолошке карактеристике Стига“. *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 5-19.
- Кузмановић, Ивана.** „Архитектура касноантичких и рановизантијских терми на територији Југославије“, *Свеске* 19 (1988):15-21.

- Куленовић, Рифат.** „Индустијско наслеђе српског дела Подунавља“. У *Са бедекером по југоисточној Европи*, уредник Костић, Ђ. 133-150. Београд: Балканолошки институт САНУ и Народни музеј у Београду, 2005.
- Куленовић, Рифат.** *Индустијско наслеђе Београда*. Београд: Музеј науке и технике, 2010.
- Kurtović-Folić, Nada,** „Princip “održivosti” i zaštita graditeljskog nasleđa“. U *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji 2*, urednici R. Bogdanović, B. Stojkov, 127-155. Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000
- Куртовић-Фолић, Нађа и др.** „Мартиријум и базилика у Јагодин Мали у Нишу – могућности обнове и презентације“. *Гласник друштва конзерватора*, 31(2007):71-78
- Kurtović-Folić, Nada i dr.** „Arheološki park kao integralni deo kulturnog predela – savremeni pristup zaštiti i prezentaciji arheološkog nalazišta Medijana kod Niša“. U *Kulturni pejzaž – savremeni pristup zaštiti kulturnog i prirodnog nasleđa na Balkanu, zbornik radova Prve regionalne konferencije i integrativnoj zaštiti*. urednici Skovran, A., Ostojić-Ilić, N. 203-225. Beograd: Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mit Ujedinjenih Nacija, 2008.
- Langer, Johannes.** *Serbien unter der kaiserlichen Regierung : 1717 – 1739*. Wien: P. o.: Mittheilungen des k.k. Kriegsarchivs, 1889.
- Lancaster, Lynne C.** „Terracotta Vaulting Tubes in Roman Architecture: A Case Study of Interrelationship Between Technologies and Trade in the Mediterranean“. *Construction History*, Vol. 24 (2009): 3-18.
- Latz, Peter.** The Idea of Making Time Visible, *Topos* 33(2000):94-99.
- Lafrenz Samuels, Kathryn.** “Value and significance in archaeology”. *Archaeological Dialogues* 15/1(2008):71-97.
- Levine, Neil.** „Building the Unbuilt: Authenticity and the Archive“. *Journal of the Society of Architectural Historians* Vol. 67 No. 1(2008): 14-17.
- Lee, Alan Douglas.** *From Rome to Byzantium AD 363 to 565: The transformation of Ancient Rome*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013.
- Лежаја, Жељко.** „Заштита културног наслеђа у међународном праву“. Докторска дисертација, Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2016.
- Lehtimäki, Marianne, Jomantas, Alfredas.** „Lessons Learned“. U *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, urednica Marianne Lehtimäki, 137-139. Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008.
- Leyerle, Blake.** „Landscape as Cartography in Early Christian Pilgrimage Narratives“. *Journal of the American Academy of Religion* 64/1 (1996): 119-143
- Lipp, Wilfreid.** „The Cult of Authenticity in the Age of Fake“. U *Conservation and Preservation: Interactions between Theory and Practice*, urednici M. S. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, 269-275. Firenze: Edizioni Polistampa, 2010
- Lister, Adrian i dr.** „A skeleton of ‘steppe’ mammoth (*Mammuthus trogontherii* (pohlig)) from Drmno, near Kostolac, Serbia“. *Quaternary International* Vol. 276-277(2012): 276-277.
- Low, S. M., Altman, I.** „Place attachment: A conceptual inquiry“. U *Place attachment*, urednici Low, S. M., Artman, I. 1-12 /(New York: Plenum Press, 1992)
- Lowenthal, David.** „Changing Criteria of Authenticity“. U *Nara Conference on Authenticity: Proceedings, Nara, Japan, 1-6 November 1994*, urednik E. K. Larsen, 121-135. Paris: UNESCO WHC, 1995
- Лукић, Миладин.** „Архитекта Жарко Татић: Поводом 120 година од рођења (1894-1931)“, *Модерна конзервација*, 2 (2014): 59-74.
- Лукић, Ненад.** „Прва српска парна пивара Ђорђа Вајферта (1873–1947)“. *Годишњак Града Београда* LIX (2012): 81-129.
- Лукић – Цветић, Марина.** „Црква брвнара у селу Врба. У сусрет конзервацији“. У *Градитељско наслеђе у Србији. Зборник у част др Доброслава Бојка Ст. Павловића*, уредник М. Вукановић, 76-96. Београд: Завод за проучавање културног развитка, 2014.
- Luković, Miloš.** „Zakon Vlahom (Ius Valachium) in the Charters Issued to Serbian Medieval Monasteries and Kanuns Regarding Vlachs in the Early Ottoman Tax Registers (Defters)“. *Balkanica Posnaniensia* XXII/1(2015): 29-46.
- Lucke, Bernhard i dr.** „Landscape Transformation in the Decapolis Region (Northern Jordan) – A Critical Re-examination of a Paradigm“. U *Broadening Horizons: Multidisciplinary Approaches to Landscape Study*, urednici B.Ooghe, G.Verhoeven, 30-49. Newcastle, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2007.

- Magli, Giulio.** „Non-Orthogonal Features in the Planning of Four Ancient Towns of Central Italy“. *Nexus Network Journal* 9(2007): 71-92.
- Magli, Giulio.** „On the Orientation of Roman Towns in Italy“. *Oxford Journal of Archaeology* 27/1(2008): 63-71.
- Magyar, Zsolt.** „The World of Late Antiquity Sopiana: Artistic Connections and Scholarly Problems“. U *Niš & Byzantium: The Collection of Scientific Works VII*, urednik Miša Rakocija, 107-118. Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu i NKC.
- Maksimović, Branko.** *Urbanizam u Srbiji*. Beograd: Đorđe B. Anđelković, 1938.
- Максимовић, Миодраг.** „Заштита споменика културе у условима новог Општег закона о заштити споменика културе“. У *Зборник заштите споменика културе, књига XI*. 27-38. Београд: Савезни институт за заштиту споменика културе, 1960.
- Maksin Marija.** „Challenges, responses and partnership for achieving sustainable tourism and heritage preservation“. *Spatium International Review* 22(2010):11-18.
- Maksin Marija.** „Sustainable heritage utilization in rural tourism development in Serbia“. *SPATIUM International Review* 28 (2012): 37-44.
- Maksin, Marija i dr.** *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2011.
- Манојловић, Миодраг.** *Двор и породица књаза Милоша у Пожаревцу 1825-1839*. Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2011.
- Marasović, Tomislav.** *Zaštita graditeljskog nasljeđa*. Split: Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet u Zadru - OOUR Prirodno-matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu, Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta – Zagreb - Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa u Splitu, 1983.
- Marasović, Tomislav.** *Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu*. Split: Sveučilište u Splitu - Filozofski fakultet u Zadru - OOUR Prirodno-matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu, Društvo konzervatora Hrvatske – Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta – Zagreb - Postdiplomski studij graditeljskog nasljeđa u Splitu, 1985.
- Марић, Игор.** „Савремена интерпретација традиционалних архитектонских образаца у сеоској архитектури“. *Архитектура и урбанизам*, 12/13(2003): 25-37.
- Марић, Растислав.** „Ископавања на Орашју, претходни извештај о радовима у 1945-1949 години“. *Старинар* II(1951):113-132.
- Marović, Milun.** *Geologija Jugoslavije (predavanja studentima geofizike i petrologije)*. Beograd: Rudarsko – geološki fakultet, 2001.
- Marsigli, Luigi Ferdinando.** *Danubius pannonico-mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, physicis per lustratus*. Hagæ Comitum : Apud P. Gosse, R. Chr. Alberts, P. de Hondt ; Amstelodami : Apud Harm. Uytwerf & Franç. Changuion, 1726.
- Mason, R., MacLean, M.G.H., de la Torre, M.** *Hadrian's Wall World Heritage Site, English Heritage*. Los Angeles: J. Paul Getty Trust, 2003.
- Медовић, Аћим.** „Окружје пожаревачко“. *Гласник Друштва српске словесности IV* (1852): 185-20.
- Medović, Aleksandar.** „Viminacium: Roman agriculture on Serbian soil?“. *Archaeology and Science* 9/2013: 95-99.
- Merriman, Nick.** „Introduction: diversity and dissonance in public archaeology“. U *Public Archaeology*, urednik N. Merriman, 1-18. London & New York: Routledge, 2004.
- Mijatović, Boško.** „Baničevska oblast 1467. godine“. *Ekonomski misao* 23/2 (1990):113-134.
- Mikić, Mirko, Stojanović, Vojislav, Mrdjić, Nemanja.** „Primena gradiometra za potrebe zaštitnih arheoloških istraživanja na Viminacijumu – lokalitet Rit“. *Arheologija i prirodne nauke* 2 (2006): 21-26.
- Миладиновић, Михаило.** *Пожаревачка Морава*. Београд: Српска краљевска академија, 1928.
- Милановић, Ана, Урошев, Марко, Милијановић, Драгана.** „Поплаве у Србији у периоду 1999-2009 година – хидролошка анализа и мере заштите од поплава“. *Гласник Српског географског друштва XC/1* (2010): 93-121.
- Милашиновић Марић, Дијана.** „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године“. *Архитектура и урбанизам*, 33: 3-15.
- Миленковић, Милош.** *Повратак наслеђу. Оглед из примењене хуманистике*. Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију, 2016.

- Миленковић, Милутин, Протић, Живојин.** *Природне лепоте и богатство Поморавља, Стига, Браничева, Звижда и Хомоља*. Београд: Удружење Пожаревљана, 1936.
- Miletić, Vladimir, Miletić, Jelena.** „Geofizička istraživanja na prostoru Viminacijuma (grad i vojni logor) u 2011. godini. U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, urednice Vesna Bikić, Snežana Golubović, Dragana Antonović, 62-65. Београд: Археолошки институт, 2012.
- Милинковић, Михаило.** „Истраживања Јанка Шафарика у рудничком и чачанском округу и почеци археологије у Србији – поводом 120 година од првих археолошких ископавања у Србији“. *Гласник Српског археолошког друштва* 2 (1985): 74-80.
- Милинковић, Михаило.** *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*. Београд: Досије студио, 2015.
- Milić, Mileta.** *Čuvari baštine - 50 godina rada Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture (1947-1997)*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1998.
- Miller, Konrad.** *Mappe Arabicae. Arabische Welt – und Länderkarten, II.band, Die LänderEuropas und Afrikas im Bilde der Araber*. Stuttgart: Selbstverlag des Herausgebers, 1927.
- Миловановић, Бебина.** „Извештај са систематских археолошких ископавања на локалитету Терме – Виминачијум. 2004. године“. *Археолошки преглед*, 2/3: 51-55.
- Milovanović, Bebina, Andelković Grašar, Jelena.** “Female Power That Protects: Examples of the Apotropaic and Decorative Functions of the Medusa in Roman Visual Culture from the Territory of the Central Balkans“. *Страница* LXII(2017): 167-182.
- Milovanović, Bebina, Mrdić, Nemanja.** „The She-Wolf Motif with Romulus and Remus on a Tomb Stela of an Augustal from Viminacim“. *Bollettino di Archaeologia on Line - special edition* (2008): 90-94.
- Milovanović, Bebina, Redžić, Saša, Jovičić, Mladen.** „Arheološka istraživanja na lokalitetu Rit (Viminacijum)“. U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog insituta u 2015. godini*, urednici Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, 71-76. Београд: Археолошки институт, 2017.
- Милојковић, Јелица.** „Симболички мотиви у уметничком делу Милене Павловић Barilli“, *Viminacim*, 7(1992):141-162.
- Milosavljević, Dragiša.** „Stara kuća, njeno nestajanje i moderne graditeljske ambicije“. U *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji 2*, urednici R. Bogdanović, B. Stojkov, B., 229-236. Београд: Удружење урбаниста Србије, 2000.
- Milosavljević, Ljubica.** *Baština i kriminal: Seljak kao nadri-arheolog (Etnoantropološki problemi. eMonografije. Knjiga prva)*. Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Оделjenje за етнологију и антропологију, 2010. <http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/62221e5bec3e43f7814671cd0d18d6e1.pdf>
- Milosavljević, Monika.** „Fragmenti i ruševine, Trond Berg Eriksen, 2013. Šta je to istorija ideja?“ *Interkulturalnost* 07/2014(2014): 203-205.
- Милошевић, Гордана.** „Рановизантијска архитектура на Светињи“. *Страница* XXXVIII(1988): 37-71.
- Milošević, Gordana.** „Funerary structures on private estates in the later Roman Empire: Case study Viminacium“. U *Römische Städte und Festungen an der Donau: Akten der regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd, 16-19 Oktober 2003*, urednica Miroslava Mirković, 177-184. Београд: Филозофски факултет, 2005.
- Милошевић, Гордана.** „Архитектура гробница у римским централнобалканским провинцијама од IV до VI века“. Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2006.
- Milošević, Gordana.** „Roman Naissus between the Archeological Park and Modern Town – Archeological Park Mediana“. *21 st International Congress of Byzantine Studies*, London, 21/26 August 2006.
- Милошевић, Гордана.** „Михаило Валтровић – архитекта и археолог“. У *Валтровић и Милутиновић: Тумачења 3*, уредници Тања Дамљановић и др. 53-72. Београд: Историјски музеј Србије, 2008.
- Милошевић, Гордана и др..** „Обнова и презентација утврђења Рам на Дунаву и њене околине у функцији културног туризма“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 34(2010):89-94
- Милошевић, Драган, Праштало, Жељко.** „Трајна обустава експлоатације угља и пренамена простора ПК Тириковац“. *Рударски гласник*, CXI/1-2(2014): 61-67

- Milošević-Jevtić, Gordana.** „Architecture of the family mausoleums on Danube Limes between Singidunum and Pontes“. U *International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts - SGEM2014 Proceedings*, Book 3, Vol. 1, 323-330, 2014.
- Milošević-Jevtić, Gordana.** „The Suburb of the Town of Braničevo – a Model of a 12th - Century Settlement“. U *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology (Byzantine Heritage and Serbian Art I)*, urednica Vesna Bikić, 117-123. Belgrade: The Serbian National Committee of Byzantine Studies, P.E. Službeni glasnik, Institute for Byzantine Studies - Serbian Academy of Sciences and Arts, 2016.
- Миљковић, Ема, Крстић, Александар.** *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*. Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2007.
- Миљковић, Љупче, Степановић, Миодраг, Миладиновић, Слободан.** „Физичко – географске промене настале као последица експлоатације лигнита на површинском копу „Дрмно“. *Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 20-34.
- Mirković, Miroslava.** *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 1968.
- Mirković, Miroslava.** Legija IV Flavia i vojni logor u Viminacijumu. *Arheološki vestnik XXIV/1973* (1975): 906-908.
- Mirković, Miroslava.** „Eine Schiffslände des spatien 6. Jahrhunderts bei Viminacium?“. U *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vorträge der internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1.-5. September 1998)*, urednice Gerda von Bulow, A. Milčeva. 17-25, 1999.
- Мирковић, Предраг.** *Србски манастир Рукумија*. Манастир Рукумија, 2012.
- Mitić Saša i dr.** „Odvodnjavanje jame "Ćirikovac" kao deo sistematskog odvodnjavanja deponije pepela i šljake iz TE "Drmno" - Kostolac B“. *Podzemni radovi*, 17 (2010): 29-34.
- Митровић, Михаило,** „Улога урбанистичке службе у решавању појединачних задатака изградње“. У *Градови и насеља у Србији. Развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951*, уредник Митровић, М. (Београд: Урбанистички завод НР Србије, 1953), 27-32.
- Митровић, М.** „Село и град – комплементарни друштвено културни обрасци“. *Гласник Етнографског института САНУ*, XLIV(1995): 41-54.
- Mitchell, Nora, Buggey, Susan.** „Protected Landscapes and Cultural Landscapes: Taking Advantage of Diverse Approaches“. *The George Wright Forum* Vol. 17, No.1(2000):35-46. **Михаљчић, Раде.** *Прошлост и народно сећање*. Београд: Гутенбергова галаксија, 1995.
- Mollaert, Marijke. i dr.** „Textile Shelters for Archaeological or Heritage Areas: Design References“. *WIT Transactions on Built Environment*, Vol. 118(2011):387-398.
- Molin, T.** „Relations Between Heritage and Entrepreneurs“, U *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, urednica M. Lehtimäki, 89-95. Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008
- More, Charles.** *Understanding the Industrial Revolution*. Routledge: Oxford and New York, 2014.
- Mócsy, Andreas.** *Pannonia and Upper Moesia (Routledge Revivals): A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. Abingdon, UK: Routledge, 2014.
- Mrgić, Jelena.** „Criss-crossing the Danube with Marsigli.“ *Belgrade Historical Review II* (2011):165-176.
- Mrdić, Nemanja.** *Snabdevanje vodom u antici na prostoru Gornje Mezije i jugoistočnog dela Donje Panonije*. Belgrade: Centre for New Technology and Institute of Archaeology, 2007.
- Мрђић, Немања.** „Заштитна археолошка истраживања на линији бунара 5 (ЛБ-5) – Археолошки локалитет Виминацијум“. *Археолошки преглед* 2/3(2008): 55-59.
- Мрђић, Немања.** „Топографија и урбанизација Виминацијума“. Магистарска теза, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2009.
- Mrdić, Nemanja.** „Roman Cultural Heritage as a Tourist and Educational Resource“. U *Archaeological Heritage: Methods of Education and Popularization*, urednici R. Chowanec, W. Więckowski, 121-127. Oxford: Archaeopress, 2012.
- Mrdić, Nemanja, Golubović, Snežana.** „Danube Limes as UNESCO World Heritage Site“. *Archaeology and Science*, No. 9/2013(2014): 101-118.
- Mrdić, Nemanja, Jovičić, Mladen.** „Истраживање античког насеља на локалитету Над Клепечком у 2011. години“. U *Археологија у Србији: пројекти Археолошког института у 2011. години*, urednice V. Bikić, S. Golubović, D. Antonović, 50-54. Beograd: Arheološki institut, 2012.

- Mrdić, Nemanja, Jovičić, Mladen.** „Nalaz mamuta na lokalitetu Nosak“, U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*, urednice Snežana Golubović, Dragana Antonović, Vesna Bikić, 54-57 Beograd: Arheološki institut, 2014.
- Mrkobrad, Dušan.** „Средњовековно рударство источне Србије“. У *Археологија источне Србије*, уредник Мирослав Лазић, 151-163. Београд: Центар за археолошка истраживања, Филозофског факултета, 1997.
- Muñoz Viñas, Salvador.** *Contemporary theory of conservation*. Oxford, UK: Elsevier, Ltd., 2005
- Muñoz Viñas, Salvador.** „Minimal intervention revisited“. U *Conservation principles, dilemmas and uncomfortable truths*, urednici A.Richmond, A. Bracker, 47-59. London and New York: Routledge and Victoria and Albert Museum London, 2009
- Murphy, Ed C.** „Clinker (“scoria”) as Road Surfacing Material in Western North Dakota“. *Geonews* 40/1(2013): 2-4.
- Muttoni, Giovanni i dr.** „Age of *Mammuthus trogontherii* from Kostolac, Serbia, and the entry of megaherbivores into Europe during the late Matuyama climate revolution“. *Quaternary Research*, vol. 84, issue 3(2015):439-447.
- Myga-Piątek, Ursula.** „Cultural Landscape of the 21st Century: Geographical Consideration between Theory and Practice“. *Hrvatski geografski glasnik* 73/2(2001):129-140.
- McCouat, Philip** „Bernardo Belotto and the Reconstruction of Warsaw“. *Journal of Art in Society*, <http://www.artinsociety.com/bernardo-bellotto-and-the-reconstruction-of-warsaw.html>, pristupljeno 11. avgusta 2016.
- Ненадовић, Слободан.** „Уређење Смедеревског града“. *Саопштења*, I(1956): 75-84.
- Ненадовић, Слободан.** „Пресељавање непокретних споменика архитектуре. Метод спасавања или нужно зло?“ *Зборник заштите споменика културе* (1974): 15-20.
- Ненадовић, Слободан.** *Заштита градитељског наслеђа*. Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 1980.
- Newsome, David, Dowling, Ross K.** *Geotourism: The Tourism of Geology and Landscape*. Oxford: Goodfellow Publishers, 2010.
- Николић, Дубравка.** *Костолачка култура на територији Србије*. Београд: Центар за археолошка истраживања, 2000.
- Nikolić, Emilija.** „Putevima razvoja jednog arheološkog parka: građevina Domvs Scientiarvm Viminacivm“. U *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, urednice V.Bikić, S.Golubović, D.Antonović, 66-68. Beograd: Arheološki institut, 2012.
- Nikolić, Emilija.** „Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Construction Materials and Building Techniques“, *Archaeology and Science* 8/2012 (2013):21-48.
- Николић, Емилија.** „Domus Scientiarum Viminacium: Композиција и детаљи обликовања“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 38(2014):181-188.
- Николић, Емилија.** „Примена кречног малтера приликом рестаурације римског амфитеатра Виминацијума током 2013. године“. У *Грађевински материјали и конзерваторско-рестаураторски поступци – малтери*, уреднице Младеновић, Д., Васић-Петровић, Е. 37-50 Београд: Друштво конзерватора Србије, 2014.
- Nikolić, Emilija.** „Viminacium Aqueducts. Constructing the Deconstructed“. U *Reconsidering Archaeology and Architecture: Book of Abstracts*, urednik Camiz, A. , 23-24. Vetralla: Davide Ghaleb Editore, 2016.
- Nikolić, Emilija.** „Zaštita i prezentacija Viminacijuma tokom 2014. godine“. U *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, urednici Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, . Beograd: Arheološki institut, 2017.
- Nikolić, Emilija, Anđelković Jelena, Rogić, Dragana.** „Archaeological Park as a Product of Emotional Design: Design and Organization of a Park based on the exploration of Visitors’ Emotions“. *Archaeology and Science* 6/2010(2011): 259-270.
- Nikolić, Emilija, Anđelković Grašar Jelena, Rogić, Dragana.** „Authenticity in Presenting History: The Influence of Ruins on Visitor’s Impressions“, *Archaeology and Science* 7/2011 (2012): 231-240.
- Nikolić, Emilija, Anđelković Grašar Jelena, Rogić, Dragana.** „Viminacium: Research, Protection and Recognition“. U *Preserving transcultural heritage: your way or my way?* urednik J.R. dos Santos, 574-583. Lisbon: ARTIS – Institute of Art History from School of Arts and Humanities of the University of Lisbon and the ICOMOS Portugal, 2017.
- Nikolić, Emilija, Milovanović, Bebina, Raičković Savić, Angelina.** „Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Research of Thermae Masonry Techniques“. *Archaeologia Bulgarica* XXI, 2017/1(2017): 39-58.

- Nikolić, Emilija, Rogić, Dragana, Anđelković Grašar, Jelena.** "Catastrophes as an Inevitable Result of Civilizations Flow: Relocation and Dislocation of Historical Physical Structures at the Archaeological Site of Viminacium, Serbia". U *Studies on Disasters, Catastrophes and the Ends of the World in Sources, Acta Archaeologica Pultuskiensia vol. IV*, urednici J. Popielska-Grzybowska, J. Iwaszczuk, 213-222. Pułtusk: The Pultusk Academy of Humanities, 2013.
- Nikolić, Emilija, Rogić, Dragana, Milovanović, Bebina.** "Role of Brick in Hydraulicity of Viminacium Mortars. Decorative Mortars of Thermae". *Archaeology and Science* 10/2014(2015): 71-92.
- Nikolić, Emilija, Roter-Blagojević, Mirjana.** "A New Dialogue Between Past and Future – the Archaeological Site Viminacium within the New National and International Frameworks". U *19th International Conference and General Assembly of the Experts Fondazione Romualdo Del Bianco – Life Beyond Tourism: HERITAGE for PLANET EARTH 2017: Smart Travel, Smart Architecture, Heritage and its Enjoyment for Dialogue –Proceedings*, urednica Corina Del Bianco, 198-204. Florence: Masso delle Fate Edizioni, 2017.
- Николић, Марко.** „Компаративна анализа и валоризација принципа и метода заштите и презентације на карактеристичним археолошким локалитетима у Србији“ Магистарска теза, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2010.
- Николић, Марко.** „Примена принципа заштите и презентације градитељског наслеђа на средњовековним утврђеним градовима у Србији, Докторска дисертација, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2014.
- Nikolić, Marko.** „Savremene zaštitne konstrukcije na arheološkim lokalitetima u Srbiji“. *Phlogiston* 23 (2014): 133-148.
- Nikolić, Snežana, Bogdanović, Ivan.** „Istraživanja viminacijumskog amfiteatra u toku 2011. godine“. U *Arheologija u Srbiji: Projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, urednice V. Bikić, S. Golubović, D. Antonović, 42-43. Beograd: Arheološki institut, 2012.
- Nikolić, Snežana, Bogdanović, Ivan.** „Recent Excavations on the Amphitheatre of Viminacium (Upper Moesia)“. U *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, urednici L. Vagalinski, N. Sharankov, 547-555. Sofia: National Archaeological Institute 2015.
- Noone, C. J., Torrilhon, M., Mitsos, A.** „Heliostat Field Optimization: A New Computationally Efficient Model and Biomimetic Layout“. *Solar Energy* 86/2(2012): 792-803.
- Norberg-Schulz, Christian.** *Genius Loci – Towards A Phenomenology of Architecture*. New York: Rizzoli, 1980.
- Norman, Donald. A.** *Emotional Design: Why We Love (or Hate) Everyday Things*. New York: Basic Books, A Member of the Perseus Books Group, 2004.
- Nowlan, Godfrey S. i dr.** „Protection of Geological Heritage: A North American Perspective on Geoparks“. *The George Wright Forum* 27/1 (2010):46 – 51.
- Nutton, Vivian.** „Medical Thoughts on Urban Pollution“. U *Death and Disease in the Ancient City*, urednici V.M. Hope, E. Marshall, 65-74. London and New York: Routledge, 2000.
- Nypan, T. M.** „The Economics of Built Heritage“. U *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, urednica M. Lehtimäki, 59-61. Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008.
- Orbasli, Aylin.** „Training Conservation Professionals in the Middle East“, *Built Environment* 33/3(2007): 307-322.
- Paardekooper, Roeland, Tapavički-Ilić, Milica, Anđelković Grašar, Jelena.** „Viminacium and the OpenArch Project“. *Archaeology and Science*, 10/2014(2015): 211-219.
- Павловић, Доброслав. Ст.** „Измештање Трајанове табле и други заштитни радови у подручју Ђердапа, Саопштења, VIII(1969): 55-62.
- Павловић, Доброслав. Ст.** „Народна архитектура у просторном планирању и туризму“, бiСаопштења XIII(1981):305-308.
- Павловић, Леонтије.** *Култови лица код Срба и Македонаца*. Смедерево: Народни музеј Смедерево, 1965.
- Павловић, Д. М.** „Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији (1718-1739) по грађи из бечких архива“. *Глас СКА LXIV* (1903): 1-73.
- Paikkala, Sirkka.** „Places, Names & Stories - A Pilot Project on Geographical Names in Finland“. U *Geographical Names as a Part of the Cultural Heritage (Wiener Schriften zur Geographie und Kartographie, vol. 18)*, urednici P. Jordan, H. Bergmann, C. Cheetham i I. Hausner, 75-80. Wien: Institut für Geographie und Regionalforschung, 2009.

- Панић-Суреп, Милорад.** *Споменици културе*. Београд: Просвета издавачко предузеће Србије, 1951.
- Пантелић, Душан.** „Увод у Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира“. *Споменик ХСVI*, други разред 75 (1948): 5-41.
- Park, S. C.** „Sustainable Design and Historic Preservation“. *CRM* 2(1988):13-16.
- Parker Pearson, M., Ramilisonina.** „Public Archaeology And Indigenous Communities“. U *Public Archaeology*, urednik N. Merriman, N., 236-327. London & NewYork: Routledge, 2004.
- Pärn, A.** „Production of Local Pride and National Networks“, U *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partneship and Governance*, urednica M. Lehtimäki, 32-36. Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008.
- Pearce, J.** „Burial, Society and Context in the Provincial Roman World“. U *Burial, Society and Context in the Roman World*, urednici Pearce, J., Millett, M., Struck, M. 1-12. Oxford: Oxbow Books, 2000.
- Пејић, Божидар, Јаношевић, Душан.** „Беочуг столећа“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустрijско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, уредник Таша Марковић, 57-74. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.
- Рејић, Светлана.** *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1988.
- Rejović Katarina, Bakal Boris.** „Transkript foruma“. U *Beleženje grada – beleženje vremena, epizoda Beograd*, urednik B. M. Stojadinović, 27-62. Beograd: Fond B92, 2010.
- Petolescu, Constantin, Matei-Popescu, Florian, Vasiliță, Ștefan** „Amfiteatrul militar roman de la Drobeta“, *Academica (Revista editată de Academia Română 5)*, XXV/ 295(2015): 30-37.
- Petrić, Jasna.** „Residents’s View on Resettlement Issue of Vreoci - Sustainability or Phrases“. *Spatium* 12(2005):12-17.
- Петровић, Владета.** „Рударски предузетници као приложници и задужбинари“, *Зборник радова у част академику Десанки Коначевић Којић*, 1/10(2015): 289-298.
- Петровић, Драгош.** „Прилози за биографије знаменитих Пожаревљана: Дипломате Браничева у XIX веку“. У *Браничево у историји Србије: зборник радова са Међународног научног скупа, број III, свеска 6*, уредник Д. Алексић, 237-285. Пожаревац - Београд: Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије, Београд, 2008.
- Пешић-Максимовић, Надежда.** „Путеви заштите споменика народне материјалне културе“. *Саопштења*, XIII(1981):283-293.
- Пешић-Максимовић, Надежда.** *Споменичке вредности сеоских центара у Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1984.
- Pilipović, Sanja,** „Dolphin Representations on Stelae from Upper Moesia“. *Balkanica* XXXIV(2004):357-383.
- Pilipović, Sanja.** „Un gruppo di stele funerarie provenienti da Viminacium (Moesia Superiore)“. *Classica et Christiana* 6/2(2011): 593-612.
- Pindić, Milan.** „Retrospektiva terenskih radova na ostacima Viminacijuma i novi nalazi“. U *Limes u Jugoslaviji I: Zbornik radova sa simposiuma o limesu 1960. godine*, urednik M. Grbić, 125-130. Beograd: Societas Archaeologica Iugoslaviae, 1961.
- Пирх, Ото Дубислав Племенити.** *Путовање по Србији у години 1829*. Београд: Издање Академије наука, 1899.
- Pitcaithley, Dwight. T.** „Historic Sites: What Can Be Learned from Them?“. *The History Teacher* 20/2: 207-219.
- Plevoets, Vic, Van Cleempoel, Koenraad.** „Adaptive reuse as a strategy towards conservation of cultural heritage: a literature review“. U *Structural Studies, Repairs and Maintenance of Heritage Architecture XII*, urednici Brebbia, C.A., Binda, L., 155-164. Dorset: WIT Press, 2011.
- Племић, Бојана.** „Археолошки парк Медијана: недовољно искоришћени потенцијал туризма Србије“. *Туристичко пословање* 15(2015):63-74.
- Поповић, Владислав.** „Увод у топографију Виминацијума“. *Старинар* XVIII/1967 (1967): 29-49.
- Поповић, Драгомир. М.** „Услови за леп развој“. *Уметнички преглед* I/3 (1937):75-77.
- Роровић, Ивана.** „Bracelets from Viminacium and Sirmium as Evidence of Palmyra Goldsmithery Influences on Local Jewelry Production“. *Старинар* LV(2005): 97-106.
- Поповић, Марко.** „Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму“. *Старинар* XXXVIII (1988): 1-37.

- Поповић, Марко.** „Смедеревски град – етапе грађења и значење“. У *Пад Српске деспотовине 1459. године*, уредник М. Спремић, 373-391. Београд: САНУ, одељење историјских наука, 2011.
- Поповић, Марко, Иванишевић, Вујадин.** „Град Браничево у средњем веку“. *Старинар XXXIX* (1988): 125-179.
- Поповић, Петар.** „Архитектура“. У *Споменица петстогодишњице Смедеревскога града Деспота Бурђа Бранковића*, уредник П. Поповић, 31-134. Београд: Државна штампариија у Београду, 1931.
- Procopius.** *Complete Works*. Hastings, UK: Delphi Publishing Ltd., 2016..
- Puren, Karen, Drewes, Ernst, Roos, Vera.** „An Exploration of Sense of Place as Informative for Spatial Planning Guidelines: A Case Study of the Vredefort Dome World Heritage Site, South Africa“. *International Journal of Human and Social Sciences*, vol.1, no.3(2006):190-197.
- Пурковић, Миодраг. А. Пожаревац.** Пожаревац: Штампариија Ђорђа Наумовића, 1934.
- Rădan, Sorin-Corneliu, Rădan, Silviu.** „Paleo Coal Firemotions in the Western Dacic Basin, Romania“. У *Coal and Peat Fires: A Global Perspective (Vol.2: Photographs and Multimedia Tours)*, urednici G.Stracher, A.Prakash, E.V.Sokol, 339-350. Amsterdam: Elsevier, 2013.
- Радивојевић, А. (2003)** *Опеке касноантичких грађевина римских централнобалканских провинција*. Необјављена докторска дисертација, одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду.
- Radivojević, Ana, Kurtović-Folić, Nada.** „Evolution of Bricks and Brick Masonry in the Early History of Its Use in the Region of Today’s Serbia“. *Journal of Materials in Civil Engineering* 18/5, *Special issue: Innovative Materials and Technologies for Construction and Restoration* (2006): 692-699.
- Radić, Saša.** „Moji spomini. Slovenci v Kostolcu“. *Bilten – Društvo Slovencev v Beogradu – Društvo Sava*, X/20(2012): 21-22.
- Радовановић, Дејан.** „Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа“. У *Споменици Смедеревља и Браничева* 1, ур. Новак Јоцовић, 235-256 (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 1997).
- Радовановић, Дејан.** „Служба заштите и локална заједница“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 27(2003):44-47.
- Радовановић, Дејан.** „Археолошко наслеђе Подунавског и Браничевског округа као парадигма стања заштите културног наслеђа“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 39(2015): 309-315.
- Радовановић, Светлана, Кнежевић, Александар.** *Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. години - Роми у Србији*. Београд: Републички завод за статистику, 2014.
- Radović, Ranko.** *Nova antologija kuća*. Београд: Грађевинска књига, 2001.
- Radović, Marija.** „Dentalni profil stanovnika antičkog Viminacijuma – iskopavanja 2003 – 2006“. *Arheologija i prirodne nauke* 3/2007(2008): 45-74.
- Радосављевић и др.** „Костолачки басен пример могућег приступа одрживе површинске експлоатације угља“. *Рударски гласник*, CXI/1-2(2014):55-60.
- Raičković, Angelina.** *Keramičke posude Zanatskog centra iz Viminacijuma*. Београд: Centar za nove tehnologije Viminacium i Arheološki institut, 2007.
- Raičković, Angelina, Redžić, Saša.** „Keramičke i opekarske peći Viminacijuma – lokacije „Pećine” i „Livade kod ćurpije”“. *Arheologija i prirodne nauke*, 1(2006), 81-106.
- Рајчевић, Угљеша.** Два века заштите уметничке баштине у Србији. *Саопштења XXIX* (1997): 237-247.
- Ratkajec, Mirna.** „Zaštita industrijske baštine na primjeru Tvornice strojeva i ljevaonice metala Braća Ševčik““. *Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 5/2014(2014):243-257.
- Реџић, Саша.** Извештај о археолошким истраживањима локалитета Пиривој, Виминацијум у 2005. години. *Археолошки преглед* 2/3 (2008): 59-60.
- Redžić, Saša, Danković, Ilija.** „Истраживања funerarnih celina na lokaciji Nad Klepečkom““. У *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, urednice Vesna Bikić, Snežana Golubović, Dragana Antonović, 54-56. Београд: Археолошки институт, 2012.
- Redžić, Saša, Jovičić, Mladen, Danković, Ilija.** „Iskopavanja na lokalitetu Nad Klepečkom (Viminacijum)““. У *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*, urednice Snežana Golubović, Dragana Antonović, Vesna Bikić, 62-65. Београд: Археолошки институт, 2014.
- Redžić, Saša, Jovičić, Mladen, Danković, Ilija.** „Dve novoistražene vile rustike sa Viminacijuma – istraživanja na lokalitetima Nad Klepečkom i Rit u toku 2011/2012. godine““. У *Arheologija u*

- Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2012. godini*, urednice Snežana Golubović, Dragana Antonović, Vesna Bikić, 66-69. Beograd: Arheološki institut, 2014.
- Redžić, Saša, Jovičić, Mladen, Danković, Ilija.** „Arheološka istraživanja na lokalitetu Rit (Viminacijum) u 2014. godini“. U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, urednici Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipovi, 77-86 (Beograd: Arheološki institut).
- Redžić, Saša, Milovanović, Bebina, Danković, Ilija.** „Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Više grobalja (Viminacijum) 2014. godine“. U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, urednici Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, 87-92. Beograd: Arheološki institut, 2017.
- Redžić, Saša, Mrđić, Nemanja, Milovanović, Bebina.** „Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Više grobalja 2015. godine“, U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2015 godini*, urednici Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, 49-56. Beograd: Arheološki institut, 2017.
- Redžić, Saša, Raičković, Angelina, Golubović, Snežana.** „Hronologija viminacijumskih nekropola u svetlu pronađenih fibula“. *Arheologija i prirodne nauke* 1(2006): 57-60.
- Redžić, Saša, Raičković, Angelina, Miletić, Vladimir.** „Arheološka istraživanja lokaliteta Stig na osnovu georadarskih ispitivanja“. *Arheologija i prirodne nauke*, 1/2006 (2006). 47-49.
- Ree Petersen, Leif Inge.** *Siege Warfare and Military Organization in the Successor States (400-800 AD): Byzantium, the West and Islam*. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2013.
- Ribar, Milorad.** „Perspektive razvoja seoskih centara u Srbiji,“ U *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji* 2, urednici R. Bogdanović, B. Stojkov, 103-126. Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000
- Ríos, Carlos A., Williams, Craig D.** “Synthesis of zeolitic materials from natural clinker: A new alternative for recycling coal combustion by-products”. *Fuel* 87(2008): 2482-2492.
- Rizzi, Gionatta.** „Preface“. U *Conservation of Ruins*, urednik Ashurst, J. , xix-xxiii. Oxford, UK: Elsevier Ltd., 2007
- Richardson, Alan.** „The orientation of Roman camps and forts“. *Oxford journal of archaeology* 24/4(2005):415-426.
- Robinson, Olivia F.** *Ancient Rome - City Planning And Administration*. New York: Routledge, 2005.
- Robinson, M.** „The Experiences of Cultural Tourism“. U *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, urednica M. Lehtimäki, 18-25. Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008.
- Rogers Sherburne G.** *Baked shale and slag formed by the burning of coal beds - Professional paper 108-A*. Washington: Department of the Interior and United States Geological Survey, 1917.
- Rogić, Dragana.** „Wall decoration of the Viminacium amphitheatre“. U *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil (Akten des XI Internationalen Kolloquiums der AIPMA (Association Internationale pour la Peinture Murale Antique, Band 23*, urednik N. Zimmerman, 507-512. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften..
- Rogić, Dragana, Bogdanović, Ivan.** „Slikana dekoracija zida arene amfiteatra u Viminacijumu“. U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, urednice Vesna Bikić, Snežana Golubović, Dragana Antonović, 46-49, Beograd: Arheološki institut, 2012.
- Rodwell, Denis.** *Conservation and Sustainability in Historic Cities*. Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd., 2007.
- Ромелић, Живка.** „Рударски станови у североисточној Србији“. *Гласник Етнографског института* 49 (2000): 225-230.
- Rose, Peter.** “Spectators and Spectator Comfort in Roman Entertainment Buildings: a Study in Functional Design“, *Papers of the British School at Rome* Vol. 73(2005): 99-130.
- Roter-Blagojević, Mirjana.** “Pojava prvih zakonskih propisa i standarda u oblasti građevinarstva u Srbiji tokom 19. i početkom 20. veka”. *Izgradnja* 5(1998): 245-258.
- Ротер-Благојевић, Мирјана, Милошевић, Гордана, Николић, Марко.** „Истраживање могућности обнове и презентације археолошког локалитета Тимасум Минус у контексту специфичног културног пејзажа“. *Гласник друштва конзерватора* 33(2009):101-108.
- Roter-Blagojević, Mirjana, Milošević, Gordana, Radivojević, Ana** “A New Approach to Renewal and Presentation of an Archaeological Site as Unique Cultural Landscape”. *Spatium International Review* 20(2009):35-40.
- Roter-Blagojević, Mirjana i dr.** “A new life of the Ottoman fortress Ram”. *Journal of Cultural Heritage*, 14/3 supplement (2013): S20–S24

- Roter – Blagojević, M., Nikolić, M., Vukotić – Lazar, M. (2017)** Serbia. Current Risks in Heritage Protection, u Machat, C., Ziesemer, J. (ur) *Heritage at Risk. World Report 2014-2015 on Monuments and Sites in Danger*. Berlin: hendrik Bäbler verlag, str. 125-128
- Roymans, Nico i dr.** "Landscape Biography as Research Strategy: The Case of the South Netherlands Project". *Landscape Research*, 34/ 3(2009): 337–359.
- Rukavina, Marko, Obad Šćitaroci, Mladen.** "Upravljanje arheološkim nasljeđem. Proces povezan s urbanističkim i prostornim planiranjem". *Prostor* 23/2015 (2015): 108-117.
- Rukavina, Marko, Obad Šćitaroci, Mladen, Petrić, Ksenija.** "Prostorno-urbanistički aspekti zaštite nepokretnoga arheološkog naslijeđa. Međunarodni i nacionalni dokumenti o zaštiti". *Prostor* 21(2013):312-325.
- Русалић, Драгана.** *Нематеријално наслеђе: нова реалност и изазов културне баштине*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2009.
- Ruskin, John.** *The seven lamps of architecture*. New York: John Wiley, 1849
- Ruskin, John.** "Lectures On Architecture and Painting (Edinburgh, 1853) with Other Papers 1844-1854". U *The Works of John Ruskin*, Lib.Ed., vol. XII, urednici Cook, E.T. and Wedderburn, A. London: George Allen, 1904.
- Ryan, C.** „Demonstration Effect“. U *Encyclopedia of Tourism*, urednik J. Jafari, 140-141. London & New York: Routledge, 2000.
- Sandström, Hans.** „The Significance of Traditional Materials and Skills“. U *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, urednica M. Lehtimäki, 118-121. Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008.
- Saradi, Helen.** „The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence“. *International Journal of the Classical Tradition*, Vol. 3, No. 4(1997): 395-423.
- Сариа, Балдуин.** „Један надгробни споменик из Виминација“. *Старинар VIII-IX/1933-1934(1934):73-83.*
- Симић, Василије.** „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, urednik Саша Марковић, 75-92. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.
- Симић, Гордана, Симић, Зоран.** „Град Пам“. *Саопштења*, XVI(1984): 31-55.
- Slatyer, R. O.** „The Origin and Evolution of the World Heritage Convention“. *Ambio* 12, 3/4(1983):138-40.
- Snively, Carolyn.** „The Fates of Balkan Cities in Late Antiquity: Recent Views“. U *Niš & Byzantium: The Collection of Scientific Works*, urednik Miša Rakocija, 37-44. Niš: Grad Niš, Univerzitet u Nišu i NKS.
- Sommer, Christian. S.,** "Amphitheatres of the Auxiliary Forts on the Frontiers". U *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-century Perspective (British Archaeological Reports British Series)*, urednik Tony Wilmott, 47-62. Oxford: Archaeopress.
- Sopina, Ana, Voјanić, Војана, Obad Šćitaroci, Mladen.** „Асоцијативна обилјежја крајолика“. *Prostor* 23/2015(2015): 304-313.
- Sorescu – Marinković, Annemarie.** „The Vlachs of North-Eastern Serbia: Field Work and Field Methods Today“. *Symposia, Journal for Studies in Ethnology and Anthropology* (2006): 125-142
- Спасић, Драгана.** „Случајни налази са локалитета „Чаир“ у Старом Костољцу“. *Viminacium* 7(1992): 5-22.
- Спасић, Драгана.** „Црква св. великомученика Георгија у Костољцу“. *Саборност*, 2/II(1995), https://casopis.sabornost.org/tekst?serija=1&id_sveska=2&id_tekst=13 (приступљено 16. јула 2017.)
- Спасић, Драгана.** „Пример археолошког трага у етнографској грађи из околине Пожаревца“. *Гласник Српског археолошког друштва* 12(1996): 219-226.
- Спасић, Драгана.** „Прилог проучавању традиције Скордиска у Виминацијуму“. *Гласник Српског археолошког друштва* 13 (1997): 33-45.
- Спасић, Драгана.** „Светиња манастира Нимника – од легенде до мита“. *Гласник Српског археолошког друштва* 14(1998): 315-325.
- Спасић, Драгана, Јацановић, Драган.** „Римски водовод на „Тулби“ у Пожаревцу“. *Гласник Српског археолошког друштва* 13(1997): 159-165.
- Spasić, Nenad.** "Planning of Sustainable Development of Large Lignite Basins". *Spatium* 2(1997):10-16.
- Спасић, Ненад, Стојановић, Божидар, Николић, Марија.** „Утицај рударства на окружење и ревитализација деградираниг простора, *Архитектура и урбанизам* 16/17(2005): 75-85.

- Спасић, Ненад, Цунић, Гордана, Ђурђевић, Јасмина.** „Конфликти и ограничења у просторном развоју рударских басена“. *Архитектура и урбанизам* 27/09 (2009): 20-34.
- Спасић, Ненад, Цунић, Гордана, Ђурђевић, Јасмина.** „Утицај производних система у великим рударским басенима на планирање развоја,обнављање и уређење простора“. *Архитектура и урбанизам*, 26/09(2009): 67-76.
- Спасић-Ђурић, Драгана.** „Мумија из Виминацијума“. *Viminacivm* 13/14(2003): 59-86.
- Спасић-Ђурић, Драгана.** *Виминацијум: главни град римске провинције Горње Мезије*. Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2002.
- Спасић-Ђурић, Драгана.** „Прилог проучавању камених саркофага на територији Виминацијума“. *Гласник Српског археолошког друштва* 21(2005): 231-238.
- Спасић-Ђурић, Драгана.** „Медаљон и други налази из гроба Г-1733 из Виминацијума“. *Гласник Српског археолошког друштва* 23 (2007): 323-340.
- Спасић-Ђурић, Драгана.** „Прилози као знак порекла у једном гробу из Виминацијума“. *Viminacivm* 15(2007): 175-200
- Spasić-Durić, Dragana.** „Kulturno-istorijska vertikala Kostolca“. U *Strategija održivog razvoja grada Požarevca 2009-2013 godine*, 14-17. Beograd, Požarevac: Republicka agencija za prostorno planiranje, Grad Požarevac, 2009.
- Спасић-Ђурић, Драгана.** „Накит од гагата из Виминацијума и Маргума“. *Гласник Српског археолошког друштва* 27 (2011): 9-60.
- Спасић- Ђурић, Драгана.** „Прилог проучавању историје рударства у Костоцу“. *Мајдан* 2/2012 (2012): 1-9.
- Спасић- Ђурић, Драгана.** „Утицај рударства и енергетике на археолошке локалитете у регији Костолац“. *Зборник радова Високе Техничке школе Пожаревац* 1-2(2012):1-17.
- Спасић – Ђурић, Драгана.** *Град Виминацијум*. Пожаревац: Народни музеј, 2015.
- Спасић – Ђурић, Драгана.** „Белешка о новим истраживањима византијског Браничева“. У *Процеси византинизације и српска археологија*, уредница Весна Бикић, 109-115. Београд: Српски комитет за византологију, ЈП Службени гласник, Византолошки институт, 2016.
- Станисављевић, Живорад, Славковић, Михајло, Ропкић, Радомир,** „Уз друга је друг“, У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, уредник Саша Марковић, 139-153 Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.
- Станић, Радомир.** „За очување аутентичности споменика културе“. *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 1(1978):16-17.
- Станић, Радомир.** „О смислу заштите споменика народног градитељства“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 15(1991):9-12.
- Станковић, Стеван.** „Национални парк Ђердап – полифункционална туристичка регија“. *Гласник Српског географског друштва* LXXXIII/1(2003): 43-56.
- Stanley-Price, Nicolas.** „The Reconstruction of Ruins: Principles and Practice“. U *Conservation principles, dilemmas and uncomfortable truths*, уредници A.Richmond, A. Bracker, 32-46. London and New York: Routledge and Victoria and Albert Museum London, 2009.
- Станојловић, Мирослав.** „Скидање зидних слика са једног гроба у Виминацијуму, августа-септембра 1990“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 15(1991): 53-58.
- Stead, Naomi.** „The Value of Ruins: Allegories of Destruction in Benjamin and Speer“- *Form/Work*, 6(2003):51-64.
- Stevanović, Radoslav.** „Gradska naselja Republike Srbije u popisima stanovništva od 1948. do 2002. godine“. *Stanovništvo* 1-4 (2004): 109-126.
- Стовел, Херб.** „Културни пејзажи: Нови приступ очувању културног наслеђа“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 27(2003):14-19.
- Stovel, Herb.** „Effective Use of Authenticity and Integrity as World Heritage Qualiifying Conditions“ *City & Time* 2 (3)/3(2007) (online), <http://www.ct.ceci-br.org>
- Стојаковић, Анка.** „Обнова споменика архитектуре у Србији између два рата“. *Рашка баштина* 2: 259-266.
- Stojaković, Momčilo.** *Braničevski teftar: Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*. Beograd: Istorijski institut, 1987.
- Стојковић, Сретен. Ј.** *На лепом српском Дунаву од Београда до Радујевца*. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1893.
- Storme, Annelies i dr.** „Ancient Landscape in Roman Nikopolis: Reconstruction of Geomorphology and Vegetation in the Area of the Roman City of Nikopolis, Epirus, Greece“, U

- Broadening Horizons: Multidisciplinary Approaches to Landscape Study*, urednici B.Ooghe, G.Verhoeven (Newcastle, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2007), 113-130.
- Sudimac, Budimir, Dubljević, Anđela.** „The Use of Renewable Energy Sources in Urban Protected Cultural–Historical Ambiences“. *Serbian Architectural Journal*, 8/1(2016): 145-166.
- Sullivan, Sharon.** „Managing Cultural Heritage Sites: Some Parameters for Success u: Conservation of Ancient Sites on the Silk Road“. U *Proceedings of the Second International Conference on the Conservation of Grotto Sites, Mogao Grottoes, Dunhuang, People's Republic of China, June 28–July 3, 2004*, urednik N. Agnew, 8-18. Los Angeles, CA: Getty Conservation Institute, 2010.
- Sherman. S. R.** „Who Owns Culture and Who Decides?: Ethics, Film Methodology, and Intangible Cultural Heritage Protection“. *Western Folklore*, 67(2/3)(2008):223-236.
- Schama, S.** *Landscape and Memory*. New York: A.A. Knopf, 1995.
- Schmidt, Martin.** „Archaeological Open-Air museums, some critical remarks“. U *Archaeological Open-Air Museums and the Dialogue with the Museum community*, urednik Gomez Gutierrez, M., 2015, 6-10.
- Šekarić, Branka.** „Integrativna prostorna i urbana konzervacija“. U *Principi i praksa održivosti u razvoju naselja u Srbiji 2*, urednici R. Bogdanović, B. Stojkov, 195-204..Beograd: Udruženje urbanista Srbije, 2000.
- Šekularac, Jelena, Šekularac, Nenad.** „The Installation of Protective Constructions for Covering Archeological Excavation Sites and Medieval Buildings“. U *Structural Analysis of Historical Constructions: Possibilities of Numerical and Experimental Techniques, Proceedings of the 5th International Conference, New Delhi, India 6-8 November 2006, Vol 2*. urednici Lourenço, P.B., i dr., 1309-1316 (Chennai: Macmillan Publishers Ltd.), 2006.
- Škorić, Adriana.** Zaštita carske palate Sirmijuma u Sremskoj Mitrovici, *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, No. 38, 2014, 178-180,
- Tapavički-Plić, Milica.** *Die Romanisierung der Skordisker (Internationale Archäologie 84)*. Rahden: Verlag Marie Leidorf, 2004.
- Тапавички-Илић, Милица.** „Келтски гробови са Рудина у Старом Костолцу“. *Гласник Српског археолошког друштва* 23 (2007): 245-252.
- Tapavički – Plić, Milica.** „Viminacium – Archäologischer ParkEntwicklung und Perspektive“. U *Resources of Danubian Region: the Possibility of Cooperation and Utilization*, urednici L. Popović i dr. 316-326. Belgrade: Humboldt-Club Serbien, 2013.
- Tapavički-Plić, Milica, Andelković Grašar, Jelena.** „OpenArch, European Project of Popularizing Archaeology“. *Archaeology and Science* 8/2012 (2013): 97-100.
- Tapavički-Plić, Milica, Andelković Grašar, Jelena.** „Drugi međunarodni simpozijum na Viminacijumu: The Impact of Dialogue with Visitors on – AOAM Management, 29. septembar – 3. oktobar 2014. godine.“ U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog instituta u 2014. godini*, urednici Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović, 177-180. Beograd: Arheološki insitut, 2017
- Tapavički-Plić, Milica, Mrdić, Nemanja.** „Eksperimentalna arheologija. Kremacija i priprema groba tipa Mala Kopašnica – Sase“. U *Arheologija u Srbiji: projekti Arheološkog insituta u 2013. godini*, urednica D. Antonović, 94-98. Beograd: Arheološki institut, 2014
- Taylor, Ken.** „Landscape and Memory: cultural landscapes, intangible values and some thoughts on Asia“. U *16th ICOMOS General Assembly and International Symposium Finding the spirit of place – between the tangible and the intangible, 29 sept – 4 oct 2008, Quebec, Canada.*, 2008
- Terzić, Aleksandra i dr.** „Cultural Route and Ecomuseum Concepts as a Synergy of Nature, Heritage and Community Oriented Sustainable Development Ecomuseum Ibar Valley in Serbia“. *European Journal of Sustainable Development* 3/2(2014): 1- 16.
- Терзић, Александра, Бјељац, Жељко, Јовановић, Радмила.** „Заштита, ревитализација и употреба наслеђа кроз систем формирања културних рута: евалуација Мастер плана Путримскихцарева“, *Kultura* 143(2014): 319-335.
- Terzić, Aleksandra, Jovičić, Ana., Simeunović-Bajić, Nataša.** „Community Role in Heritage Management and Sustainable Tourism development: Case Study of the Danube Region in Serbia“. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*, Special Issue(2014):183-201.
- Tilley, Christopher, Cameron-Daum, Kate.** *An Anthropology of Landscape: The Extraordinary in the Ordinary*, London: UCL Press, 2017.
- Tiussi, Cristiano.** *T-Pas. Tourist Promotion of the Archaeological Sites along the Roman Route Aquileia-Emona-Viminacium*. Aquileia, Ljubljana, Beograd: Fondazione Aquileia, Muzej in Galerije mesta Ljubljane, Arheološki institut, 2012.

- Togo Salmon, Edward.** „Trajan's Conquest of Dacia“. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 67 (1936): 82-105.
- Тодоровић, Драгољуб.** „Виминациум – Конзерваторски и рестаураторски радови на гробницама Г-4815 и Г-4816 на локалитету „Пећине“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 13(1989): 96-97.
- Тодоровић, Драгољуб.** Заштита меморија у Виминациуму. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 15(1991): 164-165.
- Толстој, Светлана М., Раденковић, Љубинко.** *Словенска митологија, енциклопедијски речник.* Београд: Zeptr Book World, 2001.
- Томић, Персида.** „Опште напомене о привреди у горњој Ресави“. *Гласник Етнографског музеја* 25 (1962): 11-15.
- Томић, Немања и др.** „Exposing mammoths: From loess research discovery to public palaeontological park“. *Quaternary International*, vol. 372(2015): 142-150.
- Томовић, Мидраг.** „Kraku Lu Jordan and gold mining and metallurgy in antiquity“. *Старинар* L(2000):155-185.
- Tschumi, B. (2013)** Conceptualizing Context, u Tschumi, B. (ur.) *The New Acropolis Museum*, str. 82-87.
- Roter-Blagojević, Mirjana, Tufegdžić, Anica.** „The New technology Era Requirements and Sustainable Approach to Industrial Heritage Renewal“. *Energy and Building* 115(2016): 148-153
- Thomas-Penette, Michel.** „Cultural Routes as a Frame for Implementing Joint Sustainable Trans-border Cultural Tourism Offers“. U *Cultural Heritage and Tourism: Potential, Impact, Partnership and Governance*, urednica M. Lehtimäki, 87-88. Vilnius: Department of Cultural Heritage, 2008
- Ćurčić, Slobodan.** „Visible and invisible aspects of building the fortified palace of Smederevo and its historical significance“. *Зборник радова Византолошког института* L(2013): 835-851.
- Узелац, Александар.** „Браничево и околне земље пре и послемонголске инвазије (1241–1242)“. У *Браничево у историји Србије: зборник радова са Међународног научног скупа, број III, свеска 6*, уредник Д. Алексић, 161-174. Пожаревац - Београд: Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије, Београд, 2008.
- Узелац, Александар.** „Кан“ Ногај, краљ Милутин и српско-татарски сукоби крајем XIII века. *Војно-историјски гласник* 1 (2009): 9-31.
- Узелац, Александар.** Скитски разбојници у Бугарској пустињи: погледједног ходочасника на Поморавље средином XI века. *Историјски часопис* LIX (2010): 59-76.
- Узелац, Александар.** *Под сенком пса. Тартари и јужнословенске земље у другој половини XIII века.* Београд: Утопија, 2015.
- Фелдић, Драган.** „Домови и људи“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, уредник Саша Марковић, 209-230. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.
- Фелдић, Драган.** „Фабрика стакла у Костолцу“. *Viminacium*, 4-5(1990): 223-224.
- Фелдић, Драган.** *Фотографија у Пожаревацу и околини.* Пожаревац: Фото кино клуб Пожаревац, 2009.
- Ферјанчић, Снежана.** *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама, I – III век н.е.* Београд: Балканолошки институт, САНУ, 2002.
- Финдрик, Ранко.** „О народном градитељству у Србији, његовм чувању и заштити“. *Саопштења XIII*(1981): 295-303.
- Финдрик, Ранко.** „Кућа и стан на селу у Србији у другој половини XVIII века, према сведочењима савременика“. *Саопштења XVI*(1984): 103-118.
- Fišman, Robert.** „Ebenizer Hnaud i njegov koncept vrtnog grada“. U *Istorija moderne arhitekture - Knjiga I. Koreni modernizma*, urednik M. Perović, 330-349. Beograd: Izdavačka zadruga IDEA i Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1997
- Фон Хердер, Сигмунд.** *Рударско путовање по Србији спроведено 1835. године по налогу Владе Кнежевине Србије.* Београд: Службени гласник, 2014.
- Futrell, Alisson.** *Blood in the Arena: The Spectacle of Roman Power*, Austin: University of Texas Press, 2010.
- Hale, John. i dr.** “Dating Ancient Mortar Although radiocarbon dating is usually applied to organic remains, recent work shows that it can also reveal the age of some inorganic building materials“. *American Scientist* 91(2003):130-137.

- Handa, Rumiko.** "How Architectural Ruins Entice the Observers' Engagement: The Hermeneutical Function of Distanciation" *Architecture & Art* 17(2010):60-65.
- Harries, Karsten.** *Art Matters: A Critical Commentary on Heidegger's "The Origin of the Work of Art"* (Contributions to Phenomenology, volume 57). Springer: Berlin, 2009.
- Harris, C. M.** *Dictionary of Architecture and Construction*. Columbus: McGraw-Hill, 2006.
- Haverfield, Francis J.** *Ancient Town-Planning*. Oxford: The Clarendon Press, 1913.
- Hebbelinck, Sven i dr.** „New Ideas on the Use of Systematically Constructed Tension Structures to Cover Historic and Archaeological Sites“. *WIT Transactions on Built Environment*, Vol. 55(2001): 29-38.
- Heldal, Tom, Bloxam, Elisabeth. G., Storemyr, Per.** „Unravelling Ancient Stone Quarry Landscapes in the Eastern Mediterranean: Three Egyptian Case Studies“. U *Broadening Horizons: Multidisciplinary Approaches to Landscape Study*, urednici B.Ooghe, G.Verhoeven, 90-112. Newcastle, UK: Cambridge Scholars Publishing, 2007.
- Helleland, Botolv.** „The social and cultural value of place names (Submitted by Norway)“. U *Eighth United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names Berlin, 27 August-5 September 2002 - Item 17 (a) of the provisional agenda: Toponymic education and practice and international cooperation: existing education and practice*, 1-5. Paris: UN, 2002
- Heyd, Thomas.** „Natural Heritage – Culture in Nature“. U *Nature and Culture: Ambivalent Dimensions of Our Heritage Change of Perspectives*. urednik Gauer-Lietz, S. 85-97. Cottbus: German Commission for UNESCO and Brandenburg University of Technology at Cottbus, 2007.
- Holtorf, Cornelius.** „Experiencing Archaeology in the Dream Society“. U *Images, Representations and Heritage: Moving beyond Modern Approaches to Archaeology*, urednik Russell, I. 161-175. New York: Springer Science & Business Media, 2006
- Хошовски, Евгеније.** „Први паелодемгорафски резултати о античком Виминацијуму. Саопштења XXII-XXIII (1990-1991) (1991): 273-278.
- Hrnčiarová, Tatiana.** „Prírodné akultúrne aspekty krajinyajej potenciál“. *Životné prostredie*, 38/2(2004): 61-65.
- Hudson, Bob.** „Restoration and Reconstruction of Monuments at Bagan (Pagan), Myanmar (Burma), 1995-2008“. *World Archaeology* 40/4(2008):553-571.
- Cambi, Nenad. i dr.** *Amfiteatar u Burnumu: Stanje istraživanja 2003-2005*. Drniš, Šibenik, Zadar: Gradski muzej Drniš, Javna ustanova "Nacionalni park Krka", Sveučilište u Zadru - Odjel za arheologiju, 2006.
- Cameron, Christina., Inaba, Nabuko.** „The Making of the Nara Document on Authenticity“. *APT Bulletin* 46/4(2015): 30-37.
- Camiz, Alessandro.** „On the origin and persistence of praedial toponyms in central Italy“. U *Place Names as Intangible Cultural Heritage*, urednici Cantile, A, Kerfoot, H., 171-190. Firenze: IGMI, 2016
- Cannata, Mark.** "The Memory of Ruins and the Ruins of Memory". U *The Cultural Role of Architecture. Contemporary and Historical Perspectives* urednici P.Emmons, J.Hendrix, J.Lomholt, 193-198. Abingdon & New York: Routledge, 2010
- Canto y De Gregorio, A. M.** „El acueducto Romano de Itálica“, *Madrider Mitteilungen* 20 (1979): 282-337.
- Carney Gies, Frances.** „Al-Idrisi and Roger's Book“, *Saudi Aramco World: The magazine of cultures and connections* 28/4 (1977): 14-19. <http://archive.aramcoworld.com/issue/197704/al-idrisi.and.roger.s.book.htm>
- Carroll, Maureen.** *Spirits of the Dead: Roman Funerary Commemoration in Western Europe*. New York: Oxford University Press, 2006.
- Cassar, May.** „Sustainable Heritage: Challenges and Strategies for the Twenty-First Century“, *APT Bulletin* 40/1(2009): 3-11..
- Цветковић, Снежана.** „Добротворни фондови и задужбине са простора данашњег Браничевског округа“. У *Браничево у историји Србије: зборник радова са Међународног научног скупа, број III, свеска 6*. urednik Алексић, Д. 325-344. Пожаревац - Београд: Историјски архив Пожаревац – Институт за новију историју Србије, Београд, 2008.
- Цветковић, Снежана.** „Античка пластика Смедревске тврђаве – преглед досадашњих истраживања“. *Смедревски зборник* 2/2009(2009): 29-43.

- Цермановић – Кузмановић, Александрина.** „Југословенске земље на Птоlemeјевој карти“. У *Monumenta cartographica Jugoslaviae I – Античке карте*, уредник Гавро Шкриванић, 10-30. Београд: Историјски институт, 1974.
- Cimino, Stephanie Laura.** „Managing Change: Integrating Cultural Landscape Values and Industrial Heritage Preservation“, A thesis Presented to the Interdisciplinary Studies Program: Historic Preservation and the Graduate School of the University of Oregon in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science, 2009.
- Clayton Keith, Woodyard Mary.** „The Acquisition and Utilization of Spatial Knowledge“. У *Cognition, Social Behavior, and the Environment*, уредник J. Harvey, 151-180. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1981.
- Clifford, Helen.** „The problem of patina: thoughts on changing attitudes to old and new things“. У *Conservation principles, dilemmas and uncomfortable truths*, уредници A. Richmond, A. Bracker, 125-128. London and New York: Routledge and Victoria and Albert Museum London, 2009
- Constantinescu, Dan.** „Roman defence sites on the Danube River and environmental changes. *WIT Transactions on The Built Environment*, Vol 131(2013):563-567.
- Copeland, Tim.** Presenting Archaeology to the Public: Constructing Insights On-site. У *Public Archaeology*, уредник N. Merriman, 132-144. London & New York: Routledge, 2004.
- Corsane, Gerard.** „Using Ecomuseum Indicators to Evaluate the Robben Island Museum and World Heritage Site“. *Landscape Research* 31/4(2006):399-418.
- Corsane, Gerard i dr.** „Ecomuseology: a holistic and integrated model for safeguarding ‘spirit of place’ in the North East of England“. *16th ICOMOS General Assembly and International Symposium: ‘Finding the spirit of place – between the tangible and the intangible’, 29 sept – 4 oct 2008, Quebec, Canada*, 2008.
- Creighton, Oliver.** „Contested Townscapes: The Walled City as World Heritage“, *World Archaeology* 39/3(2007): 339-354.
- Црнчевић, Тијана, Марић, Игор, Бакић, Олгица.** „Планирање и управљање предлеима бањских места у Србији са посебним освртом на изабране судије случаја“. *Архитектура и урбанизам* 29(2010): 57-65.
- Цуњак, Млађан.** „Ископавање унутрашњег простора старе цркве у Смедереву“. *Саопштења XVI*(1984): 249-257.
- J. Curle.** *A Roman frontier post and its people the fort of Newstead in the parish of Melrose.* Wiltshire: The Armatura Press, 2004.
- Pisit Charoenwongsa,** „Authenticity: Does It Really Matter Much?“, У *Nara Conference on Authenticity: Proceedings, Nara, Japan, 1-6 November 1994*, уредник E. K. Larsen, 287-290. Paris: UNESCO WHC, 1995
- Čizler, Jasna.** „Industrijsko nasleđe kao potencijal za razvoj kreativne ekonomije“. У *Kreativna & Kolaborativna ekonomija i lokalni razvoj*, уредник Đerić, A., 21-31. Beograd: Academica, 2014.
- Чокке, Енрик.** *Освалд и златотворно село. Истинита историја за добре сеоске школе и разумне сељане* (прев.) Д. Поповић. Сегедин: Трошком и Словима Јована Грина, Ц. К. Књигопечатања и Књигопродавца, 1843.
- Čtyřoký, P., Novák, F.** Flyš a medlovické porcelanity v jižní části Chřibů, *Čas. min. geol.*, 23/1(1978):77-86.
- Шегрт, Милан.** „Игре, песме књиге“, У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, уредник Саша Марковић, 213-248. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.
- Шипка-Ергелашев, Зорица.** „Пера Ј. Поповић - живот и делатност“. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 16(1980): 159-202.
- Шкорић, Адријана.** „Заштита царске палате Сирмијума у Сремској Митровици“. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 38(2014):178-180.
- Шкриванић, Гавро.** „Југословенске земље на Појтингеровој карти“. У *Monumenta cartographica Jugoslaviae I – Античке карте*, уредник Гавро Шкриванић, 32-60. Београд: Историјски институт, 1974.
- Шкриванић, Гавро** „Идрисијеви подаци о југословенским земљама (1154)“, У *Monumenta cartographica Jugoslaviae II – Средњовековне карте*, уредник Гавро Шкриванић, 10-23. Београд: Историјски институт, 1979

- Špulerová, Jana, Petrovič, František.** „Historical Agricultural Landscape as a Subject of Landscape Ecological Research“. *Hrvatski geografski glasnik*, 73/2 (2011): 153-163.
- Štulić, Sanijela** „Protection of Historical Landscape in Serbia. The Case of the Roman Trenches“. MA Thesis in Cultural Heritage Studies: Academic Research, Policy, Management, Budapest: Central European University, 2016.
- Qin, D.** „The Effects of the Antiquities Market on Archaeological Development In China“. U *Public Archaeology* urednik N. Merriman, 292-299. London & New York: Routledge, 2004.
- Warwick, Dennis., Littlejohn, Gary.** *Coal, Capital and Culture*. London: Routledge, 1992.
- Welch, Katherine E.** *The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Werner, Michael.** „The Moesian Limes and the Imperial Mining Districts“. U *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongress, Aalen 1983: Vorträge.*, 561-564. Stuttgart: K. Theiss, 1986.
- Wertheimer-Baletić, Alica.** *Demografija - Stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator, 1982.
- Williams, Alistair.** „Tourism and hospitality marketing: fantasy, feeling and fun“. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 18/ 6(2006): 482-495.
- Wilson Jones, Mark.** *Principles of Roman Architecture*. New Haven and London: Yale University Press, 2009.
- Wilson Jones, Mark.** „Who built the Pantheon? Agrippa, Apollodorus, Hadrian and Trajan“. U *Hadrian: Art, Politics and Economy*, urednik T. Opper, 31-49. London: The British Museum, 2016.
- White, L. Michael.** *The Social Origins of Christian Architecture, Volume 1, Building God's House in the Roman World: Architectural Adaptation among Pagans, Jews and Christians*. Valley Forge, PA: Trinity Press International, 1990.
- Whitelaw, Jeffrey W.** *Follies*. Buckinghamshire: Shire Publications Ltd., 2005
- Wycherley, Richard. E.** *The Stones of Athens*. New Jersey: Princeton University Press, 1978.
- Yaka Çetin, F., İpekoğlu, B.** „Impact of transparency in the design of protective structures for conservation of archaeological remains“. *Journal of Cultural Heritage*, 14S(2013): e21–e24
- Yang, C.-Y.** „Cultural Resilience Vs, Historic Preservation: Managing Changes in Bagan, Myanmar“. *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 24/1(2012): 75.
- Yolal, Medet** „Geotourism and Geoparks: The Case of Kizilcahamam-Çamlidere Geopark (Turkey)“ U *Contemporary Trends in Tourism and Hospitality - Collection of papers*, urednica Mimica-Dukić, Neda, 123-131 Novi Sad: Faculty of Science, 2011.
- Vitruvije.** *Vitruvijeve deset knjiga o arhitekturi*, (prev.) Lopac, M. Sarajevo: Svjetlost, 1951.

8.0 ПОПИСИ ОЗНАКА, СКРАЋЕНИЦА И СИМБОЛА

АИ - Археолошки институт Београд

АФ - Архитектонски факултет Београд Универзитета у Београду

АПВ - Аутономна покрајина Војводина - Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине

DARE -Digital Atlas of the Roman Empire

ЕФ – Економски факултет Универзитета у Београду-

ЕИОСР - European Institute of Cultural Routes

ЕПС- Електропривреда Србије

ИАУС - Институт за архитектуру и урбанизам Србије

МКИИ -Министарство културе и информисања Републике Србије

МКИИИД - Министарство културе, информисања и информационог друштва Републике Србије

МНТ - Музеј науке и технике

МРУ -Музеј примењене уметности

НМ – Народни музеј

РАПШ - Републичка агенција за просторно планирање

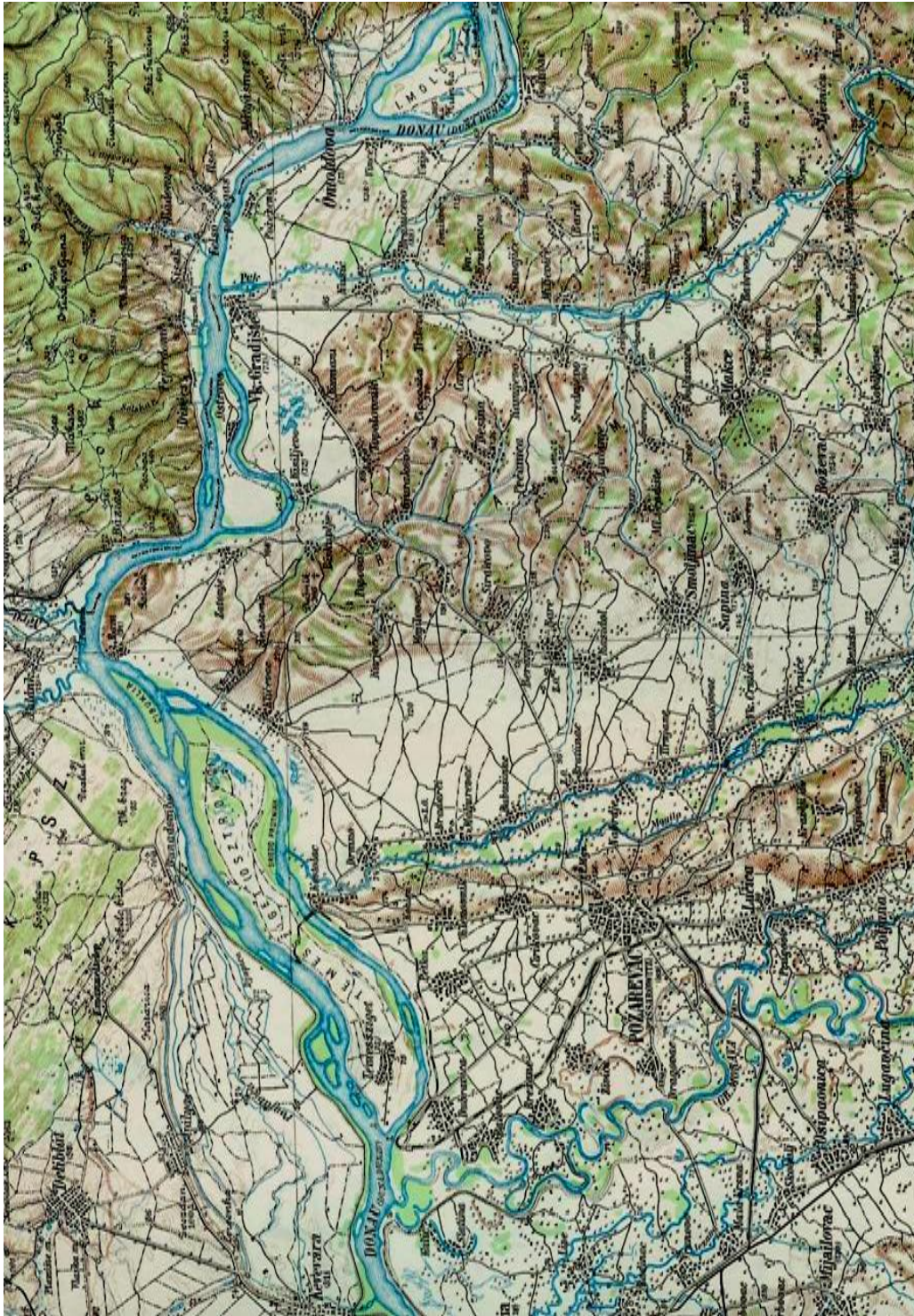
РЗЗС - Републички завод за статистику

РЗЗЗСК Београд - Републички завод за заштиту споменика културе

РЗЗЗСК Смедерево - Регионални завод за заштиту споменика културе, Смедерево

UN - United Nations

9.0 ПРИЛОЗИ И ИЛУСТРАЦИЈЕ

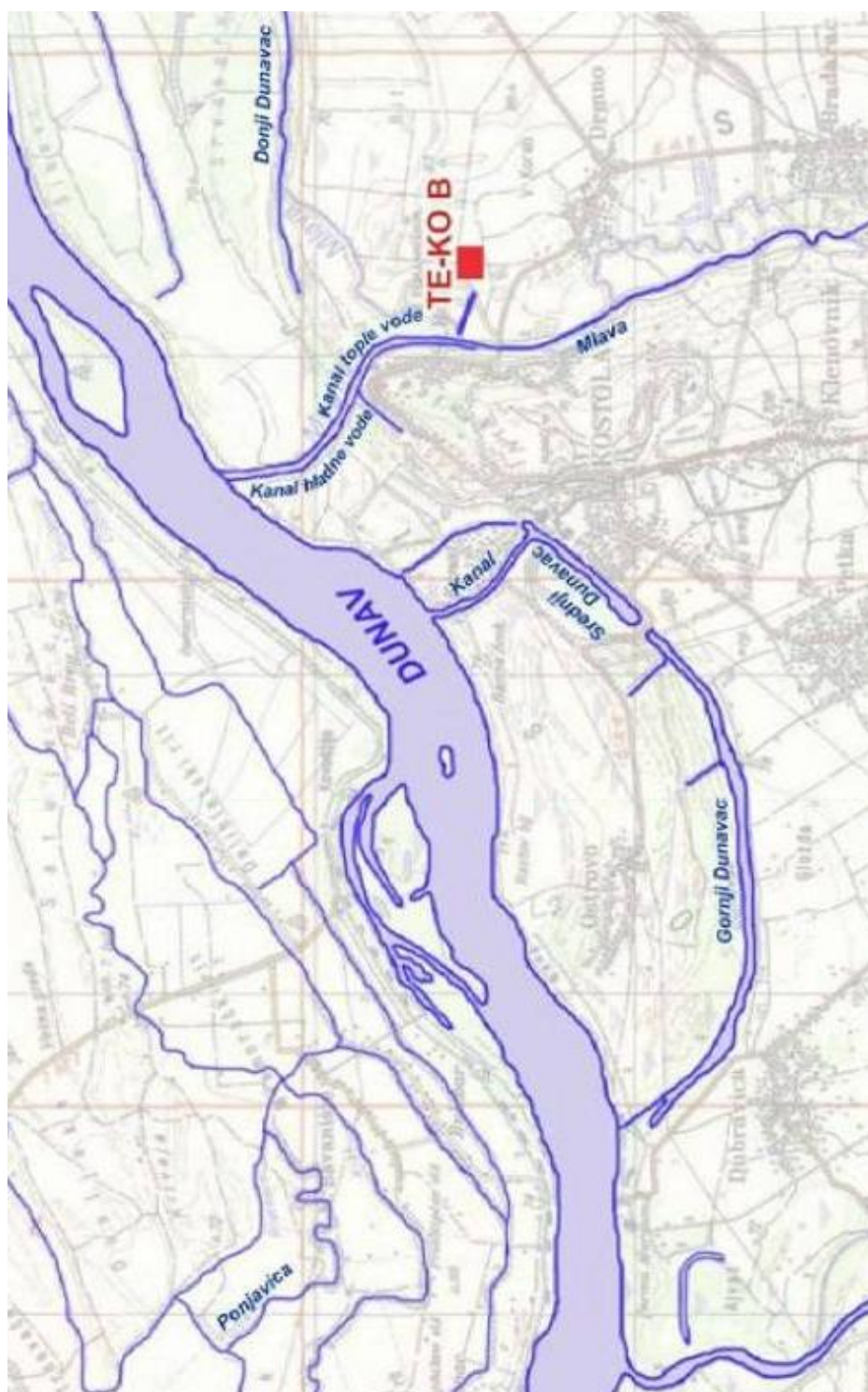

Сл. 1. Геоморфологија предела:

Ток Мораве, Млаве и Пека при ушћу у Дунав на карти из 1916. године
(Mündungsgebiete der Flüsse Morava, Mlava und Pek, Nordostserbien Generalkarte von Mitteleuropa, Ausschnitt aus Blatt 39-45 Werschetz (Vršac) (ung: Versecz), Stand 1916 mit einzelnen Nachträgen)

(Wikimedia. „File:Mlava Mündung.jpg.“

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mlava_M%C3%BCndung.jpg)

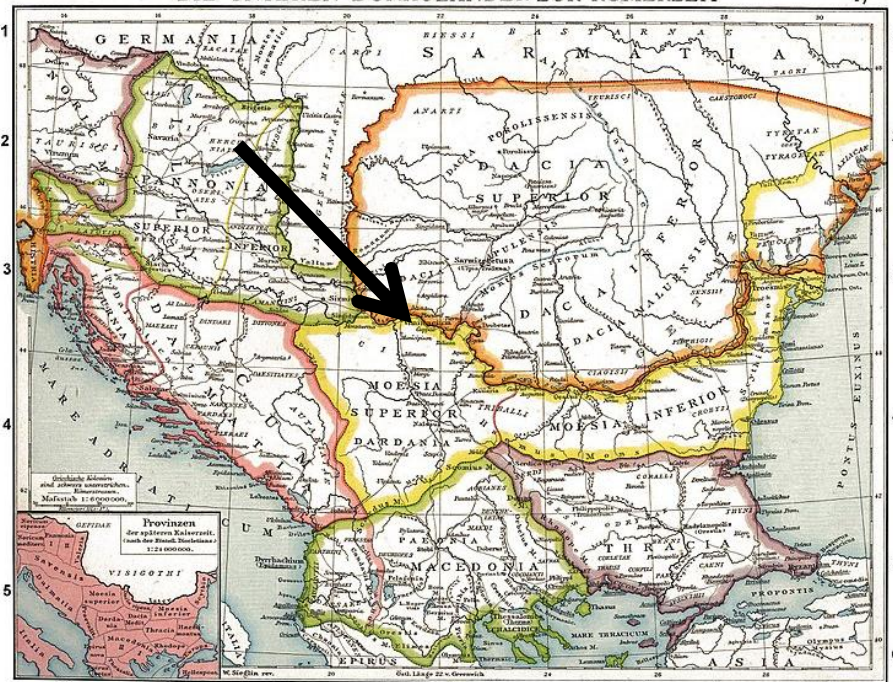
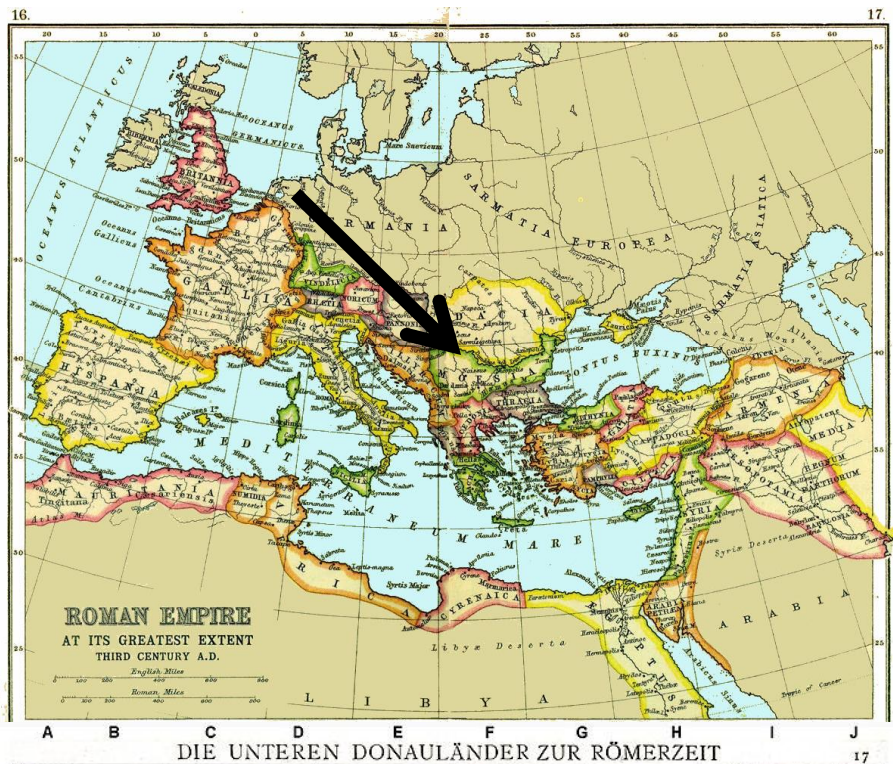
Сл. 2. Хидрографија подручја: Дунав и остали водотоци у пределу

(Energoprojekt Entel a.d. *JP EPS Postrojenje za odsumporavanje dimnih gasova (ažurirana studija o proceni uticaja na životnu sredinu)*. Beograd: Energoprojekt Entel a.d, 2015, 10)

Сл. 3. Природна добра у пределу

(Ознаке ауторке дисертације на снимку Google Earth из септембра 2017. године)

Сл. 4. Римско царство у III веку и положај Виминацијума

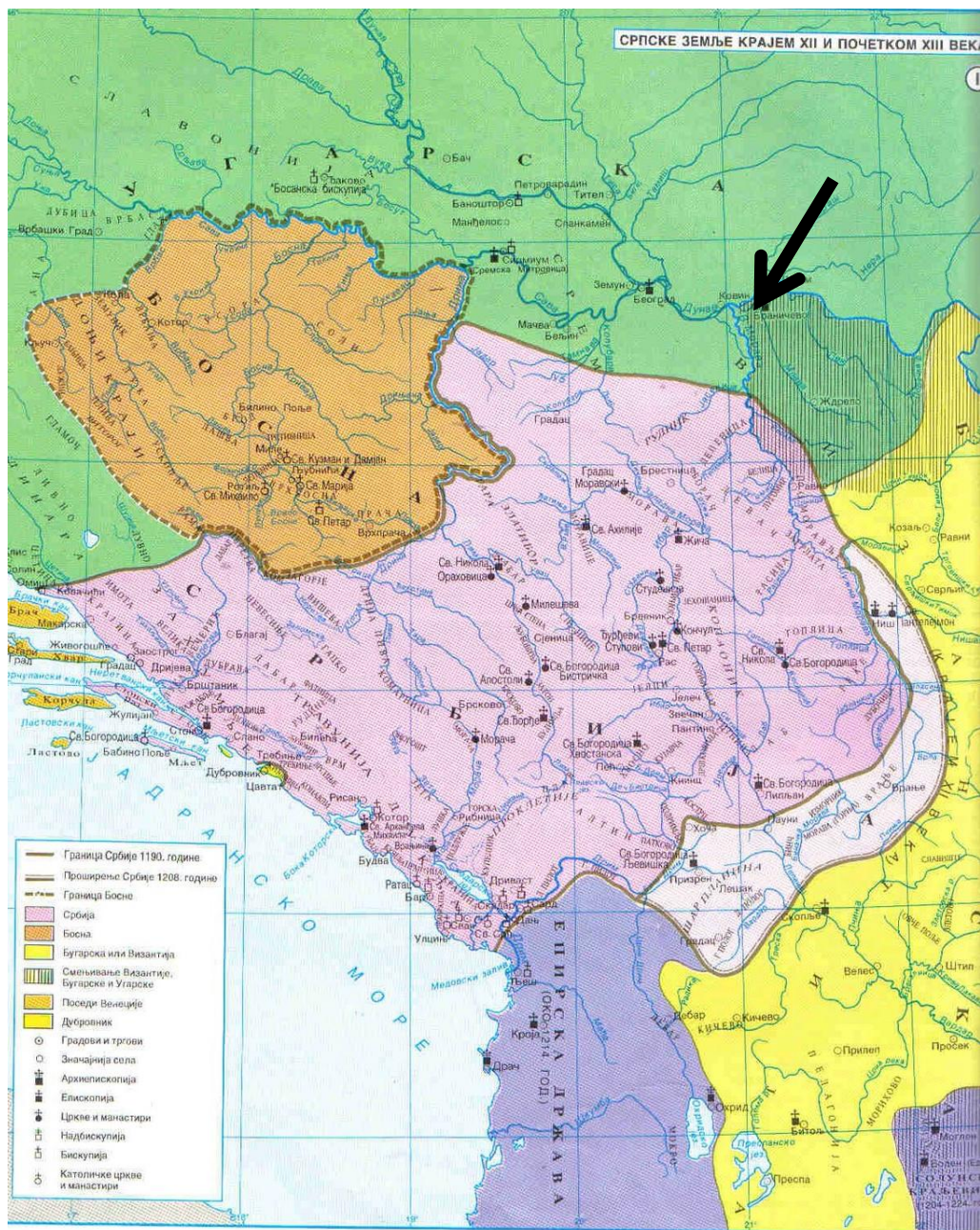
rope - WikimediaCommons.“File:Roman Empire full map.jpg“

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roman_Empire_full_map.jpg

доле - WikimediaCommons.“File:Roman provinces of Illyricum, Macedonia, Dacia,
Moesia, Pannonia and Thracia.jpg

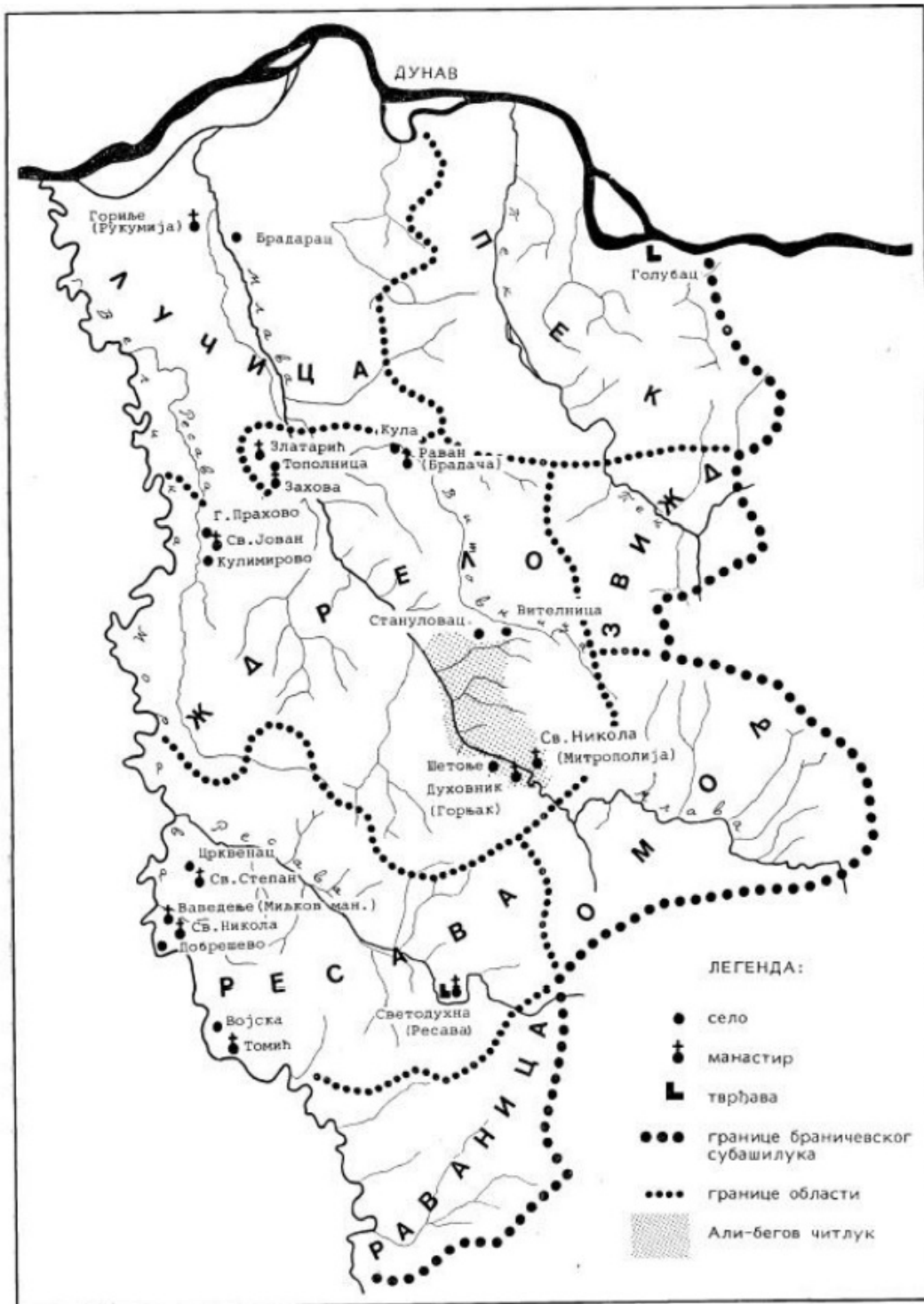
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roman_provinces_of_Illyricum,_Macedonia,_Dacia,_Moesia,_Pannonia_and_Thracia.jpg

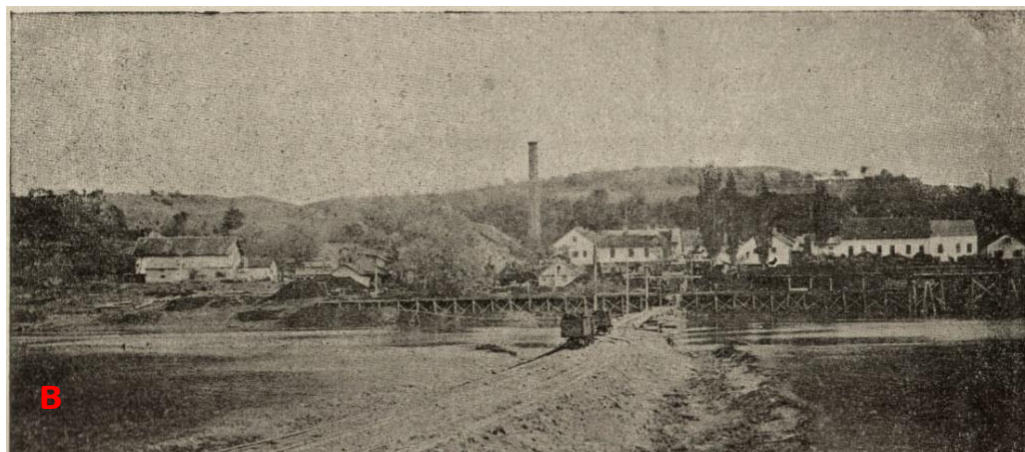
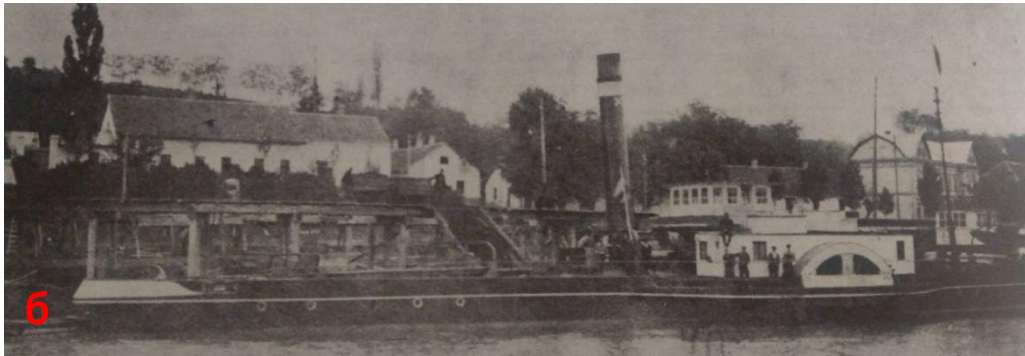
Сл. 5. Српске земље крајем XII и почетком XIII века и положај Браничева у простору смењивања Византије, Угарске и Бугарске

(Србија кроз историју. „Карте српске државе у Средњем веку“
http://srbijakrozistoriju.blogspot.rs/2009/05/blog-post_8619.html)

Сл. 6. Браничевски субашилуц 1467. године

(Кнежевић, Бранка. „Манастири у Браничеву према турском попису из 1467. године“. *Саопштења* XX – XXI/1988-1989(1989): 198, сл.1)

Сл. 7. Пристаниште „Годињевац” и индустријско насеље костолачког рудника

- а.** Симић, Василије. „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, уредник Саша Марковић, 75-92. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971, 76
- б.** Симић, Василије. „Две трећине века“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, уредник Саша Марковић, 75-92. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971, 86
- в.** Станисављевић, Живорад, Славковић, Михајло, Ропкић, Радомир, „Уз друга је друг“, У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустријско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, уредник Саша Марковић, 139-153 Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971, 141

Сл. 8а. Костолачки рудник

горе - Фабрика стакла

(Фелдић, Драган. „Фабрика стакла у Костолацу“. *Viminacium*, 4-5(1990): 224)

доле – поглед на Дунавац са Сопотског платоа

(Јовановић, Предраг, Паклар, Душан, Ћосић, Стјепан. „26 милиона тона“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970*, уредник Саша Марковић, 93-114. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971, 94).

Сл. 86. Улаз у рударско окно костолачког рудника

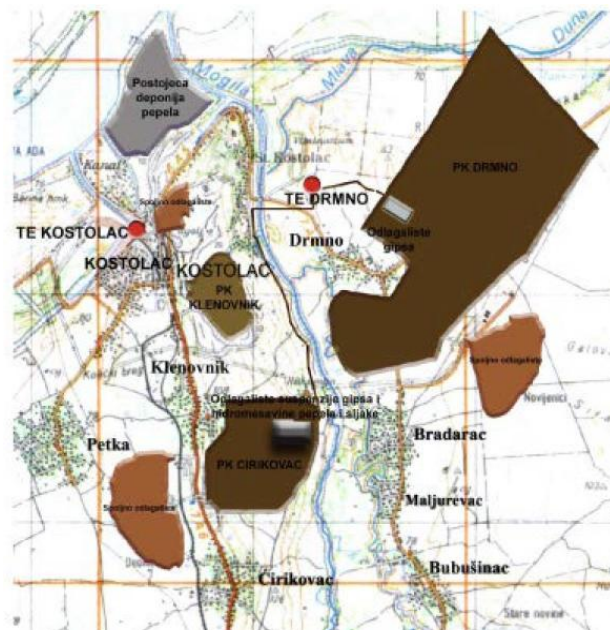
горе – Forum ljubitelja Železnica. „Pruga uzanog koloseka Dubravica-Požarevac-Ladne Vode“.
<http://www.zeleznice.in.rs:8080/forum/viewtopic.php?t=325>
 доле – Јовановић, Предраг, Паклар, Душан, Ћосић, Стјепан. „26 милиона тона“. У
*Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат
 Костолац 1870-1970*, уредник Саша Марковић, 93-114. Костолац: Одбор за прославу сто
 година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971, 99.

Сл. 9. Термоелектране у градском насељу Костолац.

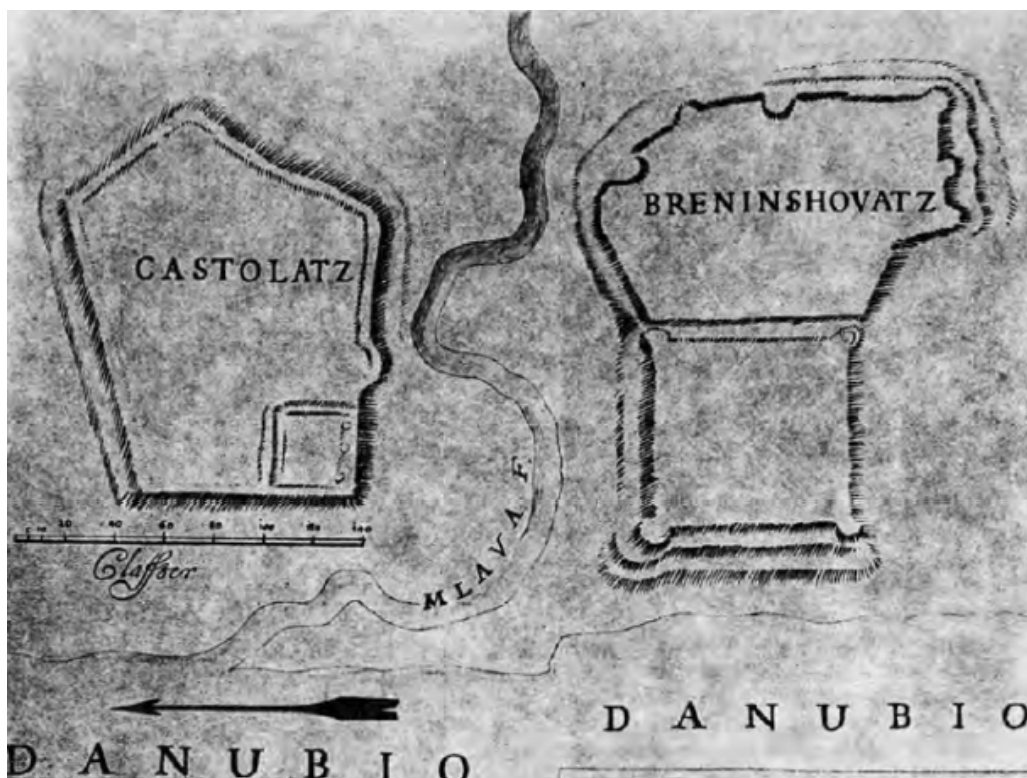
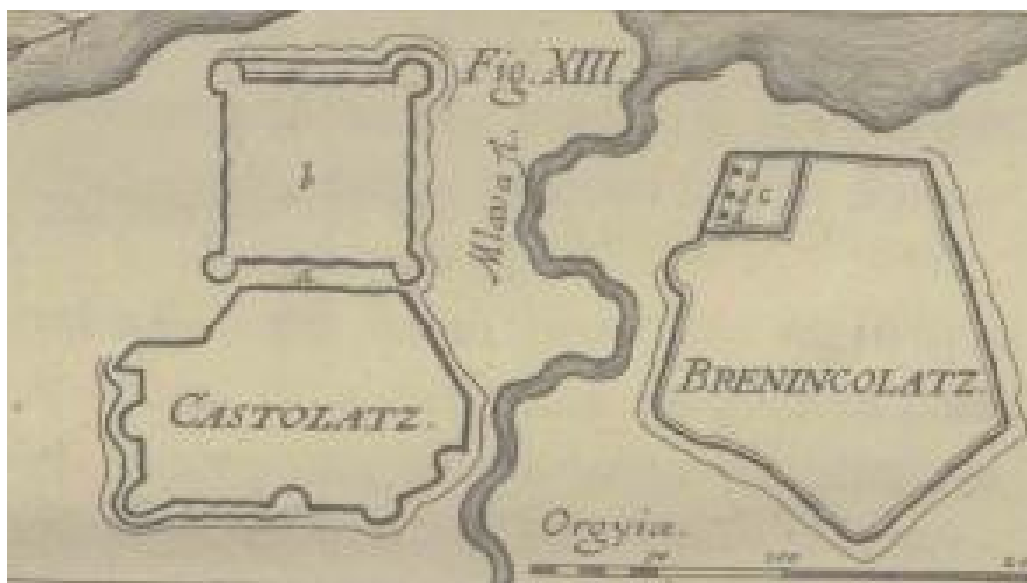
горе – период одмах након Другог светског рата
(Ogranak TE-KO Kostolac. „Istorija“. <http://www.te-ko.rs/o-nama/istorija>)

доле – данашње стање
(Mapio. „Termoelektrana Kostolac“
<http://mapio.net/pic/p-33006272/>)

Сл. 10. Површински копови и термоелектране данас
горе – површински коп „Дрмно“ и „Костолац Б“
(Ogranak TE-KO Kostolac. „Istorija“. <http://www.te-ko.rs/o-nama/istorija>)

доле – савремена рударска индустрија подручја Костолац
(Energoprojekt Entel a.d. *JP EPS Postrojenje za odsumporavanje dimnih gasova*
(ažurirana studija o proceni uticaja na životnu sredinu). Beograd: Energoprojekt
Entel a.d, 2015, 8)

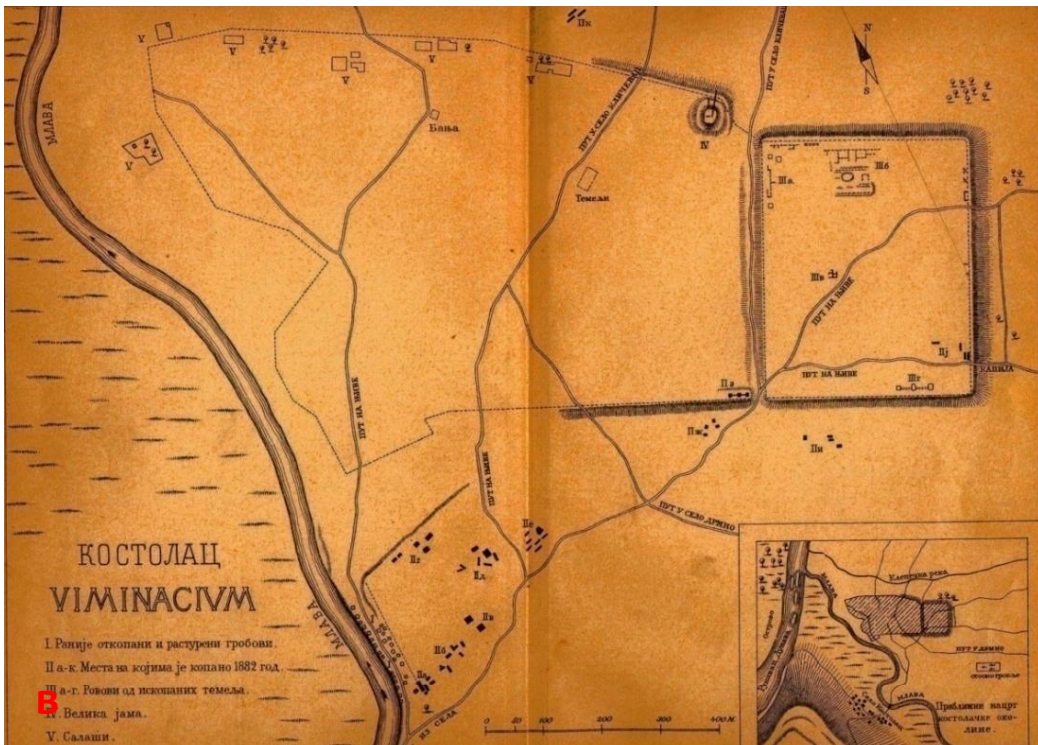
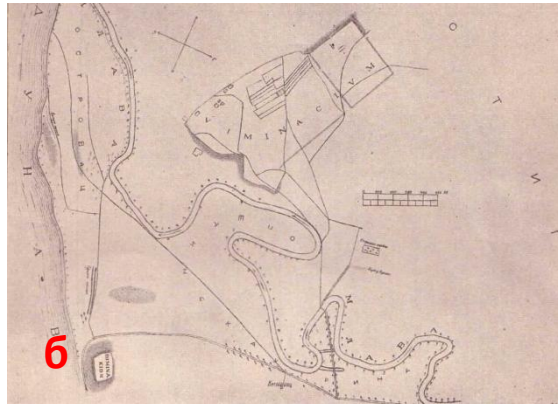
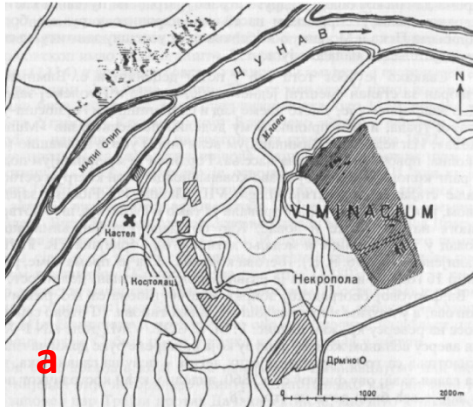

Сл. 11. Виминацијум према грофу Марсиљију

горе – скица објављена у *Danubius pannonico-myusicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, physicis per lustratus*, (Korać, Miomir, Golubović, Snežana. *Viminacium. Više grobalja, tom 2*. Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009.)

доле – аутографија у библиотеци у Болоњи (Поповић, Марко, Иванишевић, Вујадин. „Град Браничево у средњем веку“. *Старинар XXIX* (1988): 125-179).

Сл. 12. Виминацијум у XIX и почетком XX века

а. план Феликса Каница

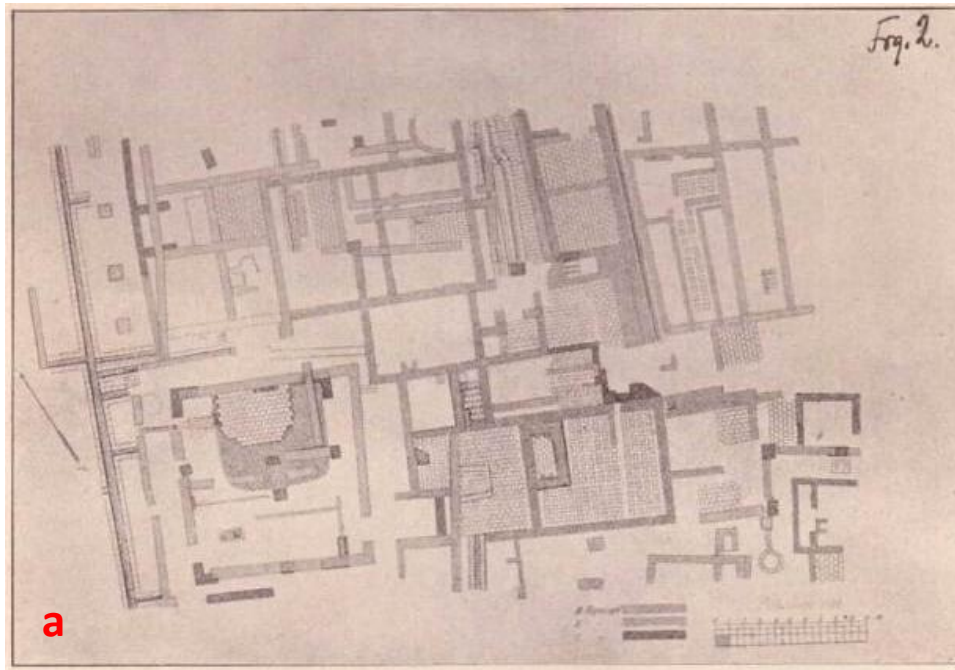
Каниц, Феликс. *Србија: Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, прва књига. Београд: Српска књижевна задруга, 1989.

б. план Милоја Васића

Vassits, Miloje. „Funde in Serbien“. *Sonder-Abdruck aus dem Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archaologischne Instituts*, band XX (1904):102-109.

в. план Михаила Валтровића

Валтровић, Михаило. „Откопавања у Костолацу“. *Старинар* 1, 1-4. део (1884): 3-142.

Сл. 13. Ископавања Милоја Васића у оквиру градског насеља Виминацијума

горе – Васићев цртеж ископаваних грађевина.

(Vassits, Miloje. „Funde in Serbien“. *Sonder-Abdruck aus dem Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archaologische Instituts*, band XX (1904):102-109)

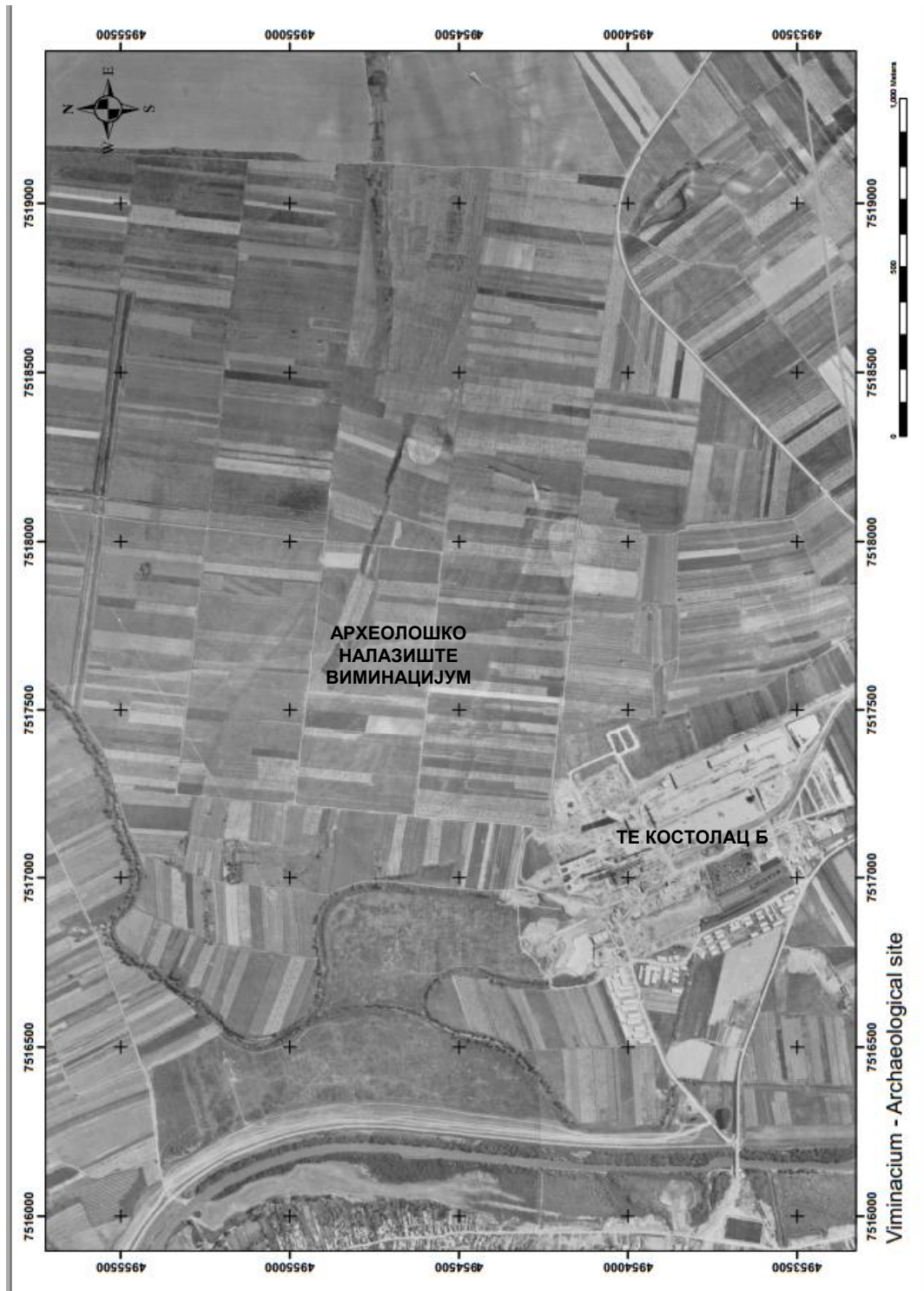
доле - посета Краљице Драге.

(Спасић -Ђурић, Драгана. *Град Виминацијум*. Пожаревац: Народни музеј, 2015, 16)

**Сл. 14. Простор Виминацијума 1967. године,
пре интервенција везаних за рударску индустрију у селу Дрмно**

(Мрђић, Немања. „Топографија и урбанизација Виминацијума“. Магистарска теза, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2009.)

**Сл. 15. Простор Виминацијума 1979. године,
током изградње термоелектране „Костолац Б“**

(Мрђић, Немања. „Топографија и урбанизација Виминацијума“. Магистарска теза, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2009.)

Сл. 16. Простор Виминацијума 1996. године,

(Мрђић, Немања. „Топографија и урбанизација Виминацијума“. Магистарска теза, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2009.)

Сл. 17. Простор Виминацијума 2018. године

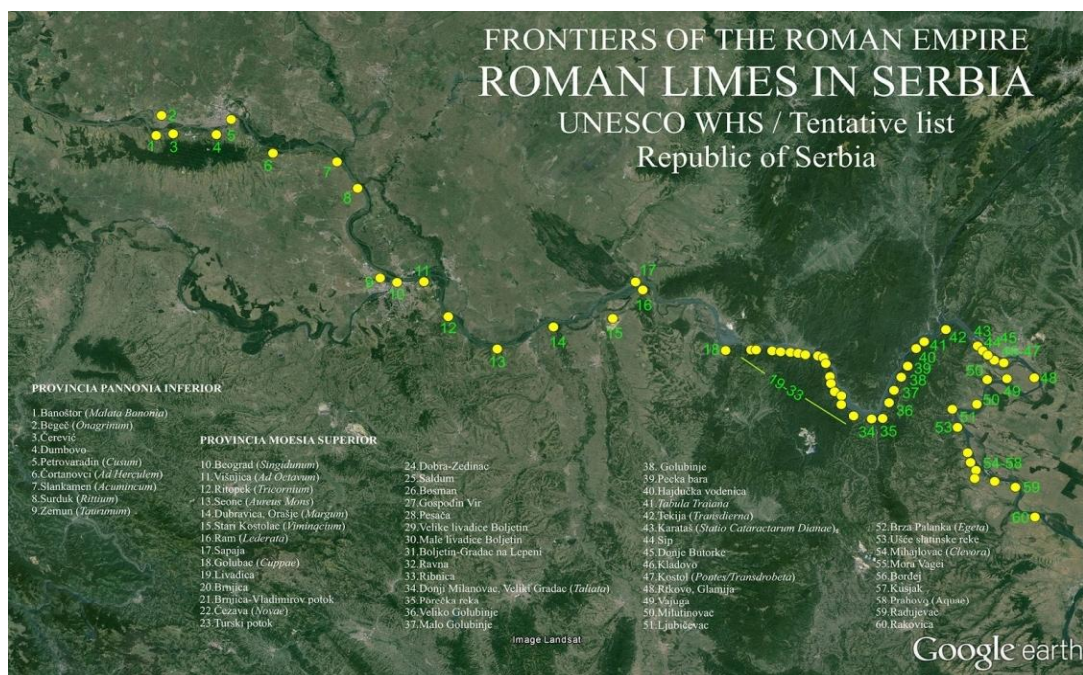
(Google Earth, април 2018)

- Slika 6. - Viminacium: Viminacium (oleata): 1 Kružne kule (Round towers);
 2. Kapija (Port); 3. Bedemi (Walls); 4, 5. Hramovi (Temples?), 6. Ulica (Street);
 7. Javna kupatila - *Thermae* (Bath); 8. Amfiteatar (Amphitheater);
 9. Legijski logor (Legionary camp);
 10. Vojna komanda – *Praetorium* i *Principium* (Headquarters);
 11. Istočna kapija (Eastern Gate); 12. Hipodrom (Hippodrome);
 13. Putevi (Road); 14, 15, 16, 17. Akvedukt (Aquaeduct); 18. Tumul,
 19.20.21. Nepoznato (Unknown)

**Сл. 18. Авио снимак Виминацијума са античким грађевинама
 детектованим даљинском детекцијом**

(Korać, Miomir, Pavlović, Radmila, Mrdjić, Nemanja. “Viminacium – daljinska detekcija i gis”. *Arheologija i prirodne nauke* 1(2006): 21-36.)

Sl. 19. Projekti Viminacijuma

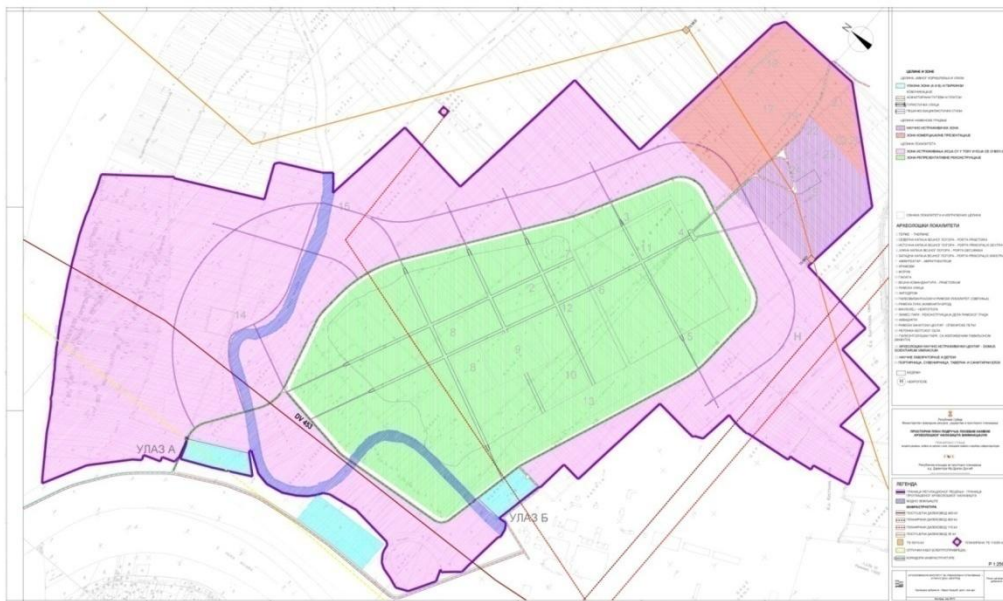
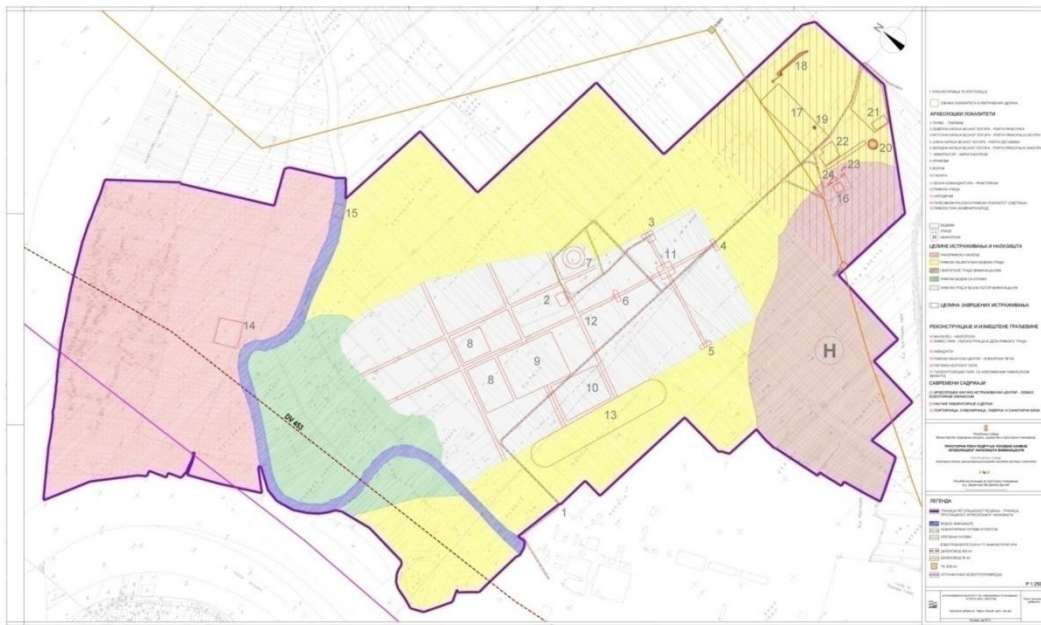
gore - Lokaliziteti na delu rimskog limesa kroz Srbiju (projekat Danube Limes Brand)
 доле - projekat Putevima rimskih imperatora (Itinerarium Romanum Serbiae)

(arhiva Arheološkog instituta, projekat Viminacijum)

Сл. 20. Археолошко налазиште Виминацијум
на Унесковој прелиминарној листи светског наслеђа “Границе Римског царства”
(црвено – заштићена зона, плаво – бафер зона, зелено – линија напредовања
површинског копа)
(архива Археолошког института, пројекат Виминацијум)

Сл. 21. ПППН археолошког налазишта Виминацијум

горе – постојеће стање са зонама
 доле – планирано стање са зонама

(Просторни план подручја посебне намене археолошког налазишта Виминацијум.
Службени гласник РС, 14/2015)

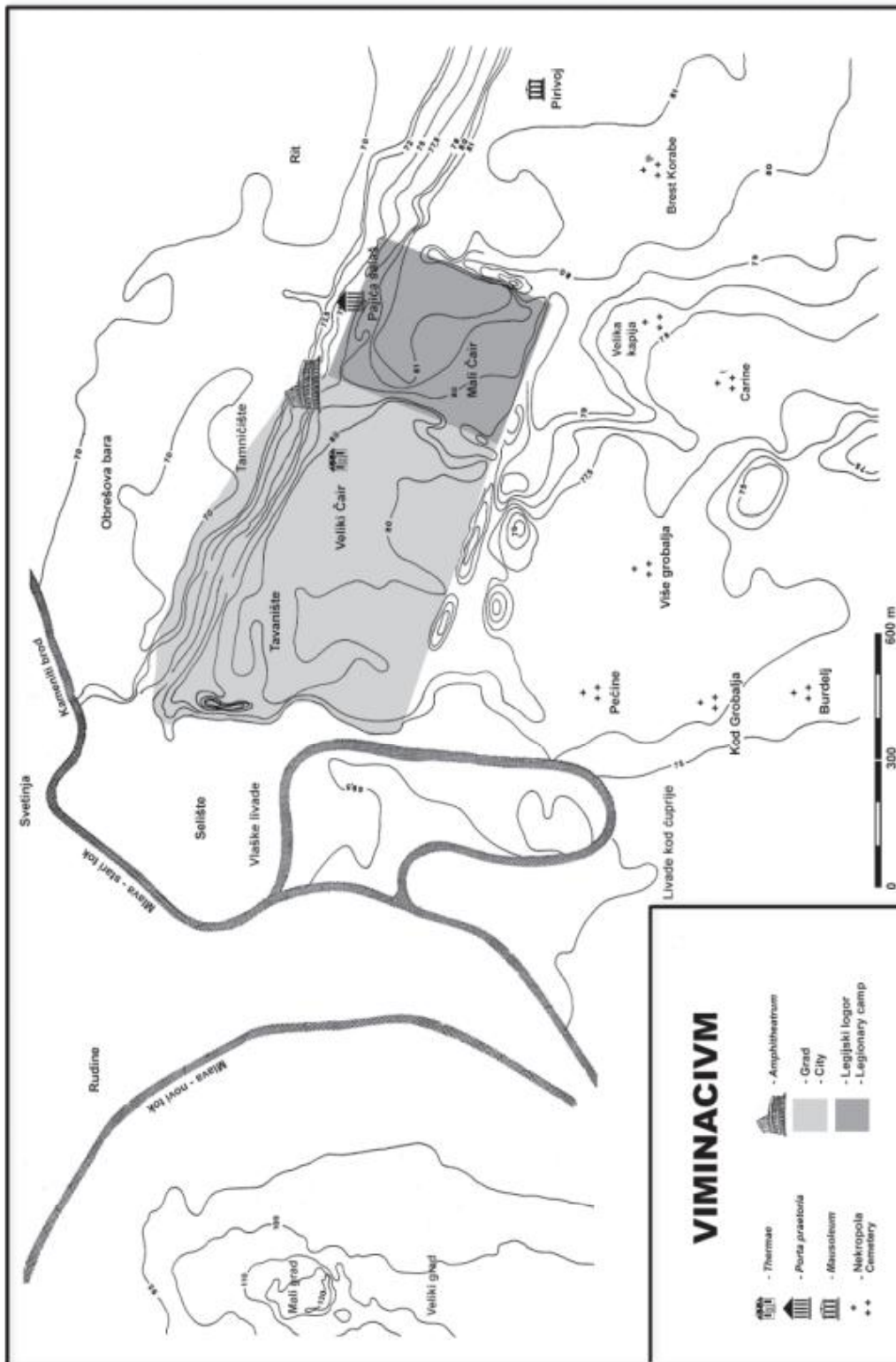
172
Минијатурни кревет (модел),
 друга половина II-прве деценије III века
 Костолац, *Viminacium*,
 лок. Пећине, Г-95, Ц-1405;
 кост; резање, полирање;
 дужина 21,7 cm; ширина 11 cm; висина 10 cm

Сл. 22. Резултати археолошких ископавања античког Виминацијума
 (Спасић – Ђурић, Драгана. *Град Виминацијум*. Пожаревац: Народни музеј, 2015, 16)

Сл. 23. Зидно сликарство гробова Виминацијума

(Anđelković Grašar Jelena, Nikolić, Emilija,, Rogić, Dragana. "Symmetry of the iconography of surfaces and spaces from the Viminacium tombs G 160, G 5517 and G 2624. *Archaeology and Science* 7/2011 (2012): 240-268, 260, 262)

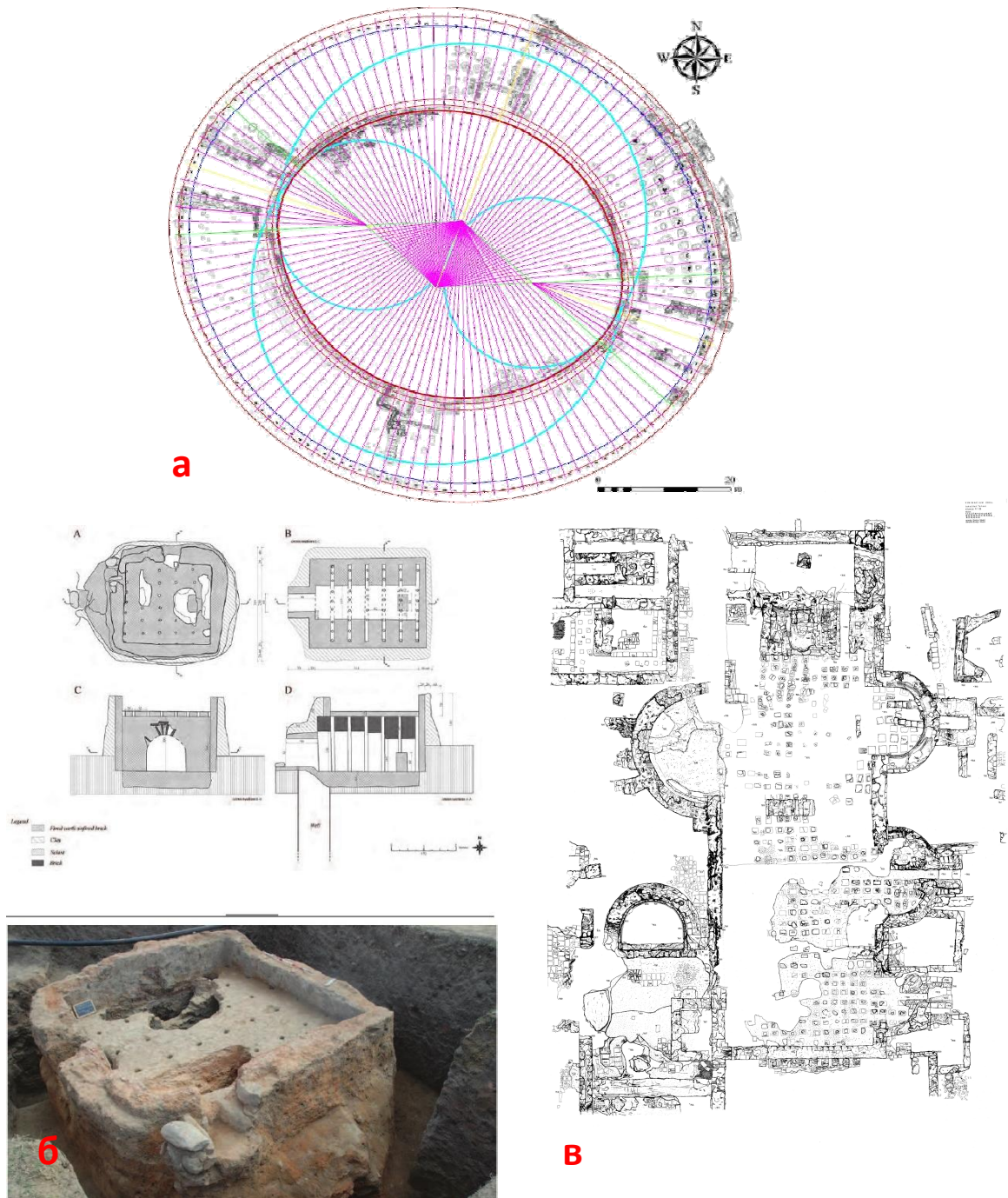
Сл. 24 Некрополе античког Виминацијума

(Korać, Miomir, Golubović, Snežana. *Viminacium. Više grobalja, tom 2*. Belgrade: Archaeological Institute Belgrade, 2009)

Сл. 25 Некрополе античког Виминацијума

(Спасић-Ђурић, Драгана. *Виминацијум: главни град римске провинције Горње Мезије*. Пожаревац: Народни музеј Пожаревац, 2002)

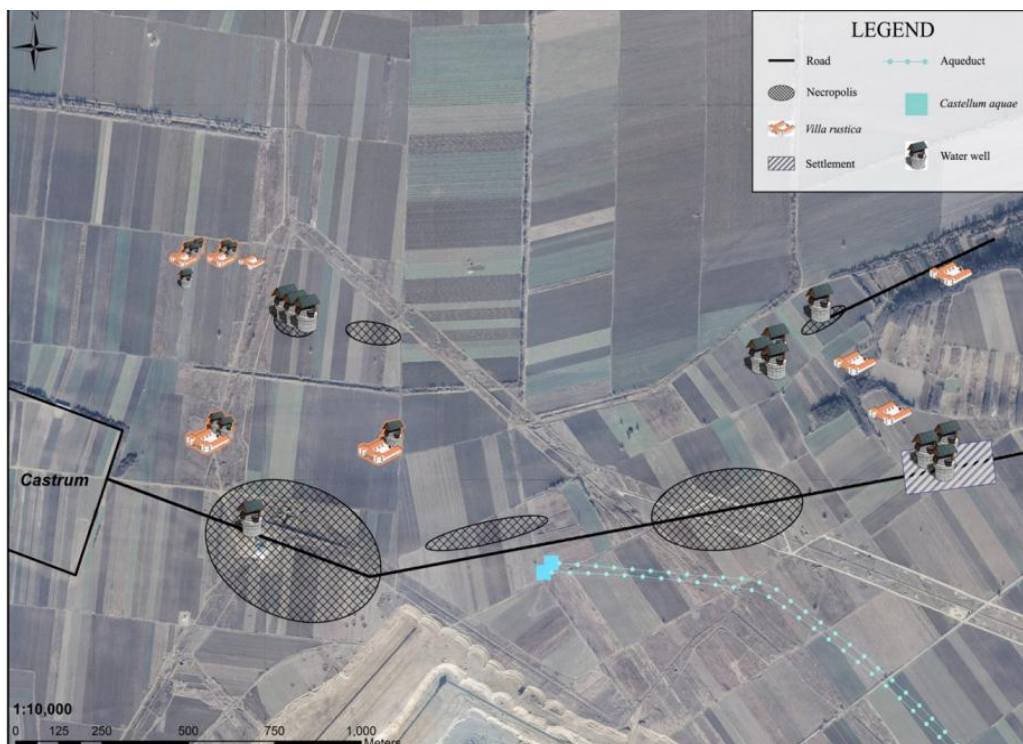

Сл. 26 Изграђене структуре античког Виминацијума

а. амфитеатар – цртеж ауторке дисертације (одређивање геометрије грађевине) на основи грађевине из: Nikolić, Snežana, Bogdanović, Ivan. „Recent Excavations on the Amphitheatre of Viminacium (Upper Moesia)“. U *Limes XXII - Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, 2015)*, urednici L.Vagalinski, N. Sharankov, 547-555. Sofia: National Archaeological Institute 2015.

б. опекарска пећ на локалитету „Пиривој“ (Jovičić, Mladen, Milovanović, Bebina. „Roman Brick Kiln from the Eastern Necropolis of Viminacium“. *Archaeology and Science* 12/2016 (2017): 19-38.)

Б. Градско купатило (Nikolić, Emilija, Milovanović, Bebina, Raičković Savić, Angelina. “Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Research of Thermae Masonry Techniques”. *Archaeologia Bulgarica XXI, 2017/1(2017): 39-58.*

Сл. 27. Античке виле истражене источно од утврђеног града и логора и античка вила истраживана на локалитету “Над Клепечком”

(документација Археолошког института, пројекат Виминацијум)

Сл. 28. Гравитациони канали аквадукта истраживани 2003. године
(Фото документација Археолошког института, пројекат Виминацијум)

Сл. 29. Управна зграда Вајфертовог рудника данас

(Фото документација ауторке дисертације)

Сл. 30. Улаз у старо рударско окно данас
(Фото документација ауторке дисертације)

Сл. 31. Станови за рударе у колонији насељени Ромима

(Фото документација ауторке дисертације)

Сл. 32. Станови за рударе у колонији насељени Ромима

(Фото документација ауторке дисертације)

Сл. 33. Куће рударске колоније некада и данас

горе - Фелдић, Драган. „Домови и људи“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, уредник Саша Марковић, 209-230. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971, 215

доле - фото документација ауторке дисертације

Сл. 34а. Вила „Лепосава“ некада и сада

горе - Богдановић, Константин С. Драгутин В. Тодић, велики хришћанин и родољуб, Београд: Јединство, 1928.

доле – фотодокуменација ауторке дисертације

Сл. 34б. Свештенички дом са ктиторском плочом Тодића

(фотодокументација ауторке дисертације)

Сл. 35а. Куће под претходном заштитом у селу Костолац
(фотодокуменација ауторке дисертације)

Сл. 35б. Куће под претходном заштитом у селу Дрмно
(фотодокуменација ауторке дисертације)

Сл. 36. Куће под претходном заштитом у селу Костолац

горе – кафана Ђуре Вртовшека
(фотодокументација ауторке дисертације)

кућа и кош Ђуре Вртовшека некада и данас
(доле лево – Фелдић, Драган. „Домови и људи“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, уредник Саша Марковић, 209-230. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971, 215)
(доле десно - фотодокументација ауторке дисертације)

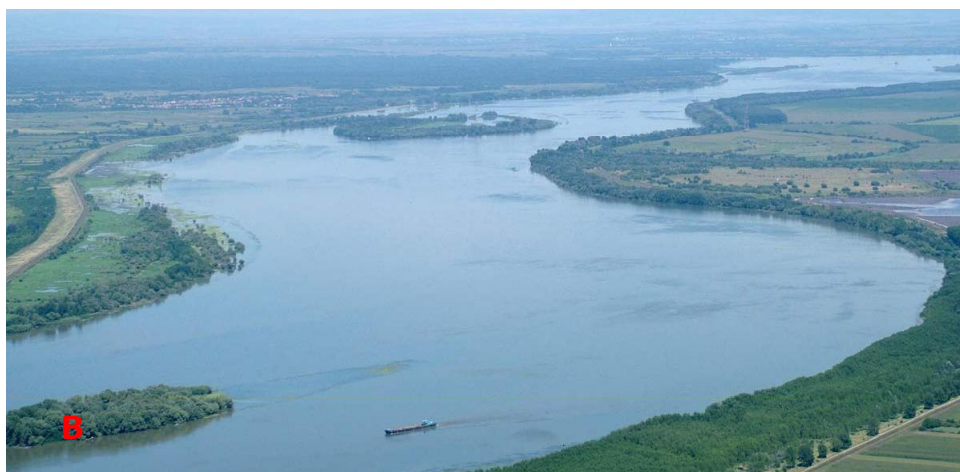

Сл. 37. Куће под претходном заштитом у градском насељу Костолац

Карта са положајем грађевина - Архитектонски факултет. План генералне регулације Костолаца, књига II : Документациона основа, (*Службени гласник Града Пожаревца, бр.6/2015*),

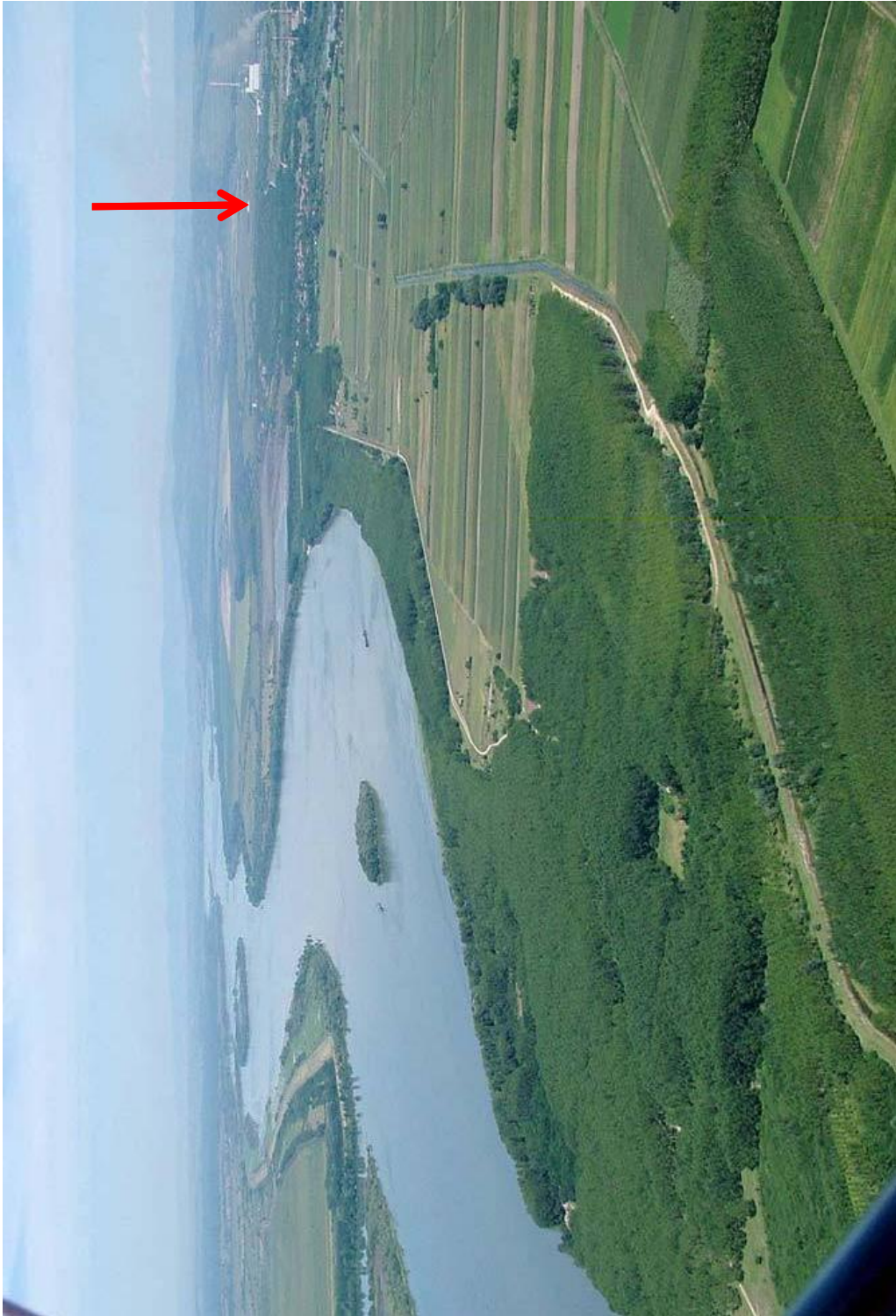
Куће - фотодокументација ауторке дисертације

Сл. 39. Дунавска острва уз Виминацијум

- а. AirBan. „Leto 2011. Foto prilozi naših pilota“.
http://www.airban.net/strana_fotografije_jul_2011.htm
- б. Danube Travel. „Serbia“.
<http://www.danube.travel/main-menu/explore-the-danube-destinations/serbia.257.html>
- в. AirBan. „Leto 2011. Foto prilozi naših pilota“.
http://www.airban.net/strana_fotografije_jul_2011.htm

Сл. 40. Дунавска острва предела и положај Виминацијума

(AirBan. „Leto 2011. Foto prilozi naših pilota“.
http://www.airban.net/strana_fotografije_jul_2011.htm)

Сл. 41. Природна добра у пределу

а. Бара Шугавица

б. ушће Мораве у Дунав

б. Храстовача

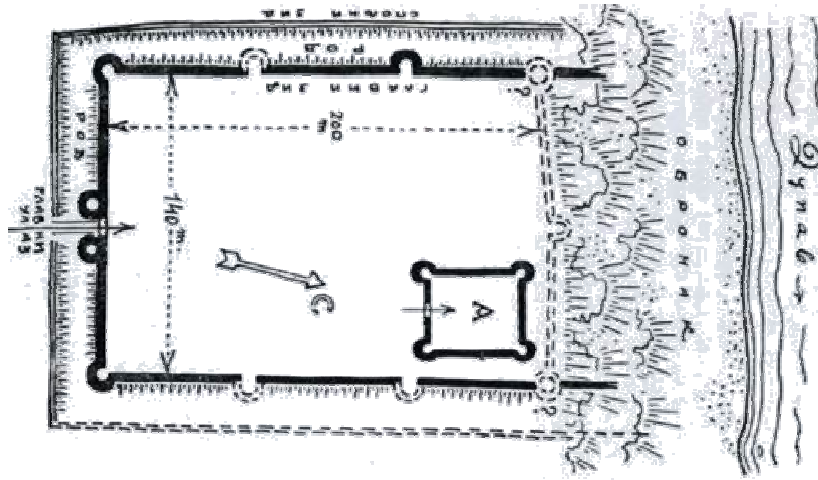
(фотодокументација ауторке дисертације)

Сл. 42. Ушће Мораве у Дунав

горе – положај Маргума и Кулича
 (Иванишевић, В., Бугарски, И. (2012), стр. Примена LidDAR технологије у анализи
 топографије Маргума/Мораве и Кулича, *Старинар*, LXII, стр. 239-255.)

доле – остаци Кулича
 (Srbija u slici. „Kulič grad“. <http://srbijauslici.blogspot.rs/2011/05/kulic-8-km-severoistocno-od-smedereva.html>)

Сл. 43. Ледерата

Основа логора (Дероко, Александар. „Кулич и Рам, каструми на римском Дунавском лимесу“. *Старинар* н.с., књига I: 169-173)

Поглед на Војводину са Ледерате (фотодокументација ауторке дисертације)
 авио снимак логора Ледерате (РЗСК Смедерево. „Римско утврђење Ледерата“,
<http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/rimsko-utvr-enje-lederata>)

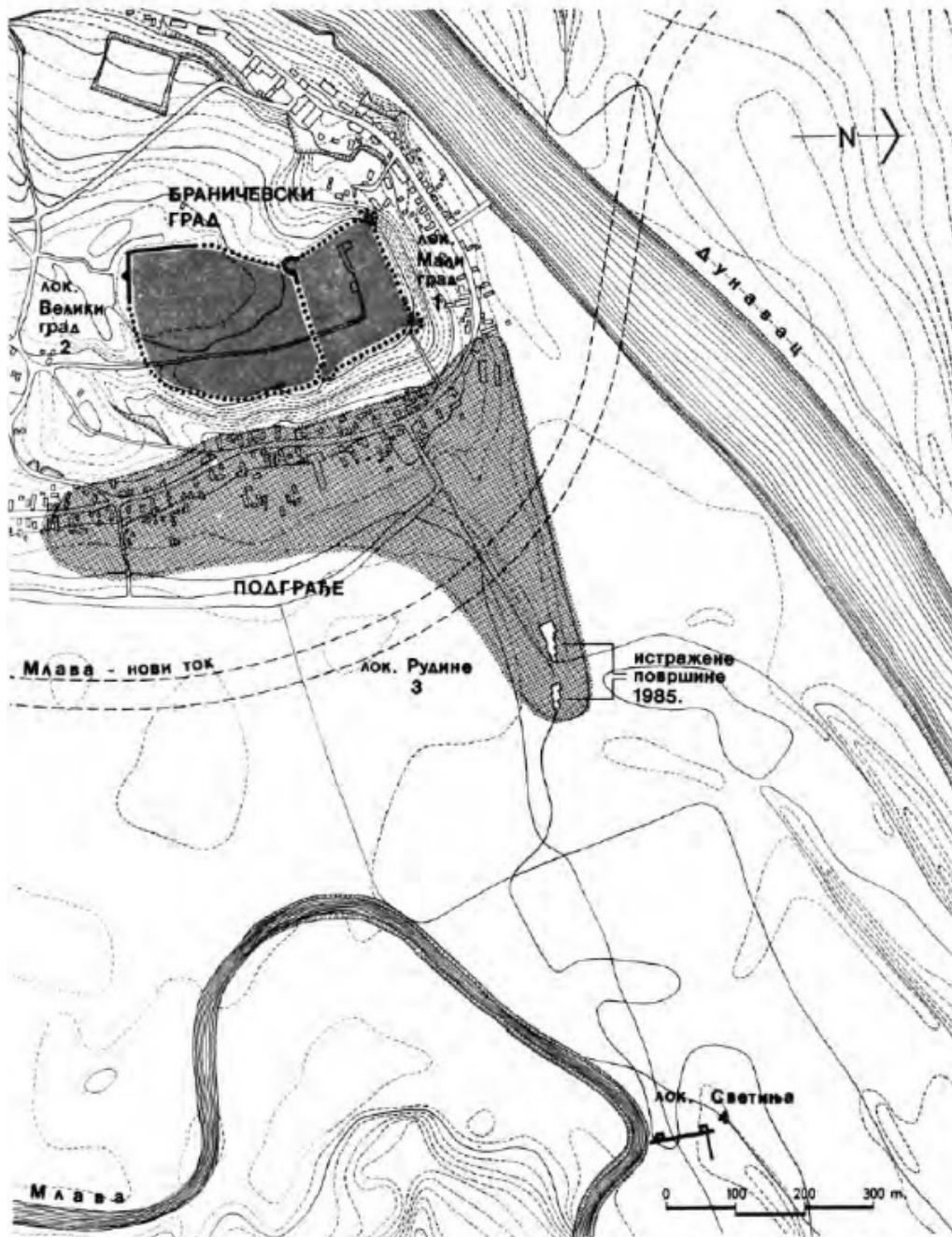
Сл. 44. Ледерата

Плато са Ледератом – поглед из Баната
(РЗЗСК Смедерево. „Римско утврђење Ледерата“,
<http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/rimsko-utvr-enje-lederata>)

Сл. 45. Сопотски плато

Фотографије Дарја Гросман (Darja Grossman)

Сл. 2. — Ситуациони план средњовековног града Браничево: 1. Мали град; 2. Велики град; 3. лок. Рудине; 4. лок. Светиња. — Fig. 2. — Plan d'ensemble de la cité médiévale de Branicevo: 1. Mali grad; 2. Veliki grad; 3. site de Rudine; 4. site de Svetinja.

Сл. 46. Браничевски град са подграђем

(Поповић, Марко, Иванишевић, Вујадин. „Град Браничево у средњем веку“.
Старинар XXIX (1988): 125-179)

Сл. 47. Рамска тврђава

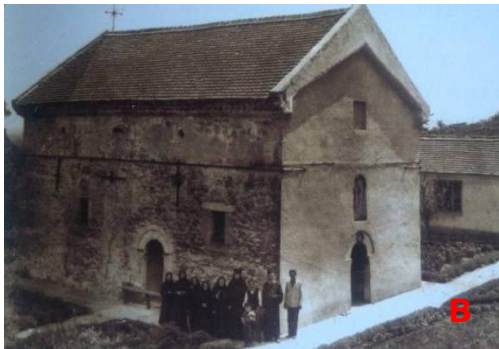
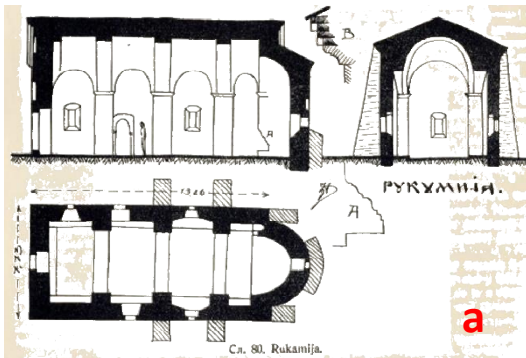
а. Положај истражених грађевина у селу Рам са турском тврђавом и античком Ледератом

(Симић, Гордана, Симић, Зоран. „Град Рам“. *Саопштења*, XVI(1984): 31-55).

б. унутрашњост тврђаве (фотодокументација ауторке дисертације)

в. поглед на тврђаву и стену на којој је изграђена (AirBan. „Leto 2011. Foto prilozi naših pilota“.

http://www.airban.net/strana_fotografije_jul_2011.htm)

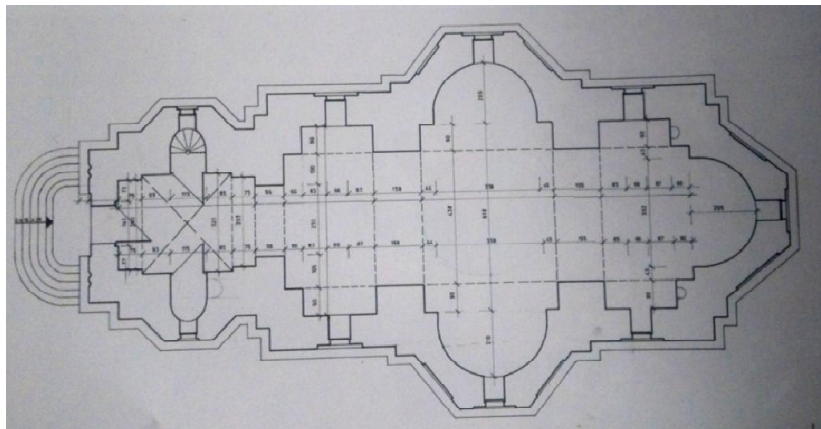
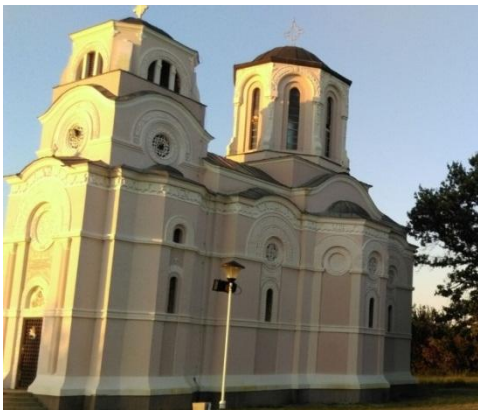
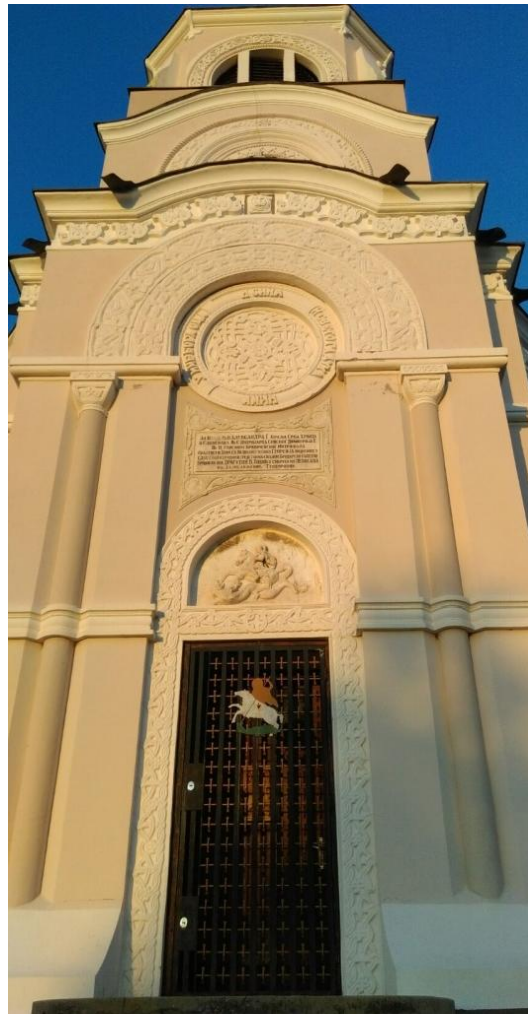
Сл. 48. Манастир Рукумија

- а.б основа и пресеци грађевине са изгледом (Бошковић, Турђе. „Извештај и кратке белешке са путовања“. *Старинар* VI(1931):140-189)
- в.г. измене у конструкцији грађевине (Мирковић, Предраг. *Србски манастир Рукумија*. Манастир Рукумија, 2012)
- д. Манастирска црква данас (фотодокументација ауторке дисертације)

Сл. 49. Манастир Нимник

горе - РЗЗСК Смедерево. „Комплекс манастира Нимник“.
<http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/kompleks-manastira-nimnik>
доле – Manastiri u Srbiji. „Manastir Nimnik“.
<http://manastirusrbiji.com/manastir-nimnik/>

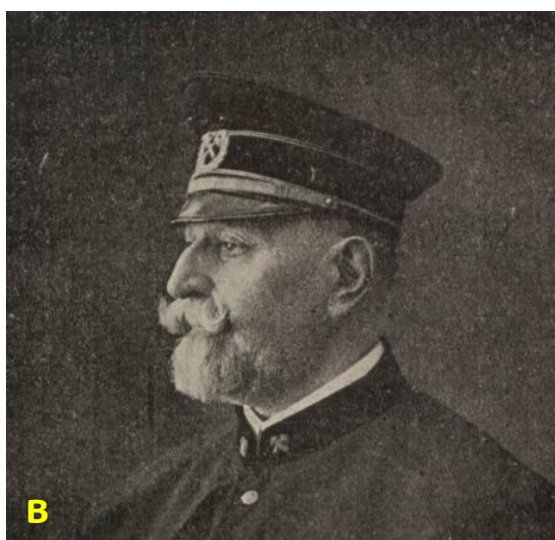
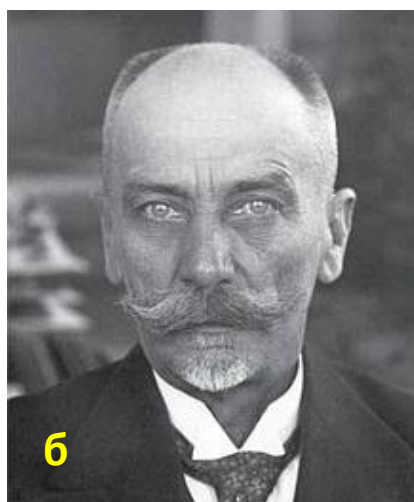

Сл. 50. Црква Светог Георгија у селу Костолац

Изглед цркве након изградње (Богдановић, Константин С. Драгутин В. Тодић, велики хришћанин и родољуб, Београд: Јединство, 1928.)

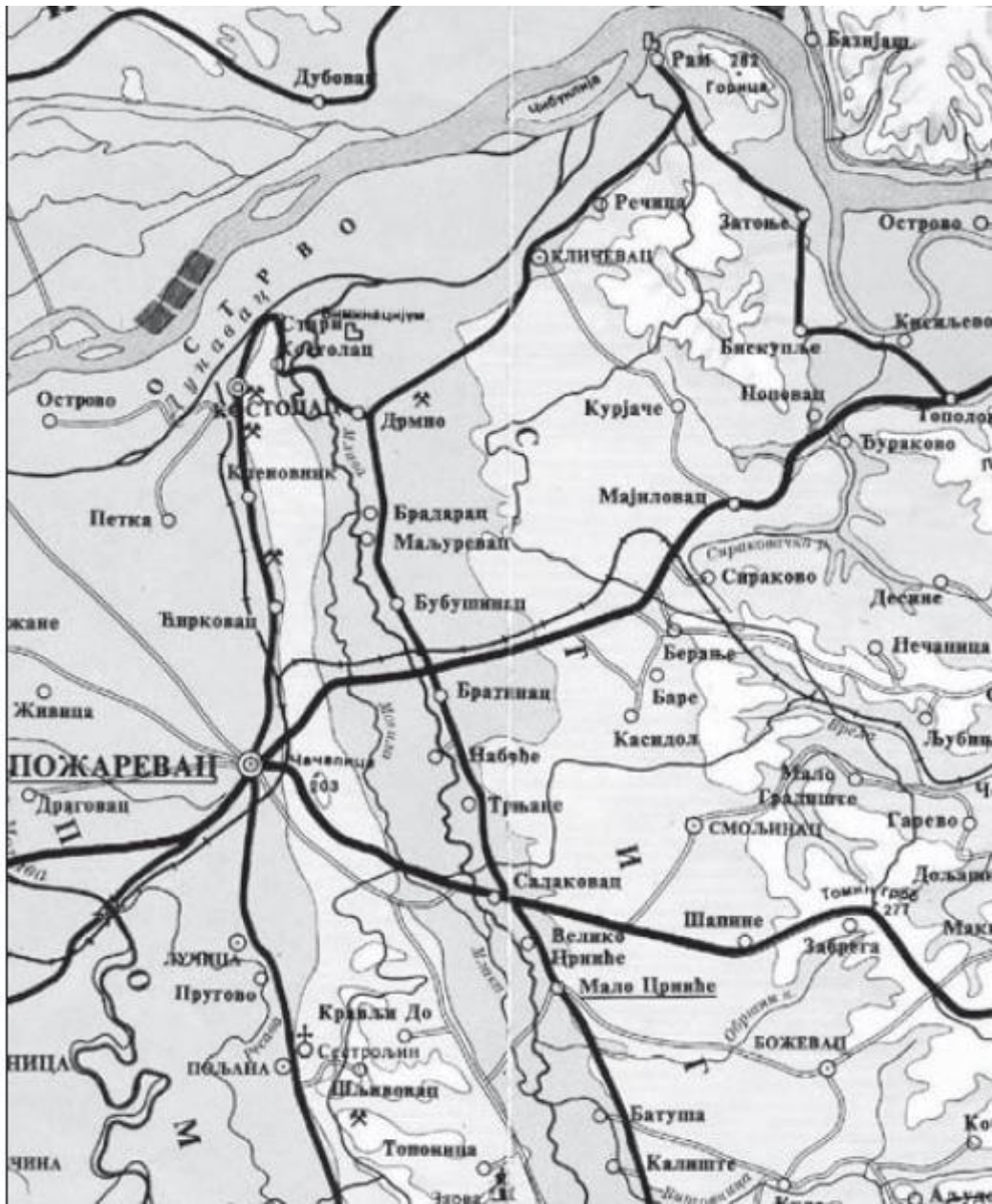
Данашњи изглед цркве (фотодокументација ауторке дисертације)

Основа грађевине (Лукић, Миладин. „Архитекта Жарко Татић: Поводом 120 година од рођења (1894-1931)“, *Модерна конзервација*, 2 (2014): 59-74)

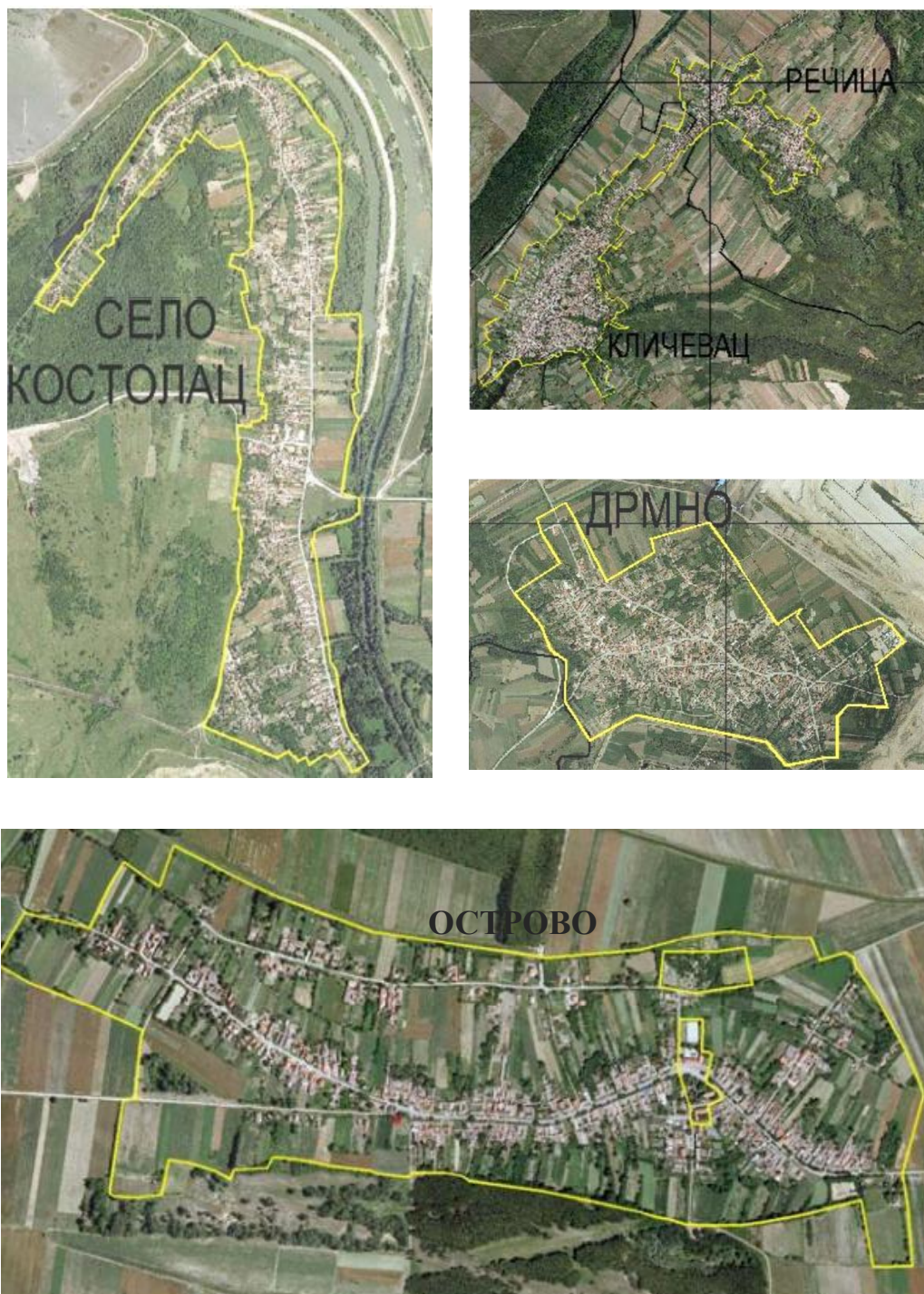
Сл. 51. Значајни појединци, заслужни за различите аспекте развоја елемената предела у другој половини XIX века и првој половини XIX века (а. Михило Валтровић, б. Милоје Васић, в. Ђорђе Вајферт, г. Драгутин Тодић, д. Петар Поповић, е. Урош Предић, љ. Фрања Шистек

Сл. 52. Сеоска и градска насеља у пределу

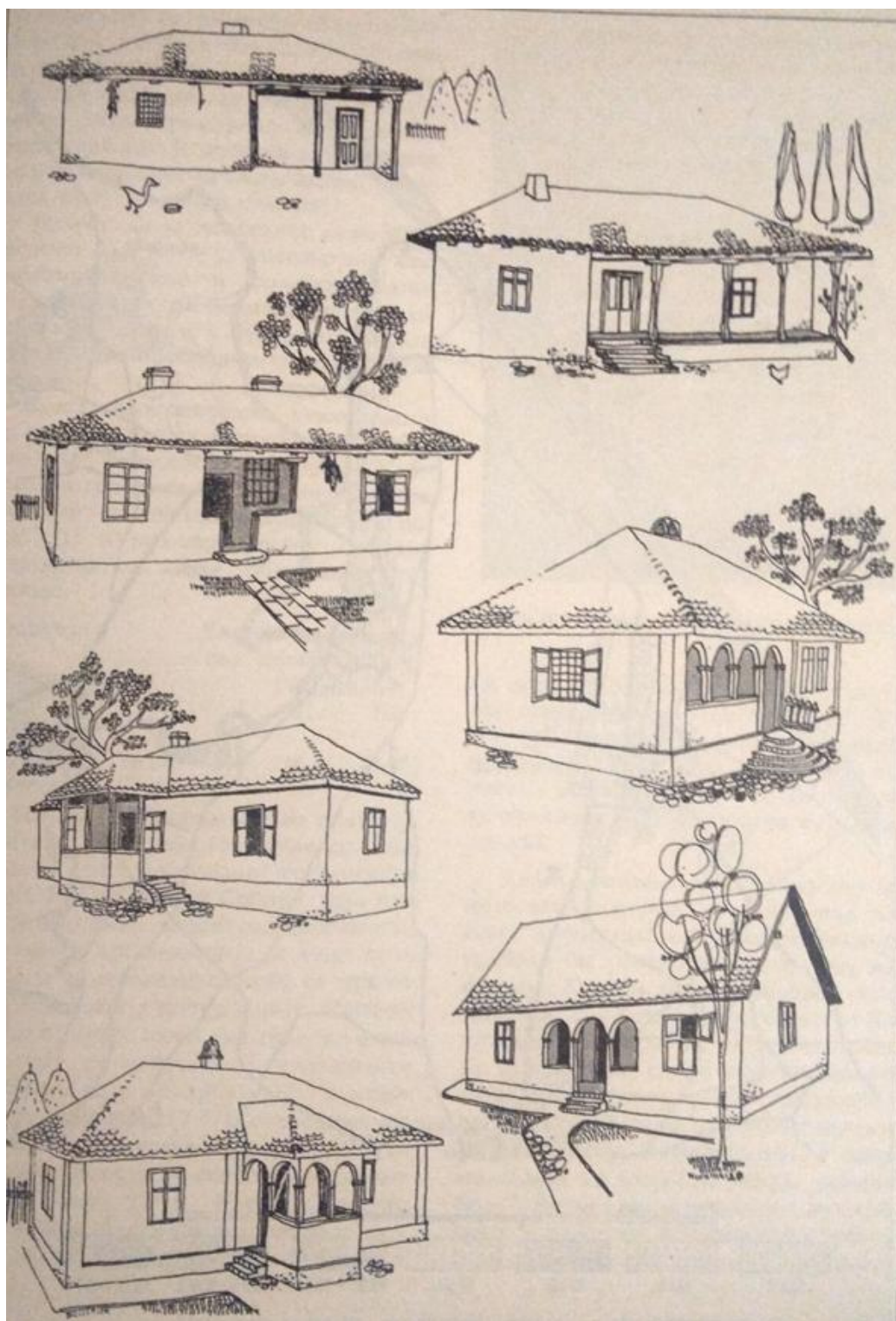
(Кузман, Саво, Степановић, Миодраг, Миљковић, Ђурђа. „Геолошко-геоморфолошке карактеристике Стига“. *Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство*, 38/2009 (2009): 5-19.)

Сл. 53. Сеоска насеља у пределу

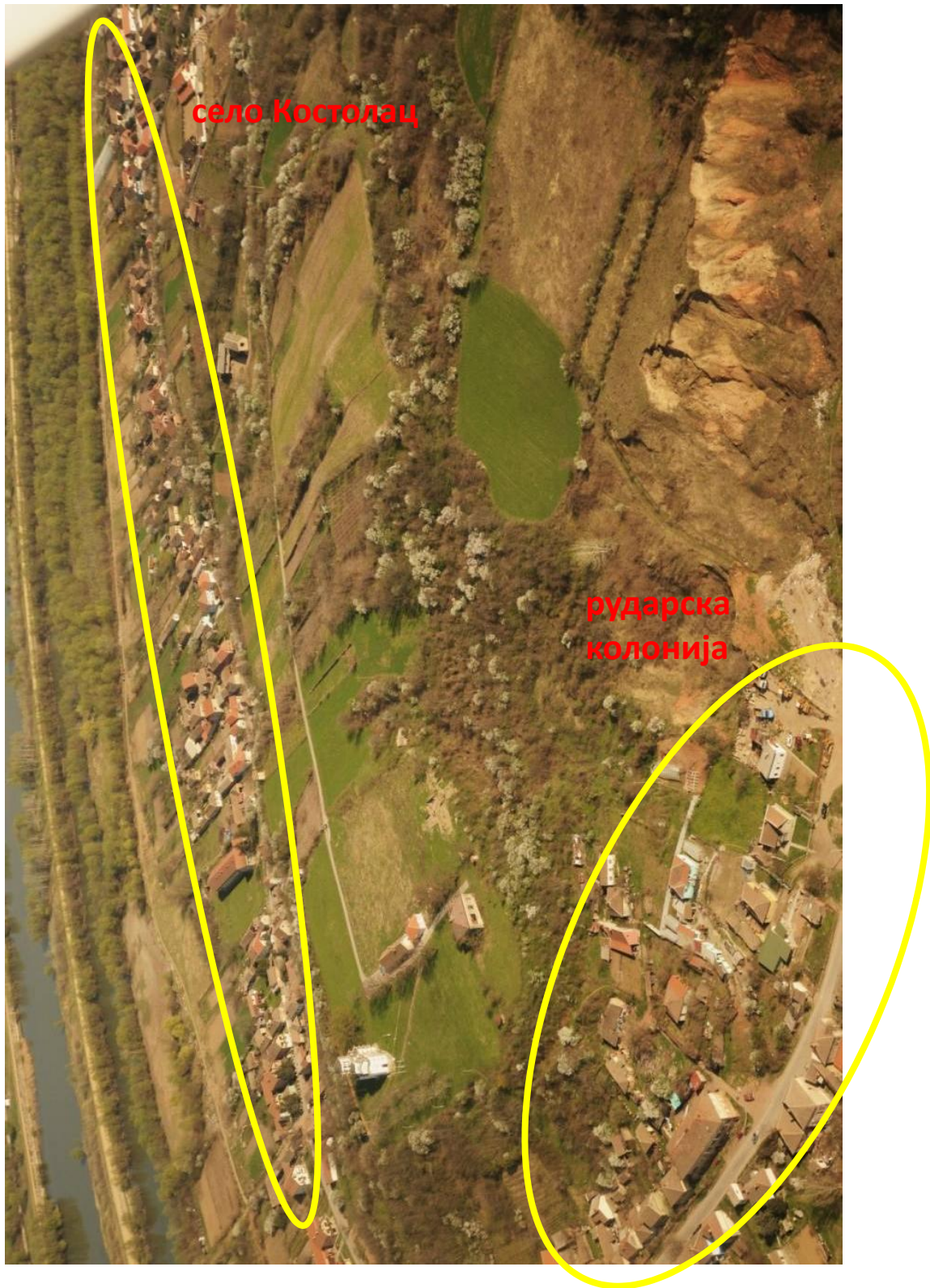
(ИАУС. Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 2. Правила изградње и правила уређења. Београд: ИАУС, 2012).

.)

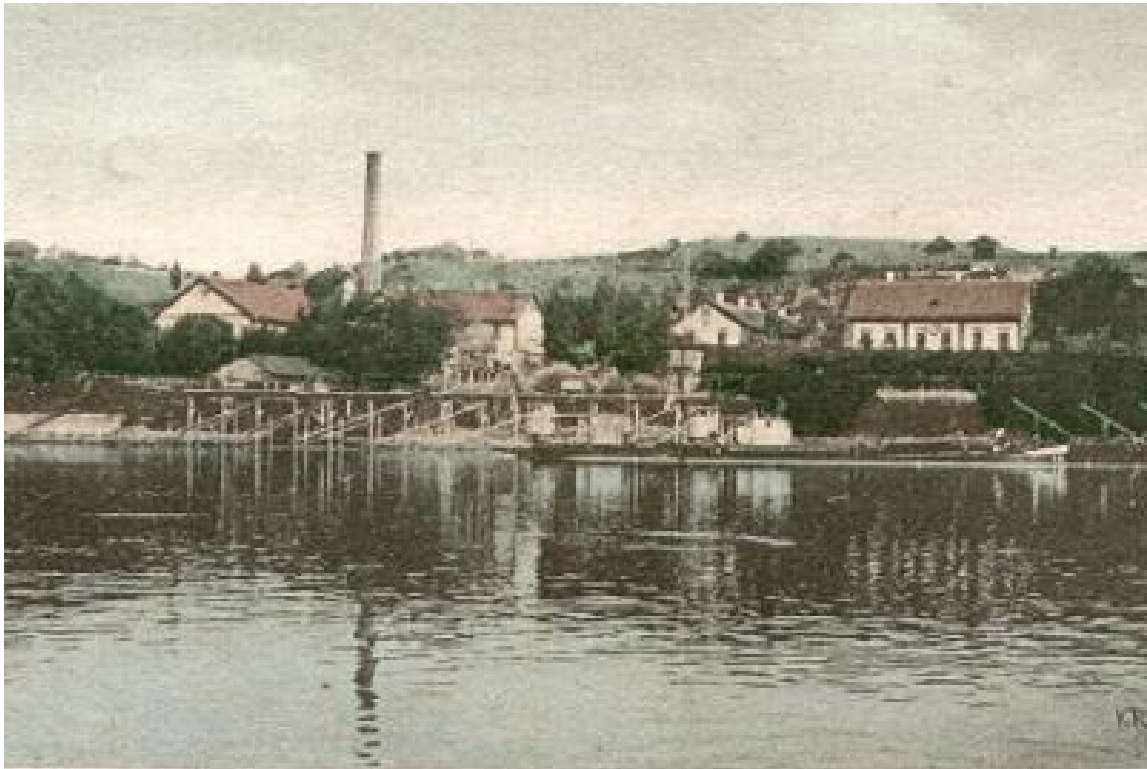

Сл. 54. Традиционалне куће у селу Костолац

(Фелдић, Драган. „Домови и људи“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, уредник Саша Марковић, 209-230. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.

Сл. 55. Село Костолац и рударска колонија
фотографија Дарја Гросман (Darja Grossman)

**Сл. 56. Детаљи разгледница из рудника у Костоцу са почетка XX века
- пристаниште рудника**

(Фелдић, Драган. „Домови и људи“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, уредник Саша Марковић, 209-230. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.)

Сл. 57. Детаљи разгледница из рудника у Костоцу са почетка XX века - пристаниште рудника

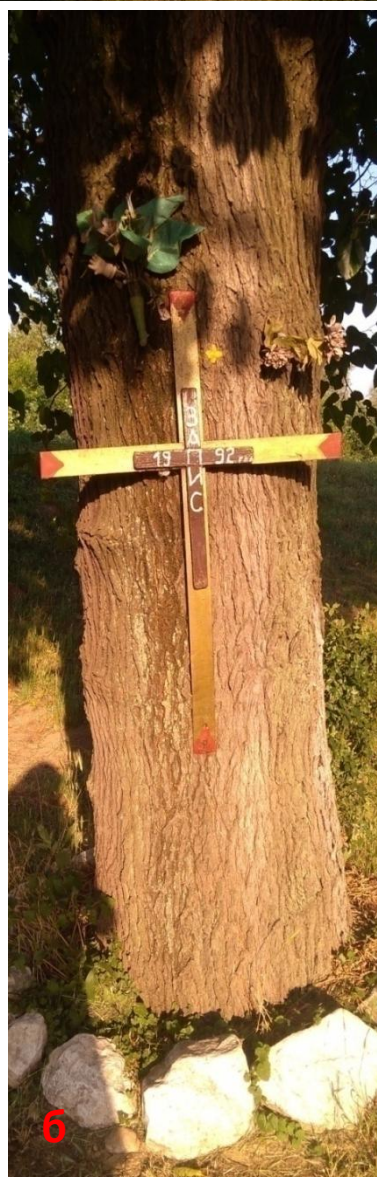
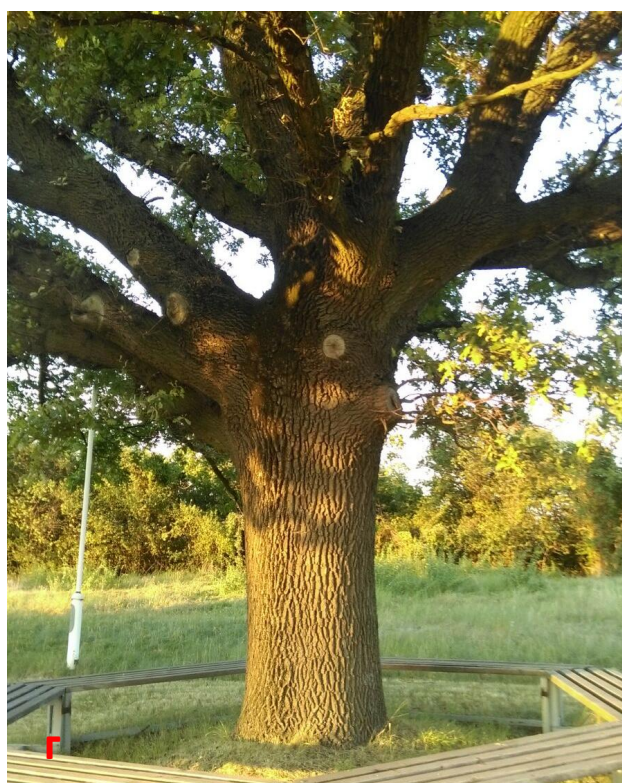
(Фелдић, Драган. „Домови и људи“. У *Здружено електропривредно предузеће Србије – Индустијско енергетски комбинат Костолац 1870-1970.*, уредник Саша Марковић, 209-230. Костолац: Одбор за прославу сто година рудника и 25 година термоелектрана ИЕК-Костолац, 1971.)

Сл. 58. Градско насеље Костолац

Костолац у периоду послератне изградње
(Ogranak TE-KO Kostolac. „Istorija“. <http://www.te-ko.rs/o-nama/istorija>)

Костолац данас
(фотодокументација ауторке дисертације)

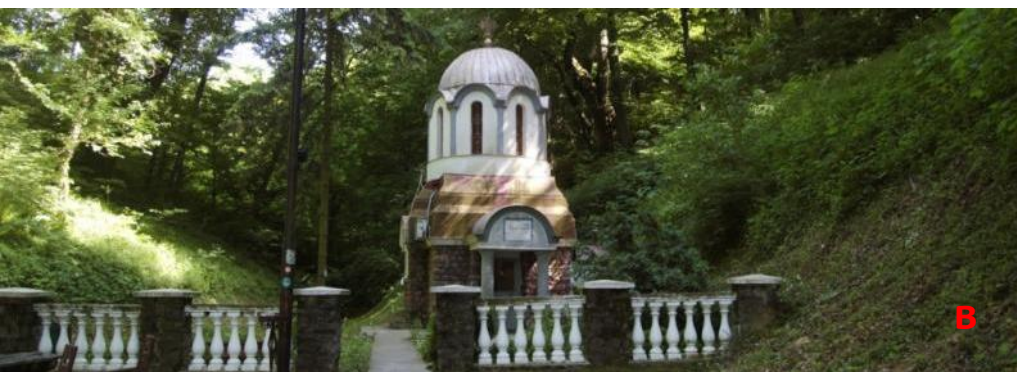
Сл. 59. Записи у селу Костолац: а. и б, на крају села;
в и г поред Цркве Светог Георгија
(фотодокументација ауторке дисертације)

Сл. 60. Генералштабна карта Србије са означеним местом записа у селу Костолац

(Генералштабна карта Краљевине Србије - Део Пожаревац, 1894.
<https://archive.is/gGG5q>)

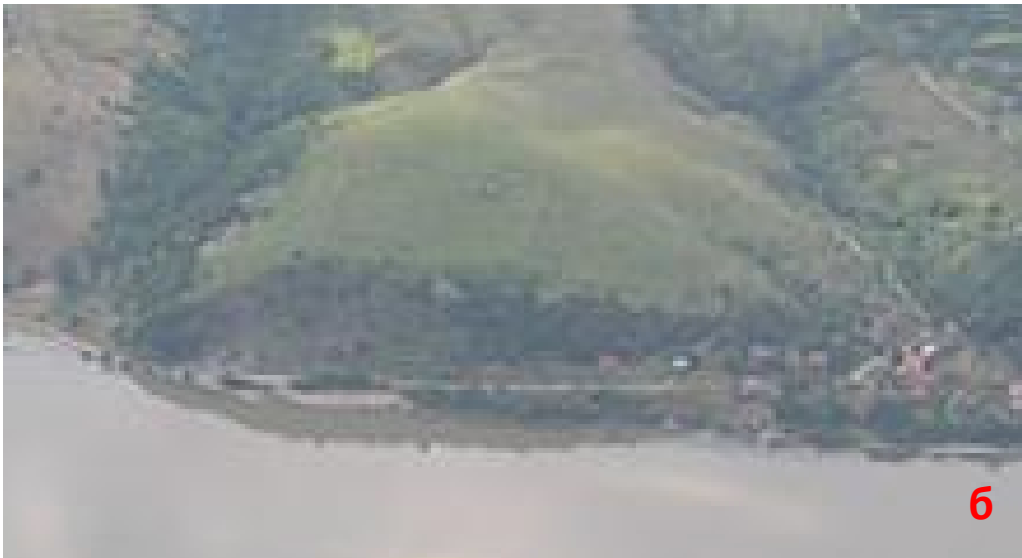
Сл. 61. а) манастир Заова; б) манастир Брадача;
в) манастир Сестрољин

(РЗЗСК Смедерево. „Културна добра“. <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/sva>)

Сл. 62. Употреба зеленог шкриљца из Рама у историјским грађевинама:

а) амфитеатар у Виминацијум; б) рамска тврђава; в) манастир Рукумија
(фотодиокументација ауторке дисертације)

Сл. 63. Каменолом у Раму: а) након Другог светског рата, пре подизања нивоа Дунава (Дероко, Александар. „Кулич и Рам, каструми на римском Дунавском лимесу“. *Старинар* н.с., књига I: 169-173); б) поглед на каменолом из Баната данас (РЗЗСК Смедерево. „Римско утврђење Ледерата“, <http://spomenicikulture.org.rs/sr/kulturna-dobra/rimsko-utvr-enje-ledegata>); в) каменолом данас (фотодокументација ауторке дисертације)

Сл. 64. Употреба опеке у античком Виминацијуму

Занатски центар Виминацијума са опекарским пећима и непечена опека од које су пећи биле изграђене, меморијална грађевина изграђена од опеке и кречни малтер са додатком опеке
(фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум)

Сл. 65. Једна од напуштених циглана из XX века на подручју Пожаревца данас
(фотодокументација ауторке дисертације)

Сл. 66. Радионица за производњу опеке у селу Пољана данас

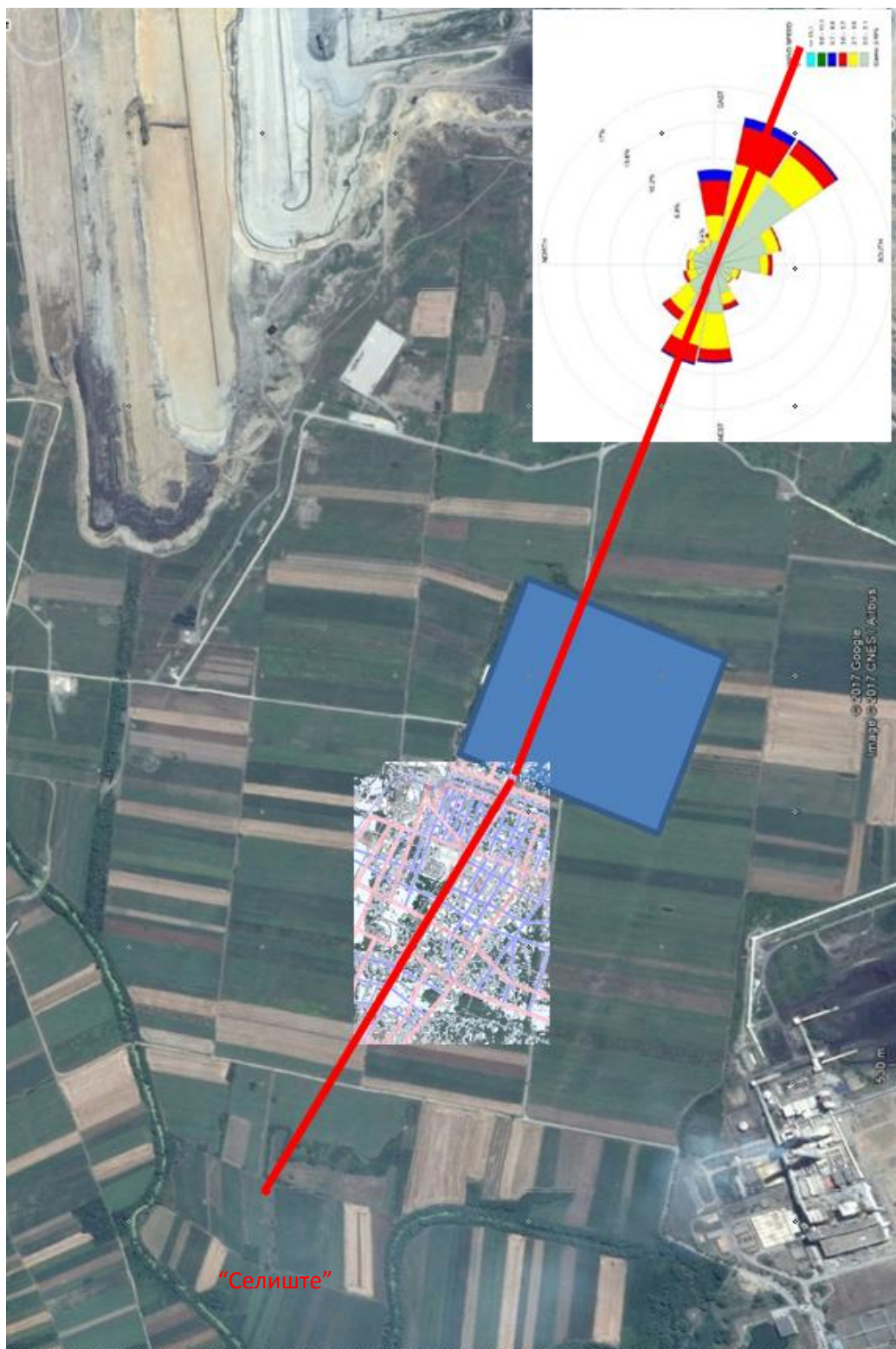
(фотодокументација ауторке дисертације)

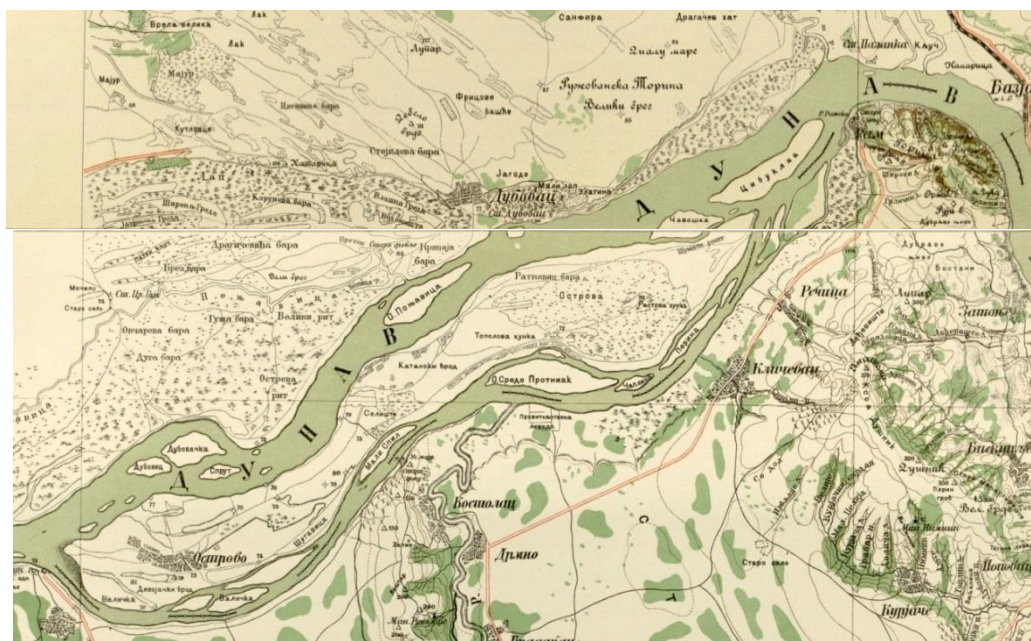
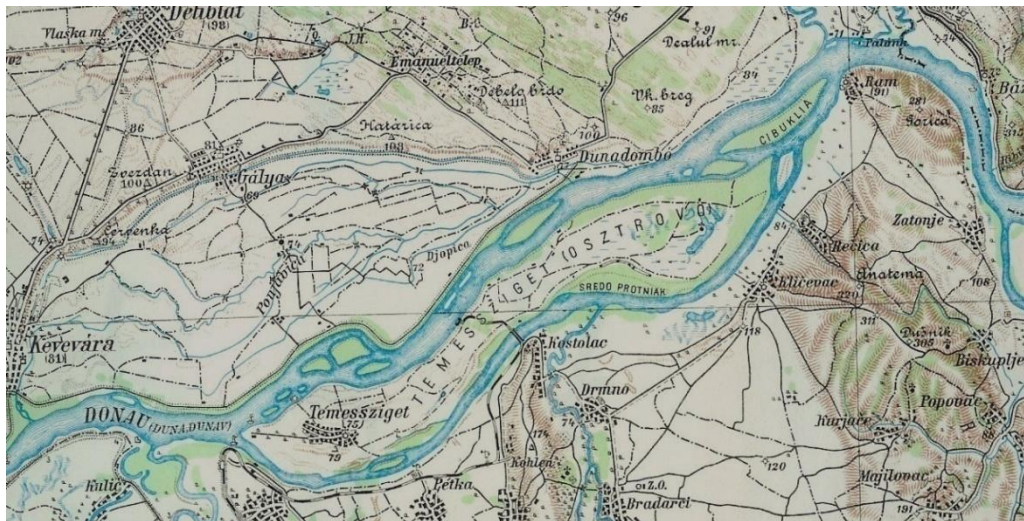
Сл. 67. Црвенка

лежиште црвенке (фотодокументација ауторке дисертације);
употреба црвенке у античко доба (фотодокументација Археолошког института, пројекат
Виминацијум)
експлоатација црвенке у савремено доба (фотографија Дарја Гросман (Darja Grossman))

Сл. 68. Ружа ветрова за подручје Костолца и оријентација логора Виминацијума
(цртеж ауторске дисертације на снимку Google Earth, април 2018)

Сл. 69. Костолачко острво пре подизања нивоа Дунава и вештачких интервенција везаних за костолачку рударску индустрију

горе - **Ток Мораве, Млаве и Пека при ушћу у Дунав на карти из 1916. године** (Mündungsgebiete der Flüsse Morava, Mlava und Pek, Nordostserbien Generalkarte von Mitteleuropa, Ausschnitt aus Blatt 39-45 Werschetz (Vršac) (ung: Versecz), Stand 1916 mit einzelnen Nachträgen)

(Wikimedia. „File:Mlava Mündung.jpg.“

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mlava_M%C3%BCndung.jpg)

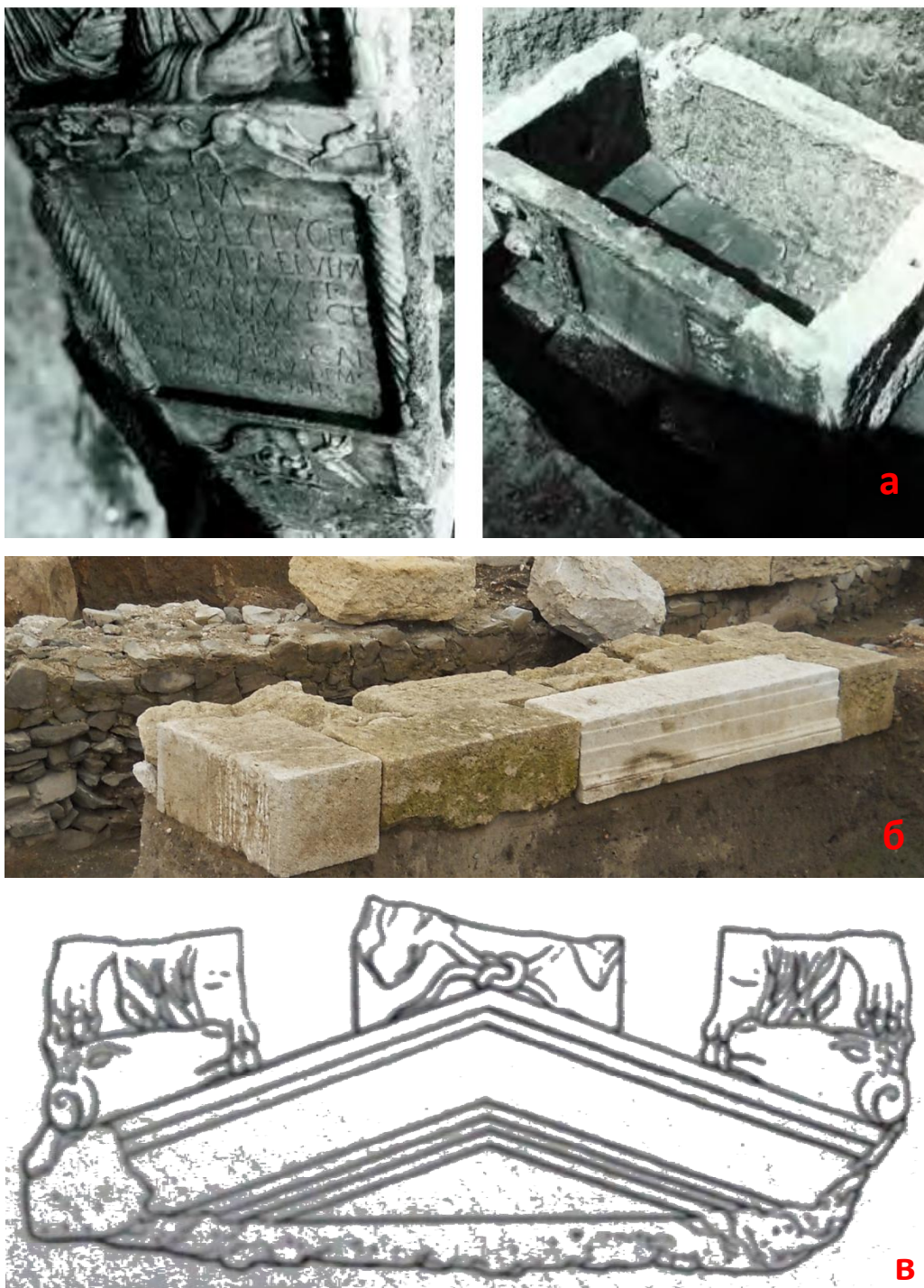
соле -

Генералштабна карта Краљевине Србије - Део Пожаревац, 1894. <https://archive.is/gGG5q>

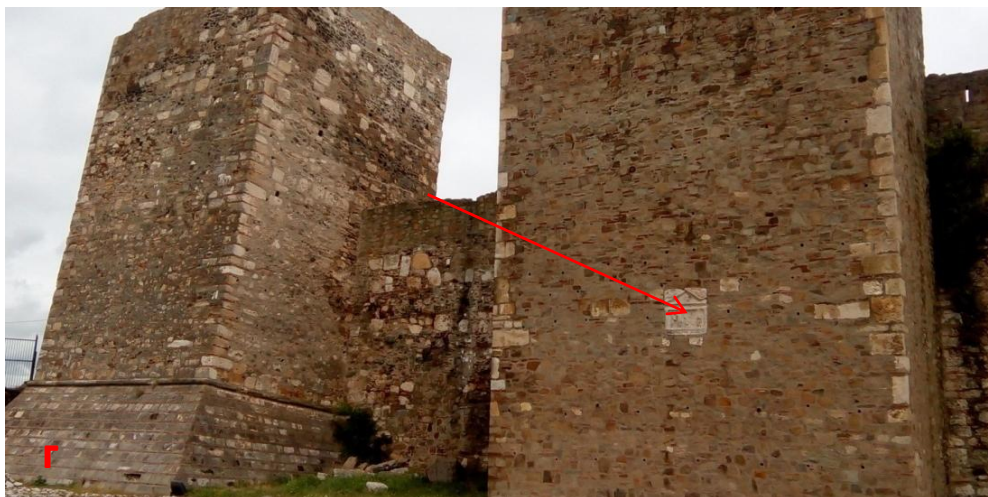
Сл. 70. Село Костолац на историјским картама:

- а) Лангерова карта – око 1718 (Langer, Johannes. *Serbien unter der kaiserlichen Regierung* : 1717 – 1739. Wien: P. o.: Mittheilungen des k.k. Kriegsarchivs, 1889.)
- б) Килијан Понхајмер – 1788 (Kilian Ponheimer. *Carte der Scharmützel bei Rama, Kulisch, Hassan Pacha palanka und Uj Palanka.*)
- в) Карта нове Турске у Европи – 1794 (A New Map of Turkey in Europe Divided into All Its Provinces; With the Adjacent Countries of Europe and Asia. 1794. <https://img.raremaps.com/xlarge/25444.jpg>)

Сл. 71. Секундарна употреба архитектонских елемената на античким грађевинама
Виминацијума

- а. Саркофаг сачињен од надгробних споменика. - Спасић – Ђурић, Драгана. *Град Виминацијум*. Пожаревац: Народни музеј, 2015.
- б. Структура од камена поред амфитаетра - Фотодокументација ауторке дисертације
- в. Бедем на Светињи - Марко Поповић, „Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму“, *Старинар XXXVIII* (1988): 32-33

Сл. 72. Антички фрагменти уграђени у зидове средњовековног Смедерева

- а. Фотографија ауторке дисертације.
- б. Цртеж фрагмената из: Слободан Ненадовић, „Уређење Смедеревског града“, *Саопштења*, I(1956):76-83
- в. „Повратак Алкесте“ из Цветковић, Снежана, „Античка пластика Смедревске тврђаве – преглед досадашњих истраживања“. *Смедеревски зборник 2/2009(2009)*: 29-43.
- г. Кула са рељефом „Повратак Алкесте“, фотографија ауторке дисертације

Сл. бр 73. Античка Сполија са ликом Медузе уграђена у:

- а) цркву на смедеревском гробљу (фотографија ауторке дисертације)
- б) цркву манастира Рукумија (фотографија ауторке дисертације)
- в) цркву манастира Нимник (Manastiri u Srbiji. „Manastir Nimnik“.
<http://manastiriusrbiji.com/manastir-nimnik/>)

а

б

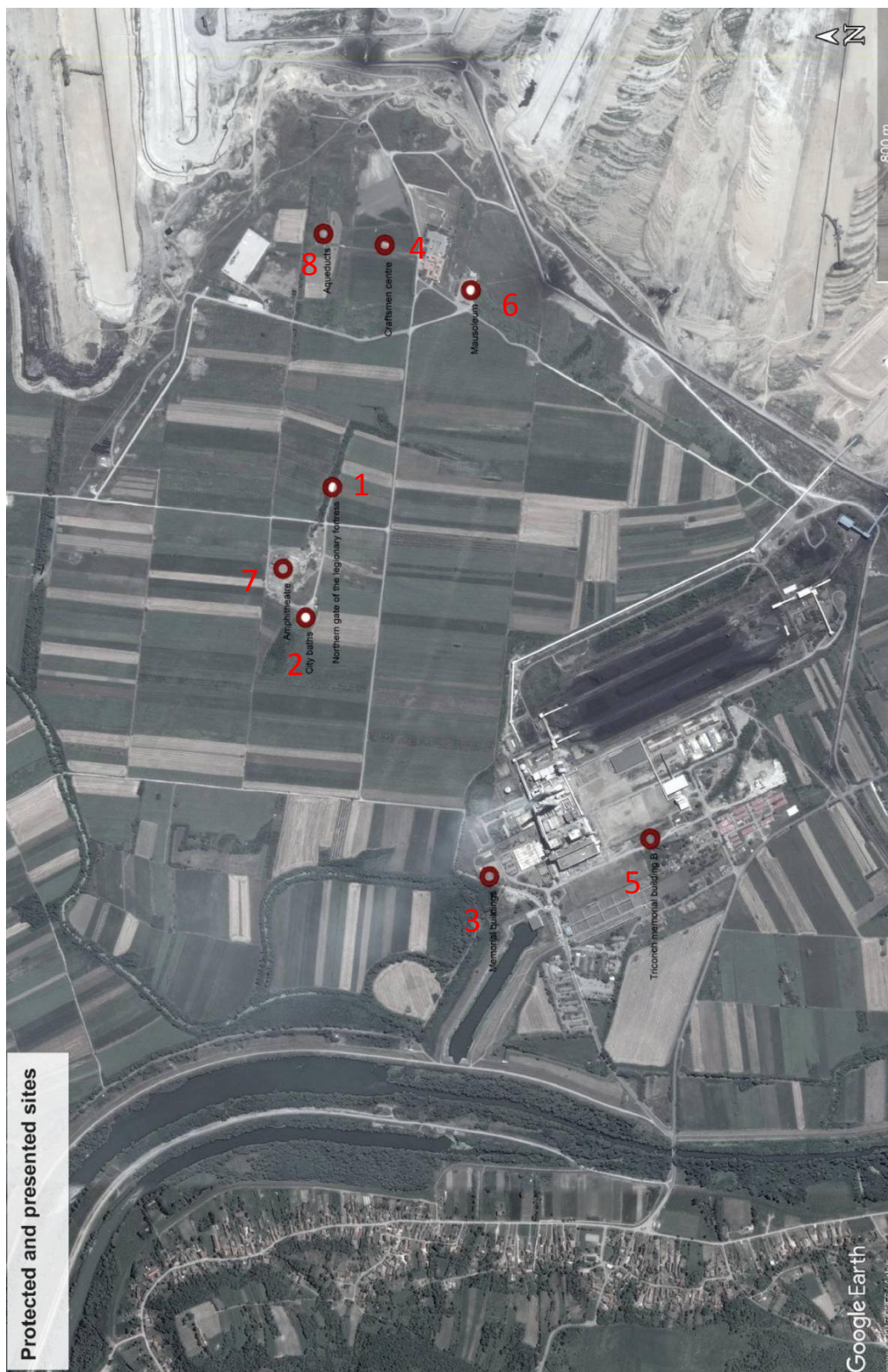

в

Сл. 74. Измештања структура на Виминацијуму:

а) аквадукт; б) скелет мамута; в) римске опекарске пећи
Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

Сл. 75 .Археолошки парк Виминацијум:

1. северна капија војног логора; 2. градско купатило; 3. меморијална грађевина;
  4. занатски центар; 5. триконхална меморија “Б”; 6. маузолеј; 7. амфитеатар и бедеми града; 8. аквадукт
- (ознаке ауторке рада на снимку Google Earth)

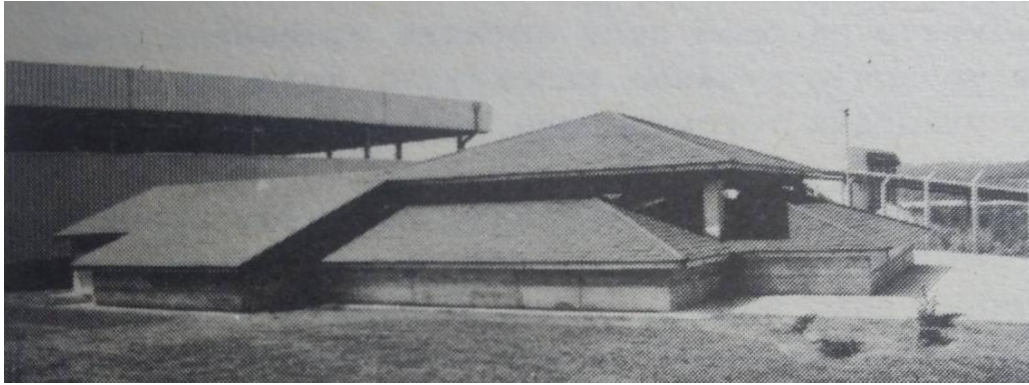
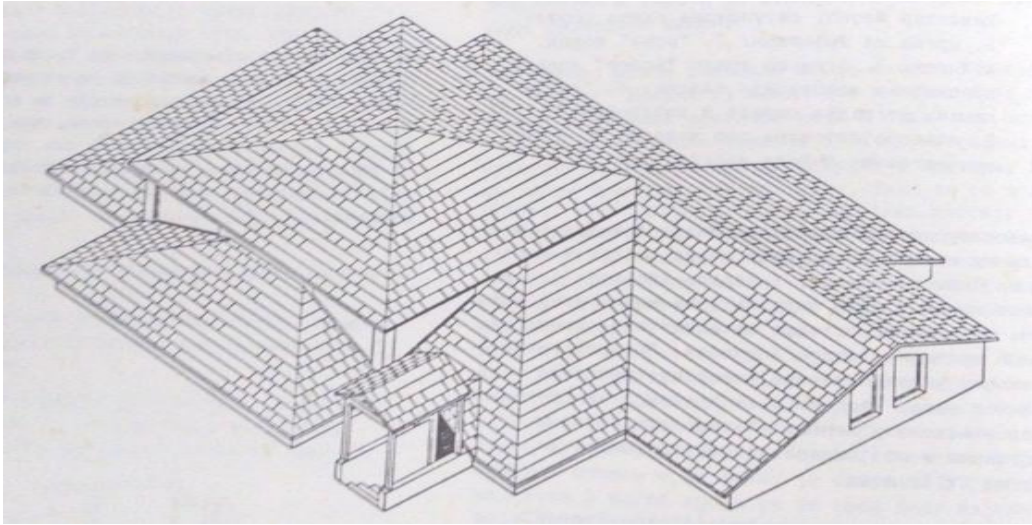

Сл. 76. Северна капија војног логора
Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

Сл. 77. Градско купатило
Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

Сл. 78. Гробница – меморија
Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

Сл. 79. Занатски центар и део Лимес парка са лапидаријумом
Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

Сл. 80. Маузолеј
Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

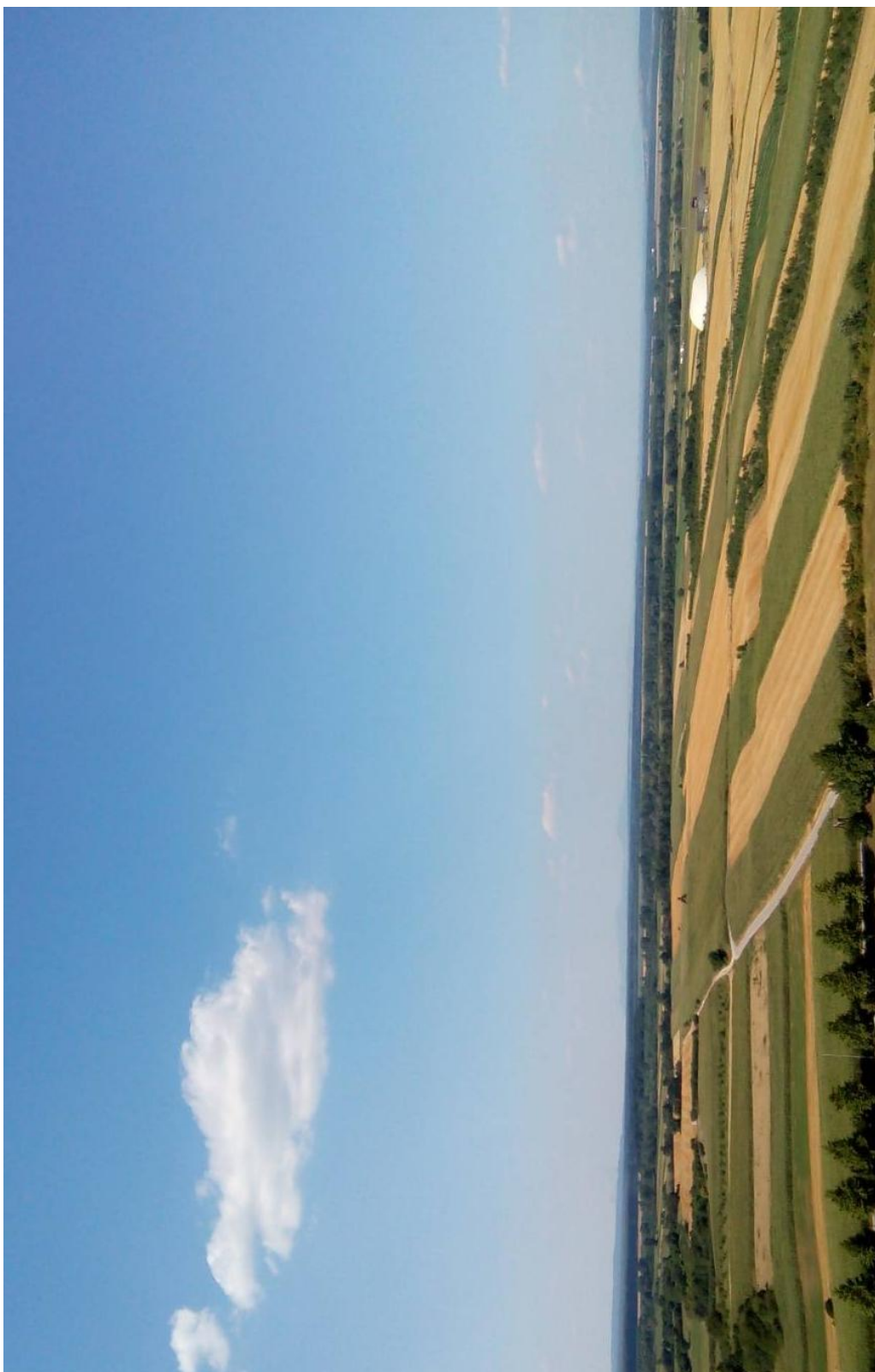
Сл. 81. Амфитеатар и бедеми града са кулама (реконструкција)
Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

Сл. 82. Рестаурација и делимична анастилоза дела лучног зида амфитеатра
Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

Сл. 836. Археолошки парк Виминацијум са заштићеним античким структурама и савременим грађевинама – поглед са термоелектране

Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

Сл. 84. Археолошки парк Виминацијум са заштићеним античким структурама и савременим грађевинама – поглед са термоелектране

Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

Сл. 85. Domus Scientiarum Viminacium

Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

Сл. 86. Domus Scientiarum Viminacium – изложбени простори

Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

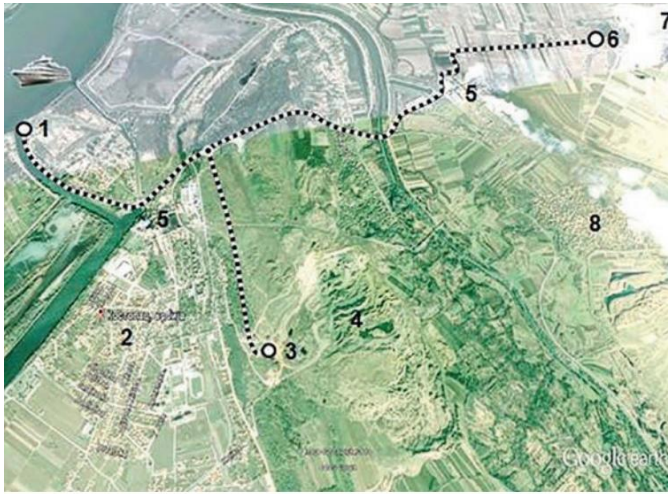
Сл. 87. Парк мамута

Фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум

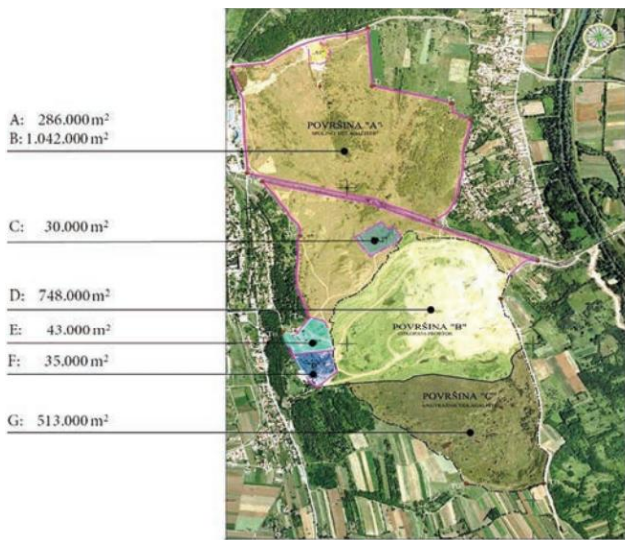
Сл. 88. Градско насеље Костолац

горе - снимак Google Earth
доле - (AirBan. „Leto 2011. Foto prilozi naših pilota“.
http://www.airban.net/strana_fotografije_jul_2011.htm

Слика 1, Костолачки басен, постојећи и планирани објекти:
 1 - Пристаниште на Дунаву,
 2 - Град Костолац, 3 - Музеј рударства,
 4 - Простор некадашње ПК Кленовник,
 5 - Термоелектране,
 6 - Археолошки парк Виминацијум,
 7 - ПК Дрмно, 8 - Село Дрмно.

Figure 1, Basin of Kostolac, existing and planned objects:
 1 - Port at the Danube, 2 - City of Kostolac,
 3 - Museum of mining, 4 - Area of the former OP Klenovnik, 5 - Thermal plants,
 6 - Archeological park Viminacium, 7 - OP Drmno, 8 - Village of Drmno.

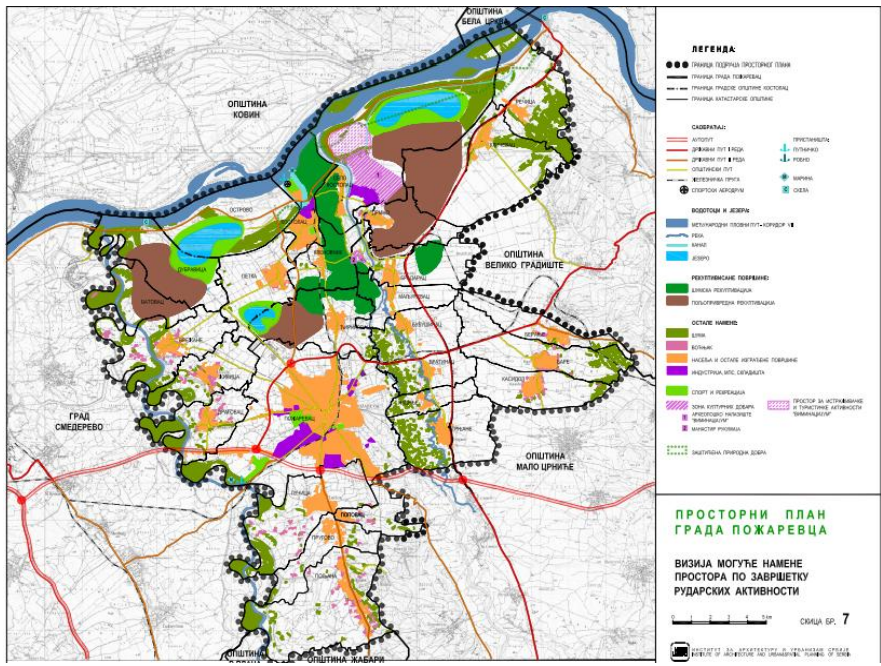
Слика 2, План намене површина:
 A - Спонтани процеси, B - Пошумљено,
 C - Ликовна колонија, D - Спорт и рекреација,
 E - Музеј рударства,
 F - Образовни и смештајни простор,
 G - Пољопривреда и шумарство.

Figure 2, Area repurposing plan:
 A - Spontaneous processes, B - Forests,
 C - Arts colony, D - Sports and recreation,
 E - Mining museum, F - Educational and living facilities, G - Agriculture and Forestry.

Сл. 89. Планирани музеј рударства на Сопотској греди

(Радосављевић и др. „Костолачки басен пример могућег приступа одрживе површинске експлоатације угља“, *Рударски гласник*, CXI/1-2(2014):56-57)

Сл. 90. Положај језера након завршене експлоатације површинских копова на простору Костолца и обнављање дела Дунавца
(Просторни план подручја Града Пожаревца, Књига 1. Стратешки документ (Београд: ИАУС, 2012))

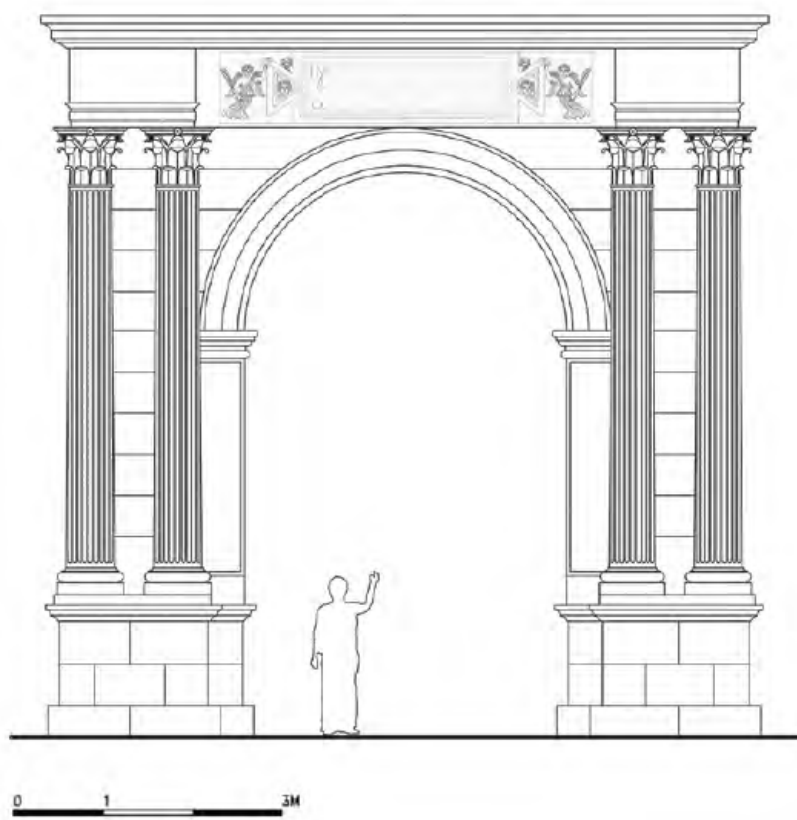
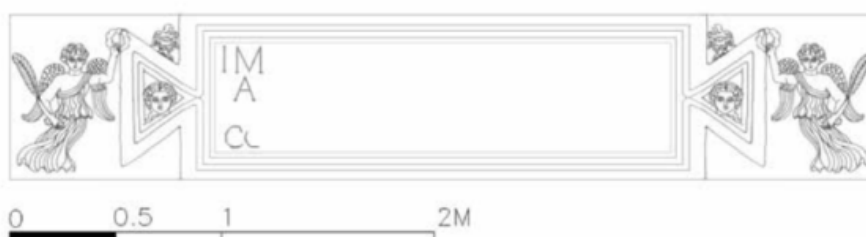

Сл. 91. Обнова водених токова
горе - регулисани и стари ток реке Млаве
(фотодокументација Археолошког института, пројекат Виминацијум)
доле – реконструисани рукавци у холандском пределу Брабант
(Roymans, Nico i dr, “Landscape Biography as ResearchStrategy: The Case of the
SouthNetherlands Project“, *Landscape Research* 34/ 3(2009): 350-351)

115 **Релеф**, 202/215. г.
 Коствац, *Viminacium*, ок. Катедра,
 ситноорнасти мермер, илосаз;
 дужина 1,80 м, висина 0,60 м,
 дебелина 0,20 м
 ИМН 02/2534

Јан.: Миловић 1986: 106, № 65;
 Спасић-Ђурић 2011: 277-286, сн. 1.

Сл. 92. Камени рељеф са представом Викторије пронађен током археолошких ископавања античког Виминацијум и реконструкција славолука.

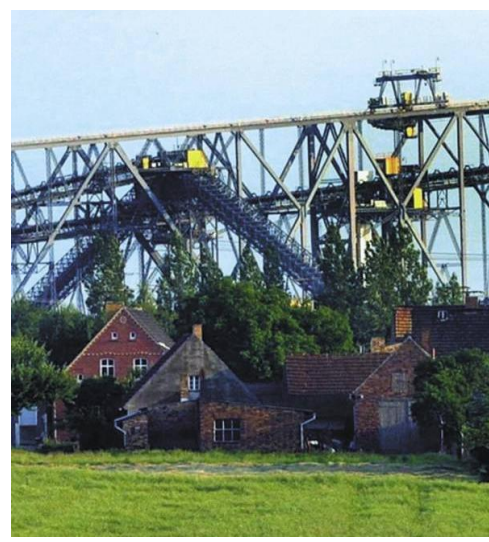
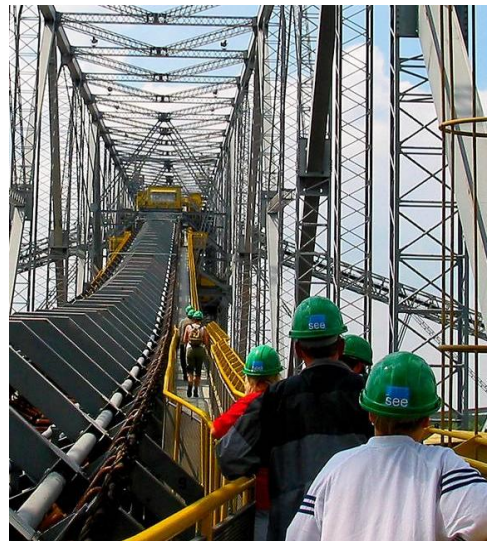
. (Спасић -Ђурић, Драгана. *Град Виминацијум*. Пожаревац: Народни музеј, 2015).

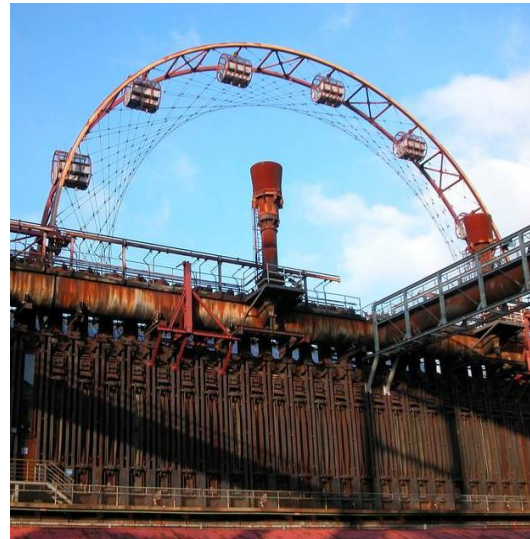
Сл. 93. Село Прицен у немачкој области Лужица

горе – снимак Google Earth

доле - IBA-SEE 2010, Concept: Internationale Bauausstellung (IBA), <http://www.iba-see2010>

Сл. 94. IBA пројекти у у немачкој области Лужица
IBA-SEE 2010, Concept: Internationale Bauausstellung (IBA)
<http://www.iba-see2010>

Сл. 95. IBA пројекти у у Емшер парку у Немачкој
IBA-SEE 2010, Concept: Internationale Bauausstellung (IBA)
<http://www.iba-see2010>

Сл. 96. IBA интервенције у Немачкој
IBA-SEE 2010, Concept: Internationale Bauausstellung (IBA)
<http://www.iba-see2010>

Слика. Слободне и отворене површине формиране по принципу вртног града - скица

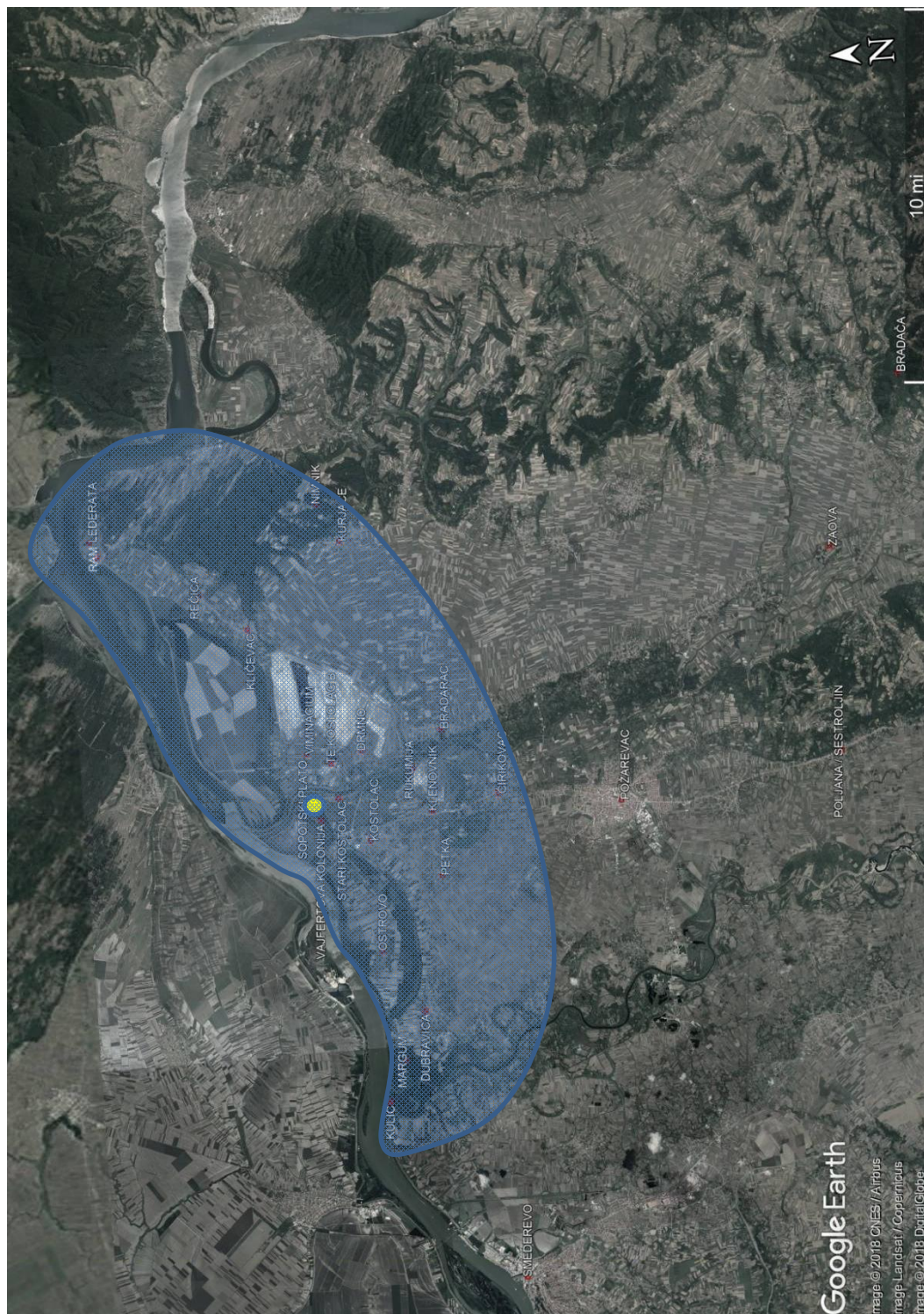
Сл. 97. Костолац као вртни град

(Архитектонски факултет. План генералне регулације Костолаца, књига II : Документациона основа, 22. (Службени гласник Града Пожаревца, бр.6/2015))

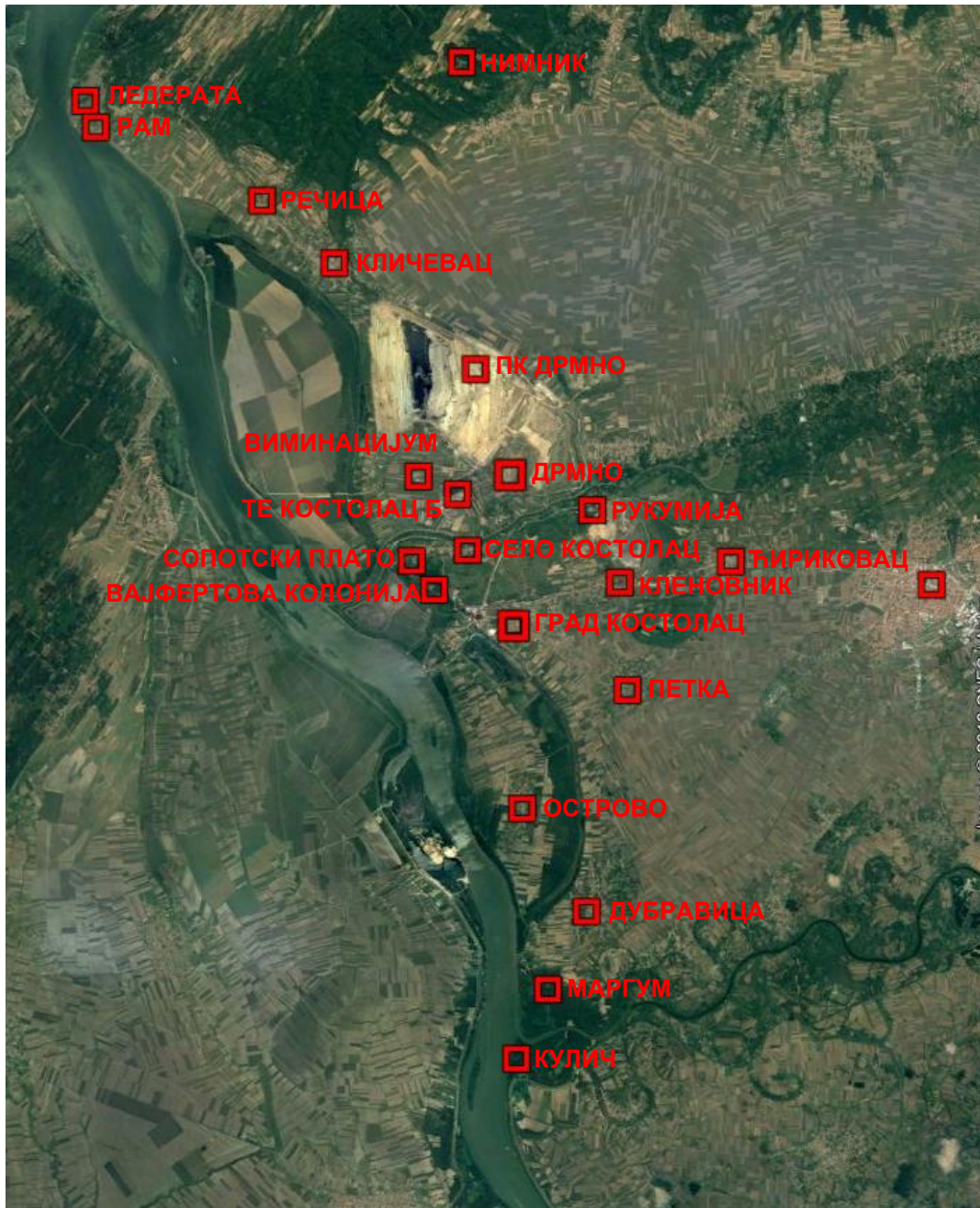

Сл. 98. Културни предео Виминацијума
Ознаке ауторке дисертације на снимку Google Earth, април 2018.

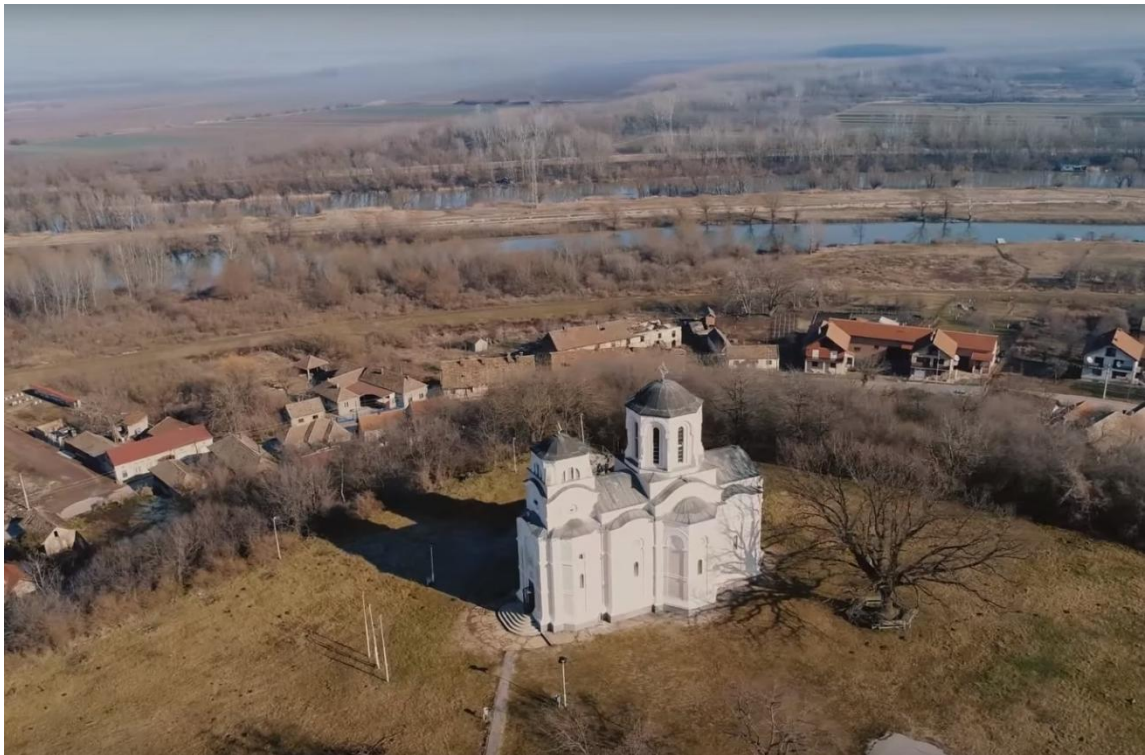

Сл. 99. Културни предео Виминацијума
 Ознаке ауторке дисертације на снимку Google Earth, април 2018.

Сл. 100. Културни предео Виминацијума
Ознаке ауторке дисертације на снимку Google Earth, април 2018.

Сл. 101. Сопотски плато
Print screen из ТВ емисије „С Тамаром у акцији“ (2017)

10.0 БИОГРАФИЈА АУТОРА

Емилија В. Николић рођена је у Ужицу 1979. године, где је завршила гимназију. На Архитектонском факултету Универзитета у Београду је дипломирала 2006. године, стекавши звање дипломирани инжењер архитектуре. Докторске академске студије на истом факултету уписала је 2010. године, усмеривши се на научну област *Историја и теорија архитектуре и проучавање и заштита градитељског наслеђа*. Тему докторске дисертације „Конструкција, деконструкција и реконструкција Виминацијума: контекст и концепт“ наставно-научно веће Архитектонског факултета Универзитета у Београду је одобрило 2016. године.

Током и након студија радила је као сарадник и пројектант на изради архитектонских пројеката за објекте у Србији и иностранству. Након вишегодишњег учешћа у истраживањима и презентацији археолошког налазишта Виминацијум, од 2011. године је запослена као истраживач у Археолошком институту у Београду, на научно-истраживачком пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, *IRS - Виминацијум, римски град и легијски војни логор - истраживање материјалне и духовне културе становништва, применом најсавременијих технологија даљинске детекције, геофизике, ГИС-а, дигитализације и 3Д визуализације*, којим руководи др Миомир Кораћ. Руководила је израдом идејних и главних пројеката за више грађевина на Виминацијуму, обављала стручни надзор током извођења и била члан Комисије за усвајање *Просторног плана подручја посебне намене археолошког налазишта Виминацијум*.

Од 2011. до 2018. године, учествовала је на домаћим и међународним конференцијама и скуповима, где је излагала на тему античке архитектуре и заштите наслеђа, а радила је и на истраживању античких материјала у сарадњи са Институтом за испитивање материјала Београд. Током основних и докторских студија архитектуре, као и у склопу међународних пројеката Археолошког института, учествовала је на више радионица и курсева из области архитектуре, заштите и обнове градитељског наслеђа, као учесница, предавач и татор, у Србији и иностранству. Као ауторка или коауторка потписала је више од тридесет радова у домаћим и међународним часописима и зборницима радова.

Објављени радови везани за тему истраживања докторске дисертације:

Раџ у тематском зборнику водећег међународног значаја М13:

Nikolić, Emilija, Anđelković Grašar, Jelena, Rogić, Dragana. „Viminacium: Research, Protection and Recognition“, In: *Preserving Transcultural Heritage. Your Way or My Way? Questions on Authenticity, Identity and Patrimonial Proceedings in the Safeguarding of Architectural Heritage Created in the Meeting of Cultures* Ed. Joaquim Rodrigues dos Santos. Lisbon: Caleidoscópico – Edição e Artes Gráficas, SA, 2017, str. 573-583.

Раџ у тематском зборнику међународног значаја М14:

Nikolić, Emilija, Ilić, Olivera, Rogić, Dragana. „Possibilities of Defining the Archaeological Site of Viminacium As A Unique Cultural Landscape“. In: *Strategie e Programmazione della Conservazione e Trasmisibilità del Patrimonio Culturale*, curatori: Aleksandra Filipovic, Williams Troiano. Rome: Edizioni Scientifiche Fidei Signa, 2013, str. 260-271.

Nikolić, Emilija, Rogić, Dragana, Anđelković Grašar, Jelena. „Catastrophes as an Inevitable Result of Civilizations Flow: Relocation and Dislocation of Historical Physical Structures at the Archaeological Site of Viminacium, Serbia“. In: *Studies on Disasters, Catastrophes and the Ends of the World in Sources, Acta Archaeologica Pultuskiensia* vol. IV. Eds. J. Popielska-Grzybowska, J. Iwaszczuk. Pułtusk: The Pultusk Academy of Humanities, 2013, str. 213-222.

Anđelković Grašar, Jelena, Rogić, Dragana, **Nikolić, Emilija**. „Viminacium, Archaeological Park – Modern Code for Re-Reading the Past of the Roman City and Legionary Camp“. In: *Studies on Disasters, Catastrophes and the Ends of the World in Sources, Acta Archaeologica Pultuskiensia* vol. IV. Eds. J. Popielska-Grzybowska, J. Iwaszczuk. Pułtusk: The Pultusk Academy of Humanities, 2013, str. 9-13.

Раџови у часопису међународног значаја верификованог посебном одлуком М24:

Rogić, Dragana, **Nikolić, Emilija**, Jesretić, Miroslav. „Astragal und Eiformige Motive auf Stuckdekor der Wandmalerei Sirmiums“. *Старинар* LXI (2011), str. 205-221.

Anđelković, Jelena, **Nikolić, Emilija**, Rogić, Dragana. „Tomb With Cupids From Viminacium: A Contribution to Research of Construction, Iconography and Style.“ *Старинар* LXIII (2013), str. 73-100.

Nikolić, Emilija, Milovanović, Bebina, Raičković Savić, Angelina. „Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Research of Thermae Masonry Techniques“, *Archaeologia Bulgarica* XXI 2017/1 (2017), str. 39-58.

Предавање по позиву са међународног скупа штампано у целини М31:

Nikolić, Emilija, Roter-Blagojević, Mirjana. „A New Dialogue Between Past and Future - the Archaeological Site Viminacium within the New National and International Frameworks”. *19th International Conference and General Assembly of the Experts Fondazione Romualdo Del Bianco® – Life Beyond Tourism®: HERITAGE for PLANET EARTH® 2017: Smart Travel, Smart Architecture, Heritage and its Enjoyment for Dialogue –Proceedings*. Ur. Corinna Del Bianco. Florence: Masso delle Fate Edizioni, 2017, str. 188-204.

Саопштење са међународног скупа штампано у целини М33:

Nikolić, Emilija, Radivojević, Ana, Delić-Nikolić, Ivana, Rogić, Dragana. „Roman Mortars from the Amphitheatre of Viminacium“. *Proceedings of The 4th Historic Mortars Conference (HMC 2016)*, Santorini, Greece. Ur. I. Papayiani, M. Stefanidou, V. Pachta. Thessaloniki: Laboratory of Building Materials, Department of Civil Engineering, Aristotle University of Thessaloniki, str. 137-144.

Anđelković, Jelena, **Nikolić, Emilija**, Rogić, Dragana. „Pictorial Elements and Principles in Creation of Context and Meaning of an Ancient Image on Example of Viminacium Funerary Painting”, In: *Proceedings from XII International Conference of AIPMA: Context and Meaning, Athens, Greece 2013*. Eds. S.T.A.M. Mols, E. M. Moormann. Leuven: BABESCH Supplement, 2017, str. 515-522.

Раd у тематском зборнику националног значаја М45:

Nikolić, Emilija. „Zaštita i prezentacija Viminacijuma tokom 2014. godine”. In: *Arheološki institut Godišnjak 2014. godina*. Eds. Ivan Bugarski, Nadežda Gavrilović Vitas, Vojislav Filipović. Beograd: Arheološki institut, 2017, str. 158-167.

Раd у водећем часопису националног значаја М51:

Васић, Деримановић, Јелена, Адамовић, Николина, **Николић, Емилија**. „Двојни гроб и случајни налази античког периода из Ритопека“, *Гласник Српског археолошког друштва* 32/2016 (2016), str. 155-181.

Rogić, Dragana, **Nikolić, Emilija**. „Architectural Elements in Sirmium Wall Paintings”, *Tibiscum*, S. N. VI/2016 (2017), str. 81-93.

Николић, Емилија, Рогич, Драгана, Анђелковић Грашар, Јелена. „Мотив меандра и његови прикази на касноантичким зидним сликама у Србији“. *Гласник Српског археолошког друштва* 33/2017 (2017), стр. 175-216.

Радови у часопису националног значаја М52:

Nikolić, Emilija. „Arheološki naučno-istraživački centar - Domus Scientiarum Viminacium“. *Arheologija i prirodne nauke* 4/2008 (2009), str. 93-102.

Nikolić, Emilija, Anđelković Jelena, Rogić, Dragana. „Archaeological Park as a Product of Emotional Design: Design and Organization of a Park based on the exploration of Visitors’ Emotions“. *Archaeology and Sciences* 6/2010 (2011), str. 259-270.

Anđelković Jelena, Rogić, Dragana, **Nikolić, Emilija**. „Peacock as a Sign in the Late Antique and Early Christian Art“. *Archaeology and Sciences* 6/2010 (2011), str. 231-248.

Nikolić, Emilija, Anđelković Grašar Jelena, Rogić, Dragana. „Authenticity in Presenting History: The Influence of Ruins on Visitor’s Impressions“. *Archaeology and Sciences* 7/2011 (2012), str. 231-240.

Anđelković Grašar Jelena, **Nikolić, Emilija**, Rogić, Dragana. „Symmetry of the iconography of surfaces and spaces from the Viminacium tombs G 160, G 5517 and G 2624“. *Archaeology and Sciences* 7/2011 (2012), str. 241-267

Rogić Dragana, Anđelković Grašar Jelena, **Nikolić, Emilija**. „Wreath - its use and meaning in ancient visual culture“, *Religija i tolerancija* 18 (2012), str. 129-146.

Nikolić, Emilija. „Contribution to the Study of Roman Architecture in Viminacium: Construction Materials and Building Techniques.“ *Archaeology and Sciences* 8/2012 (2013), str. 19-46.

Nikolić, Emilija, Rogić, Dragana, Milovanović, Bebina. „Role of Brick in Hydraulicity of Viminacium Mortars. Decorative Mortars of Thermae.“ *Archaeology and Sciences* 10/2014 (2015), str. 71-92.

Ilić, Olivera, **Nikolić, Emilija**. „Archaeological Park Viminacium – Cultural Historical Heritage in the Jubilee Year of Christianity.“ *Archaeology and Sciences* 10/2014 (2015), str. 231-244.

Korać, Miomir, **Nikolić, Emilija**, Tapavički-Ilić, Milica. „Archaeological park of Viminacium: Beautifying A Community by Cultural Heritage.“ *Archaeology and Sciences* 11/2015 (2016), str. 109-126.

Рад у научном часопису М53:

Николић, Емилија. „Domus Scientiarum Viminacium: Композиција и детаљи обликовања“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 38 (2014), str. 181-188.

Анђелковић, Јелена, **Николић, Емилија**, Роговић, Драгана. „Археолошки парк Виминацијум у оквирима једног културног предела“, *Екогеа: лист студента Геопросторних основа животне средине* 4 (2014), стр.27.

Предавање по позиву са скупа националног значаја штампано у целини М61:

Николић, Емилија. „Примена кречног малтера приликом рестаурације римског амфитеатра Виминацијума током 2013. године“. У: *Грађевински материјали и*

конзерваторско-рестаураторски поступци – малтери. Ур. Данијела Младеновић.
Елена Васић-Петровић. Београд: Друштво конзерватора Србије (2014), стр. 37-50.

Саопштење са скупа националног значаја штампано у целини М63:

Nikolić, Emilija. „Putevima razvoja jednog arheološkog parka: Građevina Domvs Scientiarvm Viminacivm”. U: *Arheološki institut Godišnjak 2011. godina*. Ur. Vesna Bikić, Snežana Golubović, Dragana Antonović. Beograd: Arheološki institut, 2012, str. 66-68.

Nikolić, Emilija, Bogdanović, Ivan. „Proučavanje maltera iz viminacijumskog amfiteatra kao osnova za njegovu buduću konzervaciju i restauraciju“. U: *Arheološki institut Godišnjak 2011. godina*. Ur. Vesna Bikić, Snežana Golubović, Dragana Antonović. Beograd: Arheološki institut, 2012, str. 58-61.

Анђелковић, Јелена, Рогић, Драгана, **Николић, Емилија.** „Од венца до круне – развој идеје и значења у визуелној култури касне антике и раног хришћанства“. У: *Српскатеологијаданас 2012, Четврти годишњи симпозион*. Ур. Радомир Поповић. Београд: Институт за теолошка истраживања, 2013, стр. 383-392.

Предавање по позиву са међународног скупа штампано у изводу М32:

Nikolić, Emilija. „Viminacium Aqueducts. Constructing the Deconstructed”. *Reconsidering Archaeology and Architecture: Book of Abstracts*. Ur. Alessandro Camiz. Vetralla: Davide Ghaleb Editore, 2016, str. 23-24

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Емилија Николић

Број индекса Д 2010/11

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

КОНСТРУКЦИЈА, ДЕКОНСТРУКЦИЈА И РЕКОНСТРУКЦИЈА ВИМИНАЦИЈУМА:

КОНТЕКСТ И КОНЦЕПТ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 10.04.2018.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Емилија Николић

Број индекса Д 2010/11

Студијски програм Докторске академске студије

Наслов рада Конструкција, деконструкција и реконструкција

Виминацијума: Контекст и концепт

Ментор др Мирјана Ротер - Благојевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 10.04.2018.

_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

КОНСТРУКЦИЈА, ДЕКОНСТРУКЦИЈА И РЕКОНСТРУКЦИЈА ВИМИНАЦИЈУМА:

КОНТЕКСТ И КОНЦЕПТ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 10.04.2018.

